2-76
2 18

The

Adyar Library Bulletin

1942

JL
QMm2,N08
N42.L.
94855

549

549

OLCOTT NUMBER

ब्रह्मविद्या BRAHMAVIDYĀ

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

MAR ... MADRAS

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम ॥

UNTO him who approaches in due form, whose mind is serene and who has attained calmness, the wise one teaches in its very truth that Brahmavidya whereby one knows the Imperishable, the Purusha, the Truth.

Vol. VI, Part 1 17th February, 1942

94855

CONTENTS

PAGE

Colonel Henry Steel Olcott . . . 1
Editorial 8
Four Documents relating to the Kāḷahasti Temple, *by* Professor K. A. Nilakanta Sastri and M. Venkataramayya . . . 14
The Works of Vādi Vāgīśvara *by* Dr. V. Raghavan, M.A., Ph. D. 35

Serial Publications :

Jīvānandanam of Ānandarāya Makhin. Edited *by* Vaidyaratna G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M., and Vaidyaratna M. Duraiswami Aiyangar . 129-136
Saṃgītaratnākaraḥ with the Commentaries of Catura Kallinātha and Simhabhūpāla. Edited *by* Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. 137-152
Śrī Pāñcarātra Rakṣā of Śrī Vedānta Deśika. Edited *by* Vaidyaratna M. Duraiswami Aiyangar and Vedānta Śiromaṇi T. Venugopalacharya . . 137-176
The Nyāyakusumāñjali of Udayanācārya. Translated *by* Swami Ravi Tirtha. 33-40
The Āpastambasmṛti—Edited *by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. 17-24
Ālambanaparikṣā and Vṛtti, by Diṅnāga, with the Commentary of Dharmapāla. Edited *by* Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri. 79-102
The Acyutarāyābhyudaya of Rājanātha Diṇḍima. Edited *by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. . .17-24

Manuscripts Notes :

The Ṣaṭpañcāśikā—K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L. . 41
1. The Veṇisaṁvaraṇaprākṛtavyākhyāna of Harihara; II. An Abridgement of Kāvyavilāsa of Ciranjivibhaṭṭa by Vāsudeva; III. Three Variant Commentaries on the Prākṛt passages of the Abhijñānaśākuntala—H. G. Narahari, M.A. 52
The Hārita Smṛti—A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. . 58
Author of a Commentary on the Bharadvājaśikṣā—V. R. R. Dikshitar 66

Reviews 70

COLONEL HENRY STEEL OLCOTT

His Life and Its Lessons

BY ANNIE BESANT

[Extracted from an old pamphlet (pp. 9-18) embodying a lecture delivered by Annie Besant on 27 March 1907 at Benares. The occasion of the lecture was a meeting to commemorate the life of Colonel Olcott, the work he had done for India, for religion, and for the world. Pp. 1-8 of the pamphlet deal with Colonel Olcott's early life. An American by birth, his life fell chiefly into three distinct phases. In the earliest, his scientific interests leading to valuable additions of knowledge to American agriculture; followed the period of stress of the Civil War when his talents were used both in the battle-field and " to check corruption in the Army and Navy Departments of the States." He then took up the profession of Law, the third phase of his life, and became a wealthy man. As a journalist and scientist he came to investigate the remarkable spiritualistic phenomena then taking place at the Eddy Farm House, New York, in the course of which he met Madame H. P. Blavatsky and with her founded The Theosophical Society.]

IN this way Colonel Olcott was trained by the Masters to become the Head of the Society that was soon to be born, a Society which was to give to the world truths which the West did not possess and which the East had forgotten, truths which lie at the basis of every religion ; and to give them with authority, as learned directly from Those who were Masters of knowledge. We may read in his first address to the Theosophical Society how far he foresaw the work of the Society, and where he was in error : right in the larger part, mistaken in one thing which he thought was to form a portion of that work, but which fell into the background—the public working of phenomena to convince the sceptical. . . .

After a few years of T. S. work in America, Colonel Olcott and Madame Blavatsky came to India together, and here built up the strong foundations of the Theosophical Society, which has since spread through every land. Many of the Indians had, at this time, become very much materialised, and while studying western philosophy, they knew nothing of the wonders of Indian thought, were ignorant of the great Vedāntic writers, and of the treasures of Samskṛt learning.

It was only when western voices spoke in reverence of the eastern wisdom that young Indians were willing to listen. . . . Colonel Olcott travelled through the country, teaching the old doctrines, and he was gradually listened to. He came with his past behind him; it was known that he was thoroughly trained in western methods, and yet he praised the eastern learning, and bade them turn back to it; and India awoke to the sense of her heritage, and began to realise what she had to teach from the treasures of the past.

At first this American and this Russian were regarded with grave suspicion. There were at that time great fears of Russian aggression; of course she was a Russian spy; it was clear she could have no other object here; she, a descendant of princes, accustomed to luxury, why should she come and lead a simple Indian life, unless there were some secret plot? So they were watched by the police, who dogged their footsteps and made themselves a nuisance. At last Colonel Olcott wrote about it to the American Government, who made a complaint to the Indian Government; witness was borne to his own birth and standing, and to the high rank of his companion in her own land, and the matter was not allowed to drop, till the Indian Government wrote, declaring themselves satisfied, and there was no more trouble.

Strange things happened during the Indian tours; the Colonel developed a wonderful power of healing with a touch or a word, and hundreds flocked around him to be healed. For 18 months this continued; then the power was withdrawn, and his great work as a healer came to an end, although he always retained his own natural magnetic power. The two after a while went to Ceylon, and there they publicly became Buddhists, taking *pānsil*. Some have blamed them for this step, as being against the broad basis of the T. S.; but both were, in fact, Buddhists by mental constitution, indifferent to forms, impatient of restraint, with a tendency towards the Advaita Philosophy and the teachings of Buddhism in general; so it was quite natural and right that they should enter that religion, and by so doing they publicly marked the fact that India was the mother of religions. Buddhism, unlike her mother, Hinduism, welcomes into her fold all who will enter; moreover, they were constitutionally Buddhists rather than Hindus; they embraced that faith in order to show in the most public and striking way their love for the land and their identification with eastern teaching. Colonel Olcott cared little for metaphysics, but very much for common sense. He would often quote the words of the Buddha: "Do not believe a thing because another tells it, nor because Sages have written it, nor even on the authority of your own teachers. But believe it when it is corroborated by your own consciousness; and when you believe of your own consciousness, then act accordingly." You have there his philosophy in a nutshell.

But he was none the less, as a Buddhist, the servant of every great religion. To Hindus he talked as a Hindu, and it was he who began the religious education of Hindu boys. He could not found Hindu Schools, so he formed Hindu

Boys' Associations in every great town he visited, and when he had formed them, he coaxed and scolded the leading wealthy men of the place into buying books for the boys who could not afford to get them for themselves. These Associations paved the way for our own educational movement, and he was the pioneer of the revival of religious education amongst the Hindus. In Ceylon, he founded two Buddhist Colleges and hundreds of schools. Before he went there, there was not a single Buddhist School in the island, but before he had been there many years, many of the missionary schools found it hard to keep open, for the boys would attend the schools where they had the advantage of learning their own religion. Not only did he found schools, but he fought for Buddhism both here and in London. There was a law in Ceylon which prevented the founding of any school within a certain number of miles of one already existing, and as there were missionary schools in every centre, monopolising all the good sites, it meant that Buddhist schools could either not be founded at all, or only on out-of-the-way sites. So he went to London, and there pointed out the iniquity of a law which denied to a nation the education of its own children in its own religion. The Government gave way to the cry for justice; the law was repealed in spite of all the efforts of the missionaries to prevent it, and Buddhists were set free to build their own schools in their own villages. Nor was this his only work for the Buddhist faith: he travelled to Japan, and there met the leading Buddhist priests in that country, and discussed with them their own faith. Knowing already the Buddhism of Ceylon, Siam and Burma, he was able to talk over the differences between the Southern Church and the Northern, and he worked so tactfully and so effectively that the result was the drawing up of the "fourteen fundamental

propositions of Buddhism" in a form which could be accepted not only in Japan and China, but also in Burma, Siam and Ceylon; thus the two great Buddhist communities were for the first time knit together into one. When he was lying dead in his Adyar home, the flag which he had devised and which had been accepted by the Buddhist nations covered his corpse, and was carried with it to the burning-place.

Of his services to Hinduism I have already spoken. The religion of Zoroaster also vibrated to his teaching, and he stirred its followers into activity, showing them the lines of research that would justify their faith to the world, and a Parsi voiced the thanks of the Parsi community when he had passed away. For Islam also he laboured, though not to the same extent. This was no fault of his; the difficulty lay with the Mussalmans themselves, who for the most part keep aloof from the T. S., and resent the coming of a foreigner to preach their faith. Yet one of their own Moulvis begged him to enter the faith, for none, he declared, could preach it with more power than he. Some of them also became members of the Society. For Christianity, perhaps, he did least of all; but for that there was good reason. His work lay very little in the West, and in the East, where he chiefly laboured, Christianity was an aggressive religion, and he made it his business to defend the faiths which it attacked. Yet he did some service for Christianity also. Thus general was his work for the religions of the world.

It may be asked: "Why did he make the Headquarters of the Society in India?" Because both he and H. P. B. felt that it was in India that the religious problem of the world must be solved, and the race problem also. Here alone, amongst all the continents of the world, you find every great religion. There is no doubt at all about the immense time that both Hinduism and Buddhism have existed in this land;

nor is there any question as to the thirteen centuries since the followers of Zoroaster found an asylum here, or about the period when Islam entered conquering. You may think Christianity is more modern, but this is not so; in Southern India there are Christian colonies that have been in existence at least since the third century of the Christian era, if not still earlier, so Christianity itself has Indian followers born for seventeen centuries upon Indian soil. Thus all the great religions are represented here, and if peace can be made between them here, it will be made everywhere. If Indians, living side by side, can so realise the oneness of their own faiths, that the outer diversities can be transcended by the recognition of that inner unity, then may the religious peace of India spread to every other part of the globe, and in all countries may all religions be recognised as one, and religious hatreds cease.

We hear with delight of proposals to build in London a Hindu temple, a Buddhist temple, a Zoroastrian temple, a mosque; for when the metropolis of the Empire thus recognises all faiths as equal under one imperial sceptre, then the peace of God shall triumph in the world. This was the great work for which Colonel Olcott laboured, this the goal at which he aimed.

Theosophy is the declaration of the one religion—the Knowledge of God and the Love of man; this is the great unifier, the peace-maker, and Colonel Olcott with his dying lips spoke the message of the Brotherhood of all Religions. It was by his wish that the sacred books of all these faiths were placed at his head, when he lay dead, and that the representatives of the religions gathered round, and spake their own Scriptures in their own tongues. The Brahmanas and the Buddhists forgot their narrowness and their differences, and together bore his body to the funeral pyre—the body that was not eastern in its birth. Where in India has that ever before

OFFICE OF THE REGISTRAR OF BOOKS 3 MAR 1942 MADRAS

been done? Where have Buddhists and Brahmanas joined together to carry a white body to the burning? But they felt that this man belonged not to any in separation, but to all.

This Society to which he devoted his life on earth, to which he has pledged his life on the other side of death, to work for which he has promised to return, to which no greater devotion than his can ever be given—this Society incorporates the spirit that moved him in life and in death, the recognition of the unity of all faiths, no distinction between the white men and the coloured, no hatred based on religious differences; and if you would make one United India, this is the greatest lesson you must learn from his life. While the religions of the land are regarded as rivals, India will be divided, and a United India will remain a dream; but when all men see these religions as branches of one Truth, as forming but one great Religion—when that is recognised, then, and then only, will India become one. That religious unity is what we call Theosophy, the Divine Wisdom, the Knowledge of God—the basis of all religions, and the Love of Man—the Brotherhood of all races and classes. Amongst the workers for Indian nationality, Colonel Olcott is one of the greatest, because he struck at the root of separateness, the hatreds between religions, races and classes. People are talking of memorials to be raised in his honour; to me his memorial is found wherever men of different religions meet together in love, wherever white men and colored men meet as brothers. Wherever such union is, wherever men forget their differences and live as brothers, where Mussalman clasps the hand of Hindu, and Buddhist, Parsi and Christian link hands with them, there is Olcott's true memorial, there, and there only, have been learned the lessons of his life.

EDITORIAL

In introducing the first part of the sixth volume of the *Bulletin*, it is my pleasant duty to express my feelings of deep gratitude to Dr. George S. Arundale, the President of the Theosophical Society, for the great interest that he takes in all the activities of the Library and especially in the conduct of this *Bulletin*. His encouragement has ever been a source of inspiration to all my colleagues and myself in the Library and the success of the *Bulletin* is to a large measure due to the continued support that he has been giving in innumerable ways.

It is a matter of rejoicing to record here that the title of Vidyā-Kalānidhi was conferred on Dr. Arundale by the Bharata Dharma Mahamandal, Benares City. Ever since he came over to India about forty years ago, he has identified himself with the interest of India. In every aspect of his life, he has shown that there is no conflict between East and West, between the essential basis of European and of Indian Civilization, between the fundamentals of the various religions. No one deserves the appellation more than the President of the Theosophical Society.

I take this opportunity to thank Dr. G. Srinivasa Murti for the constant guidance he has given me in issuing the *Bulletin*. Although my name appears as editor, Dr. Srinivasa Murti, the Director of the Library, is really the live wire. Thanks are due to the contributors, to the subscribers, to those who send books for review and to those who exchange their

periodicals with the *Bulletin*. It is requested that their co-operation may continue.

The formation of an All-India Manuscripts Libraries Association which has been engaging our attention for some time and about which we have been issuing periodical information through this *Bulletin* has become an accomplished fact. I have great pleasure in conveying our thanks to Dr. M. Nizamuddin, the Local Secretary of the Eleventh All-India Oriental Conference, Hyderabad, and Mr. G. Yazdani, the President for affording all the necessary facilities to enable the representatives of the great Libraries to come together and to form themselves into an Association and for permitting the meeting of the representatives in the room of the Executive Committee of the Conference. As a result of the meeting the following Constitution was adopted :

The meeting took place at 4 p. m. on 21-12-41 with Professor P. P. Subrahmanya Sastri of Madras in the chair.

Present :

- Professor P. P. Subrahmanya Sastri, Curator, Government Oriental Manuscripts Library, Madras.
- Dr. C. Kunhan Raja, Curator, Eastern Section, Adyar Library, Theosophical Society, Adyar, Madras.
- Dr. H. D. Velankar, Representing the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Bombay.
- Dr. R. N. Dandekar, Honorary Secretary, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
- Sri M. S. Basavalingayya, Curator, Government Oriental Library, Mysore.
- Dr. S. K. De, Dacca.
- Sri A. N. Krishna Aiyangar, Adyar Library, Theosophical Society, Adyar, Madras.

It was unanimously resolved that the above seven members be the foundation members of the Association: Professor P. P. Subrahmanya Sastri was elected President and Dr. C. Kunhan Raja, Secretary. A Committee consisting of the President and the Secretary with the following gentlemen was constituted namely:

Dr. S. K. De, Dr. Dandekar, Dr. Velankar, Mr. Basavalingayya, and Mr. A. N. Krishna Aiyangar with power to co-opt. A minimum subscription of Re. 1/- per session of the Association was agreed upon and the Association to meet every time that the Oriental Conference met. The next session is to be held at Delhi along with the All-India Oriental Conference. The Secretary was authorized to issue bulletins and to bring the Association to public notice. After the meeting was over, Pandit Bisheshwar Nath Reu of Jodhpur—to whom the concerned literature and the aims of the Association were explained, agreed to join the Association and to serve in the Committee. A letter of confirmation is awaited from him.

The Library was represented at the Eleventh Session of the Oriental Conference at Hyderabad by Dr. G. Srinivasa Murti, and Mr. A. N. Krishna Aiyangar. Dr. C. Kunhan Raja, Curator of the Eastern Section and the Editor of the *Adyar Library Bulletin* also attended the Conference and contributed papers. To the Fifth Session of the Indian History Congress which took place almost simultaneously at Hyderabad, Mr. A. N. Krishna Aiyangar was deputed on behalf of the Library. He contributed papers to both the Oriental Conference and the Indian History Congress and took part in the discussions of the sectional proceedings of both the Conference and the Congress. It is gratifying to mention that the publication activities of the Adyar Library found a prominent reference in the presidential address of Mr. Yazdani.

Dr. C. Kunhan Raja represented the Library in the Indian Philosophy Congress which met at Aligarh in December 1941.

The publication of the *Bulletin* has never been a profitable concern. It was not undertaken with any hope of realizing a profit. Nor is there any such hope entertained when the *Bulletin* is being continued. As has been often repeated, the Library has been spending a large sum of money every year, for the past many years, and the sole ground for gratification to those responsible for the publication activities of the Library is that through this, the Library is contributing something to the world's knowledge, to raising the life of man to a higher level both intellectually and spiritually. It is a further gratification that the work of the Adyar Library has been duly recognized throughout the world. At a period in the history of man, when an undue value is attached to the fleeting elements in man's life and when the permanent factors are generally ignored, it is only such institutions as the Adyar Library (and we are grateful to feel that this is not alone in the field) that can keep the torch of knowledge about the higher things in man burning and shedding its light on a world that would otherwise be utterly immersed in darkness. Racial animosities, religious fueds, national jealousies, political rivalries, class hatreds, industrial and commercial competitions, labour disputes, all these degrading factors in man's life on this earth have at their root an undue prominence to what is really insignificant in his true being and a complete lack of understanding of man's real nature, his real mission, his true goal. The profit arising out of the dissemination of such higher knowledge is the one that we hope for in spending money on the publication activities of the Library.

Even when we fixed the subscription of this *Bulletin* at Rs. 6/- per year and when we proposed that every year

the *Bulletin* should contain at least 80 formes, we knew that the amount would be far short of the actual cost of bringing out the *Bultelin*. The *Bulletin* normally contains more than 80 formes. We are reminded of the lines from Kālidāsa regarding learning and wealth that they never exist together in the same person :

> nisargabhinnāspadam ekasamstham
> yasmin dvayam s'rīs' ca sarasvatī ca ।

and

> parasparavirodhinyor
> ekasaṃs'rayadurlabham ।
> saṅgatam s'rīsarasvatyor
> bhūtaye 'stu sadā satām ॥

So we know that persons interested in the *Bulletin* cannot afford to pay any high subscription and we fixed the subscription at this low level. Recently the cost of printing has risen considerably. As yet, we are hoping to be able to manage without raising the subscription and we further pray that normal conditions be soon restored among nations, so that we would not be constrained by sheer necessity to make any alteration in our rates of subscription.

There being no change for the better in the international situation, the policy of issuing all the publications only though the *Bulletin* has had to be adhered to strictly. The first part of the *Ās'valāyana-gṛhya-sūtra* with the *bhāṣya* of Devasvāmin containing the first Adhyāya was completed in the fourth part of the last volume. It is proposed to publish one forme of the English translation in each part for the corresponding portion. The latter is a continuation of what appeared in the October issue of 1938. The Text and Translation of the second part will be taken up later. According to the programme laid out, it is

contemplated to complete the *Pāñcarātrarakṣā*, the *Saṅgīta-ratnākara* (1st Adhyāya), the *Usāṇiruddho*, the *Jīvanandanam*, the *Acyutarāyābhyudayam*, the *Ālambanaparīkṣā*, the *Caturdas'alakṣaṇī*, Part 1 and the *Āpastamba-smṛti* during the current year. For the first time the Library has issued a printed Catalogue for the printed books in the Western Section with the title *Catalogue of the Adyar Library—Western Section*, Part 1, under the supervision of Bhikshu Arya Asanga, our Joint Director and Curator, Western Section. The second part is now on the rails and it is expected to be completed during the course of the year.

A word of thanks is due to Sri S. Parasurama Gurukkal, B.A., B.L., Advocate, Kālahasti, for co-operating with us and furnishing all the necessary information for the publication of the Kālahasti Inscriptions which appear in this issue.

We are receiving constant enquiries about the publication of the Ancient Indian Civilization Series, of which we had given a plan a little over two years ago. Our readers are aware that unhappy developments began to come up in the international situation about that time and we felt that since the undertaking contemplated is one of international interest and one that would go on for some years before completion, we should take some more auspicious opportunity to launch such a scheme, when it would be possible for us to have free communication with all countries and nations. As we have once before said the scheme is not abandoned, but is only held in abeyance awaiting happier days. Meanwhile we are attending to various details regarding the project and active steps of a preliminary nature will soon be taken up, though the publication can start only when the international situation clears up.

FOUR DOCUMENTS RELATING TO THE KĀḶAHASTI TEMPLE

By Professor K. A. Nilakanta Sastri

and

M. Venkataramayya

(*University of Madras*)

The following four Telugu documents are copied in a palm leaf MS. of 6 folios which belongs to the Adyar Library (Shelf XXXII, C. 23). The MS. was noticed by Mr. A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., who placed a copy of it in our hands some time ago. Our thanks are due to him for this and for the genealogy of the family of one of the Gurukkaḷs (mentioned in document no. 4) given below.

The documents appear to be copies of originals no longer traceable. The MS. is incomplete, the last document stopping abruptly in the middle of folio 6-b.

The documents, which are all dated, relate to certain transactions of the Kāḷahasti temple that took place at different dates.

DOCUMENT NO. 1: 1681-2 A.D.

The first document which is written on the first two folios of the MS. is dated S'aka 1603, Durmati, Māgha ba. di. 14 and records a benefaction by Velugōṭi Baṅgāru Yāchama Nāvadu,

son of Kumāra Yāchama and grandson of Velugōṭi Peda Yāchama of the Rēcherla-*gōtra*, to Kāḷahastīs'vara and Jñāna-prasūnāmbikā, the presiding deities of the S'aiva temple at Kāḷahasti. It is stated that the Velugōṭi chief provided the means for conducting daily worship and the festivals of *Makara-saṅkrānti* and *S'ivarātri* in the temple; this he did by granting a portion *(mēra)* of the annual revenues in kind accruing to him from the villages of the Veṅkaṭagiri-*sīma* of the Toṇḍamaṇḍalam-*rājya*, a territory granted to him as *jāgir* by the Hazarat Alampanā. The *mēra* was fixed at one *kuñcha* per *puṭṭi* of grain. Besides this gift in kind, the Velugōṭi chief was also pleased to grant a yearly cash payment of 24 *varāhas*. These gifts were placed, for supervision and execution, in the hands of the priest of the temple, Sadās'iva Gurukkaḷ, son of Naina Gurukkaḷ and grandson of Īs'vara Gurukkaḷ of the Yajus-*s'ākhā* and Āpastamba-*sūtra*.

The donor, Velugōṭi Baṅgāru Yāchama, whose date is given in this record as S'aka 1603 (1681 A.D.), may be identified with Rajah Bahadur Baṅgāru Yāchama Nāyaḍu of the 22nd generation of the Velugōṭi chiefs. The Velugōṭi chiefs subsequent to Peda Yāchama Nāyaka, the grandfather of the present donor, were ruling from their headquarters at Uttaramallūru—consequent on their migration during the time of Peda Yāchama Nāyaka to Madurāntakam and Uttaramallūru *sīmas* when these territories were granted to Peda Yāchama as *Nāyaṅkara* by the Vijayanagara king Veṅkaṭapatirāya about 1600 A.D. While in the service of the Vijayanagara king, Peda Yāchama gained enormous power and influence, and thereby came into conflict with Liṅga, the chief of Vēlūru, and his general Dāvula Pāpa, who attacked and besieged Uttaramallūru but were severely beaten back with

great losses.[1] Their rivalry came to a head during the war of succession after the death of the Vijayanagara rulers Veṅkaṭapatirāya and S'rīraṅga. The part played by Peda Yāchama on behalf of Rāmadēvarāya in this war of succession and his victories at Tōpūr and Pālemkōṭa against the usurper Gobbūri Jaggarāju and his allies, Etirāja and others, are well known.[2] It may be stated that it was as a result of his conquest of the Gobbūri chiefs, who were ruling the strip of territory on the east coast now comprising the Nellore district and parts of the Veṅkaṭagiri estates[3], that the Velugōḍu chief Peda Yācha came into possession of this territory which ultimately became the seat of his descendants, now the Rājas of Veṅkaṭagiri. It may not be out of place to quote here some verses found in a Mackenzie MS. (15. 4. 3, pp. 157-58) describing the achievements of Peda Yācha as this will serve to indicate the subsequent fortunes of his descendants.

సీ॥ ఉత్తరమల్లూరు నుద్దండవృత్తిగా
నాక్రమించిన విని యాగ్రహించి
దావాలపాపభూధవుఁడు నల్వదివేల
కాల్బలంబులు నశ్వగజసంఖ్యల
దామరకరచెన్న ధాత్రీశుఁడాదిగా
గలబలముతో వచ్చి కదిశినపుడు
మున్నూటకై జీతమునుగూడ నాల్గువేల్
భటులతో నచ్చట బారు నడచి

[1] Mackenzie MS. No. 15. 4. 3, (pp. 137 ff.) contains a very detailed and vivid account of these events.

[2] *Vide*, K. A. Nilakanta Sastri, *Last days of Vijayanagar*, (Sardesai comm. Vol.).

[3] *Vide*, Mackenzie MS. 15. 4. 2 for the *sanads* and inscriptions of the Gobbūru chiefs.

పరబలము ద్రుంచి చెన్నభూపాలుఁ బట్టి
తరిమి పాపక్షితీంద్రుమస్తకము దునిమి
వీర వెంకటరాయ తౌరాయనంగ
హితులరక్షించె వెలుగోటి యేచ ఘనుఁడు॥

సీ॥ ఇలరామదేవరాయలను పట్టముఁ గట్టి
బంధుమిత్ర సహాయపటిమ మెఱశి
మాటమాత్ర కొమారమాకరాజును దున్మి
చంగ్గాడు జగ్గవజీరుదరిమి
గొబ్బూరివారేలు కోటలు భూములు
సాధించ్చి చంజ్జిక్షితీంద్రు బారు
గెల్చాతనింబట్టిచేరి పాలెముకోట
చేరువ యతిరాజు బారదోలి
మఱియుగల శత్రువీరుల మట్టువెట్టి
వేలురికిఁ దూర్పు కృష్ణకావేరి నడుమ
వెలమనాఁడుగ నాఁడుఁ గావించినాఁడు
యేచ భూవిభుప్రాభవ మెంచదరమె॥

సీ॥ రామరాయనరేంద్రరఘునాథనాయక
ప్రాముఖ్యకార్యకర్తలబలంబు
నిజసహోదరశింగ్గ నృపతిరాయపభూప
యయ్యపనాయకాద్యాత బలము
దామరకరచెన్న ధాత్రీశ చెరుకు వెం
గళభూపబంధువర్గములబలము

పరమాప్తు కేతిరెడ్డి రఘునాథేంద్రపావడు
కృష్ణనృపసుహృద్వరబలంబు
మెరశితనుఁ గొల్వ కొక్కరుసుపేటవద్ద
సమర మొనరించి గొబ్బూరి జగ్గవిభుని
దునిమి మధురేంద్ర చంజీశుదొరల దరిమె
యెంత ప్రబలుండు రంగయయాచఘనుఁడు ॥

The facts stated in these verses are:

(1) that Yācha defeated and killed Dāvāla Pāpa who was allied with Dāmarakara Chenna at Uttaramallūru and thereby saved his friends, evoking the admiration of Venkatarāya;

(2) that he installed Rāmadēvarāya on the throne;

(3) that he conquered Mākarāju and Cheṅgāḍu Jagga;

(4) that he captured the forts and lands of the Gobbūru chiefs;

(5) that he defeated and captured S'eñji Kṛishṇa-kshitīndra;

(6) that he defeated and drove away Gobbūru Etirāja at Pāḷemkōtacheruvu;

(7) that he captured the entire country lying to the east of Vēlūru between the Kṛishṇā and the Kāvērī and converted it into the country of the Velamas; and

(8) that he defeated Gobbūru Jagga in battle at Kok-karusupēṭa and drove away the rulers of Madura and S'eñji, being aided in this exploit by the forces of the *Kāryakartas* of Rāmarāya and Raghunātha Nāyaka, by his relatives *(ban-dhuvargam)* Dāmarakara Chenna and Cheruku Veṅgaḷa, and by his friends Kēti, Raghunāthendra and Pāvaḍa Kṛishṇappa.

As a result of his victories Peda Yācha came into possession of a large piece of territory and probably wielded influence

over the principality of of Kāḷahasti, which was then held by Dāmarakara (Dāmarla) Chenna to whom he gave his sister, Akkamma, in marriage.

The Velugōḍu chiefs did not stay at Uttaramallūru for more than two generations as their rule at the place came to a sudden end in the time of the donor of the present grant, Baṅgāru Yāchama, as the result of a great tragedy which befell him.

Besides the present grant there are two more grants of this chief dated S'aka 1601 [1] and 1603 [2] found in the Veṅkaṭa-giri region in which it is stated that the Veṅkaṭagiri-*sīma* of the Chandragiri-*rājya* was granted to Baṅgāru Yāchama as *amaranāyaṅkara* by Hazarat Alampana Qutb Shah of Golkoṇḍa, *i.e.*, the celebrated Abu'l Hasan *alias* Tana Shah who had as his ministers the famous Akkanna and Mādanna.

A brief account of his life may now be given.[3] Baṅgāru Yāchama, like his grandfather, Peda Yāchama, was also a great warrior and had several victories to his credit. Amongst his neighbours, the Maṭli chiefs of Chiṭṭivēli were the most powerful and against them he conducted a campaign. The Maṭli chief about this time was Appayarāju or Appaḷarāju, surnamed Tiruveṅgaḷanātha, son of Maṭli Anantarāju and Maṅgamma (daughter of Nandela Veṅkaṭarāmarāju). He succeeded his uncle, Maṭli Veṅkaṭarāmarāju, who, out of regard for him, nominated him his successor setting aside his own son, Kumāra Ananta. Maṭli Appayarāju, out of gratitude to his uncle, Veṅkaṭarāmarāju, caused the poet Naḍimiṇṭi Veṅkaṭa-pati to compose the work *Abhishiktarāghavam* [4] and dedicate it to his memory. It was against this Appayarāju that Baṅgāru

[1] Mackenzie MS. 15.4.2, p. 218, No. 188

[2] Mackenzie MS. 15.4.2, p. 224, No. 192.

[3] The facts relating to his life are taken from the book Family History of the Venkatagiri Rajas (1922) by Alladi Jagannatha S[illegible]

[4] Mack. MS. 14-2-36: D. No. 2633.

OFFICE OF THE REGISTRAR OF BOOKS
3 MAR 1942
MADRAS

Yāchama marched his troops under the orders of the Golkoṇḍa Nawab, Abdul Hasan, when Appayarāju entered Siddhavaṭṭam*sīma* and plundered Voṇṭimiṭṭa. Assisted by Dāmarla Veṅkaṭapati and his followers he set out towards Rāpūr. At Lakkireḍḍipalle he encountered the forces of Appaḷarāju and completely routed them. The depredations of Appaḷarāju were put down. The Nawab being pleased with the achievements of Baṅgāru Yāchama conferred on him the title of Rajah Bahadur and made him a *mansabdar* of 6000, bestowing upon him other honours and privileges.

The closing years of the reign of Baṅgāru Yāchama coincided with the attempts made by Aurangzeb Alamgir Padshah to establish his direct sway over the Deccan and the south.[1] He appointed Zulfikar Khan, son of his favourite Vizier, Asaf Khan Bahadur, as the Nawab of Arcot and sent him to the Deccan with a large army in order to restore peace and order in the south. But the latter neglected the duty entrusted to him upon which the displeased Emperor thought of appointing Baṅgāru Yācha as the next Nawab as the fame of this chief had already reached his ears. When Zulfikar Khan heard of this, he planned to murder Baṅgāru Yāchama and thus get rid of him. On the day of *Mahānavami*, 1693 A.D. Baṅgāru Yāchama was murdered at Uttaramallūru by Zulfikar Khan, and his wives committed *sati* leaving infant sons behind. With the death of Baṅgāru Yāchama in 1693 A.D. Uttaramallūru was abandoned, and Veṅkaṭagiri, which had already become a second capital, now became the headquarters of the Velugōṭi chiefs. The infant sons of Baṅgāru Yāchama were granted by Alamgir Padshah free *jāgir* of Veṅkaṭagiri-*sīma* and other

[1] Several *sanads* issued with the seal of Aurangzeb are found in the Venkatagiri and Udayagiri regions about this period bearing dates in S'aka 1613 (Mack. MS, 15. 4. 17, p. 7).

taluks.[1] Kumāra Yācha, the eldest son of Baṅgāru Yācha, was installed at Veṅkaṭagiri in 1695 A.D. and a grant[2] issued by him in that year (S'. 1617) Āshāḍha s'u. di. 5 establishes his accession to the throne.

DOCUMENT NO. 1 (2 leaves).

Folio 1a

(1) స్వస్తి శ్రీ విజయాభ్యుదయ శాలివాహన శకవర్షంబ్బులు
౧౬౦౩ అగు నేటి దుర్మతినామసంవత్సరం మాఘ బ౧౪లు
శ్రీమద్దక్షిణ కయిలాసస్తానవిశేష సా

(2) కార నిరాకార బ్రంహ్మ వశిష్ఠముని లూత వాతాశన
హస్తి హాటవిక భూదేవ నక్కీర కంన్నికాద్వయ యాద
వాది ముఖ్య ప్రమథగణ సాయుజ్య పదస్తానం

(3) బైన పూర్వగిరి పశ్చిమద్వార దక్షిణపీఠ వుత్తరవాహినిం
గల ఆలయమందు శిలాప్లక్ష వృక్షమూల నివాసం బైన
శ్రీజ్ఞానప్రసూనాంబా సమేత శ్రీకాళహ

(4) స్తీశ్వర స్వామివారికి రేచర్ల గోత్రోద్భవులయ్యి వెలు
గోటి పెదయాచమనాయనింవారి పౌత్రులయ్యి కుమార
యాచమనాయనింవారి పుత్రులయ్యి బం

Folio 1b

(1) గ్గారు యాచమనాయనింవారు యజుశ్శాఖాధ్యాయుల
య్యి ఆపస్తంభ సూత్రోద్భవులయ్యి యీశ్వర గుర్కుల
వారి పౌత్రులయ్యి నయనాగుర్కులవారి పు

[1] Mackenzie MS. 15. 4. 2, p. 112, Sanad No. 97 ; vide, *History of the Venkatagiri Rajas* by A. Jagannatha Sastri, p. 67.
[2] Mackenzie MS. 15. 4. 2, p. 35, No. 33.

(2) తృలయ్ను సదాశివగురుక్కులవారికి శ్రీస్వామివారికిగాను వ్రాయించ్చి యిచ్చిన దానపత్రికె క్రమమెట్లంన్నను పంఅ జరతు ఆలంమను సుబేదారు తొండమండలం రాజ్యం వెంకటగిరి మాకు నడిచేజాగీరు వెంకటగిరి శీమామూలంలో

(3) దరోబస్తు గ్రామాదులలో స్కలాయం ఖ౧కి ౮౦౧౦ కుంచ్చడులెక్కను మేరకట్టడి చేశ్నారంగన్కు యీ మేరల వల్లవచ్చిన అయివజువల్ల శ్రీస్వామి వారికి

(4) అభిషేక నయవేద్య దీపారాధన సహస్రనామార్చ్చన మా తోటలో మకరసంక్రాంత్రి శివరాత్రి వుత్సవాల్కు సదరుహి మేరల ధాన్యముంన్ను

Folio 2a

(1) యిరువైనాల్గు వరహాల రొఖముంన్ను నిష్కర్షచేశి నారం గన్కు యీ మహాశివరాత్రి లింగొద్భవకాలమందు సహిరణ్యోదక దా

(2) నధారా పూర్వ్వకముగా దత్తం చేస్తిమిగన్కు యీ ధర్మం మాపుత్రపౌత్ర పారంపర్యం ఆచంద్రాక్కర్ణ స్తాయిగా నడిపించ్చగలవారం.

(3) మీ పుత్రపౌత్ర పారంపర్యం ఆచంద్రాక్కర్ణ స్తాయిగా అనుభవించ్కుంటూ పయ్ని వ్రాశ్ని ప్రకారం శ్రీ స్వామి వారికి నడిపిస్తు సుఖాన వుం

(4) డ్కనేది—శ్లో ॥ దానపాలనయోర్మధ్యే । దానాచ్ఛ్రే యోనుపాలనం। దానాచ్స్వర్గ మవాప్నోతి పాలనా దచ్యుతం పదం ॥ ఏకైక(వ)భగిని

Folio 2b

(1) లోకే। సరివేషామేవ భూభుజాం। నభోజ్యా నరకం యాంత్తు। యావశ్చంద్రదివాకరౌ ॥ అనేశాస్త్రముంన్నది గన్కు పయ్ని వ్రాశ్ని

(2) ప్రకారం నడిపించ్చగల వారమని కరణం బొలయ చాత వ్రాయించి యిచ్చిన దత్తపత్రికె.

DOCUMENT NO. 2: 1739 (42?) A.D.

This document which is dated S'. 1661 (4?), Dundubhi[1], Āḍi 2, records the grant of a piece of land to the priest of the Kāḷahasti temple, Dharmas'iva Gurukkaḷ, son of Naina Gurukkaḷ and grandson of Sadās'iva Gurukkaḷ (the donee of Document No. 1) by Narrā Rāmabhadra Nāyaka, son of Narasimha and grandson of Vōbarāju Nāyaka. The donee, who is stated to have been a resident of Sadās'ivēs'vara Agrahāram founded by Kaṭikamallu S'iddu, was granted land measuring 11 *kuṇṭas* in the village of Velampāḍu.

The identity of the chief is not known. About this time the ruler of the region was the Velugōṭi chief Sarvajña Kumāra Yācha, son of Rāja Bahadur Baṅgāru Yācha (donor of Document No. 1).

DOCUMENT NO. 2 (1 leaf).

Folio 3a

(1) స్వస్తి శ్రీ విజయాభ్యుదయ శాలివాహనశక వర్షంబ్బులు ౧౬౬౧ అగు నేటి దుందుభినామసంవత్సరం ఆడిమాసం ౨ తేది యజుశ్శాఖాధ్యాయుల

(2) య్ను ఆపస్తంభ సూత్రులయ్ను భారద్వాజ గోత్రపౌవిత్రు లయ్ను సదాశివగురుక్కుల పవుత్రులయ్ను నైనాగురుక్కుల

[1] The S'aka and the Cyclic years do not tally.

పుత్రులయ్యిన్ని ధర్మశివగుర్కులవారికి నగ్రావోబరాజు
నాయు

(3) ని పౌత్రులయ్యిన్ని నారసింహ్వనాయని పుత్రులయ్యిన్ని రామ
భద్రనాయని వారు వ్రాయించి యిచ్చిన భూదాన ధర్మ
శాసన పత్రికె కటికమల్లు శిద్దు కట్టించ్చిన శ్రీ సదా
శివేశ్వరం

(4) అగ్రహారంలో కాపురం వున్నావుగన్కు మీ గ్రాసాన్కు
మావాడవమైన వెలంపాటిగ్రామాన్కు అచ్చుకట్టు గుం.
౧౧ అక్షరాలా పదకొండు గుంటలున్ను త్రివాచక త్రి
కరణముగా

Folio 3b

(1) యిస్తిమి గన్కు మీపుత్రపౌత్ర పారంపర్యంగాను అనుభ
వించగలవారు మా పుత్రపౌత్ర పారంపర్యముగా ఆ
చంద్రార్కం స్థాయిగా నడిపించగలవారము

(2) శ్లో॥ స్వదత్తాద్విగుణం పుణ్యాం పరదత్తానుపాలనం।
పరదత్తాపహారేణ। స్వదత్తం నిష్ఫలం భవేత్॥ శ్రీరామా

DOCUMENT NO. 3: 1770 A.D.

This document which is dated Virōdhi, Panguni 2, refers to Mahārāja S'rī Dāmara Bahadur Veṅkaṭappa Nāyaniṅgāru and records that certain temple honours were awarded to the Dāmarla chief on the occasion of his visit to the temple of Kāḷahastīs'vara after his return from a sea-bath which he took on the day of a lunar eclipse. It is stated that while he was taking rest in a garden near the temple, Gorlapūḍi S'ēshayya, the *Amildār*, came to him and taking leave of the *Nagaripil-lakābōyis* (personal attendants of the chief) escorted the king to

the *maṇṭapa* of the shrine of goddess Jñānaprasūnāmbikā, where, after worship was offered to the goddess, the chief partook of the holy water (*tīrtha*) and *prasāda*. Thence he was carried in a palanquin accompanied by the *sthānattārs*, the priest Paras'urāma Gurukkaḷ, son of Dharmas'iva Gurukkaḷ, musicians and dancing girls, and taken back to the garden where he was again given *prasāda*, etc. After this, the priest and others returned to the temple in the same manner.

It is not clear for what reason the document was prepared and preserved. The object was probably to record the procedure that was adopted in honouring the Dāmarla chief to serve as a precedent for similar honours to his successors.

Although only the cyclic year Virōdhi is quoted as the date of the document, it is possible to state on the strength of other details found in the record that the date corresponds to 12th March, 1770 A.D. The priest Paras'urāma Gurukkaḷ figuring in this document is probably the son of Dharmas'iva Gurukkaḷ, the donee of Document No. 2 dated A.D. 1739. The lunar eclipse, on which occasion the chief took sea-bath, is probably the one that occurred on Wednesday 13th December, 1769, three months before the actual date when the document was drawn up.

The Dāmarla chief Veṅkaṭappa Bahadur (A.D. 1769-70) may be identified with Dāmarla Kumāra Venkaṭappa Nāyaḍu, son of Timma, who was descended from Ayya, the founder of Chennapaṭnam. His date makes him the contemporary of Nawab Muhammad Ali (Walajah) of the Carnatic and he was probably identical with Damal Komara Venkaṭappa Nāyaḍu who slew in battle the brother of Nawab Muhammad Ali.[1] He may be also identical with Dāmarla Venkaṭa of A.D. 1782,

[1] Love, *Vestiges of Old Madras*, Vol. I, p. 23.

Zamindar of Kāḷahasti, who figures in a Fort St. George record.[1]

The Rājas of Kāḷahasti now represent the ancient line of the Dāmarla chiefs. A connected genealogy of these chiefs is found in the *Kaifiyat of Kāḷahasti* (Mackenzie MS. 17. 6. 15 Tamil pp. 157 ff.). Part of their genealogy is found in two Telugu literary works, *Bahuḷās'vacharitra* and *Ushāpariṇaya*, composed by two different members of the family, Veṅgaḷabhūpāla and Aṅkabhūpāla respectively. Several members of the family are mentioned in their succession order by Col. Mackenzie and quoted in Love's Vestiges, Vol. I, p. 23.[2] The Fort St. George consultations refer to several Dāmarla Venkaṭpatis.[3] A late member of the family, Dāmarla Veṅkaṭa of 1870 A.D., is known to us as the patron of the work *Jñānaprasūnāmbikas'atakam* by S'ishṭu Kṛishṇa S'āstri.

The following is the genealogy of the Dāmarla chiefs as far as can be made out with the aid of the above sources :

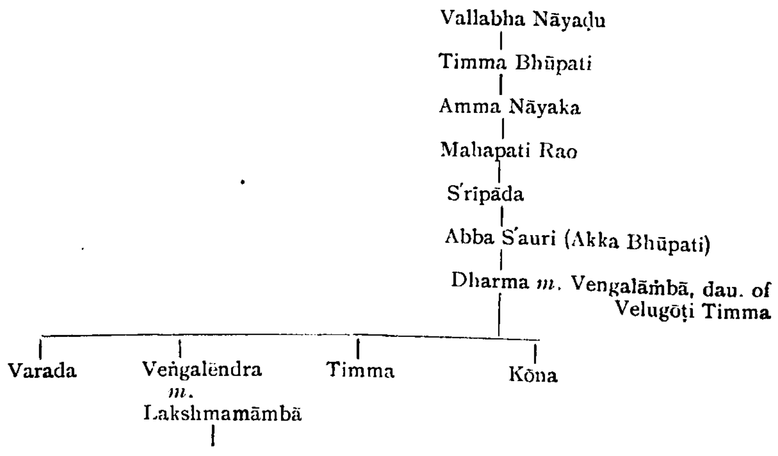

[1] *Ibid.*, Vol. III, p. 231.
[2] *Vide* also *History of Kālahasti* by Raghunatha Rao (1891).
[3] *Vestiges*, Vol. II, p. 20n., 216 and n.

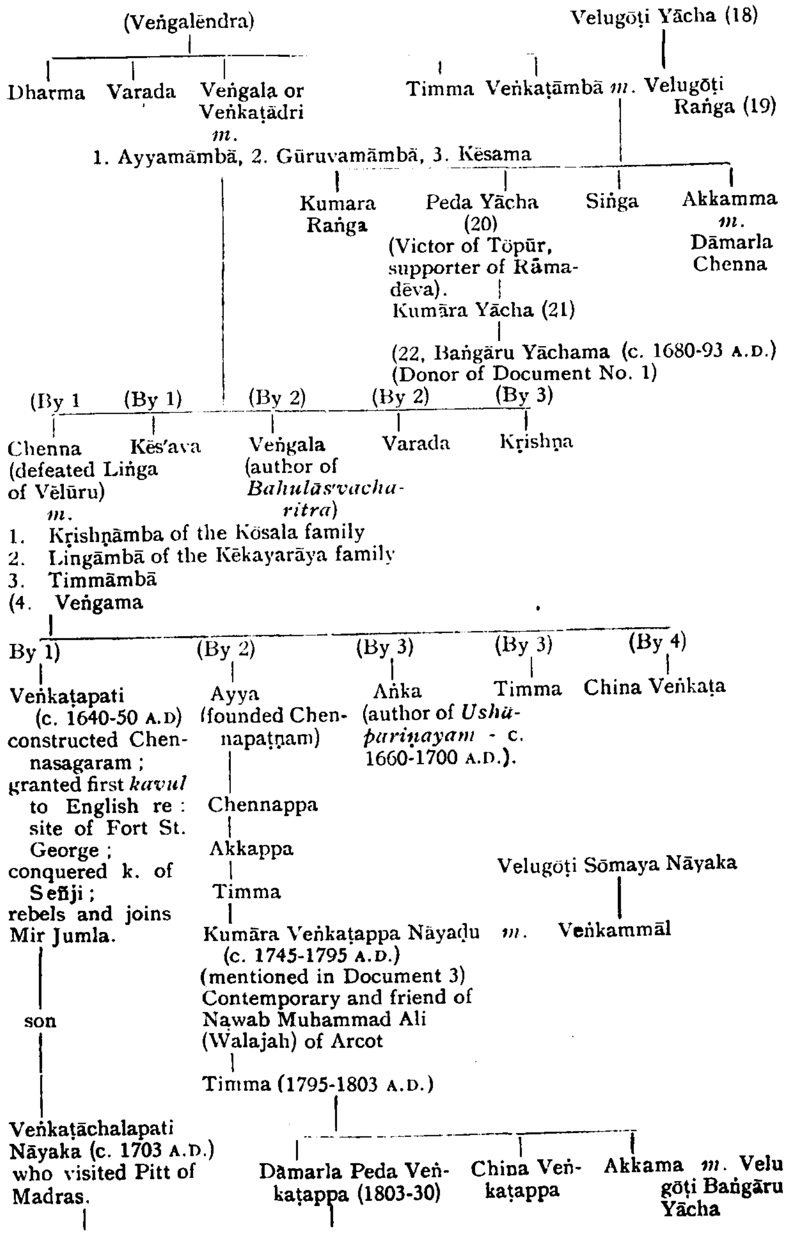

(Veṅkaṭāchalapati)	(Peda Veṅkaṭappa)
Veṅkaṭapati Nāyaka (c. 1724-1743 A.D.) who visited Elwick in 1724 A.D. and Benyon in 1743 A.D.	Timma (1830-32 A.D.)
	Dāmarla Venkaṭapati (adopted son by widow of Timma) (1834-1881 A.D.) (patron of *Jñānaprasūnāmbikāsatakam*)

Sons of Dāmarla Venkaṭapati: Kumāra Muddu Veṅkaṭappa (1881 A.D.); 5 sons

The available family *pras'astis* of the Dāmarla chiefs give them the following *birudas*.

1. Chaturthakula-sudhārṇava-sampūrṇachandra.
2. Inugāla-gōtra
3. Vālūri-puravarādhīs'vara
4. Uttaradigbhāga-pūrvasimhāsanādhīs'vara
5. Māhishmatī-purvavarādhīs'vara
6. Karikāla-chōḷarājya-samuddhāraṇa
7. Kavērītira-S'rīraṅganāmadhēya-divya s'rīpādapadmārādhaka
8. Rājendrachōḍa-rājyapratipālaka
9. Who obtained from Pratāparudra the birudas *Suvarṇatalāṭa*, *Ubhayaviñjāmara*, etc.
10. Kōrakaṇṭisiṁha.

It is clear from these *birudas* that they were originally subordinates of the Kākatīyas and like the Velugōḍu chiefs migrated to the south during the last days of Vijayanagara rule, and occupied Dāmal in Conjeevaram taluq. Their ancestral seat Vālūru, probably a place in the Telugu country, is not identified. During the last days of Vijayanagara rule in the time of Veṅkaṭapatirāya and S'rīraṅga (c. 1642 A.D.) they were very powerful, and the Vijayanagara kings conducted the affairs of state through their mediation and counsel, witness

transactions with the English on the East coast. They entered into marriage relations with the Velugōḍu chiefs of Uttaramallūru, as indicated in the genealogy above.

DOCUMENT NO. 3. (1 leaf)

Folio 4a

(1) విరోధి నామ సంవత్సరం పంగుణినెల రెండ్డో తేదీలు
మహారాజరాజశ్రీ దామెరబహాదరు వెంకటప్ప నాయ
నింగారు చంద్రగ్రహణాన్కి సముద్రస్నా

(2) నాన్కి పోయి స్నానంచేసుకొని తిరుగా వోచ్చి కాసా
తోటలో చేరినతరువాత మహారాజరాజశ్రీ యెల్లెన్నివారి
సముఖానకు గోళ్ళే

(3) పూడి శేషయ అనే అముల్ దారుడు తీర్థ ప్రసాదాలుకు
సముఖాన మనిచేశి నగిరిపల్లికా బోయలను శెలవుతీసు
కొని దేవాలయాన్కి

(4) పిలుచుకొని వచ్చి బాలజ్ఞానాంబ్బ మంటపంవద్దవుంచి
మొదటికాలం నైవేద్య దీపారాధనలు అయిన తర్వాత
తీర్థ

Folio 4b

(1) ప్రసాదాలు యెత్తించుకొని స్థానం ధర్మశివగుర్కులు
కొమారుడు పరశురామ గుర్కులును సప్తముఖ స్థానం
వారిని మాళాగారిలును భోగంవాళ్లను మామూలు దిట్ట
ప్రకారం పల్లికలోవుంచి పరశురాముగుర్కులును కూ
చోర్చే పెట్టుకొని

(౩) తోటకుపోయి దొరవారికి ప్రసాదాలు యిచ్చి శెలవు తీసు
కొని వొచ్చేటప్పుడు పల్లికలో కూచ్చుండే యింటికి
వొచ్చి

(4) నాము మర్యాదలుప్రకారం జరిపించినాము.

DOCUMENT NO 4: Pramadicha (Pramathi)

This document, which is a Telugu rendering of a Tamil original, is dated Pramādīcha, Alpis'i 11 and is incomplete. It appears to record a deed of agreement between the surviving members of the seven priestly families of the Kāḷahasti temple regarding the turns they had to observe in their duties in the temple and the settlement of their share in the proceeds of worship in the temple.

Of the seven priestly families, *viz.*, those of Is'vara bhaṭlu, Vaḍugunātham bhaṭlu, Kodukula bhaṭlu, Tirukāḷahasti bhaṭlu, Kaṇṇāyira bhaṭlu, Panmāhēs'vara bhaṭlu, and Tiruchchidambara bhaṭlu, only one family survives at Kāḷahasti, that of Vaḍugunātham bhaṭlu. It is represented by Mr. Parasurama Gurukkal, B.A., B.L., Advocate, Kāḷahasti. The following genealogical table of the Vaḍugunātham bhaṭlu family, members of which figure in all the four documents, has been compiled by Mr. A. N. Krishna Aiyangar M.A., L.T., with the aid of the information kindly supplied by Mr. Parasurama Gurukkal.

Īs'vara Bhaṭlu
(*Sthalapati* of the Vaḍugunātham Bhaṭlu family)
Naina
Sadās'iva
(known as Ulaganāthan Bhaṭlu, donee of Document I - 1681 A.D.

Ayyavu (alias Naina) (see Document No. 4)
Naina

Dharmas'iva (donee of Document 2 : 1739 A.D.)
Paras'urāma (Document 3) 1770 A.D. (no issue)
Ayyāvu (donee of Gundlaguṇṭa grant A.D, 1802).

Subbaiya
Subbaiya (the donee of Guḍimallam plates 1790 A.D. Sādhāraṇa
Subbaiya (donee of Tikkavaram in 1796 A.D. Nala)
S'eshayya
Bhimayya
S'ēshayya (no issues) d. 1869 Guḍimallam resumed.

Subbarāya
Chengalvarāya 1824 - donee of a small māniam 1820-75.
Subbarāya adopted. lived over 70 years (d. 1900) *m.* Annamma
Muttukumāra (d. 1941)

Dharmas'iva
Paras'urāma

Siddhalinga
Ayyāsvāmi (no issue)

S'ēshamma Dharmas'iva Jñānamma Subbaraya Subbamma Kumārasvami (d. 1908) Muttamma
S'eshamma
Subbarāya - married - Jñānamma
Svāminathan 1870-1911.
Paras'urāma Gurukkal (adopted) present age 34.

Pars'urāma (same as Paras'urāma given in adoption to Kumārasvāmi who died in 1908)
Has four children, one of whom is adopted to another family without male heir.
Chengalvarāya Krishṇamūrti Jñānamma Rājamma Venkaṭēs'a Sadās'iva

DOCUMENT NO. 4. (2 leaves)

Folio 5a

In margin (అరవంత్తోవున్న సమాఖ్యకు నకలుయిది)

(1) ప్రమాదీచనామ సంత్సరం అల్పిశి మాసం ౧౧ తే
దిలు కాళహస్తి తిరుకోవిలస్థానికులు యీశ్వరభట్లు

కాశీపతి గురుకుల కొమారుడు శేషయనున్ను వడుగు
నాధం భ

(2) ట్లు సదాశివగురుకుల కొమారుడు అయ్యాగురుకులు పాలి
వారున్ను కొడుకుల భట్లు విశ్వనాధగురుకుల కొమా
రుడు చినముత్యాలు గురుకులు పాలివారుం

(3) న్ను తిరుకాళహస్తి భట్లు నాయం సదాసివగురుకుల కొమా
రుడు సదాసివగురుకులు పాలివారున్ను పడిమకణ్ణాయిర
భట్లు కాళహస్తిగురుకుల కొమారుడు

(4) పుల్లం భట్లులో పాలివారున్ను పన్మాహేశ్వరభట్లు కుళ్లం
కాళప్పకుమారుడు గురునాధుడులో పాలివారున్ను తిరుచి
తంబ్బర భట్లు ముత్తప్పకుమారుడు

(5) జ్ఞానప్పలో పాలివారున్ను వీరు అంధరున్ను నాయనారు
తిరుకాళహస్తి వుడయనాయనారు తిరుకోవిలస్వాస్థ్యం
సమాఖ్య జాబు వ్రాసుకున్న వివరం

Folio 5b

(1) యిప్పుడు స్థళంలో అందరువుండి వారు వారు కలిగిన
స్వాస్థ్యం అనుభవిస్తున్నామే వృషభవాహన భట్లు సంతతి
వారు స్థళంలో లేక దక్షిణాదిని వున్నారె వారికి కలి

(2) గినపూజవ(రుస)స్థాన ప్రాప్తి భోగ్యంగా అయ్యావయ
అనుభవంగ్గా జ్ఞానప్పభోగ్యంస్తాన ప్రాప్తిపాలు 1 యింట్కి
ГГ ౮ కాశీపతి గురుకుల వారిభోగ్యం వృషభట్లు పూ

(3) జవరుసదినాలు ౬ట్కి ГГ౨ స్తాన ప్రాప్తిపాలు 1 యిట్కి
ГГ౮ కలవలపూడి లింగాలుకు తిరుమాళిజ్ఞానప్ప భోగ్యం
పూజవరుసదినాలు ౨ యిట్కి ГГ౨ స్తానప్రాప్తిపాలు

(4) ౪కి ГГ ౨ అంతు భోగ్యం యిరువై వరహాలుకు వడ్డి అను
భవిస్తున్నామే యిప్పుడు ఆస్వాస్థ్యం స్థళంలోవుండే మనం
అధరమున్ను భోగ్యం విడుదల చేసుకొని స్తాన ప్రా

(5) ప్తి భోగ్యం పదహారు వరహాలున్ను యీశ్వరభట్లు వారి
పాలు ౪ యీ వడుగు నాధంభట్లు వారి పాలు ౪ వుభయం
పాలు ౧ కొడుకులభట్లు వారిపాలు ౧ తిరు

(6) కాళహస్తిభట్లు వారి పాలు ౧ పడమకణ్ణాయిరంభట్లు
వారిపాలు ౧ పన్మాహేశ్వరభట్లు వారిపాలు ౧ తిరుచిత్తం
బరభట్లు వారిపాలు ౧ యీ ఆరు

Folio 6a

(1) పాళ్లవారమున్ను భోగ్యం పదహారు వరహాలున్ను యిచ్చి
స్థానప్రాప్తి ఆరుపాళ్లను అనుభవించగల వారం పూజవరు
సదినాలు ౮కి భోగ్యం నాల్గువరహాలున్ను పూజ వరు

(2) సప్రకారం యీశ్వరభట్లు వారి దినాలు ౨ వడుగునాధం
భట్ల వారిదినాలు ౮ కొడుకుల భట్ల వారిదినాలు ౮ తిరు
కాళహస్తి భట్లవారి దినాలు ౮ యీ వరుసప్రకారం పూజ

(3) వరుస దినాలమీంద నాలుగు వరహాలు యిచ్చి పూజ వరుస
దినాలు వంతున నాలుగుదినాలు అనుభవించ్చగలవారం
చెంద్రభట్లు మృతనష్టం పూజవరుస దినాలు భోగ్యా
నకు నాలు

(4) గు వరహాలు యిచ్చి మనము పూజవరుస దినాలువంతున
భోగ్యం విడుదలచేసుకొని నాలుగు దినాలున్ను పూజవరుస
దినాలువంతున అనుభవించగలవారం ప్రతిష్ఠనంప్రో

(5) క్షిణ వృత్సవాదులు ఆచార్యత్వం యీశ్వరభట్ల వారున్ను వడుగు నాథ భట్లు వారు చేశి చరిసఖాన అనుభవించగల వారు వృషభవాహనభట్లు వారు స్థళంలోకి కాపరం

(6) వస్తే వారిచాత భోగ్యం యిరవై వరహాలున్ను చెంద్రభట్లు పూజవరుస భోగ్యం విడుదలచేశి నాలుగు వరహాలలో వచ్చినరూకలు రాబట్టుకొని వారిపూజ వరుస దినాలు స్థా

Folio 6b

(1) న ప్రాప్తి వంతులో శ్రీవారసంన్నుధిలో వచ్చిన దక్షిణ కర్పూరారాత్తి పూజాంశం స్తానాంశం వారుచెరి సఖముగా అ భవించుకొని వారిభాగస్థా (the document ends abruptly).

Note: The original orthography of the documents is retained in the reproduction.

THE WORKS OF VĀDI VĀGĪS'VARA

(*Mānamanohara and Nyāya Lakṣmī Vilāsa*)

BY DR. V. RAGHAVAN, M.A., PH.D.

IN his Introduction to GOS edition of the Tarkasaṁgraha of Ānandajñāna, T.M. Tripathi briefly described in the midst of the authors cited by S'āriṅgadhara, the Vais'eṣika writer Vādi Vāgīs'vara, author of the Mānamanohara (Intro. p. xviii, GOS. III). Ānandānubhava, the Advaitin, severely handles Vādi Vāgīs'vara, referred to usually as Mānamanoharakāra, in his Padārthatattvanirṇaya and Nyāyaratnadīpāvali. Subsequent to Ānandānubhava, Citsukha and his commentator, Pratyaksvarūpa, make many references to the Mānamanoharakāra.[1]

Mr. Tripathi mentioned only one manuscript of the Mānamanohara, the one at the S'rīnāthaji's temple at Nāthadvāra. Recently Dr. C. Kunhan Raja told me that there was a manuscript of it in the State Library at Bikaner and on my expressing a desire to get a transcript, kindly secured one for examination.

The Mānamanohara is rather a short work. The MS. is complete. There, however, seem to be small gaps. It is a Vais'eṣika work dealing with the seven Padārthas, giving in

[1] See JOR, Madras, XIII, pp. 240-263, E. P. Radhakrishnan's collection of these references to Mānamanohara.

each of its seven sections a number of Anumānas in support of the Vais'eṣika categories and their definitions, as against their critics, the Mīmāmsakas and the Advaitins in the main. The Saugata is once or twice taken note of and towards the end, there is also a refutation of the Pradhāna of the Sāṁkhyas (p. 151, Dr. C. K. Raja's Transcript).

The only colophons in the work refer to the sections as marked by each Padārtha :

p. 58. निरूपितो द्रव्यपदार्थ एष नवप्रकारो मुदमातनोतु ।
नवात्मकस्य त्रिदशाधिपस्य त्रिलोकपूज्यत्रिपुरान्तकस्य ॥

इति मानमनोहरे द्रव्यपदार्थः ।

p. 121. इति वागीश्वरकृते मानमनोहरे गुणपदार्थः ।

p. 129. इति वागीश्वरकृते मानमनोहरे कर्मपदार्थः ।

p. 139. इति वागीश्वरकृते मानमनोहरे सामान्यपदार्थः ।

There seems to be a gap in the portion dealing with Vis'eṣa.

p. 144. इति समवायपदार्थः ।

p. 146. The portion dealing with Abhāva ends towards the end of this page, but the colophon is missing.

After this, Vāgīs'vara refutes the possibility of S'akti as a distinct Padārtha (शक्तिरपि पदार्थान्तरमस्ति चेत् etc. p. 146); p. 149 एतेन निशिष्टतापि निराकृता । p. 150 एतेन विषयविषयिभावोऽपि संबन्धो निरस्तः । p. 150 एवं सान्निध्यादयोऽपि निराकर्तव्याः ।

Then again, Sādṛs'ya as a Padārtha is refuted (p. 150—अस्तु तर्हि सादृश्यं पदार्थान्तरमिति चेत, न).

Then the Pradhāna of the Sāṁkhyas: p. 151 एवं प्रधानादयोऽपि निराकार्याः । The section closes on Pp. 154-5—इति न्यायेन न पदार्थान्तराणां संभवः ।

The last section of the work deals with Mokṣa according to the Vais'eṣika, and the Advaitic view is criticized here. The work comes to a close here on p. 157 : इति मानमनोहरः समाप्तः ।

In the earlier sections also, the categories proposed by others are refuted : p. 51, Under Dravya, Tamas as a distinct Dravya is refuted : ननु तमो नाम द्रव्यान्तरमस्ति, तदपि निरूपणीयमिति चेत्, न । Under the Guṇa Padārtha, in the section on Pramāṇas, additional Pramāṇas like Arthāpatti are refuted.

QUOTATIONS FROM MĀNAMANOHARA

From a cursory perusal of the manuscript, I have been able to verify in the work the existence of some of the passages quoted by other writers. Thus taking the quotations in the order in which Mr. E.P. Radhakrishnan has collected them (see JOR, Madras, XIII, pp. 240-262) :

1. The Anumāna quoted in the Sarvadars'ana saṁgraha 'अनित्यः शब्दः, इन्द्रियविशेषगुणत्वात् चक्षूरूपवत् (see JOR, XIII, p. 240) is found on p. 125 of the manuscript of the Mānamanohara.

2. In the portion dealing with Tamas, the Mānamanohara quotes 'Nātha :' ननु तमो नाम द्रव्यान्तरमस्ति, तदपि निरूपणीयमिति चेत्, न । प्रमाणाभावात । 'नीलं तमः' इति प्रतीतिः प्रमाणमिति चेत्, न । नीलबुद्ध्यसिद्धेः । उक्तं च नाथेनापि 'अप्रतीत (तौ) चैव प्रतीतिभ्रयो (भ्रमो) द (ऽयं?) मन्दानाम' इति । कथं तर्हि नीलपदप्रयोग इति चेत्, सिताभावे उपचारात् । असितं नीलमिति लौकिकप्रयोगः । Pp. 51-52, M.M.

This passage has been quoted by Pratyaksvarūpa in his Nayanaprasādinī (p. 29) on the Citsukhī (see JOR, XIII, p. 242 where Mr. E. P. Radhakrishnan has identified the 'Nātha' as S'ālikanātha).

3. Nayanaprasādinī, p. 18 (JOR, XIII, p. 244): The Anumāna of Mānamanoharakāra 'ज्ञानं प्रत्यक्षवेद्यं, वस्तुत्वाद्, घटवत्' can be traced to p. 81 of the manuscript of the Mānamanohara; the text is not free from gaps here in the manuscript.

4. Nay. Pra. p. 21 (JOR, XIII, p. 245): the Anumāna 'विवादाध्यासितं बोधाधारजन्यम् etc.' can be found on pp. 28-29 of the manuscript of Mānamanohara.

5. Citsukhī, p. 22. (JOR, XIII, p. 245): 'न हि द्रष्टु: दृष्टे: विपरिलोपो विद्यते etc.' The passage is on pp. 33-34 of the manuscript of the Mānamanohara.

6. 'ज्ञानशब्दश्च ज्ञायतेऽस्मिन्निति अधिकरणवचन:' quoted in the Nay. Pra. p. 24, (JOR, XIII, p. 246) is on p. 42 of the manuscript of Mānamanohara.

7. Nay. Pra. p. 169 (JOR, XIII, Pp. 253-4): 'न च भेदानवस्था बाधिका . . . . न च अनिर्वचनीयत्वं भेदस्य, तत्र प्रमाणाभावात् ।' This is to be found in the manuscript of the Mānamanohara on pp. 35-36. There are slight differences in the words as they occur in the manuscript of the Mānamanohara; as for instance, compare the lines

सोऽयं पिण्याकयाचनार्थं गतस्य पिशाचिन: तैलंदातृत्वाभ्युपगम इव निर्मूल: । MS. of M.M.

सोऽयं पिण्याकयाचनार्थं गतस्य पाचिन: खारिकातैलदातृत्वाभ्युपगम इव ।
as quoted in the Nay. Pra.

Quotations in Mānamanohara

There are only a few names quoted in the Mānamanohara:

p. 4. Bauddha.
p. 27. Bhāṣyakāra, also on pp. 102.

p. 27, Vyomas'iva.
p. 45. Vārttikakāramis'ra (two Anuṣṭubhs from Kumārila's S'lokavārttika, Citrākṣepavāda, S'ls. 40, 41).
p. 51. Nātha (S'ālikanātha).
p. 80. Prabhākara.
p. 98. Pras'astapāda.
p. 148. Prābhākaras and Bhāṭṭas.

Personal Details about Vādi Vāgīs'vara

Like all classic Naiyāyikas and Vais'eṣikas, Vādi Vāgīs'vara is also a staunch S'aiva. This could be seen from the verse at the end of the Dravya section of the Mānamanohara quoted above. The s'loka at the end of the work also shows his S'aiva faith:

नमस्त्रिपथगाक्रान्तजटाजूटाय शंभवे ।
नमस्ते जगदुत्पत्तिस्थितिसंभवध्यायिने(?) ॥[1]

Besides, we also know from the work that he was the son of Vāgīs'varācārya. We find in the beginning of the work:

वागीश्वराचार्यसुतेन वादिवागीश्वरेण क्रियते गभी(र:) ।
क-नुगर्जत्प्रतिवादिगर्वप्रशान्तये मानमनोहरोऽयम् ॥
p. 1 of the manuscript of M.M.

Both father and son seem to have been known only by their title, and that an identical one.

Probable Date of Vādi Vāgīs'vara

As has been pointed out by Mr. E. P. Radhakrishnan, we have, for the present, to content ourselves with the dates of

[1] Ānandānubhava's dig at him as a 'Vāmamatānusārin' may refer to his Pās'upata faith.

S'ālikanātha and Ānandānubhava as the now known limits of the date of Vādi Vāgīs'vara, C. 750 and C. 1100 A.D.

NYĀYA LAKṢMĪ VILĀSA, ANOTHER WORK OF VĀDI VĀGĪS'VARA

Meagre though the references to other works are in the Mānamanohara, they are yet valuable in two cases for informing us about another work of Vādi Vāgīs'vara, a work of a similar nature, but perhaps of larger extent, on Nyāya, called the Nyāyalakṣmīvilāsa.

1. Pp. 49-50 मनसः सर्वगतत्वाभ्युपगमे कालातिरिक्तत्वस्य साधयितुमशक्यत्वेन धार्मिक(धर्मि)ग्राहकप्रमाणविरोधाश्रयासिद्धिसमाक्रान्तत्वादिति **न्यायलक्ष्मीविलासे** विस्तृतमस्माभिः ।

p. 114 :—स्मर्यमाणेऽपि देवकुले देवदत्ताभावसंविदोऽभ्युपगमात् । विस्तृतं **न्यायलक्ष्मीविलास** इत्युपरम्यते ।

No manuscript of this Nyāyalakṣmīvilāsa has yet been known, nor does this seem to be mentioned in any other work.

नागरिकः—किमिदं राजमन्दिरं तव धर्मशाला । अत्र हि—

नोंकारः पवते न गीतिरटति स्वाहेति न श्रूयते
न न्यायव्यवहारतारवचसः सङ्घीभवन्ति द्विजाः ।
नात्युच्चैः पृषदाज्यहोमसुरभिर्धूम्या जरीजृम्भते
मुक्त्वा पञ्चजनाः स्वपन्ति परितो न स्त्री कुमारो न च ॥ ३ ॥

पाठान्तरम् ।) यत्र धर्मकार्याणि प्रचलन्ति अथवा यात्रिकाणां तादात्विकनिवाससौकर्यादिकमस्ति सा धर्मशाला । किमिदमिति । राजगृहं प्रविशन् धर्मशालां गच्छामीति किमसंबद्धं प्रलपसीति यावत् । तथा भ्रान्त्या समागत इति चेत्, तादृशभ्रमजनकेषु कार्येषु न किञ्चिदप्यस्मिन् सदने समवलोक्यत इति विशदयति अत्र हीति ।

नोंकार इति । ओंकारः-प्रणवोच्चारणम् । न पवते-न पुनाति । पूञ् शोधने इति धातोर्निष्पन्नोऽयं शब्दः । इदं गृहमिति शेषः । अत्र गीतिः-सामगानमिति यावत् । नाटति-न प्रचलति । (नोंकारः प्लवते न गाति नटति इति पाठो न साधुः ।) स्वाहेति तदाख्यो देवहविर्दानशब्दः । न श्रूयते । न्यायव्यवहारः-धर्मनीतिसंवादः, तस्मिन् तारं उच्चध्वनियुक्तं वचः येषां ते । अथ वा न्यायव्यवहारः-तर्कशास्त्रसंवादः, तस्मिन् तारवचसः, द्विजाः-विप्राः । न सङ्घीभवन्ति-गोष्ठीबन्धरूपेण न संमिलन्ति । पृषदाज्यं-दधिबिन्दुमिश्रितं घृतम् । तस्य होमः, तेन सुरभिः-शोभनगन्धविशिष्टा । "पृषदाज्यं सदध्याज्ये" इत्यमरः । "तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम" इति हूयमानयज्ञाग्नेः पृषदाज्येन संभृतत्वं श्रुतिसंप्रतिपन्नम् । तादृशी धूम्या धूमसंहतिः । अत्युच्चैः-अत्युन्नतत्वेन । नोज्जृम्भते-नभस उपरि नोद्गच्छति । पञ्चजनाः-मनुजाः । भुक्त्वा । यात्रामाचरतां जनानां धर्मशालासु भोजनदानं सामान्यतः क्रियते । परितः-समन्ततः । न स्वपन्ति-न निद्रामाचरन्ति । तथा स्त्री च, कुमारः-बालकश्च । न स्वपितीति योज्यम् । न च स्त्रियः न वा बालकाश्च भुक्त्वात्र स्वपन्तीति भावः ।

पुरुषः—अस्त्विदं राजमन्दिरं तथापि सुप्रवेशमस्मादृशामिति श्रुतमस्ति ।

नागरिकः—सुप्रवेशमिति कस्मात् त्वया श्रुतम् ।

पुरुषः—आर्यमिश्रेभ्य एव ।

नागरिकः—हुम्, किमस्माभिरिदं कथितम् ।

पुरुषः—नहि नहि, अन्यजनैः ।

नागरिकः—कैस्ते कथितम् । यदिदं परिचितजनस्यापि राजशासनमन्तरेण दुष्प्रवेशम्, किं पुनरपरिचितस्य ते ।

किङ्करः—विसंस्थुलेवास्य वचनव्यक्तिः । गृहीत इव चोरस्तरलतारकविलोचनः पश्यन्नयं वक्तुं न शक्तः प्रत्युत्तरम् । ततश्चार इव लक्ष्यते ।

धर्मशालासु प्राक्कालिकासु वेदाध्ययनादीनि विविधानि कर्माणि सामान्यतः प्रवर्तेरन्; तेषु न ह्येकमपि गृहेऽस्मिन् प्रवर्तमानं प्रदृश्यते; सत्येवं कथं ते धर्मशालाभ्रान्तिरत्र समुत्पन्नेति पुरुषमनुयुङ्क्ते नागरिकः ॥ ३ ॥

अस्त्विति । सुप्रवेशं-सर्वेषामपि निराक्षेपं यथा तथा प्रवेशार्हम् । श्रुतमस्ति-आकर्णितमित्यर्थः । आर्यमिश्रेभ्यः-सज्जनेभ्य एव; अन्यत्र युष्मभ्यमेव इति च हुम इति साक्षेपपरिप्रश्ने । (हुम् इति स्थाने हन्त इति पाठान्तरम् ।) आर्यमिश्रेभ्य इत्यस्य युष्मभ्यमित्यर्थं मनसि निधाय किमस्माभिरिदं कथितमिति नागरिक आक्षिपति । तादृशेनैवाशयेन शाकुन्तले "ननु आर्यमिश्रैः प्रथममेवाज्ञप्तम्" इति प्रयुक्तमास्ते । "आर्यमिश्रान् विज्ञापयामि" इति विक्रमोर्वशीयेऽपि ।

नहीति । नहि नहि-युष्माभिर्नैव कथितमित्यर्थः । कैस्ते इति । (कैरिति स्थाने कैरन्यजनैरिति पाठान्तरम् ।) राजशासनं-राजाज्ञा । राजगृहे राज्ञ आज्ञां विना न कस्यचिदपि प्रवेशः सुकरः; विशिष्य विद्वेषिजनैः समन्तात् नगराक्रमणादिरूपे समुपनते सङ्कटे संप्रति स सुतरामपरिचितस्य दुष्कर इति भावः । विसंस्थुलेति । वचनस्य-भाषणस्य, व्यक्तिः-स्वरूपम्; भाषणरीतिरिति यावत् ।

नागरिकः—तर्हि शिक्षयतु भवानिमम् ।

किङ्करः—अरे, कथय तथ्यम् । मृषावादिनस्तव वैदिकता राजशासनस्य न प्रतिरोधिनी । (इति कशामुद्यच्छति ।)

पुरुषः—मा ताडय । तथ्यं वदामि ।

नागरिकः—यदि तथ्यं वदसि तदा विज्ञानमन्त्रिणं दर्शयित्वा संभावयिष्यामि ।

किङ्करः—प्रतीहार्या धारणया सह प्रासादमधिरूढो मन्त्री । तत्संनिधौ त्वमपि नेष्यसे ।

पुरुषः—(स्वगतम्) तथा चेन्मम दुर्लभमेव जीवितम् । (प्रकाशम्, भीतिमभिनीय) अभयं मे दीयताम् यदि तथ्यमेव श्रोतव्यम् । (इति प्रणमति ।)

नागरिकः—दत्ताभयोऽसि । कथयात्मानम् ।

पुरुषः—(उत्थाय प्राञ्जलिः) हृद्रुदोऽस्मि । विसृज मां दायया ।

नागरिकः—चार एवायम्, वैदिकवेषमवलम्ब्यागतो दत्ताभयश्च ।

विसंस्थुलेव-असंबद्धेव । किमप्यसंबद्धं प्रलपतीवेति यावत् । मध्ये मध्ये प्रतिहतेव इति वा । चोरस्य गृहीतस्य तरलतारकविलोकनत्वमपि सहजमेव । (तरलतारकविलोचनं इति क्रियाविशेषणत्वेनापि पाठान्तरमस्ति ।) चारः-गूढपुरुषः । तर्हीति । चारपुरुष इति यद्यवगतं तर्हि यथानीति शिक्षामर्हत्ययमिति भावः । वैदिकता-शुद्धविप्रस्येव वैदिकवेषधारणम् । मृषावादिनः-असत्यवादिनः । तव । राजशासनस्य-राजदण्डस्येत्यर्थः । न प्रतिरोधिनी-न विरोधिनी । मृषावादिन इति दण्डस्य हेतुः । यद्यपि त्वं वैदिकब्राह्मणवेषं धत्से तथापि "अदण्ड्यत्वेऽपि विप्राणां युक्तया दण्डनिपातनम्" इति प्रमाणानुरोधेन मृषावादित्वात् दण्ड्य एव त्वमिति

किङ्करः—अतः किं कर्तव्यम् ।

नागरिकः—'श्रुतमिहत्यं राजकार्यं कस्मैचिदपि न कथय' इति शपथं गृहीत्वा पुराद्बहिर्विसृज्यताम् । अथवा किमनेन वराकेण कथनीयम् । दत्ताभयोऽयमिति मन्त्रिणे निवेद्य कथञ्चिन्मोचयितव्यः ।

किङ्करः—तथा करोमि । (इति निष्कान्तः ।)

(नेपथ्ये कुक्कुटध्वनिः ।)

नागरिकः—(आकर्ण्य) कथं रजनीविरामः ।

(पुनर्नेपथ्ये)

वैतालिकः—

पत्यावस्तं व्रजति विगलच्चञ्चरीकाञ्जनाश्रुं
त्रासान्मीलद्दलदृशमितो रागमर्कः करेण ।
द्रागालिङ्गेदपि कुमुदिनीमित्यपन्यायशङ्की
कूकूशब्दं विसृजति जवात् कुक्कुटः पूर्वमेव ॥ ४ ॥

तात्पर्यम् । दत्ताभयः- अभयदानेन कशाभिघातादिदण्डनेभ्यो रक्षितोऽसीति भावः । कथयात्मानं-कस्त्वमिति ब्रूहि । (कस्त्वं कथयेति पाठान्तरम् ।) अतः-दत्ताभयत्वहेतोः । (अत इति स्थाने तर्हीति पाठान्तरम् ।) श्रुतमिति । (श्रुतमिहत्यमिति वाक्यस्य स्थाने 'सर्वमिदं राजकार्यं त्वया कस्मैचिदपि न कथनीयम्' इति पाठान्तरमस्ति ।) किमनेन वराकेण कथनीयं-क्षुद्रेणामुना शपथरूपेण किं वक्तव्यम् । मन्त्रिणे निवेद्य-सर्वथा प्रभवते सचिवाय विज्ञाप्य ।

आकर्ण्येति । रजनीविरामः-व्युष्टा निशा । **वैतालिक इति** । निशान्ते राज्ञां बोधकारकः स्तुतिपाठको वैतालिकः । विविधो मङ्गलगीतिवाद्यादिकृतस्तालशब्दः तेन व्यवहरतीति वैतालिक इति तस्य व्युत्पत्तिः । "वैतालिको बोधकरः" इत्यमरः । वैतालिकानां तत्तत्समयेषु बोधकरत्वस्तुतिपाठकत्वादीनि नियतानि कार्याणीति "वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थमुच्चैर्भोगावलीः कलगिरोऽवसरेषु पेठुः" इति पद्येन माघश्च वर्णयति । (स. ५.) ।

पत्याविति प्रभातकालं वर्णयति । पत्यौ-नायके, चन्द्रमसीति यावत् । अस्तं व्रजति सति-अस्तमिते सति; मृते सतीत्यपि गम्यते । विगलन्ति-परिस्रवन्ति, चञ्चरीकाः-भ्रमरा एव, अञ्जनाश्रूणि-अञ्जनमिश्रितानि नेत्राम्बूनि यस्यास्ताम् । कृष्णवर्णानां भ्रमराणां अञ्जनकलुषितनेत्राम्बुबिन्दुभिः सादृश्यमत्रोत्प्रेक्ष्यते । त्रासात्-वक्ष्यमाणहेतुजनितभयात् । मीलन्ति-निमीलनं प्राप्नुवन्ति, दलानि-कुसुमपत्राण्येव दृशः यस्यास्ताम् । तथाविधां कुमुदिनीं-कैरवणीन्; तन्नाम्नीं युवतिमपीति ध्वन्यते । अर्कः-सूर्यः; तदाख्यः कामुकश्चेति गम्यते । रागं-प्रातस्सन्ध्यासमुचितं आरुण्यम्; अन्यत्रानुरागं च । इतः प्राप्तः । करेण-किरणव्यूहेन; अन्यत्र हस्तेन । द्राक्-रागान्धत्वात् त्वरितमनालोच्यैव । अप्यालिङ्गेत्-अप्याश्लिष्येत् । अपीति शङ्कायाम् । इति अपन्यायशङ्की-नीतिविरुद्धः सङ्कटः समुपनमेदित्याशङ्कमान इत्यर्थः । कुक्कुटः । पूर्वमेव-तादृशधर्मविरुद्धस्य कार्यस्य संभवात् प्रागेव । 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य' इति नीत्या दोषोत्पत्तेः पूर्वमेव तत्परिहारोपायावलम्बनं समीचीनमिति मत्वेवेति भावः । जवात्-यावच्छक्यं झटित्येव । कूकूशब्दं-तद्विधं कुक्कुटस्य कण्ठस्वरम्; अन्यत्र तादृशम् आक्रोशशब्दम् । अन्याय्यदर्शनसमये कूकूशब्दोच्चारणं आक्रोशवशात् सहजमेव लोके । विसृजति-उच्चरति । अनेन वर्णनेन पौरकार्यान्निवृत्तमनोवृत्तेर्जीवराजस्य परमेश्वरध्यानावहितचित्तत्वम्, तत्समयमवलोक्य छिद्रान्वेषिणः शत्रुवर्गस्य रोगानीकरूपस्य जीवपुराक्रमणोद्यमः, तथा रोगानीकैर्भविष्यदभियोगस्य निवारणाय निपुणमतिना तत्पूर्वमेव समुचितोपायचिन्तनादिकं चेति वक्ष्यमाणः कथासन्दर्भः सूच्यते ॥ ४ ॥

द्वितीयो वैतालिकः—

राग मुखेन दरदर्शिततारकेण
मां व्यञ्जतीमपि समेत्य करेण गाढम् ।
आलिङ्गिता कुमुदिनीति रुषापराद्रिं
यातां निशां द्रुतमनुव्रजतीव चन्द्रः ॥ ५ ॥

चन्द्रास्तमयपूर्वकं सूर्योदयमभिवर्ण्य पुनः सूर्योदयपूर्वकं चन्द्रास्तमयं च वर्णयति **रागं मुखेनेति** । चन्द्रः पुरुषः । निशा चन्द्रानुरक्ता कामिनी । चन्द्रस्तु निशां अनादृत्य कुमिदिनीनाम्नीं वल्लभामपरां प्रीत्या परिष्वजते । तदसहमाना निशा पाश्चात्यपर्वतशिखरमारुह्य तिरोधत्ते । अनन्तरम् अनुतापात् भयाद्वा चन्द्रो द्रुतपदं तामेव निशामनुव्रजति । इत्युक्ते निशया सह चन्द्रोऽपि तदानीमन्तरधात् इति भावगर्भितं विषयं वर्णयति पद्यमिदम् । दरदर्शिते-ईषदुन्मीलिते, तारके-कनीनिके यस्मिंस्तेन । मुखेन-वदनेन । निशापक्षे दरदर्शिताः-ईषत्प्रकाशिताः, तारकाः-नक्षत्राणि यस्मिंस्तेन । मुखेन-निशामुखेन ; सायंसमयेनेति यावत् । सायन्तने तारकाणां दृश्यादृश्यत्वेन प्रायः समुद्भवात् तासां दरदर्शितत्वम् । रागं-अनुरागम् । निशापक्षे सन्ध्यारागमिति यावत् । व्यञ्जतीमपि-स्फुटं सूचयन्तीमपि । चन्द्रः-तदाख्यो नायकः, चन्द्रमाश्च । समेत्य-सम्यग्गत्वा ; सप्रेमबहुमानमभ्यत्येति भावः । कुमुदिनी-तदभिधा कामिनी ; कैरवणी च । करेण-हस्तेन ; किरणव्यूहेन च । गाढं-अशिथिलबन्धं यथा तथा । आलिङ्गिता-आश्लिष्टा । (निशामुखसमये निर्वृत्तस्य विषयस्य निशावसानावसरे वर्ण्यमानत्वात् 'आलिङ्गयते' इति दृश्यमानात् पाठान्तरादपि भूतार्थद्योतकः 'आलिङ्गिता' इति पाठः साधीयान् इति स एवास्माभिरादृतः ।) इति रुषा । अपराद्रिं-अस्तगिरिम् । यातां-अधिगताम् । निशां-तदाख्यां वनिताम् ; रात्रिं च । द्रुतं-उद्वेगोत्पन्नत्वरातिशयवशादित्यर्थः । अनुव्रजतीव-तामनुसृत्य धावतीवेति यावत् ॥ ५ ॥

अपि च—

प्रातर्जातमिति द्रुतं प्रशिथिलं बध्वा दुकूलं दृढं
धम्मिल्लं च्युतमाल्यमप्युपवनान्निर्गत्वरीरित्वरीः ।
आकृष्यांशुकपल्लवे कठिनयोरालिङ्ग्य वक्षोजयो-
राघ्रायाननपङ्कजे च कथमप्युज्झन्त्यहो कामिनः ॥ ६ ॥

नागरिकः—तदधुना राजकार्ये चावहितस्तिष्ठामि ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

। **शुद्धविष्कम्भः** ।

प्रातरिति । प्रातर्जातं-उदयकालः संप्राप्त इति । प्रशिथिलं-रात्रौ यथेच्छविहारेण नीवीमोक्षादिना सुतरां विलुलितम् । दुकूलं-क्षौमम् । द्रुतं-त्वरितं यथा तथा । दृढं बध्वा । च्युतमाल्यं-पूर्वं निधुवनादिसंभ्रमवशात् विशिथिलं माल्यं यस्मात् तम् । धम्मिल्लं-केशपाशमपि । द्रुतं बध्वा । उपवनात्-क्रीडोद्यानात् । निर्गत्वरीः-बहिर्गन्तुं यतमानाः । 'गत्वरश्च' इति क्वरबन्तो निपातः ; 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ततो ङीप् । इत्वरी-कुलटाः कामिनीः । कामिनः-तासु बद्धरागा विलासिनः । अंशुकपल्लवे-तासां अतिमृदुले दुकूलाञ्चल इति यावत् । आकृष्य-वाल्लभ्यवशात् बलवदादाय । कठिनयोः-तारुण्यवशाद्दृढयोः । वक्षोजयोः । आलिङ्ग्य । आननपङ्कजे-तासाम् अरविन्दसुन्दरे वदने च । आघ्राय-चुम्बनादिकं कृत्वा । कथमपि-सुतरामधिगतमनोवैक्लव्यं यथा तथेति भावः । उज्झन्ति-गृहगमनाय विसृजन्ति । अहो इति चित्तसन्तापे ॥ ६ ॥

तदिति । तत्-प्रभातप्रायत्वात् रजन्या इत्यर्थः । राजकार्ये-राजकीये तत्तत्कर्मणि । **शुद्धविष्कम्भ** इति पूर्वोक्तलक्षणविशिष्टं वस्तुसङ्घटनोपयोगिनम् अर्थोपक्षेपकं प्रस्तूय कविः कथान्तरमारभते ।

(ततः प्रविशति प्रासादाधिरूढः प्रतीहार्या धारणया दर्शितमार्गो मन्त्री ।)

मन्त्री—संप्रति हि—

सोपानानि हिरण्मयानि परितः प्रत्युप्तरत्नान्यहं
पादाभ्यां समतीत्य किङ्करगणालम्बी स्वयं पाणिना ।
भित्तिष्वालिखितैर्वृतं खगमृगस्त्रीपुंसवृक्षाचलै-
रारूक्षं निटिलाक्षशैलधवलं प्रासादमभ्रंलिहम् ॥ ७ ॥

(विचिन्त्य स्वगतम्) अहो दुरन्तता राजधर्माणाम् । तथा हि—

मन्त्री महाराजस्य सौधम् अनुप्रविशन् लौकिकन्यायमनुरुध्य तदेव वर्णयति **सोपानानीति** । अहम् । संप्रति हीति पूर्वोक्तौ शब्दौ इहानुषज्येते । पाणिना-स्वकीयेन हस्तेन । स्वयम् । किङ्करगणं-सेवकसमूहम् आलम्बत इति-किङ्करगणालम्बी । परितः-बहुत्र । प्रत्युप्तरत्नानि-विविधरत्नखचितानि । हिरण्मयानि-स्वर्णमयानि । हिरण्मयानीति हिरण्यस्य विकार इत्यर्थे दाण्डिनायनादिसूत्रेण निपातः । सोपानानि । पादाभ्यां समतीत्य-राज्यनिर्वहणभारेण दुर्भरेण समाकुलितचित्तत्वात् स्वपदाभ्यां सोपानैः संचरणमपि महते श्रमायेति सूचयति पादाभ्यामित्येतत् । भित्तिषु । आलिखितैः-चित्रे विन्यस्तैः । खग-मृग स्त्री-पुंस-वृक्षाचलैः-तद्रूपैश्चित्रैः । वृतं-व्याप्तम् । तथा निटिलाक्षस्य-शङ्करस्य, शैलः-कैलासपर्वतः, तद्वत् धवलं-रजतवदतीव शुक्लम् । अभ्रंलिहं-अभ्रंकषम्, अत्युन्नतमिति भावः । अभ्रं लेढीत्यभ्रंलिहः; 'वहाभ्रे लिह' इति खश्प्रत्ययः; 'अरुर्द्विषजन्तस्य मुमिति' मुमागमः । प्रासादं-महाराजस्य सौधम् । आरूक्षं-अधिरूढवानस्मि ॥ ७ ॥

विचिन्त्येति । राजधर्माणां-राज्ञा नियमेन निर्वर्तनीयानां कार्याणाम् । दुरन्तता-निरवधिकता । दुरन्तत्वमेव तथा हीति दृढीकृत्य विवृणोति ।

स	रि	ग	म	प	ध	नि
१	०	०	०	०	०	०
	१	२	६	२४	१२०	७२०
		४	१२	४८	२४०	१४४०
			१८	७२	३६०	२१६०
				९६	४८०	२८८०
					६००	३६००
						४३२०

इति खण्डमेरुः

स्वरान्मूलक्रमस्यान्त्यात्पूर्वं यावतिथः स्वरः ॥ ६६ ॥
उद्दिष्टान्त्यस्तावतिथे कोष्ठे ऽधो लोष्टकं क्षिपेत् ।
लोष्टचालनमन्त्यात्स्यात्त्यक्त्वा लब्धं क्रमो भवेत् ॥ ६७ ॥
लोष्टाक्रान्ताङ्कसंयोगादुद्दिष्टस्य मितिर्भवेत् ।

षष्ट्यधिकान्येकविंशतिः शतानि । चतुर्थकोष्ठके चतुर्गुणान्यशीत्यधिकान्यष्टाविंशतिः शतानि । तदधः पञ्चमकोष्ठके पञ्चगुणानि षट्त्रिंशच्छतानि । अधः षष्ठकोष्ठे षड्गुणानि विंशत्यधिकानि त्रिचत्वारिंशच्छतानि । एवंविधो ऽयं खण्डमेरुर्ज्ञातव्यः ॥ ६५, ६५- ॥

(क०) अस्मिन्खण्डमेरावुद्दिष्टनष्टयोर्बोधोपायं दर्शयति—**स्वरान्नित्यादिना** । स्वरूपमुक्त्वा कतमो ऽयमिति संख्याविषयत्वेन यः पृच्छ्यते स उद्दिष्टस्वरूपत्वादुद्दिष्टसंज्ञकस्तानः । उद्दिष्टान्त्यः स्वरो मूलक्रमस्य मूर्च्छनाप्रथमस्वरमारभ्य प्रवृत्तस्योत्तरमन्द्रायां सरिगमेति चतुःस्वरक्रमस्य तावदन्त्यात्स्वरान्मध्यमात्पूर्वं पृष्ठतो मगसरीत्युद्दिष्टतानस्यान्त्य ऋषभो यावतिथ इति विचार्यमाणस्तृतीयो भवति । अधस्तावतिथे तृतीये कोष्ठे द्वादशाङ्काङ्किते 'लोष्टचालनमन्त्यात्स्यात्' इति नियमेनोर्ध्वाधःस्थितपङ्क्तिषु चतुर्थ-

पङ्क्तौ बिन्दुकोष्ठस्थितं लोष्टकं क्षिपेत्। अनन्तरं लब्धं कोष्ठस्थाङ्कप्रापकत्वेन चरितार्थमृषभं त्यक्त्वा शिष्टानां स्वराणां सगमेति क्रमो भवेत्। तदोद्दिष्टे ऽपि लब्धत्यागान्मगसेत्युद्दिष्टो भवेत्। पुनरप्युद्दिष्टान्त्यः षड्जः पूर्वोक्तरीत्या तृतीयो यतस्तेन तृतीयपङ्क्तिबिन्दुस्थितं लोष्टकमधस्तृतीये चतुरङ्काङ्किते क्षिपेत्। तदा षड्जे लब्धे तमपि त्यक्त्वा गमेति क्रमः स्यात्। मगेत्युद्दिष्टो ऽपि स्यात्। पुनरप्युद्दिष्टान्त्यस्य गांधारस्योक्तरीत्या द्वितीयत्वाद्द्वितीयपङ्क्तिबिन्दुस्थितं लोष्टकमधो द्वितीये कोष्ठ एकाङ्काङ्किते क्षिपेत्। ततो मूलक्रमोद्दिष्टयोरवशिष्टस्य मध्यमस्यैकत्वात्प्रथमपङ्क्तेरधः कोष्ठाभावाच्च मौलिकाङ्कस्थितो लोष्टो न चलति। यत्र पुनर्मूलक्रम उद्दिष्टताने च स्वराणामन्त्यत्वादिना साम्यं तत्रापि न लोष्टचालनम्। एवं च सति 'लोष्टाक्रान्ताङ्कसंयोगादुद्दिष्टस्य मितिर्भवेत्' इति प्रकृतस्य मगसरीत्यस्याष्टादशत्वं प्रमितं भवति। एवं सर्वतानेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ -६६—६७- ॥

(सु०) एवं नष्टोद्दिष्टपरिज्ञानोपायं खण्डमेरुमुक्त्वोद्दिष्टपरिज्ञानमाह— **स्वरादिति**। मूलक्रमस्यान्त्यात्स्वरादुद्दिष्टस्यान्त्यः स्वरः पूर्वं गणने सति यावतिथो यावत्संख्यापूरणस्तावतिथे तावत्संख्यापूरणे ऽधः कोष्ठके लोष्टकं क्षिपेत्स्थापयेत्। इदं लोष्टचालनं कस्मात्प्रभृति कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—**लोष्टचालनमन्त्यात्स्यादिति**। अन्त्यादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। अन्त्यमारभ्य लोष्टचालनं स्यात्। एवं लोष्टचालने कृते लब्धं लब्धसंज्ञकं स्वरं त्यक्त्वा लुप्त्वा तेन हीनः क्रमो भवेदिति कर्तव्य इत्यर्थः। तत्रापि क्रमे मूलक्रमस्यान्त्यादित्यादिपूर्वोक्तप्रकारः कर्तव्यः। एवं कृते येषु येष्वङ्केषु लोष्टकानि यान्ति तेषामङ्कानां संयोगादुद्दिष्टस्य मानं भवति। तत्र च त्रिस्वरकूटतानपरिज्ञाने त्रिकोष्ठक एव खण्डमेरुः। चतुःस्वरपरिज्ञाने चतुःकोष्ठकः। पञ्चस्वरपरिज्ञाने पञ्चकोष्ठकः। षट्स्वरपरिज्ञाने षट्कोष्ठकः। सप्तस्वरपरिज्ञाने सप्तकोष्ठक इति ज्ञातव्यम्।

स्वरप्रमाणान्येव लोष्टकानि देयानि। दृष्टान्तार्थमुद्दिष्टपरिज्ञानप्रकारो दर्श्यते। नष्टोद्दिष्टप्रश्ने सरिगमेति क्रमो लेख्यः। मगरिसेत्युद्दिष्टम्। तत्रोद्दिष्टस्यान्त्यः षड्जो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमात्पूर्वगणने सति चतुर्थः। तस्माच्चतुर्थकोष्ठकशून्यस्थं लोष्टकमधश्चतुर्थकोष्ठके ऽष्टादशाङ्कस्थाने क्षिपेत्। उद्दिष्टे मूलक्रमे च षड्जो लोप्यः। तत उद्दिष्टान्त्य ऋषभो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमात्तृतीयः। तस्मात्तृतीयकोष्ठशून्यस्थं लोष्टकमधस्तृतीयकोष्ठके चतुरङ्कस्थाने क्षिपेत्। ऋषभो लोप्यः। तत उद्दिष्टान्त्यो गांधारो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमाद् द्वितीयः। तस्माद् द्वितीयकोष्ठस्थं लोष्टकमधो द्वितीयकोष्ठक एकाङ्कस्थाने क्षिपेत्। तत उद्दिष्टान्त्यो मूलक्रमस्यान्त्यात्प्रथम एव। तत्र लोष्टाभावाच्चालनं नास्ति। एषामङ्कानां संयोगे सति चतुर्विंशतिसंख्या लभ्यते। तस्मान्मगरिसेति चतुर्विंशतितमो भेदः सिद्धो भवति। एवं सप्तस्वरप्रस्तारे मगसरिधनिपेति किंसंख्याको भेद इति पृच्छायां सरिगमपधनीति मूलक्रमः स्थापनीयः। उद्दिष्टान्त्यः पञ्चमो मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादात्तृतीयः। ततश्च सप्तमपङ्क्तौ शून्यादधस्तृतीयकोष्ठके चत्वारिंशदुत्तरचतुर्दशशतस्थाने लोष्टकः स्थाप्यः। पञ्चम उभयत्रापि लोप्यः। तत उद्दिष्टान्त्यो निषादो मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादात्प्रथम एव। ततश्चालनं नास्ति। षष्ठपङ्क्तौ शून्यस्थान एव लोष्टकावस्थितिः। तथैवोद्दिष्टे मूलक्रमे च निषादो लोप्यः। तत उद्दिष्टान्त्यो धैवतो मूलक्रमस्यान्त्याद्धैवतात्प्रथम एव। ततश्चालन नास्ति। ततश्च पञ्चमकोष्ठे शून्यस्थान एव लोष्टकावस्थितिः। मूलक्रम उद्दिष्टे च पूर्ववद्धैवतो लोप्यः। तत उद्दिष्टान्त्य ऋषभो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमात्तृतीयः। ततश्च चतुर्थपङ्क्तौ शून्याधस्तृतीयकोष्ठके द्वादशाङ्कस्थाने लोष्टकः स्थाप्यः। मूलक्रम उद्दिष्टे च ऋषभो लोप्यः। ततश्चोद्दिष्टान्त्यः षड्जो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमात्तृतीयः। ततस्तृतीयकोष्ठस्थचतुर्थपङ्क्तौ शून्यादधस्तृतीयकोष्ठके चतुरङ्कस्थाने स्थाप्यः। उद्दिष्टे मूलक्रमे च षड्जो लोप्यः। तत उद्दिष्टान्त्यो गांधारो मूलक्रमस्यान्त्यान्मध्यमाद् द्वितीयः। ततश्च द्वितीयपङ्क्तौ शून्यादध एकाङ्कस्थाने लोष्टकः स्थापनीयः। मूलक्रम उद्दिष्टे च गांधारो लोप्यः। ततश्च मध्यमस्यैक्याल्लोष्टचालनं नास्ति। लोष्टाक्रान्तानामङ्कानां संयोगे चाष्टापञ्चाशदधिकानि चतुर्दश शतानि भवन्ति। तावत्संख्याको मगसरिधनिपेत्येवं भेदो बोध्यः। एवमेव षट्स्वरादिष्वप्युद्दिष्टपरिज्ञानप्रकार ऊह्यः ॥ -६६—६७- ॥

यैरङ्कैर्नष्टसंख्या स्यान्मौलैकाङ्कसमन्वितैः ॥ ६८ ॥
तेषु लोष्टं क्षिपेन्मूले[1] लोष्टस्थानमितं भवेत् ।
नष्टतानस्वरस्थानं ततो यावतिथे पदे ॥ ६९ ॥

(क०) एतावतिथ इति संख्याविशेषमुक्त्वा किंरूप इति स्वरूपं विषयीकृत्य यः पृच्छ्यते सो ऽप्रतीयमानरूपत्वान्नष्ट इत्युच्यते । नष्टसंख्या नष्टतानसंख्या । उत्तरमन्द्रायां चतुःस्वरक्रमे तावदष्टादशस्तान इत्युक्त्वा मौलैकाङ्कसमन्वितैः, तिर्यक्पङ्क्तिष्वाद्या सप्तकोष्ठिका पङ्क्तिर्मूलम्, तत्र भवो मौलः, स चासावेकाङ्कश्च, तत्राद्यकोष्ठस्थित इति यावत्; तेन समन्वितैः; यैरङ्कैर्भिन्नपङ्क्तिकोष्ठस्थितैः, चतुर्थपङ्क्तौ द्वादशाङ्केन तृतीयपङ्क्तौ चतुरङ्केण द्वितीयपङ्क्तावेकाङ्केन चैतैर्मिलितैरष्टादशसंख्या स्यात्, तेष्वङ्केषु लोष्टं प्रत्येकं क्षिपेत् । नष्टतानस्वरस्थानं नष्टतानस्वरस्य प्रापकं स्थानम्, चालितलोष्टाक्रान्तकोष्ठ इत्यर्थः । मूले तिर्यगाद्यपङ्क्तौ, लोष्टस्थानमितम्, लोष्टस्थानं बिन्दुकोष्ठस्तेन मितम् । बिन्दुकोष्ठेन सह परिगणितमित्यर्थः । अन्यथा स्वकोष्ठकात्कोष्ठसंख्यागुणमित्यत्रोक्तनियमो ऽत्रापि प्रसरेदित्येवमुक्तम् । ततो ऽनन्तरम्, अधः क्रमाद्यावतिथे पदे लोष्टो ऽस्ति क्रमान्तिमस्वरात्पूर्वस्तावतिथः स्वरो भवेदिति । प्रकृते ऽष्टादशे ताने ऽन्त्यलोष्टस्य तृतीयकोष्ठस्थितत्वात्क्रमान्तिमस्वरात्पूर्वस्तृतीय ऋषभो नष्टतानान्तिमत्वेन लभ्यते । लब्धत्यागादि पूर्ववदित्यतिदेशः । तदुद्दिष्टोक्तप्रकारेण कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च कृते सति, ऋषभं त्यक्त्वा सगमेति क्रमो भवति । तद्वदुपान्त्यलोष्टस्यापि तृतीयकोष्ठस्थितत्वात्क्रमान्तिमस्वरात्पूर्वस्तृतीयः षड्जो नष्टोपान्त्यत्वेन लभ्यते । ततो ऽपि गमेति क्रमो द्वितीयलोष्टस्य द्वितीयकोष्ठस्थितत्वात्क्रमान्तिमाद् द्वितीयो गांधारो नष्टद्वितीयत्वेन लभ्यते । ततः पारि-

[1] क्षिपेन्मौलं.

अधःक्रमादस्ति लोष्टः स्वरस्तावतिथो भवेत् ।
क्रमान्तिमस्वरात्पूर्वो लब्धत्यागादि पूर्ववत् ॥ ७० ॥

शेष्यान्मध्यमस्तानपूरकत्वेन नष्टादिमो लभ्यते । तदा मगसरीति नष्टतानरूपं स्यात् । किं च यत्र यत्रान्ते मध्ये वा लोष्टचालनं नास्ति तत्र तत्र मूलक्रमान्त्यादिः स्वरो नष्टो ऽपि तादृशो लभ्यत इत्यवगन्तव्यम् ॥-६८—७०॥

(सु०) नष्टपरिज्ञानप्रकारं कथयति—**यैरङ्कैरि**ति । नष्टसंख्या यैरङ्कैरेकीभूतैर्भवेत्प्रथमपङ्क्तिप्रथमकोष्ठस्थमौलैकाङ्कसहितैः, तेषु कोष्ठाङ्केषु लोष्टकं क्षिपेत् । मौलं सर्वासां पङ्क्तीनां शून्यसंयुक्तप्रथमकोष्ठस्थमिति लोष्टविशेषणम् । एकस्यां पङ्क्तौ कोष्ठद्वये लोष्टकं न स्थापयेदित्याह—**लोष्टस्थानमि**ति । नष्टतानस्वराणां स्थानं लोष्टस्थानमितं लोष्टकस्थानप्रमाणकम् । यावन्ति लोष्टस्थानानि तावन्त्येव स्वरस्थानानि । ततश्च प्रतिपङ्क्त्येकैकस्मिन्कोष्ठके लोष्टकं स्थापयित्वा प्रथमपङ्क्तिस्थैकाङ्केन समं नष्टसंख्या पूरणीया । एवं लोष्टकेषु स्थापितेषु किं वर्तत इत्यपेक्षायामाह—**तत** इति । ततो ऽनन्तरं यावतिथे पदे कोष्ठके ऽधःक्रमादधोगणने शून्यस्थानाल्लोष्टकं तिष्ठति क्रमस्यान्तिमस्वरात्तावत्संख्याकः स्वरो बोद्धव्यः । **लब्धत्यागादि पूर्ववदि**ति । यः स्वरो लब्धः स लोप्यः । आदिशब्देन सप्तस्वरनष्टविचारः सप्तकोष्ठपङ्क्तिषु, षट्स्वरनष्टविचारः षट्कोष्ठपङ्क्तिषु, पञ्चस्वरनष्टविचारः पञ्चकोष्ठपङ्क्तिष्वित्यादि बोद्धव्यम् । अयमत्र परिज्ञानक्रमः—सहस्रतमो भेदः सप्तस्वरप्रस्तारे कीदृगिति प्रश्ने, सप्तम्यां पङ्क्तौ शून्यादधो द्वितीयकोष्ठके सविंशतिकसप्तशतस्थाने लोष्टकः स्थाप्यः । षष्ठपङ्क्तौ शून्यादधस्तृतीयकोष्ठके चत्वारिंशदधिकशतद्वयस्थाने लोष्टकः स्थापनीयः । पञ्चमपङ्क्तौ शून्यादधो द्वितीयकोष्ठके चतुर्विंशत्यङ्कस्थाने लोष्टकं स्थापयेत् । चतुर्थपङ्क्तौ तृतीयकोष्ठके द्वादशाङ्कस्थाने लोष्टकं स्थापयेत् । तृतीयपङ्क्तौ शून्यादधो द्वितीयकोष्ठके द्व्यङ्कस्थाने लोष्टकं स्थापयेत् । द्वितीयपङ्क्तौ शून्यादधो द्वितीयकोष्ठक एकाङ्कस्थाने लोष्टकं स्थापयेत् । एतैरङ्कैर्मौलिकाङ्कसमन्वितैः सहस्रसंख्या पूर्यते । ततः सप्तमपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठके लोष्टकस्तिष्ठतीति मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादाद् द्वितीयो

तानस्वरमितोर्ध्वाधःपङ्क्तिगान्त्याङ्कमिश्रणात् ।
एकस्वरादितानानां संख्या संजायते क्रमात् ॥ ७१ ॥
अथात्र शुद्धतानानां नामानि व्याहरामहे ।
अग्निष्टोमो ऽत्यग्निष्टोमो वाजपेयश्च षोडशी ॥ ७२ ॥
पुण्डरीको ऽश्वमेधश्च राजसूयस्ततः परः ।
इति स्युः षड्जहीनानां सप्त नामान्यनुक्रमात् ॥ ७३ ॥
स्विष्टकृद्बहुसौवर्णो गोसवश्च महाव्रतः ।
विश्वजिद्ब्रह्मयज्ञश्च प्राजापत्यस्तु सप्तमः ॥ ७४ ॥

धैवतो नष्टस्य सप्तमस्वरत्वेन लेख्यः । मूलक्रमे धैवतो लोप्यः । ततः षष्ठपङ्क्तौ तृतीयकोष्ठके लोष्टकस्तिष्ठतीति मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादात्तृतीयो मध्यमो नष्टस्य षष्ठस्वरत्वेन लेख्यः । मूलक्रमे मध्यमो लोप्यः । ततः पञ्चमपङ्क्तौ लोष्टकस्य द्वितीयकोष्ठावस्थितत्वान्मूलक्रमान्त्यान्निषादाद् द्वितीयः पञ्चमो नष्टस्य पञ्चमस्वरत्वेन लेख्यः । मूलक्रमे पञ्चमो लोप्यः । ततश्चतुर्थपङ्क्तौ तृतीयकोष्ठके द्वादशाङ्कस्थाने लोष्टकस्तिष्ठतीति मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादात्तृतीय ऋषभो नष्टस्य चतुर्थस्वरत्वेन लेख्यः । मूलक्रम ऋषभो लोप्यः । ततस्तृतीयपङ्क्तौ द्वितीयकोष्ठके लोष्टकावस्थानान्मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादाद्गांधारो नष्टस्य तृतीयस्वरत्वेन लेख्यः । मूलक्रमे गांधारो लोप्यः । ततो द्वितीयपङ्क्तावपि द्वितीयकोष्ठके लोष्टकावस्थितेर्मूलक्रमस्यान्त्यान्निषादाद् द्वितीयः षड्ज एव नष्टतानद्वितीयत्वेन लेख्यः । मूलक्रमे षड्जो लोप्यः । ततश्चावशिष्टो निषादो नष्टस्याद्यस्वरत्वेन लेख्यः । एवं च निसगरिपमधेति सप्तस्वरेषु सहस्रतमो भेदो लभ्यते । एवं षट्स्वरादिषु ज्ञातव्यम् ॥ -६८–७० ॥

(क०) अत्र खण्डमेरावपि तानसंख्याज्ञानोपायमाह—**तानस्वरेति** । तानस्वरमितोर्ध्वाधःपङ्क्तिगान्त्याङ्कमिश्रणात् , तानस्यैकस्वरादिष्वन्यतमस्य स्वरा यावन्तस्तैर्मितास्तत्संख्यापरिच्छिन्नाः, तत्समसंख्याका इत्यर्थः ; या ऊर्ध्वाधःपङ्क्तयस्ता गच्छन्तीत्यूर्ध्वाधःपङ्क्तिगाः, त एवान्त्याङ्कास्तेषां यथा-

क्रमादृषभहीनानां तानानामभिधा इमाः ।
अश्वक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ॥ ७५ ॥
सूर्यक्रान्तो गजक्रान्तो वलभिन्नागपक्षकः ।
इति पञ्चमहीनानां संज्ञाः सप्त क्रमान्मताः ॥ ७६ ॥
चातुर्मास्यो ऽथ संस्थाऽऽख्यः शस्त्रश्चोक्थश्चतुर्थकः ।
सौत्रामणी तथा चित्रा सप्तमस्तूद्भिदाह्वयः ॥ ७७ ॥
संज्ञा निषादहीनानां षाडवानामिमाः क्रमात् ।

इति षाड्जग्रामिकाष्टाविंशतितानानामानि ।

सावित्री चार्धसावित्री सर्वतोभद्रसंज्ञकः ॥ ७८ ॥
आदित्यानामयनश्च गवामयननामकः ।
सर्पाणामयनः षष्ठः सप्तमः कौणपायनः ।
नामानि षड्जहीनानां तानानामिति मेनिरे ॥ ७९ ॥
अग्निचिद् द्वादशाहश्चोपांशुः सोमाभिधस्ततः ।
अश्वप्रतिग्रहो बर्हिरथाभ्युदयसंज्ञकः ॥ ८० ॥
ऋषभेण विहीनानामिति नामानि मन्वते ।
सर्वस्वदक्षिणो दीक्षा सोमाख्यः समिदाह्वयः ॥ ८१ ॥
स्वाहाकारस्तनूनपात्ततो गोदोहनो मतः ।
इति गांधारहीनानां क्रमात्संज्ञाः प्रचक्षते ॥ ८२ ॥

इति माध्यमग्रामिकैकविंशतिषाडवताननामानि ।

संभवं द्वित्र्यादीनां मिश्रणात् । एकस्वरादितानानां संख्या पूर्वोक्ता, एकस्वरस्यैको द्विस्वरस्य द्वौ त्रिस्वरस्य षट् चतुःस्वरस्य चतुर्विंशतिरित्यादिरूपा ।

इडा पुरुषमेधश्च श्येनो वज्र इषुस्ततः ।
अङ्गिराः कङ्क इत्येताः सपहीनाभिधाः क्रमात् ॥ ८३ ॥
ज्योतिष्टोमस्ततो दर्शो नान्द्याख्यः पौर्णमासकः ।
अश्वप्रतिग्रहो रात्रिः सौभरः सप्तमः स्मृतः ॥ ८४ ॥
एता निषादगांधारहीनानामभिधाः क्रमात् ।
सौभाग्यकृच्च कारीरी शान्तिकृत्पुष्टिकृत्तथा ॥ ८५ ॥
वैनतेयोच्चाटनौ च वशीकरणसंज्ञकः ।
पञ्चमर्षभहीनानां तानानामभिधा इमाः ॥ ८६ ॥

इति षाड्जग्रामिकैकविंशत्यौडुवताननामानि ।

त्रैलोक्यमोहनो वीरः कंदर्पबलशातनः ॥ ८७ ॥
शङ्खचूडो गजच्छायो रौद्राख्यो विष्णुविक्रमः ।
तानानां रिधहीनानां नामान्येतान्यनुक्रमात् ॥ ८८ ॥
भैरवः कामदाख्यश्चावभृथोऽष्टकपालकः ।
स्विष्टकृच्च वषट्कारो मोक्षदः सप्तमो मतः ॥ ८९ ॥
संज्ञा निषादगांधारहीनानामिति संमताः ।

इति माध्यमग्रामिकचतुर्दशौडुवताननामानि ।

क्रमात्, द्व्यङ्कमिश्रणे द्विस्वरतानसंख्या त्र्यङ्कमिश्रणे त्रिस्वरतानसंख्येत्यादिः क्रमस्तस्मात् । कूटतानोपयोगित्वेन खण्डमेरुं निरूप्य प्रसङ्गाच्छुद्धतानानामदृष्टफलसंबन्धं च कथयिष्यंस्तेषां यज्ञानामभिधेयत्वं वक्तुमुपक्रमते— **अथात्रेत्यादिना** । शुद्धतानानां यज्ञफलसंबन्धे किं प्रमाणमित्यत आह—

यद्यज्ञनामा यस्तानस्तस्य तत्फलमिष्यते ॥ ९० ॥
गान्धर्वे मूर्च्छनास्तानाः श्रेयसे श्रुतिचोदिताः ।
गाने स्थानस्य लाभेन ते कूटाश्चोपयोगिनः ॥ ९१ ॥

गान्धर्वे इति । गान्धर्वं वक्ष्यमाणलक्षणो गीतविशेषस्तत्र । **मूर्च्छनास्ताना** इति । तानाः शुद्धतानाः । ते च शुद्धा इति प्रकरणाल्लभ्यते । तत्साहचर्यान्मूर्च्छना अपि शुद्धा एव विवक्षिताः । श्रेयसे ऽदृष्टफलाय । **श्रुतिचोदिता** इति । श्रुतिशब्देन तदनुगृहीताः स्मृतयो ऽप्युपलक्ष्यन्ते ; ताभिश्चोदिताः । तद्यथा—

‘उत्तरमन्द्राऽनुगता गायेत्तिस्रो मुदा युक्तः ।
गांधारा रक्षोघ्नीत्यौद्गात्रे मूर्च्छना विहिताः ॥
आग्निष्टोमिकतानेन गीतं साम शृणोति यः ।
स सर्वपातकैर्मुक्तो लोकाञ्जयति दुर्जयान् ।
दक्षप्रोक्तं पठेद्यस्तु वर्णयञ्शुद्धषड्जया ।
प्रत्यहं संध्ययोः स्तोत्रं नाकलोकं स गच्छति ॥
आग्निष्टोमिकतानेन यैर्नरैः स्तूयते शिवः ।
ते भुक्त्वा विपुलान्भोगाञ्शिवसायुज्यमाप्नुयुः ॥’

इति । कूटतानानां तु केवलं दृष्टफलत्वेनोपयोगमाह—**गान** इति । गानं च वक्ष्यमाणलक्षणं तस्मिन् । स्थानस्य तत्तन्मूर्च्छनावशेन सारितानां स्वराणामाधारश्रुतेर्लाभेन परिज्ञानेन ॥ ७१–९१ ॥

(सु०) खण्डमेरुणैव लाघवेन संख्यापरिज्ञानमाह—**तानस्वरेति** । तानस्वरप्रमिता या ऊर्ध्वाधःपङ्क्तयः, तद्गता ये ऽन्त्याङ्काः, तेषां मिश्रणादैक्येनैकस्वरादितानानां संख्या संजायते । पङ्क्तिद्वयान्त्याङ्कमिश्रणाद् द्विस्वरसंख्या द्वौ । पङ्क्तित्रयान्त्याङ्कमिश्रणात्त्रिस्वरसंख्या षट् । पङ्क्तिचतुष्टयान्त्याङ्कमिश्रणाच्चतुःस्वरसंख्या चतुर्विंशतिः । पङ्क्तिपञ्चकान्त्याङ्कमिश्रणात्पञ्चस्वरसंख्या विंशत्युत्तरं शतम् । पङ्क्तिषट्कान्त्याङ्कमिश्रणात् षट्स्वरसंख्या सप्त शतानि विंशत्युत्तराणि । सर्वासामन्त्याङ्कमेलनेन सप्तस्वरसंख्या पञ्च सहस्राणि चत्वारिंशदुत्तराणि ॥ तानानां नामानि कथयितुं प्रतिजानीते—**अथात्रेति** । षाड्जग्रामिकषड्जहीनषाडवताननामानि कथयति—**अग्निष्टोम** इति । षाड्जग्रामिकर्षभहीनषाडवताननामानि कथयति—**स्विष्टकृ**दित्यादि । षाड्जग्रामिकपञ्चमहीनषाडवताननामानि कथयति—**अश्वक्रान्त** इति । षाड्जग्रामिकनिषादहीनषाडवताननामानि कथयति—**चातुर्मास्य** इति । इति षाड्जग्रामिकाष्टाविंशतिषाडवताननामानि ॥ माध्यमग्रामिकषड्जहीनषाडवताननामानि कथयति—**सावित्रीत्यादि** । माध्यमग्रामिकर्षभहीनषाडवताननामानि कथयति—**अग्निचि**दिति । माध्यमग्रामिकगांधारहीनषाडवताननामानि कथयति—**सर्वस्वदक्षिणे**त्यादि । इति माध्यमग्रामिकैकविंशतिषाडवताननामानि ॥ षाड्जग्रामिकषड्जपञ्चमहीनौडुवताननामानि कथयति—**इडा पुरुषमेधश्चे**त्यादि । षाड्जग्रामिकनिषादगांधारहीनौडुवताननामानि कथयति—**ज्योतिष्टोम** इत्यादि । षाड्जग्रामिकपञ्चमर्षभहीनौडुवताननामानि कथयति—**सौभाग्यकृ**दित्यादि । इति षाड्जग्रामिकैकविंशत्यौडुवताननामानि ॥ माध्यमग्रामिकधैवतर्षभहीनौडुवताननामानि कथयति—**त्रैलोक्यमोहन** इत्यादि । माध्यमग्रामिकनिषादगांधारहीनौडुवताननामानि कथयति—**भैरव** इति । इति माध्यमग्रामिकचतुर्दशौडुवताननामानि ॥ ताननामप्रयोजनमाह—**यज्ञे**ति । यस्य तानस्य यस्याग्निष्टोमादेर्नाम तस्य तानस्य सम्यक्प्रयोगे तस्य यज्ञस्य फलमिष्यते मन्यते पूर्वाचार्यैः । मूर्च्छनातानानां प्रयोजनमाह—**गान्धर्वे** इति । मूर्च्छनास्तानाश्च गान्धर्वे मार्गगाने श्रुतिचोदिताः श्रुत्या विहिताः । श्रेयसे ऽभ्युदयाय निःश्रेयसार्थम् । ततश्च शुद्धमूर्च्छनातानादिप्रयोगस्य धर्मत्वमपि सूच्यते, 'यतो ऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः' इत्यङ्गीकारात् । **गान** इति । गाने देशीगाने ते शुद्धमूर्च्छनास्तानाः कूटतानाश्च स्थानस्य लाभेन रञ्जकस्थायविशेषलाभेन चोपयोगिनो

अथ पञ्चमं साधारणप्रकरणम्

साधारणं भवेद् द्वेधा स्वरजातिविशेषणात् ।
स्वरसाधारणं तत्र चतुर्धा परिकीर्तितम् ॥ १ ॥
काकल्यन्तरषड्जैश्च मध्यमेन विशेषणात् ।
साधारणः काकली हि भवेत्षड्जनिषादयोः ॥ २ ॥
साधारण्यमतस्तस्य यत्तत्साधारणं विदुः ।

भवन्ति । अथ वा मन्द्रमध्यताराख्यस्थानप्राप्तय उपयोगिनो भवन्ति । संगीतसमयसारे ऽप्युक्तम्—'ननु तानानां यज्ञानां च कथमेकत्र व्यवहारः ? उच्यते—एकस्मिन्नपि तान उच्चारिते ऽग्निष्टोमादियागानामेकैकस्य फलोपलब्धेर्गायकानां यज्ञस्तानादेव सिध्यति' इति । अतो नासंगतम् ॥ ७१–९१ ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये चतुर्थं ग्राममूर्च्छनाक्रमशुद्धतानकूटतानप्रकरणम् ॥ ४ ॥

(क०) गीते विकृतस्वरप्रयोगेण वैचित्रीं क्वचिद्गानसाम्यं च दर्शयितुं साधारणमवधारयति—**साधारणमित्यादिना** । **स्वरजातिविशेषणादिति** । स्वरसाधारणं जातिसाधारणमित्येवमित्यर्थः । तत्र तयोर्मध्ये स्वरसाधारणं चतुर्धा । काकल्यन्तरषड्जैश्च मध्यमेन विशेषणादिति । काकलिसाधारणमन्तरसाधारणं षड्जसाधारणं मध्यमसाधारणमित्येवमित्यर्थः ॥ अनेकाश्रयत्वेन लोकसिद्धं साधारणशब्दार्थं प्रकृते योजयति—**साधारणः काकलीत्यादिना** । हि यस्मात्कारणात्काकली विकृतश्चतुःश्रुतिको निषादः षड्जनिषादयोः शुद्धयोः साधारणो भवेत्तदुभयश्रुतिसंबन्धित्वेन, अतः कारणात्तस्य काकलिनो यत्साधारण्यं तत्साधारणं विदुः । तदेव साधारण्यं साधारणमिति पदेनापि विदुरित्यर्थः । धर्मपरत्वेन साधारणमिति नपुंसक-

अन्तरस्यापि गमयोरेवं साधारणं मतम् ॥ ३ ॥
प्रयोज्यौ षड्जमुच्चार्य काकलीधैवतौ क्रमात् ।
एवं मध्यममुच्चार्य प्रयुञ्जीतान्तरर्षभौ ॥ ४ ॥
षड्जकाकलिनौ यद्वोच्चार्य षड्जं पुनर्व्रजेत् ।
तत्परान्यतमं चैवं मध्यमं चान्तरस्वरम् ॥ ५ ॥
प्रयुज्य मध्यमो ग्राह्यस्तत्परान्यतमो ऽथ वा ।
अल्पप्रयोगः सर्वत्र काकली चान्तरः स्वरः ॥ ६ ॥

निर्देशः । अतः 'साधारणं भवेद्द्वेधा'इत्यादिषु साधारणपदस्य साधारण्यपदपर्यायत्वमवसेयं माधुर्ये मधुरमिति प्रयोगवत् ॥ १–२- ॥

(सु०) इदानीं साधारणलक्षणं कथयति—**साधारणमिति** । तत्र स्वरजात्यन्यतरत्वमेव साधारणसामान्यलक्षणमिति मन्वानो विशेषणद्वयमेव विभज्य निरूपयति—साधारणं द्वेधा द्विप्रकारं भवेत्स्वरजात्योर्विशेषणात् । ततश्चैवं स्वरसाधारणमेकं जातिसाधारणमिति । तत्र स्वरसाधारणस्य भेदानाह—**स्वरसाधारणमिति** । स्वरसाधारणं चतुर्धा चतुःप्रकारं काकलिसाधारणमन्तरसाधारणं षड्जसाधारणं मध्यमसाधारणं चेति । वक्ष्यमाणलक्षणस्य साधारण्यस्य कथं समानशब्दपर्यायशब्दवाच्यत्वम् ? अत आह—**साधारण** इति । काकली स्वरः षड्जनिषादयोः साधारणस्तुल्यावस्थितिर्भवति, निषादस्य षड्जस्य च श्रुतिद्वयग्रहणात् । अतः कारणात्तस्य काकलिन उभयोर्निषादषड्जयोर्यत्साधारण्यं तत्साधारणं विदुः संगीतज्ञाः । साधारणशब्दाद्भावे ष्यञ्प्रत्यये साधारणस्य भावः साधारण्यमिति ॥ १–२- ॥

(क०) **अन्तरस्यापीति** । अन्तरस्य विकृतत्वेन चतुःश्रुतिकस्य गांधारस्यापि, एवमुक्तप्रकारेणोभयाश्रयत्वेन गमयोः शुद्धयोः श्रुतिसंबन्धित्वेन साधारणं साधारण्यं मतमिष्टम् । स्वरसाधारणविशेषधर्मत्वेन काकल्य-

निषादो यदि षड्जस्य श्रुतिमाद्यां समाश्रयेत् ।
ऋषभस्त्वन्तिमां प्रोक्तं षड्जसाधारणं तदा ॥ ७ ॥
मध्यमस्यापि गपयोरेवं साधारणं मतम् ।
साधारणं मध्यमस्य मध्यमग्रामगं ध्रुवम् ॥ ८ ॥

न्तरयोरुपात्तयोस्तत्संबन्धवशादुद्देशक्रममुल्लङ्घ्यापि तयोः प्रयोगं दर्शयति—**प्रयोज्यावित्यादिना** । **काकलीधैवताविति** । अत्र काकलीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । **तत्परान्यतममिति** । तस्मात्षड्जात्परेषु स्वरेष्वन्यतमम्, संनिहितः परो यदि लोप्यः स्यात्तदा तं विहाय तत्संनिहितमेव परमित्यर्थः । काकलिप्रयोगे ऽभिहितं प्रकारमन्तरप्रयोगे ऽप्यतिदिशति—**एवं मध्यममिति** ॥ -३—६ ॥

(सु०) काकल्युक्तं साधारणशब्दप्रवृत्तिप्रकारमन्तरे ऽप्यतिदिशति—**अन्तरस्यापीति** । अन्तरः स्वरो हि गांधारमध्यमयोः साधारणः, गांधारस्य मध्यमस्य च श्रुतिद्वयग्रहणात् । तस्यान्तरस्य गांधारमध्यमयोर्यत्साधारणत्वं तत्साधारणमित्यर्थः । काकल्यन्तरयोः प्रयोगनियममाह—**प्रयोज्याविति** । षड्जमुच्चार्य काकलिधैवतौ प्रयोक्तव्यौ । क्रमादित्यवरोहक्रमात् । ततश्च पूर्वं काकली पश्चाद्धैवतः प्रयोक्तव्यः । एवं मध्यममुच्चार्यान्तरर्षभाववरोहक्रमेण प्रयोक्तव्यौ । एतयोर्विकल्पेनान्यथाप्रयोगनियमं कथयति—**षड्जकाकलिनाविति** । षड्जं काकलिनं चोच्चार्य ततः पुनः षड्जं व्रजेदुच्चारयेत् । तत्परान्यतमं च, तस्मात्षड्जात्परे ये, ऋषभगांधारमध्यमपञ्चमधैवतास्तेष्वन्यतममेकमुच्चारयेत । एवं मध्यममन्तरस्वरं च प्रयोज्योच्चार्य पुनरपि मध्यमो ग्राह्यः । तस्मान्मध्यमात्परे ये पञ्चमधैवतनिषादषड्जर्षभास्तेष्वन्यतमश्च ग्राह्यः । **अल्पप्रयोग** इति । काकल्यन्तरः स्वरश्च सर्वत्र जातिरागादावल्पप्रयोगः ॥ -३–६ ॥

(क०) एवं काकलिसाधारणमन्तरसाधारणं च सप्रयोगमुक्त्वा षड्जमध्यमसाधारणे लक्षयति—**निषादो यदीत्यादिना** । स्वरसाधारण-

साधारणे कैशिके ते केशाग्रवदणुत्वतः ।
ते एव कैश्चिदुच्येते ग्रामसाधारणे बुधैः ॥ ९ ॥
एकग्रामोद्भवास्वेकांशासु जातिषु यद्भवेत् ।
समानं गानमार्यास्तज्जातिसाधारणं जगुः ॥ १० ॥
जातिसाधारणं केचिद्रागानेव प्रचक्षते ।

चतुष्टयस्यापि ग्रामद्वये प्रसक्तौ विकृतत्वे ऽपि स्वराणां पञ्चश्रुतित्वमनिष्टमिति मत्वा मध्यमसाधारणं मध्यम एव नियमयति—**साधारणं मध्यमस्येति** ॥ षड्जमध्यमसाधारणयोर्व्यपदेशान्तरे सप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति—**साधारणे** इति । ते साधारणे षड्जमध्यमसाधारणे । केशाग्रवदणुत्वतः, चतुःश्रुतिकस्य च्युतत्वेन द्विश्रुतिकत्वापत्त्या ऽल्पत्वात्कैशिके इत्युच्येते । ते एव षड्जमध्यमसाधारणे एव ग्रामप्रतिनियतत्वात्कैश्चिद् बुधैर्ग्रामसाधारणे इत्युच्येते इत्यर्थः ॥ जातिसाधारणं लक्षयति—**एकग्रामेति** । **जातिसाधारणमिति** । जात्योर्वा जातिषु वा वर्णसाम्येन गानस्य यत्साधारणं तदेव तथोक्तम् ॥ ७—१०- ॥

(सु०) काकलिसाधारणलक्षणमन्तरसाधारणलक्षणं च काकल्यन्तरस्वरलक्षणेनैवोक्तं मूर्च्छनाप्रकरणे 'श्रुतिद्वयं चेत्षड्जस्य' इत्यादिना । अतः षड्जसाधारणं मध्यमसाधारणं च लक्षयति—**निषाद** इति । निषादो यदि षड्जस्याद्यां श्रुतिं समाश्रयति, ऋषभश्चान्तिमां श्रुतिं तदा षड्जसाधारणम् । एवं गांधारो यदा मध्यमस्याद्यां श्रुतिं समाश्रयति पञ्चमश्चान्तिमां श्रुतिं तदा मध्यमसाधारणम् । षड्जसाधारणे निषादस्त्रिश्रुतिर्ऋषभश्चतुःश्रुतिः । मध्यमसाधारणे गांधारस्त्रिश्रुतिः पञ्चमश्चतुःश्रुतिः ॥ ७, ७- ॥ साधारणे ग्रामयोर्नियमयति—**साधारणमिति** ।

अथ षष्ठं वर्णालंकारप्रकरणम्

गानक्रियोच्यते वर्णः स चतुर्धा निरूपितः ।
स्थाय्यारोह्यवरोही च संचारीत्यथ लक्षणम् ॥ १ ॥
स्थित्वा स्थित्वा प्रयोगः स्यादेकस्यैव स्वरस्य यः ।
स्थायी वर्णः स विज्ञेयः परावन्वर्थनामकौ ॥ २ ॥
एतत्संमिश्रणाद्वर्णः संचारी परिकीर्तितः ।

मध्यमसाधारणं मध्यमग्राम एव । साधारणयोर्मध्ये मध्यमग्रामे मध्यमसाधारणमेव । ततश्च षड्जग्राम एव षड्जसाधारणमिति गम्यते । ते द्वे साधारणे कैशिके इत्युच्येते । केशाग्रवदणुत्वत इति कैशिकशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शितम् । ते एव षड्जमध्यमसाधारणे कैश्चिदाचार्यैर्ग्रामसाधारणे इत्युच्येते । जातिसाधारणं लक्षयति—एकग्रामेति । समानग्रामोद्भवास्वेकांशास्वरासु जातिषु यत्समानं गानं भवेत्तदार्या मान्या आचार्या भरतादयो जातिसाधारणमवादिषुः । मतभेदेनान्यथा जातिसाधारणं लक्षयति—जातीति । केचिद्रागा एव शुद्धकैशिकमध्यमादयो जातिसाधारणमित्याहुः ॥ ७–१०- ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये पञ्चमं साधारणप्रकरणम् ॥ ५ ॥

(क०) जातिसाधारणनिरूपणे गानसंबन्धित्वेन प्रसक्तं वर्णं सप्रभेदं लक्षयति—**गानक्रियेति** । गानक्रियाया वर्णत्वं स्वरपदादेर्वर्णनाद्विस्तारकरणात् । **एकस्यैवेति** । एकैकस्येति वा । तत्रादौ 'सासासा रीरीरी' इत्येवमादिप्रयोगः । द्वितीये 'सारीगामा' इत्येवमादिरूपः । **परावन्वर्थनामकाविति** । परावारोह्यवरोहिणावन्वर्थनामकौ । 'सरिगमपधनि' इत्यारोहादारोही । 'निधपमगरिस' इत्यवरोहादवरोहीत्येवम् । एतत्संमिश्रणात्,

विशिष्टं वर्णसंदर्भमलंकारं प्रचक्षते ॥ ३ ॥

एतेषां स्थाय्यादीनां त्रयाणां वर्णानाम् ‘सारी सारीगा सनिधा सारीगा’ इत्येवं यथायोगं मिश्रणात्संचारी वर्णः परिकीर्तितः। यत्र गानक्रियायां यस्य वर्णस्य बाहुल्यं दृश्यते तत्र तेन व्यपदेशः कर्तव्य इति मन्तव्यम् ॥ १–२· ॥

(सु०) वर्णं लक्षयति—**गानक्रियेति**। स्वराणां वक्ष्यमाणप्रकारेण गानक्रिया गानकरणम्, उच्चारणमिति यावत्। सा वर्णशब्देनोच्यते। स च वर्णश्चतुर्धा भवति—स्थाय्यारोह्यवरोही संचारी चेति। तत्र स्थायिवर्णलक्षणमाह—**स्थित्वा स्थित्वेति**। यत्रैकस्यैव स्वरस्य स्थित्वा स्थित्वा विलम्ब्य विलम्ब्य प्रयोग उच्चारणं स स्थायिवर्णो विज्ञेयः। यथा षड्जस्य ‘सासासासा’, मध्यमस्य ‘मामामामा’ इति। परावारोहिवर्णावरोहिवर्णौ, अन्वर्थनामकौ, अर्थमनुगतमन्वर्थं नाम ययोस्तावन्वर्थनामकौ। नामार्थ एव तयोर्लक्षणम्—यत्र स्वराणामारोहः स आरोही वर्णः, यत्रावरोहः सोऽवरोही वर्ण इति। एतेषां त्रयाणां संमिश्रणात्परस्परलक्षणसंचरणात्संचारी वर्ण उक्तः। मतङ्गेन त्वेवं संचारिवर्णलक्षणमुक्तम्—

“यत्र ताने संचरन्ति स्वरा अन्त्यान्त्यसंहिताः।
एकैकशो द्विशो वा स संचारी वर्ण उच्यते ॥

यथा मालवकैशिके—‘सा सा स नि म म नि म प नि रि रि पा पनीपानिध’ एवमादि ॥” १–२· ॥

(क०) उक्तवर्णग्रथनविशेषरूपमलंकारं प्रतिवर्णं सविभागं लक्षयति—**विशिष्टं वर्णसंदर्भमित्यादिना**। वर्णसंदर्भोऽलंकार इत्येतावत्युक्ते वर्णविशेषे संचारिणि व्यभिचारः स्यात्; स मा भूदिति विशिष्टमिति विशेषणम्। वैशिष्ट्यं च नियतकलाऽऽदियुक्तत्वम्। इह प्रसन्नादिप्रभृतीनामलंकारत्वं गीतिरेतैरलंक्रियत इति करणव्युत्पत्त्या, यथा लोके हारादि-

अष्टावात्मगुणा अथ स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति[1]” इति। एवं सति बाह्यद्रव्यार्जनवत् संप्रीणनेषु प्रधानतमानाममानित्वादिगुणानां सदाचार्यसेवा-सत्सम्भाषणादिभिर्ज्ञानवृद्धिहेतुभिः न्यायतः प्रवृत्तैः[2] सम्यगुपार्जनमपि पूर्वसिद्धपरिपूर्णबाह्यपूजोपकरणस्य उपादानकोटौ[3] निवेशनीयम्। बाह्यद्रव्याभाव इव गुणाभावेऽपि महाभारताद्युक्ताष्टादशचण्डालषड्वृषलसंज्ञितहेयगुणयोगेन अनन्तरभावीज्यानर्हत्वप्रसङ्गात्। अत एव हि तन्निर्बन्धः[4] क्रियते—“श्रुतादन्यत्र सन्तुष्टस्तत्रैव च कुतूहली” इति। तस्मात् समाराधनोपयुक्तं[5] बाह्यमान्तरं च सर्वं यथार्हमुपाददीत। इति व्याख्यातमुपादानम्।

सव्यं पादं प्रसार्य श्रितदुरितहरं दक्षिणं कुञ्चयित्वा
जानुन्याधाय सव्येतरभुजमपरं[6] नागभोगे निधाय।
पश्चाद्बाहुद्वयेन प्रतिभटशमने धारयन् शङ्खचक्रे
देवीभूषादिजुष्टो नवजलदनिभः पातु दिव्यः परो नः[7] ॥

[1] यस्य तु खलु इत्यारभ्य अनूद्यमानो गौतमसूत्रभागः क, ख, ङ, च, छ, झ कोशेषु न दृश्यते.

[2] प्रवृत्तैः इति पदं घ, ङ, छ कोशेष्वेव विद्यते.

[3] उपादानकाले—घ, ङ, च, छ.

[4] अत एव श्रुतिनिर्बन्धः—क, ग, च; अत एव हि श्रुतिनिर्बन्धः—ख; अत एव हि श्रुतेर्निर्बन्धः—ङ, छ.

[5] समाराधनोपकरणं—क, ख, ग, च, झ.

[6] सव्येतरमितरभुजं—क, ख, ग, च, झ.

[7] जुष्टो जनयतु जगतां शर्म वैकुण्ठनाथः इति सङ्कल्पसूर्योदये पाठः.

इज्याव्याख्यानप्रतिज्ञा ।

अथेदानीं मन्त्रसिद्धान्तोपास्यपररूपविषयां भोगार्चनमयीम् इज्यां भाष्यकारप्रणीतनित्यग्रन्थविवरणमुखेन व्याख्यास्यामः।

मन्त्रसिद्धान्ते परिवारभेदस्तु गुणीभूत[1]मूर्त्यन्तरयोर्वैकल्पिकः ।

तत्र प्रथममधिकारिविशेषे वृत्त-वर्तिष्यमाणयोः संगतिं दर्शयन् ,

"कर्मारम्भेण मन्त्रेण प्राप्तं कालमनुस्मरेत् ।
इज्यामेवाभिसन्दध्यात् सा योनिः सर्वकर्मणाम्" ॥

इति प्रशंसितम्, चिकीर्षितग्रन्थविषयभूतम्, अहोरात्रकृत्ये प्रधानांशं दर्शयति—'अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधनप्रयोगं वक्ष्ये' इति[2] ।

नित्यग्रन्थस्थस्य अथशब्दस्य विवरणम् ।

अथशब्दस्य प्रसिद्धिप्रकर्षसिद्धानन्तर्ये संभवति, अर्थान्तरतात्पर्यपरिग्रहोऽनुपपन्न इति भाष्यादिषु स्थापितम् । अथ गद्यैः[3] यथावत् प्रपत्तिप्रतिपादनानन्तरम्, तत एव तन्निष्ठाधिकारिविशेषसिद्धिसमनन्तरं वा[4] । "यथावस्थितस्वरूप-रूप-गुण-विभूति-लीलोपकरणविस्तारमनुसन्धाय तमेव शरणमुपगच्छेदखिलेत्यादिना" इति वक्ष्यमाणानुसाराच्च, अत्र तथाविधशरणागतिविषयगद्यग्रन्थस्य[5] पूर्ववृत्तत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते । न च तत्र 'अखिलजगदाधार' इत्यादिवक्ष्यमाणमात्रपङ्क्तिर्विवक्षिता । तस्याः प्रपत्तिकरणत्वादर्शनात्, यथावस्थितस्वरूप-रूप-गुण-विभूत्यादीनां च गद्य एव

[1] गुणभूत—ङ, च.
[2] वक्ष्य इत्यादि—क, ख, ग, च, झ.
[3] गद्ये—क, ख, ग, झ.
[4] वा शब्दः क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति.
[5] विषयग्रन्थस्य—क, च, झ.

प्रपञ्चनात्, "अनन्यशरणस्त्वत्पादारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये" इति च तत्र कण्ठोक्तेः । तस्माद्यथोक्त एवात्र[1] अथशब्दार्थः ।

परमैकान्तिशब्दार्थः ।

परमश्चासौ एकान्तश्चेति परमैकान्तः । सोऽस्यास्तीति परमैकान्ती । एकत्र अन्तो निश्चयः प्राप्यतया प्रापकतया च । तदुभयं संभूय परमैकान्तः । परमश्चासौ एकान्ती च इति वा समासः । तत्राप्यनन्योपायत्वानन्यप्रयोजनत्वयोः समुच्चयात् पारम्यम् । अनन्योपायत्वं च अनन्यदेवताकत्वपर्यन्तम् । यथोक्तम्—

"चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः ।
तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः ॥" इति ।

अनन्यप्रयोजनत्वं च आत्मानुभवानन्दनैरपेक्ष्यपर्यन्तम् । तदप्युक्तम्—

"ये तु शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः ।
सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु मोक्षभाक् ॥" इति ।

एतेन तुल्यन्यायतया भगवदनुभवानन्देऽपि[2] फलित्वाभिप्रायो निरस्तः । मुक्तानन्दस्यापि सार्वभौमान्तःपुरशुकक्षीरास्वादनसुखवत् स्वतन्त्रेण परेणैव स्वप्रीत्यर्थमुपपादितत्वात् । एवंविधं च परमैकान्तित्वं मन्त्रसिद्धान्तादिनिष्ठेष्वपि संभवतीति पूर्वाधिकारे स्थापितम् । दृश्यते च सदाचार्यसकाशाद्यथावस्थितगद्यत्रयादिश्राविणामिदानीमपि तत्संभवः । तत्र हि यथावत्पारावर्यनिश्चयादन्यभक्त्युन्मूलनेन अनन्यदेवताकत्वादिकं च[3] सिद्ध्यति । तां चावस्थां स्वयमेवाह भगवान्[4]—

[1] अत्र इति पदं क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति.
[2] एतेन भगवदानन्देऽपि—क, ख, ग, झ.
[3] च इति पदं घ कोशे न दृश्यते.
[4] आह च स्वयमेव भगवान्—क, ख, ग, झ.

इत्यादिभिरनर्हतापादकानि सर्वाणि[1] तत्र तत्र द्रष्टव्यानि । संगृहीतं च समाराधनोपयुक्तसर्वद्रव्यसाधारण्येन वङ्गिवंशेश्वरैः—

"निषेधाविषयीभावादृते नैवापरो गुणः ।
प्रीतिहेतुः परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु ॥" इति ।

आराधकस्यापि हि अर्चनाङ्गवस्तुत्वमविशिष्टम् । यथा च प्रशस्तजातिष्वेव तुलस्यादिपत्र-पद्मादिपुष्प-रम्भादिफल-गङ्गातोयादिषु तैस्तैरुपहतिनिमित्तैर्निषेधविषयता, एवमाराधकेऽपि यतःकुतश्चिदुपघातात् आप्रायश्चित्तादनर्हतया निषेधविषयत्वं भवति । अन्यथा 'नाविरतो दुश्चरितात्' इत्यादिश्रुतिकोपप्रसङ्गात् । उपहतिविषयस्पृष्टबिम्बादिषु च प्रायश्चित्तविधानात् । ब्रह्मविदोऽपि ह्युत्तराघाश्लेषवचनं प्रामादिकविषयं[2]मिति स्थापितं भाष्यादिषु । "सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्" इत्यादिभिश्च सूत्रैरयमर्थः सिद्धः । अपि च राजवदुपचारो ह्यत्र विधीयते । राजोपचारवृत्तिश्चापचारपरिहारप्रधाना, तद्वदिहापि । यथा च गुणवति राजनि सेवकानां सापराधानामपि क्षामणमात्रेण निरपराधता तथेहापीति तल्लाभः[3] । इदमपि संगृहीतम्—

"अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि ।
प्रायश्चित्तं क्षमस्वेति प्रार्थनैकैव केवलम्" ॥ इति ।

यत्त्वनन्तरमुक्तम्—

"अर्चनादिष्वनर्हत्वान्न कश्चिन्नापराध्यति ।
अतोऽनङ्गीकृताशेषकर्तृदोषविमर्शया ॥
कृपयैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम्" ॥ इति—

[1] सर्वाणि—क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.
[2] प्रामादिकादिविषयं—घ.
[3] इति लाभः—घ, ङ, छ.

एतदपि क्षामणयोग्यताख्यापकम् । अन्यथा क्षमस्वेति प्रार्थनाविधानानुपपत्तेः[1] । न चैतावता कृतापराधेन[2] निर्भयेन भवितव्यम् ।

"प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" इति न्यायात् ।

अकर्मण्यतापादका दोषाः ।

अत्र चाकर्मण्यताहेतूनपराधानेवमाह[3] भगवान्—

"शृणु सुन्दरि तत्त्वेन आहारस्य विनिर्णयम् ।
आहारो यस्त्वनाहारस्तच्छृणुष्व वसुन्धरे ॥
भोजनं यस्तु भुञ्जीत मम योगाय माधवि ।
अशुभं कर्म कृत्वापि पुरुषो धर्मसंश्रितम् ॥
आहारं चैव कर्मण्यमुपयुञ्जीत नित्यशः ।
[4]सर्वेषां च ततः कर्म प्रवृत्तेः प्राणधारणम् ॥
अकर्मण्यानि वक्ष्यामि यैर्न तुष्यामि संप्रति ।
राजान्नं च न भोक्तव्यं मम भक्तैः कदाचन ॥
राजान्नेन तु भुक्तेन त्वपराधो महान् भवेत् ।
द्वात्रिंशदपराधांस्तु न सेवेत मम प्रिये ॥
भोज्यान्नपानाहारेषु ये मया परिकीर्तिताः ।
दन्तकाष्ठमखादित्वा यस्तु मामुपसर्पति ॥
द्वितीयमपराधं तु धर्मवित्त प्रवर्तते ।
गत्वा मैथुनसङ्गं तु यस्तु मां स्पृशते नरः ॥

[1] प्रार्थनानुपपत्तेः—क, ख, ग, झ.
[2] कृतापराधेन—क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.
[3] अपराधानाह—क, ख, ग, च, झ.
[4] सर्वे चात्रैव कर्मण्या व्रीहयः शाल्यस्तथा । इति वराहपुराणपाठः

तृतीयमपराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ।
दृष्ट्वा तु मृतकं देवी यस्तु मामुपसर्पति ॥
चतुर्थमपराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ।
स्पृष्ट्वा[1] रजस्वलां नारीं यस्तु मामुपसर्पति ॥
पञ्चमं त्वपराधं च दृष्ट्वा वै न क्षमाम्यहम् ।
स्पृष्ट्वा तु मृतकं चैव संस्कारं मृतकस्य वै ॥
अपराधमिमं षष्ठं न क्षमामि वसुन्धरे ।
ममार्चनविधौ काले वातं मुञ्चति निर्घृणः ॥
सप्तमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ।
ममैवार्चनकाले तु पुरीषं यस्तु मुञ्चति ॥
अष्टमश्चापराधोऽयं ममात्र तु न रोचते ।
मदीयार्चनकाले तु यो हि वाचा प्रभाषते ॥
नवमं चापराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ।
यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्रावृतो मां प्रपश्यति ॥
दशमश्चापराधोऽयं मम देवि न रोचते ।
परिधायैकवस्त्रं च यस्तु वै मां प्रपद्यते[2] ॥
एकादशापराधस्तु मम विप्रियकारणम् ।
क्रुद्धस्तु यश्च कर्माणि कुरुते कर्मकारकः ॥
द्वादशं चापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ।
अकर्मण्यानि पुष्पाणि यस्तु मामुपकल्पयेत् ॥
त्रयोदशापराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ।
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौसुम्भेनाधिगच्छति ॥

[1] दृष्ट्वा—क, ख, ग, च, झ.
[2] प्रपश्यति—क, ख, ग, च, झ.

चतुर्दशापराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ।
अन्धकारे तु मां देवि यः स्पृशेत(त्तु) कदाचन ॥
पञ्चदशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ।
यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् ॥
षोडशं चापराधं तं कल्पयामि न संशयः ।
वासः समवधून्वन् वै यस्तु मय्युपकल्पयेत् ॥
सप्तदशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ।
श्वानं स्पृष्ट्वा ममान्यद्वा यो दद्यान्मम माधवि ॥
अष्टादशापराधं तं कल्पयामि न संशयः ।
वाराहं यस्तु मांसं वै भक्षयित्वा प्रपद्यते ॥
एकोनविंशापराधं प्रतिजानामि माधवि ।
जालपादं[1] समश्नन् वै यस्तु मामुपसर्पति ॥
अपराधं विंशतिमं[2] कल्पयामि वसुन्धरे ।
स्पृष्ट्वा वै दीपकं यस्तु मोहात् स्पृशति माधवि ॥
एकविंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ।
श्मशानं यस्तु वै गत्वा मम चैवाभिगच्छति ॥
द्वाविंशमपराधं तु तमहं चोपकल्पये ।
पिण्याकं भक्षयित्वा तु मम चैवोपचंक्रमेत्[3] ॥
त्रयोविंशापराधं तं नरो मम च कल्पयेत् ।
मज्जनानवजानन् यो मां तु पश्यति माधवि ॥
चतुर्विंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ।
एकहस्तप्रणामं च यः करोति च भामिनि ॥

[1] जालघातं—क, ङ, च.
[2] विंशमिमं इति चेत् सम्यक् .
[3] च कोशादन्यत्र उपचक्रमेत् इति पाठः

पञ्चविंशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ।
परप्रापणकेनैव यस्तु मामभिगच्छति ॥
सप्तविंशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ।
नवाग्रं ये तु व्रीहीणामदत्वापीह भुञ्जते ॥
अष्टाविंशापराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ।
अदत्वा सुमनो यो वै धूपं मे दातुमिच्छति ॥
एकोनत्रिंशापराधं कल्पयामि वसुन्धरे ।
सोपानत्कस्तु यो मर्त्यो मामेवमुपसर्पति ॥
अपराधमिमं त्रिंशं कल्पयामि वसुन्धरे ।
भेरीमताडयित्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधति ॥
एकत्रिंशापराधं तु कल्पयामि वसुन्धरे ।
अजीर्णरसमाविष्टो यस्तु मामुपसर्पति ।
महापराधं तद्विद्याद्द्वात्रिंशमिह चोत्तमम्" ॥ इति ।

एवमेतान्यन्यानि चानर्हतानिमित्तानि परिहरतः, संभवे च सानुतापं यथोचितं प्रायश्चित्तमनुतिष्ठत इह समाराधनाधिकारित्वम् ।

जात्यादिनिबन्धनोऽप्यधिकारविशेषः ।

एवं जात्यादिनिबन्धनाधिकारविशेषोऽपि शास्त्रेषु श्रूयते । यथोक्तं श्रीसात्त्वते---

"अष्टाङ्गयोगसिद्धानां हृद्यागनिरतात्मनाम् ।
योगिनामधिकारः स्यादेकस्मिन् हृदयेशये ॥
व्यामिश्रयागमुक्तानां विप्राणां वेदवेदिनाम्[1] ।
समन्त्रे तु चतुर्व्यूहे त्वधिकारो[2] न चान्यथा ॥

[1] वेदवादिनाम्—ख, ङ, छ.
[2] मन्त्रे तु चातुर्व्यूहे तु अधिकारो—क, ख, ग, च, झ.

त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां च तत्त्वतः ।
अमन्त्रमधिकारस्तु चातुर्व्यूहक्रियाक्रमे ॥
सक्रिये मन्त्रचक्रे तु वैभवेऽपि विवेकिनाम् ।
ममतासन्निरस्तानां स्वकर्मनिरतात्मनाम् ॥
कर्मवाङ्मनसैः सम्यग्भक्तानां परमेश्वरे ।
चतुर्णामधिकारो वै वृत्ते[1] दीक्षाक्रमे सति ॥
एवं संप्रतिपन्नानां मन्त्रपूर्वं यथास्थितम् ।
विधानमेकमूर्तीयं समाकर्णय साम्प्रतम् ॥" इति ।

जयादिषु चाप्तादिभेदो द्रष्टव्यः । सर्वेषामन्ततो भगवत्प्राप्तिः समानाविकलानामपि भागवतानाम् * * * * * * *

[अत्र सर्वेष्वादर्शकोशेषु ग्रन्थांशो लुप्तो विलोक्यते[2] ।]

स्वाध्यायविधिः ।

अथ स्वाध्यायं व्याख्यास्यामः । चतुर्थे काले संप्राप्ते स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणाय विदितसकलवेद-तदर्थानां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतपरावरतत्त्वयाथात्म्यानां मनु-पराशर-पाराशर्य-शुक-शौनकादीनां महर्षीणां प्रबन्धान्[3] श्रवण-मनन-जपादिभिरभ्यसेत् । तदिदमुक्तं व्यासेन तत्कालकृत्यम्—"इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्" इति । दक्षेण तु "इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठं सप्तममभ्यसेत्" इति । एवम् "भुक्त्वोपस्थाय चादित्यं पुराणानि सदा पठेत्"

[1] प्राप्ते—क, च, झ.
[2] कियान् ग्रन्थांशो लुप्त इति न ज्ञायते.
[3] 'महर्षीणां प्रबन्धान्' इति स्थाने 'वेदोपबृंहणानि' इति पदं—क, ख, ग, च, झ कोशेषु दृश्यते.

इत्यादिकं च द्रष्टव्यम्। उपबृंहणनिरपेक्षस्य उपबृंहणीयवेदभागजप एव युक्तः। तत्रापि साक्षाद्भगवत्प्रतिपादक एव भागो जप्य इति श्रीशाण्डिल्यस्मृत्यादिषूक्तम्। संग्रहरुचीनां महामन्त्रसक्तानां च सर्वसारभूतव्यापकमन्त्रजपोपदेशः।

जपादिकालेऽपि गुर्वादिषु मौनवर्जनं सर्वत्रोक्तम्। आह चैवं बोधायनः—

स्वाध्यायमध्ये गुर्वादिपुरस्कारः।

"जपमध्ये गुरुर्वापि वैष्णवो यः समागतः।
संभाषणादिपूजां तु तस्य कृत्वानुमान्य च॥
अनुश्राव्य ततः कुर्याज्जपशेषं समाहितः"।
"सर्वस्य प्रभवो यस्माद्विष्णुपादाश्रया नराः॥
तन्मूलतः क्रियाः सर्वाः सफलास्तु भवन्ति हि॥" इति।

तत्र मौनमन्त्रार्थचिन्तनादयो नियमास्तत्र तत्र ग्राह्याः। शिष्य-गुरु-सब्रह्मचारिभिः श्रेयोऽर्थिभिरनसूयुभिः वीतरागैः सह वादः, "बोधयन्तः परस्परम्" इत्युक्तसंवादोऽपि तत्त्वनिर्णयफलत्वाविशेषात् इतिहास-पुराणादिवत् स्वाध्यायकाल एव प्रवर्तनीयः। स्मरन्ति चाभिगमनान्तःपातिनि पूर्वयामस्वाध्याये—"जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेच्च विचारयेत्" इति। "विचारोऽभ्यसनं जपः" इति च[1]। उक्तं चानुयागविधानानन्तरं श्रीसात्त्वते "समाचम्य पुनर्यायात् प्रयतो भगवद्गृहम्" इत्युक्त्वा,

[1] च कोशादन्यत्र च कारो न विद्यते.

"मनोबुद्ध्यभिमानेन सह न्यस्य धरातले।
कूर्मवच्चतुरःपादान् शिरस्तत्रैव पञ्चमम्[1]॥"

इत्यष्टाङ्गप्रणामं[2] च विधाय,

अष्टाङ्गेन नमस्कृत्य ह्युपविश्याग्रतो हरेः[3]।
आगमाध्ययनं कुर्यात् तद्वाक्यार्थविचारणम्[4]॥" इति।

तदिह भगवत्प्रीणन-स्वचित्तरञ्जकेतिहास-पुराण-स्तोत्र-निगमान्तद्वय-व्यापकमन्त्रादीनां श्रवण-मनन-प्रवचन-जपादयो वाद-संवादादयश्च यौगिकज्ञानप्रदीपस्नेहायमानाः,

"पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चैव सर्वशः।
अनिबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्॥"

इत्यादिनिदर्शितविविधवाचिकपापोदयप्रतिबन्धिनश्च सर्वे व्यापारा यथासम्भवं संभूय पृथग्भूय वा स्वाध्यायीभवन्ति। शमाद्युपयुक्तशब्दशीलनं कुर्यादिति स्वाध्यायसारः। उक्तं हि महाभारते—

"यच्छ्रुतं न विरागाय न धर्माय न शान्तये।
सुबद्धमपि शब्देन काकवाशितमेव तत्॥" इति।

शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षः" इत्यादि च[5]।

[1] कूर्मवदित्युत्तरार्धं घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति.
[2] इत्यादिना साष्टाङ्गप्रणामं—घ, ङ, छ.
[3] विभोः—घ, ङ, छ.
[4] विचारणात—ङ, छ.
[5] इति च—क, ख, ग, च.

सायंसन्ध्यादिकम्।

अथ लोहितायति भास्करे यथासूत्रं सायंसन्ध्योपासनम्, सायंहोमः, पुनर्यथाशक्ति भगवदभिगमनं[1] हविर्निवेदनपूर्वकं भोजनम्। केनचिन्निमित्तेन विलुप्ते भोजने प्राणाग्निहोत्रमन्त्रजपः, ततश्च रात्रियोग्यस्वाध्यायो योगश्चेति क्रमः। तत्र प्रमाणानि—

"उभे सन्ध्ये भगवानभिगन्तव्यः"
"नानिवेद्य हरेः किञ्चित् समश्नीयात्तु पावनम्"
"सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः॥"
"प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च विलुप्ते भोजने जपेत्।"
"प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत्।
तत्पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः" इत्यादीनि॥

महाप्रदोषे मौनाचरणम्।

[2]अनन्यप्रयोजनाधिकर्तव्यः पूर्वयामस्वाध्यायश्च त्रयोदश्यां प्रदोषाख्यकाले[3] वर्जनीयः। यथा संगृहीतं कालविधाने—

"विषुवायनद्वितयपञ्चदशीप्रथमाष्टमीषु कलिनाथतिथौ।
रजनीमुखे च मदनाधिपतेर्विधिराह नाध्ययनकर्म नृणाम्॥"
इति।

स्मृत्यर्णवे चैतदुपात्तम्—

"मितसन्ध्यस्त्रयोदश्यां संस्मरन्[4]नात्मनो हितम्।
अह्नोऽष्टांशेन संयुक्तं रात्र्यर्धं मौनमाचरेत्॥" इति।

[1] भगवदभिगमनं—क, ख, ग, च, झ.
[2] अनन्यप्रयोजनाधिकारिकर्तव्यपूर्वयाम—क, च, झ.
[3] कालांशे—घ.
[4] त्रयोदश्यामस्मरन्—क, ख, ग, झ; त्रयोदश्याश्च स्मरन्—घ. (अत्र घ. ङ. कोशयोः पाठौ अस्पष्टाक्षरा सुतरां संदिग्धौ च.)

एवं तत्कालनियतसावित्रीहोमादिव्यतिरिक्तदशायां प्रदोषाख्यकाले मौनविधानात् मन्त्रजपादिकमपि वर्जनीयम्। यथोक्तं कृष्णमन्त्रकल्पे—"जपेन्न सन्ध्याकालेषु प्रदोषेष्वशुभेषु च" इति। विषुवायनादिषु तु स्वाध्यायजपमात्रं निषिद्ध्यते, मन्त्रजपादिकं तु विधीयते। उक्तं चाष्टाक्षरजपस्य नित्यत्वं बोधायनेन—

"एवं गुरोः[1] समारभ्य मन्त्रानुष्ठानमाचरेत्।
अष्टाक्षरं जपेद्विद्वान्नित्यमष्टसहस्रकम्॥
अजप्त्वाष्टाक्षरं मन्त्रं नाहमश्नामि किंचन।
यावज्जीवं जपामीति पश्चादहरहर्जपेत्॥
अष्टाक्षरजपो यस्य नित्यो नैमित्तिकोऽपि वा।
काम्यो वापि भवेत्तस्य नित्या देवार्चना[2] स्मृता"॥ इति।

न चात्र मौनविधिकाले भगवद्धर्मविच्छेदः। तदानीं यथाविधि मौनानुष्ठानस्यैव[3] भगवत्सेवारूपत्वात् प्रवृत्तिविषया निवृत्तिविषया वा भगवदाज्ञैव सर्वदानुवर्तनीया इत्यच्छिद्रानुष्ठानसिद्धिः। यद्यपि च अतत्क्रियस्य प्रदोषे हरिदर्शनादिकं प्रतिषिध्यते तच्चानुपालितं परमैकान्तिभिर्भाष्यकारादिभिः, तथापि स्वगृहार्चायां[4] तत्क्रियत्वात्[5] तदनुज्ञा। उक्तं चैवं बोधायनीये पुराणसारसमुच्चये—

[1] गुरुः—घ.
[2] नित्यदेवार्चना—क, ख, च, झ.
[3] यथाविहितमौनानुष्ठानस्यैव—क, ख, ङ, च, छ, झ. (अयमेव पाठो यथाशब्दविहीनो ग कोशेऽपि दृश्यते.)
[4] स्वगृहार्चायाः इत्यत्र स्वशब्दः घ, ङ, छ कोशेषु न दृश्यते.
[5] तत्क्रियत्वात् इति बहुषु कोशेषु पाठः; क, झ कोशयोः परं तत्क्रियात्वात् इति वर्तते.

"आस्थानस्थः सदा सेव्यो विमानस्थस्तु कालतः ।
स्वगृहे सर्वदा सेव्यो मध्यरात्रं विना प्रभुः" ॥ इति ।

मध्यरात्रेऽप्युपरागादिनिमित्तविशेषसम्भवे स्नानादिपूर्वकभगवत्सेवाजपादिकमवश्यकर्तव्यतया विधीयत इति न विरोधः ।

स्वाध्याय-योगयोः अनुयागात् पूर्वमेव समाहृत्यानुष्ठानम् ।

एतौ च स्वाध्याय-योगौ आह्निकानुयागात् पूर्वमेव केषुचित् संहिताविशेषेषु समाहृत्योपदिश्येते । यथा संगृहीतं नारायणमुनिभिः—

"पुनः प्रणम्य देवेशमह्नो भागे तुरीयके ।
द्विषडष्टषडर्णादिमन्त्रेषु स्वानुसंहितम् ॥
विशेषेण जपेन्मन्त्रमष्टोत्तरसहस्रकम् ।
अष्टोत्तरशतं वापि यथाशक्ति दशावरम् ॥
गुर्वादींश्च नमस्कृत्य बीजशक्त्यादिकं तथा ।
मन्त्रनाथं प्रणम्येशमापादादवलोकयन्[1] ॥
जप्त्वा च सुचिरं योगमास्थाय प्रणमेद्धरिम् ।
स्वधाम नीत्वा देवेशं[2] प्रह्वः सपरिवारकम् ॥
तत्रार्घ्यादिभिरभ्यर्च्य रक्षां कृत्वास्त्रनायकैः ।
पुनः पुनः प्रणम्याथ होमाद्यं संविधाय च ।
अनुयागं ततः कृत्वा कृतकृत्यो भवेन्नरः" ॥ इति ।

[1] आपादादवलोकयन् इत्यारभ्य स्वधाम नीत्वा देवेशं इति यावत् ख, ग कोशयोः विसृष्टम्.

[2] स्वधा मनसा देवेशं इति क कोशे ङ कोशस्य शुद्धिपत्रिकायां च दृश्यते.

अयमेव क्रमो विस्तरेणोक्तस्तद्गुरुभिर्वङ्गिवंशेश्वरैः । तथाहि—

"प्राप्तमहश्चतुर्थांशं स्वाध्यायार्थमुदीरितम् ।
विज्ञाप्य विष्णवे तस्मै लब्धानुज्ञस्ततोऽपि च ॥
बाह्यार्थादखिलाच्चेतः समाहृत्येन्द्रियैः सह ।
जपन्नष्टाक्षरं मन्त्रं प्राणायामपुरःसरम् ।
प्रयतः परया भक्त्या पूर्वमेव समाहितः ॥
कराङ्गुलिशरीरेषु न्यासान् कृत्वा यथोदितान् ।
गुरुं मन्त्रमृषिं छन्दो देवताश्च[1] यथाक्रमम् ॥
शक्तिं बीजं च शिरसा प्रणमेदेवमादृतः[2] ।
इदं गुरुभ्यः सर्वेभ्यः[3] क्रियते शिरसा नमः ॥
मन्त्रज्ञानप्रदातृभ्यस्तद्गुरुभ्योऽपि सांप्रतम् ।
नमस्ते मन्त्रराजाय नमस्तेऽष्टाक्षरात्मने ॥
नमस्ते चेतनाधार परब्रह्माभिधायिने ।
स्थित्वान्तर्हृदये सर्वानात्मनः संनियच्छते ॥
ऋषयेऽष्टाक्षरस्यान्तर्यामिने हरये नमः ।
अष्टाक्षरमहामन्त्रवर्णसंख्याभिमानिनीम्[4] ॥
छन्दश्च देवीं गायत्रीं शिरसा प्रणमाम्यहम् ।
मन्त्रशक्तिः स्थिता यस्मिन्नाश्रितेष्टार्थदायिनि[5] ॥

[1] ऋषिच्छन्दोदेवताश्च—छ.

[2] प्रणमेद्देवमादितः—क, झ., प्रणमेदेवमादितः—ख, ग; प्रणमेद्देवमादृतः—च.

[3] गुरुभ्यः पूर्वेभ्यः—क, च, झ.

[4] संख्याभिधायिनीम्—क, ख, च, झ; मुद्रितकारिकापाठश्च.

[5] इष्टार्थसाधिनि—ख, ग; इष्टार्थदायिनी—च कोशे कारिकायामपि.

पदं नारायणायेति शक्तिं तां प्रणतोऽस्म्यहम्[1] ।
अकारादुत्थितं बीजं वासुदेवाभिधायिनः[2] ॥
तद्बीजमस्य प्रभवं प्रणवं प्रणतोऽस्म्यहम् ।
[3]मन्त्रस्य देवतां चापि परमात्मानमव्ययम् ॥
नारायणं परं ब्रह्म नतोऽस्मि शिरसा हरिम् ।
प्रणम्य चैवं गुर्वादीन् गन्धाद्यैरभिपूज्य च ॥
अनिशं भगवद्बिम्बमापीठादवलोकयन्[4] ।
जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं तदर्थमनुचिन्तयन् ॥
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा दश वोत्सुकः ।
जपान्ते मनसा ध्यात्वा यथोक्ताकृतिमच्युतम् ॥
सपत्नीकं सानुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् ।
कृत्वैवं मनसा योगं सुचिरं हृष्टमानसः ॥
उत्थाय च ततो योगाद्दण्डवत् प्रणिपत्य च ।
स्तुत्वा च बहुभिः स्तोत्रैः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥
स्थित्वाग्रे देवदेवस्य कृत्वा मूर्ध्नि स्वमञ्जलिम्[5] ।
ततः स्वस्मै प्रपन्नाय[6] दत्ते तेनाभये सति ॥

[1] प्रणमाम्यहम्—कारिकापाठः

[2] वासुदेवाभिधायिनम्—ङ, छ; कारिकायामपि.

[3] 'मन्त्रस्य देवतां' इत्यारभ्य 'शिरसा हरिम्' इति यावत् एकः श्लोकः 'मन्त्र शक्तिः' इत्यस्य श्लोकस्य पूर्वं क, ख, ग, च, झ कोशेषु पठ्यते.

[4] अवलोकयेत्—क, ख, ग, च, झ; कारिकायामपि.

[5] 'स्वमञ्जलिम्' इत्यनन्तरं 'जितन्त इति मन्त्रेण तं देवं शरणं व्रजेत्' इति कारिकायां श्लोकार्धम् अधिकं दृश्यते.

[6] तस्मै प्रसन्नाय—क, ख, ग, ङ, च, छ, झ; स्वस्मै प्रसन्नाय—घ; स्वस्मै प्रपन्नाय इति तु कारिकापाठः

निर्भयः सर्वभूतेभ्यो भवेन्निर्वृतमानसः ।
कर्मण्यवसिते तस्मिन् दुर्लभे दुष्करेऽपि च ॥
अर्घ्यं दत्वा यथापूर्वं स्वमात्मानं[1] निवेद्य च ।
स्वनिवेदनमन्त्रेण दासशिष्यात्मजात्मनः ॥
सादरः स्वेन[2] शिरसा भक्तिनिघ्नः[3] परात्मने ।
निदध्यात् स्वं च कर्तृत्वं तस्मिन्नेव परात्मनि ॥
क्षामयेच्चापराधान् स्वान् ज्ञानाज्ञानोपपादितान् ।
असह्यानपि सह्यांश्च[4] क्रियमाणानहर्निशम् ॥
अज्ञानतोऽप्यशक्त्या[5] वा आलस्याद्दुष्टभावतः ।
कृतापराधं कृपया क्षन्तुमर्हसि मां विभो ॥
अज्ञानादथवा ज्ञानादशुभं यत् कृतं मया ।
क्षन्तव्यं तदशेषेण दास्येन च गृहाण माम् ॥
उपचारापदेशेन कृतानहरहर्मया ।
अपचारानिमान् सर्वान् क्षमस्व पुरुषोत्तम ॥
शिरसा प्रार्थितेनैवं प्रसन्नेन परात्मना ।
क्षान्तसर्वापचारेण करुणामृतवर्षिणा ॥

[1] स्वं चात्मानं—क, ख, ग, घ, ङ, च, झ.

[2] स्वोदकं स्वेन—क, ख, च, झ; सोदकं स्वेन—ग, ङ, छ; स्वोकरं स्येन—घ; अत्र 'सादरः स्वेन' इति कारिकापाठ आदृतः.

[3] भक्तिनिष्ठः—क, ख, च, झ; भक्तियुक्तः—ङ, छ; भक्तिनिघ्नपरात्मने—कारिकापाठः.

[4] असह्यानविषह्यांश्च—क, ख, घ, च, झ; असङ्ख्यानपि सङ्ख्यांश्च—ग; असङ्ख्यानविषह्यांश्च—कारिका.

[5] अशक्त्या वाप्यालस्यात्—क, च, झ.

वात्सल्यौदार्यसौशील्याद्यनन्तगुणराशिना[1] ॥
अशरण्यशरण्येन कृपया परया स्वया ।
सस्मितालोकमधुरमाहूयाद्भुतया गिरा ॥
दत्तं तत्पदयोर्युग्मं स्वयमेव स्वमूर्धनि ।
वहंस्तच्चरणस्पर्शनिहताशेषकल्मषः ॥
आसित्वा सुचिरं तस्य पुरतः परया मुदा ।
समुत्थाय ततस्तस्मै भूयो भूयः प्रणम्य च ॥
स्मारयित्वा स्वकं धाम तद्यानाय प्रणम्य च ।
दत्वाथ पादुकायुग्मं तत्र देवं समानयेत्[2] ॥
सपत्नीकं सानुयात्रं सद्वारपगणेश्वरम् ।
ततस्तदर्हविन्यासं सूपधानं स्वलंकृतम् ॥
अनन्तभोगशयनमधिरूढे परात्मनि ।
आसीनयोस्तथा[3] देव्योर्देवपार्श्वे यथायथम् ॥
आसीनेषु यथाभागं सेनान्यादिषु सर्वतः ।
अथार्घ्यपाद्याचमनताम्बूलादि यथोचितम् ॥
देवाय देवीयुक्ताय सानुगाय निवेद्य च ।
प्रणम्य दण्डवद्भूम्यां भूयो भूयः पुरो हरेः ॥
अनुयागादिकं चाथ चिकीर्षन्नाह्निकं विधिम् ।
दत्तानुज्ञः परेणापि गमनायात्मनो बहिः ॥
निर्गन्तुकामो निक्षिप्य देवं दौवारिकादिषु ।
सभयः सानुतापश्च चण्डादीन् द्वारपालकान् ॥

[1] गुणशलिना—घ, ङ, छ.
[2] समापयेत्—घ, ङ, छ.
[3] तदा—क, ख, ग, च, झ.

कुमुदादीन् गणेशांश्च चक्रादीन्यायुधान्यपि ।
गरुडं च विशेषेण शेषं शेषाशनं तथा ॥
प्रणम्य स्मारयेद्देवं सस्नेहादरसाध्वसम्[1] ।
निक्षिपन् जीवितमिव न्यस्यन्निव महानिधिम् ॥
निधित्सन्निव चक्षुः स्वमर्पयन्निव कल्पकम् ।
सर्वे भवन्तः सगणाः सन्नद्धाः सर्वदिक्ष्वपि ॥
सावधानाश्च तिष्ठन्तु निक्षिपामि भवत्स्वहम् ।
मम नाथं मम गुरुं पितरं मातरं च मे ॥
हरिं श्रियं भुवं चापि तान् पालयत सर्वतः ।
यथानिक्षिप्तरूपं मे सन्दर्शयत सर्वदा ॥
भवतः शरणं गत्वा व्रजामि गतसाध्वसः ।
इति विज्ञाप्य तान् पश्चात् प्रार्थयेत हरिं गिरा ॥
ननु देव त्वमेवैकः सस्थावरचरं जगत् ।
ब्रह्मादिस्थावरान्तं च परिपासि बिभर्षि च ॥
संहरिष्यसि चाप्यन्ते रूपैः स्वैः स्वैर्यथेप्सितैः ।
केन त्वं पाल्यसे देव केन वा त्वं विहिंस्यसे[2] ॥
अतस्त्वमेव त्वां देव्यौ चण्डादीन् पालकानपि ।
मां च मामकमप्येतत्सर्वं गृहमशेषतः ॥
पालयित्वा स्वसङ्कल्पमात्रेण मधुसूदन ।
त्वां मया त्वयि निक्षिप्तं विश्वस्तेनार्थिकल्पक ॥
आगताय यथाकालं सर्वं मे दातुमर्हसि ।

[1] साध्वसः—क, ख, च, झ.
[2] विहन्यसे—क, च, झ.

इति विज्ञाप्य पुरतो दण्डवत् प्रणिपत्य च ॥
होमं पितृक्रियां पश्चादनुयागादिकं च यत् ।
सर्वमावेद्य तेनैव नियुक्तस्तच्चिकीर्षया ॥
वीक्षमाणस्तमेवैनं चक्षुषा स्निग्धपक्ष्मणा ।
मूर्ध्नि न्यस्ताञ्जलिपुटो विनिष्क्रम्य शनैः शनैः ॥
बध्वा कवाटयुगलं रक्षां कृत्वा प्रणम्य च ।
होमाद्यमनुयागान्तं वैधं कर्म समाचरेत् ॥" इति ॥

एवमष्टाङ्गयजनमध्ये स्वाध्याय-योगयोः समाहृत्योपदेशात् तत्तद्देश-कालावस्था-भेदेन यथाक्रमानुष्ठानाशक्तौ इज्यादेरपि यथोचितकालान्तरे समाहरणं रहस्याम्नायादिषु प्रपञ्चितमिहाविरुद्धमिति सूचितम् । स्वाध्याय-योगयोश्च यथावसरं मात्रया सर्वत्रानुप्रवेशः प्रागेव दर्शित इति व्याख्यातः स्वाध्यायः ॥

योगविधिः ।

अथ योगं व्याख्यास्यामः । तत्र, अनन्यप्रयोजनाधिकर्तव्यो योग-विशेषः 'ईदृशः परमात्मायम्' इत्यादिना श्रीशाण्डिल्यस्मृत्युक्तः प्रागेव दर्शितः । श्रीसात्वताद्युपदिष्ट-योगप्रकाराणामविरोधश्च सम्यक् समर्थितः । तत्र भगवान् पराशर-स्त्वेवमाह[1]—

"आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥" इति ।

[1] तत्र पराशरस्त्वेवमाह भगवान्—क, ख, ग, ङ.

अयमेव त्वनन्यप्रयोजनस्य योगः । क्षुद्रयोगान्तराणि तु सिद्ध्यन्तरार्थान्येव योगशास्त्रेषु पठ्यन्ते । यद्यप्यनन्यप्रयोजनस्यापि तत्र तत्रोक्तन्यासविद्या-भेदात्, स्वनिष्ठाविषयतत्तत्संहितोक्तप्रक्रियाभेदाच्च अनुसन्धेयरूप-गुण-विभू-त्यादिकं नाना भवति । तथापि स्वरूपनिरूपकानन्दत्वादिपञ्चकनिरूपित-स्वरूपे सर्वशेषिणि परस्मिन् ब्रह्मणि श्रीमति पुरुषोत्तमे तत्तद्विद्योदित-रूपादिविशेषविशिष्टे मनोवृत्तिनैरन्तर्यरूपत्वं योगस्याविशिष्टम् । अत एव,

"पृथग्भूतेषु दृष्टेषु चतुर्ष्वाश्रमकर्मसु ।
समाधौ योगमेवैकं शाण्डिल्यः समभुक्तवान् ॥"

इति महाभारतवचनं सुसङ्गतं[1] भवति ।

योगे अनुसन्धेया विषयाः ।

अत्र तु भाष्यकाराद्युक्तनित्य-गद्य-स्तोत्रादिषु यथानुसन्धानमुक्तं तथैव तत्सम्प्रदायनिष्ठैरनुसन्धेयम् । श्रीवैकुण्ठगद्ये तु[2] अनन्यगतेः प्रपत्तिमेवा-पवर्गोपायं विधाय, तस्यैव क्षुधितस्यारोगस्य क्षीरान्न-भोजनादिवत्[3] स्वयम्प्रयोजनतयैव ध्यानयोगविशेषः तदनुबन्ध्यनुसन्धानविशेषाश्च प्रपञ्चिताः । तथा हि—"स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्" इत्यारभ्य "स्वामि-त्वेन सुहृत्त्वेन गुरुत्वेन च परिगृह्य" इत्यन्तेन प्राप्य-प्रापकभूतशरण्याध्य-वसायमुक्त्वा, अनन्तरम् "ऐकान्तिकात्यन्तिकपरिचर्यैकमनोरथः" इति पुरुषार्थविशेषलिप्साया अनन्यप्रयोजनतां प्रतिपाद्य, "तत्प्राप्तये च तत्पा-दाम्बुजद्वयप्रपत्तेरन्यन्न मे कल्पकोटिसहस्रेणापि साधनमस्तीति मन्वानः" इत्यनन्योपायतानुसन्धानमभिधाय, "तस्यैव भगवतः" इत्यादिना "महा

[1] वचनमपि सङ्गतं—घ.
[2] तु शब्दः क, ख, ग, ङ कोशेषु नास्ति.
[3] क्षीरान्नभोजनवत्—क, ख, ग, च, ङ.

विभूतेः श्रीमतः" इत्यन्तेन शरण्यत्वाद्युपयुक्ताकारानभिधाय, "चरणारविन्दयुगलमनन्यात्मसंजीवनेन तद्गतसर्वभावेन शरणमनुव्रजेत्" इति शरणवरणमेव मोक्षोपायत्वेन[1] विधाय, "ततश्च प्रत्यहमात्मोज्जीवनायैवमनुस्मरेत्" इति स्वतन्त्रप्रपत्तिनिष्ठस्यैव प्रत्यहं [2]प्राणरक्षणार्थभोजनादिन्यायेन आत्मोज्जीवनार्थमनुस्मरणविशेषं विधाय, विस्तरेण प्राप्यान्तर्गतं परमपदं वर्णयित्वा, "महति दिव्ययोगपर्यङ्केऽनन्तभोगिनि श्रीमद्वैकुण्ठैश्वर्यादिदिव्यलोकमात्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्त्या शेष-शेषाशनादिकं[3] सर्वं परिजनं भगवतस्तत्तदवस्थोचितपरिचर्यायामाज्ञापयन्त्या शील-रूप-गुण-विलासादिभिरात्मानुरूपया श्रिया सहासीनम्" इत्यादिना "भगवन्तं नारायणं ध्यानयोगेन दृष्ट्वा" इत्यन्तेन परिपूर्णध्यानमुक्त्वा, पुनः "भगवतः" इत्यारभ्य "भगवत्परिचर्यायामाशां वर्धयित्वा" इत्यन्ते "मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत्", "कदा द्रक्ष्यति मां पतिः" इत्यादिवत् पुरुषार्थप्राप्तिमनोरथप्रकारान् प्रतिपाद्य, तयैवाशया तत्प्रसादोपबृंहितया भगवदभिगमनं दूरात् सपरिवारस्य भगवतो नारायणस्य 'समस्तपरिवाराय' इत्यादिना मन्त्रेण प्रणम्य, उत्थाय पुनः पुनः प्रणामं चाभिधाय, [4]अनन्तरमेवमनुसन्धानमुक्तम्—"अत्यन्तसाध्वस-विनयावनतो भूत्वा भगवत्पार्षदगणनायकैर्द्वारपालकैः कृपया स्नेहगर्भया दृशावलोकितः सम्यगभिवन्दितस्तैस्तैरेवानुमतो भगवन्तमुपेत्य श्रीमता मूलमन्त्रेण मामैकान्तिकात्यन्तिकपरिचर्याकरणाय परिगृह्णीष्वेति याचमानः प्रणम्य, आत्मानं भगवते निवेदयेत्। ततो भगवता अमर्यादशीलवता[5] अतिप्रेमान्वितेनावलोकनेन सर्वदेश-सर्वकाल-सर्वावस्थोचितात्यन्तशेषभावाय स्वीकृतोऽनुज्ञातश्च अत्यन्तसाध्वसविनयावनतः किंकुर्वाणः कृताञ्जलिपुटो भगवन्तमुपासीत। ततश्चानुभूयमानभावविशेषो निरतिशयप्रीत्या अन्यत् किंचित् कर्तुं द्रष्टुं स्मर्तुमशक्तः पुनरपि शेषभावमेव याचमानो भगवन्तमेवाविच्छिन्नस्रोतोरूपेण अवलोकनेनावलोकयन्नासीत। ततो भगवता स्वयमेवात्मसंजीवनेनावलोकनेनावलोक्य सस्मितमाहूय समस्तक्लेशापहं निरतिशयसुखावहमात्मीयं श्रीमत्पादारविन्दयुगलं शिरसि कृतं ध्यात्वा अमृतसागरान्तर्निमग्नसर्वावयवः सुखमासीत" इति।

[1] मोक्षोपायत्वेनापि—घ.

[2] प्राणरक्षणार्थं इति घ कोशादन्यत्र पाठः.

[3] शेष-शेषाशनादिकं इति गद्यत्रयपाठः; शेष-शेषाशनादि इति तु सर्वत्रान्यत्र पाठः.

[4] अनन्तरमेव—क, झ.

[5] अमर्यादाशीलवता—क, ख, ग, च, छ, झ.

अपि चात्र द्वयव्याख्यानरूपे गद्यत्रये निर्वेदभूयस्तया कैङ्कर्यत्वरातिशयाच्च प्राभातिकेऽभिगमने मितगद्यानुसन्धानमुचितम्। बृहद्गद्यं तु समाराधनकाले विशेषतोऽनुसन्धेयानां स्वरूप-रूप-गुण-विभूति-देवी-भूषणायुध-परिजन-परिच्छद-द्वारपाल-पार्षदादीनां यथावदनुसन्धानहेतुतया[1] "यथावस्थित-स्वरूप-रूप-गुण-विभूति-लीलोपकरणविस्तारमनुसन्धाय तमेव शरणमुपगच्छेत् अखिलेत्यादिना" इति समाराधनस्यादौ[2] अन्ते च भाष्यकारैरेव विनियुक्तम्। श्रीवैकुण्ठगद्यं तु,

योगे गद्यत्रयस्य प्रत्येकमुपयोगविशेषः।

"यामुनार्यसुधाम्भोधिमवगाह्य यथामति।
आदाय भक्तियोगाख्यं रत्नं सन्दर्शयाम्यहम्॥"

इति प्रारम्भात्, पश्चादपि 'ध्यानयोगेन दृष्ट्वा' इत्यभिधानात्, फलरूपविलक्षणानुसन्धानभेदानां विधानात्, "अविच्छिन्नस्रोतोरूपेणावलोकनेनावलोकयन् आसीत" इति कण्ठोक्तेश्च, योगार्थकल्पिते काले[3] विशेषतोऽनु-

[1] अनुसन्धेयतया—क, ख, ग, झ.

[2] समाराधनादौ इति घ कोशादन्यत्र पाठः.

[3] योगार्थसङ्कल्पकाले—क, ख, ग, च, झ.

सन्धेयमिति भाष्यकाराशयः प्रतीयते । न च 'भक्तियोगाख्यं रत्नम्'[4] इति प्रारम्भात् उपायभूतभक्तिविषयोऽयं प्रबन्ध इति भ्रमितव्यम् । अनन्यगतिकस्य प्रपत्तेरेवात्रोपायत्वेनोपदेशात्, उपायभूते फलभूते चानुसन्धानविशेषे भक्तियोगशब्दप्रवृत्त्यविरोधाच्च । ततः सिद्धोपायैरप्ययं योगः स्वकाले निवेशनीयः । योगकालानियमादैकाग्र्यानुरूपे कालान्तरेऽपि[1] कदाचिद्भवति । यामिन्यां भगवद्ध्यानस्य तु पावनत्वातिशयः स्मर्यते—

प्रपन्नानामपि योगानुष्ठानम् ।

"उपपातकयुक्तोऽपि महापातकवानपि ।
यामिन्याः पादमेकं तु ब्रह्मध्यानं समाचरेत्" ॥ इति ।

योगस्य पञ्चप्रकारभगवद्रूपविषयत्वम् ।

ततश्च—

परस्मिन् व्यूहाख्ये विभवनिवहेऽर्चावतरणे
तथान्तर्यन्तर्यप्य[2]जहदधिकारादिनियमाः ।
निरुद्धय स्वं चित्तं निरवधिमहानन्दजलधौ
निरस्तान्यापेक्षा नयत सफलं कालमखिलम् ॥

एषु च[3] परव्यूहप्रभृतिषु चित्तालम्बनेषु प्रपत्त्येकनिष्ठा नाथमुनिप्रभृतयः सुलभतमत्वेन परिपूर्णत्वाविशेषाच्च समाहितचित्तानामप्यनुसन्धेयमर्चावतारमेव चेतसः शुभाश्रयमालम्बन्त[4] । तत्र यद्यपि शीघ्रसाक्षात्कारहेतुभूतो

[1] अनुरूपकालान्तरे—क, ख, ग, च, झ.
[2] तथाप्यन्तर्यन्तर्यजहत्—क, ख, ग, झ.
[3] चकारः क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति ; ग कोशे एषु इति स्थाने येषु इति पाठः.
[4] आलम्बन्ते—च.

योगे प्रपन्नस्य अर्चावतारानुसन्धानं मुख्यम् ।

मन्त्रविशेष उच्छिन्नसम्प्रदाय इति वृद्धा विदामासुः तथापि स्वावगतैर्मन्त्रविशेषैरमन्त्रकं वा यथासम्भवं यथासम्प्रदायं तदनुसन्धानमस्याप्यवर्जनीयमेव[1] । "सर्वातिशायि षाड्गुण्यं संस्थितं मन्त्रबिम्बयोः" इत्यादिना तस्य पूर्णत्वं सिद्धम् । श्रीवैखानसेऽपि तदनुसन्धानस्यैव मुख्यत्वं प्रतिपादितम् । यथोक्तं क्रियाधिकारे—

"मानसी होमपूजा च बेरपूजेति सा त्रिधा"

REGISTRAR
3 MAR 1942

इत्युपक्रम्य[2]—

"यथोपयोगशक्यत्वात् कर्तुं पुष्पादिपूजनम् ।
चक्षुषः प्रीतिकरणान्मनसोऽपि तथैव च[3] ॥
प्रीत्या संजायते भक्तिर्भक्तस्य सुलभो हरिः ।
तस्मात्त्रयाणामेतेषां बेरपूजा विशिष्यते" ॥ इति ।

आह च भगवान् शौनकः—

"सुरूपां प्रतिमां विष्णोः प्रसन्नवदनेक्षणाम् ।
कृत्वात्मनः प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः ॥
तामर्चयेत्तां प्रणमेत्तां यजेत्तां विचिन्तयेत् ।
विशत्यपास्तदोषस्तु तामेव ब्रह्मरूपिणीम्" ॥ इति ।

[1] तदनुसन्धानमप्यवर्जनीयमेव—क, ङ, च, छ, झ ; तथानुसन्धानमप्यवर्जनीयमेव—ख ; तदनुमत्यापि वर्जनीयमेव—ग.
[2] इति प्रक्रम्य—घ, ङ, छ.
[3] मनसो हृदयस्य च—इति घ कोशादन्यत्र पाठः.

अतो यत्र क्वचित् भगवद्रूपे यथाशक्ति[1] निरन्तरानुसन्धानं नाथमुनिप्रभृतिवत् सिद्धोपायैरपि निर्वेशनीयम्[2] ॥

एवं तु सात्त्वतोक्तः सन्ध्यादिनिद्रान्तकर्मसंग्रहः—

सात्त्वतायुक्तं सायंसन्ध्यादिकम् ।

"प्राप्तेऽथ सन्ध्यासमये स्नात्वाधोजघनावधि[3] ।
क्षालयित्वा ततः कुर्याद्वाससां परिवर्तनम् ॥
अर्चयित्वार्घ्यपुष्पाद्यैर्देवमग्निं यजेत्तथा ।
यथाशक्ति जपं कुर्यादासाद्य शयनं ततः ॥
समाधाय बहिर्देवं निरालम्बपदे स्थितम्[5] ।
अप्रमत्तेन[6] वै तावदनिरुद्धेन चेतसा ।
सह तेनैव वै निद्रा यावदभ्येति सांप्रतम्" ॥ इति ।

पाद्मे त्वेवमुक्तम्—

"ततः पश्चिमसन्ध्यायां प्राप्तायां तत्र चोदितम् ।
जपहोमादिकं सर्वं कृत्वा परमपूरुषम् ॥
अर्चयित्वा यथान्यायं यथापूर्वमशेषतः ।

[1] यथाशक्ति—क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति; अतः क्वचित् भगवद्रूपनिरन्तरानुसन्धानं—ख.

[2] निवेशनीयम्—क, ख, ग, झ.

[3] स्नात्वा वा जघनावधि—इति घ कोशादन्यत्र पाठः; स्नात्वा च जघनावधि इति ख कोशे.

[4] अर्घ्यपूजाद्यैः—क, ख, ग, झ.

[5] स्थितः—ङ, च, छ.

[6] अप्रयत्नेन—ग, घ, ङ, छ.

भुक्त्वा संविश्य शयने समुत्थाय महानिशि ॥
आचम्य प्रयतो भूत्वा ध्यात्वा परमपूरुषम् ।
योगासने समासीनो युञ्जीतात्मानमात्मनि ॥
यथोक्तेन प्रकारेण यथाशक्ति चतुर्मुख ।
संहारक्रममाश्रित्य तत्त्वान्यात्मनि संहरेत् ॥
आत्मानं चापि हृत्पद्मे परमात्मनि विष्ठिते ।
संहरेदुत्थितो योगात् स्वापं क्लेशापहं व्रजेत् ।
इत्येष कथितो ब्रह्मन् योगकालश्च पञ्चमः" ॥ इति ।

योगस्य यथाशक्त्यनुष्ठेयत्वम् ।

न चैतन्निरन्तरभगवदनुसन्धानं सनकादिसाद्ध्यमस्मदादिभिर्दुःशकमिति मत्वोदासितव्यम् । यथारोग्यं भोजनवत् यथाशक्ति तदास्वादस्यापरित्याज्यत्वात् । उक्तं च[1] श्रीमत्प्रह्लादेन—

"आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ।
पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम्" ॥ इति ।

अतो यथा वा[2]—

"द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं परमेश्वर ।
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम्" ॥

इत्येतावद्वादिनोऽर्जुनस्य भगवान् विश्वरूपं स्वात्मानं दर्शयामास; एवमत्रापि स्वानुभवसापेक्षान्[3] यथामनोरथं परमोदारो भगवानेव स्वात्मानमनुभाव-

[1] च शब्दो घ कोशे नास्ति.

[2] वा शब्दः घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति.

[3] स्वानुभवसापेक्षाणां—ङ, च, छ; घ कोशोऽत्र शिथिलः.

यति। अतो निर्यत्नलब्धेन भगवदनुभवानन्दसन्दोहेन कृतार्थोऽस्मीति मन्यमानः करण-कलेबरानुगुण्यावधि सुखमासीनो विविधव्यापारायस्तस्य[1] करिष्यमाणयोगोपकरणभूतस्य करणवर्गस्य विश्रान्तये स्वयमुपनमन्तीं निद्रां न निवारयेत्। 'युक्तस्वप्नावबोधस्य' इति स्मरणात्। निद्रैव तदा कैङ्कर्यम्। सुषुप्तौ च "तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च" इति शारीरकसूत्रोक्तेन प्रासादखट्वापर्यङ्कन्यायेन[2] नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु[3] स्वात्मनः शयनमनुसन्धाय, लक्ष्मीपरिष्वङ्गव्यञ्जकेन माधवशब्देन भगवन्तं संकीर्तयन्, "यथा प्रियया संपरिष्वक्तः" इत्यारभ्य, "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्" इत्याम्नातप्रक्रियया[4] परमात्मपरिष्वङ्ग[5]विशेषं च परामृश्य, 'यत्करोषि' इत्यादिप्रस्थानेन निद्रामपि समाराधनत्वेन मन्यमानः, संशुद्धशुष्कपादः, शास्त्रोक्तप्रकारेण समुचिते स्थाने शास्त्रीये शयनीये चोदितदिक्छिराः, शुद्धत्वानम्रत्वादिनियमयुक्तः,[6] श्रीशाण्डिल्यस्मृत्याद्युक्तप्रकारेण स्वाराध्यस्य भगवतश्चरणारविन्दयोर्विन्यस्तशिरस्कः, 'शयनासनयानादौ' इत्यादिविधानात् तमेव माधवं हृदये[7] ध्यायन् तमेव कीर्तयन् सुखं शयीत। यदा यदा च[8] निद्राविच्छेदस्तदा तदा तमेव ध्यायेत्। संकीर्तयेच्च तानि नामानि पुनरानिद्रागमात्। सोऽयं प्रदोषप्रभृति-ब्राह्ममुहूर्तावधि[9] सारस्वत-

भगवत्कैङ्कर्यरूपनिद्रानुभवप्रकारः।

[1] व्यापारायत्तस्य—क, ख, ङ, च, छ, झ ; व्यापारायासितस्य—ग.
[2] प्रासादखट्वाङ्गपर्यङ्कन्यायेन—ग ; प्रसादखट्वापर्यङ्कन्यायेन—च.
[3] ब्रह्मणि—ख, ग, घ, ङ, छ.
[4] इत्यादिप्रक्रियया—क, ख, ग, च, झ.
[5] परमात्मनि परिष्वङ्ग—इति घ कोशादन्यत्र पाठः.
[6] शुद्धत्वादिनियमयुक्तः—घ.
[7] हृदयेऽपि—घ.
[8] च शब्दः घ कोशादन्यत्र नास्ति.
[9] मुहूर्तपर्यन्तं—ङ, छ.

स्रोतस[1] इव विश्रमान्तरितस्य योगस्यावसरः। अवसरान्तरेऽप्यैकाग्र्यसम्भवे कर्मान्तरसङ्कोचेन स्वीकार्य इति[2] प्रागेवोक्तम्॥

एवं वर्तमानस्य सर्वः कालोऽप्यवन्ध्यो भवति। सर्वे व्यापाराः कैङ्कर्यरूपा भवन्ति। सर्वोऽप्यानुषङ्गिको भोगः क्रीडाशुकक्षीरास्वादन्यायेन स्वामिभोगशेषभूतो भवतीति, भगवत्कैङ्कर्यैकरतेः परमैकान्तिनोऽनादिमायानिशावसानेऽनन्तमोक्षावसर - प्रारम्भे च प्रत्यूषवदास्थितोऽयमायुःशेषकाल इति स चायमौत्सर्गिकः क्रम उक्तः। अपवादे तु व्युत्क्रमविलोपादिप्रवृत्तिः। तथा हि—उपवासदिवसेष्वेकादश्यादिषु अनुयागस्य लोपो भवति। सप्ताङ्गमेव च[3] तदानीं यजनम्। अत एव चानुयागस्यानियतत्वव्यञ्जनाय भाष्यकाराणां तदनुक्तिः। तदर्थकालश्च[4] तस्मिन् दिवसे स्वाध्याय-योगादिष्वन्यतमेन यथोचितं यापनीयः। कदाचित् द्वादश्यादिषु प्रभाते पारणं भवति। तदर्थं पूर्वं यजने[5] कृतेऽपि स्वकालप्राप्तं मध्यन्दिनयजनं सप्ताङ्गं तिष्ठति। वैशेषिकार्चनेषु बहुषु एकदिवसे क्रमात् संभवत्सु "अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्" इति न्यायेन उपादानादिप्रवृत्तिर्लेशतः प्रतिरुद्ध्यते। तत्र पूर्वदिवसार्जितैर्द्रव्यैः परोपनीतैर्वा तत्तत्क्रियानिष्पत्तिः। यजनं च सर्वस्मिन् कालेऽभ्यनुज्ञातम्। खिन्नवृत्तेरन्यपरस्यातुरस्य कलहाद्युपद्रुतस्य च भोजनात्

पञ्चकालपरस्य सर्वो व्यापारः कैङ्कर्यरूपः।

पञ्चकालानुष्ठानक्रमस्य क्वचित् अपवादः।

[1] स्रोत इव—क, ख, च, झ.
[2] स्वीकार्यमिति—ख, ग, घ, ङ, छ.
[3] च कारः क, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.
[4] तदर्थः कालश्च—घ, ङ, छ.
[5] पूर्वयजने—क, ख, ग, झ.

पूर्वं यदाकदाचिल्लब्धेऽवसरे[1] भवति। अत्यन्ताशक्तौ तु ऋत्विक्-पुत्र-शिष्यादिभिः स्वसमैरन्यैः कार्यते। तत्र त्वयमपवादः स्मर्यते—

"विधुरो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः।
परार्थं कर्म कुर्वाणाः पातयन्ति पतन्ति च" ॥ इति।

ईषच्छक्तौ तु संकुचितयजनम्। एकोपचारमारभ्य तत्तच्छक्त्याद्यनुसारेण सहस्रोपचारान्तविधानात्। 'विषुवायनद्वितयपञ्चदशी' इत्यादिना प्रतिषिद्धेष्ववसरेसु वेदाभ्यासरूपस्वाध्यायो लुप्यते। तदा तत्कालमप्यनन्यपरस्य प्रधानतमो योगः समास्कन्दति। त्रयोदशीनिशामुखे च तस्याप्यपवादं केचिदिच्छन्ति। तदापि सर्वक्रियान्तरनिरोधपूर्वकं मौनव्रतमनुष्ठीयमानं सात्त्विकत्यागप्रक्रियया स्वकीयेन मया स्वप्रीत्यर्थं भगवतैव कार्यत इत्यनुसन्धेयम्। तस्मात् "आलोड्य सर्वशास्त्राणि" इत्यारभ्य "ध्येयो नारायणः सदा" इत्यादिभिरुक्तं भगवदनुस्मरणं सर्वत्र सावकाशम्। अविच्छिन्नस्मृतिसन्ततिरूपत्वादिकं तु मात्रया भज्यते।

आशौचादिष्वपि भगवत्संकीर्तनादि कार्यम्।

एवं मृतक-सूतकाद्यप्रायत्यकालेष्वपि प्रयतकर्तव्यशास्त्रीयसर्वकर्मविलोपः। तदानीं तु[2] मौनावसरव्यतिरिक्तः कालः संकीर्तनेन स्मरणेन च यापनीयः। 'सततं कीर्तयन्तो माम्', 'तस्मात् सर्वेषु कालेषु', 'मामनुस्मर' इत्यादेस्तदानीं निरपवादत्वात्। प्रत्युत—

"चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत्।
नाशौचं कीर्तने तस्य पवित्रं भगवान् हरिः।
नाशौचं कीर्तने तस्य स्मरणे वापि विद्यते ॥

[1] लब्धावसरे—क, ख, ग, च, झ.
[2] विलोपवत्तदानीं—ख; विलोपास्तदानीं—ग.

अशुचिश्चाप्यनाचारः सर्वावस्थां गतोऽपि[1] वा।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यान्तरःशुचिः" ॥

इत्यादिभिः कीर्तन-स्मरणयोराशौचकालेऽपि अनुष्ठेयत्वोक्तेः। किंच,[2]

"संकीर्तयेज्जगन्नाथं वेदं वापि समीरयेत्।
ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन्।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम्" ॥

इत्यादिभिः देश-कालावस्थाधिकार्याद्यविशेषेण[3] वेदाभ्यास-ध्यान-यजनार्चन[4]-स्थाने तुल्यफलतया संकीर्तनस्य विहितत्वात्, प्रपन्नाभिमतभगवत्प्रीतेश्च तावतैव सुलभत्वाच्च सर्वदेश-सर्वकालाधिकार्याद्यनुगुणं संकीर्तनमेव कर्मान्तरलोपकाले समुचितम्। विशेषतः कलिधर्मत्वाच्च[5]। कलौ युगे प्रयतस्यापि ह्यन्याशक्तस्य तदेव युक्तम्। यथाह भगवान् शौनकः—'कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत्' इति। अत एवाभिगमनस्य न कदाचिदपि लोपः। अप्रयतस्यापि दूरावस्थितस्य[6] संकीर्तन-प्रणामाञ्जलिबन्ध-भाषास्तोत्र-लौकिकवाक्यमात्रपूर्वकप्रपदनैरपि तत्स्वरूपनिष्पत्तेः।

ननु [7]भागवतस्य सदाचार्यसकाशात् सम्यगधिगतवेदान्तस्य ब्रह्मवित्त्वेन सद्यःशौचविधानादनुवृत्ताशौचासिद्धेः कथं कर्मविलोपः। मैवम्।

[1] सर्वावस्थागतोऽपि—घ, ङ, छ.
[2] किंच इति शब्दो घ कोशे नास्ति.
[3] अधिकार्यादिविशेषेण, घ; अधिकार्यादिविशेषेण विहितवेदाभ्यास—ख, ग; अधिकार्याद्यविशेषेण विहितं वेदाभ्यास—क, झ.
[4] ध्यानजपार्चन—क, ख, ग, घ, च.
[5] कालधर्मत्वाच्च—क, ख, ग.
[6] दूरादवस्थितस्य—घ, ङ, छ.
[7] भागवतसदाचार्य—क, ख, छ, झ; भागवतस्य सदाचार्यस्य—घ.

रहस्याम्नायनिष्ठानामेव तच्छाखागृह्योक्तप्रक्रियया तदभावात्। मन्त्रसिद्धान्तादिनिष्ठानां तु दीक्षितानामपि प्रक्रान्तमहोत्सवाधिकारिष्वेव तन्निषेधः। यद्यपि ब्रह्मवित्त्वमेतेषामविशिष्टं[1] तथापि कृतादिषु त्रिषु[2] युगेषु तेषामपि सद्यःशौचम्।

ब्रह्मविदामपि आशौचानुष्ठानम्।

"वृत्तस्वाध्यायसंपन्नस्याघसंकोचनं तथा" इति घटिका[3]व्यवस्थावचनेन कलियुगे वृत्तादिनिमित्ताघसंकोचप्रतिषेधात्। न च वाच्यम्—

"एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः।
त्र्यहात् केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः" ॥

इत्यादिषूक्तस्याग्निवेदादिनिमित्तस्याघसंकोचस्यायं प्रतिषेधः, नतु ब्रह्मवित्त्वनिमित्तस्येति[4]। मैवम्। यथोक्तब्रह्मविदामपि वृत्तगुणशब्देन ग्रहणसम्भवे संकोचकाभावात्। न च ब्रह्मविच्छब्देन प्रव्रजितग्रहणम्। ब्रह्मविदां प्रव्रजितानां च सद्यश्शौचार्हत्वेन[5] पृथगुपादानात्[6]। तर्हि "सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा" इति सहपठितानां सत्रिप्रभृतीनामपि सत्र-व्रत-ब्रह्मचर्य-दानादिगुण[7]निमित्तम् अघसंकोचनमिति तेषामप्येतत् अन्तिमयुगे

[1] ब्रह्मवित्त्वं तेषामप्यविशिष्टं—क, ख, ग, च, झ; ब्रह्मवित्त्वमेव तेषामविशिष्टं—ङ, छ.

[2] त्रिषु शब्दः क, च, झ कोशेषु नास्ति.

[3] घटिका इति पदं क, ख, ग, झ कोशेषु नास्ति.

[4] इति शब्दः घ, च कोशयोः नास्ति.

[5] सद्यश्शौचानर्हत्वेन—घ, ङ, छ.

[6] पृथगुपादानात्। यथोक्तम् . . . . . . मैवम्। ब्रह्मवेदनादीनामपि—ङ, छ; ब्रह्मवादिनामपि—घ; पृथगुपादानादिति यथोक्तब्रह्मविदामपि—च. अत्र कोशाः पाठतो बहुधा भिद्यन्ते। अस्मिंस्थले—ख, ग, घ, ङ कोशेषु यथोक्त इत्यस्यानन्तरं मैवमित्यस्य पूर्वं च पङ्क्तिलोपसूचकानि चिह्नानि च दृश्यन्ते। अतो वाक्यार्थो नात्र स्पष्टः.

[7] गुण इति पदं क, ख, ग, झ कोशोषु नास्ति.

न स्यादिति चेन्न;[1] अनुष्ठानतस्तद्व्यवस्थापनात्। अद्यापि हि सद्यःशौचं व्रत्यादिषु शिष्टैरनुष्ठीयते। न शारीरकाधिगम[2]सिद्धब्रह्मवेदनवतामपि गृहस्थानां क्वचित् तथानुष्ठानं[3] दृश्यते। अनन्तबाह्यकुदृष्टिसिद्धान्तव्याकुलतत्त्वाध्यवसाये, रागादिदोषान्धकारबहुले, बहुलनिशीथखद्योतकल्पगुणलवेऽपि[4] कलिविलुप्तस्वधर्मवर्गेऽस्मिन् काले ब्रह्मविदामसंभवादेव तथानुष्ठाना[5]दर्शनमिति चेत्, तर्हि कस्येदानीं ब्रह्मविदः सद्यःशौचेन कर्मलोपं परिजिहीर्षसि।

"कलौ कृतयुगं तस्य कलिस्तस्य कृते युगे।
यस्य चेतसि गोविन्दो हृदये यस्य नाच्युतः" ॥

इति न्यायेन यः कश्चिद्यत्रक्वचिद्ब्रह्मविदथापि[6] संभवतीति चेत् सत्यम्। स तावत् व्यासागस्त्य-भृगुपति-विभीषणप्रभृतिभिस्त्वयाप्यदृष्टे क्वचित् प्रदेशे वर्तमानः स्वान्तरात्मसाक्षिकं तथानुतिष्ठतु नाम। तदन्येषां[7] तु भागवतमर्यादां प्रविष्टानां परिपूर्णब्रह्मवित्त्वाभावेऽपि [8]ह्युपनीतावस्थत्वमात्रेण द्विजत्ववत् संस्कार-वेषादियोग[9]मात्रेण भागवतत्वमात्रं सिद्धमिति तावन्मात्रवैशिष्ट्य[10]शालिनां तन्निबन्धनाघसंकोचे प्रमाणं क्वचिन्न पश्यामः। अत एव हि[11]

[1] न इति पदं क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.

[2] शारीराधिगम इति घ कोशादन्यत्र पाठः.

[3] तदनुष्ठानं—क, ख, ग, च, झ.

[4] अपि शब्दः क, ख, ग, च, झ कोशेषु न दृश्यते.

[5] तदनुष्ठानादर्शनं—क, ख, ग, च, झ.

[6] ब्रह्मविदपि—क, ख, ग, च, झ.

[7] अन्येषां—क, ख, ग, च, झ.

[8] हि शब्दः—घ, ङ, छ कोशेषु नास्ति.

[9] संस्कारविशेषादियोग—क, ङ, च, छ, झ.

[10] वैशिष्ट्य—घ कोशादन्यत्र नास्ति.

[11] हि घ कोशे नास्ति.

तेषामपि पौष्करादिषु आशौचमनुमतम् । यत्तु तत्रत्यसंस्कारविशेषवतः कस्यचित् आशौचकालेऽपि मानसयागमात्रमनुमन्यते तत् गायत्रीस्मरणपूर्वकजलाञ्जलिप्रक्षेपन्यायेन नेतव्यम् । विष्ण्वर्चनमपि हि[1] प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं नित्यं चेति प्रागेवोक्तम् । मानसयागमात्राभ्यनुज्ञानेन[2] शेषनिषेधश्च तत्रापि सिद्ध इति ।

तदेवं स्वतः प्राप्तिमपवादप्रकारांश्च[3] यथावदधिगम्यायं धर्मोऽनुष्ठेयः ।

धर्मानुष्ठानप्रकारस्य दुरूहत्वम् ।

"एकं यदि भवेच्छास्त्रं ज्ञानं निस्संशयं भवेत् ।
बहुत्वादिह शास्त्राणां ज्ञानतत्त्वं सुदुर्लभम्" ॥

इत्यादिभिर्याथार्थ्येन अतिवितत-गहन-गम्भीर-विविध-विकल्पबहुतरशास्त्रसंक्षोभजनितदिङ्मोहशान्तये सर्वैः सङ्कलनमात्रं[4] त्विह कृतम् । अनेनैव प्रस्थानेन प्रशमितदिङ्मोहैः समर्थैः आप्रभातादनुष्ठेयानि सर्वाणि कर्माणि प्रत्येकं बहुतरेतिकर्तव्यतामुख्यानुकल्पविकल्पापवादादिविधायकतत्तच्छास्त्रेषु यथावदधिगम्यानुष्ठेयानि । हन्त तर्हि दुर्ज्ञाने दुष्करेऽस्मिन् प्रस्थाने को नाम [5]अद्याधिकारी स्यादिति चेत्, मैवं भेतव्यम् ।

भगवत्पूजनस्य नित्यत्व-सुकरत्वादिकम् ।

[1] हि शब्दः क, च, झ कोशेषु नास्ति.

[2] मात्रानुज्ञानेन—क, च, झ.

[3] स्वतःप्राप्तिमपवादप्रकारं च—क, ख; स्वतःप्राप्तानपवादप्रकारांश्च—ग; स्वतः प्राप्तमपवादप्रकारं च—च.

[4] शान्तये कलामात्रं—ङ, च, छ; शान्तये सर्वैः सङ्कलन इति पङ्क्तिः घ कोशे "उपनीतावस्थत्वमात्रेण" इति पूर्वनिर्दिष्टवाक्यस्यानन्तरं प्रमादवशाल्लिखिता प्रतिभाति.

[5] अद्य इति शब्दः क, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.

"न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
सर्वेषामेव धर्माणामुत्तमो वैष्णवो विधिः" ॥

"नित्यं विष्ण्वर्चनं परम्" इत्यादिभिः सर्वोत्तरत्वेन च[1] नित्यत्वेन च श्रुतेऽस्मिन् धर्मे अष्टवर्षस्य ब्रह्मचर्यधर्म इव यथाकथंचिदनुप्रवेशस्यापि[2] युक्तत्वात्,

"स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ।
न हि कल्याणकृत् कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते" ॥

इत्यादिन्यायेन[3] भगवतैवाश्रितवत्सलेन शेषपूरणात् । स्मरन्ति च—

"सकृदुच्चरितं[4] येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति" ॥
"साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघविनाशनम्" ॥
"सकृत् स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैश्चितम् ।
पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलः" ॥
"हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः ।
अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः" ॥
"दुर्गसंसारकान्तारमपारमभिधावताम् ।
एकः कृष्णनमस्कारो मुक्तितीरस्य देशिकः" ॥

[1] च शब्दः क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.

[2] अपि शब्दः क, ख, ग, च, झ कोशेषु नास्ति.

[3] इति न्यायेन—क, ख, च, झ.

[4] सकृदुच्चारितं—घ, ङ, छ.

"एकोऽपि कृष्णे सुकृतप्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय" ॥
"उपोषितः पोषितो वा दुष्टो वा[1] प्रणतोऽपि वा ।
प्रसह्य हरते पापं को न सेवेद्धरिं ततः" ॥
"को हि भारो[2] हरेर्नाम्नि जिह्वायाः[3] परिकीर्तने" ।
"आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छति शोभनम् ।
पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहर्निशम्" ॥
"किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ।
उदकेनाप्यलाभे तु द्रव्याणां पूजितः प्रभुः" ॥
"अन्यत्पूर्णादपां कुम्भादन्यत्पादावने जनात् ।
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्न चेच्छति जनार्दनः" ॥
"पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु ।
भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै किमर्थं क्रियते न यत्नः" ॥
"पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः" ॥
"अण्वप्युपहृतं भक्तैर्मम तोषाय[4] कल्पते" ॥ इत्यादि ।

उक्तं च नारदीये श्रीमदष्टाक्षरब्रह्मविद्यायां षोडशोपचारोक्त्यनन्तरम्—

"एवमष्टाक्षरेणैव सर्वत्रार्चनकर्मणि ।
उपचारानिमान् कुर्वन् भक्तियुक्तेन चेतसा ॥

[1] दुष्टो वा इति छ कोशादन्यत्र पाठः.
[2] कोऽतिभारः—क, ख, ग, ङ, च, छ, झ.
[3] जिह्वया—क, ख, झ.
[4] मम भोगाय—ख, ग, घ.

तुलसीपद्मपालाशसुवर्णकुसुमैः शुभैः ।
पूजयित्वा जगन्नाथं फलमानन्त्यमश्नुते ॥
गन्धैः पुष्पैः फलैर्मूलैः पत्रैर्वारिभिरेव[1] वा ।
नित्यं भगवतः पूजां यथासम्भवमाचरेत् ॥
समस्तलोकनाथस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
साक्षाद्भगवतो विष्णोः पूजनं जन्मनः फलम्" इति ।

एतेन भगवत्पूजनस्य नित्यत्वं सुकरत्वं स्वयंप्रयोजनत्वं च व्यक्तमुक्तम् ।

यत्पुनरिदं विकलसमाराधनादौ प्रत्यवायादिकमुच्यते—

नित्यार्चने वैकल्येऽपि दोषाभावः ।

"सर्पं दृष्ट्वा यथा कायं[2] कम्पते च मुहुर्मुहुः ।
अमन्त्रमर्चकं दृष्ट्वा तथा भीतो[3] जनार्दनः ॥
गन्धहीने भयोत्पत्तिः पुष्पहीने तु संकुलम् ।
नैवेद्यहीने[4] दुर्भिक्षं मरणं मन्त्रहीनके ॥
अमन्त्रमविधिं चैवमकालं चैव पूजनम् ।
नित्यं राष्ट्रभयं कुर्यात् तद्ग्रामं[5] तु विनश्यति ॥
अमन्त्रेणैव यत्पूज्यं पिशाचासुरवर्धनम् ।
व्याधितस्करदोषौ च अनावृष्टिर्महद्भयम्" ॥

[1] फलैः पत्रैर्धूपैर्वारिभिः—क, च, झ.
[2] दृष्ट्वा नरः कायं—ख, ग, ङ, छ ; दृष्ट्वा महाकायं—घ ; दृष्ट्वा यथा कायी—च.
[3] महाभीतः—घ.
[4] निवेद्यहीने—ख, ग, घ, ङ, छ.
[5] ग्रामस्तु इति चेत् साधुः.

इत्यादि तदेतत् सर्वं राज-राष्ट्रादिसमृद्ध्यर्थ[1]काम्याराधनेषु अन्येष्वपि पूर्णानुष्ठानशक्तस्य संपूर्णद्रव्यस्य लोभादिभिस्तत्तद्धानौ मुख्यकल्पसमर्थस्यानुकल्पेन वृत्तौ च[2] दोषमाह । न तु नित्ये कर्मणि[3] निष्कामस्य यथाशक्तिकरणे । स्मरन्ति च मन्वादयः—

"वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्" ॥ इत्यादि ।

अस्ति चान्यो भगवद्धर्मस्य विशेषः, यमधिकृत्यायं सात्त्वतसंग्रहः—

"सकृत् त्र्यहं च सप्ताहं पक्षं मासमथापि वा ।
यो यजेद्विधिनानेन भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥
सोऽपि यायात् परं स्थानं किं पुनर्योऽत्र संस्थितः[4] ।
यावज्जीवावधि कालं बद्धकक्षो महामतिः" ॥ इति ।

एतदेव संक्षिप्तं नारायणमुनिभिः—

"दिनमेकमपि प्रीतो यः कुर्यान्मतिमान्नरः ।
सुकृती किं पुनर्यावज्जीवमेवं समाचरेत्" ॥ इति ।

उक्तं चाहिर्बुध्न्येन—

"समाराधयतस्त्वेवमेकाहमपि नारद ।
मुक्तिः करे स्थिता[5] तस्य सर्वे कामाश्च किं पुनः" ॥ इति ।

[1] समृद्ध्यर्थं—क, ख, ग, च, झ.
[2] प्रवृत्तौ च—क, ख, ग, च, छ.
[3] नित्यकर्मणि—क, च, झ.
[4] योगसंस्थितः—क, ख, झ.
[5] करस्थिता—क, ख, ग, च, झ.

And as such there occurs the position of souls having bodies in common.

112. And a certain attribute of the elements itself is not special for a sentient soul, since there is seen the opposite. If it be said that it is like number two etc. it is not so, since that too, being similar to body etc. is only a minor term. Even for it the rule is only by association with definite attributes of the sentient soul, and not merely by being produced by that; because in itself there is no difference.

113. Even then, in respect of the explanation of the rule through being produced by that, what is the invalidating factor in the opposite case? If this is asked, the reply is that there is the occasion for the break down of the relation of cause and effect; because for body etc., there is found the production of the attributes only in association with the attributes of the sentient soul.

114. It is thus. Volition is produced in association with desire. Desire etc. are produced in association with cognition. Pleasure etc. are produced in association with them; and so on.

115. If it be said that even in the present context, cognition etc. abiding in the sentient soul can be the regulating factors, it is not so; because prior to body etc. they do not exist. And in that way, the sentient beings are devoid of any excellence, and the elements are common; and thus there is no regulation of enjoyment. By this the Sankhya doctrine is refuted.

116. Indeed it is thus. The Purusha is neither a cause nor an effect and is of the nature of immutable sentience. The Prakriti is the primeval cause, non-sentient and subject to modification. Thence is the creation of Mahat (intellect) and others. Indeed, the sentience in itself cannot be of the nature of being in bondage to objects, since that would occasion the impossibility of beatitude. Nor can the Prakriti in itself be of the nature of belonging to Him; because even then, since it is eternal, there occasions the impossibility of beatitude. Nor can it be through the channel of the sense-organs alone, since there is the occasion for admixture. Nor is it through the opening of the sense-organs and mind; because one, even being a man, who has the conceit of being a boar or a tiger etc. in the state of dream, cannot think of himself as a man. Nor is it through the operation of evolutes as far as egoism; because in the state of deep sleep, though there is the cessation of their operations, there is the continuation of the series of breathing-activity.

117. Therefore, that which persists as the same, having an activity in these states, and depending on which there is the residue of experience, an object which presides over such an internal organ becomes the conditioning factor for the Purusha. And because of the non-cognition of the difference, there is the conceit of being the doer in that Purusha though devoid of activity; and there is the conceit of sentience in that which is non-sentient. In that

is the residue of the activities. The Purusha on the contrary is free from taint like the leaf of a lotus.

118. Apprehension is the activity of the sense-organs. And the activity of the mind is specification. Conceit is the activity of egoism and determination of volition, of the intellect. Indeed that intellect has three parts. The parts are the reflection of the Purusha, the reflection of the object and entering into the activity. Indeed it is of the form "by me is this to be done." Among them, the reflection of the sentient being as "by me" is unreal because of the non-cognition of the difference, like the reflection of the face on the mirror. The reflection of the object as "this," which is a particular modification through the channel of the sense-organs, is real like the dimness of the mirror when one blows his breath on it, also the setting up of activity abiding in these two.

119. Here, knowledge is of the nature of the reflection of the objects on the intellect, which has the nature of such activity. What is called cognition is the relation of the unreal reflection on the Purusha with this (knowledge), like the stain on the face reflected on a (stained) mirror. Then, in this way, the eight dispositions beginning with virtue are only for the intellect, because they are concluded as co-existing with that on a common substratum. And it is not reasonable that the intellect itself is by nature sentient, since it is subject to modification, and because Purusha is immutable and eternal.

120. This has been refuted even before. It is thus:

What determine (the experience) are the merits (and demerits) of the performer; and to us he himselt is the sentient being. Otherwise there would be non-beatitude; or the non-origination of the world is certain.

121. Now it has been settled that virtue etc., established as co-existing in the same substratum with volition, are what determine (the experience). And the sentient being is the doer himself, because sentience and volition are experienced as co-existing in a common substratum. This is not an illusion, since there is nothing to sublate.

122. If it be said that what can sublate it is (the probans)—" because it is subject to modification, like a jar etc.", it is not so; for even in the case of being the doer, it is the same. And thus volition too cannot be a natural attribute of the Mahat (intellect).

123. If it be said that since it is experienced, there is no defect, it is equal. If it be said that " being the product of what is insentient " is what sublates because there is identity between the cause and the effect, it is not so, because of non-establishment.

124. Indeed there is no proof for the doer being a product. On the contrary according to the dictum " because birth is not seen for one devoid of attachment " (Ny. Su. 3-1-25), what is established is only beginninglessness. And whatever form is noticed in the effect, if each of them is the nature of the cause,

attachment and others too become necessarily acceptable in the Prakriti. And thus that in itself is the intellect, and is not the Prakriti, since it is endowed with the eight-fold dispositions.

125. If it be said that they exist in it in a subtle form, leaving off their grossness, sentience too can be there in a similar way. Thus too is the probans non-established.

126. It it be said that in such an event there is the occasion for the jar and other things too being sentient because of identity, the occasion for their having attachment etc. is also difficult to avoid. And being subtle is equal.

127. Therefore if from a cause of a particular class an effect of a particular class is found (to be produced), (a cause) of such nature alone can be inferred from (an effect) of such nature, but not that whatever attributes there are in the cause, all such attributes are in the effect, since there is deviation. Thus why should there be this irrelevant topic?

128. And if intellect is eternal, there occurs non-beatitude; for if the Purusha has this adjunct eternally, he cannot remain in his own nature. Now, if it perishes, then there being a beginning since there can be no destruction for what has no beginning, what is the determinant at the stage prior to its production, the Prakriti being uniform? And in this way there is the non-origination of the world.

129. If it be said that since there can be the persistence of the residues of the intellect which was prior

and still prior, (the Prakriti) though uniform can be multifarious, then there is contradiction to the doctrine in so far as there can be persistence for the residues of its attributes even after the retirement of the intellect.

130. If it be said that there is no such defect because of its being subtle, there is occasion for its subsequent operation even after beatitude. If it be said that this cannot be so since there is no competence, then let intellect itself, having the competence, but remaining in a dormant nature, be the Prakriti. There is no need to assume distinct categories corresponding to the terms Prakriti, egoism and mind.

131. Indeed that (intellect) itself, becoming the sphere of such and such statements, are designated by such and such terms, like the breaths in the body; thus scriptural statements also are justified. In this way too is the probans non-established.

132. The non-functioning of the intellect by the cessation of its competence is beatitude. Competence is association with residue. Thence arises the world. When there is absolute difference between the attributes and the substratum, there is incompatibility for immutability. And the difference of the nature of superimposition of incompatible attributes is established through experience, like jar and cloth.

133. And through co-existence in a common substratum there does not arise non-difference too. Indeed that consists in being expressed by the same term, being the sphere of the same cognition, having the same substratum. The relation of the container and

the contained, being the qualified, a mere relation, can be only in difference. And what is reasonable even in difference does not affect non-difference. Thus everything is clear.

134. Let this be so. If there is the existence of an experiencer who is eternal and all-prevading, then all this can be so. Whence is he himself? For it is the elements themselves that are sentient. Elements modified in the form of the body are such, since it is so obtained by concomitance and non-concomitance. But the residues of action and knowledge, confined to particular elements in all cases, can persist, whence there is the regulation of the re-cognition of experience.

135. If it be so said, the reply is—

Another one cannot remember what yet another one has seen. The element is not the same, since it drops off. There is no transference of the residue. And there is no other course in the case of eternity.

136. Indeed, sentience is not what abides in the aggregate of the elements; for when that is different day after day, there is occasion for the non-recollection of what was experienced on the previous day and on the still previous one. Nor is it what abides in each of them separately; for in the event of the loss of the hand, foot etc., there is unreasonableness for the recollection of what was experienced by them.

137. Nor is it that just like the residue of the musk in a clothe, the residue in one is transferred to

another through association; for there is occasion for recollection by the baby in the womb of what was experienced by the mother. And regulation through the relation of material cause and its effect is no recourse, because in the alternative of eternality, that is impossible for the ultimate atoms, and because in respect of a part of the whole, what are cut off are not material causes, and because there is destruction of the whole that existed before.

138. Then let there be destruction (of everything) after a moment. And there is no passing over the excellence; on the contary since it is overcome by similarity, it is not even for a moment realised (as a savikalpaka cognition). It is inferred through the perception of the effect, like the excellence of the final (effect). And thus it is only the elements that are produced in such and such ways in which ways the regulation of the re-cognition etc. is also justified.

139. This can be so, when momentariness is established. But that itself has been refuted elsewhere.

140. Further

Without variety there cannot be that (momentariness). If it is there, inference is impossible. Without that there is no establishment of that. There cannot be (nirvikalpaka) perception without definitive (savikalpaka) knowledge.

141. When there is the acceptance of the fact that in the matter of production and non-production of what just belongs to a particular class, what

द्विः सकृत्स्पृश्य पत्पाणिद्वन्द्वे च हृदि चोऽर्ध्वतः ।
उत्तरोष्ठे नासिकाक्षिकर्णनाभ्युरसि स्पृशेत् ॥ ४३ ॥
पाण्योः कपोलयुग्मे च मुखे पादद्वयेऽपि च ।

ओम् आपो हि ष्ठा मयोभुवः पादद्वयम्
,, ता न ऊर्जे दधातन-पाणिद्वयम्
,, महे रणाय चक्षसे-हृदयम्
,, यो वश्शिवतमो रसः-उत्तरोष्ठम्
,, तस्य भाजयतेहनः-नासिकाद्वयम्
,, उशतीरिव मातरः-नेत्रद्वयम्
,, तस्मा अरङ्गमामवः-कर्णद्वयम्
,, यस्य क्षयाय जिन्वथ-नाभिम्
,, आपो जनयथा च नः-उरसि
} अद्भिः इमानि उपस्पृशेत्

ओम् भूः अङ्गुष्ठेन पाणिद्वयं कपोलौ च संस्पृशेत्
ओम् भुवः अङ्गुलिभिः मुखं पादद्वयं च ॥
ओ॰ सुवः ,, शिरः अलीकं च ॥
ओम् महः अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां नासाद्वयं वक्त्रं च ॥
ओम् जनः अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां नेत्रद्वयम् ॥
ओम् तपः अङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां श्रोत्रद्वयम् ॥
ओ॰ सत्यं अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां भुजद्वयम् ॥
ओम् तत्सवितुर्वरेण्यं-पाणितलेन नाभिं संस्पृशेत्
ओम् भर्गो देवस्य धीमहि ,, हृदयम् ,,
ओम् धियो यो नः प्रचोदयात्-अङ्गुल्यग्रेण मुखं संस्पृशेत्
ओम् ओमापो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्सुवरोम् } अङ्गुल्यग्रेण ललाटं संस्पृशेत्
ओम् परो रजसि सावदोम्-मुकुलिताङ्गुलिभिः मूर्धानं संस्पृशेत्
अथवा
ओम् ओमापो ज्योतीरसोऽमृतं अङ्गुल्यग्रेण ललाटं संस्पृशेत् ॥
ओम् ब्रह्म भूर्भुवस्सुवरोम्-करेण सर्वाण्यङ्गानि ॥
ओम् परो रजसि सावदोम्-मूर्धानं संस्पृशेत् ॥

शिरस्यलीके घ्राणे च वक्त्रे चाक्षिणि घोणयोः ॥ ४४ ॥
श्रोत्रयोरंसयोर्नाभौ हृदि प्राणे ललाटके ।
व्याहृतीभिश्च गायत्र्या शिरसाऽङ्गानि चालभेत् ॥ ४५ ॥
तुर्यपादेन मूर्धानं संस्पृशेत्तु ततः परम् ।
पापक्षयकरं ह्येतत् कुर्यादाचमनं बुधः ॥ ४६ ॥
[1]एवं द्विवारमाचम्य सन्ध्योपासनमाचरेत् ।

[2](ब्रह्मयज्ञाचमनम्)

ब्रह्मयज्ञस्याचमनं वक्ष्यामि श्रुतिसंमतम् ॥ ४७ ॥
ओंकारं पूर्वमुच्चार्य भूरिति व्याहृतिं ततः ।
ऋग्वेदः प्रियतां पश्चात् गायत्र्याः प्रथमं पदम् ॥ ४८ ॥
अं अकारात्मने चैव ह्यच्युताय नमः पदम् ।
स्वाहाशब्दं ततश्चोक्त्वा प्रथमाचमनं चरेत् ॥ ४९ ॥
द्वितीयां व्याहृतिं पश्चात् प्रणवेन समन्विताम् ।
यजुर्वेदः प्रीयतां च देव्या मध्यपदं ततः ॥ ५० ॥
उं उकारात्मने चैव ह्यनन्ताय नमः पदम् ।
स्वाहाशब्दं [3]ततश्चोक्त्वा द्वितीयाचमनं चरेत् ॥ ५१ ॥
तारं सुवः पदं चोक्त्वा सामवेदप्रियां ततः ।
देव्यास्तृतीयपादं तु मं मकारात्मने ततः ॥ ५२ ॥

[1] एतद्द्विवा—अ.
[2] ( )—घ, ङ.
[3] समुच्चार्य—ख, ग, घ, ङ, छ.

गोविन्दाय नमः पश्चात् स्वाहाशब्दं ततो वदेत् ।
एवं क्रमात्समुच्चार्य तृतीयाचमनं चरेत् ॥ ५३ ॥
ओष्ठावुपस्पृशेत्पश्चात् व्याहृतिभ्यां द्विवारकम् ।
उदकं समुपस्पृश्य व्याहृत्या च तृतीयया ॥ ५४ ॥
चतुर्थ्या तु शिरः स्पृश्य पञ्चम्या त्वक्षि दक्षिणम् ।
षष्ठ्या वामाक्षि संस्पृश्य सप्तम्या दक्षनासिकाम् ॥ ५५ ॥
गायत्र्याः पूर्वपादेन स्पृशेद्वै वामनासिकाम् ।
द्वितीयेन तु पादेन [1]दक्षश्रोत्रमुपस्पृशेत् ॥ ५६ ॥
तृतीयेन तु पादेन वामश्रोत्रमुपस्पृशेत् ।
शिरसा हृदयं स्पृश्य ब्रह्मयज्ञं ततश्चरेत् ॥ ५७ ॥
*एवमाचमनं प्रोक्तं ब्रह्मयज्ञे महर्षिभिः ।
गोकर्णाकृतिवद्धस्तं माषमग्नजलं [2]भवेत् ॥ ५८ ॥

[1] संस्पृशेद्दक्षिणं ततः—घ, ङ; ज.
[2] पिबेत्—ग, घ, ज.

---

*ब्रह्मयज्ञाचमनप्रकारः

ओम् भूः ऋग्वेदः प्रीयतां तत्सवितुर्वरेण्यम्
अं अकारात्मने अच्युताय नमः स्वाहा ॥
ओम् भुवः यजुर्वेदः प्रीयतां भर्गो देवस्य धीमहि
उं उकारात्मने अनन्ताय नमः स्वाहा ॥
ओम् सुवः सामवेदः प्रीयतां धियो यो नः प्रचोदयात
मं मकारात्मने गोविन्दाय नमः स्वाहा ॥
इति त्रिभिः अप आचामेत् ॥

मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन गोकर्णाकृतिरुच्यते ।
मतान्तरं प्रवक्ष्यामि शुद्धाचमनकर्मणि ॥ ५९ ॥
[1]संहताङ्गुलिना तोयशेषेणाचमनं चरेत् ।
वीक्षितास्वप्सु हृदयं प्राप्तासु ब्राह्मणः शुचिः ॥ ६० ॥
राजन्यः कण्ठमास्यं वै विट्छूद्रस्पर्शनाच्छुचिः ।
ब्राह्मतीर्थेनाचमनं विप्रः कुर्वीत सर्वदा ॥ ६१ ॥
देवतीर्थेन राजन्यः प्राजापत्येन विट् चरेत् ।
पादजः पितृतीर्थेन स्त्रीणां स्याद्देवतीर्थतः ॥ ६२ ॥
[2]पङ्कं सफेनं कलुषं सदुर्गन्धं सबुद्बुदम् ।
उष्णं समृत्तिकं क्षारं त्यजेदाचमने जलम् ॥ ६३ ॥

[1] This view is cited by Aparārka in p. 37. under Bhāradvāja.
[2] The following six lines are cited under Bharadvāja in *SMP*, āhnika. p. 222.

भूः भुवः इति द्वाभ्यां द्विवारमोष्ठावुपस्पृश्य
सुवः इत्यनेन अप उपस्पृश्य
महः इत्यनेन शिरः
जनः इत्यनेन दक्षिणाक्षि
तपः ,, वामाक्षि
सत्यं ,, दक्षिणनासिकाम्
तत्सवितुर्वरेण्यं इत्यनेन वामनासिकाम्
} उपस्पृशेत
भर्गो देवस्य धीमहि इत्यनेन दक्षिणश्रोत्रम्
धियो यो नः प्रचोदयात् इत्यनेन वामश्रोत्रम्
ओमापो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्सुवरों
इत्यनेन हृदयं उपस्पृशेत्

तिष्ठन् हसन्नमन् जल्पन् शृण्वन्नन्त्यजभाषणम् ।
अन्यं स्पृशन् दिशः पश्यन् न कदाचिदुपस्पृशेत् ॥ ६४ ॥
काकश्वखरविट्क्रोडताम्रचूडरजस्वलाः ।
व्रात्यान्त्यजातिपतितान् पश्यन् नोपस्पृशेत् द्विजः ॥ ६५ ॥
[1]एलालवङ्गकर्पूरगन्धाद्यैर्वासितैर्जलैः ।
नाचामेदद्भिरुष्णाभिः तथा शौचावशेषितैः ॥ ६६ ॥
पात्रशिष्टं तु यच्छौचे पाने पादावनेजने ।
भूमौ तदम्बु निस्राव्य शेषेणाचमनं चरेत् ॥ ६७ ॥
न [2]चान्योदकशेषेण कुर्यादाचमनं बुधः ।
यदि कुर्याज्जलं भूमौ स्रावयित्वा समाचरेत् ॥ ६८ ॥
[3]अकृत्वा पादशौचं तु तिष्ठन् मुक्तशिखोऽपि वा ।
विना यज्ञोपवीतेन ह्याचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ६९ ॥

[4](ब्राह्मादितीर्थलक्षणम्)

[5]अङ्गुष्ठमूलान्तरतो रेखायां ब्राह्ममुच्यते ।
अन्तराङ्गुष्ठदेशिन्योः पितॄणां तीर्थमुत्तमम् ॥ ७० ॥
कनिष्ठामूलतः पश्चात् प्राजापत्यं प्रचक्षते ।

[1] The *SMP*. āhnika. p. *222* cites the following six lines under *Smṛtisāra*.
[2] चाग्न्युदक—क, ख, घ, ध, ङ, छ । This reading is accepted by Vaidyanātha in *SMP*, āhnika. p. 222 and commented on as—अग्निपरिषेचनावशिष्टेन । Cf. *ADS*, I, iv, 20-21.
[3] The following two lines are attributed to *Saṁvarta* by Vaidyanātha in *SMP*, āhnika p. 223.
[4] ( )—घ, ङ.
[5] The succeeding seven lines are attributed to Vyāsa by Vaidyanātha; *SMP*, āhnika. p. 225.

अङ्गुल्यग्रे[1] स्मृतं दैवं तथैवार्षं प्रकीर्तितम् ॥ ७१ ॥

मूले वा दैवमार्षं स्याद्[2]आग्नेयं मध्यतः स्मृतम् ।

तदेव सौमिकं तीर्थमेतज्ज्ञात्वा न मुह्यति ॥ ७२ ॥

ब्राह्मेणैव च तीर्थेन द्विज आचमनं चरेत् ।

सुप्त्वा क्षुत्वा च पीत्वा च [3]निष्ठीव्योक्त्वाऽनृतं वचः ॥ ७३ ॥

रथ्योपसर्पणे मूत्रे विड्उत्सृष्टौ द्विराचमेत् ।

स्नाने होमे भोजने च सन्ध्यावन्दनकर्मणि ॥ ७४ ॥

बलिकर्मणि जप्ये च पूजायां ब्रह्मयज्ञके ।

स्वाध्याये परिधाने च ह्यादावन्ते द्विराचमेत् ॥ ७५

श्मशानाक्रमणे चैव पतितैः सह भाषणे ।

[4]अलोमकोष्ठसंस्पर्शे चण्डालम्लेच्छभाषणे ॥ ७६ ॥

काशश्वासागमे चैव मैथुने [5]शुक्तभक्षणे ।

जिह्व[6]या दन्तसक्तस्य स्पर्शे चैव द्विरन्ततः ॥ ७७ ॥

[7](दन्तधावनविधिः)

प्रक्षाल्य पाणी पादौ च मुखं चाद्भिः समाहितः ।

आचम्य प्राङ्मुखासीनो दन्तधावनमाचरेत् ॥ ७८ ।

[1] ल्यसंत्रृतं दै—क, ख, ग ; ल्या सत्कृतं दै—घ, ङ, ज.
[2] त्तदाग्नेयमतः—घ, ङ, छ, ज.
[3] ष्ठीवित्वोक्त्वा—क, ख, ग, घ, ङ, छ, ज.
[4] जलोर्मि—च.
[5] शूद्रभाषणे—क, ख, ग, च.
[6] ह्वायाः—घ, ङ.
[7] (   )—घ, ङ.

जान्वोरन्तः करौ कृत्वा कुक्कुटासनसंस्थितः ।

दन्तान् प्रदक्षिणेनैव सम्यक् शुद्धिं समाचरेत् ॥ ७९ ॥

अष्टाङ्गुलेन मानेन दन्तकाष्ठमिहोच्यते ।

प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥ ८० ॥

अपामार्गश्च चूतश्च जम्बू प्लक्षोऽथ खादिरः ।

औदुम्बरश्च निम्बश्च बिल्वश्च वटवेतसौ ॥ ८१ ॥

एते प्रशस्ताः कथिताः दन्तधावनकर्मणि ।

शल्मल्यैरण्डकार्पासकोविदारविभीतकाः ॥ ८२ ॥

कदम्बाश्वत्थपालाशशमीश्लेष्मातशिंशुपाः ।

निर्गुण्डीबदरीवेणुकपित्थामलकाः कुशाः ॥ ८३ ॥

मालतीकरवीरौ च करञ्जकदरीशराः ।

एते सर्वे दन्तकाष्ठा वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ ८४ ॥

श्राद्धे यज्ञे विवाहे च जन्मर्क्षे वैधृतौ तथा ।

* पञ्चपर्वसु † नन्दासु व्रताहे ‡ हरिवासरे ॥ ८५ ॥

व्यतीपाते चोपवासे वर्जयेद्दन्तधावनम् ।

[2]उपवासदिने यो वै दन्तधावनकृन्नरः ॥ ८६ ॥

[1] क्षार्कखादिराः—अ.
[2] The following two lines are cited under *Smṛtyantara. SMP.*, āhnika, p. 244.

---

* विष्णुः—
चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा ॥
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

† नन्दा=प्रथमा, षष्ठी

‡ हरिवासरः=एकादशी

स घोरं नरकं याति व्याघ्रभ[1]क्षैश्चतुर्युगम् ।
दन्तधावनमन्त्रस्य मार्कण्डेय ऋषिः स्मृतः ॥ ८७ ॥
छन्दोऽनुष्टुब्देवता च [2]वनस्पतिरिहोच्यते ।
* आयुरित्यादिमन्त्रेण दन्तधावनमाचरेत् ॥ ८८ ॥
[3]अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिनेष्वपि ।
अपां द्वादशगण्डूषैः मुखशुद्धिर्भविष्यति ॥ ८९ ॥
[4]अङ्गुल्या धावयेद्दन्तान् वर्ज[5]यित्वा प्रदे[6]शिनीम् ।
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैः दन्तधावनमाचरेत् ॥ ९० ॥
मुखशुद्धिं प्रयत्नेन कृत्वैवाहरहर्द्विजः ।
प्रातस्सन्ध्यामुपासीत तां विना न[7] शुचिर्भवेत् ॥ ९१ ॥

[8]इत्यापस्तम्बस्मृतौ द्वितीयः पटलः ॥

---

[1] क्ष्यश्च—ङ, ज.
[2] बृहस्पतिरि—च.
[3] The two succeeding lines are cited under S'aunaka in *SMP*, āhnika, p. 244.
The *Pañcarātrarakṣā* of Vedānta Des'ika cites this verse under स्मरन्ति च—*PR*, Adyar edition, p. 103.
[4] The following two lines are cited as from *Smṛtyarthasāra* by *SMP*, āhnika p. 244 but is not found in the printed text (*A.S.S.* No. 70).
[5] येत्तु प्र—क, ख, ग, घ, ङ, छ.
[6] दर्शिनीम्—ग, ज.
[7] अशुचिर्भ—घ, ङ, छ, ज.
[8] इति द्विती—क, ख, ग; ति श्रीमदापस्तम्बधर्मशास्त्रे द्विती . . . —घ, ङ, छ, ज.

---

* आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।
ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो देहि वनस्पते ॥

Nor can the form [perceived by our senses] be proper nature of that object.

Or

" If the distinction in parts is inferred (lit. spoken of) on account of the distinction in forms."

This sentence intends to show that the proposition that nothing that is non-differentiated [in its nature] becomes object incurs a logical fallacy called *siddhasādhana*, proving of what is already well-known. The opponents hold that the atom is in fact a thing which is not distinguishable in its nature, yet the different cognitions happen on account of differences in forms. We also admit that the atom is an undistinguishable object. Therefore this proposition incurs the fallacy of *siddhasādhana*[28].

The sentence, " Because the atoms are absolutely identical in their dimension " shows the conclusion to be invalid that the difference in substances, (*i.e.*, component parts, atoms) causes difference in objects [composed of substances].

Or, it makes clear that the cognitions of the pot and cup, etc., do not bear the images of atoms ; hence the atoms are not their actual objects in as much as they are not objects of other cognitions ; by "other cognitions" is meant either mental consciousness or one born of other senses ; for, a condition of some blue patch being present, the cognition (born thereof) does not

[28] This retort of the *siddhasādhanadoṣa* is not convincing as it stands in the text of the Chinese version.

bear the image of some yellow patch. Though the qualities of atoms are many, they cannot be differentiated one another in any way; but the sensual cognitions, however, are distinguishable one another in their forms; therefore the forms felt in the cognitions are not of the atoms.[29]

[36] Or, we may take that the following idea is intended in the verse: An objection that the atoms are distinguishable by themselves has been put forth and answered in order. If the aggregates of atoms are regarded as having forms other than that of atoms, then it is logically to be established that those forms of the aggregates are not real. There is also some other reasoning to be mentioned here thus:

> "If those atoms are removed one by one,
> the perceptions of the pot, etc., do not arise."

Things, that we speak of, like the pot, etc., are not real things just like *senā*, army and other aggregates, so they do not exist in substance. The following is another mode of reasoning:

> "What objects are not found separated from what objects, that former objects are not differentiated from that [latter] objects. [Aggregates are not found separated from atoms, so the aggregates are not to be differentiated from atoms]."

The distinguished form [experienced in cognising the pot, etc.,] is other than the one [pertaining to atoms]

[29] Read in the Sanskrit text, p. 35, l. 17: परमाणूनां बहुत्वेऽपि अविशेषात्, इन्द्रियविज्ञानानान्तु विशेषाकारत्वात्, etc.

because that cognition experiences the forms of the objects like the pot, etc. This inference contradicts the real state of things. For example, when the sound-object is present, no cognition of a blue patch would arise in us. However, although it may be admitted that the aggregate is grasped and some other thing is experienced; yet it is absolutely impossible to prove that there is distinction among the forms of atoms.

> "[It is the object] which exists internally
> [in knowledge itself] as a knowable aspect."

This line establishes what the actual object of consciousness is according to the author. If, in general analysis [of a cognition], there is no object [being regarded as one separate from consciousness]; then it evolves *lokavirodha*, contradiction with the world—a defect for one's own proposition. For, the scriptures state four conditions [for rising up a consciousness].

The word "internally" shows that there is no object-cause apart from the inner consciousness. [37] The word "knowable aspect" shows that the thing in the form of object is consciousness-product (*vijñānapariṇāma*). Thus the idea of the external that exists in consciousness is grasped as an external object. Now the contradiction with the experience of world comes in; for, men of the world all accept the objects as externally existing. Therefore the author says "as if it exists externally." The real object, however, does not exist apart from consciousness. Its knowable aspect

> "appears to us as if it exists externally."

The expression "I see the object externally" is based upon wrong belief just as the visual consciousness of the hair-like thing in the sky, etc.

"Though the external things are denied."

The external thing does not exist in reality, because it is not experienced as such. If we examine it very carefully with reasoning, we do not experience it externally and in its own invariable essence. Though the opponent may admit [a thing] characterised as external and existing in substance, yet it cannot become the object-cause of consciousness. Nor is the form of atoms experienced; because the atoms possess no forms [experienced in our cognitions].

"[That *grāhyāṁśa*] which appears to us as though existent externally, serves as the actual object-cause."

Because [that alone] possesses the form of that (*i.e.*, object). [To prove the above the following syllogism is formulated.] Whatever thing possesses whatever form, that thing is identical with that form; for example, the causality is possessed of its own form, [*i.e.*, the nature of being cause; that causality is not distinct from the nature of being cause].

Again the author shows some distinct character of the actual object (*ālambana*) when he says:

"Because consciousness is the essence of that [*i.e.*, object]," etc.

[38] It is clear that the external thing which is an illusion, does not exist as an object. The form of an

object follows only in comformity with our mental imagination; and it is not real; for, if that which is imagined is separated from consciousness; there is nothing left in the external.

"The forms of the experienced objects do not originally exist apart from consciousness."

Hence it is called "the knowable in its essence existing internally". The word "internally" indicates that the knowable does not exist beyond consciousness. The knowable, [externally] non-existent by its nature is regarded as existent internally.

"It also arises from that."

A part of consciousness may arise, sometime from itself, because the seventy-fifth element (*i.e.* consciousness) has a special character. Since no consciousness arises in separation from its object (*jñeya*), that part [of consciousness] (*i.e.* the knowable aspect) is produced by consciousness itself, and we need not admit a fifth cause for it.

"Because (consciousness) is endowed with two parts (*i.e.* image and cause)."

It is clear that it is the actual object and to be shown as a proof [for our proposition] because of its being decisive argument[30] (*i.e.* its double nature). This object of double characteristic alone is considered to be *probans* (*sādhana*). What is the external thing other than [this object], that is not to be regarded as condition-cause for consciousness; [for example] things

[30] Omit the word "अनेन" in the Sanskrit text, p. 38, l. 11.

experienced in dream-thought [cannot at all serve as its causes].[31] What is said to be of a double character, becomes a single proof (*ekaṁ sādhanam*); thus only consciousness (*i.e.* its knowable aspect) is endowed with the image of object, and also gives rise to another consciousness. Therefore a part of consciousness becomes a single proof (*ekaṁ pramāṇam*) on account of its discharging these two functions.

Now, though

> what exists internally in consciousness is admitted [as condition-cause];

[39] since it has been examined that the externa things are of unreal character, there can be no other rea character thereof. The object is experienced only i1 pursuance of our mental habitual imagination. Bu the image of object is immanent in consciousness itself and that alone will be logically correct. [The oppo nent asks:]

> "How can a part of consciousness and appearing simultaneously be a condition [to consciousness itself]?"

[Author replies:] The knowable aspect (*grāhyaṁśa*), as it does not exist without consciousness, gives rise to another consciousness.

[The opponent continues:] Now, [you have] a fallacy called self-affecting (*svarūpavirodha*[32]); since

[31] Here *prayoga* may be thus: विज्ञानं स्वांशालम्बनम् । धर्मद्वयवत्त्वात् । यन्न धर्मद्वयवत् न तत् आलम्बनम् । यथा स्वप्नावस्थायां प्रकाशमानोऽर्थः ।

[32] = आत्मनि क्रियाविरोधदोषः ।

it is yet only a part of consciousness just like its part that grasps. [When it becomes as being grasped,] it cannot at the same time serve as a cause. [We always experience that] consciousness arises as being discoloured by the forms of the external things. The image-part of consciousness springs up simultaneously with consciousness; it cannot act as cause for the latter; because no two things simultaneously arising act mutually as cause and effect; for example, a pair of horns of a cow. Moreover, we do not say that an object is co-existent with its self which is no other than that object. For, the term 'co-existence' denotes some connection between two distinct objects. But you do not admit that there is an object distinct from consciousness. Therefore how can you call such an object co-existent?

[The author replies:] It is true. But, as different images [in consciousness] are [experienced], we describe them [as if they are] distinct [from consciousness]. We assume that consciousness is possessed of distinctions [in itself] for the reason that there exists the divergence between the perceptible part and image-part [of consciousness].

[The opponent continues:] If it is so; then, the nature of being condition-cause (*pratyayatva*) will [as you assume] constitute what is grasped (*grāhya*).[33] No object of assumed character could be regarded as possessing the self-substance. Now such an object

[33] See Pārthasārathimiśra, Ślokavārtikavyākhyā, p. 309; कारणत्वमेव भवतां ग्राह्यत्वम् । (V. Additional Notes, last page.)

becomes something other than the condition-cause indeed.

[The author answers :] This is not contradictory [to our experience]. [The preceding moment of] consciousness, as it has been grasped as a distinct object, is accepted as a condition-cause just like its disappearance of immediate preceding moment (*samanantara-nirodha*) a condition-cause. The moment a consciousness of homogeneous character (*sabhāga*) disappears, the same consciousness is regarded as cause into four ways.[34]

[34] Four causes are: *hetu*, *ālambana*, *samanantara* and *adhipati*.

TIBETAN VERSION OF THE ĀLAMBANAPARĪKṢĀ

RGYA. GAR. SKAD. DU | Ā. LAM. BA. NA. PA. RI. KṢĀ ||
BOD. SKAD. DU | DMIGS. PA. BRTAG. PA ||

Saṅs. rgyas. daṅ. byaṅ. chub. sems. dpaḥ. thams. cad. la. phyag. ḥtshal. lo ||

1. Dbaṅ. poḥi. rnam. par. rig. paḥi. rgyu |
   phra. rab. rdul. dag. yin. mod. kyi |
   der. mi. snaṅ. phyir. deḥi. yul. ni |
   rdul. phran. ma. yin. dbaṅ. po. bzhin ||

2. gaṅ. ltar. snaṅ. de. de. las. min |
   rdzas. su. med. phyir. zla. gñis. bzhin |
   de. ltar. phyi. rol. gñi. gar. yaṅ |
   blo. yi. yul. du. mi. ruṅ. ṅo ||

3. kha. cig. ḥdus. paḥi. rnam. pa. dag |
   sgrub. pa. yin. par. ḥdod. par. byed |
   rdul. phran. rnam. pa. rnam. rig. gi |
   don. min. sra. ñid. la. sogs. bzhin ||

4. de. dag. ltar. na. bum. pa. daṅ |
   kham. phor. sogs. blo. mtshuṅs. par. ḥgyur |
   gal. te. rnam. paḥi. dbye. bas. dbye |
   de. ni. rdul. phran. rdzas. yod. la ||

5. med. de. tshad. dbye. med. phyir. ro |
de. phyir. de. rdzas. med. la. yod |
rdul. phran. yoṅs. su. bsal. na. ni |
der. snaṅ. s'es. pa. ñams. ḥgyur. phyir ||

6. naṅ. gi. s'es. byaḥi. ṅo. bo. ni |
phyi. rol. ltar. snaṅ. gaṅ. yin. te |
don. yin. rnam. s'es. ṅo. boḥi. phyir |
deḥi. rkyen. ñid. kyaṅ. yin. phyir. ro ||

7. gcig. chaḥaṅ. mi. ḥkhrul. phyir. na. rkyen |
nus. pa. ḥjog. phyir. rim. gyis. yin
lhan. cig. byed. dbaṅ. nus. pa. yi |
ṅo. bo. gaṅ. yin. dbaṅ. poḥaṅ. yin ||

8. de. yaṅ. rnam. rig. la. mi. ḥgal |
de. ltar. yul. gyi. ṅo. bo. daṅ |
nus. pa, phan. tshun. rgyu. can. daṅ |
thog. ma. med. dus. ḥjug. yin ||

Dmigs. pa. brtag. pa. rab. tu. byed. pa. *slob. dpon phyogs. kyi. glaṅ. pos.* mdzad. pa. rdzogs. so ||

TIBETAN VERSION OF THE ĀLAMBANA-PARĪKṢĀVṚTTI

RGYA. GAR. SKAD. DU | Ā. LAM. BA. NA. PA. RI. KS'A. BṚTTI ||

BOD. SKAD. DU | DMIGS. PA. BRTAG. PAḤI. ḤGREL. PA ||

Saṅs. rgyas. daṅ. byaṅ. chub. sems. dpaḥ. thams. cad. la. phyag. ḥtshal. lo ||

Gaṅ. dag. mig. la. sogs. paḥi. rnam. par. s'es. paḥi. dmigs. pa. phyi. rol. gyi. don. yin. par. ḥdod. pa. de. dag. ni. deḥi. rgyu. yin. paḥi. phyir. rdul. phra. rab. dag. yin. pa. ḥam. der. snaṅ. baḥi. s'es. pa. skye. baḥi. phyir. de. ḥdus. pa. yin. par. rtog. graṅ. na | de. la. re. zhig.

dbaṅ. poḥi. rnam. par. rig. paḥi. rgyu |
phra. rab. rdul. dag. yin. mod. kyi |
der. mi. snaṅ. phyir. deḥi. yul. ni |
rdul. phran. ma. yin. dbaṅ. po. bzhin || 1 ||

yul. zhes. bya. ba. ni. s'es. pas. raṅ. gi. ṅo. bo. ṅes. par. hdzin. pa. yin. te | deḥi. rnam. par. skye. baḥi.

phyir. ro ‖ rdul. phra. mo. dag. ni. deḥi. rgyu. ñid. yin. du. zin. kyaṅ. de. lta. ma. yin. te. dbaṅ. po. bzhin. no ‖ de. ltar. na. re. zhig. rdul. phra. mo. dag. dmigs. pa. ma. yin. no ‖

ḥdus. pa. ni. der. snaṅ. ba. ñid. yin. du. zin. kyaṅ ǀ

gaṅ. ltar. snaṅ. de. de. las. min ǀ

don. gaṅ. zhig. raṅ, snaṅ, baḥi. rnam. par. rig. pa. skyed. pa. de. ni. dmigs. pa. yin. par. rigs. te ǀ ḥdi. ltar. de. ni. skye. baḥi. rkyen. ñid. du. bs'ad. pas. so ‖ ḥdus. pa. ni. de. lta. yaṅ. ma. yin. te ǀ

rdzas. su. med. phyir. zla. gñis. bzhin ǀ

dbaṅ. po. ma. tshaṅ. baḥi. phyir, zla. ba. gñis. mthoṅ. ba. ni. der. snaṅ. ba. ñid. yin. du. zin. kyaṅ. deḥi. yul. ma. yin. no ‖ de. bzhin. du. rdzas. su. yod. pa. ma. yin, pa. ñid. kyis. rgyu. ma. yin. paḥi. phyir. ḥdus. pa. dmigs. pa. ma. yin. no ‖

de. ltar. phyi. rol. gñi. gar. yaṅ ǀ

blo. yi. yul. du. mi. ruṅ. ṅo ‖ 2 ‖

yan. lag. gcid. ma. tshaṅ. baḥi. phyir ǀ phyi. rol. gyi. rdul. phra. mo. daṅ. tshogs. pa. zhes, bya. baḥi don. ni. dmigs. pa. ma. yin. no ‖

ḥdi. la. ni.

kha. cig. ḥdus. paḥi. rnam. pa. dag ǀ

sgrub. pa. yin. par. ḥdod. par. byed ǀ

don. thams. cad. ni. rnam. pa. du. ma. can. yin. pas. de. la. rnam. pa. ḥgaḥ. zhig. gis. mṅon. sum. du. ḥdod. do ‖ rdul. phra. rab. rnams. la. yaṅ. ḥdus. par. snaṅ. baḥi. s'es. pa. bskyed. paḥi. rgyuḥi. dṅos. po. yod. do ‖

rdul. phran. rnam. pa. rnam. rig. gi ǀ

don. min. sra. ñid. la. sogs. bzhin ‖ 3 ‖

ji. ltar. sra. ba. ñid. la. sogs. pa. ni. yod. bzhin. du. yaṅ. mig. gi. bloḥi. yul. ma. yin. pa. ltar. rdul. phra. mo. ñid. kyaṅ. ḥdraḥo ‖

de. dag. ltar. na. bum. pa. daṅ ǀ

kham. phor. sogs. blo. mtshuṅs. par. ḥgyur ǀ

bum. pa. daṅ. kham. phor. la. sogs. paḥi. rdul. phra. mo. rnams. la. ni. maṅ. du. zin. kyaṅ. khyad. par. ḥgaḥ. yaṅ. med. do ‖

gal. te. rnam. paḥi. dbye. bas. dbye ǀ

gal. te. ḥdi. sñam. du. mgrin. pa. la. sogs. paḥi. rnam. paḥi. khyad. par. las. gaṅ. gis. na. bloḥi. khyad. par. du. ḥgyur. baḥi. khyad. par. yod. do. sñam. du. sems. na. khyad. par. ḥdi. ni. bum. pa. la. sogs. pa. la. yod. kyi ǀ

de. ni. rdul. phran. rdzas. yod. la ‖ 4 ‖

med. de. tshad. dbye. med. phyir. ro ǀ

rdul. phra. rab. rnams. ni. rdzas. gzhan. yin. du. zin. kyaṅ. zlum. po. la. ni. med. do ‖

de. phyir. de. rdzas. med. la. yod ǀ

rnam. paḥi. dbye. ba. ni. kun. rdzob. tu. yod. pa. dag. kho. na. la. yod. kyi. rdul. phra. mo. rnams. la. ma. yin. no ‖ bum. pa. la. sogs. pa. ni. kun. rdzob. tu. yod. pa. ñid. de ǀ

rdul. phran. yoṅs. su. bsal. na. ni ǀ

der. snaṅ. s'es. pa. ñams. ḥgyur. phyir ‖ 5 ‖

rdzas. su. yod. pa. rnams. la. ni. ḥbrel. pa. can. bsal. du. zin. kyaṅ. kha. dog. la. sogs. pa. bhzin. du. raṅ. gi. blo. ḥdod. pa. med. do ‖ de. lta. bas. na. dbaṅ. poḥi. blo. rnams. kyi. yul. ni. phyi. rol. na. ma. yin. par. ḥthad. do ‖

naṅ. gi. śes. byaḥi. ṅo. bo. ni |
phyi. rol. ltar. snaṅ. gaṅ. yin. te |
don. yin

phyi. rol. gyi. don. med. bzhin. du. phyi. rol. lta bur. snaṅ. ba. naṅ. na. yod. pa. kho. na. dmigs. paḥi. rkyen. yin. no ‖

rnam. śes. ṅo. boḥi. phyir |
deḥi. rkyen. ñid. kyaṅ. yin. phyir. ro ‖ 6 ‖

naṅ. gi. rnam. par. śes. pa. ni. don. du. snaṅ. ba. daṅ | de. las. skyes. pa. yin. pas | chos. ñid. gñis. daṅ. ldan. paḥi. phyir. naṅ. na. yod. pa. kho. na. dmigs. paḥi. rkyen. yin. no ‖

re. zhig. de. ltar. snaṅ. ba. ñid. yin. la. reg. na | deḥi. phyogs. gcig. po. lhan. cig. skyes. pa. go. ji. ltar. rkyen. yin. zhe. na |

gcig. chaḥaṅ. mi. ḥkhrul. phyir. na. rkyen |

lhan. cig. par. gyur. du. zin. kyaṅ. ḥkhrul. ba. med. paḥi. phyir. gzhan. las. skyes. paḥi. rkyen. du. ḥgyur. te | ḥdi. ltar. *gtan. tshigs. pa. dag.* ni. yod. pa. daṅ. med. pa. dag. gi. de. daṅ. ldan. pa. ñid. ni. rgyu. daṅ. ḥbras. bu. rgyu. daṅ. ldan. paḥi. rim. gis. skye. ba. dag. gi. yaṅ. mtshan. ñid. yin. par. smraḥo ‖

yaṅ. na.

nus. pa. ḥjog. phyir. rim. gyis. yin |

rim. gyis. kyaṅ. yin. te | don. du. snaṅ. ba. de. ni. raṅ. daṅ. mthun. paḥi. ḥbras. bu. skyed. par. byed. paḥi. nus. pa. rnam. par. śes. paḥi. rten. can. byed. pas. mi. ḥgal. lo ‖

gal. te. ḥo. na. naṅ. gi. gzugs. kho. na. dmigs. paḥi. rkyen. yin. na | ji. ltar. de. daṅ. mig. la. brten. nas. mig. gi. rnam. par. śes. pa. skye. zhe. na |

lhan. cig. byed. dbaṅ nus. pa. yi |
ṅo. bo. gaṅ. yin. dbaṅ. poḥan. yin ‖ 7 ‖

dbaṅ. po. ni. raṅ. gi. ḥbras. bu. las. nus. paḥi. ṅo. bo. ñid. du. rjes. su. dpag. gi. ḥbyuṅ. ba. las. gyur. pa. ñid. du. ni. ma. yin. no ‖

de. yaṅ. rnam. rig. la. mi. ḥgal |

nus. pa. ni. rnam. par. śes. pa. la. yod. kyaṅ. ruṅ | bstan. tu. med. paḥi. raṅ. gi. ṅo. bo. la. yod. kyaṅ. ruṅ. ste. ḥbras. bu. bskyed. pa. la. khyad. par. med. do ‖

de. ltar. yul. gyi. ṅo. bo. daṅ |
nus. pa. phan. tshun. rgyu. can. daṅ |
thog. ma. med. dus. ḥjug. yin ‖ 8 ‖

mig. ces. bya. baḥi. nus. pa. daṅ | naṅ. gi. gzugs. la. brten. nas. rnam. par. śes. pa. don. du. snaṅ. ba. dmigs. kyis. ma. phye. ba. skyeḥo | ḥdi. gñis. kyaṅ. phan. tshun. gyi. rgyu. can. daṅ | thog. ma. med. paḥi. dus. pa yin. te | res. ḥgaḥ. ni. nus. pa. yoṅs. su. smin. pa. las. rnam. par. śes. pa. ni. yul. gyi. rnam. pa. ñid. du. ḥbyuṅ. la. res. ḥgaḥ. ni. deḥi. rnam. pa. la. nus. paḥo ‖ rnam. par.

s'es. pa. daṅ. de. gñis. gzhan. ñid. daṅ | gzhan. ma. yin. pa. ñid. du. ci. dgar. brjod. par. byaḥo ||

de. ltar. na. naṅ. gi. dmigs. pa. ni. chos. ñid. gñis. daṅ. ldan. paḥi. phyir. yul. ñid. du. ḥthod. do ||

Dmigs. pa. brtag. paḥi. ḥgrel. pa. ***slob. dpon. phyogs. kyi. glaṅ pos.*** mdzad. pa. rdzogs. so ||

ADDITIONAL NOTES

Page 3, line 1. विअषय आलम्बनम् Triṁs'ikābhāṣya ed. S. Levi, p. 21. गोचरो विषय आरम्बण (=आलम्बन)म । Mad. vṛtti ed. L. V. Poussin p. 364, 7. *Ālambana* stands for *ālambanapratyaya*—So explain the Chinese translators, Paramārtha and Hiuan Tsang. It may also be clear from Dharmapāla's comment, pp. 21-22 above. Ālambana-pratya is explained by Candrakirti: उत्पद्यमानो धर्मो येन आलम्बनेन उत्पद्यते स तस्य आलम्बनप्रत्ययः । Mad. vṛtti, p. 77, 2. (Cf. S'ālistamba Sūtra: चक्षुर्विज्ञानस्य . . . रूपमालम्बनकृत्यं करोति । Ibid. pp. 567, 9.) आलम्ब्यत-इत्यालम्बनम् । विज्ञानषट्कस्य यथायोगमालम्बनम आलम्बनप्रत्ययः सर्वो धर्मः । Madhya-makāvatāra (Sanskrit text) pp. 12, 2. Another interpretation is also given by him: वृद्धपुरुषोत्थानवत् चित्तचेत्ता हेतुत उत्पद्यमाना अवलम्बनयष्टि-तुल्येन येन आलम्बनेन उत्पद्यन्ते स आलम्बनप्रत्ययः । Ibid. p. 12, 7. According to this interpretation *ālambana* is an element (*dharma*) by support of which a consciousness arises, that is to say, a supporting element in the process of cognition is *ālambana*. S. Yamaguchi and H. Meyer, on the authority of the Abhidharmakos'a of Vasubandhu (chaps. I and II, p. 307, ll. 5-6) and of the Triṁs'ikābhāṣya of Sthiramati, p. 21 (निमित्तं तद्- (= विषय) विशेषो नीलपीताद्यालम्बनव्यवस्था-कारणम्) translate everywhere the term *ālambana* as "perceivable object". And Yas'omitra's comment makes the point clearer: यस्य विज्ञानस्य यदालम्बनं तदेव तस्य आलम्बनं भवेत् । भवेन्नान्यदिति pp. 1, 18, 17.

P. 3, l. 1. चक्षुरादि॰ Dharmapāla comments that the five-fold consciousness is meant here. Hiuan Tsang follows him. But, according to Paramārtha six-fold consciousness is meant there with addition of *manovijñāna*. Vinitadeva is said to agree with Paramārtha here.

P. 3, l. 2. Omit in the Sanskrit text the word " ज्ञानस्य " after तत्कारणत्वात्.

P. 3, ll. 1—3. Vasubandhu in his Viṁs'ikā and its bhāṣya, speaks of three different opinions on the external things: (1) The first opinion is that the object of our cognition is one (*eka*), *i.e.* one whole (*avayavin*); (2) the second one is that it is many, *i.e.* atoms, and (3) the third view is: it is the collocation of atoms (*saṅghāta*). The first opinion is held by Vais'eṣikas. The holders of other two views are not named there (see Appendix A, p. 105 below). According to the commentary of Vinītadeva on the Viṁs'akaprakaraṇa as recorded by the French translators, the second opinion, that is referred to by Diṅnāga as the first, is that the numerous atoms exist allowing amongst themselves some intermediate space=*rdul. phra. rab. phrag. can. de. gnas. du. ma.* The third one that is referred to by D. as the second, affirms that the atoms exist without any intermediate space amongst themselves = *rdul. phra. rab. de. dag. bar. med. par. gnas*; that is to say, these atoms which have reciprocal support are united=*phan. thsun. bltos. pa. daṅ. bcas. paḥi. rdul. phra. rab. de. dag. ñid. ḥdus. pa* (French trans., p. 48, n. 3).

Again Vasubandhu in his Kos'a, says that it is the Kās'mīra Vaibhāṣikas who hold that the atoms exist with some interspace and in close vicinity, (सान्तराः परमाणवः) but do not get combined, and that Bhadanta [Vasubandhu] asserts that the atoms exist without any interspace, and due to this, they are called " combined " (*nirantaratve tu spṛṣṭa saṁjñā*). Compare Tattvasaṅgraha with Pañjikā, p. 197: समानज्वालासंभूतेर्यथा दीपेन विभ्रमः। नैरन्तर्यस्थितानेकसूक्ष्मवित्तौ तथैकता ॥ . . . . तथा नैरन्तर्येणानेकसूक्ष्मतरपदार्थसंवेदनतोऽयमेकत्वविभ्रमः। See again on p. 552: Bhadanta-S'ubhagupta's view: परमाणूनामविच्छिन्नदेशानां सजातीयानां युगपद्ग्रहणे स्थूल इति मानसो विभ्रमो भवति। But there is no real combination of atoms (*spars'o na asti*). See Abh. Kos'a, Tib. text, pp. 82-3). Both these schools seem to hold that the atoms are direct objects of our cognition. Therefore Diṅnāga might have included both these opinions in the first of the two. He might have meant by the theory of *saṅghāta* the Vais'eṣikas' opinion. This may be clear from

Vinītadeva's comment p. 47 above. It may also be pointed out here that Kamalas'īla has recorded three views on the atomic theory (see his Pañjikā, p. 556, 8, and my paper " S'aṅkara on Buddhist Idealism," published in the Journal of S. V. Oriental Institute, Vol. I, part 2, p. 82.) Jainas are also credited with the opinion that the atoms are direct objects of our perception. (See note 6 on p. 4 above).

P. 3, l. 4. A long note has heen put on the word " vijñapti " by S. Yamaguchi and H. Meyer.

P. 3, l. 8. According to the Chinese translations, we may read in Sanskrit: सङ्घातः तदाभः, etc.

P. 4, l. 1. We may read in the Sanskrit स एव ह्युत्पत्तिप्रत्यय इति वचनात् (*bs'ad. pas. so*) for यतः स . . . उच्यते। According to Vinītadeva *pratyaya* is meant *nimittapratyaya*, see French trans. p. 52, l. 7. *Ibid.*, and p. 43, 2. Dharmapāla also here refers to the *Āgama*, अस्मिन् सति इदं भवति, etc.

P. 4, l. 9. केचन। Dharmapāla does not give any indication as to who were the advocates of this opinion. Vinītadeva says that this is the opinion of Vāgbhaṭa and others—which is not confirmed in Taranatha's *Geschichte des Buddhismus* (pp. 311-313). Kouechi, the commentator on the Siddhi of Hiuan Tsang presents this third thesis as that of Saṅghabhadra, (see La *Siddhi*, p. 45, and Fren. Trans. p. 52. n. 11). I have already pointed out that Bhadanta S'ubhagupta might be a representative of this view in later period (see note 4, on p. 4 above). The earlier Buddhists, Sarvāstivādins may also be said to have held this opinion. Cf. Tattvasaṅgraha, p. 197: समानज्वालासंभूते र्यथा दीपेन विभ्रमः। . . . तथा नैरन्तर्यस्थितानेकसूक्ष्मतत्त्वपदार्थसंवेदनतोऽयमेकत्वविभ्रमः इत्यदोषः। cp. *Ibid.*, p. 552, S'abhagupta's view: परमाणूनामविच्छिन्नदेशानां सजातीयानां युगपद्ग्रहणे स्थूल इति मानसो विभ्रमो भवति। Observe Vinītadeva's comment below: सञ्चिताकारः = स्थूलाकारः।

P. 4, l. 9. साधन = *sgrub pa*. Hiuan Tsang translates it as *pratyaya*. But Paramārtha explains thus: अणवः सञ्चिताः पदार्थसाधनानि। see p. 13 above. Vinītadeva comments thus: *ḥdus. pahi. rnam. pa. rnam. par. s'es. paḥi. rgyu ñid. ḥgyur. ro*: the state of

combination becomes as the cause of the consciousness. (See Fren. Trans. p. 52, n. 12).

P. 4, l. 9. Vinītadeva says that the state of combination is here the gross form, *sañcitākāra* = *sthūlākāra*. See La Siddhi, p. 45. (Fren. trans., p. 53, n. 13).

P. 4, l. 12 ver. 3 a-b. According to Vinitadeva this is the statement of the opponent. Dharmapāla also seems to have meant the same. So we may supply before this the following: सञ्चिताकार: न अण्वाकार: । यदि स्यात्, अप्रत्यक्ष: स्यात । See Dharmapāla's comment here. But Paramārtha and Hiuan Tsang interpret that this is the refutation of the above view by the author.

P. 5, l. 3 ver. 4 c-d. Hiuan Tsang introduces this line thus: चक्षुरादिविज्ञानकारणपरमाणुसञ्चिताकारावादे पुनरस्ति दोषान्तरम् ।

P. 5, l. 6. Note Paramārtha and Hiuan Tsang have much simplified this sentence. See p. 14 above.

P. 5, l. 15. See Paramārtha and Hiuan Tsang for clearer interpretation of the passage.

Ver. 5 c-d. cp. Nyāya Sūtra, IV, 2, 25: बुद्धया विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धि: ।

P. 5, l. 17. According to Vinitadeva, the nature which is capable of being perceived is the characteristic of the object, that is to say, the knowable aspect (*grāhyabhāga*). (Fren. Trans.) See Dharmapāla's comment: ज्ञेयपदं ग्राह्यांश: विज्ञानपरिणाम: विषयाकारोऽर्थो भवति इति प्रदर्शयति । see p. 36.

P. 6, l. 1. Here Paramārtha's version agrees with Dharmapāla's comment.

Ver 7 a-b: quoted by Pārthasārathi Mis'ra in him comment on S'lokavārtika, pp. 311, 312:

प्रत्ययोऽव्यभिचारित्वात्सह शक्तयर्पयात्क्रमात् ।

P. 6, l. 8. There are 4 pratyayas, (1) *hetu*, (2) *samantara*, (3) *ālambana*, (4) *adhipati*. Abhidh-kos'avyākhyā, p. 18, 22. These are well explained in the Madhyamakavṛtti, p. 77.

P. 6, l. 9. The following is the Tibetan text: *Yod. pa. daṅ. med. pa. dag. gi. de. dag. ldan. pa. ñid. ni. rgyu. daṅ. ḥbras bu. rgyu. daṅ. ldan. paḥi. rim. gyis. skye. ba. dag. gi. yaṅ. mtshan. ñid. yin. pa.*, lit.: भावाभावयोस्तद्वत्ता हि हेतुहेतुमत्फलयो: क्रमेण जायमानयोरपि लक्षणम् । Both Paramārtha and Hiuan Tsang are not very helpful in interpreting this quotation.

P. 6, l. 13. This is a quotation from a Sūtra. See *e.g.* S'ālistamba Sūtra: चक्षु: प्रतीत्य रूपं च . . . . . . चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते. Madhya. vṛtti, p. 567, 8 and p. 6, with notes thereon by Prof. Poussin.

P. 7, l. 1. This view is much criticised by Candrakirti. See his Madh. Avatāra, my restored Sanskrit text with Bhāṣya, VI, 62 ff. and 57-9.

P. 7, l. 4. According to Diṅnāga, the nature of the organ is inexplicable. So he seems to have anticipated all criticisms levelled by Candrakirti against his view that the sense-organs are some forces (*s'akti*).

P. 7, l. 7. Cp. S'lokavārtika, S'ūnyavāda, ver. 17: अन्योन्यहेतुता चैव ज्ञानशक्तयोरनादिका ।

P. 7, l. 9. "The consciousness which appears as though it is the external object, but it arises undifferentiated" is explained in the commentary of Vinītadeva thus: *ma. ñes. paḥi. don. gyi. rnam. pa. can. gyi, rnam. par. s'es. pa*=consciousness possessing the characteristics of the object not differentiated. That is, according to the doctrine of those who affirm the external object, the consciousness arises depending upon the object substantially differentiated. But the school of Vijñaptimātratā does not accept the object substantially differentiated.

Vinītadeva, after having given another explanation on the *bāhyārthajñāna*, says:

"Other [school] asserts: It is the consciousness which appears as an inexpressible object. Vinītadeva refutes this assertion in these terms: "But, in this case, there is every necessity to say "inexpressible". For, all the proper characteristics are inexpressible. Therefore, if the perception which appears as these proper characteristics, arises, what arises in reality? (*sic*). If one says: "one could not assert that the perception arises in possessing the characteristic

of the object", then, is it that which is not expressible, because there is nothing, or because it is there justly the proper characteristic? In all cases, if it is so (1) because there is nothing, this not logic, for one could express the very non-existence. For example, one could express the horns of a rabbit, etc. If it is so (2) because it is justly the proper characteristic, we have just refuted this [proposition, in saying: all the proper characteristics are inexpressible].

What Paramārtha translates on this subject by: *louan che pu ko yen chi hsiaṅg* (= क्षुम्यद्विज्ञानमनिर्देश्यरूपम्) is justly this last doctrine which Vinitadeva has just refuted." (Fren. trans.) Pārthasārathi Mis'ra has ably presented the standpoint of the Vijñānavādins that the object, blue, etc. is not different from its consciousness, see his comment on S'lokavārtika, p. 274.

P. 7, l. 11, and p. 54. l. 12. After "different" and "non different" Paramārtha adds "inexpressible" *pu ko chouo, anabhilāpya,* (or *anirvācya*). One could not find this word either in the Tibetan text or in the text of Hiuan Tsang. But, if one takes account of the phrase of Vinītadeva one could explain why "inexpressible" finds its way in the text of Paramārtha. Vinītadeva in his commentary, says: (*gal. te. dṅos. kyi. tshul. dpyad. na. ni. deḥi. tshe. nus. pa. rnams. gnas. skabs. kyi. khyad. par. gyi. bdag. ñid. yin. pas. kun. rdzob. tu. yod. paḥi. phyir. rnam. par. s'es. pa, las. gzhan. ñid. dam. gzhan. ma. yin. pa. ñid. du. brjod. par. bya. ba. ma. yin. no.*) "If one examines transcendently (*paramārthena*) the proper nature [of dominant forces], they are then inexpressible whether they are or not of a nature different from consciousness. For, being the proper nature of a characteristic of a stage of forces (*s'akti*), they exist but conventionally" (*s'aktīnāṁ avasthāvis'eṣātmakatvena saṁvṛtisattvāt*). This explanation signifies: things being not capable of existing in proper nature, one could not give them any designations "different" or "non different", but one could simply call them "different" or "non different" when they are considered as conventional things."

This is justly the principal doctrine of Nāgārjuna; for, in the opinion of Paramārtha, one finds always the trace of the ideas of Nāgārjuna rather than in that of Hiuan Tsang. Thus the thesis of a conception "inexpressible" will *not* be accidental, but rather fundamental. (Fren. trans.)

French translators have taken the Tibetan word. "*gnas skabs*" to be "*avakās'a*" and therefore rendered "lieu determine." But the exact Sanskrit equivalent will be here "*avasthā*" = "stage" or "condition."

P. 39, l. 13. प्रत्ययत्वमेव ग्राह्यत्वम्; cf. Pārthasārathi Mis'ra's comment on Slokavar. p. 309: कारणत्वमेव भवतां ग्राह्यत्वम्।

P. 42, l. 2. "Consciousness grasps the *form* of its own": cf. *Ibid.*, p. 325: संवेदनाश्रीलं न भिन्नम्। नह्यनात्मनः संवेदनं संभवति।

P. 50. n. 37, horns of the right and left of the ox, etc. cp. *Ibid.*, p. 310. सव्यदक्षिणशृङ्गवत्।

P. 50, n. 40. Cf. *Ibid.*, p. 310. ver. 153. तद्भावभावितामात्रं हेतुः।

P. 54, l. 6. Undifferentiated from the perceivable object. cf. *Ibid.*, p. 325: संवेदनान्नीलं न भिन्नम्। l. 12. *Ibid.*, p. 342 ver. 255.

PP. 56-57 (pp. 22-23). Compare the crittcism of the sixth sense, *manas* as accepted by Earlier Buddhists and Naiyāyikas, etc. with the verse:

न सुखादि प्रमेयं वा मनो वास्तीन्द्रियान्तरम्।
अनिषेधादुपात्तश्चेद्॰ येन्द्रियस्तं वृथा॥

Cited from *Diṅnāga* by Vācaspati Mis'ra in his Nyāyavārtātparyaṭikā, p. 97.

It is to be understood that the Vijñānavādins deny only the material character of the *manas* as accepted by Realists, but do not deny it as such. Note Yas'omitra's Comm.: योगाचारदर्शनेन तु षड्विज्ञानव्यतिरिक्तोऽप्यस्ति मनोधातुः। (*Abh. Kos'avyā.* p 40, l. 24). As to the opinion of the Earlier Buddhists, the same authority remarks: ताम्रपर्णीया अपि हृदयवस्तु मनोविज्ञानधातोराश्रयं कल्पयन्ति। तच्चारूप्यधातावपि विद्यत इति वर्णयन्ति। आरूप्यधातावपि हि तेषां रूपमभिप्रेतम्। आरूप्य इति च ईषदर्थे आङ्। आपिङ्गलवदिति। (*Ibid.*).

According to the Vaibhāṣika-Sautrāntikas, *manas* is defined by Vasubhandhu as below :

षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मन: ।
षष्ठाश्रयप्रसिद्ध्यर्थं धातवोऽष्टादश स्मृता: ॥

Abh. Kos'a, I, 17.

S'āntarakṣita also explains it in the same manner :

चक्षुराद्यतिरिक्तं तु मनोऽस्माभिरपीष्यते ।
षण्णामनन्तरोद्भूतप्रत्ययो यो हि तन्मन: ॥

Tattvas. p. 209, ver. 631.

Speaking of the *manas*, Prof. Th. Stcherbatsky writes :

Yogācāra-Sautrāntikas do not admit *manas* as 6th organ. The Older Hinayanists reckon 6 organs of senses, 5 outer senses and one inner sense. The Realists, Naiyāyikas, Mimāṁsakas and Sāṅkhyas characterise mind as a 6th organ. The Mādhyamikas and Vedantins also do the same. (Buddh. Logic. II, p. 318, n. 9).

P. 57, l. 15 and p. 22, l. 1. (तर्कागोचरत्वात्) Cf. Vasubandhu's Viṁs'ikābhāṣya, ed. S. Levi, p. 11. तर्काविषयत्वात् । कस्य पुनः सा सर्वथा गोचर इत्याह । बुद्धगोचर: ॥

P. 58, n. 5. Tattvas. pañjikā, p. 825 : यद्यपि तत् (मनः) सर्वविषयम् । तथापि न तस्य स्वातन्त्र्येणार्थग्रहणव्यापारोऽस्ति । अन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात् ।

Cp. Nyāyabinduṭikāṭippaṇi, p. 27, l. 1.

P. 61, last line. There are two views regarding *saṅghāta* (=*paramāṇusāmānyalakṣaṇa*), *viz.* one is held by Kās'mira Vaibhāṣikas, and the other probably by other Vaibhāṣikas. In his Kos'abhāṣya, Vasubandhu has clearly expressed the former's view thus : काश्मीर[वैभाषिका] आहु: । [परमाणवो] न स्पृशेयु: । . . . . . सावयवा: प्रसज्येरन् । निरवयवा हि परमाणव: । . . . . तदेवैषां निरन्तरत्वं यन्मध्ये नास्ति किंचित् [आलोकादि] । अपि खलु संघाता: सावयवा: स्पृशन्ति[a] इत्यदोष: । (*Abhi. Kos'a*, Tib. text, p. 82.)

a. Cf. संघातास्तु परस्परं संयुज्यन्ते इति काश्मीरवैभाषिका: । His Viṁs'ikā bhāṣya, p. 7, l. 10., and p. 106 below.

नवमस्सर्गः

हरिणीदृशाऽन्यतमया सविभ्रमं हरिचन्दनं धृतमुरोजचक्रयोः ।
अनयोः कदाऽपि विरहो न सम्भवेदिति शाश्वते[1]स्थितिरिवाऽऽतपाङ्कुरः ॥
मुकुरे [2]मुधाकृतसुधांशुमण्डले प्रतिबिम्बनं प्रति मृगीदृशो बभौ ।
गदितुं प्रियागममुदं समागतो निजमूर्तिभेद इव तन्मनोगतः ॥ २ ॥
स्वनिरोधिनीं किल पयोधरोन्नतिं समवेक्ष्य सान्त्वयितुमाननेन्दुना ।
परिरम्भणे वलयितौ भुजाविव प्रमदा [3]बभार नवहारमेकिका ॥ ३ ॥
परया कयाऽपि मृगनाभिपङ्किले परिणाहशालिनि पयोधर[4]स्थले ।
युवलोकलोचनगतागतोचिता नवहारमौक्तिकशिला [5]न्यधीयत ॥ ४ ॥
अवलोक्य हंसकुलमञ्चितैर्गतैरभिभूतमेतदभिधानसाम्यतः ।
विहितागसेव चरणावलम्बिना विललास हंसकयुगेन काचन ॥ ५ ॥
विटमण्डलीविजयिनो मनोभुवो विजयाक्षरावलिमिवेतरस्त्रियः ।
कुचशैलसीमनि कुरङ्गनाभिना विलिलेख पत्रलतिकां प्रसाधिका ॥ ६ ॥
युवनेत्रखञ्जनयुगेन खेलता गदितं नितम्बफलकावलम्बितम् ।

[1] शाश्वती स्थि—छ.
[2] मुखाकृति—छ.
[3] च भार—छ.
[4] राङ्कणे—ख, घ, ङ, छ.
[5] किलादधे—झ.

अवितुं मनोजनिधिमात्तवेष्टनः परया फणीव मणिमेखला दधे ॥ ७ ॥

इतरस्त्रियस्सरसयावकार्पणाच्चरणौ निकाममरुणौ व्यराजताम् ।
पदपङ्क्तिभिस्स्वपरिपन्थिपङ्कजप्रतिसृष्टये धृतरजोगुणाविव ॥ ८ ॥

कुटिलभ्रुवा कुटजसूनगर्भकं कबरीभरे विनिहितं कयाचन ।
वदनाभिरूप्यवसुचौर्यवाञ्छया रुरुचे निगूढ इव रोहिणीविटः ॥ ९ ॥

मकरी सखीविलिखिता महीयसोः कुटिलभ्रुवः कुचमहीभृतोस्तटे ।
विषमायुधस्य विशतो मनोगृहं बहिरर्पितामनुययौ पताकिकाम् ॥ १० ॥

मुखरामणीयकमुधासुधाम्बुधौ विटमानसे विरचितावगाहने ।
उपजातमेकमुपरीव बुद्बुदं नतमध्यमाऽवहत नासिकामणिम् ॥ ११ ॥

अधिफालमायतदृशाऽन्ये[1]या धृतं कुटिलं कुरङ्गमदभङ्गचित्रकम् ।
युवमण्डलीधृ[2]तिगलग्रहोचितो रुरुचेऽर्धचन्द्र इव रूपदर्शितः ॥ १२ ॥

इतरस्त्रिया वदनमिन्दुमण्डलं परिभूय चन्दनललामरेखया ।
अपि तत्कलाश्रियमजीजयद्यतः किमु तिष्ठते स्वयमणीयसे महान् ॥ १३ ॥

कुचशैलसीम्नि कुटिलालकाऽपरा कुतुकेन यं व्यधित कुङ्कुमद्रवम् ।
स बभार वल्लभनखाङ्कचन्द्रम[3]श्शकलस्य सान्ध्यसुषमामुदेष्यतः ॥ १४ ॥

कटकेन मौक्तिककरम्बितश्रिया समयोजयच्चरणपल्लवं परा ।
अपहृत्य वैरमितरेतराश्रितं शशिपद्मयोरिव सखित्वकारिणी ॥ १५ ॥

अबलास्वलङ्कृतितरङ्गितादरास्वपरा वियोगमधिगम्य कामिना ।
अधिगण्डमर्पितकराञ्चलच्छलादवतंसपल्लववती किलाऽरुचत् ॥ १६ ॥

[1] अन्यथा—च, झ.
[2] धृतगल—च, छ, झ.
[3] मारशक—अ, क, ख, ग, घ, ङ.

परिचारिकांसभुवि बाहुवल्लरीमधिजालकान्तरमपाङ्गवीचिकाम् ।
ददती श्रुती चतुरदूतिकावचस्यपरा प्रियागमनमभ्यपालयत् ॥ १७ ॥

समुपेहि तूर्णमिति सावलेपता स्वयमस्मि ते पुर इति स्वतन्त्रता ।
निगदामि खेदमिति नैपुणी गिरा न वदाम्युदन्तमिति भावनिह्नवः ॥ १८ ॥

प्रणतिस्तवेति [1]परयाऽभिभाषणं प्रणयः क तादृश इति प्रतारणम् ।
कुरु मे प्रसादमिति कोपनिर्णयः क सहे व्यथामिति मृदुत्वघोषणा ॥ १९ ॥

कठिनाशयस्त्वमिति काऽपि [2]गर्हणा दयसे कदेत्युनुमतिर्विलम्बने ।
न हि वेद्मि कृत्यमिति मौग्ध्यनाटिका न जिजीविषेति न कुतो विभीषिका ॥

मयि कोऽपराध इति मान[3]नाऽऽत्मनो ममता कुतस्तव मयीति कल्पना ।
किमहं वदामि तदिहेति मन्मुखात्कितवं वदेत्यवददेकिका सखीम् ॥ २१ ॥

गदितुं न गद्[4]गदिकया नृशंसतां सुमुखी शशाक सुहृदे मनोभुवः ।
अथवा कथं नु निगदेदपास्तभीरविनाकृतेयममुना सधन्वना ॥ २२ ॥

किमपि प्रियाय गदितुं कृतोद्यमा परमार्थतः पतिमवेत्य भामिनी ।
अनुचिन्तनात्मकमजानती सखीमनुयोगिनी [5]परुषमैक्षतापरा ॥ २३ ॥

अयि मां विबोधयसि[6] मोहज[7]ल्पितान्यवदस्त्वमेवमवदस्तथेति च ।
कथयामि किं नु सखि कामिनः कृते कथयोचितं त्वमिति काऽप्यभाषत ॥

[1] परया हि हासनम्—छ; परथाभिभासनम्—अ, च, झ; परताभिभावनम्—ज; परिहासभाषणम्—
[2] गर्हिणा—छ.
[3] निनात्मनो—ख, ङ, छ, झ.
[4] द्रुतकया—छ, ज.
[5] पुरुष—ख, घ, ङ, छ.
[6] य विमोहजल्पितान्य—ख, घ, ङ.
[7] कल्पि—अ.

भवति क्षणं व्यवहिते परीक्षितुं तव [1]कामुकी बत न कामगाहृशाम् ।
इयतीं क्षमेत किमयं विलम्ब[2]नामिति संदिदेश दयितं प्रतीतरा ॥ २५ ॥
अवलोकयेत्प्रियमनेन संलपेदमुमन्तिकं मम नयेदसाविति ।
अपरा सखीमभिनवामिवादरात्सुचिरं नि[3]शाम्य सुहृदे व्यसर्जयत् ॥ २६ ॥
अथ दूतिका हरिणशावचक्षुषामभिवाञ्छितेष्टजनमञ्जसा ययुः ।
अखिलापगान्तरभिपूरणोत्सुकाः पयसां निधिं किल पयोदमालिकाः ॥२७॥
सुमुखीमणेस्सुलभ[4]कार्श्यसंपदस्सुषमैव काऽपि सुतरां [5]प्रवर्धते ।
सरितः पयोदसमयावधौ यथा परिहीयमानपयसः प्रसन्नता ॥ २८ ॥
कुसुमेषुणाऽमि[6]हितगुम्फिताश्शरा हृदयस्थिते त्वयि पतेयुरित्यसौ ।
किमु [7]तान्निवारयितुमायतायतं श्वसितानिलं सुवदना विमुञ्चति ॥ २९ ॥
बिसदामनामनि बिलेशयाधिपे कुचहेमभूमिधरशृङ्गसङ्गिनि ।
श्वसितानिलस्सुलभया किमीर्ष्यया परिवृद्धिमेति परिणाहिचक्षुषः ॥ ३० ॥
समुपालभे न हि भवन्तमीदृशं सरसीरुहप्रभवमेव सांप्रतम् ।
अपि विप्रयोगम[8]धिगम्य भाविनं तनुते स्म यत्तदसहं च तद्वपुः ॥ ३१ ॥
इह देहि वीक्षणमितीरिताऽऽलिभिर्न ददाति यद्यपि ददात्यसम्मुखम् ।
यदि सम्मुखं सवयसो न वेत्त्यसौ यदि वेत्ति ता [9]विनिमयेन मोहिता ॥३२॥

[1] कामिनी बत न कामगां दशाम्—घ; मृगीवदनकामुकां दशाम्—ङ; मृगीदृगिह कामगाम्—ज; तव सा मृगी बत कामगदशाम्—छ.
[2] ताम्—छ.
[3] शम्य—क.
[4] कार्यसं—ज.
[5] प्रवर्षते—अ; प्रवर्धत—ज.
[6] भिमुख—अ, छ.
[7] तान्न्यवारयितुम्—छ.
[8] मवगम्य—अ, क. घ, ङ, झ.
[9] विनियमेन—ख.

सरसा[1]शयेन्धनविशेषसंश्रयाद्विततिस्पृशा विरहवह्निधूम्यया ।
कलुषीकृताक्षियुगलेव सा किरत्यनिवारितप्रसरमश्रुनिर्झरम् ॥ ३३ ॥
कथमप्यसौ कमललोचना मम क्षमते वियोगमिति नावगम्यताम् ।
[2]किमुत श्रुतं किमुत वीक्षितं कुतोऽप्यपहाय मेघमचिरांशुवर्तनम् ॥ ३४ ॥
अनुवादतो गृहशुके प्रकाशयत्यनुरागवद्रहसि मोहजल्पितम् ।
विनतानना विधुमुखी त्रपावशान्नमतीव तन्न पुनरुच्यतामिति ॥ ३५ ॥
श्वसितस्य सौरभमभिप्र[3]धाविनि स्वगुणे क्षणं विरमतीषु वर्षतः ।
[4]मदनस्तदौष्ण्यविनिवर्तिते धनुः पुनराश्रिते प्रहरति प्रियां शरैः ॥ ३६ ॥
[5]कृतमीरितेन बहुना कृशोदरी विकृतिं न किं[6] व्रजति विप्रयोगजाम् ।
अपरेत्यसंशयमवेत्य हंसिकाऽप्यभिवर्धिता न भजते तदन्तिकम् ॥ ३७ ॥
इति दूतिकाहृदयहारिणीगिरा समयोजयत्सहचरं मृगीदृशा ।
प्रियया रथाङ्गमिव [7]भृङ्गझङ्क्रिया मुखरीकृताम्बुजमुखी दिनेन्दिरा ॥३८॥
तरुणे गृहाश्रयिणि तत्कृतां व्यथामवधूय [8]काऽपि समतुष्यदङ्गना ।
शरदं समेयुषि शनैर्बलाहके कलहंसिकेव [9]कलुषीकृताशया ॥ ३९ ॥
अपराधजातमधिरोपयन्तु म-
　　य्यबले न किञ्चि[10]दभिमर्शनादिकम् ।

[1] शयोऽपि न विशेषसाश्रयात्—घ, छ, झ.
[2] किमु दृष्टमस्ति किमुत श्रुतं कुतोऽप्यपहाय—क, घ, झ.
[3] प्रपातिनि—घ, ज.
[4] मदतः—छ.
[5] अलमी—छ.
[6] कामयति—घ.
[7] शाङ्ग—घ.
[8] साऽपि—च, छ, ज.
[9] कलुषेतराशया—क, ख, ग, घ, च, ज, झ.
[10] दवमर्शनादिदम्—ख, च, छ, ज, झ; दविमर्शना—ग, ङ.

अथवाऽस्ति चेदयि नताङ्गि सह्यता-

मितिसान्त्वयन्निव स चाऽऽलिलिङ्ग ताम् ॥ ४० ॥

चरमाङ्गमेत्य सहचारिणाऽपरा पिहितेक्षणा प्रियविनोदवेदिनी ।

त्रपते स्म सा तदभिधानशंसने [2]समसूचयत्पुलक एव तत्क्षणम् ॥ ४१ ॥

प्रहिता परेण परमाणुमध्यमां प्रणयप्रकोपपरतन्त्रमानसाम् ।

अधिगम्य सान्त्वयितुमाशु दूतिका निजगाद वाचमिति नैपुणीयुताम् ॥

मुखमीक्ष्य ते मुकुलितस्मिताङ्कुरं न विभाति कीरवचनेऽपि लालना ।

मसृणो ममापि च समागमादरस्खलितं प्रियेण किमु कातरेक्षणे ॥ ४३ ॥

स्खलितं यदस्ति कमितुर्विदग्धया सहनीयमश्रुतमिव श्रुतं च तत् ।

इति मे न सूक्तिपटिमाऽवगम्यतां नियतं मनोजनिगमार्थनिर्णयः ॥ ४४ ॥

अयि नैव वाञ्छति परामसौ तथाऽप्यसहिष्णुभिः कथितमन्यथा यदि ।

क्व गता मतिस्तव रते [3]ऋते मनो मदनो विनोदयति कामुपेत्य वा ॥

अतिरेकतः प्रणयपूरपूरिता हरिणाक्षि चित्तसरसी तवाऽधुना ।

रमणापराधलहरीनियोजनं क्षमते न किञ्चिदपि कातराऽस्म्यहम् ॥ ४६ ॥

युवयोः परस्परमुपेत्य मेलनं पयसोरिव प्रकटितैकभावयोः ।

अधुना कया वि[4]धुतपक्षपातया कमलाक्षि [5]शंस कलहंसिकायितम् ॥ ४७ ॥

अभिके तवाभिरतिरस्तु वा न वा मम भाषितेऽपि मदनागमस्पृशि ।

न च दृश्यते कथमिदं नवंनवं तनिमानमेयुषि तवात्मनि स्पृहा ॥ ४८ ॥

[1] वादिनी—च.
[2] तम—घ. झ.
[3] विना मनौ—छ ; च ते मनौ—ख, ज.
[4] धूत—ख.
[5] शंसि—क, ग, घ, ङ, च. ज, झ.

न परं [1]तवैव ननु मानविभ्रमः कुटिलभ्रुवां स हि कुलक्रमागतः ।

किमयं निरागसि किमङ्ग सागसि क्रियते कृशाङ्गि कितवे तदुच्यताम् ॥

अयि खेदकृन्न युवयोरमेलनं हृदि खेदहेतुरिदमेव केवलम् ।

तमिमं विहाय तव रूपमीदृशं वनजाक्षि येन वनचन्द्रिकायते ॥ ५० ॥

न विमुच्यते त्वयि नतभ्रुसायकः किमु तद्व्यथैककृतिना सुमेषुणा ।

अपि मुक्त एष [2]कुरुते न किं व्यथामतिसौकुमार्यचिरसौहृदात्तनोः ॥ ५१ ॥

कुटिलाक्षि शोधयितुमेव मे मनः क्व नु शिक्षिता सुहृदि कोपनाटिका ।

शयने कदाचन कदाचिदासने हृदि चैकदा त्वमसि यद्विचिन्तिता ॥ ५२ ॥

यदि [3]शङ्कसे मयि कलङ्कमी[4]र्ष्यतामिति कामिनैव हृदयं प्रवेशिता ।

न निवर्तसे[5] पुन[6]रतो निरागसः कमितुः पुरो भवितुमेव कातरा ॥ ५३ ॥

युवयोस्स्मरेण युगपत्प्रयोजितं सहते न ते सहचरश्शरोत्करम् ।

क्षमसे [7]त्वमाशयमलीढ नैष किं स्तनशैलयोः प्रतिहतस्तलोदरी ॥ ५४ ॥

विरहानलेन विटमानसं यथा हृदयं तवाऽपि [8]परिताप्यते तथा ।

युवयोर्न किं नु युगप[9]द्विमेलना सुलभा भवेत्सुरभिबाणशिल्पिनः ॥ ५५ ॥

समुदीर्य सूक्तिभि[10]रतीव दूतिका समयोजयत्सहचरेण मानिनीम् ।

कृपणां चिराय कमलेव वार्षिकी स्तनि[11]तोञ्छिता तटवतीमुदन्वता ॥ ५६ ॥

[1] वैनमनुमान—ख.
[2] तनुते—क.
[3] चिन्त्यसे—ङ.
[4] क्षताम्—छ.
[5] ते—ग, छ.
[6] रितो—छ.
[7] त्वदाशय—च, छ, ज, झ.
[8] यदि ता—अ, ग, घ, ङ, च, छ, ज, झ.
[9] प्रमेलना—छ.
[10] विदतीव—छ.
[11] माञ्छिता—छ, झ.

अथ मानिनीरजहिमं समं प्रियैरनुरागपावकशिखाज्यमूर्जितम् ।
मदवारिमन्मथमदावलेशितुर्मधु पातुमैहत मनस्विनीजनः ॥ ५७ ॥

मधुपारणे विरचितं मृगीदृशा मुहुरेतदीयनुतिमौलिकम्पनम् ।
मधुघूर्णितं[1]स्य महतो भविष्यतः प्रथमावतारपदवीमँ[2]वीवृधत् ॥ ५८ ॥

अधिवासशालि मधु योषिता(दा)शयं विशदेव दूषितविवेकवर्तनम् ।
निखिलं निगूहनवचो बहिस्स्वयं निरकासयत्किमु निवासकाङ्क्षया ॥ ५९ ॥

मदिरेक्षणामुखधूतं मुदेऽभवच्छषकाश्रितं सहचरस्य नो मधु ।
सलिलं [3]घनालिचुलकीकृतोज्झितं स्वदते हि नैव लवणार्णवस्थितम् ॥ ६० ॥

दयिताजनस्य दृढमानकर्कशे मृदुतावहं मधु मनोविधूपले ।
अनिदानहाससमयकौमुदीं दिशन्निववार सोदरतया विधोर्गुणम् ॥ ६१ ॥

अखिलं रहस्यमवदज्जनाग्रतो मदपारवश्यमधिगम्य मानिनी ।
अलसालसालपितवर्णसन्ततेरनतिस्फुटत्वमवतिस्म तत्पुनः ॥ ६२ ॥

अपदे मदेन हसितं च रोदनं प्रतिबिम्बनेषु बहुधाऽवलम्बनम् ।
अनभिज्ञता परिचितेष्वभिज्ञता विदितेतरेषु विललास सुभ्रुवः ॥ ६३ ॥

वदने तथा मनसि रागविभ्रमस्खलनं पदेऽपि च मदेन भाषिते ।
अधिलोचनद्वयमपि भ्रमो[4] मतौ शुशुभे विभक्तमिव सुभ्रुवोऽखिलम् ॥ ६४ ॥

महिलाजनस्य मदिरानिषेवणात्कृतवीरपानन टनस्य कामिभिः ।
प्रणयोल्लसत्पुलकवर्मिताकृतेर्मदनाहवाभिलषितं मनोऽभवत् ॥ ६५ ॥

[1] र्णनस्य—क, ख, च, छ, ज, झ.
[2] वीव्यथात्—छ.
[3] वनालि—छ.
[4] भ्रमे म—छ.

MANUSCRIPTS NOTES

THE ṢAṬPAÑCĀS'IKĀ

A S'ilpas'āstra Manual

By K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L.

This short manual of *S'ilpas'āstra* is here reconstructed from a single palm-leaf MS. written in Malayalam script and deposited with the shelf-number 19. D. 10 in the Adyar Library. A second copy of the work has yet to be discovered. The *codex unicum* is old, but is in good condition. It contains a commentary also in the Malayalam language. The quotations contained in the commentary are given in footnotes. The work really consists of 58 verses. But in giving it the title Ṣaṭpañcās'ikā or Ṣaṭpañcās'ikā-saṃgraha, the author seems to have excluded the first verse which is merely an invocation and the last one which summarizes the essentials of *S'ilpas'āstra* dealt with here. The number 56 is adopted in imitation of the number of the verses of the famous astrological work, the *Ṣaṭpañcās'ikā* of *Pṛthuyas'as*, son of the great astronomer *Varāhamihira*. As to the identity of the author, there is no clue except some circumstantial evidence which enables us to surmise that he was a *S'ilpin* of Malabar where *S'ilpa-s'āstra* is even today a living science, its rules being complied with in detail in the construction of houses and temples. The work deals only with the Manuṣyālaya and is mostly or perhaps wholly (except the first and the last verses which evidently belong to the compiler) a compilation from works which are popular in Malabar. There are verses here from the Tantrasamuccaya (1426 A.D.) and the S'ilparatna (16th century). This is therefore later than the 16th century. The topics dealt with here are the

same as those treated of in such works as the *Tantrasamuccaya*, the S'ilparatna, etc. The consideration that this is the only known handy manual of its kind giving all the essentials of *S'ilpas'āstra* in a brief compass of 56 verses to be easily memorized by the *S'ilpin*, has prompted me to make it available now to students of Indian architecture in particular and to students of Sanskrit literature in general.

षट्पञ्चाशिका

[1]प्रणम्य विश्वस्थपतिं पितामहं निसर्गसिद्धाखिलशिल्पनैपुणम् ।
मया विविच्यागमसारमीर्यते समासतो मानववास्तुलक्षणम् ॥ १ ॥
गोमर्त्यैः फलपुष्पदुग्धतरुभिश्चाढ्या समा प्राक्प्लवा
स्निग्धा धीररवा प्रदक्षिणजलोपेताशुबीजोद्गमा ।
सा प्रोक्ता बहुपांसुरक्षयजला तुल्या च शीतोष्णयोः
श्रेष्ठा भूरधमा समुक्तविपरीता मिश्रिता मध्यमा ॥ २ ॥
वृत्तार्धेन्दुनिभा त्रिपञ्चरसकोणा शृङ्गशूर्पाकृति-
र्मत्स्यानेकपकूर्मपृष्ठकपिलावक्त्रोपमा मेदिनी ।
भस्माङ्गारतुषास्थिकेशचितिवल्मीकादिभिः संयुता
वर्ज्या मध्यनता सगर्भकुहरा विस्रा विदिक्स्थापि च ॥ ३ ॥
विप्रादिक्रमतः कुशेषुनवदूर्वाकाशयुक्ता भुव-
स्तुल्यातानवितानसिन्धुररसाज्यांशाधिदीर्घा अपि ।
श्वेतापाटलपीतमेचकरुचश्चाज्यास्रगन्नासवा-
मोदाः स्वादुकषायतिक्तकटुकास्वादान्विताश्च स्मृताः ॥ ४ ॥
संकीर्णरूपा वसुधात्र वर्णैर्गन्धै रसैश्चाखिलवर्जनीया ।
एनामनालक्षितवर्णचिह्नां नक्तं परीक्षेत निमित्ततश्च ॥ ५ ॥

[1] At the beginning of the MS. there is: षट्पञ्चाशिकासंग्रहः । हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ॥ The colophon at the end omits 'saṃgraha.'

क्ष्मां खात्वामघटं निधाय भृतधान्यं वर्धमानं मुखे
कृत्वासिच्य घृतं निशासु सितरक्तापीतकृष्णास्तथा ।
विप्रादिक्रमतः प्रदीप्य विधिवन्नीते मुहूर्ते ज्वले-
द्वर्ती यस्य धरास्य तासु सकलास्विद्धासु सर्वोचिता ॥ ६ ॥
अम्भारादिसमीकृते क्षितितले संस्थाप्य शङ्कुं समं
तन्मूलाहितसूत्रसंभ्रमणतः संलिख्य वृत्तं भुवि ।
प्रत्यक्प्रागपि वृत्तवर्तिनि कृतच्छायाग्रके ब्रण्मुखं
सूत्रं न्यस्य सुसाधयेद्धरिजलेशाशे ततश्चेतरे ॥ ७ ॥
बिन्दोः पूर्वपराक्रान्त्योश्छायाकर्णाङ्गुलाहतात् ।
लम्बकाप्तं पूर्वबिन्दोर्नीत्वा कार्यो ऽत्र सायनात् ॥ ८ ॥
साक्षे शङ्कुमिनाङ्गुलं समतले कृत्वा प्रथक्कालज-
च्छायाग्रारचितत्रिबिन्दुपरिवृत्त्योत्पाद्य मत्स्यद्वयम् ।
तत्सौषुम्नसिरोत्थसूत्रयुगयोगाच्छङ्कुमूलान्तिमं
सूत्रं न्यस्य सुसाधयेद्यमधनेशाशे ततश्चेतरे ॥ ९ ॥
सूत्रे प्रागुदगग्रके क्षितितले कृत्वा चतुःखण्डिते
खण्डे कल्पयतु द्विजादिवसतिं शार्वे ऽथवा नैरृते ।
खण्डे ऽस्मिन्विततिर्भवेद्यदि पुनः श्रुत्यंशिते ब्रह्मसू-
त्राद्यंशे शुभवास्तुवीथिपदक्ष्याद्यं पुनश्चोन्नयेत् ॥ १० ॥
नन्दद्वन्द्वपुटेन वावृतितया बाह्यादिमध्यान्तिमं
वीथ्यः स्युः परितः पिशाचदिविषद्वित्ताधिभूदण्डिनाम् ।
नागाम्बग्निविनायकद्रुहिणनाम्नां चासु निन्द्याः स्मृताः
पैशाचाग्न्यहिदण्डिनां गृहविधौ वीथ्यश्चतुर्दिक्ष्वपि ॥ ११ ॥
गोवह्निप्रेतभूताम्बुनागेभधनसंज्ञिताः ।
वीथ्यः प्रागादिनीचत्वात्क्रमाद्वास्तोः प्रकीर्तिताः ॥ १२ ॥
अग्निकोणादिकाः पञ्च सामान्येन शुभाः स्मृताः ।
गजादिवीथ्यो यास्तिस्रः शुभास्तदधिवासिनाम् ॥ १३ ॥

मध्ये चावरणद्वये शतपदेष्वष्टाश्वियुग्मैकके-
रेकाशीतिपदैः पदैर्नवरसाक्षिद्वन्द्वचन्द्रैरपि ।
क्षेत्रे ऽष्टाष्टपदैर्नवाब्धिदलयुग्मैरर्धचन्द्राश्विभि-
र्वास्त्वङ्गस्थसुपर्वणां पदविधिस्त्रेधा त्रिपञ्चाशतः ॥ १४ ॥
ईशाद्यं बहिरावृतिस्थपदकेष्वीशानपर्जन्यका-
वैन्द्रीन्द्रौ रविसत्यकौ भृशखहव्यादस्तथा पूषणः ।
भूयो वै वितथो गृहक्षतयमौ गन्धर्वभृङ्गौ मृग-
श्चैवं स्यान्निर्ऋतिस्तु पश्चिमपदे दौवारिको ऽपि क्रमात् ॥ १५ ॥
सुग्रीवपुष्पदन्तवरुणासुरशोषरोगाश्च वायुश्च ।
नागो ऽथ मुख्यभल्लाटेन्दुर्गळा दित्युदतीति बाह्यावृतौ स्युः ॥ १६ ॥
ईशाद्यापापवत्सार्यकसवितृकसावित्रसंज्ञा विवस्वान् ।
इन्द्राख्यश्चेन्द्रजिन्मित्रकशिवशिवजिद्भूभृतो ऽन्तर्वृतौ स्युः ॥ १७ ॥
ब्रह्मा मध्यचतुष्पदे ऽथ शर्वसहितः स्कन्दो ऽर्यमा जम्भकः
प्रागादौ पिलिपिञ्छकश्च चरकीशादौ विदार्याह्वया ।
भूयः पूतनिका च पापपदपूर्वा राक्षसी बाह्यत-
श्चैते ऽष्टावपदस्थिताश्च परितो देवग्रहास्तद्बहिः ॥ १८ ॥
नाड्यः प्रागुदगग्रगा दश दशैकाशीतिकोष्ठे शिवा-
ग्र्यग्राः पञ्च पृथङ्नवोर्मिगुणकोष्ठस्थास्तथा रज्जवः ।
मर्माण्यष्टरसाशुगाब्धिगुणसंख्यातैरकोष्ठस्थितै-
स्सूत्रैर्योगसमुद्भवानि तु शतं वर्ज्यानि कुड्यादिषु ॥ १९ ॥
[2]प्रागादिप्लवभास्करांशदलमात्रं मर्म सूत्रस्थितै-
र्नीत्वा विन्यसनेन मर्मपरिपीडां स्तम्भकुड्यादिषु ।

[1] The text reads मुख्यु and the commentary मुख. But cf. S'ilpa-ratna 6. 2. 8. (Trivandrum Edition, 1922). This last has फल्लाट instead of भल्लाट (See Adhyāya 9).

[2] The MS. reads प्रागोदक्प्लव. This is incorrect. I have therefore altered it into प्रागादि ।

वास्तुन्यत्र निपीडिते महिषसिंहानेकपानां शिरो
हैमं कूर्मवराहयोश्च निखनेत्तच्छान्तये शान्तिकृत् ॥ २० ॥
[1]क्षेत्रेऽष्टादशसंख्यखण्डरचिते विज्ञाय वीथिस्थितिं
तत्रैवाथ पुटद्वयैक्यकरणाज्ज्ञात्वा च वास्तुस्थितिम् ।
स्थाने तत्र नृणामनुत्तमगुणे दुर्वीथिमर्मोनिते
कुर्याद्धाम नृमात्रकाष्ठनवदिक्तालश्च दण्डो भवेत् ॥ २१ ॥
एकं स्याद्यदि दक्षिणं गृहमुभे चेत्तस्य पाश्चात्यकं
तत्सौम्यं च गृहत्रिके गृहचतुष्कं प्राच्यमेतानि च ।
प्राच्यां केतुजमेणराजजमिदं चापद्यवाच्यामथो-
दीच्यां ते गजजं च तानि वृषभं चाहुः प्रतीच्यां गृहम् ॥ २२ ॥
[2]षड्ढस्तादिकवंशमाननिचये ऽष्टघ्ने सदिक्संख्यके
त्र्यंशीकृत्य तदेककेन गृहनाहे कल्पिते ऽर्धीकृते ।
वेदघ्ने रविविश्ववासवविकारात्यष्टिसाष्टादशा-
शाद्द्वन्द्वेध्महृते फलेन विततिस्तन्न्यूननाहाततिः ॥ २३ ॥
[3]इष्टातानवितानमाननिचये त्रिघ्ने ऽष्टभिर्भाजिते
शेषो योनिरिह व्ययो मुनियुजाथायो ऽष्टनिघ्ने ऽरुणैः ।

[1] The commentary quotes the following verses.

यवोदरैरष्टसंख्यैरङ्गुलं तैस्त्रिभिः पुनः ।
मुष्टिस्तद्द्वितयं तालं पदं स्यादङ्गुलाष्टकम् ॥
चतुर्विंशाङ्गुलैर्हस्तो वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।
दण्डः करचतुष्कं स्याद्रज्जुर्दण्डाष्टकं स्मृतम् ॥

[2] The commentary refers to a different view for which it quotes the following.

पर्यन्ततोऽर्धस्वचतुर्थहीने वस्वादिदन्तावधिकैर्विभक्ते ।
यश्चांशकस्तेन चतुर्गुणेन विस्तारमानं विदधीत धीमान् ॥

[3] The commentary quotes the following.

नाडिकार्धद्वयं गच्छेदङ्गुलस्य तिथावपि ।
एवं चतुर्विंशतिभिः षष्टिनाड्यः प्रकीर्तिताः ॥

ऋक्षे ऋक्षमवस्तिरत्र तु वयो ज्ञेयं तिथिस्त्रिशता
    वारो भूमिधरैर्निधिप्रगुणिते[1] धर्माहते वा व्ययः ॥ २४ ॥
प्रागाद्यान्ध्वजधूमसिंहसरमागोगर्दभेभद्रिका-[2]
    न्योनीनोजसमाञ्शुभाशुभकृतो ऽथो बाल्यकौमारके ।
भूयो यौवनवार्धके च निधनं चाहुर्वयांस्यन्तिमं
    नेष्टं ज्ञेयमिहर्क्षवारतिथियोगाद्यं बुधैर्लोकतः ॥ २५ ॥
[3]अष्टाविंशतिधा कृते गृहविताने मित्रवृत्रारिभि-
    श्चेष्मांशैरखिलांशतश्च युतविस्तृत्या गृहाभ्युच्छ्रयः ।
स्तम्भो ऽष्टांशततः करद्वयमितो ऽब्ध्याद्यङ्गुलैर्वर्धित-
    श्चाधिष्टानमतो ऽर्धतो ऽत्र रसभागादिक्षयश्च क्वचित् ॥ २६ ॥

[1] The MS. reads प्रगुणितैः ।

[2] The MS. wrongly reads गर्दभेभः पिकात् । The commentary quotes

आयाधिक्यं व्ययतः संपाद्यं सर्वथान्यथापत्तिः ।
नक्षत्रादिशुभत्वं ज्योतिश्शास्त्रादितः सुविज्ञेयम् ॥

[3] Quotations in the commentary :

विस्तारेण समं पादमानमित्युच्यते बुधैः ।
विस्तारस्य चतुर्थांशयुतं वा हीनमेव वा ॥
षट्सप्ताष्टाङ्कदिग्भागैर्युतं वा वियुतं तु वा ।
सपादत्रिकहस्तं तु सर्वेषामपि शोभनम् ।
रसाद्यष्टाङ्कदिग्भागैः पादमानात्प्रकल्पयेत् ।
अधिष्ठानं तु तत्त्र्यंशादधिकं त्वपि कुत्रचित् ॥
अधिष्ठानं द्विधा दृष्टं मञ्चकं गळमञ्चकम् ।
अधिष्ठानस्य मानेन द्वादशांशं प्रकल्पयेत् ॥
करोतु पादुकं द्वाभ्यां रसांशैर्जगतीं ततः ।
गळं प्रतिं पृथग्द्वाभ्यामिति स्याद्गळमञ्चकम् ॥
अथवा पादुकं द्वाभ्यां सप्तभिर्जगतीं ततः ।
पावकांशैः प्रतिं कुर्यान्मञ्चकं नाम तत्स्मृतम् ॥
विज्ञेयः पादुकस्यात्र सत्रिपादेन निर्गमः ।
गळात्प्रतिजगत्योस्तु गळतुर्यांशनिर्गमः ॥

मासूरेंऽशैर्दिनेशांशिनि सति जगतीकैरवे श्रुत्युपायै-
    स्तच्छिष्टैः पट्टिकामन्तरिमपि रचयेद्वाजनं च प्रतिं च ।
प्रत्युत्पन्नक्रमाख्ये क्रम इति कथितः पट्टिकान्तं तथातः
    खण्डान्सार्धैकतो वाजनमपि सदलैकांशतः पादबन्धे ॥ २७ ॥
[1]यावत्स्वोत्सेधमानं गमयतु जगतीं बाह्यतो मानसूत्रा-
    त्तत्तुल्यं कैरवं चोच्छ्रयसमचरणोनार्धपादांशकं च ।
शिष्टं तत्पट्टिकाब्जादिकमपि गमयेन्मानसूत्रात्समन्ता-
    त्तत्तच्छोभानुरूपं गमयतु जगतीसूत्रतः पादुकं च ॥ २८ ॥
गेहे त्रिदोर्वर्गभवे द्विदोर्मितान् स्तम्भांस्ततोऽब्ध्यङ्गुलवर्धितान् क्रमात् ।
चतुष्कराद्युत्तरवर्गजेषु तान्करोत्वधिष्ठानमतोऽर्धसंमितम् ॥ २९ ॥
भक्ते प्रत्युत्तरान्तर्गतचरणसमुन्मानकेऽष्टाङ्कदिग्भि-
    स्तेष्वेकांशात्तमूलप्रततितदुरगांशादिहीनाग्रतानान् ।
दारुस्तम्भांस्तदर्हे विहिततितदलाग्न्यब्धिभागोनतानान्
    कुड्यस्तम्भांश्च कुड्ये रचयतु चरणाग्रप्रतानोऽत्र दण्डः ॥ ३० ॥
[2]कार्याः स्युश्चरणा युगाष्टनृपकोणाः सर्वतो वर्तुला
    विस्तारत्रिगुणोपरित्रिगुणविस्तारोन्मिताष्टाश्रकाः ।

प्रतेः पादुकतुल्यः स्याद्गळहीने तु निर्गमः ।
अधिष्ठानमिति प्रोक्तं लघुमात्रेण मन्दिरे ॥
वास्त्वाधारसमुच्छ्रये प्रकृतिभक्ते वा त्रिभिः पादुकं
    छन्दोभिर्जगतीं रसैः कुमुदकं चैकेन तत्पट्टिकाम् ।
भागाभ्यां गळपादकान्विरचयेदर्धांशतः पट्टिकां
    क्षुद्रां सार्धधरांशकेन महतीं स्वांशोल्लसद्वाजनाम् ॥

[1] The Triv. ed. of the Tantrasamuccaya (2. 16) reads यावत्स्वा-
योच्चमानम् ।

[2] The commentary quotes :

स्तम्भमूलस्य कर्णेन तुर्यश्रमपि कल्पयेत् ।
स्तम्भमूलस्यार्धघनां स्तम्भमूलाकृतिं तथा ॥

मूलोद्भावितकण्ठसूत्रचतुरश्रोर्ध्वाङ्गवृत्ताः पुनः
शुण्डोद्भेदविचित्रवृत्तरुचिरा वाराब्धगेहोचिताः ॥ ३१ ॥
पादव्यासततं ततो दलघनोद्यत्पट्टिकां वोत्तरं
चूळिं वाङ्घ्रिघनां तदर्धविततां स्थूणोपरि स्थापयेत् ।
कार्यास्तत्र लुपाश्शरादिनवनेत्रांशितेऽङ्घ्र्युच्छ्रये
द्वित्र्यम्भोधिधरांशतो विहितलम्बाः स्वाग्रधान्याचिताः ॥ ३२ ॥
खण्डोत्तरं चरणविस्तृतितुल्यविस्तारोत्सेधमुत्तममतश्चरणोनतीव्रा ।
पत्रोत्तरं दलविहीनघनं कनिष्ठं रूपोत्तरं घनतती विपरीततो वा ॥ ३३ ॥
उत्सेधे विशिखांशिते द्वितयतो रूपोत्तरे वाजनं
षड्भक्तेऽल्पमिलांशतो द्वितयतो वा स्यान्महावाजनम् ।
एतन्निर्गमनं निजांशविहितं न्यस्येदुपर्युत्तर-
स्यैतत्तीव्रसमुच्छ्रयोच्छ्रयदलांशव्याततां पट्टिकाम् ॥ ३४ ॥
कुर्यादुत्तरपट्टितोऽखिललुपाः कूटप्रविष्टप्रकाः
स्वस्वाशाहितकर्णसूत्रकमिता मध्यादिकर्णावधि ।
स्तम्भोच्चे शरशैलनन्दनयनैर्भक्ते चतुर्धोत्तरा-
त्तासां स्यादवलम्बनं नयनवह्न्यब्ध्युर्वरांशैः क्रमात् ॥ ३५ ॥
गेहव्यासगजांशकुड्यमिहिरांशेष्वश्वबाणांशकान्
कृत्वान्तश्च बहिश्च कल्पितसिराविन्यस्तयोगान्यथ ।
द्वाराण्यङ्गणगेहमध्यसिरयोर्मध्यस्थमध्यान्यथा
दध्यादङ्गुलकल्पितागमवयोयोनीनि पूर्वादितः ॥ ३६ ॥
कुर्यात्सर्वसुरेषुशैलवसुनन्दाशांशितेऽङ्घ्र्युच्छ्रये
द्वारोत्सेधमिहैकभागरहितं विस्तीर्णमात्मार्धतः ।

> अधिष्ठानोपरिष्टात्तु प्रक्षिपेत्पादसंधिताम् ।
> पादाग्रस्य त्रिभागैकविस्तीर्णाग्रशिखा भवेत् ॥
> बोधिकां निक्षिपेत्तत्र त्रिचतुष्पञ्चदण्डकैः ।
> संमितामङ्घ्रिमध्यस्थप्रमाणविततां तथा ॥
> घनामुत्तरवत्तत्र स्तम्भाग्रशिखयाचिताम् ।

योगौ स्तम्भसमाधिपाददलविस्तीर्णौ स्फुरद्वाजनौ
विस्तारार्धघनौ भुवङ्गमपतङ्गाढ्यौ च मूलाग्रयोः ॥ ३७ ॥
द्वारोत्सेधनियुक्तशेषचरणोत्सेधे शरांशीकृते
द्व्यंशेनाधरपट्टिकां मितघनां सार्धेन वाङ्कांशिते ।
हीनां वाजनकेन योगविततां शिष्टांशतः पट्टिका-
मूर्ध्वस्थामथ मङ्गलाढ्यफलकां युक्त्योर्ध्वपट्टयूर्ध्वतः ॥ ३८ ॥
दण्डाब्ध्यङ्गमतङ्गजांशबहलं तावद्युतद्वार्दल-
व्यासं मूलशिखायुतं दृढतरं कार्यं कवाटद्वयम् ।
कार्या वामकवाटरोपितपराग्भागार्धतीव्रा तत-
स्तद्द्विघ्नप्रतता च सूत्रफलका सूद्यत्स्तनाद्युज्ज्वला ॥ ३९ ॥
[1]आशाहर्पतिसूत्रभेदिनि गृहे षष्ठेऽथवा सप्तमे
सूत्रे द्वारमथापरं वितनुयाच्छालासु सव्यार्धके ।
सिंहोक्षद्विपकेतुयोनिविहितं चाग्न्यादिकोणालयं
मिश्रे दक्षिणपश्चिमे पुनरुदक्प्राच्ये च गेहे मिथः ॥ ४० ॥
शालाश्चेन्मुखजन्मनामिह चतस्रोऽन्योन्यभिन्ना दिशा-
स्वन्तस्थध्वजयोनिकाङ्गणसिरानीतस्वमध्याःक्रमात् ।
याम्याद्या नवशैलबाणगुणसंख्यानैः परीत्याङ्गुलै-
रन्योन्याकलितैकयोनिकचतुश्शालं गृहं भूभुजाम् ॥ ४१ ॥
पर्यन्तस्य जमादधीत चतुरश्रं मध्यतश्चाङ्गणं
तत्पार्श्वे व्यतिपत्रमानमपरं चाभ्यन्तरं केतनम् ।
तत्तुर्यश्रयुजोत्थकोणचतुरश्रेषूत्तरान्तध्वजं
युक्त्या तूत्तरविस्तृतिं च जनयेत्तुर्यश्रशालाविधौ ॥ ४२ ॥
मानाद्बाह्यान्निजेष्टाद्दहयतु मितिमाभ्यन्तरीं शेषमाना-
त्कोणाब्ध्यश्रोदरोद्यद्भुजमपि शितधीरष्टनिघ्नं विजह्यात् ।

[1] The commentary quotes:

> तक्षे प्रविष्टे तु गृहं बन्धोरप्यशुचिर्भवेत् ।
> तस्मादन्यगृहे वासं मोचयेत्तु कदाचन ॥

तच्छेषादुत्तराणामपि जनयतु विष्कम्भमष्टयंशतोमू-
न्यापर्यन्तायतान्याकलयतु चतुर्दिक्षु बाह्यान्तराणि ॥ ४३ ॥
कृत्वा बाह्यान्तरमितिमिमामात्तक्लृप्तां ततोऽस्यां
दिक्कोणोद्यद्गृहपतिमितिं योनिभेदोपपन्नाम् ।
कुर्याद्युक्त्या मितिषु कुशलः सा तु तुर्यश्रशाला
प्राग्वन्मध्येऽङ्गणविलसिता स्यात्पुनर्भिन्नशाला ॥ ४४ ॥
दिग्गेहानि विदिग्गृहैरभिमतैर्योनिप्रभिन्नैर्मिथः
श्लिष्टानीह बहिःसमैव परितः सीमाथ मध्येऽङ्गणम् ।
श्लिष्टानां तु मिथो भवेदिह मितिः संभूय धाम्नां ध्वजो
भिन्ना सैकविदिश्यसत्यपि पुनस्तुर्यश्रशाला मता ॥ ४५ ॥
प्राच्ये चाग्निसमर्पणादिकमुदीचीने कुटुम्बादिकं
व्यत्यस्य प्रकरोतु वा द्वयमिदं याम्येऽतिथिप्रीणनम् ।
पाश्चात्ये धनसन्निधापनमतो द्वन्द्वं विपर्यस्य वा
शेषार्धे कृतयोस्तथा शयनविद्याभ्यासनाद्यं चरेत् ॥ ४६ ॥
कृत्वा दिङ्नवनागवर्गपदभिन्ने क्षेत्रकेऽन्तर्गतै-
रष्टयङ्काब्धिपदैर्विधातृपदयुक्तं प्राङ्गणं मध्यतः ।
शालाः पङ्क्तियुतार्यकादिकजुषां तद्बाह्यतस्तद्बहि-
र्गोष्ठोलूखलवेश्मकादिविलसत्पङ्क्त्यावृतं कल्पयेत् ॥ ४७ ॥
माहेन्द्रे सलिलाधिराजि च तटाकं कूपमैशानके
पर्जन्ये पवनालयं शिखिनि वा कुप्यालयं तद्बहिः ।
कार्तान्त्यां कळसद्म नैर्ऋतपदे कुर्वीत धान्यालयं
गोशालाम्बुपतौ हरावपि समीरे धाम चौलूखलम् ॥ ४८ ॥
मध्ये ब्रह्मगृहं नृपस्थितिगृहं मित्रे विहारोऽनिले
व्यायामो ऽर्गळके धनं धनपतौ स्नानादि पर्जन्यके ।
ईशे ऽर्चाद्यथ भुक्तिसद्म वरुणे नृत्तादि गान्धर्वके
शस्त्राद्यं निर्ऋतौ गृहक्षतपदे शय्यापदं भूभुजाम् ॥ ४९ ॥
दण्डात्प्राङ्गणमध्यतोऽब्धिशरषट्सप्तादिसंख्या व्यती-
त्यादद्यादथ पौष्पदन्तिकपदे द्वारं प्रचारोदितम् ।

भल्लाटेन्द्रगृहक्षतेष्वपि महाद्वाराण्युपद्वारका-
ण्यष्टाशान्तभृशादिकेषु परतः पर्जन्यनिष्ठेष्वपि ॥ ५० ॥
कुर्यात्प्राङ्गणतो गमागमकृते द्वारं महत्पादुके
हस्तैर्वाङ्गुलकैः प्रकल्पितशुभायाद्यप्ररूढोत्तरम् ।
स्वायामप्रविभक्तरुद्रदशनन्देभांशविस्तारतः
खण्डोत्पन्नघनाङ्घ्रियुग्मविलसन्मङ्गल्यपद्यादिकम् ॥ ५१ ॥
एकाङ्घ्र्यूनादिदण्डोच्छ्रितमुपरि निधायोत्तरे वाजनं प्राक्
तिर्यग्दण्डोच्छ्रिताङ्घ्र्यूनित[1]बहलतुलास्तासु वंशानुवृत्त्या ।
स्वार्धाक्रान्ता जयन्तीस्तदुपरि सुसमीकृत्य कृत्वानुमार्गं
निश्छिद्रं छादयेत् स्वोचितघनफलका प्रस्तरेणोर्ध्वभागम् ॥ ५२ ॥
लुपास्तम्भादिसंख्यानां युग्मत्वं परिकल्पितम् ।
स्यादर्गलोर्ध्वभागस्य तत्पादार्धसमोच्छ्रयः ॥ ५३ ॥
आवापवत्सयोः कूपं कुर्यादिन्द्रजयेऽथवा ।
यानाङ्गादिषु केतुः स्यात् सिंहः पीठासनादिषु ।
कूपभाण्डादिषु वृषः पर्यङ्कादिष्विभश्शुभः ॥ ५४ ॥
यवैराभरणादीनामङ्गुलैरासनादिषु ।
अनामिकाङ्गुलिद्वन्द्वप्रमाणेनायुधादिषु ॥ ५५ ॥
मुष्टिभिर्यज्ञपात्रादौ तालेन प्रतिमादिषु ।
वितस्तिमानतो ग्राह्यं वस्त्रप्रावरणादिकम् ॥ ५६ ॥
गेहादीनां तु हस्तेन वास्तोर्दण्डेन कीर्तितम् ।
दुर्गादीनां तु रज्ज्वा च नाहमानं विदुर्बुधाः ॥ ५७ ॥
योनिव्ययायनक्षत्रवयांसि तिथिवारकौ ।
एवमादीनि चिन्त्यानि शिल्पिभिः शिल्पकर्मणि ॥ ५८ ॥

इति षट्पञ्चाशिका समाप्ता ॥

---

[1] The Triv. ed. of the Tantrasamuccaya (2. 46) reads विततितुलाः ।

MANUSCRIPTS NOTES

By H. G. NARAHARI, M.A.

I

THE VEṆĪSAṀVARAṆAPRĀKṚTAVYĀKHYĀNA OF HARIHARA

FOR the first appearance of this commentary in print, the credit must go to *Julius Grill* who, in 1871, published it at Leipzig as an *Anhang* to his edition of the *Veṇīsaṁhāra* (*Die Ehrenrettung Der Königin*) *Kritish Mit Einleitung Und Noten.* What is done by the Editor here is to reproduce the original MS. which is incomplete, which begins and ends abruptly, and which contains no where in it the name of its author.

A manuscript of this commentary exists in the Adyar Library, bearing the Shelf-number IX.E.33, and is mentioned on p. 30*b* of the Second Part of the Library Catalogue. It is a fairly old Paper MS., written in Devanāgarī and consists of 22 folia. The main aim of the present note is to point out how this MS. is not merely free from all the deficiencies found in the MS. which formed the basis for *Grill's* Edition, but also contains some better readings which could be used with advantage in the preparation of a future edition of this commentary. The present MS. also reveals for the first time the name of the author and his genealogy. All this will be clear on a close examination of the manuscript.

The opening verse thus describes the nature of the commentary by pointing out that its sole purpose is to render into Sanskrit the numerous *Prākṛt* passages which occur in the well-known *Veṇīsaṁhāra* of *Bhaṭṭa Nārāyaṇa* :

वेणीसंवरणाख्ये(ऽ)स्मिन्नाटके यदुदाहृतं ।
प्राकृतेनातिदुर्बोधं संस्कृतेन तदुच्यते ॥

Reading the colophons of the commentary at the end of A III[1] as well as at the end of the work,[2] one is led to believe that

[1] *Iti Veṇīsaṁvaraṇākhye prākṛtavyākhyāne tṛtīyo'ṅkaḥ.*
[2] *Iti Veṇīsaṁvaraṇākhye prākṛtavyākhyāne ṣaṣṭho'ṅkaḥ.*

commentary is called *Veṇīsaṁvaraṇa*, but this cannot be so, the name is not at all appropriate for the commentary. The op ing verse cited above shows on the other hand that *Veṇīsaṁvara* is the name given by the author of this commentary to Bh Nārāyaṇa's Drama familiarly known as the *Veṇīsaṁhāra*. Th supported[3] by the existence of a MS. (*Aufrecht* 307) in the Bodl Library, Oxford, according to which *Veṇīsaṁvaraṇa* is only a nomen of the Drama.

The author of this commentary is *Harihara*, son of *Mādh* and pupil of *Sambhudīkṣita*. The following colophonic verses the authority for this information :

वेणीसंवरणस्येयं कृता व्याख्या विभूतये ।
लोकानां प्रीतये भूयाद्भवान्या(:) शंकरस्य च ॥
तर्कालंकृतकाव्यकोशरचनादक्षं गुरुं दीक्षितं
शंभुं वन्दितमाधवञ्च पितरं नत्वा तथा मातरम् ।
वेणीसंवरणस्य या हरिहरैरेषा कृता कौतुका-
ट्टीका प्राकृतबोधिनी बुधजनानन्दाय सा जायताम् ॥

In the absence of sufficient information regarding the author, it is not possible to say now anything as regards his date. His name, however, suggests that he might have been a southerner by birth.

II

AN ABRIDGEMENT OF THE KĀVYAVILĀSA OF CIRAÑJĪVIBHAṬṬA BY VĀSUDEVA

On p. 36*b* of the Second Part of the Library Catalogue, mention is made of a *Navarasalakṣaṇa* by *Vāsudeva*. This is a fairly old paper MS., bearing the Shelf-number XXXV. C. 76. It is written in Devanāgarī and contains 7 folia. Though it deserves to

[3] Cf. also *CC*. I. 603 *b*, where *Aufrecht* mentions *Veṇīsaṁhāra* and *Veṇīsaṁvaraṇa* as alternative names.

be called by the name given to it in the Catalogue, it no where contains its name. Those responsible for giving the name must have done so, seeing that it deals with the nine *Rasas*.

But the real fact is that this is no more than an excerpt from a bigger work on Poetics, called *Kāvyavilāsa*, by *Vāsudeva*, son of *Devabhaṭṭa* and elder brother of *Bālabhaṭṭa*. This is evidenced by the concluding colophon of the work: *Iti devabha(ṭṭā)tmaja bālabha(ṭṭāgra)jena vāsudevena kāvyavilāsād yāni lakṣaṇāni pṛthakkṛtāni tāni.*

There is a MS. (*Eggeling* 1191) of the *Kāvyavilāsa*[1] in the India Office Library, London. As **Colebrooke** describes it, it is "a treatise on rhetoric, by *Ciranjīvibhaṭṭa*, son of *Ācāryas'atāvadhāna*. It consists of two chapters, treating of poetic sentiments and rhetorical figures respectively, in brief explanations, illustrated by stanzas composed by the author." In this work, the verse introducing the section on *Rasa* runs:

> *S'ṛṅgārahāsyakaruṇaraudravīrabhayānakāḥ* |
> *Rasā nava samuddiṣṭā bībhatsādbhutas'āntayaḥ* ||

This verse is identical with the opening stanza of the *Navarasalakṣaṇa*.

From these considerations, the conclusion is obvious that the *Navarasalakṣaṇa* is nothing else but an abridgement of the first section of *Ciranjīvibhaṭṭa's* larger work called the *Kāvyavilāsa*.

The work must be recent. *Vāsudeva*, the author of the summary says that he is the elder brother of *Bālabhaṭṭa* and son of *Devabhaṭṭa*. If this *Bālabhaṭṭa* should be the same as *Bālaṁbhaṭṭa* son of *Mahādeva*, and commentator on the *Mitākṣara* of *Vijñānes'vara*, *Vāsudeva*, his contemporary, must have lived between C. 1730 and 1820 A.D.[2] It is also known[3] that *Ciranjīvibhaṭṭa*, the author of the *Kāvyavilāsa*, lived in the first-half of the 18th Century A.D. *Vāsudeva's* abstract from this work must hence have appeared sometime at the end of that century.

[1] I have since found that this work is printed as No. 16 of the *Sarasvati Bhavana Texts*. On comparing the *Navarasalakṣaṇa* with this work, I find that the former work is, except for the illustrative verses which are omitted here, no more than the first chapter of the *Kāvyavilāsa*.

[2] This is the date given by Kane (*History of Dharmas'āstra*, I. 462) to *Bālaṁbhaṭṭa*.

[3] S.K.De, *Sanskrit Poetics*, I. 294.

III

THREE VARIANT COMMENTARIES ON THE PRĀKṚT PASSAGES OF THE ABHIJÑĀNAS'ĀKUNTALA

Quite a number of commentaries on the whole of the *Abhijñānas'ākuntala* are known, and a good many of them have already been published; but glosses on the *prākṛt* passages only of this Drama are neither so familiar nor popular. The Adyar Library possesses a MS. (XLI. B. 25) of a work belonging to the latter class. It is in paper, written in Devanāgarī and consists of 36 folia. It begins *Atha s'ākuntalaprākṛtasya ṭīkā* and ends *Iti s'ākuntalaṭippaṇe saptamo'ṅkaḥ*. It is called *S'ākuntalaprākṛtaṭīkā* in the Library Catalogue (II. 31*a*). Its author is anonymous.

Besides this commentary, *two* more MSS. bearing the name *Abhijñānas'ākuntalaprākṛtavivṛtiḥ* are known, one (D. 12490) in the Govt. Oriental MSS. Library, Madras and the other (No. 4312)[1] in the Sarasvatī Mahal Library, Tanjore. Though both these MSS. have a common name, they are not the same. The former is the work of an anonymous disciple of a *Rāmes'a* as is known from its invocatory verse:

> *Natvā rāmes'agurave dvipāsyāya ca bhaktitaḥ* |
> *S'ākuntalaprākṛtasya saṁskṛtenārtha ucyate* ||

But the concluding colophon[2] of the latter work shows clearly that its author is *Nārāyaṇabhaṭṭa*, son of *Rāmes'varabhaṭṭa*. Also,

[1] *Descriptive Catalogue*, Vol. VIII, p. 3343.

[2] This runs: *Iti s'rīmad rāmes'varabhaṭṭasutanārāyaṇaviracitāyāṁ s'ākuntalaprākṛtavivṛtau saptamo'ṅkaḥ.*

this commentary begins with the phrases *s'rī gaṇes'āya namaḥ, s'rī reṇukāya namaḥ*, while the former has a benedictory verse at the beginning where obeisance is made to the elephant-headed (*dvipāsya*) Gaṇapati. There also seem to be some textual variations between these two commentaries. Thus while the Madras MS. ends with *manogatam me mac cittam bhavatyā*, the Tanjore MS. concludes with *manorathaḥ khalu me bhavatyā*.

Comparing these *two* MSS. with the Adyar Library MS., it is easily seen that the variation is all the greater. It was mentioned before that, while the former MSS. mention some information about their authors, the latter has no such revelation to make. But this is not all the difference. The commentary available in the Adyar Library seems to have a special technique of its own. While the other two commentaries are content with rendering the *prākṛt* passages into Sanskrit, this commentary finds it necessary to make a brief summary, here and there, of the Sanskrit passages also, so that the context may be quite clear. Thus while the Madras and Tanjore MSS. begin abruptly with the words:

नटी—आर्यपुत्रेयमस्मि । आज्ञापयत्वार्यः ।

the Adyar MS. has the following introductory passage:

अथ नाटकादौ पूर्वर(ङ्ग)भूतामाशीरूपां चतुरस्रतालानुसारिणीमष्टपदां ना(न्दीं) सूत्रधारः पठति । या सृष्टिरिति । श्रुतिविषयगुणा शब्दगुणेति नभोरूपा । शेषं स्पष्ट(म्) । सूत्रधारः पठेन्नान्दीमित्युक्तेः । सूत्रधारलक्षणं मातृगुप्तेनोक्तं । चतुरातोद्यनिष्णातो (नै)कभूषासमावृतः । नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ शेषोपचारचतुरः पौरैषणविचक्षणः । नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥ नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः । छन्दोविधानतत्त्वज्ञो सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः । एवंगुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते ॥ नान्दी तु—आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः का(व्या)[1]र्थसूचकः । न्दीति कथ्यत इति । सा च त्र्यस्रतालानुगा त्रिपदा षट्पदा द्वादशपदा च ावत्पादा वा चतुरस्रतालानुगा चतुष्पदाष्टपदा षोडशपदा च तावत्पादा वा भवति । नान्द्या अन्ते सूत्रधारो नाटकप्रयोगानुष्ठानचतुरः स्थापकनामा नटः प्रविशतीति शेषः । नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिप्रसाधनमित्यजयः । नेपथ्यविधानं वेषकरणमवसितं संपूर्णं ।

[1] MS. wrongly reads कार्यार्थसूचकः

The difference is seen even in the way in which each of these MSS. end:

Madras MS.: मनोगतं मे मच्चित्तं भवत्या । इति शाकुन्तलप्राकृतविवृतौ सप्तमोऽङ्कः ॥

Tanjore MS.: . . . . . मनोरथः खलु मे भगवत्या . . . . . इति . . . . . शाकुन्तलप्राकृतविवृतौ सप्तमोऽङ्कः ॥

Adyar MS.: दुहितृवत्सला मेनका इहैवोपचरन्ती तिष्ठति । इदमस्तु भरतवाक्यमिति राज्ञोक्तं भरतोऽनुवदति । नाटकाभिनयसमाप्तौ सामाजिकेभ्यो नटेनाशीरुदीर्यत इत्यर्थः । इति शाकुन्तलटिप्पणे सप्तमो(ऽङ्कः) ॥

The exact nature of the *prākṛts* in Sanskrit Dramas is always a problem. This is largely due to the handiwork of the scribe who, in the act of copying, often introduces to the original words from his own provincial dialect, and this tampering is seldom discovered. It is only the comparison of the MSS. of several commentaries that can be of help in finding out, to some extent, what might have been the original phraseology of the author. In pointing out in this note *three* commentaries on only the *prākṛt* passages of the *Abhijñānas'ākuntala* which differ among themselves not only in form, but in content as well, the object is to induce a search for further commentaries which, when brought together with those that are available, will certainly aid the preparation of a reliable text of the *prākṛt* passages occurring in the immortal Drama of Kālidāsa.

MANUSCRIPTS NOTES

THE HĀRĪTA SMṚTI

By A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T.

(*Continued from p. 148 of Vol. V, part 3*)

vv. 329-334—*Printed version* :

आयुष्कामी तु पूर्वाह्णे वत्सरं प्रयुतं जपेत् ।
ध्यायेच्छिशुतनुं कृष्णं तिलैर्हुत्वाऽऽयुराप्नुयात् ॥
कन्यार्थी तु जपेत्सायं षोडशं त्र्ययुतं हरिम् ।
ध्यात्वा सहस्रं जुहुयात् लाजैर्मधुविमिश्रितैः ॥
स्त्रियं लभेत्स्वाभिमतां रूपौदार्यवतीं सतीम् ।
सम्पत्कामी जपेन्नित्यं मध्याह्ने तु ऋतुत्रयम् ॥
द्वारकायां सुधर्मायां रत्नसिंहासने स्थितम् ।
शङ्खादिनिधिभी राजकुलैरपि सुसेवितम् ॥
हारादि भूषणैर्युक्तं शङ्खाद्यायुधधारिणम् ।
ध्यात्वा संपूज्य होमं च जपश्चायुतसंख्यया ॥
अब्जबिल्वदलैर्वापि होमो मधुविमिश्रितः ।
शाश्वतीं श्रियं—

Manuscript :

आयुष्कामी तु पूर्वाह्णे वत्सरं त्र्ययुतं जपेत् ।
ध्यात्वा शिशुतनुं कृष्णं जपेन्मन्त्रं समाहितः ॥
जुहुयाच्च सहस्रं तु तिलैर्घृतविमिश्रितैः ।
निरामयं भवेदायुः जरारोगविवर्जितम् ॥
कन्यार्थी तु जपेन्नित्यं योषिन्मण्डलमध्यगम् ।
वृतं षोडशसाहस्रभार्याभिः कमलेक्षणम् ॥
ध्यात्वा सायाह्नसमये जपेदयुतमच्युतम् ।
सहस्रं जुहुयादग्नौ लाजान्मधुविमिश्रितान् ॥

सर्वलक्षणसंपन्नां महावंशसमुद्भवाम् ।
लभेतायुष्मतीं कन्यां सुशीलां सुदृढव्रताम् ॥
संपत्कामी जपेन्नित्यं द्वारकानिलयं हरिम् ।
शङ्खपद्मादिनिधिभिः संवृतं परमासने ॥
सुधर्मायां समासीनं बहुराजकुलैर्वृतम् ।
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गवरदैर्दोर्भिरावृतम् ॥
हारकेयूरकटकभूषणाद्यैः विराजितम ।
ध्यात्वा नित्यं जपेन्मन्त्रं षण्मासं विजितेन्द्रियः ॥
मध्यंदिने जपेन्नित्यं अयुतं विजितेन्द्रियः ।
सुगन्धकुसुमैः पूज्य होमं कुर्याच्च भक्तितः ॥
अरविन्ददलैर्वापि विल्वपत्रैरथापि वा ।
ध्यात्वा कमलपत्राक्षं जुहुयान्मधुमिश्रितैः ॥
शाश्वतीं— (*Folia* 14*b*-to 15*a*)

Here also there are vital differences as to the number of times the mantra has to be repeated and in the use of specific materials for *homa* for the fulfilment of particular desires. A comparison of *ll.* 3 to 5 of the printed version with the corresponding portion in the manuscript (cited above), will also show which of the two is the more understandable.

v. 335—Second half only: *Printed version* :

ध्यायन्त्रिमासमयुतं जप्त्वा लावण्यवान् भवेत् ।

Manuscript :

सुस्मितं वेणुगायंतं गोपस्त्रीपरिवेष्ठितम् ।
ध्यात्वा नन्दव्रजे कृष्णं त्रिमासमयुतं सदा ॥
रूपलावण्यमाप्नोति कन्दर्प इव मूर्तिमान् ।
एवं कृष्ण— (*Folio* 15*a*)

vv. 340-341—*Printed version* :

अङ्गुलीषु यथाङ्गेषु बीजेनाद्येन वै क्रमात् ।

यथा संन्यासकृद्धूत्वा पश्चाद्ध्यानं समाचरेत् ॥
बृहत्तनुं बृहद्ग्रीवं बृहद्दंष्ट्रं सुशोभनम् ।
समस्तवेद—

Manuscript :

अङ्गुलीषु यथाङ्गेषु बीजेनाद्येन वैष्णवः ।
क्रमेणैव यथा वक्तुं न्यासकर्म समाचरेत् ॥
एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्ध्यानं समाचरेत् ।
एकदंष्ट्रेण हृदये त्वोमुल्काय तथा शिरः ॥
शिखायां तेजोपतये कवचे विश्वरूपिणे ।
महादंष्ट्राय नेत्रे तु पश्चाङ्गन्यासमाचरेत् ॥
एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्ध्यानं समाचरेत् ।
बृहत्तनुं बृहद्ग्रीवं बृहद्गात्रं महाबलम् ॥
बृहद्दंष्ट्रं सुन्दरास्यं भूषणैश्च सुशोभनम् ।
समस्तवेद— (*Folio* 15*b*)

It is noteworthy that the additional matter in the manuscript is not only self-explanatory but follows the trend of the subject closely and makes the passage clear.

v. 344—*Printed version* :

एवं ध्यात्वा हरिं नित्यं प्रातरष्टोत्तरं शतम् ।
जप्त्वा लभेच्च भूपत्वं ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

Manuscript :

एवं ध्यात्वा हरिं नित्यं जपेन्मन्त्रमतन्द्रितः ।
प्रातरष्टशतं जप्त्वा लभेद्विद्यामभीप्सिताम् ॥
त्रिकालं नियतो भूत्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
लभेत् सद्यो भूपतित्वं— (*Folio* 15*b*)

The difference in meaning between the two passages are apparent and require no comment. According to the printed version a repetition of the *Varāha mantra* one hundred and eight times every morning is laid down for one who wishes to attain kingship. The same condition is laid down in the manuscript for one desirous of *Vidyās*, while to one wishing to become a king, the repetition of the mantra a hundred and eight times, three times a day, is the condition.

vv. 355-360 :

This portion of the printed version deals with the *Nṛsimha mantra*. On a comparison with the manuscript it is found that there are not only vital differences between the two versions but additional matter as well, in the manuscript. Both the versions are given below.

Printed version :

तद्बीजमादितः कृत्वा पश्चान्मन्त्रं प्रयोजयेत् ॥ (355)

ओं नमो भगवते वासुदेवाय नमो नरसिंहाय ज्वालामालिने दीर्घदंष्ट्रायाग्निनेत्राय सर्वरक्षोघ्नाय सर्वभूतविनाशाय दह दह पच पच रक्ष रक्ष हुं फट् स्वाहा इति ज्वालामालि पाताल नृसिंहाय नमः ॥ (356)

बीजेनैव न्यासः । (357)
आं ह्रीं क्ष्रौं क्रौं हुं फट् । (358)

अस्य मन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः पङ्क्तिच्छन्दो नृसिंहो देवता नृसिंहास्त्रमिदं बीजेनैव न्यासः । (359)

श्रीकारपूर्वो नृसिंहो द्विजेयादुपरि स्थितः ।

Manuscript :

ताद्बीजमादितः कृत्वा पश्चान्मन्त्रमुदीरयेत् ।

नमो भगवते नारसिंहाय ज्वालामालिने दीप्तदंष्ट्रायाग्निनेत्राय सर्वोरक्षोघ्नाय सर्वभूतनिवासाय सर्वज्वर-विनाशाय दह दह पच पच रक्ष रक्ष हुं फट् स्वाहा ।
इति ज्वालामालि पातालनृसिंहस्य महामनुः ।
बीजेनैव न्यासकर्म कुर्याद्विध्युक्तमार्गतः ।

आं ओं ऐं क्षौं क्रों हुंफडिति मूल मन्त्र उदाहृतः—

अस्य मन्त्रस्य ब्रह्मार्षं पङ्क्तिश्छन्द उदाहृतः ।
नृसिंहो देवता प्रोक्तः प्रीत्यर्थे विनियुज्यते ॥
नृसिंहास्त्रमिदं प्रोक्तं बीजेनैव न्यसेत्ततः ।
श्रीकारपूर्वो नृसिंहो दुर्जयादुपरि स्थितः ॥ *(Folio* 16*a)*

While the printed version treats इति ज्वालामालि पातालनृसिंहाय नमः as part of the mantra the manuscript gives the corresponding portion in the form of a verse which comprises of part of No. (356) and the whole of (357) with additional words. The same procees is repeated for (359) as well. The texual variations between the two versions regading the Nṛsimha-mantra (356) is of cardinal importance.

An additional line is :found in the manuscript **before the first** half of *v.* 366 and runs thus :

सकर्णकैर्दलैरिष्टैः अष्टभिः परिशोभितम् ।
पञ्चास्यवदनं— *(Folio*-16*b)*

Printed version :

vv. 367-373

उपेयन्यासं सुमुखं तीक्ष्णदंष्ट्राविराजितम् ।
व्यात्तास्यमरुणोष्ठं च भीषणैर्नयनैर्युतम् ॥
सिंहस्कन्धानुरूपांसं वृत्तायतचतुर्भुजम् ।
जपासमाङ्घ्रिहस्ताब्जं पद्मासनसुसंस्थितम ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं वनमालाविराजितम् ।
केयूराङ्गदहाराद्यं नूपुरादिविराजितम् ॥
चक्रशङ्खाभयवरचतुर्हस्तं विभुं स्मरेत् ।
वामाङ्के संस्थितां लक्ष्मीं सुन्दरीं भूषणान्विताम् ॥
दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गीं दिव्यपुष्पोपशोभिताम् ।

गृहीतपद्मयुगलमातुलङ्गकरान्विताम् ॥
एवं देवीं नृसिंहस्य वामाङ्कोपरिसंस्थिताम्
ध्यात्वा जपेज्जपं नित्यं पूजयेच्च यथाविधि ॥

Manuscript ;

चम्पकाकुसुमाभाससुनासमुखपङ्कजम् ।
सस्फुलिङ्गै ज्वलद्भिश्च तीक्ष्णदंष्ट्रैर्विराजितम ॥
अतिरक्तोष्ठवदनं व्यक्तास्यमतिभीषणम ।
पद्मासनस्थं देवेशं सर्वाभरणभूषितम ॥
सिंहस्कन्धानुरूपांसं वृत्तायत चतुर्भुजम् ।
सर्वरत्नसमायुक्तं पद्मासनसुसंस्थितम ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं वनमालाविराजितम ।
केयूराङ्गदहाराद्यैः भूषणैरुपशोभितम ॥
कटिसूत्रेण हैमेन नूपुराभ्यां विराजितम ।
शङ्खगृहीताभ्यां उद्बाहुभ्यां विराजितम् ॥
वरदाभयहस्ताभ्यामितराभ्यां विराजितम ।
एवं लक्षणसंयुक्तं हृदये हि विभुं स्मरेत् ॥
वामाङ्के संस्थितां लक्ष्मीं ध्यायेत्काञ्चन सन्निभाम ।
रूपलावण्यसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम ॥
सुरक्तवसनोपेतां नीलकुञ्चितशीर्षजाम ।
प्रदीप्तकुण्डलाद्यैश्च कर्णिकैरुपशोभिताम् ॥
नासाग्रमौक्तिकेनापि सीमन्तेन विराजिताम ।
चतुर्भुजां सुन्दराङ्गी केयूराङ्गदभूषणाम ॥
दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गीं दिव्यपुष्पोपशोभिताम ।
सुवर्णकलशप्रख्यपीनोन्नतपयोधराम ॥
गृहीतपद्मयुगलामुद्बाहुभ्यां विराजिताम ।
गृहीतमातुलिङ्गाख्य जाम्बूनदकरां तथा ॥ *(Folia* 16*b*—17*a)*

The first half of *v.* 367 is not very clear as to its meaning, as found in the printed version. As usual, the corresponding portion of the manuscript gives a more elaborate description making the implication clear, practically amplifying the abridged version found in the printed text.

Two additional half verses are tacked in the manuscript between the first and the second halves of *v.* 376 of the printed text and run thus:

यक्षविद्याधरत्वं च तथान्यच्च प्रयच्छति ।
दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा नमस्कृत्वा संपूज्य वरकेसरिम् ॥
प्राप्नुवन्ति नरा राज्यं— (*Folio* 17*a*)

Verses 378-381 in the printed version differ to a considerable extent from the corresponding portion in the manuscript. The latter has definitely better readings in the first line न्यासनाद्येन (*manuscript*) for न्यासमध्येन (*printed*) and दैत्यनाथं प्रह्लादमग्रः (*manuscript*) for दैत्यनाशकं देवमग्रतः । (*printed*).

The former is more in keeping with purānic tradition and Nṛsimha—pūjā usually followed.

Printed Version:

vv. 378-381.

न्यासमध्येन बीजेन चार्चनं तुलसीदलैः ॥
पूर्वोक्तविधिना पीठे पूजयित्वा समाहितः ।
परितः पूजयेद्दिक्षु गरुडं शंकरं तथा ॥
शेषं च पद्मयोनिं च श्रियं मायां धृतिं तथा ।
पुष्टिं समर्चयेद्दिक्षु ततो लोकेश्वरान् यजेत् ॥
महाभागवतं दैत्यनाशकं देवमग्रतः ।
एवं संपूज्य—

Manuscript:

न्यासमाद्येन बीजेन कुर्वीतात्रसमाहितः ।

अर्चयेत्तुलसीपत्रैः बिल्वपत्रैरथापि वा ।
अर्चयेद्वैष्णवे पीठे पूर्वोक्तविधिना द्विजः ॥
समाहितः पूजयित्वा नृसिंहं दानवान्तकम् ।
परितः पूजयेद्दिक्षु गरुडं शङ्करं तथा ॥
शेषं च पद्मयोनिं च श्रियं मायां धृतिं तथा ।
पुष्पं समर्चयेद्दिक्षु ततो लोकेश्वरान्यजेत् ॥
महाभागवतं दैत्यनाथं प्रह्लादमग्रतः ।
एवं संपूज्य— (*Folio* 17*a*)

Dealing with the *Vāmanamantra* the printed text cites the *Vāmana-mālā mantra* under No. 391.

ओं नमो विष्णवे महाबलाय स्वाहा इति वामन मन्त्रः ।

The manuscript gives the corresponding portion.

ओन्नमो विष्णवे सुरपतये महाबलाय स्वाहा—इति वामनमालामन्त्रः—
प्रोक्तवान् विष्णुरव्ययः— (*Folio* 17*b*)

A verse later comes the *mūla mantra* of the Vāmana-group A comparison of the printed version and the manuscript reveals essential differences.

Printed Version:

ह्रीं श्रीं श्रीवामनाय नमः इति मूलमन्त्रः ।

Manuscript:

ह्रीं श्रीं वां श्रींवामनाय नमः इत्युच्चरेद्द्विजः ।
इत्येव मूलमन्त्रं स्यात ब्रह्माद्यैः पूजितो भवेत् । (*Folio* 17*b*)

(*To be continued*)

AUTHOR OF A COMMENTARY ON THE BHARADVĀJAS'IKṢĀ

In the *Adyar Library Bulletin* (December 1941, p. 189) under the caption " Author of a Commentary on the Bharadvājas'ikṣā," the critic finds fault with the editors of the Bharadvājas'ikṣa for their statement that Nāges'vara was the name of the commentator and opines that the author of the commentary is Jaṭāvallabha Lakṣmaṇas'āstrin. But the editors' observations are alone correct. Jaṭāvallabha Lakṣmaṇas'āstrin wrote an incomplete commentary and that up to the sixtieth s'loka, as can be seen from the statement in Emil Sieg's edition (p. 60) :

bhāradvājamuniproktā bhāradvājena dhīmatā
vyākhyātā lakṣhmaṇākhyena jaṭāvallabhas'āstriṇā
ṣaṣṭis'lokaparyantam mayā vyākhyānam kṛtam tataḥ
Karakṛtam aparādham kṣantum arhanti santaḥ

But who wrote then the full commentary ? It is furnished in the edition published by us. Unfortunately Mr. Madhava Krishna Sarma noted the colophon in Tamil but failed to note that in Sanskrit just above this Tamil note. It runs as follows :

विपश्चिद्वृद्धगिरिजनागेश्वरमनीषिणा ।
भारद्वाजशिक्षाव्याख्या वृद्धाचलनिवासिना ॥

The term vyākhyā should be specially noted. From this it transpires that Nāges'vara was the author of the commentary and the copyist as well. He wrote the commentary in his own hand.

V. R. R. DIKSHITAR

[Mr. V. R. Ramachandra Dikshitar had used four manuscripts. One is from a private collection and another from Trivandrum. Both of them contain the commentary. Two manuscripts from the Adyar Library contain only the text. In the manuscript from the private collection, there is a colophon at the end which reads :

akhaṇḍasaccidānandaparamas'rimahādgurubhyo namaḥ.
vipas'cidvṛddhagirijanāges'varamaniṣiṇā
bhāradvajasikṣāvyākhyā vṛddhācalanivāsinā.

Then the date of the transcription and the name of the scribe are given. The date is converted into Christian era as 6-9-1779. The scribe is Nāges'vara son of Vṛddhagiri. There is no difficulty thus far. In the verse preceding this date, there is the name of Nāges'vara and also of the commentary on the Bhāradvājas'ikṣā. But there is no verb in the verse. One is not sure of the relation between the man and the work, whether it is as author or only as scribe. Nāges'vara being the scribe is certain. His being the author too is not proved. This portion is missing in the Trivandrum manuscript. If Nages'vara were the author, this omission is rather improbable.

Further, the Trivandrum copy which Mr. Dikshitar has utilized and from which he gives variants even in respect of the commentary, mentions the name of the author definitely as Velimakanyāsūrāvadhāni. There is another copy of this work in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras (D. S. C. 941) and there also the same name is given. From the variants given in the edition of Mr. Dikshitar, there is no room to assume that the Trivandrum manuscript represents a work substantially different from the manuscript of the private collection, which is the main basis of the edition. The Telugu manuscript in the Adyar Library also is another copy of the same work.

In the Adyar Library there is a manuscript of the *S'ikṣā* and the commentary in Telugu script (29. K. 17). There also, as in the Trivandrum manuscript, the last verse is :

yo jānāti bharadvājas'ikṣām arthasamanvitām
sa brahmalokam āpnoti gṛhamedhī gṛhm yathā

After this verse, there is no colophon giving the name of the author or of the scribe. The date of transcription is given as tṛtīyā in the month of Mārgasīrṣa in the Kīlaka year. The data given is not enough to settle in which 60 year cycle this Kīlaka year represents. Anyway, if Nages'vara is the author and if he transcribed his own work in 1779, which was Piṅgala year, the Kīlaka year represented by the Adyar Library Telugu manuscript must be the one following, that is 1848, or 1908 A.D. From the appearance of the manuscript, it is more than 94 years old. If it is earlier than 1848, which is a Kīlaka year, the one earlier is 1788 and that is earlier than the date on which Nāges'vara transcribed his own work. Then we have to assume that Nāges'vara wrote his work earlier than 1779, others had made copies and then in 1779, he made a fresh transcript of it which is now made use of by Mr. Dikshitar in his edition. If Nāges'vara is the author, as well as the scribe, the omission of the name of the author in the two other manuscripts must be explained. Thus all that is proved in respect of Nāges'vara is that he transcribed the copy which Mr. Dikshitar has used in his edition.

As for Jaṭāvallabha Lakṣmaṇa, Emil Sieg has used the manuscript in the India office, contained in the Whish collection (no. 24 in Whish Collection; no. 25 (*b*) in Winternitz's Catalogue of 1902, p. 32). Here the manuscript ends with the verse that bears the number 90 in Mr. Dikshitar's edition, which has forty verses more. It is another copy of the same recension which is found in the Adyar Library (19. 0. 5) and on the basis of which Mr. Madhava Krishna Sarma wrote his note in the December Issue of the *Bulletin* Vol. V, 1041. Here the name of the commentator is definitely given as Jaṭāvallabha Lakṣmaṇa. In the Whish Collection copy, which is in Grantha script, there is also the following :

> ṣaṣṭis'lokaparyantan mayā vyākhyānam kṛtam tataḥ
> karakṛtam aparādham kṣantum arhanti santaḥ

Here the last verse in the text is not sixtieth but sixty ninth. The metre of the first line is faulty too. The second line is what scribes usually write. In the Adyar Library copy, after the name of the author, there is the statement "samāptam."

There is considerable variation between the manuscript used by Mr. Dikshitar and the manuscript relied on by Mr. Madhava Krishna Sarma, which is practically identical with what Emil Sieg has used. The last verse in Sieg's edition, which is the sixty ninth there, bears the number 90 in Mr. Dikshitar's edition. The work begins differently as could be seen by a comparison of the citation from the Whish Collection manuscript in the Catalogue with the edition of Mr. Dikshitar. The following quotation from the Malayalam manuscript in the Adyar Library may be compared with the portion on pages 18 and 19 in the said edition :

ity aikāraḥ. idānīm aukārasahitapadāny ucyante. "enau vivāindrasyāyur ādāv ante 'gnaye 'nnavat." vivā etau indrasya vajro 'si vārtraghnaḥ. āyurdā agne. eṣv anuvākeṣu ādau enāv iti aukāra syāt. agnaye 'nnavata ity atra ante enāv iti syāt. pryayaivanau tanuvāsam. evainau samardhayaty atho etām. āhutyaivainau s'amayati nā yat kusīdam. atrādāv iti kim. evainam nirṛtipās'ān muñcati priyāyām evainām tanu vām. evainām svadayaty ahnām. agnaye 'nnavata ity atra nirvapati bhāgadheyenaivainena. atrānta iti kim. sa evainam annavantam karoti. "sphena yām parigharmāpanutyai teṣām parāṇuta." sphena bedim. yām vai. paryagni karoti. gharmayā te. eṣvanuvākeṣu bhrātṛvyāpanutyai iti syāt. yathā bhrātṛvyāpanyutyai prāṇāya tvāpānāya tvāpānāya tvety āha. Bhrātṛvyāpanutyai sarve vā anye. bhrātṛvyāpanutyai ghṛtasya kulyām anu. bhrātṛvyāpanutyai gharmait te. teṣām asurāṇām ity atra prāṇudata. parāṇutyai. iti ṇakārasahito bhavatīty arthaḥ. yathā bhrātṛvyasya parāṇutyai nānyām āhutim. atra aukāranirūpaṇānantaram ṇakārasahitapadanirūpaṇam ayuktam. tathāpi svatantrasya maharāer niyogaparyanuyogānarhatvāt maharāipriktamūlānu-sāravyākhyānam kṛtam kṛtam ity avaseyam. itaḥ param kakārādivyañjanasahitapad Pany ucyante.—Folia 242 *b* and 43 *a*.

There is no evidence of Jaṭāvallabha Lakṣmaṇa having written the commentary on the last 40 verses in the edition of Mr. Dikshitar. In the positions taken up both by Mr. Dikshitar and by Mr. Madhava Krishna Sarma, a portion has been proved and a portion yet remains to be proved.—Editor. *A. L. B.*]

REVIEWS

Mahabharata Thatparya Nirnaya of Srimad Ananda Theertha—Text and English Translation with notes from the unpublished commentary of Vadiraja Swami, by B. Gururaja Rao, B.A., B.L., Bangalore. 1941.

The name of Ānanda Tīrtha is well known to students of Indian religion and philosophy. His name is better known as Madhvācārya. He advocated the doctrine of the reality of dualism in the Universe. His system is known as the Dvaita system, as distinct from the Advaita system of S'aṅkarācārya, according to which there is only one reality in the Universe, difference being an illusion, and from the Vis'iṣṭādvaita system advocated by Rāmānujācārya, according to which, the different elements, though real, are only parts of the one reality. All the Ācaryas accept the supremacy of the Highest One, the *Parabrahman*. The difference is in the relation between this Parabrahman on one side and of the individual souls and the universe on the other side. Madhvācārya accepted S'rī Kṛṣṇa as the Highest One and according to him the *Mahābhārata* explains the relation of this Highest One to the individual souls; it is a religious or rather philosophical allegory. The book under review was written by Madhvācārya to elucidate his view on the point.

It is a great service that Mr. Gururaja Rao has done to students of Indian civilization by bringing out a very readable translation in English of this important work of the great Ācarya. Every one cannot be a Sanskrit scholar. Under necessities imposed by the conditions of the time, more people have become familiar with English, a foreign language, than there are people who know Sanskrit. The only way in which the rich treasures in Sanskrit could be made available to the less fortunate brethren is to render such works into English. The present work is only the first instalment, containing the first nine chapters of the work which is complete only in thirty two chapters. In a very lucid Foreword, Rao Bahadur B. Venkatesachar has given the salient features of the whole work.

The translation is simple and the notes make many points clear. The complete book is eagerly awaited. The first part contains nearly three hundred pages and is priced two rupees.

EDITOR

Four Essays on Suddha Yoga by Janardana. The Suddha Dharma Office, Mylapore, Madras.

This small book of about eighty pages contains four essays, giving some important points relating to Yoga. The Suddha Dharma Mandala is an organization founded for the propagation of the Teachings of "the Suddhacharyas, the Great Yogins they are." "The world is in the birth pangs of a future great civilization, the civilization of Synthesis." These essays will have an interest to those who believe in synthesis, as the author says himself in his Foreword.

In the Purāṇic period in the Hindu religion there is the belief of the Lord coming down as an Avatār whenever there is the domination of the evil in the world, for the destruction of such evil and for the restoration of what is right, as is clearly stated in the *Gītā*. There are some other religions also where there is the belief of the return of the Lord for the salvation of humanity. The essays now presented are meant as a help for those who desire to prepare themselves for the advent of the golden age.

The subject matter is very complicated and as such it is not possible to give even a resumé of the contents in the course of the review. And such a recapitulation of the subject matter has been made superfluous on account of the lucidity of exposition found in the book. I found reading the book very profitable and at the same time not at all taxing to the mind. I recommend the book to all who are interested in the subject of Yoga.

EDITOR

Journal of the Literary Committee of the L.E. Association, Dharwar, edited by S. C. Basawanal, M.A., S. C. Nandimath, M.A., Ph.D., and V. B. Halbhavi, B.A., LL.B. Annual Subscription, Rs. 3-8-0; pp. ii, 50; ii, 96.

This is the inaugural issue of the Anglo-Kannada quarterly started by the Liṅgāyat Education Association, Dharwar. The

main object of the Association being the uplift of the Liṅgāyat community educationally, it is but natural that its Journal should chiefly concern itself with aspects of the Vīras'aiva Religion, though its aim is to be also 'a forum for the expression of considered views on matters relating to Comparative Religion, Philosophy, Literature and History.' The Journal makes it *debut* on *Basava Jayanti*, and the first issue of it is most appropriately devoted to the description of the personality of Basava and his work. The Journal consists of *two* almost equal parts, the first part containing articles in English and the second those in Kannada. For the benefit of those who do not know Kannada, a summary in English of the articles in Kannada is added at the end of the English section.

The followers of Vīras'aiva religion, called the Vīras'aivas or Liṅgāyats are one of those who rose in opposition to orthodox Hinduism dominated by priestly Brahmanism. In separating themselves from the orthodox Hindufold, these people were actuated by the same motive as the Puritans who went out of the Român Catholicfold dominated by the Pope. Of the Hindu Trinity, only S'iva is recognized by them and while they accepted the authority of the Veda, the interpretation given by Brahmins to it was discarded by them wholesale. More than anything in Hinduism, what evoked the fullest resentment of the founder of this community *viz.*, Basava (c. 12th cent. A.D.) is the caste-system which, to him, was mainly responsible for brahmanical domination; but, tragical as it would seem, this initial principle which was in the main responsible for the birth of the entire community, was cruelly neglected by the later adherents of it. The result is that the Liṅgāyat community, as it exists now, has its own peculiar caste-distinctions. But still, the pronounced reformatory character of it makes its study quite essential. The present issue of the Journal contains well-written articles on almost all aspects of this character.

The Journal is nicely got up, and is bound to be of use not merely to the follower of Vīras'aivism but to the general student of Comparative Religion as well.

H.G.N.

Printed and published by C. Subbarayudu, at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

The publishers of Philosophic Abstracts take pleasure in announcing for Summer 1941 publication

THE DICTIONARY OF PHILOSOPHY

Although embraced in one volume, the dictionary covers metaphysics, ethics, epistemology, logic, philosophy of religion, esthetics, philosophy of law. philosophy of education, social philosophy and philosophical psychology, Special emphasis has been placed on the definition of basic concepts and terms germane to the contemporary schools of philosophy, logical positivism, dialectical materialism, mathematical logical, neo-scholasticism, philosophy of science, Chinese, Jewish and Indian philosophy.

The DICTIONARY OF PHILOSOPHY is edited by Dagobert D. Runes with the collaboration of Alonzo Church, Rudolf Carnap, G. Watts Cunningham, Edgar Sheffield Brightman, Irwin Edman, Rudolf Allers, A. C. Ewing, Ralph Tyler Flewelling, Jorgen Jorgensen, Ledger Wood, William Marias Malisoff, Carl G. Hempel, B. A. G. Fuller, A. Cornelius Benjamin, Hunter Guthrie, Wilbur Long, V. J. McGill, A. C. Pegis, Glenn R. Morrow, Jeseph Ratner, Wendell T. Bush, Dorion Cairns, James K. Feibleman, Paul A. Schillp, Paul Weiss and a number of other scholars.

Applications for further literature, as well as other communications, should be addressed to:

PHILOSOPHIC ABSTRACTS

15 East 40th Street New York City

THE MYTHIC SOCIETY, BANGALORE

(FOUNDED IN 1909)

Privileges of Membership:

(i) Free supply of the Quarterly Journal published by the Society.
(ii) Use of the Reading Room and Library.
(iii) Admission to periodical lectures.

Activities of the Society:

Arranges for periodical lectures by scholars of recognised merit in the field of Indology. Publishes a Quarterly Journal embodying the transactions of the Society and Original articles on History, Archæology, Philosophy, Anthropology, Ethnology, Religion and other allied subjects and encourages researches in the above subjects.

Rates of Subscription:

Annual Subscription—Rs. 5/- Inland.
Do. —Sh. 9/- Foreign.
Life Member Donation—Rs. 100/-.
Resident Members, Associations, Libraries,
Reading rooms, etc.—Rs. 5/- a year.
Moffussil Members—Rs. 3/- a year.

For further Particulars apply to:

THE GENERAL SECRETARY,
Mythic Society, Daly Memorial Hall,
Cenotaph Road, Bangalore City.

॥ श्रीशंकरगुरुकुलपत्रिका ॥

THE JOURNAL

OF THE

SRI SANKARAGURUKULAM, SRIRANGAM

Editor: Gurubhaktasikhamani, Sastraprasarabhushana, T. K. Balasubrahmanya Aiyar, B.A., Founder of Sri Sankaragurukulam, Srirangam.

Literary Adviser: Vidyasagara, Vidyavacaspati, P. P. Subrahmanya Sastri, B.A. (Oxon.) M.A., Curator, Government Oriental Manuscripts Library and Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras.

The Main Features are:

1. The publication of rare and hitherto unpublished works of writers of established reputation on all branches of learning bearing on Hindu Culture and Learning.

N.B. Seven works have been taken up for publication serially in the first year. Two works on Vedanta, one on Mimamsa, one Kavya, one Champu, one Drama and one Alankara are now running serially.

2. The reviewing of books and periodicals on current thought.
3. The encouraging of the production of original compositions in Sanskṛit by contemporary writers and poets.

Annual Subscription Rs. 6/ only.

For *bona fide Vidyarthies* on production of certificate from their teacher Rs. **4**/ only.

The Journal is now published Quarterly. If sufficient encouragement is forthcoming it is hoped to convert it into a Bi-monthly and even a Monthly.

Advertisement rates are:

1 Full page	for one insertion	Rs. **10**
Do.	for one year	Rs: **30**
½ page	for one insertion	Rs. **6**
½ ,,	for one year	Rs. **20**

THE MANAGER,
The Journal of the Sri Sankaragurukulam,
SRIRANGAM

Annamalai University Journal

PUBLISHED THRICE A YEAR

(Record of research work done in the University)

Annual Subscription: Rs. 7/- (Internal), Sh. 10 (Foreign)
Postage and V. P. Charges extra

Contributions, remittances, books for review, exchanges and correspondence regarding all matters may be addressed to

Dr. B. V. Narayanaswami Nayudu, M.A., Ph.D., B. Com.,
Bar-at-Law
Professor of Economics, and Editor,
Annamalai University, Annamalainagar

OTHER PUBLICATIONS

	Rs.	A.
Factory Labour in India	3	0
Bhoja Raja	1	8
Swaramelakalānidhi	2	0
Navīnatarkam	2	0
Text and Commentary of Tattvavibhāvana by Parames'vara, a Commentary on Vācaspati Mis'ra's Tattvabindu	3	0
S'rī Mukundamālā	3	0
Svarasiddhānta Candrikā	5	0
Acoustics	1	8

For copies apply to the Registrar, Annamalai University, Annamalainagar

JOURNAL OF ORIENTAL RESEARCH, MADRAS

started in 1927

and

WORKING SUCCESSFULLY FOR THE CAUSE OF ORIENTAL RESEARCH AND LEARNING

for the last 12 years

CONDUCTED BY A

Distinguished Editorial Committee

PRESIDED OVER BY

SIR P. S. SIVASWAMI AIYAR, LL.D., K.C.S.I. C.I.E.,

CONSISTING OF OTHER EMINENT SCHOLARS

viz.,

Mahamahopadhyaya S. Kuppuswami Sastri, M.A., I.E.S.,
Prof. M. Hiriyanna, M.A., L.T.,
P. P. S. Sastri, B.A., (Oxon.), M.A., (Madras),
Dr. A. Sankaran, M.A., Ph.D., L.T.,
Dr. T. R. Chintamani, M.A., Ph.D.,
and others

and

HIGHLY APPRECIATED BY

Eminent Foreign Scholars like

Dr. Hermann Jacobi, Dr. L. D. Barnett, Dr. Jolly, Q. Strauss, Dr. F. O. Schrader, Dr. Wilhelm Printz and Dr. Sylvain Levi

AND BY LEADING INDIAN DAILIES AND JOURNALS

like

the "Hindu" "Madras Mail", "Bombay Chronicle," the "Indian Antiquary" and the "Indian Review"

ISSUED IN FOUR QUARTERLY PARTS

CONTAINING VERY LEARNED ARTICLES

by Eminent Scholars and Students of Research

Annual Subscription: Inland, Rs. 6 Foreign, 10sh.

Each part separately Rs. 2, Postage inclusive.

For Particulars apply to:

"Ashrama" Luz,
Mylapore Madras.

Mr. K. Balasubramania Iyer, B.A., B.L.,
Managing Editor

Journal of Indian History

AN ALL-INDIA JOURNAL OF INDIAN HISTORICAL RESEARCH

PUBLISHED THREE TIMES A YEAR

EDITED BY

Rājasevāsakta Diwan Bahadur

S. KRISHNASVAMI AIYANGAR, M.A.,
HONY. PH.D., F.R. HIST, S., etc.

(*Honorary Correspondent, Archæological Survey of India, Fellow of the Asiatic Society of Bengal.*)

ANNUAL SUBSCRIPTION, Rs. 10.

SELECT OPINIONS

W. H. MORELAND, C.S.I., C.I.E., *late of the I.C.S.*:
'*The Journal of Indian History* is much the best of the periodicals which now reach me from India. It seems to me to be quite indispensable to any serious student of Indian History, and I wish it every success.'

SIR RICHARD CARNAC TEMPLE, BART., C.I.E., C.B., EDITOR, *Indian Antiquary*, etc.

'In 1924 Professor Rao Bahadur. Krishnasvami Aiyangar published a double number of the *Journal of Indian History* which he had taken over with great courage from Professor Shafaat Ahmad Khan of Allahabad. Since then he has conducted it with singular skill and attracted important writers as contributors. I wish him every success in this valuable undertaking.'

SIR FRANK NOYCE, KT., C.S.I., C.B.E., I.C.S., *Member, Government of India.*

'I can assure you that I have far more than glanced through it. I have read it with the care and attention it deserves. I think you keep up a wonderfully high standard.'

R. B. RAMSBOTHAM, ESQ., M.A., I.E.S., *Pro-Vice-Chancellor, Muslim University, Aligarh.*

'I am very honoured by your proposal to retain my name on the Editorial Board of the Journal. I am bringing it before the notice of the Department of History in this University, as I consider that it has reached a very high and scholastic standard and that it has maintained in the face of great difficulties a level which challenges comparison with those published out of India.'

THE POONA ORIENTALIST

EDITED BY

Vidyāsudhākara DR. HAR DUTT SHARMA, B.A., PH.D.

Each issue about 100 pages, Demy 8vo.
(Started from April 1936)

Published quarterly. Devoted to Indian History and Culture, Literature, Philosophy, Religion, Archaeology, Bibliography of up-to-date publications, etc. Contains also Original Sanskrit Texts with English Translations.

Annual Subscription Rs. 6 in India; 10s. 6d, or 3 Dollars outside India

POONA ORIENTAL SERIES

The Agency has started a new Series entitled "*The Poona Oriental Series*" in which critical and moderately priced editions of Ancient Indian Literature are published.

A Catalogue of Sanskrit, Pali and Prakrit Books containing over 6000 titles, published in May 1930, and Supplementary lists of later acquisitions will be supplied FREE on receipt of As. 6 to cover postage.

Please apply to :—

THE ORIENTAL BOOK AGENCY
15 Shukrawar, Poona 2 (India).

THE VISVA-BHARATI QUARTERLY

Founded by—RABINDRANATH TAGORE

Edited by—K. R. KRIPALANI

THE LEADING JOURNAL OF ART, LETTERS & PHILOSOPHY

Pandit Jawaharlal Nehru writes :

"I consider the 'Visva-Bharati Quarterly' a journal of literary and artistic merit and look forward to getting it."

Mr. Earnest Rhys (Editor, Everyman's Library) writes :

"I should love to pay a very cordial critical tribute to the 'Visva-Bharati Quarterly," which seems to me the most original and vitally interesting of all our contemporary publications that deal with the arts and letters."

Yone Noguchi writes :

"One of the best magazines in the world."

Price per issue : Rs. 2/- (3s. 6d.)
Annual subscription : Rs. 8/- (14s.)
post free.

27 327 23 MAY 1942 MADRAS

BLAVATSKY NUMBER

ब्रह्मविद्या BRAHMAVIDYĀ

THERE IS NO RELIGION HIGHER THAN TRUTH

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

UNTO him who approaches in due form, whose mind is serene and who has attained calmness, the wise one teaches in its very truth that Brahmavidya whereby one knows the Imperishable, the Purusha, the Truth.

Vol. VI, Part 2 **8th May, 1942**

CONTENTS

PAGE

The Tidal Wave 73

The Right Way of Living, *by* Benedict de Spinoza—Translated into English *by* Bhikshu Arya Asanga 81

Date of Rāmatīrtha Yati, the Author of a Commentary on the Saṅkṣepaśārīraka, *by* P. K. Gode, M.A. 107

Serial Publications :

Jīvānandanam of Ānandarāya Makhin. Edited *by* Vaidyaratna G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M., and Vaidyaratna M. Duraiswami Aiyangar . 137-144

The Āpastambasmṛti—Edited *by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. 25-32

Śrī Pāñcarātra Rakṣā of Śrī Vedānta Deśika. Edited *by* Vaidyaratna M. Duraiswami Aiyangar and Vedānta Śiromaṇi T. Venugopalacharya . . 177-208

Āśvalāyanagṛhyasūtra with Devasvāmibhāṣya. Translated *by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. . . 7-14

The Vaiṣṇavopaniṣads. Translated *by* T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T. 49-56

Ālambanaparīkṣā and Vṛtti, by Diṅnāga, with the Commentary of Dharmapāla. Edited *by* Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri. . . . . . . i—xxvi, 103-125

The Acyutarāyābhyudaya of Rājanātha Diṇḍima. Edited *by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. . . 25-32

Manuscripts Notes :

The Pramāṇamañjarī of Sarvadeva—K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L. 111

Some Early Poligars of Ūrkāḍ—H. G. Narahari, M.A. . 123

Reviews 130

Our Exchanges 136

23 MAY 1942
MADRAS

THE TIDAL WAVE[1]

H. P. BLAVATSKY

The tidal wave of deeper souls,
Into our inmost being rolls,
And lifts us unawares,
Out of all meaner cares. —LONGFELLOW

THE great psychic and spiritual change now taking place in the realm of human Soul, is quite remarkable. It began towards the very commencement of the now slowly vanishing last quarter of our century, and will end—so says a mystic prophecy—either for the weal or the woe of civilised humanity, with the present cycle which will close in 1897. But the great change is not effected in solemn silence, nor is it perceived only by the few. On the contrary, it asserts itself amid a loud din of busy, boisterous tongues, a clash of public opinion, in comparison to which the incessant, ever-increasing roar even of the noisiest political agitation seems like the rustling of the young forest foliage, on a warm spring day.

Verily the Spirit in man, so long hidden out of public sight, so carefully concealed and so far exiled from the arena of modern learning, has at last awakened. It now asserts itself and is loudly redemanding its unrecognised yet ever legitimate rights. . .

[1] Reprinted from *Lucifer*, Vol. V.

Look around you and behold: think of what you see and hear, and draw therefrom your conclusions. The age of crass materialism, of Soul-insanity and blindness, is swiftly passing away. A death-struggle between Mysticism and Materialism is no longer at hand, but is already raging. And the party which will win the day at this supreme hour will become the master of the situation and of the future; *i.e.*, it will become the autocrat and sole disposer of the *millions* of men already born and to be born, up to the latter end of the twentieth century. If the signs of the times can be trusted, it is not the *Animalists* who will remain conquerors. This is warranted us by the many brave and prolific authors and writers who have arisen of late to defend the rights of Spirit to reign over matter. Many are the honest, aspiring Souls now raising themselves like a dead wall against the torrent of the muddy waters of Materialism. And facing the hitherto domineering flood which is still steadily carrying off into unknown abysses the fragments from the wreck of dethroned, cast-down Human Spirit, they now command: "So far hast thou come; but thou shalt go no further."

Amid all this external discord and disorganisation of social harmony; amid confusion and the weak and cowardly hesitations of the masses, tied down to the narrow frames of routine, propriety and cant; amid the late dead calm of public thought that had exiled from literature every reference to Soul and Spirit and their divine working during the whole of the middle period of our century—we hear a sound arising. Like a clear, definite, far-reaching note of promise, the voice of the great human Soul proclaims, in no longer timid tones, the rise and almost the resurrection of the human Spirit in the masses. It is now awakening in the foremost representatives of thought and learning. It speaks in the lowest as in the highest, and

stimulates them all to action. The renovated, life-giving Spirit in man is boldly freeing itself from the dark fetters of the hitherto all-capturing animal life and matter. Behold it, saith the poet, as ascending on its broad, white wings it soars into the regions of real life and light, whence, calm and godlike, it contemplates with unfeigned pity those golden idols of the modern material cult with their feet of clay, which have hitherto screened from the purblind masses their true and living gods. . . .

Literature—once wrote a critic—is the confession of social life, reflecting all its sins, and all its acts of baseness as of heroism. In this sense a book is of a far greater importance than any man. Books do not represent one man, but they are the mirror of a host of men. Hence the great English poet-philosopher said of books, that he knew that they were as hard to kill and as prolific as the teeth of the fabulous dragon; sow them hither and thither, and armed warriors will grow out of them. To kill a good book is equal to killing a man.

The "poet-philosopher" is right.

A new era has begun in literature, this is certain. New thoughts and new interests have created new intellectual needs; hence a new race of authors is springing up. And this new species will gradually and imperceptibly shut out the old one, those fogies of yore who, though they still reign nominally, are allowed to do so rather by force of habit than predeliction. It is not he who repeats obstinately and parrot-like the old literary formulæ and holds desperately to publishers' traditions, who will find himself answering to the new needs: not the man who prefers his narrow party discipline to the search for the long-exiled Spirit of man and the now lost TRUTHS; not these, but verily he who, parting

company with his beloved "authority," lifts boldly and carries on unflinchingly the standard of the *Future Man*. It is finally those who, amidst the present wholesale dominion of the worship of matter, material interests and SELFISHNESS, will have bravely fought for human rights and *man's divine nature*, who will become, if they only win, the teachers of the masses in the coming century, and so their benefactors.

But woe to the twentieth century, if the now reigning school of thought prevails, for Spirit would once more be made captive and silenced till the end of the coming age. It is not the fanatics of the dead letter in general, nor the iconoclasts and Vandals who fight the new Spirit of thought, nor yet the modern Roundheads, supporters of the old Puritan religious and social traditions, who will ever become the protectors and Saviours of the now resurrecting human thought and Spirit. It is not these too willing supporters of the old cult, and the mediæval heresies of those who guard like a relic every error of their sect or party, who jealously watch over their own thought lest it should, growing out of its teens, assimilate some fresher and more beneficent idea—not these who are the wise men of the future. It is not for them that the hour of the new historical era will have struck, but for those who will have learnt to express and put into practice the aspirations as well as the physical needs of the rising generations and of the now trampled-down masses. In order that one should fully comprehend *individual life* with its physiological, psychic and spiritual mysteries, he has to devote himself, with all the fervour of unselfish philanthropy and love for his brother-men, to studying and knowing *collective* life, or Mankind. Without preconceptions or prejudice, as also without the least fear of possible results in one or another direction, he has to decipher, understand and *remember* the deep and innermost

feelings and aspirations of the poor people's great and suffering heart. To do this he has first "to attune his soul with that of Humanity," as the old philosophy teaches; to thoroughly master the correct meaning of every line and word in the rapidly turning pages of the Book of Life of MANKIND, and to be thoroughly saturated with the truism that the latter is a whole inseparable from his own SELF.

How many of such profound readers of life may be found in our boasted age of science and culture? Of course we do not mean authors alone, but rather the practical and still unrecognised, though well known, philanthropists and altruists of our age; the people's friends, the unselfish lovers of man, and the defenders of human right to the freedom of Spirit. Few indeed are such; for they are the rare blossoms of the age, and generally the martyrs to prejudiced mobs and time-servers. Like those wonderful "Snow flowers" of Northern Siberia, which, in order to shoot forth from the cold frozen soil, have to pierce through a thick layer of hard, icy snow, so these rare characters have to fight their battles all their life with cold indifference and human harshness, and with the selfish ever-mocking world of wealth. Yet, it is only they who can carry out the task of perseverance. To them alone is given the mission of turning the "Upper Ten" of social circles from the broad and easy highway of wealth, vanity and empty pleasures into the arduous and thorny path of higher moral problems, and the perception of loftier moral duties than they are now pursuing. It is also those who, already themselves awakened to a higher Soul activity, are being endowed at the same time with literary talent, whose duty it is to undertake the part of awakening the sleeping Beauty and the Beast, in their enchanted Castle of Frivolity, to real life and light. Let all those who can, proceed fearlessly with this

idea uppermost in their mind, and they will succeed. It is the rich who have first to be regenerated, if we would do good to the poor; for it is in the former that lies the root of evil of which the "disinherited" classes are but the too luxuriant growth. This may seem at first sight paradoxical, yet it is true, as may be shown.

In the face of the present degradation of every ideal, as also of the noblest aspirations of the human heart, becoming each day more prominent in the higher classes, what can be expected from the "great unwashed"? It is the head that has to guide the feet, and the latter are to be hardly held responsible for their actions. Work, therefore, to bring about the moral regeneration of the cultured but far more immoral classes, before you attempt to do the same for our ignorant younger Brethren. The latter was undertaken years ago, and is carried on to this day, yet with no perceptible good results. Is it not evident that the reason for this lies in the fact that but for a few earnest, sincere, and all-sacrificing workers in that field, the great majority of the volunteers consists of those same frivolous, *ultra*-selfish classes, who "play at charity" and whose ideas of the amelioration of the physical and moral status of the poor are confined to the hobby that money and the Bible alone can do it? We say that neither of these can accomplish any good; for dead-letter preaching and forced Bible-reading develop irritation and later atheism, and money as a temporary help finds its way into the tills of the public-houses rather than serves to buy bread with. The root of the evil lies, therefore, in a moral, not in a physical cause.

If asked, what is it then that will help, we answer boldly: Theosophical literature; hastening to add that under this term, neither books concerning Adepts and phenomena, nor the Theosophical Society publications, are meant.

Take advantage of, and profit by, the "tidal wave" which is now happily overpowering half of Humanity. Speak to the awakening Spirit of Humanity, to the human Spirit and the Spirit in man, these three in One and the One in all. Dickens and Thackeray, both born a century too late—or a century too early—came between two tidal waves of human spiritual thought, and though they have done yeoman service individually and induced certain partial reforms, yet they failed to touch society and the masses at large. What the European world now needs is a dozen writers such as Dostoevsky, the Russian author, whose works, though *terra incognita* for most, are still well known on the Continent, as also in England and America, among the cultured classes. And what the Russian novelist has done is this: he spoke boldly and fearlessly the most unwelcome truths to the higher and *even to the official classes*—the latter a far more dangerous proceeding than the former. And yet, behold, most of the administrative reforms during the last twenty years are due to the silent and *unwelcome* influence of his pen. As one of his critics remarks, the great truths uttered by him were felt by all classes so vividly and so strongly that people whose views were most diametrically opposed to his own could not but feel the warmest sympathy for this bold writer, and even expressed it to him. . . .

It is writers of this kind that are needed in our day of reawakening; not authors writing for wealth or fame, but fearless apostles of the living Word of Truth, moral healers of the pustulous sores of our century. France has her Zola who points out—brutally enough, yet still true to life—the degradation and moral leprosy of his people. But Zola, while castigating the vices of the lower classes, has never dared to lash higher with his pen than the *petite bourgeoisie*, the

immorality of the higher classes being ignored by him. Result:, The peasants who do not read novels have not been in the least affected by his writings, and the *bourgeoisie*, caring little for the *plebs*, took such notice of *Pot bouille* as to make the French realist lose all desire of burning his fingers again at their family pots. From the first then, Zola has pursued a path which, though bringing him to fame and fortune, has led him nowhere in so far as salutary effects are concerned.

Whether Theosophists, in the present or future, will ever work out a practical application of the suggestion is doubtful. To write novels, with a moral sense in them deep enough to stir society, requires a great literary talent and a *born* Theosophist, as was Dostoevsky—Zola standing outside of any comparison with him. But such talents are rare in all countries. Yet, even in the absence of such great gifts, one may do good in a smaller and humbler way by taking note and exposing in impersonal narratives the crying vices and evils of the day, by word and deed, by publications and practical example. Let the force of that example impress others to follow it; and then, instead of deriding our doctrines and aspirations, the men of the twentieth, if not of the nineteenth century, will see clearer, and judge with knowledge and according to facts instead of prejudging agreeably to rooted misconceptions. Then and not till then will the world find itself forced to acknowledge that it was wrong, and that Theosophy alone can gradually create a mankind as harmonious and as simple-souled as Kosmos itself; but to effect this Theosophists have to act as such. Having helped to awaken the spirit in many a man—we say this boldly challenging contradiction—shall we now stop instead of swimming with the TIDAL WAVE?

THE RIGHT WAY OF LIVING

BY BENEDICT DE SPINOZA

Introduction

SPINOZA I find too little known amongst Indians, Englishmen, and Theosophists. Yet he is one of the greatest of western philosophers. On the continent, in my own country of course, but also in Germany and France, he is (at any rate he was, before the Nazis came into power) much better known. Jew by race, Spanish-Portuguese by extraction, Dutch by birth and country of adoption, he wrote in Latin, the language of science in his time, which was the seventeenth century (1632-77), Holland's golden age. For Indians especially he should be of the greatest interest. As Hegel has remarked, he was the first to introduce out-and-out pantheism into western philosophy, indeed to make it the living vein of all his thoughts. Others, before and after him, have as it were dallied with the idea, none is as steeped in it as he. If I were asked to classify his philosophy, I would place it with the Vedānta of the Viśiṣṭādvaita, and with Buddhism of the Vijñānavāda schools. Like the Buddha's Spinoza's aim was fundamentally practical, that is ethical. There are other resemblances, in the deepest reaches of thought, but they cannot be dealt with here. I have been an ardent Spinozian for nearly twenty years, and would like to see his philosophy spread more in these days.

It might bring greater understanding, and thereby peace and happiness to many, and so contribute its share towards general world-peace. As an introduction to his philosophy I here reproduce some pages from the fourth part of his most perfect work, the *Ethica*. It is but a small book, and may be easily mastered by anyone with a studious turn of mind. English translations by A. J. Boyle, and W. Hale Whyte are obtainable respectively in the " Everyman's Library," and from the " Oxford University Press." The following is an independent translation, for which I had much help from Glazemaker's and Gorter's seventeenth century (1677) and nineteenth century (1895) renderings. I have made mine, like the last named, as literal, as I possibly could, but I have also not hesitated here and there to simplify or to elaborate the text, where I thought it would be helpful to an easier comprehension. For my aim is above all to popularize Spinoza. The title (*de recta vivendi ratione*) is taken from the introductory words to the Appendix. The title of the fourth part should in fact be enlarged with it, and so be made to run : " Of man's servitude, the force of his passions, and the right way of living." The Preface and Appendix have been translated completely, the rest in a few short extracts only. The paragraph headings are all mine. If this specimen of Spinozian philosophy raises a cry for more, as I hope it will, for Spinoza is very modern notwithstanding the three centuries separating us from him, I will readily supply the needful.

BHIKKHU ARYA ASANGA

Man's Servitude [1]

When a man is powerless to moderate and master his passions, this impotence is called his servitude. For they command and he obeys. However, not by right is man subject to passions, but by destiny. When in the latter's power, he is often forced, though seeing for himself what is better, to follow what is worse. The cause of this will be here set forth, as also what there is of good and evil in man's passions. But first something must be said about perfection and imperfection.

Perfection and Imperfection

When a man has determined to make something, and has made it perfect, not only he himself will say that it is perfect, but everyone will say so, who rightly knows, or believes he knows, the author's mind and purpose. For example, if someone sees a work not yet completed, and knows the author's purpose is to build a house, he will say that the house is still imperfect. On the other hand, he will say that it is perfect as soon as he sees it brought to an end, or finished as the author had it in mind. But if someone sees a work, and has never seen one similar, nor knows the mind of the workman, then of course he cannot know whether that work is perfect or imperfect. And that seems to have been the first significance of these two words.

General Ideas or Models of Things

But after man had begun to form general ideas, and to think out models of houses, buildings, towers, etc., and to prefer some models to others, it happened that everyone called that perfect which agreed with the general idea he had formed

[1] Preface.

of the thing, and on the contrary that imperfect which he saw agreed less with his idea of the model, though according to the idea of the workman it might very well be fully consummated or accomplished. Nor does it seem to be for any other reason that men commonly also call natural things, namely those not made by human hands, perfect or imperfect. For, of natural as well as of artificial things, men are wont to form general ideas, which they hold for models of things, and which they believe Nature also considers and takes for models. Therefore, when they see something being made in Nature which agrees less with the conception of the model they have of the thing, then they believe that Nature has failed, or has sinned, and has left that thing imperfect. Thus we see that men are used to call natural things perfect and imperfect, more from prejudice than from a true knowledge of them.

God or Nature has no End in View

Nature does not act for an end. For, that eternal and infinite being that we call God or Nature, acts with the same necessity as it exists. For, as it exists by the necessity of its nature, so it acts by that same necessity. The reason or cause, therefore, why God or Nature acts, and why exists, is one and the same. Therefore, as it exists, so it acts, for no principle or end.

Man's Desire final and efficient Cause

That which we call a cause for an end (*finis*), or a final cause, is nothing else than man's desire itself, in so far as it is considered to be the principle or primary cause of a thing. For example, if we say that habitation is the final cause of this or that house, then we certainly understand nothing else by it than that, from what he imagines to be the comforts of a domestic life, man has had the desire to build a house. Wherefore habitation, in so far as it is considered as a final cause, is nothing else than this single desire, which in truth is the efficient cause, though it is considered as the primal cause, because men are commonly ignorant of the causes of their desires. For, men are indeed conscious of their actions and desires, but ignorant of the causes by which they are determined to desire a thing.

Reality and Perfection the same

Further, what they commonly say, that Nature sometimes fails, or sins, or produces imperfect things, I count these as fictions. Perfection and imperfection, therefore, are in truth only modes of thinking, namely notions which we are in the habit of forming from comparing individual things of the same species or genus with one another, and for the above reason I understand by reality and perfection the same thing.

Imperfection is Negation

For we are wont to bring all individual things in Nature under one genus, which is called the most general notion, namely under the notion of being or reality which belongs absolutely to all individuals of that genus in Nature. In so far, therefore, as we bring all these individuals in Nature under this genus, and compare them with each other, and find that some have more of this being or reality than others, in so far do we say that some are more perfect than others. And in so far as we ascribe to them what involves a negation, as termination, finiteness, impotence, etc., in so far do we call them imperfect, because they do not affect our minds as much

as those which we call perfect, and not because they lack something that should be theirs, or because Nature has sinned. For nothing of any kind belongs by right to Nature except that which follows of necessity from the nature of its efficient cause, and anything which follows from the necessity of the efficient cause, is necessary.

Good and Evil

As regards good and evil, they indicate nothing positive in things when these are considered in themselves. For they too are nothing else but modes of thinking, or notions which we form from comparing things with one another. For, one and the same thing may at the same time be good, evil or indifferent. For example, music is good for a melancholy, bad for a man in mourning, but for the deaf neither good nor bad. But though it is thus with things, still we have to retain these terms in the sense I have explained. By good, therefore, I understand that which we certainly know to be good for us, or to be the means by which we may approach more and more the model of human nature which we have placed before us. But by evil I understand that which we certainly know to hinder our getting possession of what is good, or of the means by which we may reproduce that same model. Further, we shall call men more perfect or imperfect, in so far as they approach more or less that same model. For above all it should be remarked that when I say that a thing passes from lesser to greater perfection, and the reverse, I do not mean that it is changed from one essence or form into another. For a horse, for example, ceases to be, as well when it is changed into a man, as into an insect. But I mean, that its power to act, in so far as it is understood from its own nature, increases or diminishes.

Duration

Finally, by perfection, as I have said, I understand reality, that is the essence of a thing, in so far as it exists and acts in a certain manner, no account being taken of its duration. For, no single thing can be called more perfect, because it has persevered in its existence for a longer time. For, the duration of things cannot be determined from their essence, as the essence of things does not involve any certain and definite time of existence. But anything, whether more perfect or less, can with the same force by which it began its existence, persevere in its existence, so that all things are equal in this respect.

The Dictates of Reason [1]

Because reason demands nothing contrary to Nature, or to one's own nature, therefore it demands that everyone shall love himself, seek what is good for him, that is what is truly good, and desire all that which in truth leads man to greater perfection. It also requires absolutely that everyone shall strive to preserve his being as much as is in him. Which indeed is as necessarily true as that the whole is larger than a part of it. Further, as virtue is nothing else than to act from the laws of one's own nature, and as no one strives to preserve his being except from the laws of his own nature, it follows, ***first***, that the foundation of virtue is the same striving to preserve one's own being, and that happiness consists in man's ability to preserve his being. *Second*, it follows that virtue is the desire for oneself, and that nothing exists which is more excellent or of greater good to us, for which reason we should desire it. ***Third***, it finally follows that those who kill themselves have an impotent spirit. They are altogether overcome by external causes opposed to their nature.

[1] From Sch. to Pro. 18.

Of the greatest Good to Man is Man himself

We can never bring about, that we need nothing outside ourselves to preserve our being, and that we live in such a manner, that we have no commerce with things that are outside ourselves. And if we regard our mind, it is plain that our understanding would be more imperfect if it is alone and does not understand anything except itself. Many, therefore, are the things outside us that are good for us, and which consequently are to be desired. Of these none can be thought more excellent than those which altogether agree with our nature. If for example two individuals of entirely the same nature are mutually bound together, they compose as it were one individual with double the power of each. To man, therefore, nothing is of greater good than man. Men cannot wish anything more excellent to preserve their being, than that all should agree with all in such a way that the minds and bodies of all compose as it were one mind and one body, and that all together should strive to preserve their being as much as they can, and that all together should seek for themselves the common good of all. From this it follows that men who are governed by reason, that is men who, led by reason, seek what is good for them, desire nothing for themselves which they do not desire for the rest of mankind, and therefore that they are just, faithful, and honest. The principle, therefore, that everyone is bound to seek what is good for him, is not the foundation of impiety, as some believe, but on the contrary of virtue and piety.

No one can desire not to exist [1]

Nobody, except when overcome by causes external and opposed to his nature, leaves off to desire what is good for

[1] From Sch. to Pro. 20.

him, or to preserve his being. Nobody, from the necessity of his own nature, but only when forced by external causes, refuses food, or kills himself, which can be done in many ways. For example, some one kills himself, forced by some one else who turns his right hand, holding by chance a sword, and forces that sword to be directed towards his heart; or because by command of a Tyrant he is compelled, like Seneca, to open his veins, that is when he desires to evade a greater by a lesser evil; or finally, because of hidden external causes which dispose his imagination, and affect his body in such a way that the latter takes on another nature, contrary to the former. Of this the idea cannot be in the mind. For, that a man, from the necessity of his own nature, should strive not to exist, or to be changed into another form or essence, is as impossible as that anything could come from nothing.

Every one desires to preserve himself [1]

To strive to preserve oneself, is the first and only foundation of virtue. No other principle prior to this can be conceived, and without it no other virtue can be conceived.

Man is a God to Man [2]

There is no single thing in Nature which is of greater good to man than a man who lives according to the dictates of reason. And when everyone most seeks what is good for him, then are men doing most good to each other. Of these things daily experience furnishes so many and so bright examples, that it is almost on everybody's lips, that man is a God to man. Man alone can give man all he needs. Yet it happens rarely that men live according to the dictates of reason.

[1] From Cor. to Pro. 22.

[2] From Cor. and Sch. to Pro. 35.

It is thus with them, that they are mostly envious and harmful to one another. Nevertheless they are hardly ever able to lead a solitary life, so that to most people the definition that man is a sociable animal, has seemed very attractive And in truth it is thus, that from men's common society arise many more comforts than discomforts. Therefore, let the Satyrists laugh as much as they like at human affairs, and the Theologists detest, and the Melancholy praise as much as they can an uncultured rustic life, condeming men and admiring brutes, yet they will experience that by mutual help men can produce the things they need much easier, and that they cannot avoid the dangers, threatening from all sides, without joint labour, not to mention that it is much more excellent and more worthy of our mind to contemplate men's deeds rather than those of beasts.

The Natural and the Civilized State [1]

Every one exists by the highest right of Nature, consequently by the highest right of Nature every one acts and does those things which follow from the necessity of his nature, and therefore by the highest right of Nature every one judges what is good and what evil, consults his own good from his own nature, revenges himself, and strives to preserve what he loves, and to destroy what he hates. And if man lived by the guidance of reason, everyone would possess this his right without doing any harm to others. But because they are subject to passions which far exceed man's power or virtue, therefore they are often drawn in different directions, and are opposed to one another, whereas they need each other's help. Therefore, in order that men may live in concord, and may be of good to one another, it is necessary that they give up their

[1] From Sch. 2 to Pro. 37.

natural right, and render security to each other that they will do nothing which will bring harm to others. In what manner this may be done, namely so that men who are necessarily subject to passions, and inconstant and variable, may render security to each other, appears from this that no passion can be mastered than by another stronger passion, opposed to the passion which is to be mastered, and that every one abstains from inflicting harm for fear of a greater harm. Upon these laws of Nature, then, is it possible to establish a Society, if it vindicates for itself the right which people have of revenging themselves and of judging what is good and what evil. Which Society, therefore, must have the power to prescribe the common way of living, to make laws, and to support these by penalties. Now, such a Society, established by laws and the power to maintain itself, is called a civilized state, and those who are protected by its right, are called citizens. From which we easily understand that there is nothing in the natural state of things, which by common consent is good or evil. For everyone who is in the natural state, consults only his own good, and decides from his own nature what is good and what evil with regard only to his own good. And he is bound by no law to obey anybody except himself alone, and therefore in the natural state there is no conception of sin. But, on the other hand, in the civilized state, everywhere and by common consent, it is decided what is good and what evil, and every one is bound to obey the State. Therefore, sin is nothing else than disobedience, which consequently is punished by the right of the State alone, and obedience on the contrary is counted as merit, for even thereby he is judged worthy to enjoy the privileges of the State. Further, in the natural state nobody is by common consent master of anything, nor is there anything in Nature which can be said to

belong to this and not to that man. But everything belongs to everybody. And, therefore, in the natural state there is no conception of any will which is to give to everybody or to take from anybody what is his. That is, in the natural state there is nothing which can be called just or unjust, but otherwise in the civilized state, where it is decided by common consent what belongs to this and what to that man. From which it is evident that justice and injustice, sin and merit, are extrinsic notions, and not attributes expressing the nature of the mind.

Passions of Hate [1]

Hate and ridicule, envy, contempt, anger, revenge, and all other passions belonging to hate, or springing from it, are evil. Whatever we desire because of our being affected by hate, is base, and unjust in the civilized state.

Ridicule and Laughter [2]

Between ridicule and laughter I recognize a great difference. For laughter and mirth are pure joy, and therefore, if they are not in excess, are in themselves good. Nothing in fact but a grim and grievous superstition forbids delight. For how would it be more proper to still hunger and thirst than to drive away sorrow? My reasoning is this, and so have I convinced my mind: No God or any other being, who is without envy, delights in my impotence and discomfort, nor counts our tears, sobs, fears, and other such things which are signs of an impotent spirit, for virtues. But on the contrary, the greater the joy by which we are affected, the greater the perfection to which we are transported, that is, the more we are necessarily partaking of the divine Nature. To make use of

[1] From Pro. 45 and Cor.
[2] From Sch. to Pro. 45.

things, therefore, and as much as possible to delight in them (but not to surfeit, for that is not delight) is a wise man's way. It is the way of a wise man, I repeat, to refresh and to recreate himself with moderate and mild food and drink, as also with scents, agreeable green plants, ornaments, music, exercises, theatres, and other such things, which every one can partake of without harm to others. For man's body is composed of manifold parts of diverse nature, which continually need new and varied nourishment, so that the whole of the body may be equally fit for all those things which may follow from its nature, and consequently the mind also may be equally fit to understand many things at the same time. This way of living, then, is in perfect accord both with our principles and with common practice. Wherefore this way of living is the best of all, and is in every sense to be recommended.

Fight Hate with Love [1]

He who lives by the guidance of reason strives as much as he can to repay the hate, anger and contempt of others towards himself with love or generosity. He who wishes to avenge injuries by returning hate for hate, leads indeed a miserable life. But he, on the other hand, who tries to drive out hate by love, he certainly fights joyfully and confidently, resisting with equal ease many men or one man, and needing little the help of fortune. But those whom he vanquishes, yield joyfully, not from want of strength, but from increase of strength.

Hope and Fear [2]

The passions of hope and fear indicate a defect in our thinking and an impotence of mind, and for this reason also

[1] From Pro. 46 and Sch.
[2] From Sch. to Pro. 47.

carelessness, despondency, exultation and remorse are signs of an impotent mind. For, though carelessness and exultation are passions of joy, yet they suppose that sorrow has gone before, namely hope and fear. Therefore, the more we strive to live by the guidance of reason, the less we strive to depend on hope, but the more to free ourselves from fear, and to rule our destiny as best we can, directing our actions by the sure counsel of reason.

To do well and to rejoice [1]

He who rightly knows that everything follows necessarily from the divine Nature, and happens according to the eternal laws and rules of Nature, he will find nothing which is worth hate, ridicule or contempt, nor will he pity anything. But he will strive, as much as human strength or virtue can bear, *to do well and to rejoice.* Add to this, that he who is easily touched by the passion of commiseration or pity, and moved by another's misery and tears, often does something of which he later repents, as much because in passion we cannot do anything of which we are sure that it is good, as because we may easily be misled by false tears. But here I have particularly in mind a man who lives by the guidance of reason. For he who is by reason nor pity moved to help others, is justly called inhuman. For he seems unlike a human being, having divested himself of all humanity.

The Free Man [2]

A free man thinks of nothing less than of death, and his wisdom is not a contemplation of death but of life. If men were born free, they would not know of good or evil, as long

[1] From Sch. to Pro. 50.

[2] From Pro. 67-73.

as they remain free. The virtue of a free man is seen to be as great in turning aside, as in overcoming dangers. A free man who lives amongst the ignorant tries, so far as possible, to avoid their favours. Free men alone are exceedingly grateful to one another. A free man never acts deceitfully, but always faithfully. The man who is guided by reason, is more free in a State where he lives under the common law, than in solitude where he obeys himself alone.

The Valorous Man [1]

These things of man's true freedom belong to fortitude or valour and to generosity. The valorous man hates nobody, is angry with nobody, envies nobody, is displeased with nobody, despises nobody, and is least of all proud. The valorous man considers this in the first place, that everything follows from the necessity of the divine Nature, and that therefore everything which he thinks to be harmful and evil, and further everything which seems to be impious, dreadful, unjust and base, springs from the fact that he himself knows things only in a disturbed, fragmentary and confused manner. And for this reason he strives above all to understand things as they are in themselves, and to remove the impediments to true knowledge, as for example hate, anger, envy, redicule, pride, and such like things. And therefore, as much as he can, he will try, as we have said, *to do well and to rejoice.*

Actions and Passions [2]

1. All our strivings or desires follow from the necessity of our nature in such a manner that they can be understood

[1] From Sch. to Pro. 73.

[2] Appendix. The division in paragraphs as well as their numbering are taken from the original.

either through our nature alone as their nearest cause, or in so far as we are a part of Nature which in itself, without other such parts or individuals, cannot be adequately conceived.

2. Desires, which follow from our nature in such a manner that they can be understood through our nature alone, are those which regard the mind in so far as it is conceived as consisting of adequate ideas. All other desires do not regard the mind except in so far as it conceives things inadequately, and in so far as their force and increase are not determined by man's power but by things outside us. Therefore, those first desires are rightly called actions, but these other desires are called passions, for those always show our power, and these on the contrary our impotence and partial knowledge.

3. Our actions, that is those desires which are determined by man's power or reason, are always good, but the others may be good as well as evil.

Man's greatest happiness is to know himself

4. In life, therefore, it is of the utmost good to perfect the understanding or reason as much as we can, and in this one thing consists man's greatest happiness or beatitude. For beatitude is nothing else than that acquiescence of the spirit which springs from the intuitive knowledge of God. But to perfect the understanding is also nothing else than to understand God with his attributes and actions, following from the necessity of his Nature. Wherefore the ultimate end of a man guided by reason, that is the highest desire by which he studies to moderate all the other desires, is that by which he is led adequately to know himself and all things which fall within his understanding.

Let understanding be the Law

5. Therefore, there is no rational life without understanding, and things are good only in so far as they help men to enjoy the life of the mind determined by understanding. But on the contrary, the things which hinder man from perfecting his reason and enjoying the rational life, these alone we declare to be evil.

6. But because all those things of which man is the efficient cause, or which are entirely in his power, are of necessity good, therefore nothing evil can befall man except from outside causes, namely in so far as he is a part of the whole of Nature, the laws of which human nature is forced to obey, and to which it has to adapt itself in almost an infinite number of ways.

Intercourse with Others

7. Neither can it be that man is not a part of Nature and does not follow its common order. But if he dwells amongst other such parts, or individuals, who agree with his Nature, then his power of action is helped and fostered. But if on the contrary amongst such there are those who least agree with his nature, then he will hardly be able, and not without great change of himself, to adapt himself to them.

8. Anything that exists in Nature, which we judge to be evil or apt to hinder our ability to exist and to enjoy a rational life, we are allowed to remove from our path in such a manner as seems safest. And anything on the contrary which he judges good or useful for the preservation of our existence and the enjoyment of a rational life, we are allowed to take for our use and to use for ourselves in every way. And absolutely every one is by the highest right of Nature allowed to do that which he judges conducive to his own good or usefulness.

Education of man in a rational life

9. Nothing can agree better with the nature of a thing than other individuals of the same kind. Therefore, there is nothing of greater good to man for the preservation of his existence and the enjoyment of a rational life, than a man who is guided by reason. Further, because amongst single things we know of nothing more excellent than a man who is led by reason, therefore by nothing can anyone show better how much he is worth in skill and talent, than by the education of men in such a way that they live at last by the due reign of reason.

Men are most dangerous

10. In so far as men are borne away by envy, or any other passion of hatred against each other, in so far are they opposed to each other, and are consequently to be feared, and the more so, because they are more powerful than any other single thing or individual in Nature.

Minds are not vanquished by arms

11. Minds, however, are not vanquished by arms, but by love and generosity and bounty.[1]

Friendship is the greatest good

12. It is for men's greatest good to contract friendships and to bind themselves with such bonds as can best make of them all one man, and absolutely to do those things which serve to confirm friendships.

Evil Carping

13. But for this, skill and vigilance is required. For men are changeable (since rare are those who live according to the dictates of reason), and mostly envious, and leaning more to revenge than to compassion. To bear with each one according to his character, and to restrain himself, nor to imitate their passions, requires a singular power of mind. But those who on the contrary know only how to carp at men, and to reprove their vices rather than to teach them virtues, and not to strengthen but to strangle man's spirits, those are harmful both to themselves and to all others. Wherefore many, because of too great impatience of mind and false religious zeal, have preferred to live amongst brute nature rather than amongst men; just as boys or youths who are unable to bear with an equal mind the rebukes of their parents, fly to the army, and choose the discomforts of war, and the reign of tyranny rather than the domestic comforts and the paternal admonitions, and suffer whatever burdens are imposed upon them, if only they may revenge themselves upon their parents.

[1] See Par. 17.

Concord

14. Though, therefore, men mostly govern all things by desire, yet from their mutual association in a commonwealth or Society follow more advantages than disadvantages. Wherefore it is better to bear their harmful deeds with an equal mind, and to apply zeal to those things which serve the binding together in concord and friendship.

15. The things which engender concord are those which regard justice, equality, and honesty. For men, besides that which is unjust and iniquitous, bear ill also what is held base, or that anyone should despise the accepted customs of the State. To the binding together in love, however, those things are in the first place necessary, which regard religion and piety.

16. Further, concord is wont to be engendered mostly from fear, but then it is without loyalty. Add to it that fear arises from impotence of mind, and therefore does not belong to the use of reason; neither does pity, though it seems to bear on its face the appearance of piety.

Charity

17. Men are also vanquished by bounty, especially those who have not wherefrom to produce such things as are necessary for the sustenance of life. But still, to give help to every poor far surpasses man's power and the utility of a private person. For the riches of a private man are by a long way insufficient to supply that help. Besides, the power of one man is too limited than that he can bind all in friendship to himself, wherefore the care of the poor is incumbent on the whole community, and concerns the common good.

18. In the acceptance of benefits and the return of thanks, a wholly different course must be taken.[1]

Sensual Love

19. Sensual love, that is the lust to copulate, which arises from the sight of an external form, and absolutely all love which has another cause than freedom of mind changes easily into hate, unless, which is worse, it is a kind of rage, and then discord is fostered rather than concord.

Matrimony

20. As regards matrimony, it is certain that it is in accord with reason if the desire to join the bodies is not engendered solely by the external form, but also by the love to beget children and wisely to educate them, and if, besides,

[1] Consult above, "The Free Man". A. A.

the love of both, of man as well as woman, has as its cause not only the external form, but specially freedom of mind.

Flattery

21. Further, flattery engenders concord, but by the foul crime of slavery, or perfidy; none are more captured by flattery than the proud, who wish to be the first but are not.

Self-abasement or Servility

22. In self-abasement or servility, there is a false appearance of piety and religion. And though abasement is contrary to pride, yet the servile are akin to the proud.

Shame

23. Shame also promotes concord in those things which cannot remain hidden. And because shame is a kind of sorrow, it does not arise from the use of reason.

Other Passions of Sorrow

24. The remaining passions of sorrow for men are directly opposed to justice, impartiality, honesty, piety, and religion. And though censure seems to carry on its face the appearance of impartiality, yet lawlessness is there where every one is allowed to judge of another's deeds, and to take his or another's right in his own hands.

Propriety

25. Propriety, or the desire to please men, when determined by reason, belongs to piety. But if it arises from passion, it is ambition, or the desire by which men, through

false show of piety, generally raise discord and seditions. For, he who wishes to help others by counsel and deeds, so that they may together enjoy the highest good, he will try above all to bind them to himself in love, but not to gain their admiration so that for example a school of thought may be named after him, nor absolutely to give any cause for envy. In common talk, besides, he will take heed not to mention men's vices, and of human impotence he will take care to speak only sparingly, but largely of man's virtue or power, and in what way it may be perfected, so that, not driven by fear or aversion, but wholly by the affects of joy, they may try to live as prescribed by reason.

The Use of Natural Things

26. Besides men, there is no other single being in Nature, in whose mind we can take delight, and whom we can bind to us in friendship or any other kind of bond. Therefore, whatever there is in Nature besides men, our reason does not dictate to preserve it for our good, but teaches us, according to its varied uses, to preserve, or adapt it in every way for our good.

Nourishment

27. Besides the experience and knowledge which we acquire from observing things outside us, and seeing them change into other forms, the good they can further have for us, regards principally the preservation of our body. And for this reason, those things are specially good which can feed and nourish the body, so that all its parts may be able rightly to perform their functions. For, the fitter the body is, so that it can be affected in manifold ways, and can affect outer things in manifold ways, the fitter the mind is to think and

know. But of such kind there appear to be few things in Nature, wherefore, to nourish the body as it behoves, it is necessary to use many aliments of diverse kinds. For the human body is composed of many parts of diverse nature, which need continuous and varied nourishment, so that the whole body may be equally fit for all the things which follow from its nature, and consequently the mind also may be equally fit to think and know manifold things.

Money

28. But to bring these things ahout, the power of one man would hardly suffice, unless men render help to each other. Money has given us a truly compact substitute for all things, wherefore its image is wont greatly to occupy the mind of the common people. For they can scarcely imagine any kind of joy without the accompanying thought of money as the cause.

The Miser

29. But this is really a vice only in those who seek money, not from want, nor from necessity, but because they have learned the arts of gain, in which they greatly exult. For the rest, they feed the body only from habit and sparingly, because they count what is spent on its preservation as so much loss of their goods. But those who know the right use of money, and regulate their measure of wealth solely according to their needs, are content with little.

Excess of Joy

30. Because those things are good which help the bodily parts to fulfil their duty, and joy exists in that which helps or increases the power of man, in so far as he consists of mind and body, therefore are all those things good which bring joy.

But still, because on the other hand things do not exist and act for the end of giving us joy, and their power to act is not tempered according to our good, and finally, because joy is generally most strongly connected with one special part of the body, therefore the passions of joy, and consequently also the desires which spring from them, if reason and heedfulness are absent, generally go to excess, to which is to be added that, because of our passion, we hold that best which is sweet in the present, and cannot with an equal force of passion in our heart appreciate future things.

The Superstition of Sorrow

31. But superstition seems on the one hand to judge that good which gives sorrow, and on the other hand that evil which gives joy. But no being except an envious one, can delight in my impotence and discomfort. For, the greater the joy we experience, the greater the perfection to which we are transported, and consequently the more we partake of the divine Nature. Nor can joy ever be evil when tempered to the right measure of our good. But he, on the other hand, who is led by fear, and does good only to avoid evil, is not guided by reason.

Acquiescence in Adversity

32. But human power is very limited, and is infinitely surpassed by the power of external causes, and therefore we have not the absolute power to fit all things that are outside us to our good. Yet those things which happen to us contrary to what is good for us, we shall bear with equanimity if we are conscious that we have done our duty, and that the power we have could not reach so far as to enable us to avoid them. In which, if we clearly and distinctly understand it, that part

of us which belongs to the understanding, that is our better part, will wholly acquiesce, and strive to preserve itself in that acquiescence. For, in so far as we understand that we are not able to desire anything except that which is necessary, and are not able absolutely to acquiesce except in the truth, in so far therefore as we rightly understand this, so far only is our better part striving in concord with the whole of Nature.

Note. The last sentence has been mistranslated by all translators known to me (Gebhardt, Stern, Saisset, Hale White, Boyle, Gorter, Meyer, Van Suchtelen, and some others) except the oldest, Glazemaker. Gorter seems to be the only one who felt that something was wrong, and who therefore tried a different solution, which however does not seem satisfactory. I follow Glazemaker's translation. The common rendering is: "In so far as we understand, we are not able to desire anything except what is necessary, and are not able absolutely to acquiesce except in the truth." But, whether we understand it or not, the fact is that "we are not able to desire anything except what is necessary", that is what follows of necessity from our nature. So also "we are not able to acquiesce absolutely except in the truth." If however we understand this, then we will not rebel against Nature and that which follows necessarily from her, but will act as much as we can in unison with her, and so find real freedom and happiness.—A.A.

DATE OF RĀMATĪRTHA YATI, THE AUTHOR OF A COMMENTARY ON THE SAṄKṢEPAS'ĀRĪRAKA

Between A.D. 1525 and 1575

By P. K. Gode, M.A.

Dr. Dasgupta[1] assigns Rāmatīrtha, the author of the *Anvayaprakās'ikā* (a commentary on the *Saṅkṣepas'āriraka* of Sarvajñātmamuni to the "*middle of the Seventeenth Century*" *i.e.* to about 1650 A.D. He states in the same context that Rāmatīrtha's *Anvayaprakās'ikā* shows an acquaintance with Madhusūdana's *Advaitasiddhi*. If this statement

[1] *Vide* p. 56 of *HIP* (History of Indian Philosophy), Vol. II (1932)—" Advaitānanda was a disciple of Rāmatīrtha, author of the *Anvayaprakas'ikā* . . . and a disciple of Kṛṣnatīrtha, a contemporary of Jagannāthās'rama, the teacher of Nṛsiṁhās'rama. Rāmatīrtha's *Anvayaprakās'ikā* shows an acquaintance with Madhusūdana's *Advaitasiddhi*; and he may thus be considered to have lived in the *middle of the seventeenth Century*."

These remarks may be represented as follows:

कृष्णतीर्थ—contemporary of—जगन्नाथाश्रम

pupil	
रामतीर्थ	
pupil	pupil
अद्वैतानंद	नृसिंहाश्रम

On p. 225 Dr. Dasgupta assigns Madhusūdanasarasvatī to " the first half of the Sixteenth Century " (*i.e.* between A.D. 1500 and 1550). *Vide* p. 659 of M. Kriṣṇamāchariar's *Classical Sans. Literature* where Madhusūdana is "*referred to 16—17th Century A.D.*

is correct the date of Rāmatīrtha lies after say about A.D. 1550 as Dr. Dasgupta assigns Madhusūdana Sarasvati to the "*first half of the Sixteenth Century.*"

I propose to prove in this paper that the date "*middle of the Seventeenth Century*" *i.e.* about A.D. 1650 given by Dr. Dasgupta for Rāmatīrtha is not correct as will be seen from the evidence recorded below.

According to Aufrecht[1] Rāmatīrtha, pupil of Kṛṣṇatīrtha, guru of Puruṣottama Mis'ra (*Saṁkṣepas'ārīrakatīkā*) composed the following works :

पदयोजनिका उपदेशसाहस्रीटीका

मानसोल्लासवृत्तान्तविलास, a comm. on Sures'vara's मानसोल्लास to S'aṁkarācārya's दक्षिणामूर्तिस्तोत्र.

वस्तुतत्वप्रकाशटीका

वाक्यार्थदर्पण

विद्वन्मनोरञ्जिनी वेदान्तसारटीका[2]

संक्षेपशारीरकव्याख्या[3]

स्तुतितरंगटीका (?) NW 502

It appears from the above entries that Rāmatīrtha is the author of (1) अन्वयप्रकाशिका mentioned by Dr. Dasgupta and (2) वेदांतसारटीका called विद्वन्मनोरञ्जिनी etc. The B.O.R. Institute MS. of the विद्वन्मनोरञ्जिनी (No. 129 of A 1883-84) ends :—

वेदान्तसारविवृतिं रामतीर्थाभिधो यतिः ।
चक्रे श्रीकृष्णतीर्थश्रीपदपंकजषट्पदः ॥ २ ॥

इति श्री वेदांतसारटीका विद्वन्मनोरंजनी समाप्ता ॥

[1] *CCI*, 514.

[2] *CCI*, 607—वेदान्तसार—"Comm. विद्वन्मनोरञ्जिनी by Rāmatīrtha yati or Rāmānandatīrtha"; many MSS. are noted here.

[3] *CCI*, 20—"अन्वयार्थप्रकाशिका a Comm. on संक्षेपशारीरक by Rāmatīrtha. Hall, p. 191. *NP*. VIII, 40. Proceed. *ASB*. 1869, p. 135."

I have already pointed out that Rāmatīrtha is posterior to about A.D. 1550 if Dr. Dasgupta's statement of Rāmatīrtha's posteriority to Madhusūdana[1] Sarasvatī is correct. The other terminus to the date of Rāmatīrtha is furnished by the date A.D. 1627 of a MS.[2] of the विद्वन्मनोरञ्जनी in the India Office Library, which ends as follows :

ओं संवत् । १६८३ । वर्षे फाल्गुनवदि २ । वाराणस्यां लिखितमिदं पुस्तकं ॥

If this date is correct, A.D. ***1627*** or *Saṁvat 1683* is a reliable terminus to the date of Rāmatīrtha and consequently we may assign Rāmatīrtha to a period (A.D. 1550 to 1627). This result of my investigation proves that Dr. Dasgupta's date for Rāmatīrtha *viz.* "middle of the Seventeenth Century" is not warranted by evidence.

Rāmatīrtha commented on the *Vedāntasāra* of Sadānanda. This work was commented on by another commentator Nṛsiṁhasarasvatī in A.D. 1588 (S'aka 1510)[3] and is therefore earlier than A.D. 1588. Dr. Dasgupta[4] states that Sadānanda was a contemporary of Nṛsiṁhās'rama. I have pointed out elsewhere[5] that Nṛsiṁhās'rama composed works in A.D. 1547 and 1558 and hence the period of his literary activity lies between A.D. 1525 and 1575. Sadānanda must,

[1] *Vide* p. 186 of Manuscript Notes in the *Adyar Library Bulletin*, Vol. V, Pt. 4 (December 1941) where Mr. K. M. K. Sarma assigns माधवसरस्वती the guru of मधुसूदनसरस्वती to "the second half of the fifteenth Century" *i.e.* between A.D. 1450 and 1500. Mr. Sarma rejects the date (A.D. 1540—1647) for मधुसूदन given by Rao Bahadur P. C. Divanji (p. 25 of *Siddhāntabindu*, G. O. S. 64, Baroda).

[2] *Vide* p. 750 of *I.O. MSS. Cata. IV* (1894)—MS. 2354 (1128*b*) foll. 22 etc.

[3] *Vide* Aufrecht, *CCI*, 607.

[4] *History of Indian Philosophy*, Vol. II (1932), p. 55.

[5] *Vide* my paper on "A New Approach to the Date of Bhaṭṭoj Dikṣita" in the *Annals* (Tirupati) 1940, Vol. I, Pt. 2, p. 126.

therefore, be assigned to the period (A.D. 1525 and 1575) and as Rāmatīrtha is the commentator of Sadānanda's work he is more near to A.D. 1550 than A.D. 1650, which is the date of Rāmatīrtha according to Dr. Dasgupta.

In the light of the foregoing discussion we may tentatively record the following chronology for Ramatīrtha and others:

A. D.	PARTICULARS
About 1490—1550	कृष्णतीर्थ Contemporary of जगन्नाथाश्रम
Between 1525—1575	pupil रामतीर्थ
Between 1525—1575	pupil अद्वैतानंद; pupil नृसिंहाश्रम (A.D. 1547, 1558)
Between 1525 & 1575	pupil सदानंद
1588	—Nṛsiṁha-Sarasvatī composed his Commentary on Sadānanda's वेदांतसार
1627	—India Office MS. of Rāmatīrtha's Commentary on the वेदांतसार

The purpose of the present paper is to shift Rāmatīrtha's date from the "middle of the *Seventeenth* Century" to the middle of the *Sixteenth* Century and consequently it is needless to enter into any more discussion about the dates of other writers in the above table than what has been already recorded in this paper.

आत्मानं परिरक्ष्य दुष्करतपोवृद्धद्विजाराधनै-
दानीयेषु च भक्तिपूर्वमसकृद्देयप्रदानैरपि ।
दण्डं दण्डयितव्यमात्रविषयं कृत्वा धरित्रीतले
राज्ञा धर्मपथे मतिं क्रमयता संरक्षितव्याः प्रजाः ॥ ८ ॥

आत्मानमिति । आत्मानं-स्वशरीरम् । परिरक्ष्य । स्वशरीरपरिपालनं खलु राज्ञः प्रथमो धर्मः, प्रजाक्षेमस्याशेषस्यापि तदायत्तत्वात् । अत एवाचार्यवाग्भटः प्राह—"राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत् । सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः । अन्नपानं विषाद्रक्षेद्विशेषेण महीपतेः । योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्या यन्निबन्धनाः" इति । दुष्कराणि यानि तपांसि तैः वृद्धाः-महान्तः ये द्विजाः-विप्राः तेषां आराधनैः-पूजनैः । असकृदिति द्वितीयपादोक्तः शब्दस्त्वत्राप्यनुषज्यते दानीयेषु च इत्यत्र विद्यमानेन चकारेण । दानीयेषु-दानार्हेषु जनेषु च । असकृत्-पदे पदे । भक्तिपूर्वं यथा तथा । देयप्रदानैः-दानार्हद्रव्याणामर्पणैरपि । (दानप्रदानैरपि इति च पाठान्तरम् ।) दण्डयितव्यमात्रविषयं-दण्डनार्हजनमात्रपर्यवसायिनम् । दण्डं-शिक्षाम् । भ्रान्त्या वा अनवधानेन वा हेत्वन्तरैर्वा यथा निरपराधिनो न शिक्षामनुभवेयुस्तथा जागरूकेण राज्ञा दण्डनीतिः परिपालनीयेति भावः । "दण्ड्यस्यादण्डनान्नित्यमदण्ड्यस्य च दण्डनात् । अतिदण्डाच्च गुणिभिस्त्यज्यते पातकी भवेत्" इति शुक्रनीतिः । कृत्वा । धर्मपथे-शास्त्रैः शिष्टैश्च विहिते धर्ममार्गे । मतिं-स्वबुद्धिम् । क्रमयता-व्यापारयता । राज्ञा-यथोक्तधर्मनिष्ठेन भूमिपालेन । धरित्रीतले-जगति । प्रजाः । संरक्षितव्याः-साधु परिपालनीयाः । प्रथमतः प्रजारक्षणमूलभूतस्य स्वात्मनः संरक्षणम्, ततस्तपोधनानां लोकोज्जीवनोपायोपदेशनिष्णातानां द्विजानामुपचरणम्, दानयोग्यानां दीनजनानां द्रव्यादिवितरणपूर्वकमादरणम्, शिष्टजनपरित्राणपूर्वकं दुष्टजनशिक्षणम् इत्येवं रीत्या सर्वदा धर्म्ये पथि निहितदृष्टिना नृपतिना प्रजानां पालनमस्ति निर्वर्तनीयमिति नितरां राजधर्मनिर्वहणस्य दुरन्ततां विमृश्य चिन्तास्तिमितमना भवति सचिवः ॥ ८ ॥

किं बहुना—

श्वःश्रेयसार्थं यततेऽनिशं यो राज्ञा किलानेन पृथग्विमर्शः ।
स्वस्मिन्नमात्येषु सुहृत्सु राष्ट्रे दुर्गेषु कोशेषु बलेषु कार्यः ॥ ९ ॥

निर्ज्ञातसर्वतन्त्रेषु विगूढामोघमन्त्रेषु मन्त्रिषु विन्यस्तसमस्तकार्यभरस्य तु राज्ञो निश्चिन्ततैव । परं तु तेषां व्याकृष्यन्ते दुरन्तया तत्कार्यचिन्तयानया हृदयानि ।

तस्यैतस्य जीवराजस्य चिन्ताभारमेव क्रोडीकरोति किंबहुनेति । तदेवावस्थान्तरं विवृणोति श्वःश्रेयसार्थमिति । यः-जीवराजः । अनिशं-सर्वदा । श्वःश्रेयसार्थं-आगामिमोक्षरूपश्रेयस्साधनार्थमित्यर्थः । श्वः-आगामि श्रेयः-कल्याणं यस्मिन् तत् श्वःश्रेयसम् इति तद्व्युत्पत्तिः । "श्वसो वसीयः श्रेयसः" इत्यच् । यतते-उद्युक्तो वर्तते । अनेन-तथा श्वःश्रेयसोद्युक्तेनेति भावः । राज्ञा-जीवेन । किलेति संभावनायाम् । स्वस्मिन्-चतुर्वर्गसाधनोपायभूते स्वशरीर इति यावत् । अमात्येषु-मन्त्रिवर्गोपदिश्यमानेषु विषयेषु तत्प्रवृत्तिषु चेति भावः । सुहृत्सु-अत्रापि मित्रजनरञ्जनकृत्येष्वित्यर्थः । राष्ट्रे-राज्यनिर्वहणविषये । दुर्गेषु-जलशैलाद्यावरणादिभिर्निर्मितेषु दुर्गमेषु स्थलेषु । कोशेषु-धनागारेषु । बलेषु-सैन्येषु च । दुर्गादीनां निर्वहणरक्षणकृत्येष्विति यावत् । पृथक्-प्रत्येकं यथा तथा । विमर्शः-विविच्य परिशीलनम् । कार्यः-अवश्यं कर्तव्यो भवति । पूर्वश्लोकेन धर्मपथेन प्रजानां सामान्यतः पालनधुरायां विद्यमानं राज्ञः परिश्रममभिधाय, पद्येनानेन स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलाख्यानि राज्यनिर्वहणे परस्परोपकारकाणि सप्ताप्यङ्गानि राज्ञो मनसि दुरूहविमर्शास्पदानि भवन्तीति च संजगृहे ॥ ९ ॥

निर्ज्ञातेति । निर्ज्ञातानि-निश्शेषतोऽवगतानि, सर्वतन्त्राणि-अशेषशास्त्रविशेषाः यैस्तेषु । विगूढाः-विशिष्य गुप्ताः, अमोघाः-सफलाः, मन्त्राः-राजरहस्योपाया यैस्तेषु । मन्त्रिषु-स्वसदृशेष्वमात्यवरेषु । विन्यस्तः-आरोपितः, समस्तकार्यभरः-सकलराज्यतन्त्रनिर्वहणभारः येन तस्य । राज्ञस्तु । निश्चिन्ततैव-सक्लेशस्मृतिपरता चिन्ता, तद्राहित्यं निश्चिन्तता । श्वःश्रेयसासक्तचेतसा सप्ताङ्गसहितराज्यभारस्य मन्त्रिसात्कृतत्वात् तादृशराज्यधुरावहनचिन्तैव तस्य संप्रति नास्तीति भावः । परं तु-तथापि । तेषां-मन्त्रिणाम् । अत्र मन्त्रिणामिति बहुवचनान्तत्वं विविधराजकृत्यनिर्वहणधुरन्धराः सन्ति सचिवा बहवो राज्ञ इति, तेषां चैष विज्ञानशर्मा प्रधान इति च सूचितं भवति । हृदयानि-सचिवानां मनांसि । दुरन्तया-निरवधिकया । अनया-पूर्वोक्तया । तत्कार्यचिन्तया-तेषां राज्यकार्याणां आलोचनाव्यापारेण । व्याकृष्यन्ते-सर्वदा विविधराज्यकार्यालोचनासक्तानि तेषां हृदयानीत्यर्थः ।

सामन्ता विनमेयुरित्युपचयः कोशस्य सिद्ध्येदिति
स्थानेषु द्विषतां स्थितीरपि चराः पश्येयुराप्ता इति ।
स्यादायोपगमो यथेति विभवैस्तुष्टाः प्रवीरा भटा
वर्तेरन्निति मा मलिम्लुचगणात् भूरुद्विजेतेति च ॥ १० ॥

तच्चिन्ताप्रकारानेव विशदयति सामन्ता इति । समन्ताद्भवाः सामन्ताः-प्रातिवेशिका नृपाः । यथा-येन प्रकारेण । विनमेयुः-वशंवदा भूत्वा स्वात्मानमनुवर्तेरन् इति । कोशस्य-धनागारस्य, तत्रस्थधनस्येति यावत् । उपचयः-अभिवृद्धिः । यथा सिद्ध्येत्-निष्पद्येत इति । आप्ताः-विश्वसनीयगुणविशिष्टाः । चराः-प्रणिधयः ; रहस्यवृत्तान्ताख्यायिनः पुरुषा इति यावत् । स्थानेषु-तेषु तेषु प्रदेशेषु । द्विषतां-शत्रूणाम् । स्थितीः-अवस्थानप्रकारानपि । यथा पश्येयुः-अवगच्छेयुः इति । आयोपगमः-अर्थप्राप्तिः । यथा स्यात् इति । कैः कैः करग्रहणैरुपायान्तरैर्वा न्याय्येन मार्गेण राज्यनिर्वहणाय पर्याप्तो धनायः स्यादिति यावत् । प्रवीराः-प्रकृष्टशौर्यवन्तः । भटाः-योधाः । विभवैः-बहुमूल्यैर्वेतनैः पारितोषिकैरपरैश्चाधिपत्योचितैर्बहुमानैरिति भावः । यथा तुष्टाः-संपूर्णमनोरथाः । वर्तेरन्निति । भूः-पृथिव्यां निवसत्प्रजावर्ग इत्यर्थः । मलिम्लुचाः-तस्कराः तेषां गणः-निवहः तस्मात् । यथा मा च उद्विजेत-न च बिभ्येत् । इत्येतादृशया दुरन्तया चिन्तया तेषां

अहमपि राज्ञा विन्यस्तसमस्तकार्यभारतया यत्सत्यं व्याकुल एव । तथा हि—

कार्येषूक्तेषु राज्ञा कतिचिदपि मया साधितान्येव पूर्वं
साधिष्यन्ते परस्तात् कतिचन कतिचिच्चापि साध्यन्त एव ।
किञ्चानुक्तेषु सद्यः किमपि किल कुशाग्रीययात्मीयबुद्ध्या
पर्यालोच्यैव तत्तत्समयसमुचितं कर्तुमुत्कण्ठितोऽस्मि ॥ ११ ॥

हृदयान्याकृष्यन्ते इति पूर्ववाक्येनान्वयः । राज्ञा स्वकीये राज्यनिर्वहणभारे सचिवसात्कृते सति राज्ञानुभूतश्चिन्ताभरोऽपि स्वयमनुपदमेव धर्ममार्गैकनिहित-चेतसां राजकार्यधुरन्धराणां मन्त्रिणां मनस्यासज्जत इति भावः । एषा च नीतिः नन्दवंशे निहितनिरतिशयश्रद्धम् अतिप्रबुद्धम् अमात्यराक्षसमुद्दिश्य विराधगुप्तेनोक्तं मुद्राराक्षसीयं वचनम् अनुस्मारयति । तद्यथा—

"किं शेषस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष यत्
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।
किं त्वङ्गीकृतमुत्सृजन् कृपणवच्छ्लाघ्यो जनो लज्जते
निर्व्यूढं प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥" इति ॥

एवमेवाङ्गीकृतस्य राज्यभारनिर्वहणतन्त्रस्य विषये नृपादपि मन्त्रिणां मनो नून-मधिकतरं चिन्तासन्तानदन्तुरितं स्यादिति मन्त्री निर्वर्णितवान् ॥ १० ॥

अहमपीति । विन्यस्तः-आयत्तीकृतः, समस्तकार्यभरः-अशेषराजकृत्य-निर्वहणधुरा यस्मिन् सः; तस्य भावस्तत्ता तया । यत्सत्यं-नूनमेव । व्याकुलः-चिन्ताभरायासित एव । राज्यतन्त्रनिर्वहणकृत्यैर्विविधैः सर्वदा मनसश्चिन्तानिर्भ-रत्वविषये स्वस्यापि राज्ञः समानधर्मत्वम् अपिशब्देन विवक्षितं भवति ।

कार्येष्विति । राज्ञा-जीवेन । उक्तेषु-आदिष्टेषु । कार्येषु-राजकृत्येषु । मया-आत्मना मन्त्रिणा । कतिचित्-कानिचन । पूर्वमेव । अपि साधितानि-निर्वर्तिता-

अत एव तत्र तत्र व्यापृतेन मया पुरगुप्त्यै मत्सदृश एव कोऽपि विनियुक्तो विचारनामा नागरिकः । तत् प्रकृतकार्ये व्यापृतव्यम् । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य)

दौवारिकः—विजयतां देवः ।

मन्त्री—भद्र, मद्वचनेनानुशासनीयाः पौरा नगरालङ्काराय ।

न्येव । कतिचन-अन्यानि कानिचित् । परस्तात्-क्रमशः कालान्तरे । साधि-ष्यन्ते । कतिचिच्चापि कार्यान्तराणि । साध्यन्ते-अद्य वर्तमानकाले समु-चितैर्यत्नैर्निष्पाद्यन्त एव । सचिवस्य सर्वस्वातन्त्र्यं राज्यनिर्वहणे सश्रद्धत्वं धूर्वहत्वं च सूचयत्युत्तरार्धेन किञ्चेत्यादिना । न केवलं नृपनिर्दिष्टकार्याणां निर्वर्तने-नैव स्वस्य कृतकृत्यता परं तु सन्त्यपराण्यपि तदनुक्तानि स्वमतिकौशलेन समा-लोच्य साधनीयानीति विषयं प्रस्तौति किञ्चेतिशब्दः । अनुक्तेषु-राज्ञा अनिर्दिष्टेषु कार्येषु । किमपि-स्वधिषणैकगोचरं कार्यम् । किलेति संभावनायाम् । सद्यः-अद्यैव । कुशाग्रीयया-कुशाग्रवदतिसूक्ष्मया । आत्मीयबुद्ध्या-स्वकीयया मत्या । पर्यालोच्यैव-आवापोद्वापपुरस्सरं सम्यक् परिशील्यैव । न तु तरसा यथातथमिति भावः । तत्त-त्समयसमुचितं-तत्तत्कालविशेषानुरोधं यथा तथा । कर्तुं-निर्वोढुम् । उत्कण्ठितो-ऽस्मि-अतीवासक्तमना भवामि । इतःपूर्वं मन्त्रिणः समुचिता धुरा केवलमेकास्या-सीत्, अद्य तु राज्ञो धुरापि सकला सविशेषा चैतदायत्ताभवदिति अतश्च अस्य व्याकुलीभावः शतधा समभिवृद्ध इति, अत एव च भूतभविष्यद्वर्तमानसमयकर्तव्य-कार्यनिवहसमालोचनपर एव सर्वदा यापयति कालमेष इति चाभिहितं भवति ॥ ११ ॥

अतएवेति । पूर्वपद्योक्तेन हेतुनेति यावत् । तत्र तत्र-विविधेषु सङ्ख्यातीतेषु कार्येषु । (सर्वत्र तत्र तत्रेति पाठान्तरम् ।) व्यापृतेन-समुद्युक्तचित्तेन । पुरगुप्त्यै-शत्रुपक्षीयेभ्यो नगरस्य पालनाय । मत्सदृशः-मतिकौशलादिना स्वात्मनः समान

आलिप्यन्तां सुधाभिः पुरसदनगता भित्तयो भृत्यवर्गैः
रम्भास्तम्भाः क्रियन्तां कपिशफलभृतः पार्श्वयोर्द्वारभूमेः ।
बध्यन्तां तोरणानि श्रितनवमणिभिर्दामभिः सन्तु रथ्याः
संमृष्टाश्चाम्बुसिक्ताः प्रतिगृहमुपरि ग्रथ्यतां केतनाली ॥ १२ ॥

एव; एतेन तस्मिन् पुरुषान्तरेऽस्य विस्रंभातिशयवत्त्वं सूचितम् । कोऽपि पुरुषो विचारनामा । नागरिकः-नगरपरिपालनाधिकृत इति यावत् । प्रकृतकार्ये-सिद्ध-प्रतिज्ञस्य राज्ञ आगमिष्यतः संभावनाय नगरालङ्कारादिरूपे कर्मणि । **भद्रेति** । मद्वचनेनानुशासनीयाः-मन्त्रिमहाशय एवम् आदिशतीति नियोक्तव्याः ।

नगरालङ्कारप्रकारमाह **आलिप्यन्तामिति** । भृत्यवर्गैः इति कर्तृपदं पद्य-स्थैनैकैकवाक्येन चान्वेति । पुरसदनगताः-नगरगृहानाश्रित्य विद्यमानाः । भित्तयः । भृत्यवर्गैः । सुधाभिः-जलविद्रावितचूर्णशर्कराभिः । करणभूताभिः । आलिप्यन्तां-सुधाद्रवैः सर्वेषामपि गृहाणां भित्तयो धवलीक्रियन्तामिति यावत् । (आलिम्पन्तां इति पाठान्तरम् ।) द्वारभूमेः-एकैकस्य च गृहस्य बहिरङ्गणस्थ-प्रतीहाराख्यस्य प्रदेशस्य । पार्श्वयोः-उभयतः । कपिशफलभृतः-नातिपरिणत-त्वात् किञ्चिद्धरितवर्णविशिष्टैः फलैः संयुक्ताः । रम्भास्तम्भाः-स्थूलस्थूणासदृशाः कदलीवृक्षाः । क्रियन्तां-स्तम्भरूपेण निवेश्य बध्यन्तामिति यावत् । श्रिताः-संयोजिताः, नवमणयः-नवविधानि रत्नानि येषु तैः । दामभिः-मालाभिः । तोरणानि । बध्यन्ताम् । रथ्याः-वीथयः । अम्बुसिक्ताः । तथा संमृष्टाः-सम्यक् शोधिताश्च । सन्तु । गृहे गृहे-प्रतिगृहम् । उपरि-गृहाणामूर्ध्वम् । केतनाली-ध्वजपटपङ्क्तिः । ग्रथ्यतां निवध्यताम् । राज्ञि बहुमानं तच्छ्रेयोवृद्धिश्रवणेन प्रजानां संजातं प्रमोदातिशयं च सूचयितुमेवं नगरालङ्कारविधानं सुतरामावश्यक-मिति सचिवः संदिशति ॥ १२ ॥

यतः संप्रत्येव सिद्धप्रतिज्ञो राजा समागमिष्यति ।

दौवारिकः—यदाज्ञापयत्यार्यः । (इति निष्क्रान्तः ।)

मन्त्री—(सदृष्टिक्षेपं परिवृत्यावलोक्य च) अहो रिपूणां पुरावस्कन्दनप्रकारः । तथा हि । पाण्डुना प्रेरिता रोगाः—

मूर्धानं व्याप्तुकामाः शतमथ नवतिर्लोचने षट् च रोगाः
नासामष्टादशास्यं खलु चतुरधिका सप्ततिर्हृच्च पञ्च ।
वक्षोजौ पञ्च शूलैः सह समगणनैः कुक्षिमष्टौ च गुल्माः
स्वार्हस्थानान्युपेतं त्रिगुणगणनया पञ्चकं च व्रणानाम् ॥ १३ ॥

यत इति । सिद्धा-निष्पन्ना, प्रतिज्ञा-रससिद्ध्यादिसाधनार्थो मनोरथः यस्य सः । समागमिष्यति-नगरं प्रवेक्ष्यति । **सदृष्टिक्षेपमिति** । आकस्मिकतया ज्ञातेन विस्मयावहेन उद्वेगजनकेन वा विषयेण हठादाकृष्टे मनसि यः किल तत्र दृष्टिपातो झटिति क्रियते स दृष्टिक्षेप इत्यभिधीयते । पुरस्य अवस्कन्दनं-आक्रमणम्, तस्य प्रकारः । पाण्डुना प्रेरिता रोगा इत्यस्य आनन्तरिकेण पद्येनान्वयः ।

शरीराख्यस्य जीवराजपुरस्यावस्कन्दनरीतिमेव विवृणोति **मूर्धानमित्या-दिना** । मूर्धानं-शिरः । शतं रोगाः । शिरोरोगैः सह कपालरोगाश्चात्र गृह्यन्ते । व्याप्तुकामाः-व्यापनशीलाः । अथ लोचने-नेत्रे । नवतिः षट् च-षण्णवति-सङ्ख्याका रोगाः । व्याप्तुकामा इति पदं प्रतिवाक्यमन्वेति । (नवतिर्लोचने षट् च भूयः इति पाठान्तरम् ।) नासां-नासिकाया बहिरन्तश्च । अष्टादश रोगाः । आस्यं-मुखं खलु । चतुरधिका सप्ततिः-चतुस्सप्ततिः व्याधयः । हृत् हृदयं च । पञ्च रोगाः । वक्षोजौ-स्तनौ । पञ्च । कुक्षि-उदरम् । समगणनैः-गुल्मसमसङ्ख्याकैः; अष्टभिरिति यावत् । शूलैः-कुक्षिशूलैः सह । अष्टौ गुल्माः-गुल्मरोगाः । स्वार्हस्थानानि-स्वस्य स्वस्य समुचितानि पाणिपादमुखगुदवस्ति-

अथ च स्वयमेव मन्त्रिभूतस्य युवराजस्य पाण्डोः पुरोपरोधवैचित्री वाचामतिवर्तते पन्थानम् । (सामर्षं सावहित्थं चाकाशे लक्ष्यं बध्वा) साधु मन्त्रि-धुरीण साधु । अनया गुप्तप्रयोगप्रकारगोचरया धिषणया शौर्येण च दैत्य-गुरुं वृषपर्वाणं चातिशेषे । (सोपहासम्) मयि—(इत्यर्धोक्ते विरमति ।)

प्रभृतीनि अङ्गानि । उपेतं-आक्रान्तम् । व्रणानां-शारीरव्रणशोभादीनाम् । त्रिगुण-गणनया-सङ्ख्यया त्रिगुणितया । समन्वितमिति शेषः । पञ्चकं-त्रिगुणितं पञ्चकं पञ्चदशसङ्ख्याकमित्यर्थः । एवं परपक्षसचिवेन पाण्डुना समादिष्टाः सर्वेऽपि रोगरूपाः शात्रवयोधाः शरीराख्यं पुरं बहिरन्तश्चावस्कन्द्य विशङ्कटं सङ्कट-मुत्पादयितुम् उपक्रान्ता इति भावः । अत्र व्याधीनां शिरोनेत्रसम्बन्धिनां विनिर्दिष्टाः सङ्ख्या निदानग्रन्थेषु निर्दिष्टप्रतिनियतव्याधिसङ्ख्याभ्यो विसंवदन्ति । अनन्तवात-सूर्यावर्तादयः शिरोरोगा एकादशेति माधवकरः । शार्ङ्गधरोक्तानां दारुणोपशीर्षकारूंषिकादीनां नवकपालरोगाणाम् एतैः सह गणनायामपि मूर्धगताः रोगा विंशतिरेव । नेत्रे शुक्लभाग-कृष्णभाग-दृष्टिवर्त्माद्याश्रया आमयाः षट्सप्तति-रिति माधवनिदानम्; शार्ङ्गधरः चतुष्षष्टिरिति । नासारोगादिसङ्ख्यास्तु न तावता विसंवदन्ति । 'मूर्धानं व्याप्तुकामा उपदश नयने षष्टिरष्टौ च रोगाः' इति कविप्रोक्तं स्यादिति वयमभिप्रैमः ॥ १३ ॥

अथ चेति । युवराजस्य-पाण्डोः । स्वयमेव मन्त्रिभूतस्य-युवराजपदव्या सह स्वात्मनैव मन्त्रिणो दुर्भरां धुरामप्यावहतः । युवराजो मन्त्रिस्थानेऽप्यधिकृत इति लोकविलक्षणैषा नीतिरिति चाशयः । पुरोपरोधस्य-शरीररूपनगरावस्कन्दस्य, वैचित्री-विलक्षणता । वाचां पन्थानम् अतिवर्तत इति सावहेलनमिदं प्रशंसावच-नम् । सावहित्थं-अमर्षादिजनितक्रोधादिमनोविकाराणां परपक्षाश्रितदोषादीनां च गोपनपुरस्सरम् उद्भावितो मानसो भावः अवहित्थम् अवहित्था वा; तेन तया वा सहितं सावहित्थं यथा तथा । (लक्ष्यं बध्वा इत्येतत् क्वचित् पुस्तके विसृष्टम् ।) गुप्तस्य-निगूढस्य, प्रयोगस्य-पुरोपरोधरूपव्यापारस्य, प्रकारः-रीतिः,

तृतीयः पटलः

[1](स्नानभेदाः)

[2]स्नानानि संप्रवक्ष्यामि विविधानि यथाविधि ।
मान्त्रं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ १ ॥
वारुणं मानसं चेति कण्ठस्नानमतः परम् ।
कटिस्नानं कापिलं च दश स्नानान्यनुक्रमात् ॥ २ ॥
[3]*आपो हि ष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम् ।

[1]( ) घ, ङ.

[2]According to *Dakṣa-smṛti* (*ASS.* No. 48, pp. 72-84) five kinds of *snānas* are enumerated as meritorious as under :

आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य च वारुणम् ।
आपो हि ष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥
यत्तु सातपवर्षं तु तत्स्नानं दिव्यमुच्यते ।
पञ्च स्नानानि पुण्यानि मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥

Dakṣa-smṛti, chap. 2, *vv.* 15 and 16. What Āpastamba here calls *māntram* is named *Brāhmam* by Dakṣa.

[3]Compare with *SMP*, Āhnika, p. 290, line 1, the verse of Yoga-Yājñavalkya which is a combination of this half-verse and the second half of verse 4 *below*.

* आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे ॥
यो वश्शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥
तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः ॥ तै. आ, प्र. १०, अ. १. म. ४६.

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ ३ ॥

यत्तु सातपवर्षेण दिव्यं स्नानं तदुच्यते ।

वारुणं चावगाहस्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ ४ ॥

शिरस्नानविहीनं यत् कण्ठस्नानं तदुच्यते ।

नाभिमात्रं प्रविश्याप्सु कटिं प्रक्षालयेज्जलैः ॥ ५ ॥

कटिस्नानमिदं प्रोक्तं ह्यशक्तस्य विधीयते ।

आर्द्रेण वाससाऽङ्गानां मार्जनं कापिलं [1]विदुः ॥ ६ ॥

अत्रापि चासमर्थस्य मन्त्रस्नानं विधीयते ।

*शं न †आपस्तु ‡द्रुपदा §आपो हि ष्ठा ¶घमर्षणम् ॥ ७ ॥

परम् । तत्रापि चासमर्थस्य भस्मनोद्धूलनं परम् ।
स्नानानामुत्तमं स्नानं ब्रह्मविद्भिः सुनिश्चितम् ॥ शं न—घ, ङ, छ, ज. The rest of the manuscripts consulted do not contain this verse. The text does not warrant its inclusion as it does not form part of the ten *snānas* described.

---

* शं नो देवीरभिष्टये । आपो भवन्तु पीतये ।
शं योरभि स्रवन्तु नः ॥ तै. ब्रा. १. प्र. २. अ. १.

† आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् ।
पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥
यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम ।
सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां च प्रतिग्रहँ स्वाहा ॥ तै.आ.,प्र.१०,अ.२३.

‡ द्रुपदादिव मुञ्चतु । द्रुपदादिवेन्मुमुचानः ।
स्विन्नः स्नात्वी मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाज्यम् ।
आपश्शुन्धन्तु मैनसः । तै. ब्रा. २. प्र. ६. अ. ६.

§ तै. आ., प्र. १०, अ. १. म. ४६ ; see p. 25 foot-note.*

¶ हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः ।
यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥

एतैश्च पञ्चभिर्मन्त्रैः मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ।

नित्यस्नानविधिं वक्ष्ये शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥ ८ ॥

यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् ।
तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनःपुनः ॥
नमोऽग्नयेऽप्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्यः ॥
यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतात् ॥
अत्याशनादतीपानाद्यच्च उग्रात्प्रतिग्रहात् ।
तन्नो वरुणो राजा पाणिना ह्यवमर्शतु ॥
सोऽहमपापो विरजो निर्मुक्तो मुक्तकिल्बिषः ।
नाकस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम् ॥
यश्चाप्सु वरुणः स पुनात्वघमर्षणः ॥
इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमँ सचता परुष्णिया ।
असिक्निया मरुद्वृधे वितस्तयाऽऽर्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥
ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ।
ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥
समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत ।
अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥
सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो सुवः ॥
यत्पृथिव्याँ रजः स्वमान्तरिक्षे विरोदसी ।
इमाँस्तदापो वरुणः पुनात्वघमर्षणः ॥
पुनन्तु वसवः पुनातु वरुणः पुनात्वघमर्षणः ॥
एष भूतस्य मध्ये भुवनस्य गोप्ता ।
एष पुण्यकृतान् लोकानेष मृत्योर्हिरण्मयम् ॥
द्यावापृथिव्योर्हिरण्मयँ सँश्रितँ सुवः ।
स नः सुवः सँशिशाधि ॥
आर्द्रं ज्वलति ज्योतिरहमस्मि ।
ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माऽहमस्मि ।
योऽहमस्मि ब्रह्माऽहमस्मि ।
अहमस्मि ब्रह्माऽहमस्मि ।
अहमेवाहं मां जुहोमि स्वाहा ॥

प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च आचम्य प्रयतस्तथा ।
दर्भपाणि: प्रसन्नात्मा तिथिवारादिकं[1] स्मरेत् ॥ ९ ॥
प्राङ्मुखोदङ्मुख: स्थित्वा सुसंकल्प्य यथाविधि ।
[2]हिरण्यशृङ्गमन्त्रेण* जलं समवगाहयेत् ॥ १० ॥

[1] दि संस्म—क, ख, ग.

[2] cf. *Smṛtiratnākara* under *Snānavidhi* (Telugu edition, Mysore, p. 116). The verses are cited under Bharadvāja and are extracted below for comparison. It will be noted that there are some omissions as well as additions when compared with the *text* for the corresponding portion, such additional lines as are not found are printed in slightly bolder type.

भरद्वाज—

हिरण्यशृङ्गमित्युक्त्वा जलं समवगाहयेत् ।
सुमित्रा इत्युदाहृत्य स्वात्मानमभिषेचयेत् ॥
दुर्मित्रा इत्युदाहृत्य मृत्स्थाने जलमुत्सृजेत् ।
योऽस्मान् द्वेष्टीत्युदाहृत्य तथा तत्र जलं क्षिपेत् ॥
यं च वयं द्विष्म इति पुनस्तत्र जलं क्षिपेत् ।
एवं त्रिर्मृत्तिकास्थाने जलमञ्जलिनोत्सृजेत् ॥
नमोऽग्नय इति तीर्थं नमस्कुर्यात्ततो बुध: ।
यदपामित्यमेध्यांशं निरस्येद्दक्षिणे जलम् ॥

अकार्यकार्यवकीर्णी स्तेनो भ्रूणहा गुरुतल्पग: ।
वरुणोऽपामघमर्षणस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥
रजो भूमिस्त्वमा॰ रोदयस्व प्रवदन्ति धीरा: ।
आक्रान्त्समुद्र: प्रथमे विधर्मन् जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा ॥
वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत्सोमो वावृधे सुवान इन्दु: ॥—
तै. आ, प्र. १०, अ. १. म. ४७—६३.

* See *infra* pp. 26-27 for the *aghamarṣaṇa-sūkta*.

हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचित: ।
यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रह: ॥
यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् ।
तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पति: सविता च पुनन्तु पुन:पुन: ॥

*सुमित्रा इति मन्त्रेण स्वात्मानमभिषेचयेत् ।

अत्याशनादिति द्वाभ्यां त्रिरालोड्य तु पाणिना ।
चतुरश्रं तीर्थपीठं पाणिनोल्लिख्य वारिषु ॥
आवाहयामि त्वां देवीत्यावाह्यात्रैव जाह्नवीम् ।
इमं मे गङ्ग इत्युक्त्वा पुण्यतीर्थानि च स्मरेत् ॥
आदित्याभिमुखो मज्जेदापो अस्मानिति त्यृचा ।
निमज्य चापो हि ष्ठाद्यैरब्लिङ्गैर्मार्जयेत्तत: ॥
आपो नारा इति प्रोक्तास्ता एवास्यायनं पुन: ।
तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले सदा स्मरेत् ॥
ततोऽघमर्षणं कुर्यादृतं चेति त्यृचं जपन् ।
त्रिषडष्टौ द्वादश वाऽऽवर्तयेदघमर्षणम् ॥
अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघमर्षण: ।
तस्य चानुष्टुभं छन्दो भाव(वृत्तो)वृक्तोऽधिदेवता ॥
द्विराचम्याथ विबुधानृषीनथ पितॄन् क्रमात् ।
स्वस्वतीर्थेन वारिस्थस्तर्पयेद्विधिवद्बुध: ॥
संतर्पयेच्च तिसृभिर्व्याहृतीभिस्तिलाक्षतै: ।
केवलैस्तण्डुलैर्देवानृषीन् सतिलतण्डुलै: ॥
पितॄन् साक्षात्तिलैरेव तर्पयेद्द्विजसत्तम: ।
सतिलैस्तण्डुलैस्तीरे दद्यात्त्रीनुदकाञ्जलीन् ॥
ये के चेत्यम्बराम्भोभिस्तीरे निष्पीडयेत्तिलै: ।
स्नात्वैवं वाससाऽन्येन शिरोऽङ्गं परिमार्जयेत् ॥
शिरोवारि शरीराम्बु वस्त्रतोयं यथाक्रमम् ।
पिबन्ति देवा मुनय: पितरो ब्राह्मणस्य तु ॥
तस्मात्स्नातो नावमृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना ।
स्नानवस्त्रेण हस्तेन यो द्विजोऽङ्गं प्रमार्जति ॥
वृथा भवति तत्स्नानं पुन: स्नानेन शुद्ध्यति ।
स्नानं प्लवङ्गमस्येव कृतं विधि विना कृतम् ॥
वृथा द्विजन्मनस्तस्मात् विधिना स्नानमाचरेत् ।
शुची वो हव्या मरुत इत्युक्त्वा शुद्धमम्बरम् ॥
संप्रोक्ष्य देवस्य त्वेति व्याहृत्याऽऽदाय भास्करम् ।
उदुत्यं जातवेदसमित्युक्त्वा दर्शयेत्तत: ।
आवहन्तीत्युदाहृत्य परिधाय द्विराचमेत् ॥

---

* सुमित्रा न आप ओषधयस्सन्तु । तै. सं. का. १. प्र. ४. अ. ४९.

*दुर्मित्रा इत्युदाहृत्य मृत्स्थाने जलमुत्सृजेत् ॥ ११ ॥
†योऽस्मान्द्वेष्टीत्युदाहृत्य तथा तत्र जलं क्षिपेत् ।
‡यं च वयं द्विष्म इति पुनस्तत्र जलं क्षिपेत् ॥ १२ ॥
§नमोऽग्नय इति मन्त्रेण नमस्कुर्यात्तु तज्जलम् ।
¶यदपामित्यमेध्यांशं निरस्येद्दक्षिणे जलम् ॥ १३ ॥
‖अत्याशनादिति द्वाभ्यां त्रिरालोड्य तु पाणिना ।
चतुरश्रं तीर्थपीठं पाणिनोल्लिख्य वारिषु ॥ १४ ॥
‡‡इमं मे गङ्ग इत्युक्त्वा गङ्गामावाह्य चात्र वै ।
+आवाहयामि त्वां देवीमिति चावाह्य जाह्नवीम् ॥ १५ ॥
अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघमर्षणः ।
छन्दोऽनुष्टुब्देवता तु भाववृत्तोऽधिदेवता ॥ १६ ॥

* दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुः । तै. सं. का. १. प्र. ४. अ. ४९.
† योऽस्मान्द्वेष्टि । ,,
‡ यं च वयं द्विष्मः । ,,
§ नमोऽग्नयेऽप्सुमते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽद्भ्यः ॥
¶ यदपां क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतात् ॥
‖ अत्याशनादतीपानाद्यच्च उग्रात्प्रतिग्रहात् ।
तन्नो वरुणो राजा पाणिना ह्यवमर्शतु ॥
सोऽहमपापो विरजो निर्मुक्तो मुक्तकिल्बिषः ।
नाकस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम् ॥
‡‡ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमᳵ सचता परुष्णिया ।
असिक्निया मरुद्वृधे वितस्तयाऽऽर्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥
+ आवाहयामि त्वां देवि स्नानार्थमिह सुन्दरि ।
एहि गङ्गे नमस्तुभ्यं सर्वतीर्थसमन्विते ॥
विष्णुवामपदाङ्गुष्ठनखस्रोतोविनिस्सृते ।
तद्भक्तिविघ्नरूपात्त्वं गङ्गे मां मोचयैनसः ॥

[1]यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापप्रणाशनः ।
द्रुपदा नाम गायत्री यजुर्वेदप्रतिष्ठिता ॥ १७ ॥
अन्तर्जले त्रिरावृत्य गुप्तपापं व्यपोहति ।
तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापं व्यपोहति ॥ १८ ॥
आदित्याभिमुखो मज्जेदापो अस्मानिति त्वृचा ।
आदित्याभिमुखस्नानं **आपस्तम्बमतं** त्विदम् ॥ १९ ॥
आदित्याभिमुखस्नानं **याजुषाणां** विधीयते ।
सरित्सु चेत्तु सर्वत्र प्रवाहाभिमुखं मतम् ॥ २० ॥
प्रवाहाभिमुखस्नानमन्येषां तु प्रकीर्तितम् ।
त्रिषडष्टौ द्वादश वाऽऽवर्तयेदघमर्षणम् ॥ २१ ॥
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं च जपेत्क्रमात् ।
अष्टाक्षरं महामन्त्रं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ २२ ॥
अन्तर्जले त्रिरावृत्य संसारात्परिमुच्यते ।
†आपो हि ष्ठेति तिसृभिः दर्भपूतेन वारिणा ॥ २३ ॥

[1] Compare *SMP*, Āhnika, p. 261, the quotation under Yoga-Yājñavalkya; also *ibid.*, p. 262, *ll.* 11 and 12 under Vyāsa. Also *Bodhāyana-Dharma-Sūtra*, III, iv, 7.

The Aghamarsaṇasūkta as effectively washing sins is dealt with in chapters, III, V by Bodhāyana.

* आपो अस्मान्मातरश्शुन्धन्तु घृतेन नो घृतपुवः पुनन्तु विश्वमस्मत्प्रवहन्तु रिप्रम । तै. सं. का. १. प्र. २-अ. १

† आपो हि ष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्जे दधात न ; महे रणाय चक्षसे ॥
यो वश्शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥
तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥

तथा *तरत्समन्दीति सिञ्चेच्च तिसृभिः क्रमात् ।
†गोसूक्तेनाश्व ‡सूक्तेन §शुद्धवर्गेण चाप्यथ ॥ २४ ॥

---

* तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्धसः । तरत्स मन्दी धावति ॥१॥
उस्रा वेद वसूनां मर्तस्य देव्यवसः । तरत्स मन्दी धावति ॥ २ ॥
ध्वस्रयोः पुरुषन्त्योरा सहस्राणि दद्महे । तरत्स मन्दी धावति ॥ ३ ॥
आययोस्त्रिंशतं तना सहस्राणि च दद्महे ।
तरत्स मन्दी धावति ॥ ४ ॥ ऋ. मं. ९. सू. ५८. व. १९.

† आ गावो अग्मन्नुत भद्रमक्रन् । सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे । प्रजावतीः पुरुरूपा इह स्युः । इन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः । इन्द्रो यज्वने पृणते च शिक्षति । उपेद्ददाति न स्वं मुषायति । भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन् । अभिन्ने खिल्ले निदधाति देवयुम । न ता नशन्ति न दभाति तस्करः । नैना अमित्रो व्यथिरादधर्षति । देवांश्च याभिर्यजते ददाति च । ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह । न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते । न संस्कृतत्रमुपयन्ति ता अभि । उरुगायमभयं तस्य ता अनु । गावो मर्त्यस्य विचरन्ति यज्वनः । गावो भगो गाव इन्द्रो मे अच्छात् । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । इमा या गावः स जनास इन्द्रः । इच्छामीद्धृदा मनसा चिदिन्द्रम । यूयं गावो मेदयथा कृशं चित् । अश्लीलं चित्कृणुथा सुप्रतीकम् । भद्रं गृहं कृणुथ भद्रवाचः । बृहद्वो वय उच्यते सभासु । प्रजावतीः सूयवसंरिशन्तीः । शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः । मावस्तेन ईशत माऽघशंसः । परि वो हेती रुद्रस्य वृञ्ज्यात । उपेदमुपपर्चनम् । आसु गोषूपपृच्यताम् । उपर्षभस्य रेतसि । उपेन्द्र तव वीर्ये ॥ तै. ब्रा. २. प्र. ८. अ. ८.

‡ अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।
जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥
हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्नरोचयः । विद्वाँश्चिकित्वान् हर्यश्व वर्धस इन्द्र [विश्वा अभि श्रियः ॥
द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिवर्पसम् ।
अधारयद्धरितोर्भूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥
जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनम् ।
हर्यश्वो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाह्वोर्हरिम् ॥
इन्द्रो हर्यन्तमर्जुनं वज्रं शुक्रैरभीवृतम् ।
अपावृणोद्धरिभिरद्रिभिः सुतमुद्गा हरिभिराजत ॥ ऋ.मं.३.सू.४४.व.८.

§ एतो न्विन्द्रं स्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना ।
शुद्धैरुक्थैर्वावृध्वांसं शुद्ध आशीर्वान्ममत्तु ॥

तादद फलार्थिविषयम् । अन्येषां तु स्वयंप्रयोजनत्वं प्रागेव स्थापितम् । तदभिप्रायेणोक्तं वङ्गिवंशेश्वरैः—

"एवमेकदिनं वाथ[1] द्विदिनं त्रिदिनं तु वा ।
मासं वा वत्सरं वापि यावज्जीवितमेव वा ॥
वर्तेत भक्त्या परया वैष्णवः सुचिरं सुखम् ।
प्रारब्धे मध्यतो विघ्ने विच्छिन्नेऽप्यत्र कर्मणि ॥
नानर्थो न च नैष्फल्यं न कृतांशस्य संक्षयः ।
प्रारब्धेष्वसमाप्तेषु विच्छिन्नेष्वन्यकर्मसु ॥
भवत्येवैतदखिलं वैदिकेष्वितरेष्वपि ।
कृतस्वल्पांशकोऽप्यस्य स्थित्वा सुचिरमक्षयम् ॥
त्रायेतैव स्वकर्तारं स्वशक्त्या भवभीतितः ।
श्रद्धावानधिकार्यस्मिन्नुक्ते कर्मणि[2] वैष्णवे ॥
नापरः कुलवृत्तादिगुणः कर्तुर्विशेषतः[3] ।
येन केनचिदेषित्रा भाव्यमस्मिंस्तु कर्मणि ॥
तस्मिन् सुदुर्लभे लब्धे [4]कृपैवानन्तरक्रिया ।
ज्ञानकर्मतपोयोगयुक्तानप्यधिकारिणः ॥
श्रद्धाहानिः परो दोषश्च्यावयेदधिकारतः ।
स्वोक्तासूपनिषत्स्वेवमुक्तवानुत्तमः पुमान् ॥
श्रद्धाश्रद्धे समुद्दिश्य तस्माच्छ्रद्धा परो गुणः ।

---

[1] एकदिनं यावत्—क, ख, ग, च, झ.
[2] अस्मिन् युक्ते कर्मणि—मुद्रितकारिकाग्रन्थपाठः.
[3] कर्तुं विशेषतः—क, झ ; कश्चिद्विशेषतः—घ ; कर्तृविशेषतः—च.
[4] क्रियेव—घ, ङ, च, छ.

नेह कालक्रियाकर्तृद्रव्यदिग्देशसंश्रिता[1] ॥
एषितारं तदिच्छां वा विहायास्ति नियन्त्रणा ।
निषेधाविषयीभावादृते नैवापरो गुणः ॥
प्रीतिहेतुः परेशस्य स्वार्चनाङ्गेषु वस्तुषु ।
अत एवार्चनाङ्गानि द्रव्याणि गणयन् स्वयम् ॥
प्राह पत्रादिमात्राणि जातिवर्णादिभिर्विना ।
अहो हरिं ब्रुवन्नेवं मुक्तिमेत्यप्यहो अहो ॥
अहो अहो सुलभता कृपा चेयमहो अहो ।
अस्त्येव निर्मलं तोयमयत्नसुलभं भुवि ॥
दृश्यन्ते च शुभा दूर्वाः सुलभाः सर्वदिक्ष्वपि ।
अस्ति जिह्वा [2]हरिं स्तोतुमात्मीयैवास्यमध्यगा ॥
स्वकरावपि कर्मीणौ ध्यातुमस्त्येव मानसम् ।
अतो न हानिर्मन्त्राणां [3]यागविघ्नकरी हरेः ॥
सामग्र्येषा हि सम्पूर्णा [4]पत्राद्येकैकमेव तु ।
अज्ञानादथवा ज्ञानादपराधेषु सत्स्वपि ॥
प्रायश्चित्तं क्षमस्वेति प्रार्थनैकैव केवलम् ।
सत्यसंकल्पसंयुक्ते सर्वज्ञे सर्वशक्तिके ॥
नित्यनिर्दोषनिःसीममहाविभव[5]योगिनि ।
स्वाधीनत्रिविधाशेषचिदचिद्वस्तुशेषिणि ॥

[1] संस्थिता—क, ख, ग, झ.
[2] हरिं वक्तुं—ङ, छ.
[3] योग—ङ, च, छ.
[4] वक्त्रादि—मुद्रितकारिकापाठः.
[5] महामहिम—ङ, छ.

निर्मलानन्तविज्ञाननिधावुदधिशायिनि ।
स्वसंकल्पकृताशेषजगज्जन्मलयस्थितौ ॥
अर्चनादिष्वनर्हत्वान्न कश्चिन्नापराध्यति ।
अतोऽनङ्गीकृताशेषकर्तृदोषविमर्शया ॥
कृपयैवास्य देवस्य सर्वोऽप्यर्हति तत्क्रियाम्" ॥ इति ।

अत्र 'तत्क्रियाम्' इति सामान्यनिर्देशात् यथाधिकारं साक्षात् समाराधनम्, परैस्तत्प्रवर्तनम्, समाराधनापेक्षितप्रदानेन शिश्रूषणम् इत्यादिकं सर्वं संगृहीतम्। उक्तन्यायेन न्यूनाधिकोपचारादिकमपि सर्वमुपपादितं मन्तव्यम् ।

अपि च, अप्रयत्नलभ्यैरान्तरपुष्पादिभिरपि भगवदुपासनं स्मर्यते—

भगवदाराधने आन्तरपुष्पादीनां मुख्यत्वम् ।

"अहिंसा प्रथमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया पुष्पं क्षमा पुष्पं विशेषतः[1] ॥
ज्ञानं पुष्पं तपः पुष्पं ध्यानं पुष्पं तु सप्तमम् ।
सत्यमेवाष्टमं पुष्पं तेन तुष्यति केशवः" ॥ इति ।

आह च भगवान् शौनकः—

"रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टानृतादिना ।
हिंसादिरहितः कायः केशवाराधनं त्रयम्" ॥ इति ।

[1] पुष्पं तथैव च—घ.

प्रत्येकं सम्पूर्णसमाराधनमित्यर्थः । अतो यथाधिकारं यथाशक्यमत्र श्रद्धानैः दयार्द्रहृदयदेशिकोपदेशपूर्वकमनुप्रविश्य देश-काल-द-शाद्यानुगुण्येनाच्छिद्रम्, यथाक्रमं समाहृत्य वानुतिष्ठद्भि रनन्यप्रयोजनैः परमैकान्तिभिः अनवधिकपरमपुरुष-चरणपरिचरणरूपम्[1] अपवर्गैश्वर्यं यथारोग्यं यथायोग्यं चात्रैव भोक्तव्यमिति सिद्धम् ।

पूर्णानुष्ठातुः समाहृत्यानुष्ठातुश्च तुल्यफलत्वम् ।

ग्रन्थोपसंहारः ।

सव्यं पादं प्रसार्य श्रितदुरितहरं दक्षिणं कुञ्चयित्वा
जानुन्याधाय सव्येतरभुजमपरं[2] नागभोगे निधाय ।
पश्चाद्बाहुद्वयेन प्रतिभटशमने[3] धारयन् शंखचक्रे
देवीभूषादिजुष्टो जनयतु[4] जगतां शर्म वैकुण्ठनाथः[5] ॥

विदितनिगमसीम्ना वेङ्कटेशेन तत्त-
द्बहुसमयसमक्षं बद्धजैत्रध्वजेन ।
प्रतिपदमवधानं पुष्यतां सात्त्वतानां[6]
परिषदि विहितेयं पञ्चकालस्य रक्षा ॥

[1] परिचर्यारूपम्—क, ख, ग, च, झ.

[2] सव्येतरमितरभुजं—क, ख, ग, च, झ ; सव्येतरभुजमितरं—ङ, छ.

[3] प्रतिभयशमने—घ.

[4] वितरतु—ङ, छ.

[5] देवीभूषादिजुष्टो नवजलदनिभः पातु दिव्यः परो नः—इत्यस्मिन्नेव ग्रन्थे उपादान-विषयस्यावसाने दृश्यमानः पाठः (१३७ पुटे).

[6] सात्त्विकानां—क, ङ, च, छ, झ.

कण्डूलाः [1]कलिकज्जलाविलधियः केचिज्जडा निष्फलं
विक्रोशन्तु वियच्चरैः सह बलिव्यत्यासवित्रासिभिः ।
मोघाशापि तथाविधेष्ववितथेष्वार्येष्वमोघा[2] भृशं
मुक्त्यैश्वर्यमहाफलोद्गमधिया चर्येयमाचर्यताम् ॥

त्यक्तं शास्त्रमलेपकप्रभृतिभिः किं तेन तस्यागतं
प्रद्विष्टं जगदेकचक्षुषि दिवाभीतैस्ततस्तस्य किम् ।
दुग्धं पित्तहतैर्जुगुप्सितै[3]मतस्तस्यापि किं दुर्जनै-
स्त्यक्तं चेदपि मत्कृतं सुरुचिरं किं देशिकैस्त्यज्यते ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां
नित्यव्याख्यानाख्यः

तृतीयोऽधिकारः ।

॥ श्रीपाञ्चरात्ररक्षा संपूर्णा ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

[1] किल कज्जल—च.

[2] आर्तेष्वमोघा—क, च, झ ; मोघाशापि इत्यनन्तरं ग्रन्थशेषः प्रायेण घ कोशे त्रुटितः । ङ, छ कोशयोस्तु पङ्क्तिलोपसूचकानि चिह्नानि अत्र दृश्यन्ते.

[3] जुगुप्सितं इत्यनन्तरं ङ, छ कोशयोः पङ्क्तिलोपो दृश्यते ; ततश्च "मस्तु सति किं तद्देशिकैस्त्यज्यते" इति विषमः कोऽपि पाठभेदश्च विद्यते.

श्रीपाञ्चरात्ररक्षायाम्

निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां च

वर्णानुक्रमणिका

[अत्र तस्य तस्य ग्रन्थस्य ग्रन्थकर्तुश्च नामसूचकानि कानिचन सङ्केताक्षराणि तत्तन्नाम्नः परस्तात् कुण्डलरेखानाम् अन्तरा सन्ति विन्यस्तानि। तान्यनुसृत्य **प्रमाणवचनादीनां वर्णानुक्रमणिकायां** सूचितानां ग्रन्थ-ग्रन्थकर्तॄणां नामानि ज्ञातव्यानि। यानि नामानि प्रमाणवचननिर्देशं विनैव ग्रन्थे सूचितानि तेषां नेह सङ्केताक्षराणि सन्ति दत्तानि। अत्र दृश्यमानाः सङ्ख्याः कोशस्यास्य पुटाङ्कान् निर्दिशन्ति।]

अक्षपादः, १२
अत्रिः, (अ.) १४१
अथर्वणश्रुतिः, (अ. श्रु.) ६५, ११७
अभिगमनसारः (श्रीवत्साङ्कमिश्राणाम्), (अ. सा.) १११
अमरकोशः, (अ. को.) ११५
अष्टाक्षरब्रह्मविद्या (नारदीया), (अ. ब्र. ना.) १०८, १७४
अहिर्बुध्न्यसंहिता, (अहि॰) २३, १७६
आचमननिर्णयः (प्रतापभूपस्य) (आ. नि.) ११७
आगमप्रामाण्यम् (यामुनमुनीनाम्), (आ. प्रा.) २
आत्रेयः, २१
आपस्तम्बधर्मसूत्रम् (आप. ध.) ९४
आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, (आप. श्रौ.) ३
आपस्तम्बस्मृतिः, (आप. स्मृ.) ९९, १४९
आयुर्वेदः, (आ.), ८२
इतिहाससमुच्चयः, (इ. स.) १०४, १४९
ईश्वरसंहिता, (ई.) ३, ४०
ऋग्वेदः, (बह्वृचाम्नायः.) (ऋ.) २६, ७५
एकायनशाखा, (ए.) १४
कपिलः, (क.) ७४
कठवल्ली, (क. व.) ९४, १४२
कामिकागमः, (कामि.) } २६, २७
कारणतन्त्रम्, (का. त.) }
कालविधानम्, (का. वि.) १५०, १६८

कालोत्तरम्, (का.) १९, २०, २८, ३१, ३४, ३८
काश्यपः, २१
काश्यपीयम्, २१
कुलेश्वरः, ५९
कृष्णकल्पः (कृष्णमन्त्रकल्पः—कुण्ठिनस्य) (कृ. क.) १२६, १५१
कृष्णमुनिः, (दृश्यतां श्रीकृष्णमुनिः.)
क्रतुः, (क्र.) १०५. १४१
क्रियाधिकारः (वैखानस.), (क्रिया. वै.) २२, १६३
गद्यत्रयम्, (गद्य.) १५९, १६१
गार्ग्यसंहिता, २३
गीतार्थसङ्ग्रहः (यामुनमुनीनाम्), (गी. सं.) ८०
गृध्रसरोमुनिः (नित्यकर्मसंग्रहसर्ता), ८८
गौतमधर्मसूत्रम्, (गौ. ध.) ९२,१३६,१३७
चित्रशिखण्डिसंहिता, ४०
छान्दोग्योपनिषत्, (छा.) २५, ८६
जयाख्यसंहिता, (ज. सं.) ४०. ४७, ५१, ६१, ७१, ७२, १०७, १२५, १२६, १२९, १४७, १६६
जयोत्तरसंहिता, ४०
तत्त्वसागरः, ४०
तन्त्रसारसमुच्चयः, (त. स.) २३
तैत्तिरीयसंहिता, (तै. सं) ८६
तैत्तिरीयोपनिषत्, (तै. उ.) १०९
दक्षः, ५५, ६०, ६१, ७६
दक्षस्मृतिः, (द.) ६९, ७०, ७१, ७३, ७४, ७६, १२६, १४७, १५०
नाथमुनिः, ५९, १६२
नारदीयम्, (ना.) १६, २९, ११०
नारदीयाष्टाक्षरब्रह्मविद्या (दृश्यताम् अष्टाक्षर-ब्रह्मविद्या)
नारायणमुनिः, (ना. मु.) ५४, ५६, ८९, ९१, ९२, १०३, ११२, ११७, १२५, १२७, १५२, १७६
निक्षेपरक्षा, ५८, ८१
नित्यकर्मसंग्रहः (गृध्रसरोमुनेः), ८८
नित्यग्रन्थः (श्रीभाष्यकारस्य), (नि. रा.) ५५, ५६, ५७, ५८, ६३, ८१, १३८, १६१
न्यायविस्तरः, (न्या. वि.) ११
पञ्चप्रश्नः, ४०
पद्मोद्भवसंहिता, ४०
परकालसूरिः, (प. सू.) ९०, १२४
परमसंहिता, ११०
पराङ्कुशः, ९०
पराशरः, (प.) १४७, १५८
पराशरभट्टारकः, (प. भ.) ३, ५३, ५४, १११
पाञ्चरात्ररक्षा—श्री, (पा. र.)
पाद्मसंहिता—चर्यापाद, (पा. सं. च.) ८, ९, १०, ११, १३, २३, २८, २९, ४५, ५०, ९८, १०२, ११०, १२६, १२९, १३०, १६४
पारमेश्वरसंहिता, (पार. सं.) प्रतिष्ठाध्याय (प्र.), प्रायश्चित्ताध्याय (प्रा.) स्वयंव्यक्त-निर्णयाध्याय (स्व), १२, १७, २३, २८, ३६, ४०, ९५, ९६, ९७, ९९, १००, १०१, १०५, ११०

पितामहः, (पि.) ९९, १०६, १०९
पितामहस्मृतिः, (पि. स्मृ.) १०४
पुराणसारसमुच्चयः—बोधायनीयः, (बो. पु.) १५१, १५२
पूर्वश्रवः, (पू.) ७४
पूर्वमीमांसा, (पू. मी.) १६७
पौष्करसंहिता, (पौ. सं.) ६, ७, ९, ११, १२, २९, ४०, ४७, ११६. १७२
प्रतापभूपः, ११७
प्रयोगपद्धतिरत्नावली (भोजराजस्य), (प्र. र.) ५१
प्रह्लादः, (प्र.) १६५
बलदेवाचार्यः, (ब.) ५
बादरायणः (दृश्यतां व्यासः)
बार्हस्पत्यस्मृतिः (बार्ह.) १४०
बृहदारण्यकोपनिषत् (बृ. उ.) १६६
बृहद्द्वयम्, १६१
बोधायनस्मृतिः, (बो. स्मृ.) २१, ५५, ८९, १४८, १५१
बोधायनीयपुराणसारसमुच्चयः, (बो. पु.) १५२
बोधायनीयाष्टाक्षरविधिः, (बो. अ.) १०८
भगवद्गीता, (भ. गी.) ९, ४२, ६२, ६४, ६८, ७५, ८१, ८२, ८३, ९०, ९१, ९२, ९७, १३५, १३९, १४०, १४८, १६५, १६६, १६८, १७३, १७४
भट्टः—नित्यग्रन्थः (भट्टारकः, पराशरभट्टः.) (भ. नि.) ३, ५३, ५४, १११
भागवतम्—श्री, (श्री. भाग.) ६४, ११५, ११७
भारतम् (दृश्यतां महाभारतम्.)
भारद्वाजसंहिता, ४०
भार्गवः, २१
भार्गवसंहिता, (दृश्यतां भृगुश्च) २२
भाष्यकारः—(श्रीरामानुजः), (रा.) २, २५, ५२, ५३, ५५, ५८, ५९, ६३, ७७, ८१, ८५, ८७, १३८, १५९, १६१, १६२, १६७
भृगुः, (भृगुसंहिता—क्रियाधिकारः.) (भृ.) २२
भोजराजः, (भो.) ५, ५१, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४
मनुः, (म.) ६२, ६३, ६५, ८३, १०४, १०६, १०९, १२९, १३६,१४७,१७६
मरीचिः, २१
महाभारतम्, (म. भा.) (आ—आदिपर्व. सं-संभवपर्व. आर-आरण्य. भी—भीष्म. आनु-आनुशासनिक. शा-शान्ति. आश्व—आश्वमेधिक. उ. उद्योग.) २, २०, २३, २४, २५, २६, ३०, ४१, ४३, ४९, ५०, ६४, ६५, ६७, ७२, ७४, ८८, ९७, १०७, ११३, ११६, १२९, १३७, १४०, १४३, १४७, १४९, १५९, १६८
मायावैभविकतन्त्रम्, ४०
मितगद्यम्, १६१
मुण्डकोपनिषत्, (मु) ९०
यतिधर्मसमुच्चयः, (य. स.) १३६
याज्ञवल्क्यः, (याज्ञ.) ६४, ७६
यामुनाचार्यः, (या.) २, ४, २५, ८०
योगयाज्ञवल्क्यः, (यो. या.) ६६, १०७

रहस्याम्नायः, (र. आ.) ४५, ६५, ६७, ७७, ७८, ९४, ११५, १५८, १७०
रामानुजः—श्री, (दृश्यतां भाष्यकारः.)
रामायणम्—श्रीमत्. (रामा. अ-अयोध्याकाण्ड. सु-सुन्दरकाण्ड) १६०
वङ्गिवंशेश्वरः, (वं.) ५२, ८९, ९२, ९६, १११, ११२, १२३, १२७, १४२, १५३, १७७
वराहपुराणम्, (व. पु.) २८, ३०, ६५, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १४३, १४४, १४५, १४६
वासिष्ठसंहिता, २३
वासुदेवस्वामी, (वा. स्वा.) २५
विखनाः, २१
विज्ञानेश्वरः, (वि.) २७
विष्णुधर्मः (शौनकीयः), (वि. ध.) ७५, ७७, ८८, ९३, ९७, १३५, १४०, १४९, १६३, १६९
विष्णुपुराणम्, (वि. पु.) ६८, ८५, १५८, १६५, १७४
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्, (वि. स.) ६१
विष्णुस्मृतिः, (वि. स्मृ.) १३४
विहगेन्द्रसंहिता, २३
वृद्धवासिष्ठस्मृतिः, (वृ. वा.) १३६
वैकुण्ठगद्यम्, (वै. ग.) ५७, १५९, १६०, १६१
वैखानसशास्त्रम, (वै. शा.) २३, ११४, १२३, १६३
वैखानससूत्रम्, (वै.) २१
वैशम्पायनः, ४३
वैहायससंहिता, ४०
व्यासः, (व्या.) २४, ४३, ४९, ५५, ६०, ६७, ७६, १२६, १४७
व्यासस्मृतिः (लघुव्याससंहिता), (व्या.स्मृ.) ४९, ५५, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, १०३, १७३
शरणागतिगद्यम्, (श. ग.) ५७, १३९
शाण्डिल्यस्मृतिः, (शा. स्मृ.) ५२, ५९, ६२, ८७, ११४, १३४, १५८, १६६
शातातपसंहिता, ४०
शारीरकमीमांसा, (शा. मी.) २, २७, ७६, ८५, ८६, १४२, १६६, १७१
शुकः, १४७
शुकप्रश्नः, ४०
शैवागमः, (कारणतन्त्रम्. दृश्यतां कामिकागमः.)
शौनकः, (शौ.) २१, ५५, ७१, ८८, १३५, १४०, १४७, १६३, १६९, १७९
शौनकीयसूत्रम्, (शौ. सू.) ६५, ७१, ८८
श्रीकरसंहिता, (श्री. सं.) ३०, ३१, ३२
श्रीकृष्णमुनिः, (श्री, कृ.) २, ५९, ६०, ८७
श्रीभागवतम्, (दृश्यतां भागवतम्.)
श्रीभाष्यम्, (श्री. भा.) ८, ८६
श्रीरङ्गनारायणाचार्यः, (दृश्यतां वङ्गिवंशेश्वरः.)
श्रीरङ्गराजस्तवः, (श्रीरं. स्त) ३
श्रीवत्साङ्कमिश्रः (अभिगमनतारकर्ता) (श्री. व.) १११
श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रम, (दृश्यतां च म. भा. आश्व.) (श्री. ध.) २४, ४९, ८१, १०७, १२६, १२९

श्रुतिः, (श्रु.)
श्वेताश्वतरोपनिषत, (श्वे.) ९४
सङ्कर्षणसंहिता, (सं. स.) ११५
सनकः, (स.) ३९
सनत्कुमारसंहिता, ४०
सन्मार्गदीपिका, (वरदराजस्य) ३१
सहस्रनामस्तोत्रम् (दृश्यतां विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम.)
संवित्सिद्धिः (सं. सि.) ५
सात्त्वतसंहिता, (सा. सं.) ५, ९, २९, ४०, ४७, ८२, ८७, ८८, ९३, ९४, १०७, ११३, ११४, १२५, १२८, १३४, १४६, १४८, १४९, १५८, १६४
सौमन्तवसंहिता, ४०
स्मृत्यर्णवः, (स्मृ.) १५०
हयग्रीवसंहिता, (ह.) ८
हरिवंशः, (भविष्यत् पर्व.) (ह. वं.) ९७
हर्यष्टकम्, (ह. अ.) १७३

तत्तद्ग्रन्थ-ग्रन्थकर्तृनामनिर्देशकानां सङ्केताक्षराणां विवरणसूची ।

अ—अत्रिः
अ. को—अमरकोशः
अ. ब्र. (ना.)—अष्टाक्षरब्रह्मविद्या (नारदीया)
अ. श्रु—अथर्वणश्रुतिः
अ. सा—अभिगमनसारः
अहि—अहिर्बुध्न्यसंहिता
आ—आयुर्वेदः
आ. नि—आचमननिर्णयः
आप. ध—आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
आप. श्रौ—आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्
आप. स्मृ—आपस्तम्बस्मृतिः
आ. प्रा—आगमप्रामाण्यम्
इ. स—इतिहाससमुच्चयः
ई—ईश्वरसंहिता
ऋ—ऋग्वेदः, (बह्वृचाम्नायः)
ए—एकायनशाखा
क—कपिलः
क. व—कठवल्ली
का—कालोत्तरम्
का. त—कारणतन्त्रम् (शैवागमः.)
कामि—कामिकागमः (शैवतन्त्रम्.
का. वि—कालविधानम्
कृ. क—कृष्णमन्त्रकल्पः
क—क्रतुः
क्रिया. वै—क्रियाधिकारः (वैखानसं
गद्य—गद्यत्रयम्
गी. सं—गीतार्थसङ्ग्रहः
गौ. ध—गौतमधर्मसूत्रम्
छा—छान्दोग्योपनिषत्
ज. सं—जयाख्यसंहिता
त. स.—तन्त्रसारसमुच्चयः
तै. उ—तैत्तरीयोपनिषत्
द—दक्षस्मृतिः
ना—नारदीयम्
ना. मु—नारायणमुनिः
नि. रा—श्रीरामानुजनित्यग्रन्थः
न्या. वि—न्यायविस्तरः
प—पराशरः
प. भ—पराशरभट्टारकः:
प. सू—परकालसूरिः

पा. र—श्रीपाञ्चरात्ररक्षा
पार. सं—पारमेश्वरसंहिता (प्र—प्रतिष्ठाध्याय, प्रा—प्रायश्चित्ताध्याय. स्व-स्वयंव्यक्तनिर्णयाध्याय.
पा. सं—पाद्मसंहिता (च—चर्यापाद.)
पि—पितामहः
पि. स्मृ—पितामहस्मृतिः
पु—पुराणसारसमुच्चयः (बो–बोधायनीयः.)
पू—पूर्वश्रवः
. मी—पूर्वमीमांसा
ौ. सं—पौष्करसंहिता
—प्रह्लादः
. र—प्रयोगपद्धतिरत्नावली
—बलदेवाचार्यः
ा—बादरायणः
ार्ह—बार्हस्पत्यस्मृतिः
ो. अ—बोधायनीयाष्टाक्षरविधिः
ो. पु—बोधायनीयपुराणसारसमुच्चयः
ो. स्मृ—बोधायनस्मृतिः
. गी—भगवद्गीता
. नि—पराशरभट्टस्य नित्यग्रन्थः(भट्टारकः)
ृ—भृगुः (भृगुसंहिता, भार्गवसंहिता.)
भो—भोजराजः
—मनुः
. भा—महाभारतम् (आ—आदि ; आश्व-आश्वमेधिकम् ; आनु-आनुशासनिकम् ; आर—आरण्य ; उ-उद्योग ; भी—भीष्म ; शा—शान्ति ; सं—सम्भव)
य. स—यतिधर्मसमुच्चयः
या—श्रीयामुनाचार्यः
याज्ञ—याज्ञवल्क्यः
यो. या—योगयाज्ञवल्क्यः
र. आ—रहस्याम्नायः
रा—श्रीरामानुजः (श्रीभाष्यकारः)
रामा—श्रीमद्रामायणम् (अ—अयोध्याकाण्डः ; सु—सुन्दरकाण्डः.)
वं—वङ्गिवंशेश्वरः, (तस्य कारिका च.)
व. पु—वराहपुराणम्
वा. स्वा—वासुदेवस्वामी
वि—विज्ञानेश्वरः
वि. ध—विष्णुधर्मः (शौनकीयः)
वि. पु—श्रीविष्णुपुराणम्
वि. स—श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
वि. स्मृ—विष्णुस्मृतिः
वृ. वा—वृद्धवासिष्ठस्मृतिः
वै—वैखानसम् (वैखानससूत्रम्.)
वै. ग—वैकुण्ठगद्यम्
वै. शा—वैखानसशास्त्रम्
व्या—व्यासः (पाराशर्यः.)
व्या. स्मृ—व्यासस्मृतिः
श. ग—शरणागतिगद्यम्
शा. मी—शारीरकमीमांसा
शा. स्मृ—शाण्डिल्यस्मृतिः
शौ—शौनकः
शौ. सू—शौनकीयसूत्रम्
श्री. कृ—श्रीकृष्णमुनिः
श्री. ध—श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रम्
श्री. भा—श्रीभाष्यम्
श्री. भाग—श्रीभागवतम्
श्री. व—श्रीवत्साङ्कमिश्रः

सङ्केताक्षराणां विवरणसूची

श्रु—श्रुतिः
श्वे—श्वेताश्वतरोपनिषत्
स—सनकः
सं. स—सङ्कर्षणसंहिता
सं. सि—संवित्सिद्धिः
सा. सं—सात्वतसंहिता
स्मृ—स्मृत्यर्णवः
ह—हयग्रीवसंहिता
ह. अ—हर्यष्टकम्
ह. वं—हरिवंशः

श्रीपाञ्चरात्ररक्षानिर्दिष्टानां प्रमाणवचनादीनां वर्णानुक्रमणिका ।

[अस्मिन् ग्रन्थे विद्यमानस्य एकैकस्य च श्लोकार्धस्य, प्रमाणवाक्यस्य च आदिमो भागः समुद्धृतोऽस्याम् अनुक्रमणिकायाम् । तदनन्तरं सूचिता नागरसङ्ख्याः कोशस्यास्य पुटाङ्कान्, ततःपरं विन्यस्तानि अक्षराणि तत्तत्प्रमाणग्रन्थान्, तदुपरि विन्यस्ता अराबिक्-सङ्ख्याः तत्तत्कोशस्य अध्यायश्लोकादीनां च सङ्ख्याः क्रमेण निर्दिशन्ति । अत्र निर्दिष्टानि ग्रन्थादिसङ्केताक्षराणि कान् कान् कोशादीन् सूचयन्तीति ग्रन्थ-ग्रन्थकर्तॄणां वर्णानुक्रमणिकायां ज्ञातव्यम् ।]

अकण्टकद्रुमोत्थाश्च १२८. सा. सं. 21-25
अकर्मणोऽस्य तत्कोपः १५. पा. सं. (च) 21-78
अकर्मण्यानि पुष्पाणि १४४. व. पु.
अकर्मण्यानि वक्ष्यामि १४३. व. पु.
अकारादुत्थितं बीजं १५४. वं. 463
अक्लेशेन शरीरस्य ६३. म. 4-3
अङ्गगुणविरोधे च १६७. पू. मी. 12-2-25
अचलं योगपट्टेन ८४. सा. सं. 6-201
अच्छिद्रपञ्चकालज्ञः ५२. म. भा. (आश्व) 118-33
अजप्याष्टाक्षरं मन्त्रं १५१. बो.
अजीर्णरसमाविष्टः १४६. व. पु.
अज्ञानतोऽप्यशक्त्या वा १५५. वं. 475
अज्ञानादथवा ज्ञानात् १४२, १७८. वं. 519
अज्ञानदथवा ज्ञानादशुभं, १५५. वं. 476
अज्ञानादथवा मोहात् १४. पा. सं. (च) 21-51
अज्ञानादथवा लोभात् ६१. द. 2-3
अञ्जनालेपनैः स्रग्भिः १२६. पा. सं (च) 13-29
अटवीं राजधानीं च ६२. शा. 4-191
अण्वप्युपहृतं भक्तैः, १७४. श्री. भाग. 10-81-3
अत एवार्चनाङ्गानि १७८. वं. 514
अतस्त्वमेव त्वां देव्यौ १५७. वं. 497
अतोऽनङ्गीकृताशेष १४२, १७९ वं. 52

अतो न हानिर्मन्त्राणां १७८. वं. 518
अतोऽन्यथा न दोषोऽस्ति १२८ सा. सं. 21-31
अत्यन्तसाध्वसविनय-१६०. वै. ग.
अथ परमैकान्तिनो भगवदाराधन ५५. ५६, १३८ नि.रा.
अथ पुष्पाणि त्रिविधानि १३०-१३४. भो.
अथ प्रद्युम्नमन्त्रं तु ८४. सा. सं. 6-208
अथ भो भगवन्तं याचेत ७८. र. आ.
अथागत्य गृहं विप्रः ६०. व्या. स्मृ.
अथादौ समुपक्षिप्तं ४५. पा. र.
अथार्घ्यपाद्याचमन १५६. वं. 486
अथोपक्रम्यते नित्य ८०. पा. र.
अदत्तानामुपादानं १३६. म. 12-7
अदत्तान्युपभुञ्जानः १३६. म. 4-202
अदत्त्वा सुमनो यो वै १४६. वं. पु.
अद्यप्रभृति हे लोकाः ७४
अधमं तु क्रयक्रीतं १३०. पा. सं. (?)
अधरोत्तरयोगेन ८४. सा. सं. 6-201
अधिकारोऽनुलोमानां ४६. पा. सं. (च) 1-4
अधिकारोऽस्ति सर्वत्र २७. कामि. (का. त.) 1-125
अनन्तभोगशयन १५६. वं. 484
अनन्तं विष्णुसन्निधौ १०७. यो-या.
अनन्यदेवताभक्ताः १४०
अनन्यदेवतास्थायिनि १. पा. र.
अनन्यशरणस्त्वत्पादारविन्द-१३९. नि. रा
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ७५. भ. गी. 9-22
अनर्थकमसंबद्धं २९. सा. सं. 22-53
अनागतां तु ये पूर्वां ११३. पि. स्मृ.
अनादृत्य च ये यान्ति १२०. व. पु.
अनामिकान्तं देवेशं १०८. सा. सं.
अनिच्छयापि संस्पृष्टः १७३ ह. अ. 24
अनिबद्धप्रलापश्च १४९. म. 12-6
अनिबद्धप्रलापान् ये १२०. व. पु. अ. 45
अनिरुद्धं च मां प्राहुः २४. म. भा. (आश्व.) 104-87
अनिर्वाहकमाद्योक्तेः २९. सा. सं. 22. 53
अनिशं भगवद्बिम्बं १५४. वं. 466
अनुक्तं यत् स्वयंव्यक्ते ३३. का.
अनुक्तान्यर्थजालानि ३५. का.
अनुक्तांश्चान्यतन्त्रेषु १७. ना.
अनुगम्य यथा प्रेतं १२०. व. पु. 45
अनुतिष्ठन्ति ये कर्म १६. पा. सं. (च) 21-81
अनुपुरमनुरुन्धन् ७९. पा. र.
अनुयागं ततः कृत्वा १५२. ना. मु.
अनुयागादिकं चाथ १५६. वं. 487
अनुश्राव्य ततः कुर्यात् १४८. बो. अ.
अनुश्राव्य ततः कृत्वा १०८. बो.
अनेकभेदभिन्नं च ३१. का.
अनेन क्रमयोगेन ८५. सा. सं. 6-210
अनेन विधिना स्थाप्य २२ मृ.
अन्तरा चान्तरा वामं ९८. पा. सं. (च.) 13-14
अन्तर्जानुगतं कृत्वा १००. पार. सं. 2-25
अन्तवत्तु फलं तेषां ६४. भ. गी. 7-23
अन्ते महोत्सवं कुर्यात् ११. पा. सं. (च) 19-128

अन्तःकरणयागादि ४८. ज. सं. 22-75
अन्यत् कुशलसंप्रश्नात् १७४. म. भा. (उ) 87-13
अन्यत् पूर्णादपां कुम्भात् १७४. म. भा. (उ) 87-13
अन्धकारे तु मां देवि १४५. व. पु.
अन्धास्तेऽपि भविष्यन्ति १२०. व. पु. 45
अन्यथा कुलमात्मानं १५. पा. सं. (च) 21-75
अन्यदेवगृहं गत्वा १२१. व. पु. अ. 45
अन्यदेव समं यस्तु १२१. व. पु. 45
अन्यदेवार्थसन्दिष्टैः १२१. व. पु. 45
अन्यानि च पवित्राणि १०२. पार. सं.
अन्यानि हविरर्थानि १२७. ना. मु.
अन्ये त्वेवं विजानन्ति २४. म. भा. (आश्व) 104-87
अन्येषामधिकारः स्यात् १३. पा. सं. (च) 19 (?)
अन्येषां ब्राह्मणादीनाम् ४६. पा. सं. 1-6
अन्येषामेवमादीनां १८. पार. सं. (प्रा.)
अन्येष्वपि च मार्गेषु २६. का. त. (कामि. 1-123)
अन्योन्यापेक्षया ग्राह्यं ३५. का.
अपचारानहं वक्ष्ये ११८. व. पु. 45
अपचारानिमान् सर्वान् १५५. वं 477
अपचारास्तथा विष्णोः १२२.
अपराधमिमं त्रिंशं १४६. व. पु.
अपराधमिमं षष्ठं १४४. व. पु.
अपराधं विंशतिमं १४५. व. पु.
अपानाय ततो हुत्वा ६६. व्या. स्मृ. 2-74
अपां द्वादशगण्डूषैः १०३. व्या. स्मृ.
अपि चेत् पौरुषं वाक्यं २९. सा-सं. 22-51
अपोऽवगाहनं स्नानं १०४. पि. स्मृ.
अप्रमत्तेन वै तावत् १६४, सा. सं. 6-192
अप्रयत्नागताः सेव्याः ६३. म. भा. (शा) 301-35
अप्राकृताङ्गकरणात् ८६
अभिगच्छन् हरिं प्रातः ५३, ९१. वं. 34
अभिगच्छेज्जगद्योनिं ४८, १२५. ज. सं. 22-69
अभिगम्य च देवेशं १२५. ना. मु.
अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैः ६३. व्या. स्मृ. 2-15
अभिवाद्य गुरून् वृद्धान् १२६. पा. सं. (च) 13-28
अभ्यासाद्भगवद्योगी ८५. सा. सं. 6-214
अभ्यासाद्वत्सरान्ते तु ८४. सा. सं. 6-208
अमन्त्रमधिकारस्तु १४७. सा. सं. 2-9
अमन्त्रमर्चकं दृष्ट्वा १७५
अमन्त्रमविधिं चैवं १७५
अमन्त्रेणैव यत्पूज्यं १७५
अम्बुजानि सुगन्धीनि १२८. सा. सं. 21-28
अंशवो ये प्रकाशन्ते ९७
अरौद्राण्यनिषिद्धानि १२७. ना. मु.
अर्कन्यग्रोधखदिर १०२. पार. सं.
अर्कादिभिरपामार्गैः १०१. पार. सं. 2-59
अर्घ्यं दत्वा यथापूर्वं १५५. वं. 472
अर्चनादिष्वनर्हत्वात् १४२, १७९. वं. 523

अर्चनीयमथान्याभ्यां १३. पा. सं. (च.) 19-(?)
अर्चनीयश्च सेव्यश्च २०. म. भा. (भी-) 66-39
अर्चयन्नापदं सर्वा १४. पा. सं. (च.) 21-51
अर्चयंश्च ततो देवं ५३, ९१. वं. 34
अर्चयित्वा परात्मानं १२४. वं. 87
अर्चयित्वा यथान्यायं १६४. पा. सं. (च) 13-74
अर्चयित्वार्घ्यपुष्पाद्यैः १६४. सा. सं. 6-191
अर्चयेज्जपहोमान्त १२६. पा. सं. (च.) 13-29
अर्चयेद्देवदेवेशं ३७. पार. सं. 10-319
अर्थकामपरा यूयं ७४. वि. ध.
अर्धप्रसृतिमात्रं तु ९९. पार. सं. 2-45
अलक्तकरसाद्यैश्च १२६. पा. सं.(च.) 13-30
अलाभे दन्तकाष्ठानां १०३. व्या. स्मृ. (?)
अलाभे वेदमन्त्राणां ६५. व. पु. 66-11
अवस्थितेरिति काश ८५. शा. मी· 1-4-22
अविच्छिन्नस्रोतोरूपेण १६१. श्री. वै.
अविरोधोपयोगाभ्यां २४. पा. र.
अवेक्षेत च शास्त्राणि ६१. व्या. स्मृ. 2-7
अवैदिकत्वात्तत्तन्त्रं २३. वै.
अशक्तावशिरस्कं वा १०४
अशरण्यशरण्येन १५६. वं. 480
अशुचिश्चाप्यनाचारः १६९ वि. ध. 109-66
अशुभं कर्म कृत्वापि १४३. व. पु.
अश्रीकरमसौम्यं च २३. त. स.
अश्लीलकथनं चैव १२२
अश्वत्थं च वटं धेनुं ११३. सा. सं. 21-12
अष्टमश्चापराधोऽयं १४४. व. पु.
अष्टमे लोकयात्रां तु ७४. द. स्मृ. 2-69
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां १०३. व्या. स्मृ. (?)
अष्टविंशापराधं तु १४६. व. पु.
अष्टाक्षरजपो यस्य १५१. बो.
अष्टाक्षरमहामन्त्र १५३. वं. 461
अष्टाक्षरविधानेन २४. म. भा. (आश्व.) 104-85
अष्टाक्षरं जपेद्विद्वान् १५१. बो.
अष्टाङ्गयोगसिद्धानां १४६. सा. सं. 2-7
अष्टाङ्गेन नमस्कृत्य १४९. सा. सं. 6-189
अष्टाङ्गेन प्रणामेन १२५. ना. मु.
अष्टादशापराधं तु १४५. व. पु.
अष्टोत्तरशतं वापि १५२. ना. मु.
अष्टोत्तरसहस्रं वा १५४. वं. 467
असङ्करेण तेऽन्योन्यं १६. पा. सं. (च.) 21-81
असंख्याताच्च संख्यातः १०८. अ. ब्र. (ना.)
असह्यानपि सह्यांश्च १५५. वं. 474
अस्ति जिह्वा हरिं स्तोतुं १७८, वं. 517
अस्त्येव निर्मलं तोयं १७८, वं. 516
अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते १०५. अ. 5-1
अस्पृष्टतीर्थः शौचार्थं ९९. पार. सं. 2-43

अहन्यहनि धर्मस्य ७५
अहरेकं हरेर्बिम्बं ११६
अहं हि सर्वयज्ञानां ६८. भ. गी. 9-24
अहितविहतिदीक्षैः ४४. पा. र.
अहिंसा प्रथमं पुष्पं १७९
अहुताग्निः कृमिं भुङ्क्ते १०५. अ. 5-1
अहेरिव गणाद्भीतः ७४
अहो अहो सुलभता १७८, वं. 516
अहो हरिं ब्रुवन्नेवं १७८, वं. 515
अह्नि यच्छौचमुद्दिष्टं ९९. आप-स्मृ.
अह्नो द्वितीयभागेन ५४, १२७. ना. मु.
अह्नोऽष्टांशेन संयुक्तं १५०. स्मृ.

आ

आगताय यथाकालं १५७. वं. 499
आगमाख्यं हि सिद्धान्तं ८. ह. सं.
आगमाध्ययनं कुर्यात् १४९. सा. सं. 6-189
आग्नेयं पञ्चरात्रं तु २३. वै.
आचम्य प्रयतो भूत्वा १६५. पा. सं. 13-75
आचम्य प्राङ्मुखो भूत्वा १०२. पा. सं. (च) 13-16
आचम्य प्रोक्षयेद्दर्भे ११०. पा. सं. (च.) 13-23
आचर्तव्य इहाज्ञानात् ५. सा. सं. 21-47
आचार्यकमथार्त्विज्यं १३. पा. सं. (च.) 19-132
आचार्याणामसावसौ ९४. र. आ.
आत्मप्रयत्नसापेक्षा १५८. वि.पु. 6-7-31
आत्मानं चापि हृत्पद्मे १६५. पा. सं. 13-77
आत्मानं परिषिच्योर्ध्वं ११०. पा. सं. (च.) 13-24
आदाय भक्तियोगाख्यं १६१. वै. ग.
आदावोङ्कारमुच्चार्य ६३. व्या. स्मृ. 2-36
आदित्यमण्डलान्तस्थं ११२. वं. 74
आदित्यान्तःस्थितस्य ११२. ना. मु.
आदौ तेनैव सकला ११. पा· सं. (च.) 19-123
आद्यमेकायनं वेदं ४६. पा. सं. (च.) 1-5
आद्यं कर्माभिगमनं ५०. पा. सं. (च.) 13-3
आपत्स्वनन्तरा वृत्तिः १३५
आपीठान्मौलिपर्यन्तं ११७. शा· स्मृ. 2-89
आपो नारायणोद्भूताः ६३. व्या. स्मृ· 2-16
आपोहीत्यादिभिर्मन्त्रैः ११२. ना. मु.
आप्रभातान्निशान्तं वै ४७. ज. सं. 22-66
आबिभ्राणो रथाङ्गं ८८.
आम्राङ्कुरमपामार्गं १०२. पार. सं.
आम्रेक्षुदण्डताम्बूल ११७
आयासः स्मरणे कोऽस्य १६५, १७४. वि. पु. 1-17-78
आयुधैः शङ्खचक्राद्यैः १०. पा. सं. (च.) 19-114
आयुर्बलं १०२. (मन्त्र)
आराधनत्वेनापाद्य ५३, १११. भ. नि.

आराधनविधिः कीदृक् ४६. पा. सं. (च.) 1-2
आराधयन् हरिं भक्त्या ५३, ९१. वं. 36
आराधयेयं ध्यायेयं ९२. ना. मु.
आराधितुमथेच्छेन्मां १२०. व. पु. 45
आरोपितं प्रदीपं ये १२०. व. पु 45
आरोहन्त्वनवद्य १. पा. र.
आर्जयित्वार्चनाद्रव्यं १२७. वं. 89
आलोड्य सर्वशास्त्राणि ७२, १६८. म. भा. (आनु.) 186-11
आवर्तयेद्वा प्रणवं ६३. व्या. स्मृ. 2-22
आवां तवाङ्गसंभूतौ ९७. ह. वं. 88-47
आविद्यः प्राकृतः प्रोक्तः ७५
आविद्येन न केनापि ७५.
आसनाद्युपचारैस्तु २२. मृ.
आसनारोहणं चैव १२३.
आसित्वा सुचिरं तस्य १५६. वं. 481
आसीनयोस्तथा देव्योः १५६. वं. 488
आसीनेषु यथाभागं १५६. वं. 488
आस्थानस्थः सदा १५२. बो. पु.
आहारो यस्त्वनाहारः १४३. व. पु.
आहारं चैव कर्मण्यं १४३. व. पु.
आहृत्य याच्ञया १३०. पा. सं. (च.) 13-33

इ

इज्या च पश्चात् स्वाध्यायः ५०. पा. सं. (च.) 13-3
इज्यामेवाभिसन्दध्यात् १३८.
इत ऊर्ध्वमहं तावत् ५३, ९१. वं. 33
इति तत्तुल्यनृपति ५. सं. सि. 20
इति निर्विश्य तदनु ९०. वं. 29
इति मत्वा विरक्तस्य ६४. श्री. भा. 11-19-18
इति विज्ञाप्य तान् पश्चात् १५७. वं. 495
इति विज्ञाप्य पुरतः १५८. वं. 500
इति संप्रार्थ्य तत्सिद्ध्यै ९४. वं. 40
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं ६७, १४७. व्या. स्मृ. २. (अन्तिम श्लोक) म. भा. (आदि.) 1-293
इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठं ७४, १४७. द. स्मृ. 2-57
इत्येतत् कथितं स॰ ४९. ज. सं. 22-80
इत्येतदखिलेनोक्तं ६८. व्या. स्मृ. 2 (अन्ते)
इत्येष कथितो ब्रह्मन् १६५. पा. सं. (च) 13, 78
इदमेकं सुनिष्पन्नं ७२. म. भा. (आनु.) 186-11
इदं गुरुभ्यः सर्वेभ्यः १५३. वं. 458
इदं महोपनिषदं २. म. भा. (शा.) 348-63
इदं श्रीकरसंज्ञाख्यं ३१

ई

ईदृशः परमात्मायं ५९, १५८. शा. स्मृ, 4-219, 5-17
ईश्वरो भगवान् विष्णुः १४१. क.
ईश्वरो विक्रमी धन्वी ६१. वि स.

ईषदोष्ठपुटौ लग्नौ ८४. शा. सं. 6-200

उ

उग्रगन्धास्त्वकर्मण्याः १२८. सा. सं. 21-26
उच्चाच्छतगुणो ज्ञेयः १०८. बो. अ.
उच्चैर्जपादुपांशुः स्यात् १०९. अ. ब्र. (ना.)
उच्चैर्भाषा वृथाजल्पः १२२
उच्छिष्टे चैव चाशौचे १२२
उत्तमानुपदंशांश्च १२८. ना. मु.
उत्तमे शिखरे १०९, तै. उ. 29
उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं ८८. वि. ध. 1-60
उत्तीर्य भगवत्प्राप्तिं ५३. भ. नि.
उत्थानादिक्रमादेतत् ५०, १२६. पा. सं. (च) 13-4
उत्थाय च ततो योगात् १५४. वं. 469
उत्थाय तत्र शयने ५४, ८९. ना. मु.
उत्थाय शयने तस्मिन् ९०. वं. 3
उत्थायासीत शयने ५०. पा. सं. (च.) 13-6
उत्पत्त्यसंभवात् २. शा. मी. 2-2-39
उत्सवे वासुदेवस्य १२२. व. पु. अ. 45
उदकेनाप्यलाभे तु १७४
उदयास्तमयं यावत् ६९. द. स्मृ. 2-2
उदानाय ततः कुर्यात् ६६. व्या. स्मृ. 2-75
उदीचीं प्रागुदीचीं वा ९९. पि.
उद्यतामपि गृह्णीयात् १३४. शा. स्मृ. 3-18
उपचारशतेनापि १२३
उपचारानिमान् कुर्वन् १७४. अ. ब्र. (ना.) 2-39
उपचारापदेशेन १५५. वं. 477
उपपत्तिमवस्थां च ९९. बो. स्मृ.
उपपातकयुक्तो ऽपि १६२
उपवीतं कर्णदेशे ९८. पा. सं. (च.) 13-10
उपस्थाय स्वकैर्मन्त्रैः ११२. वं. 78
उपस्थाय स्वशाखोक्तैः १११. पा. सं. (च.) 13-27
उपादद्यात्तथा पूजा १२९. पा. सं. (च.) 13-31
उपांशुः स्याच्छतगुणः १०९. अ. ब्र. (ना.)
उपांशोर्मानसः प्रोक्तः १०८. बो. अ.
उपायतां परित्यज्य ८०. गी. सं. 31
उपेतो मङ्गलैरन्यैः १२६. पा. सं. (च.) 13-20
उपेयादीश्वरं चापि ६२. व्या. स्मृ. 2-8
उपोषितः पोषितो वा १७४. वि. ध. 4-33
उभाभ्यां तोयमादाय १०६. पि.
उभे सन्ध्ये ऽधितिष्ठामि १०७. म. भा. (आश्व.) 98-68
उभे सन्ध्ये भगवानभिगन्तव्यः १५०, र.आ.
उरसा शिरसा वाचा, ११५
उषःकाले तु संप्राप्ते ७०. द. स्मृ. 2-6

ऊ

ऊरुमध्यप्रदेशे तु ८४. सा. सं. 6-200
ऊहापोहविधानेन २०. का.

ऋ

ऋग्गाथा कुम्ब्या २६. ऋ.
ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि २५. छा. उ. 7-1-2
ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता ७०. द. स्मृ. 2-25
ऋषयेऽष्टाक्षरस्यान्त १५३, वं. 461
ऋष्यादिपूजिते स्थाने १९, २०, ३४, का.

ए

एककालाश्रितानां च ४७. ज. सं. 22-67
एकत्र दीक्षितस्तन्त्रे १३. पा-सं. (च.) 19-131
एकत्रिपञ्चसप्तादि ११४
एकत्रिंशापराधं तु १४६. व. पु.
एकविंशापराधं तु १४५. व. पु.
एकश्रृङ्गादिकानां तु ९५. पार. सं. 2-11
एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते ७३ इ. स. 18-82
एकस्यैव हि कालस्य ४७. ज. सं. 22-66
एकहस्तप्रणामश्च १२२
एकहस्तप्रणामं च १४५. व. पु.
एकं यदि भवेच्छास्त्रं १७२ इ. स. 33-105
एकः कृष्णनमस्कारः १७३, वि. ध. 1-38
एकादशापराधस्तु १४४. व. पु.
एकान्तिभिरनुष्ठेयं ५४, ९२. ना. मु.
एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रः १७०, वि. ध.
एकेन पाणिना यस्तु ११५. श्री. भा. 10-22-21
एकैकं बहुभिर्भेदैः ७, पौ. सं. 38-303
एकैकं भिद्यते तन्त्रम् ९. पा. सं. (च.) 19-112
एकैकां ह्रासयेन्मात्राम् १०१. पार. सं. 2-57
एकैव मूर्तिराराध्या १०. पा. सं, (च.) 19-113
एकोनत्रिंशापराधं १४६. व. पु.
एकोनविंशापराधं १४५. ब. पु.
एकोऽपि कृष्णे सुकृतप्रणामः १७४, म. भा. (आश्व.) 46-123
एको हि श्रूयते देव ४७. ज. सं. प. 22-64
एतत्क्रियाविरोधीनि ९३. वं. 37
एतत्तु त्रिविधं विद्धि ३९. पार. सं. 10-336
एतत् पुराणसिद्धान्तं ३१
एतद्ध्यानं च योगश्च ७६. द. स्मृ. 7-21
एतद्वैदिकमुद्दिष्टं २२.
एतद्वै पञ्चरात्राख्यम् ३२. का.
एतस्मात् प्राप्यते ७. पौ. सं. 38-306
एतस्मादपि चैकैका १००. पार. सं. 2-51
एता अन्याश्च राजेन्द्र २५. म. भा. (आश्व.) 104-89
एताभिः प्राञ्जलिर्नित्यम् १०९.
एतैरेव हुतं यत्तु ७०. द. स्मृ. 2-25
एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वा १०५.
एवमष्टाक्षरेणैव १७४. अ. ब्र. (ना.) 2-39
एवमादिषु चान्येषु १६. पा. सं. (च.) 17-45

एवमेकदिनं वापि १७७. वं. 504
एवमेव समभ्यासात् ८५. सा. सं. 6-209
एवं गुरोः समारभ्य १५१. बो.
एवं नानागमानां च ७. पौ सं. 38-302
एवं प्रक्षाल्य विधिवत् १०१. पार. सं. 2-58
एवं शरणमुपगम्य ५७. नि. रा.
एवं संचिन्त्य मन्त्रार्थं ५४ भ. नि.
एवं संप्रतिपन्नानां १४७. सा. सं. 2-12
एष मे सर्वधर्माणां ११७. वि. स.
एषितारं तदिच्छां वा १७८. वं. 5-13

ऐ

ऐकान्तिकात्यन्तिकतत्परिचर्यैक १५९. वै. ग.

ओ

ओं नमो वासुदेवाय ९५. पार. सं. 2-5
ओंपूर्वया च गायत्र्या ११०. पा. सं. (च.) 13-23

क

क इति ब्रह्मणो नाम ९७. ह. वं. 88-47
कण्डूलाः कलिकजलाविल १८१. पा. र.
कथं त्वमर्चनीयो ऽसि २४. म. भा. (आश्व.) 105-83
कथायां कथ्यमानायां १२०. व. पु. अ. 45
कथितं पञ्च के कालाः ५०. पा. सं. 13-1
कथ्यते यत्र तत् प्रोक्तं १०. पा. सं. (च.) 19-115
कदा द्रक्ष्यति मां पतिः १६०. रामा. (सु.)
कनिष्ठामूलमारभ्य १०८. सा. सं.
कमण्डलुस्थितेनैव ८२, ८३. सा. सं. 6-194
कम्बलावरणं चैव १२२. ई. 6-85 (?)
कराङ्गुलिशरीरेषु १५३. वं. 457
कर्तव्यत्वेन वै यत्र ६, पौ. सं. 38-293
कर्तव्यः स्नपनं कुर्यात् ११. पा. सं. (च.) 19-127
कर्ता कारयिता चोभौ १५. प. सं. (च.) 21-78
कर्मणामपि संन्यासः ९, १०. पा. सं (च.) 19-117
कर्मणां परिपाकत्वात् ६४. श्री. भा. 11-19-18
कर्मण्यवसिते तस्मिन् १५५. वं. 472
कर्मवाङ्मनसैः सम्यक् १४७. सा. सं. 2-11
कर्माण्यनन्तान्यच्छेद्यानि ९३. वं. 37
कर्मारम्भेण मन्त्रेण १३८
कर्षणादिप्रतिष्ठान्तं ४६. पा. सं. (च.) 1-1
कलेर्दोषनिधे राजन् (अत्यन्तदुष्टस्य कलेरयं-इति वि. पु.) ११७. श्री. भाग. 12-3-51, वि. पु. 6-2-40
कलौ कृतयुगं तस्य १७१. वि. ध. 109-57
कलौ संकीर्त्य केशवम् ११७. वि. पु. 6-2-17
कल्किन् विष्णो नमस्तेऽस्तु ९५. पार. सं. 2-13
कल्पकोटिशतैश्चापि १४१. क.

कल्याणाचरणान्तं यत् ५०, १२६. पा. सं. (च.) 13-4

का

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं १४०. भ. गी. 4-12
कान्तागणैश्च लक्ष्म्याद्यैः १२. पार. सं. (प्रा.) 19-177
कामं तान् धार्मिको राजा ११३. पि. स्मृ. (?)
काम्योऽपि वा भवेत्तस्य १५१. बो.
कायक्लेशं तदुद्भूतं ६०. व्या. स्मृ. 3-2
कारणागमसिद्धान्त १३. पा. सं. (च.) 19-(?)
कालं सर्वमिहाभ्युपेत्य ७८. पा. र.
काष्ठालाभे तु रोगे वा १०१. पार. सं. 2-61

कि

किं किं न साध्यं भगवत् ७२, ९२. ना. मु.
किं त्वया नार्चितो देवः. १७४.

की

कीर्तनादेव कृष्णस्य ११७, १६९. श्री. भाग. 12-3-51
कीर्तयेयं नमस्येयं ९२. ना. मु.

कु

कुठारव्याहलाख्याय ९५. पार. सं. 2-13
कुमुदादीन् गणेशांश्च १५७. वं. 489
कुर्याच्चैवेवमादीनां १७. पार. सं.
कुर्यादाचमनं विप्रः १०१. पार. सं. 2-63
कुर्याद्वा यदि वा मोहात् ३८. पार. सं. 10-323
कुर्याद्वै बुद्धिलीनं तु. ८४. सा. सं. 6-203
कुलटाषण्डपतित १३४. शा. स्मृ. 3-18
कुलं च व्याधितं चैव १८. पार. सं. (प्रा.) 19-557
कुवासना कुबुद्धिश्च ११६. पौ. सं. 1-32
कुसीदमेके विहरन्ति ७७. र. आ.
कुसुमानां निवेद्यानां १२१. व. पु. अ. 45
कुहेतुश्च कुभावश्च ११६. पो. सं. 1-3

कू

कूर्मवच्चतुरः पादान् ११४, १२५, १४९. सा. सं. 6-188

कृ

कृतस्वल्पांशको ऽप्यस्य १७७. वं. 507
कृतापराधं कृपया १५५. वं. 476
कृते निष्कल्मषे शुद्धे १२४. वं. 86
कृत्वात्मनः प्रीतिकरीं १६३. वि. ध. (शौ.) 103-16
कृत्वा संप्रोक्षणं पूर्वं ११. पा. सं. (च.) 19-126
कृत्वैवं मनसा योगं १५४. वं. 468
कृपयैवास्य देवस्य १४२, १७९ वं. 524
कृमिभक्ष्ये पतेद्धोरे ११९. व. पु. अ. 45
कृष्णकम्बलसंवीतः ११८. व. पु. अ. 45
कृष्णरूपाण्यनन्तानि २३

के

केन त्वं पाल्यसे देव १५७. वं. 497
केवलं तद्विधानेन ४३. पार. सं. 10-331
केवलं मनुजैर्यत्तु ३९, ४३ पार. सं. 10-342
केवलाञ्जलिना वापि १२४. वं. 88
केशवाराधनं हित्वा ६५. म. भा. (आनु.) 186-17
केशवार्चा गृहे यस्य ६६, १३५

को

को हि भारो हरेर्नाम्नि १७४ वि. ध. 33-66

क्र

क्रमशः केशवादीनां ९४. पार. सं. 2-7
क्रमागतैस्तुल्यकक्ष्याः १०. पा. सं. (च.) 19-116
क्रमागतैः स्वसंज्ञाभिः ६. पौ. सं. 38, 294
क्रान्ते विष्णुं बके हरिम् १७. (मन्त्र.)
क्रियायागाद्दशगुणः १०८. बो. अ.
क्रियां न कुर्यादन्यत्र १३. पा. सं. (च.) 19-131
क्रुद्धस्तु यश्च कर्माणि १४४. व. पु.

क्ले

क्लेशकर्मविपाकाद्यैः ५. सं. सि-22

क्ष

क्षता अशनिपाताद्यैः १२८. सा. सं. 21-27
क्षन्तव्यं तदशेषेण १५५. वं. 477
क्षान्तसर्वापचारेण १५५. वं. 478
क्षामयेच्चापराधान् स्वान् १५५. वं 474
क्षालयित्वा ततः कुर्यात् १६४, सा. सं. 6-190
क्षिप्रं हि मानुषे लोके १४०. भ. गी. 4-12

ग

गङ्गां विभाव्य तीर्थाम्भः ५३, १११. भ. नि.
गत्वा मैथुनसंगं तु १४३. व. पु.
गन्धलेपक्षयकरं ९९. पार. सं. 2-43
गन्धलेपमपास्यैवं १००. पार. सं. 2-52
गन्धहीने भयोत्पत्तिः १७५
गन्धैः पुष्पैः फलैर्मूलैः १७५. अ. ब्र. (ना) 2-41
गमयिष्यामि वासरान् ९२. वं. 36
गरुडं च विशेषेण १५७. वं. 490
गर्भजन्मजरादुःख ५३. भ. नि.
गर्भाधानादिदाहान्त ४. आ. प्रा. अन्ते.

गा

गायत्रीजपपर्यन्तं ११२. वं. 77
गायत्र्या चाभिमन्त्र्यापः १०६. पि.

गी

गीतवादित्रनृत्तादि ११८. व. पु. अ. 45

गु

गुणैः सांयमिकैः १०
गुरुं मन्त्रमृषिं छन्दः १५३. वं. 457
गुरून् देवान् (वं) नमस्कृत्य ८२, ९४. सा सं. 6-194 ई. 6-86
गुरुं चैवाप्युपासीत ६१. व्या. स्मृ. 2-6

गुरून् प्रपद्य प्रथमं ९४
गुरूपदेशसंसिद्धैः २२. मृ. (क्रि)
गुरोर्गुरौ संनिहिते ७४. पू.
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं १२३
गुर्वादींश्च नमस्कृत्य १५२. ना. मु.

गृ

गृहाद्गृहमथो गत्वा १२१. व. पु. 45
गृहानागत्य संक्षाल्य १२५. ना. मु.

गो

गोषु चैवं प्रसन्नासु १२६. कृ. क.

ग्र

ग्रामे जन्मशतं शुभ्रु १२०. व. पु. 45
ग्रासमुष्टिं परगवे १२६. म. भा. (आश्व) 109-29
ग्रासं गवामपि १२६
ग्राहग्रस्ते गजेन्द्रे ८८.

घो

घोरं प्रयाति नरकं ३८. पार. सं. 10-325

च

चक्रवद्भ्रामयेत्ताङ्गं ११४. शा. स्मृ. 2-73
चक्रायुधवरैश्चाथ १२. पार. सं. (प्रा) 19-577
चक्रायुधस्य नामानि १६८
चक्षुषः प्रीतिकरणात्, १६३. मृ.
चटकत्वमनुप्राप्य १२०. व. पु. 45
चण्डालमपि वृत्तस्थं ४१. म. भा. (आश्व.) 116-8
चण्डालयोनितां याति ११८, १२१. व. पु. 45
चण्डालयोनिमाप्नोति १२१. व. पु. 45
चतुर्णामधिकारो वै १४७. सा. सं. 2-11
चतुर्थमपराधं तु १४४. व. पु.
चतुर्थे तु तथा भागे ७३. द. स्मृ. 2-41
चतुर्दशापराधं तु १४५. व. पु.
चतुर्धा भेदभिन्नं च ३२. का.
चतुर्धा मणिबन्धस्थं १००. पार. सं. 2-56
चतुर्भिर्वासुदेवाद्यैः ९६. वं. 44
चतुर्विधा मम जनाः १३९. म. भा. (शा) 350-33
चतुर्विंशापराधं तु १४५. व. पु.
चतुर्व्यूहविभागज्ञः ५२. शा. स्मृ.
चतुष्पथशिवावास १२८. सा. सं. 21-27
चतुस्त्रिंशादिकेनैव ६. पौ. सं. 38-301
चत्वार एकतो वेदाः २६. (एकतश्चतुरो वेदान् म. भा. पाठः) म. भा. (आदि) 1-297
चत्वारि चैव जन्मानि १२१. व. पु. 45
चरणारविन्दयुगल १६०. वै. ग.

चा

चाण्डालीं योनिमाश्रित्य १२०. व. पु. 45
चातुर्व्यूहं परं ब्रह्म १. पा. र.

चि

चिकीर्षञ्जीप्सितं कर्म ९६, वं. 44

चिदानन्दघनः शान्तः ८५, सा. स. 6-212

चे

चेतनस्त्वेक एवेति ५९, ८७. श्री. कृ.
चेलाजिनकुशोत्तरम् ८३. भ. गी. 6-11

छ

छन्दश्च देवीं गायत्रीं १५३. वं. 462

छा

छायामाक्रम्य यो मोहात् १२०. व. पु. 45

ज

जगद्व्यापारवर्जं ८६. शा. मी. 4-417
जनने मरणे चैव १६. पा. सं. (च) 17-44
जनिष्यति वरारोहे ११९, व. पु. 45
जन्मद्वयं तु वै मूढाः १२१, व. पु. 45
जन्ममृत्युजराव्याधि ९०, भ. गी. 13-8
जपध्यानार्चनस्तोत्रैः ४७, १२५ ज. सं. 22-68
जपन्नष्टाक्षरं मन्त्रं १५३, वं 456
जपन्नुत्थाय शयनात् ९६, वं. 46
जपमध्ये गुरुर्वापि १०८, १४८, बो.
जपहोमादिकं सर्वं १६४. पा. सं. 13-73
जपं तु द्वि(त्रि)विधं कुर्यात् १०७, ज. सं. 14-3
जपान्ते मनसा ध्यात्वा १५४, वं 467
जपेदध्यापयेच्छिष्यान् ६१, १४८, व्या. स्मृ. 2-7
जपेदष्टाक्षरं मन्त्रं १५४, वं. 466
जपेद्द्वादशनामानि ९६, वं. 45
जपेन्न सन्ध्याकालेषु १५१. कृ. क.
जप्त्वा च सुचिरं योगं १५२ ना. मु.
जलं शुद्धमशुद्धं वा १०३ पा. सं (स्मृतिरत्नाकरे)
जले मत्स्यादीनां १३६, बृ. वा.

जा

जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा ११५ र. आ.
जायन्ते सप्त जन्मानि १२१. व. पु. 54
जालपादं समश्नन् वै १४५. व. पु.

जि

जिज्ञासुरपि योगस्य १५३. भ. गी. 6-44
जिनालयं प्रविष्टस्तु २७. शै. का.
जिह्वाजपः शतगुणः १०९. अ. ब्र. (ना)
जिह्वाताल्वतलस्था च ८४. सा. सं. 6-199
जिह्वानिर्लेखनं चैव १०१. पार. सं. 2-63

ज्ञ

ज्ञानकर्मतपोयोग १७७. वं. 510
ज्ञानं पुण्यं तपः पुण्यं १७९
ज्ञानादिषाड्गुण्यनिधेः ५. सं. सि. 23
ज्ञानी तु परमैकान्ती ८०, गी. सं. 29

त

तच्चतुर्धा स्थितं शास्त्रं ९, पा. सं. 19-111
तद्वेदेतच्छ्रुतिपथपरिभ्रष्ट २, आ. प्रा.

तच्छास्त्रमन्तरेणैव १९, ३४, का.
तत आधारशक्त्यादीन् ११३, ना. मु.
ततः कुम्भं समादाय १२३, वं. 81
ततः पश्चिमसन्ध्यायां १६४ पा. सं. 13-73
ततः पुष्पफलादीनां ४८, ७१, १२९ ज. सं. 22-69
ततः पूर्वं समुत्थाय ९९
ततः प्रक्षाल्य चरणौ १२४. वं. 83
ततश्च प्रत्यहं ५७, १६०. वै. ग.
ततश्चानुभूयमान १६१. वै. ग.
ततः श्रमजयं कुर्यात् ८७. सा. सं. 6-215
ततः सन्ध्यामुपासीत ६७. व्या. स्मृ. 2
ततः समाचरेद्यत्नात् १९, पार. सं. 19-583
ततः सिद्धान्तसांकर्यं १९. पार. सं. 19-584
ततस्तदर्हविन्यासं १५६. वं. 484
ततस्तस्मै नमस्कृत्वा १०९. पि.
ततस्तीर्थं समाश्रित्य १०३. वं. 49
ततस्ते ऽपि महाभागे ११८. व. पु. 45
ततस्त्वभिमतेनैव ८३
ततः स्नानं प्रकुर्वीत ७०. द. स्मृ. 2-7
ततः स्वकर्मभोक्तारं ११२. वं. 78
ततः स्वस्मै प्रपन्नाय १५४. वं. 471
ततो जाग्रत्पदस्थं च ८४. सा. सं. 6-206
ततो ऽपि मनुजो मुक्तः १२०. व. पु. 45
ततो भगवता स्वयमेव १६१ वै. ग.
ततो भूधरमन्त्रेण ९७. वं. 47
ततो मध्याह्नसमये ६३. व्या. स्मृ. 2-9
ततो मुक्तो महाभागे ११९. व. पु. 45
ततोऽष्टाङ्गेन योगेन ४८. ज. सं. 22-71
तत्तत्कालोद्भवानां च १२३
तत्तन्त्रसिद्धान्ताह्वानं ११. पा. सं. (च) 19-120
तत्तृतीयं हि यागाङ्गं ४९. ज. सं. 22-78
तत्तीर्थमधिकं विद्धि १०४. इ. स. 25-21
तत् पारमेश्वरं वाक्यं २९. सा. सं. 22-51
तत्पूर्वापररात्रेषु ५७, १५०
तत्प्रभावाच्च तेनैव ८५. सा. सं. 6-210
तत्प्राप्तये च तत्पादाम्बुज १५९. वै. ग.
तत्र तामसमार्गेण ४०. पार. सं. 10-330
तत्र दिव्यं परित्यज्य ३७. पार. सं. 10-322
तत्र नाचमनं कुर्यात् १२२. व. पु. 45
तत्र राजसमार्गेण ४०. पार. सं. 10-329
तत्र वै त्रिविधं वाक्यं २९. सा. सं. 22-49
तत्र संगवादयः कालाः ५१. प्र. र.
तत्र संगवे वैकुण्ठस्य ५१. प्र. र.
तत्रापि राजसेनैव ४०. पार. सं. 10-327
तत्रापि दिव्यमार्गाच्चेत् ३७, ४२. पार. सं. 10-320
तत्रापि सात्त्विकेनैव ४०. पार. सं. 10-328
तत्राभिगमनं नाम ५४. ना. मु.
तत्रार्घ्यादिभिरभ्यर्च्य १५२. ना. मु.
तत्संबन्धानुसन्धानं ५९. शा. स्मृ. 4-219 5-18
तत्संश्लेषवियोगैक ८०. गी. सं. 29

तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि ६९. द. स्मृ. 2-1
तत्सिद्धान्तान्यमार्गेण १४. पा. सं. (च) 21-50
तत्स्थत्वादनुपश्यन्ति ८५. वि. पु.
तथाक्षरेण स्वमात्मानं ६८. व्या. स्मृ. 2-78
तथा प्रपन्नः शास्त्रीय ७८. पा. र.
तथा मूर्त्यन्तरयुतं ६. पौ. सं. 38-295
तथा सुरासुरनर ५. सं. सि. 21
तथान्यैर्विग्रहोपेतैः १२. पार. सं. (प्रा.) 19-576
तथैव दीक्षाविधिना ४७. पा. सं. (च) 1-10
तथैव यावत् कालं तु १८. पार. सं. 19-580
तदर्थं कर्म कौन्तेय ६२. भ. गी. 3-9
तदभावो नाडीषु १६६. शा. मी. 3-2-7
तदहं भक्त्युपहृतं १७४, भ. गी. 9-26; श्री. भाग. 10-81-4
तदात्मा तन्मनाः शान्तः ६४. व्या. स्मृ. 2-45
तदाद्यमङ्गं यागस्य ४८. ज. सं. 22-76
तदुपादानसंज्ञं वै ४८. ज. सं. 22-70
तद्दानं चैव शिष्येभ्यः ७१. द. स्मृ. 2-31
तद्बीजमस्य प्रभवं १५४. वं. 464
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेव ९०. छा. उ. (मु. उपनिषदि 1-2-12)
तद्विधानं परित्यज्य २३. त. सा.
तद्विधानं परित्यज्य स्वयं ३३. का.
तद्विशेषपरीक्षा वा १२. न्या, वि.
तद्विष्णोः परमं पदं ६९.
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण ६४. व्या. स्मृ. 2-44
तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति १७६. म. 4-14
तद्धि वासुदेवाख्यं ८. श्री. भा. 2-2-38
तन्त्रतन्त्रान्तराभ्यां तु ३२. का.
तन्त्रतन्त्रान्तरोक्तेन ३३. का.
तन्त्रभेदे च सिद्धान्त १३. पा. सं. (च) 19-132
तन्त्रमागमसिद्धान्तम् १०. पा. सं. (च) 19-117
तन्त्रसंज्ञं हि तच्छास्त्रं ६. पौ. सं. 38-399
तन्त्रसंज्ञं हि यच्छास्त्रं ३२. का.
तन्त्रसंज्ञं तु सिद्धान्तं ८. ह. सं.
तन्त्रं तन्त्रान्तरं चेति ३१. का.
तन्त्राधिकारिमूर्तीनां १६. पा. सं. (च) 17-32
तन्त्रान्तरं तु यत्प्रोक्तं ३२. का.
तन्त्रान्तरं हि सिद्धान्तं ८. ह.
तन्त्रान्तरे तथा तन्त्र १३. पा. सं (च) 19 (?)
तन्त्रान्तरेऽपि कथितं ११. पा. सं. (च) 19-124
तन्त्रेणापि तथा येन ११. पा. सं. (च) 19 (?)
तन्त्रेणैकेन कर्तव्यं १७. ना.
तन्मन्त्रजपसामर्थ्यात् ८४. सा. सं. 6-207
तन्मयत्वेन गोविन्दे १४०. वि. ध. 99-15
तन्मात्राभिस्तदन्ते द्वौ ९८. पा. सं. (च) 13-15
तन्मूलतः क्रियाः सर्वाः १०८, १४८. बो. स्मृ.
तमेव शरणमुपगच्छेत् ५६. नि. रा.

तं जपेद्यनर्थकृत् ९३.
तं समाराधनविधिं ४६. पा. सं. 1-1
तर्पयेदुपविश्याथ १११. पा. सं. (च) 13-26
तस्करात् पतितात् १३४. सा. सं. 21-18
तस्माज्जन्मप्रभृत्येक १५. पा. सं. (च) 21-75
तस्मात् कर्माणि कुर्वीत ६८. व्या. स्मृ. 2
तस्मात् त्रयाणामेतेषां १६३. मृ.
तस्मात् पद्मं तथा राजन् ४९. म. भा. (आश्व.) 104-73
तस्मात् पूजा न कर्तव्या ३३. का.
तस्मात् पूज्यतमं नान्यं ६६. यो. या.
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ३८. पार. सं. 10-325
तस्मात् सर्वेषु कालेषु १६८. भ. गी. 8-7
तस्मात् सहस्रपत्रं तु ५०. म. भा. (आश्व.) 104-74
तस्मात् सांख्यं सयोगं ३. श्रीरं. स्त. 2-14
तस्मादनादिमध्यान्तं ६४. व्या. स्मृ. 2-43
तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं १०७. म. भा. (आश्व.) 98-69
तस्मादुत्कृष्टशास्त्रोक्त ३३. का.
तस्मान्नारायणं देवं ६३. व्या. स्मृ. 2-16
तस्मान्मुक्तस्तु रक्तादि ११९. व. पु. 45
तस्मिन् सुदुर्लभे लब्धे १७७. वं. 510
तस्याङ्गानि विभागेन ४८. ज. सं. 22-75
तस्यान्नं नैव भोक्तव्यं ६६, १३५
तस्या ब्रह्माणि संयोगः १५८. वि. पु. 6-7-31
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः ९५. श्वे. उ. 6-23
तस्यैव भगवतः १५९. वै. ग.

ता

तान् ब्रूहि देवदेवेश ११८. व. पु. 45
तामर्चयेत् तां प्रणमेत् १६३. वि. धर्म. (शौ) 103-16
तामसेन तु मार्गेण ४०. पार. सं. 10-326
ताम्बूलादीनि चान्यानि १२८. ना. मु.
ताम्बूलं चर्वितं यस्तु ११९. व. पु. 45
तावुभौ कलुषात्मानौ १८. पार. सं. (प्रा) 19-556

ति

तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या ६३. व्या. स्मृ. 2-37
तिष्ठेत् स कानने शून्ये १२०. व. पु. 45
तिस्रो लिङ्गे मृदो देयाः ९९. पार. सं. 2-4

ती

तीर्थं भागवतं शुद्धं १०३
तीर्थं संशोध्य संक्षाल्य १०३. ना. मु.
तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि १०४

तु

तुलसीपद्मपालाश १७५. अ. ब्र. (ना) 2-40
तुलस्यमृतजन्मासि १३५. (मन्त्र).

तृ

तृणैर्वा शास्त्रसंसिद्धैः १०३. ना. मु.
तृतीयमपराधं तु १४४. व. पु.

तृतीयं तन्त्रसिद्धान्तं ९. पा. सं. (च) 19-113
तृतीये तु तथा भागे ७१. द. स्मृ. 2-32

ते

तेनैव सकला कार्या ११. पा. सं. (च) 19-124
तेनैव संस्कृता विप्राः ४६. पा. सं. (च) 1-6
तेऽपि तित्तिरितां गत्वा १२०. व. पु. 45
ते यान्ति वसुधे पापाः ११८. व. पु. 45
तेषां तत्परमं ब्रह्म १४०. वि. ध. 99-13
तेषां तु पावनायाहं १०७. म. भा. (आश्व.) 98-68
तेषां नित्याभियुक्तानां ७५. भ. गी. 9-22
तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठाः १३९. म. भा. (शा) 350-34
तेषां वै छिन्नतृष्णानां ७५. द. स्मृ.
तेषु च धर्मोत्तरः स्यात् ९२. गौ. ध. 1-9-47

तो

तोयहीनेऽतिरौद्रे च १२१. व. पु. 45

तै

तैलं मांसं व्यवायं च १०३. व्या. स्मृ.
तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गः ११८. व. पु. 45

तौ

तौ युतावञ्जलिः पुमान् ११५. अ. को.

त्य

त्यक्तं शास्त्रमलेपकप्रभृतिभिः १८१. पा. र.
त्यक्त्वा विंशतिपञ्चकं ७८. पा. र.
त्यक्त्वा समाश्रयेदन्यम् १५. पा. सं. (च) 21-74
त्यागे यस्य हुतं सर्वं ७८. र. आ.

त्र

त्रयाणां क्षत्रियादीनां ४६. पा. सं. (च) 1-7
त्रयाणां क्षत्रियादीनां प्रपन्नानां १४७. सा. सं. 2-9
त्रयोदशविधं कर्म. १०
त्रयोदशापराधं तु १४४. व. पु.
त्रयोविंशापराधं तं १४५. व. पु.
त्रस्तनिर्विण्णहृदयः ९०. वं. 3
त्रायेतैव स्वकर्तारं १७७. वं. 508
त्रिपदां वात्र सावित्रीं ६३. व्या. स्मृ. 2-22
त्रिः पठेदायतप्राणः १०६. म. 6-70
त्रैकाल्यमर्चनं विष्णोः १४१. अ.
त्र्यहात् केवलवेदस्तु १७०. वि. ध.

त्व

त्वय्याराधनकामोऽयं ९३. वं 39. (मन्त्र)
त्वं हि रुद्र महाबाहो २८. व. पु. 70-36
त्वां मया त्वयि निक्षिप्तं १५७. वं. 499

द

दक्षिणेतरहस्तेन ९८. पा. सं (च) 13-12
दक्षिणे मृत्तिकां हस्ते ९८. पा. सं. (च) 13-13
दण्डवत्प्रणिपातैस्तु ११३. सा. सं. 21-13
दत्तं तत्पदयोर्युग्मं १५६. वं. 480
दत्तानुज्ञः परेणापि १५६. वं. 488

दत्वाथ पादुकायुग्मं १५६. वं. 483
ददाति ध्यायिनां नित्यं ७५. वि. ध. 74-43
दद्यात् पुष्पादिकं तेषां ६०. व्या. स्मृ. 3-5
दद्याद्ग्रासं १२६. कृ. क.
दधिक्षीराज्यमुख्यानि १२८. ना. मु.
दध्यादि च हविर्योग्य १२९. पा. सं. 13-31
दन्तकाष्ठमखादित्वा १४३. व. पु.
दन्तधावनकाष्ठं च १०२. पा. सं. (च) 13-18
दन्तानां काष्ठसंयोगः १०३. व्या. स्मृ. ?
दन्तानामुदितान्येकादश १०२. पा. सं. (च) 13-18
दन्तान् संशोध्य निर्लिख्य १०३. ना. मु.
दया सर्वभूतेषु क्षान्तिः १३६. गौ. ध. 8-5-24
दरिद्राश्चैव मूर्खाश्च १२१. व. पु. 45
दर्भान् पत्राणि समिधः १३०. पा. सं. (च) 13-33
दर्शयित्वाल्पमायासं. २८. व. पु. 70-36. (म. भा.)
दशमश्चापराधोऽयं १४४. व. पु.
दश वामकरे देयाः १००. पार. सं. 2-47
दशाङ्गुलं तथा मानं १०२. पा. सं (च) 13-19
दशावतारनामानि ९६. वं. 46
दशाश्वमेधी पुनरेति १७४, म. भा. (आश्व.) 46-123
दस्युभिर्मुषितेनेव ७३. ह. स. 18-82

दा

दानं ददद्भिर्यैरुक्तं १३५. शौ.

दि

दिनमेकमपि प्रीतः १७६, ना. मु.
दिनावसाने संप्राप्ते ४८. ज. सं. 22-73
दिवसस्याद्यभागेन ६९. द. स्मृ. 2-4
दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थ ३४. याज्ञ. 1-16
दिव्यमार्गेण पूजार्थं ३७. पार. सं. 10-322
दिव्यशास्त्रोक्तविधिना ३६. पार. सं. 10-316
दिव्याद्यायतनानां च ३९. पार. सं. 10-331
दिव्यानामवताराणां ९५. पार. सं. 2-10
दिव्याप्यमान्त्रवायव्य १०५
दिव्योक्तविधिना कार्यं ३३. का.

दी

दीक्षितानां क्रमेणैव. १३. पा. सं. (च) 19-(?)

दु

दुग्धं पित्तहतैर्जुगुप्सितं १८१, पा. र.
दुर्गसंसारकान्तारं १७३, वि, ध. 1-18
दुस्तरां दुर्दशामेताम् ९०. वं. 28

दू

दूरात् प्रदक्षिणं कुर्यात्. ११३. सा. सं 21-12

दृ

दृढ्नासाग्रगता कार्या ८४. सा. सं. 6-19

are certain rites which do not come under this division, *e.g.*, *Ājya Homa* (rites with offerings of clarified butter) and *Brahmayajña*. That this is plain is shown by the *Ācārya*. We shall consider this question when commenting on कृताकृतमाज्यहोमेषु *Ās'valāyana Gṛhya-Sūtra*, I, iii, 5). There are, therefore, other rites which are distinct from *Pākayajñas*.

Let it be so. In that case, the term *Pākayajña* refers to cooking. But there are other meanings also conveyed by that term *e.g.*, *Alpa* or little and *Pras'asta* or praiseworthy. How are these praiseworthy ? Because, the benefits that accrue from the performance of these rites (which involve very little trouble) are disproportionately great such as *garbhādhāna* and other *saṁskāras* by which the state or rank of a Brāhmaṇa is attained.

Again, if it be maintained that *Ājya Homa* etc. are outside the classification of *Pākayajña* the *tantras* that are performed in *Pākayajñas* will be applicable to the *Ājya Homa*, etc. But the intention of the *Sūtrakāra* is that the *tantras* have to be performed in the *Ājya Homas* as well. Therefore, all rites come under the term and the *gṛhya* rites are all *Pākayajñas*.[1] The term *Yajña* is here used by the *Ācārya* to distinguish each kind of *Pākayajña*. He uses the plural as *Hutāḥ* etc., for each kind of *Pākayajña* deliberately in the succeeding *Sūtra*.

GĀRGYA NĀRĀYAṆA

Pākayajñas are of three kinds, because at the end of each class of *Pākayajña* the *Sūtrakāra* has used the plural number deliberately. If it were not three classes only, he might have used the singular instead of the plural. Therefore, there are only three classes (of *Pākayajñas*).

Pākayajñas are either *Alpa* or *Pras'asta Yajñas*. The term *pāka* is seen applied to both of them. Therefore, even in *Ājya*

[1] This view is again emphasized by Devasvāmin while commenting on the next *sūtra* where he says : *apāka-yajñam Karma nāsti iti*.

Homas (sacrifices in which the offerings are made of clarified butter) the *tantras* observed in *Pākayajñas* become a necessity. If the term *pāka* is interpreted narrowly, to mean only cooked food, the *tantras* will not be performable in sacrifices where clarified butter is offered. But the intention is that the *tantras* performed in the case of *Pākayajñas* are applicable equally in the case of *Ājya-Homas*. Therefore, *pāka* does not merely mean cooked food.

Pākayajñas are also called praiseworthy sacrifices. How are they praiseworthy? In these *gṛhya* rites are described the various *Saṁskāras* or purificatory ceremonies, *e.g.*, *Garbhādhāna*, *i.e.*, impregnation (a ceremony performed within 16 days after mensturation to ensure conception). Therefore, the view that every *gṛhya* rite is a *pākayajña* is correct.[1]

3. Those sacrifices offered into the fire (called) ***Hutāḥ***, into something that is not fire (named) ***Prahutāḥ*** and the feeding of the Brāhmaṇas, ***Brahmaṇi-hutāḥ*** ***i.e.***, offered into Brahman.

DEVASVĀMIN

Those offerings made into places other than the fire should be understood by the term *Prahutāḥ*. What example, those who interpret (the sūtra) by thus supplying the ellipsis, show (in support of their position)? *Bali-haraṇa* and *Sarpa-bali*. Would it be proper to base a conclusion on these two only? Other examples also should be shown. The context now treats of *Homa*. Hence the supply of the ellipsis is only proper. Others hold a different view. The term *Prahuta* comprehends all acts done or offered on that which is not the (sacred) fire. (Thus, as the term is made applicable where no *homa* or sacrificial offering is made in a fire, similarly *pākayajña* is extended to apply to *Brahmayajña* and such other

[1] The sūtrakāra now substantiates his classification (of the *pakayajñas*) by enumerating them (in the next *sūtra*).

acts where no actual cooked offering is intended or involved). Therefore *gṛhya-rites* (go by the term *pākayajña*). There is *no gṛhya-rite* which does not come under this term *pākayajña*. Hence (the word *pāka* in) the term *pākayajña* is not used in the restricted sense of cooking only.

The feeding of Brāhmaṇas falls under the division *Brahmaṇi-huta*; for example (I. xxii. 16 of this *gṛhya-sūtra*) beginning with '*After feeding Brāhmaṇas*' etc. When this three-fold division is established by mere enumeration of its divisions (the need for the word *Tri* is doubtful) or, where is the need for the word *Tri*? That *pākayajñas* should not be classified as falling into four classes. Where is this fourfold division stated? In other *gṛhya-sūtras* as under *Huta*, *Prahuta*, *Prās'ita* and *Brahmaṇi-huta*. The aim is thus to discountenance the above fourfold division. Or the existence of a fourfold classification in other *gṛhyasūtras* or) s'āstras is also brought to notice. What further does it (show)? Absence of inhibition is permission for injunctions found in other s'āstras.

In this *gṛhya-sūtra* (the three-fold division) is maintained on the support of the *Brāhmaṇa text*.

GĀRGYA NĀRĀYAṆA

Offerings made in the (sacred) fire (contemplated by I, ii, 1 etc.) with specially prepared sacrificial food, are named *hutāḥ*; (similarly) offerings made in places other than the (sacred) fire—*Prahutāḥ*; where the Brāhmaṇas are fed under the sūtra '*After feeding the Brāhmaṇas* (I, xxii, 16) *Brahmaṇi-hutāh*. The word *Agnau* is (mainly) intended to make *Sarpabali* fall under the classification of *Prahuta* as it is being offered on that which is not fire. Even that is urged (or derived from, or impelled) by the term *juhoti*. What is the purpose of this classification of *huta* etc.? Is it to exhaust the various divisions (of *pākayajñas*) by enumerating them in their terminology and with their full significance *e.g.*,

mṛgatīrtha[1] or to emphasize the three-fold division? The sūtrakāra is about to insist for *pākayajñas* certain tantras. If it were merely to emphasize the three-fold classification the word *pākayajña* in sūtra (I, x, 25) would be necessary and meaningless. But the *tantras* that have to be observed shall have to be insisted only for similar pākayajñas that fall under the division *huta*. And it is for this that the three-fold classification is maintained. The *tantras* of the *prahuta* class shall not be applicable to *Brahmaṇi-huta*. Thus (the effect of this is that) *avadāna* is excepted for *Sarpabali* and *Nirvāpa* etc. for *Brahmaṇi-huta*.

4. And they also illustrate by quoting the Ṛks, 'He who with a piece of wood,' or 'with oblations' or 'with the Veda.'

DEVASVĀMIN

To illustrate this, even Ṛks are quoted by ancient teachers. Only the actions enjoined by *S'ruti* or Veda have been held to be *nitya* eternal or obligatory. These (*gṛhya-rites*) having their authority based upon the *Smṛti* cannot have an equally obligatory validity. Therefore, these might become *anitya*, not equally valid or obligatory.[2] Yet these *gṛhya-rites* are cited in the Veda as well *e.g.*, *S'rāddha*, the rites to the Manes, *S'ūlagava*, (a sacrifice) and *Upanayana* the ceremony of initiation into the Gāyatrī, to a twice-born. (By this argument) these are equally valid by reason of their being cited in the Veda.[3]

If so, every rite has a S'ruti basis. Then, the citation of the *Ṛks* is not to the point, and therefore unnecessary. This objection should be answered thus:

[1] The term *Mṛgatīrtha* has a special significance here. It refers to the path by which priests at the end of a savana leave the sacred place to attend to their bodily wants. This is referred to in the *As'vlāyana Srauta Sūtra*, V. xi, 2 and *Latyayana-Srauta Sūtra*, II, vi, 15.

[2] It is to avoid this interpretation that the Ṛks are taken to illustrate the *S'ruti* basis or authority of the gṛhya-rites.

[3] Though mentioned in the Veda—*S'rautatva*—as an act sanctioned by the *S'ruti* as part of the sacrifice or ritual can be attained only when specifically mentioned as such.

It is not unnecessary. (In the *vidhi-vākyas*) is mentioned the fruit or ultimate effect (object desired) that can be attained by actions or sacrifices conducted with *dravya* or materials. The object of citing of the Ṛks is (mainly) to show the existence of actions or rites which do not entail the use of any particular *dravya* (material) to attain desired ends. That the gods are pleased with one who has acquired knowledge and is learned is coupled with the citation of *homa*. What are these *Ṛks?* They are those cited in this sūtra *Yaḥ samidhā*, *Ya āhutī*, etc. How many? Three *Ṛks*. How three? Because in the *Ṛk* cited as example more than a quarter of a *Ṛk* has been cited (in the sūtra). To this, the objection is raised that the third mantra cannot have a place in this collection as it denotes an altogether different meaning. This would leave only two. But a recognition of only two *mantras* (instead of three) would lead to a conflict with the *paribhāṣā* enjoined by *Ṛcam pādagrahaṇe* (in the *S'rauta-sūtra*). Further, there is also the plural *Ṛcah* in the sūtra which points to the recognition of three instead of two. It is not a defect. For, it is argued that the conflict of the use of technical terms need not be a defect, for that particular *paribhāṣā* is not applicable. It is only where the *Vidhi-vākyas* (*Ṛks*) are mentioned that the use of the *paribhāṣā* is permissible. In this particular context they are not used as *Vidhi-vākyas* or injunctions but as illustrations or examples. And only those *Ṛks* which by context have an applicability to this *sūtra*, they alone are intended for inclusion. Therefore, the defect is rectified. But still the plural *Ṛcaḥ* becomes unnecessary. No. On the contrary as all the *Ṛks* which are applicable in this context are intentionally included there is no defect in the *sūtra*.

GĀRGYA NĀRĀYAṆA

The reason for citing more than one pāda of the *Ṛk* in the sūtra is only to indicate that more than one *Ṛk* or two *Ṛks* should be taken and not three *Ṛks* as the third is disconnected in point of context, meaning and applicability. The use of the plural *Ṛcah* is justifiable on the ground of including the Ṛks *Agorudhāya* and *Ā te agne* within its meaning. That the *gṛhya-rites* are as

obligatory as the *S'rauta rites* and equal to them in validity and importance even to one who is tending the sacred fire daily, is the aim of citing the *Ṛks* as an example.

5. Even he who offers only a piece of wood (*samit* to the fire) with full faith or belief should think 'I am offering a sacrifice.' I adore him, who makes an offering of an oblation or by knowledge (recitation of the Veda); satisfaction (to the gods) is caused even by knowledge. Marking (or noticing) this, the Seer said:

Recite words sweeter than clarified butter and Soma to him (the illustrious Indra) who dwells in the sky, who is the giver of gifts and who is gratified by eulogy[1]. And another Seer exclaims: To thee O' Agni we offer an oblation prepared by the heart in the form of a Ṛk or sacred verse (recitation of Vedic passage). May this be the oxen, bulls and barren cows.[1] (That is to say) they are oxen bulls and cows[2] (offered to the god) by those who recite this text for their svādhyāya.

And he who worships (Agni) with adoration; even by adoration (may the gods be worshipped) for the gods are not beyond the performing of adoration; (for) verily adoration is sacrifice; so runs the Brāhmaṇa.

DEVASVĀMIN

That mortal who pleases (*lit.* satisfies) Agni by offerings of *Samit* is blessed with the same advantages that are mentioned in the Ṛk *Tasyedarvanto* (*RV*, VIII, 19, 6).[2]

[1] *i.e.* My word, sweeter than ghee and soma, is satisfaction to the god.
[2] Wilson translates this portion thus:
"Of him assuredly the rapid horses rush (on the foe); his is most brilliant glory; him no evil, whether the work of gods or of men ever assail." *Rig-veda-samhita*, H. H. Wilson, edited by E. B. Cowell, Vol. IV, p. 291.

To one having faith (or belief) the good fruit of a *Karma* or action is sure to result, is what is enjoined here. With full belief one should offer (a piece of wood) and think "I offer this sacrifice." Similarly, to a mortal who pleases Agni by offerings (of ghee or cooked food such as *purodās'a*) similar good results; so also to one who causes satisfaction by reciting the Veda (or Ṛks). How (is satisfaction caused) by the Veda? The question is answered (immediately after) by the Ṛk *Agorudhāya* etc., ending with *madhunas'ca vocata*. What satisfaction is derived by offering a piece of wood or prepared sacrificial food, let the same satisfaction be derived by my reciting the sūkta *Agorudhāya gaviṣe*. Therefore, it is certain (established or granted) that mere recitation of the Veda is capable of pleasing (or causing satisfaction to the gods). What sacrificial offering (such as *purodās'a* etc.) is made to Agni mentally (and not actually) by mere mental determination and by uttering the praise to Agni contained in *Ā te agne*[1] etc. let these mantras which praise Agni cause the same sense of satisfaction as sacrifices performed with an ox or a bull or a vas'ā.[2]

From this it can be said that even by the mere recitation, with faith, of the mantras of the Veda, gods are pleased. Therefore, it is but proper to hold that one is offering a sacrifice, by a knowledge of the Veda, as well. (This leads to the conclusion that) these are mantras. The purpose of the citation of the *Ṛks* (in full in the sūtra) is to show the equality of the fruits attained by the *homa* as well as by the citation of these *Ṛks*. Others hold a different view. In the absence of material for an offering a piece

The same passage is rendered thus by R. T. H. Griffith (*Hymns of the Rigveda*, Vol. II, 1897, p. 145).
Verily swift to run are his fleet-footed steeds and most resplendent fame is his.
No trouble caused by gods or wrought by mortal man from any side o'ertaketh him.
[1] Commenting on this Sāyana cites Ās'valāyana's view that *adhyayana* or the recitation of Veda is praised here:
Anayā adhyayanam pras'asyate itās'valāyano manyate.
[2] That is: let these Ṛks recited before Agni as offerings mature in the form of bulls or cows and be for his food (and thereby cause satisfaction and pleasure to Agni).

of wood should be used. Similarly those sacrifices offered by a recitation of the mantras or by adoration thereby can bring satisfaction—are also properly made sacrifices. The same beneficent results that are mentioned to one offering with the Ṛk *tasyedarvantaḥ* apply equally in this case. But how does it happen that the gods are pleased with mere adoration or obeisance? Because adoration is also a sacrifice. That it is a *yajña* is certified by the *Brāhmaṇa.*[1]

Here, this interpretation is considered by some as optional. Others offer a different interpretation. He who cannot recite the Veda should perform the adoration. To some the salutation refers to laukika *namaskāra* or adoration to elders (and not to *srauta* or *gṛhya* rites). Further all adoration offered to the gods are included in this. Still others hold the opinion that the *namaskāra* or adoration will hold good only in the case of that person to whom the other rules of recitation etc. will not apply. Who is he? The S'ūdra. Why? Because the recitation of the Veda is prohibited to him. To the S'ūdra, adoration (or *namaskāra*) as a mantra by itself has also been accepted (in other s'āstras). Thus, this question is interpreted in different ways and much that has been unsaid or otherwise interpreted should all be interpreted reasonably following the general trend of argument.

GĀRGYA NĀRĀYAṆA

Beginning from '*Samidhamevāpi*' to *Yajño vai namaḥ* is a quotation from the *Brāhmaṇa*. Even offering only a piece of wood (*samit*) with faith to the fire, one should think that the offering is made to the god. Why (should he think so)? Because, by the word *namaḥ* food is indicated. In the lexicons the word is mentioned as a synonym of food. (*Nighaṇṭu* II. 7). Even a piece of wood becomes food to that god or becomes a source of pleasure. That *only* persons with faith can perform the *pākayajñas* (and not others) is indicated by the word *Sraddha-dhāna*. The Brāhmaṇa

[1] Haradatta cites the same Brāhmaṇa passage in his *Anavila* on this sūtra. (T. S. S. No. 78) p. 6.

gold-lotus (thereon, with fragrant sandal-paste), in the interior of it, (the lotus), (inscribe) a pair of triangles, (one over the other, with apexes pointing upwards and downwards and bases parallel to the top-line of the raised seat). (In the middle of the Ṣaṭ-koṇa should be inscribed the Kāma-bīja, "Klīṃ" and the name of the Sādhaka, what he seeks to attain and the words, "Mama Sarvābhīṣṭa-siddhiṃ Kuru, Kuru"). At the Saṃdhi-s or points of intersection of the six sides of the Ṣaṭ-koṇa should be inscribed, in order, the syllables, Klīṃ, Kṛṣ, Ṇā, Ya, Na, Maḥ, in the interior. (After placing the Ramā-bīja, "S'rīṃ", in the eastern, south-western and north-western corner-angles of the Ṣaṭ-koṇa, and the Māyā-bīja, "Hrīṃ", in the western, north-eastern and south-eastern corner-angles), and thereafter filling the interior of the six corner-triangles with the eighteen syllables of the (Go-pāla)-brahma-(mantra), enriched by the Kāma-bīja, (*i.e.*, Klīṃ, Kṛṣ, Ṇā, Ya, Go, Vin, Dā, Ya, Go, Pī, Ja, Na, Val, La, Bhā, Ya, S'vā, Hā), three syllables in each triangle, then dealing with the twenty-four syllables of the An-aṅga-gāyat-trī, (*i.e.*, Kā, Ma, De, Vā, Ya, Vid, Ma, He, Puṣ, Pa, Bā, Ṇā, Ya, Dhī, Ma, Hi, Tan, No, 'Naṅ, Gaḥ, Pra, Co, Da, Yāt), in the same manner, by inscribing three syllables in each of the eight petals of the eight-petalled lotus, [and then again, distributing the forty-eight syllables of the Kāma-mālā-mantra, (*i.e.*, Na, Maḥ, Kā, Ma, De, Vā, Ya, Sar, Va, Ja, Na, Pri, Yā, Ya, Sar, Va, Ja, Na, Saṃ, Mo, Ha, Nā, Ya, Jva, La, Jva, La, Pra, Jva, La, Pra, Jva, La, Sar, Va, Ja, Na, Sya, Hṛ, Da,

Yaṃ, Me, Va, S'aṃ, Ku, Ru, Svā, Hā), six syllables in each petal of the eight-petalled lotus]; then describing a circle around the eight-petalled lotus, and inscribing the letters of the Saṃskṛt Alphabet (except ḷ), all of them nasalized with the Anu-svāra along its circumference, finish off by drawing a quadrilateral (representing) the Bhū-gṛha, provided with trident-marks at the four quarters and the four corners. [Then having offered oblations over the Yantra, by streaming ghee a thousand times and wiping it off, muttering the Mantra ten thousand times, one should wear the Yantra as an amulet. By doing so, such practitioner would attain the overlordship of the three worlds and be adored even by the gods. Should the Yantra be one intended for daily worship, then the practitioner should worship at first the several parts of the Yantra, from the Maṇḍapa, down to the Bhū-gṛha, in the following manner. He should worship at the four feet of the raised seat in the four cardinal directions, Dharma, (righteous conduct), Jñāna, (knowledge), Vai-rāgya, (thorough detachment) and Ais'varya, (opulence) and at the four feet in the intermediate directions, the self-same (Dharma, Jñāna, Vai-rāgaya and Ais'varya). At the pericarp as well as at the stalk of the lotus, he should worship An-anta, (the infinite Brahman). He should then worship the circular arrays of mystic syllables (in the Ṣaṭ-koṇa, the Aṣṭa-dala-padma and the Mātṛkā-maṇḍala), all of them but the variants of the three components of the Praṇava, in order, (from inside outwards), as rhythm, mobility and inertia. Then should he worship, in

order, in the eight petals and the pericarp of the lotus, beginning from the eastern petal, clockwise, the four Ātman-s, comprising, the Ātman, the Antar-ātman, the Paramātman and the Jñānātman, and the five S'akti-s, the Vimalotkarṣiṇī (resulting from the conjunction of knowledge and action), the Prahvī, the Satyā, the Īs'ānā and the Anugrahā, respectively. Then muttering over the lotus the Mantra of the raised seat, thus: "Oṃ! Salutation unto the lord, Viṣṇu, the Ātman immanent in all beings, Vāsu-deva, the basis for the identity of all Ātman-s, Salutation!," glorifying the raised seat (through Arcana), invoking the lord, he should cause the marks of dignity, such as Arghya, and others, Dhūpa (burning incense), Dīpa (waving of lights) and the like to be shown. Then should he perform the worship of the Āvaraṇa-s, (that invest the lord as his retinue). He should, as the first stage, perform the Aṅga-pūjā, by muttering the Mantra-s, "Klāṃ, salutation unto the heart", "Klīṃ, Svāhā unto the crest," "Klūṃ, Vaṣaṭ unto the tuft of hair," "Klaiṃ, Huṃ unto the armour", "Klauṃ, Vauṣaṭ unto the eyes" and "Klaḥ, Phaṭ unto the missile". Then is the second stage of Āvaraṇa-pūjā, by worshipping in the eastern, southern, western and northern petals of the eight-petalled lotus, Vāsu-deva, Saṃkarṣaṇa, Pra-dyumna and A-niruddha and in the south-eastern, south-western, north-western and north-eastern petals, S'ānti, S'rī, Saras-vatī and Rati. The third stage consists in worshipping in the eight petals, in the order mentioned above, Rukmiṇī, Satya-bhāmā, Jāmbavatī,

Nāgna-jitī, Mitra-vindā, Kālindī, Lakṣmaṇā and Su-s'īlā, the S'akti-s of Kṛṣṇa. The fourth stage consists in worshipping in the eastern petal, by muttering, " Oṃ ! Salutation unto Vāsu-deva of the yellow colour ;" in the south-eastern petal, by muttering, " Oṃ ! Salutation unto Yas'o-dā of the colour of gold ;" in the southern petal, by muttering, " Oṃ ! Salutation unto Nāra-da of the pure white colour of camphor ; " in the south-western petal, "unto Rādhā of the pale vermillion colour ; " in the western petal, " unto the lord of the colour of the conch and the Kunda-flower ; " in the north-western petal, " unto Su-bhadrā of the dark-blue colour of the peacock-tail ; " in the northern petal, " unto the Go-pa-s, (the Jīva-s) ; " and in the north eastern petal, " unto the Go-pī-s (illusory in form)." The fifth stage of worship consists in worshipping as above Arjuna, Dāruka, Viṣvak-sena, Sātyaki, Garuḍa, Nāra-da and the mountains. The sixth stage consists in worshipping as above the lord as the treasure of Indra, the treasure of Nīla, the treasure of Mukunda and the treasure of Makara, (commencing from the eastern petal and proceeding clock-wise), the treasure of An-anta, the treasure of Kacchapa, and the treasure of Vidyā, (commencing from the western petal) and ending with the treasure of Padma, the transcendent bliss of liberation, (in the north-eastern petal). The seventh stage consists in the worship, as before, of the guardians of the points of the compass, Indra, Agni, Yama, Nairṛta, Varuṇa, Marut, Kubera and Īs'a, of Brahman intermediate between the eastern and north-eastern petals

and of Ādi-s'eṣa, between the western and south-western petals. The eighth stage consists in the worship, as before, of the weapons (of these guardians of the points of the compass), Vajra and others. In this manner should the practitioner worship the Lord as invested by the eight sets of Āvaraṇa-devatā-s, at the three junctions, (day-break, noon and dusk), with the sixteen tokens of paying homage, (*viz.*, Āsana, Sv-āgata, Pādya, Arghya, Ācamanīya, Madhu-parka, Ācamana, Snāna, Vasana, Ābharaṇa, Su-gandha, Sumanas, Dhūpa, Dīpa, Naivedya and Vandana), with the right manner of approach. By such worship, all is attained (by the practitioner), all is attained. Here occur the following verses : Kṛṣṇa, (the peerless Paramātman), though one, brings the entire world under his magical spell, he being the Antar-yāmin of all, (found in the heart and core of every being). He is worthy of all praise, who, though really one, manifests himself in various forms. Those who worship him, as seated on his raised seat (in the manner indicated above), are verily men of fortitude. For them alone is the eternal attainment (of the Brahman) possible and not for others. He is the really eternal one, while all things apart from him (such as the phenomenal world) are only (apparently) eternal. He is the pure sentience (underlying the sentient principle) of all sentient beings, (from Brahman down to a blade of grass, that are responsive to external stimuli). (This Paramātman of pure sentience), remaining as the one, bestows the heart's desires of the many, (who approach him in all sincerity, seeking his

grace, whether with or without desires to be gratified. Those, who worship him seated on his raised seat are verily men of fortitude. For such alone is eternal bliss and not for others. Those practitioners, who, being ever devoted to this supreme seat of Viṣṇu, (of the form of the Yantra), worship him sincerely and not out of any sordid motives, unto them alone will (Kṛṣṇa) in the guise of a Go-pa, (cow-boy), reveal with diligence and care that glorious state of his, (without demanding much by way of sacrifice on their part). The seeker after liberation should, after giving up all lines of conduct (laid down by the S'āstra-s for his guidance in worldly existence), seek as his sole asylum, that radiant lord manifesting himself as the Paramātman nondifferentiated from the innermost Ātman, shedding his lustre over the minds of all beings, that Kṛṣṇa, who, of yore (at the time of the creation), set Brahman about the task (of creating the phenomenal world), who imparted unto him, (Brahman), the Veda-s and again afforded protection unto the self-same Veda-s from being lost in the ocean of the Great Deluge, (by taking the Matsya and other incarnations). Those who mutter the Mantra of Go-vinda, which consists of five words, duly interspersing them with the Oṃ-kāra, unto them will this (Go-vinda) reveal his real form. Hence should the seeker practise (this Mantra) for attaining eternal peace. It is only from this five-worded Mantra in praise of Go-vinda, that all other Mantra-s have taken their origin, for the well-being of mankind, Mantra-s, such as the ten-syllabled one and others, (that came to be revealed to Sanaka, Sanandana, and other seers) and are practised in the prescribed manner by Saṃkrandana, (Indra), and other gods desirous of enhancing their powers, (ultimately leading to the attainment of the state of the Paramātman, Kṛṣṇa). (17-24)

UPANIṢAD III

The Eighteen-syllabled Mantra Employed as an Aid in the Work of Creation

(The sages) questioned (Brahman again about the real form of the five words). He then replied unto them thus: "While I was engaged in attending to my customary duties as Brahman, at the close of the latter half of the day, (just before the hour of dawn), the omnipotent overlord I had been meditating upon and adoring all along, (suddenly manifested himself before me and) imparted instruction unto me. Who was this great Puruṣa, that appeared before me as my instructor ? What did he do ? When, with the proper frame of mind, salutation was made by me unto him, after bestowing on me the Mantra (of five words), made up of eighteen syllables, which are identical with his real form, to help me in the work of creation, the Puruṣa suddenly vanished from view, Again when I was about to create the world, (the lord, in the guise of a cow-boy, appeared once again before me and showed me) the form of the world to be, by making the requisite division among the (five words of) eighteen syllables, revealed to me (by him). It is in

this manner. From the monosyllable " Klīṃ ", I created water from " K ", earth from " L ", fire from " Ī ", the Moon from the Bindu " Ṃ ", and from the conjoint syllable (I created) the reputed Sun. Thus. From " Kṛṣṇāya " I created ether; from the ether (of sentience, I created the collection of sounds, the Veda-s); from the next word, (" Go-vindāya "), I created air; from the next (" Go-pī-jana-vallabhāya "), I caused Surabhi, the celestial cow and the fourteen Vidyā-s to be generated; I caused them to be generated. From the next word, (Svāhā), (which is the same as Māyā), I brought into existence all the animate orders of creation, male, female, and neutral, as well as the inanimate orders of creation, in fact, all this phenomenal world, all this phenomenal world, thus. (25)

UPANIṢAD IV

THE SELF-SAME MANTRA THE MEANS OF ATTAINING THE KNOWLEDGE OF THE ĀTMAN

Only through the worship of this Mantra did Candra-dhvaja, (the crescent-ensigned S'iva), come to know of his Ātman, with all his delusion dispelled. For this reason should (the practitioner of the present day) repeatedly practise the eighteen-syllabled Mantra, conjointly with the Oṃ-kāra, (with his mind) drawn away from the enjoyment of the fruit thereof. By doing so repeatedly (the crescent-ensigned S'iva) brought the Paramātman actually before his eyes. What the

The Adyar Library Series—No. 32

ĀLAMBANAPARĪKṢĀ

Printed by
C. SUBBARAYUDU,
AT THE VASANTA PRESS,
ADYAR, MADRAS.

Dedicated

To

THEM

Who laboured for the cause of cultural
and spiritual advancement of all
living beings

PREFATORY NOTE

In the scheme of publications planned for the Adyar Library, Buddhistic literature forms one important branch of study. Special attention has been paid in recent years to the study of Tibetan and Chinese versions of certain Buddhistic Texts in Sanskrit which had been lost and could only be reconstructed on the basis of their Tibetan and Chinese versions. The ***Bhavasaṅkrānti-sūtra and Nāgārjuna's Bhavasaṅkrānti śāstra*** published by the Adyar Library in 1938, under the editorship of Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri, were our first attempts in the direction of such restoration.

Encouraged by the reception which the ***Bhavasaṅkrānti-sūtra*** received at the hands of the scholars, we are now issuing the second of the series, the ***Ālambanaparīkṣā and Vṛtti*** of Ācārya Diṅnāga under the same editorship. A fortunate circumstance has preserved this important Buddhistic work in their Chinese and Tibetan versions while the Sanskrit original has been lost. The ***Journal Asiatique*** (Vol. CCXIV, No. 1) contains a French translation of this work with copious extracts from the commentary of Vinītadeva under the joint efforts of Mr. Susumu Yamaguchi of Japan and Henry Meyer of Paris. For increasing its usefulness, it was felt necessary to have the treatise reconstructed into Sanskrit along with an English translation. Paṇḍit Aiyaswami Sastri who is eminently fitted for the task, kindly undertook to prepare and edit the work and has now carried it through to a successful completion. In the

present edition, he has incorporated all the salient features of the French translation including the extracts from the commentary of Vinītadeva and has also gone much farther. The Commentary of Dharmapāla in the Chinese version of I-tsing has been rendered into both Sanskrit and English and incorporated in this edition. It is noteworthy that this Dharmapāla is earlier in point of time to Vinītadeva. He is further stated to be different from his South Indian namesake who lived near Negapatam. Valuable information on Diṅnāga is also presented in the Editor's preface. It is hoped that the 'Additional Notes' and four Appendixes will be helpful to students of research on the subject

The need for a reorientation of Indological studies from the point of view of cultural contact with the Far East and China, has not yet been adequately provided for in our country. Only a few institutions and Universities have made provision for the study of Tibetan and Chinese Literature and fewer still for original research. It is earnestly hoped that our Universities and other cultural centres will realize the imperative need for providing for this branch of study as early as possible. A chair in each University to promote the study of the cultural contributions of the literature of the Far Eastern countries may well be expected to open up new and fascinating fields of research.

It is with great pleasure that I record here our obligations to Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri for placing his most valuable and scholarly services at the disposal of the Library, freely and generously.

Adyar — G. SRINIVASA MURTI,
7th April, 1942. — *Honorary Director.*

PREFACE

THE Alambanaparīkṣā is one of the smaller treatises on the selected subjects composed by Ācārya Diṅnāga, the father of mediæval Indian logic. The treatise, as its title denotes, starts an enquiry about the true nature of the *ālambana*, object of consciousness. The author, after a thorough examination of the standpoints of the Realists such as Vaibhāṣikas, Vais'eṣikas and others who hold the external things to be real, and proving their views untenable, establishes that the *ālambana*, as it appears to us, is unreal and that consciousness alone is real—a dogma which has been held by his predecessors, Asaṅga and Vasubandhu, two eminent teachers of the Yogācāra school of Buddhism. The main contribution of Diṅnāga to that school in his present treatise lies in putting the dogma on a logical basis.

This position of the author provoked a vehement protest from the dialecticians of the opposite camp, more specially Kumārilabhaṭṭa and S'aṅkarācārya, two great thinkers and up-holders of the Brāhmanical tradition and culture. According to Yogācāras, only the pure consciousness appears into subject and object; and there exists, for them, nothing external apart from consciousness. What causes consciousness to arise is only its part known as *grāhyabhāga*, knowable aspect, and

the same is regarded as the object-cause (*ālambana-pratyaya*). The opponent asks: "How can a part of consciousness and appearing simultaneously be a condition to the consciousness itself?" Dīṅnāga answers this question in two ways. The first answer is: It is, though simultaneous, a condition, because it is associated invariably with consciousness: प्रत्ययो ऽव्यभिचारित्वात् सह. The second answer is: It becomes also a condition in succession by transmitting the force (*s'akti*): शक्त्यर्पणात् क्रमात् ॥ (*Ālam. parīkṣā*, 7 a-b). Both these answers, according to Kumārila, are unsatisfactory and do not stand the strict scrutiny of the logicians. So he takes up the question for an impartial investigation and proves invalidity of those arguments of Dīṅnāga in these verses:

अन्योन्यनिरपेक्षत्वाद्युगपच्चापि जन्मनि ।
मानमेयत्वनास्तित्वं क्रियाकारकवर्जनात् ॥ etc.
न च शक्त्यर्पणद्वारं क्रमेणालम्बनं भवेत् । etc.

(*S'lokavārtika*, *S'ūnyavāda*, 150-158 and 158-167). Similarly S'aṅkarācārya[1] also has, in his Bhāṣya on the Brahmasūtras, summarized and demolished the whole structure of Dīṅnāga's arguments found in the present work; and in doing so he quotes this line: यदन्तर्ज्ञेयरूपं तु बहिर्वदवभासते। (*Alam. par.* 6 a-b) in the course of setting forth his own *siddhānta*. Similar criticisms

[1] See my paper on "Saṅkarācārya on Buddhist Idealism" published in the Journal of Sri. Ven. Orien. Inst., Tirupati. Vol. I, part 3, pp. 71—85, where I have studied the Bhāṣya in the light of original Buddhist sources.

are also met with in the works of Udyotakara, (*Nyāya-vārtika*), Vācaspatimis'ra (*N. tātparyaṭīkā*) and S'ālika-nātha (*Prakaraṇapañcikā*) and others. I, therefore, need not say how thought-provoking and epoch-making the treatise was in those days. Their arguments and counter-arguments will be more understandable, if one could get acquainted with the present work. Further, the work, as it is stated, forms one of the author's original contributions to the logic-minded Yogācāra school of Buddhism. All these circumstances necessitate us to undertake the publication of the present treatise.

It is most unfortunate that such an important work should have been lost to us in its original Sanskrit, though available in translations of foreign languages, Chinese and Tibetan. The work has two commentaries, one by Dharmapāla of Nālandā, preserved in Chinese version of I-tsing, and the other by Vinītadeva available in Tibetan version. Mr. Susumu Yamaguchi in collaboration with H. Meyer has translated into French and published in the *Journal Asiatique* T. CCXIV, (Jan.-March, 1929) this work with copious extracts from the commentary of Vinītadeva, and also edited the Tibetan and Chinese versions of the text. But he did not study systematically the commentary of Dharmapāla. I have restored into Sanskrit this important treatise, text with author's own *vṛtti* from the Tibetan version (Tang. ḥgyur. vol. Ge, XCV), with the commentary of Dharmapāla from the Chinese version of I-tsing, A.D. 671-695 (Nanjio, No. 1174, Taisho ed. vol. 31, No. 1625) and also translated them all into English. Dharmapāla's

commentary is incomplete and abruptly breaks off in the seventh verse. I have added to my English translation of the text almost all important portions of Vinītadeva's comment translated into English from its French translation of S. Yamaguchi and H. Mayer. There are two translations in Chinese of the text, one by Paramārtha (Nanjio, No. 1172, Taisho ed. vol 31, No. 1619; Shanghai ed. "lai" part 10, pp. 13-14) and the other by Hiuen Tsang (Nanjio, No. 1173 Taisho ed. vol. 31. No. 1924, and Shanghai ed. "lai" part 10, pp. 12-13). Literal Sanskrit renderings of these two versions are made and printed in parallel columns so that the readers may themselves note their differences. For preparation of the edition of this work of Diṅnāga, I have made use of the above specified and other reference books of the Adyar Library which is one of the richest and well-equipped Libraries of India, and more specially so in regard to rare collections of Buddhist literature including Tibetan and Chinese. I have only consulted for Dharmapāla's comment the Nanking edition of the Chinese version of I-tsing in my possession.[1] Romanised Tibetan text of the treatise has also been added at the end with a view to facilitating the beginner in these studies. As no printing facilities are available in the Press, I refrain from publishing any Chinese portion or word-index in Chinese of the work.

[1] A copy of this edition was presented to me by my friend and student Mr. Shilu of China during my stay at Santiniketan in 1938-1939.

Before closing this short preface, it will not be out of place to say a few words about the author and his commentators. The following accounts of Diṅnāga are narrated by the Chinese traveller, Hiuen Tsang:

"Above twenty *li* further south west of the monastery of Achala near the capital of Pundhra was an isolated hill on the ridge of which was a stone tope where Chenna (= Diṅnāga) Pusa composed a ***Yin-ming-lun*** or a treatise on logic. The pilgrim then relates about the circumstances connected the production of this S'āstra in exposition of Buddha's teaching on ***Yin-ming***. Chenna, the pilgrim relates, after the Buddha departed from this life, came under his influence, and and entered the Order. The aspirations of his spiritual knowledge were vast and his intellectual strength was deep and sure. Pitying the helplessness of the state of his age he thought to give expansion to Buddhism. As the S'āstra on the Science of Inference was deep and terse, and students wrought at it in vain, unable to acquire a knowledge of his teachings, he went apart to live in calm seclusion to examine the qualities of the writings on it and investigate their characteristics of style and meaning. Hereupon a mountain-God took the Pusa up in the air and proclaimed that the sense of ***Yin-ming-lun*** originally uttered by the Buddha, had been lost and that it would, that day, be set forth at large again by Chenna. This latter sent abroad a great light which illuminated the darkness. The sight of this light led to the King's request, that Chenna should at once

proceed to the attainment of Arhatship. When the Pusa reluctantly agreed to do so, Mañjus'ri appeared and recalled him to his high design and aspirations for the salvation of others and summoned him to develop for the benefit of prosperity, the Yogācārabhūmis'āstra, originally delivered by Maitreya. On this Chenna renounced the idea of an arhat's career, and devoted himself to a thorough study and development of the treatise on the Science of Inference. When he had finished his work on this subject, he proceeded to the propagation of the rich teaching of Yoga system, and had disciples who were of note among their contemporaries". (v. On Yuan Chwang's travels in India by Thomas Watters, Vol. II, pp. 209-10).

We learn from the above extract that Diṅnāga composed his *Yin-ming-lun*, probably the *Pramāṇa-samuccaya* in the monastery of Achala in the Mahāraṭṭha country, identified with Ajanta caves (*Ibid.*, p. 240) and stayed much in that monastery, and also there have been some legends connected with further development of his logic. But some more particulars of the early part of his life may be gathered from the Tibetan historians, Buston and Tāranātha. The former relates the following:

"Diṅnāga was of Brahmanic caste and ordained by a teacher of the Vātsīputrīya sect. Having received a perfect education in the school of worldly sciences, he received from his preceptor, the instructions about the concentrated meditation for the removal (of Obscurations). Then he was told to meditate over the principle of the Ego which was said to be inexpressible as being neither

identcial with the groups of elements, nor differing from them. Having accordingly practised meditation, he could nowhere find such an Ego. He practised severe penance sitting betwixt fires at four directions. While he was doing so, the preceptor asked him what he was doing. He replied he was searching for the Ego. The preceptor said: "Thou art overthrowing our own philosophical system. Therefore, be gone." He departed and finally came to the teacher, Vasubandhu. With the latter he studied the texts of 3 Vehicles and became specially versed in the Vijñānavāda and in logic. He composed the commentary on the *Abhidharmakos'a*, the commentary on the *Guṇāparyantastotra*, the *Alambanaparīkṣā* and other fragmentary works, 100 in number. But as these treatises were mere fragments (without any system), he resolved to compose the *Pramāṇasamuccaya*. And it is stated that he composed it being induced by Mañjus'ri for the benefit of the world. One of his pupils was Īs'varasena who was versed in 5 branches of the science and composed a sub-commentary on the *Pramāṇasamuccaya*." (v. Ober Miller's translation, History of Buddhism, part II, pp. 149-50).

The following accounts of his life are given by Thomas Watters from the Tibetan Channels, *viz.*, from Tāranātha:

" He was born in Siṁha-vaktra, a suburb of Kāñci in the south, and he was of a Brahmin family and well trained in the orthodox learning. He afterwards joined the Vātsīputra sect of the Hīnayāna Buddhists, but

having incurred displeasure of his teacher, he was expelled, and he then joined the school of Vasubandhu. Then he lived for some time in a cave on Bhora S'aila in Odivis'a, sojourned in Nālandā, where he disputed successfully with several defenders of various schools and afterwards returned to Odivis'a. Here he resolved to devote himself to the compilation of a treatise on logic, and the resolve was followed by an earthquake, a great light and a noise in the air. When he began to despair of success in his understanding, Mañjus'rī appeared to him, and roused him to renewed application by advice and encouragement. The king of the country also became of his friend and patron." (v. On Yuan Chwang's travels in India, Vol. II, p. 212).

From the above narratives we may conjucturally construe his life as below: He was born in a Brahmin family in a suburb of Kāñcī, then capital of Pallava kings in South India. Being educated in the orthodox teachings of Brahmins and Buddhists, he joined first the Vātsīputrīya sect of Buddhists. Being unsatisfied with its teachings he started for search of truth and finally came to Vasubandhu in Nālandā and studied with him the logic and Vijñānavāda. He composed there several smaller treatises such as commentary on the *Abhidharmakos'a*, the *Ālambanaparikṣā*, *Nyāyamukha* and others. After retirement from Nālandā, he settled in a cave on Bhora S'aila in Odivisa and also frequently staying in Achala's monastery (=Ajanta caves) where he composed his *Pramāṇasamuccaya*, the standard treatise

on the Buddhist logic. His date may roughly be fixed about 400 A.D., as he is stated to have studied with Vasubandhu in Sri Nālandā, whose life-period has been fixed as c. A. D. 280 to 360 by V. A. Smith (History of India, 3rd ed. p. 328) on the authority of N. Peri (Bulletin de L'Ecole France d'Extreme Orient, t. XI, pp. 339-90).

Turning to Dharmapāla, his commentator, I should, at the outset, like to stress on one point, namely that he is not to be confounded with a person of his namesake *viz.*, Dharmapāla of the Theravāda school. The latter is said to be a resident of Badaritittha (v. *Visuddhimaggaṭīkā*, colophon) which is simply stated in the *Sāsanavaṁsa* to have been situated in the country of Damiḷa, not far from the island of Ceylon (P.T.T. edn. p. 33). However, the latest Archaeological finds help us to identify it with some place near Negapatam, a small seaport town in South India. The present commentator, Dharmapāla is nowhere mentioned to have been connected any way with Badaritittha. He, on the other hand, is stated to have fled away from Kāñci towards the north in his youth and remained there until his death. I have discussed at length all the points relating to the persons and dates of these two Dharmapālas in a separate paper entitled "On Dharmapāla" published in the Journal of Sri Venkatesvara Oriental Institute, Tirupati, (Vol. II, part 2, p. 347 ff.). The following accounts of the life of the present Dharmapāla are narrated by the Chinese traveller:

" The capital (Kāñci) was the birth-place of Dharmapāla who was the eldest son of a high official of the city. He was a boy of good natural parts which received great development as he grew up. When he came of age a daughter of the King was assigned to him as wife, but on the night before the ceremony of marriage was to be performed, being greatly distressed in mind he prayed earnestly before an image of Buddha. In answer to his prayer, a god bore him away to a mountain monastery some hundreds of *li* from the capital. When the Brethern of the monastery had his story told, they complied with his request and gave him ordination and the king on ascertaining what had become of him, treated him with increased reverence and distinction." (v. T. Watters, *op. cit.* p. 226). The direction to which he fled on the eve of distress is not mentioned there; yet we may assume that it was North where he spent major part of his life.

It is stated that he drew up the following works: *S'abdavidyāsaṁyuktas'āstra* in 25,000 s'lokas; a commentary on the *S'atasāstravāipulya*; on the *Vidyāmātrasiddhi*; and on *Nyāyadvāratarkas'āstra* (= *Nyāyamukha* of Diṅnāga). The first of the above four works seems to be the same as the commentary on Bhartṛhari's treatise called *pei-na*, mentioned by I-tsing. Takakusu suggests that *pei-na* is probably ' Beda ' or ' Veda.' But this is improbable, because Bhartṛhari is unknown to have composed any treatise on Veda, and much more so, that Dharmapāla should have commented upon it. So it may, perhaps, be *Vyākaraṇa*.

This commentary and the commentary on *Nyāyamukha* are not now available. Nanjio's Catalogue mentions four works in his credit: (1) *Ālambanaparīkṣāvyākhyā* No. 1174, (2) *Vidyāmātrasiddhi* No. 1197, (3) *Satasāstravaipulyavyākhyā* No. 1198, (4) *Vidyāmātrasiddhis'āstra No.* 1210.

As regards his date, I-tsing A.D. 671-695 speaks of him as contemporary of Bhartṛhari who, according to the same Chinese authority died in about A.D. 651-52. It is also believed that he was the elder contemporary of Dharmakīrti who flourished in the middle of the 7th century A.D., and that the latter was the pupil of the former. In the present commentary of Dharmapāla, there are two quotations, both agreeing in spirit with the verses of *Pramāṇavārtika* of Dharmakīrti (v. pp. 61, 67). It is not certain whether the former quotes from the latter or they both cite them from a common source.[1] This Dharmapāla seems to be the same as the teacher of S'īlabhadra who received Hiuen Tsang at Nālandā in 635 A.D. (v. Takakusu, Record of the Bud. Religion by I-tsing, XIV). Prof. H. Ui has, however, fixed 539-70 A.D. as Dharmapala's palmy days on the authority of Kwechi's commentary on the *Vijñaptimātratāsiddhi* which is reported to have stated that Dharmapāla died in the 32nd year of his age and was one year younger

[1] Instances are not lacking to make us believe that Dharmakīrti's *Pramāṇavārtika* contains quotation from some earlier works; *e.g.*, the verses आत्मनि सति परसंज्ञा, etc., of the *Ratnāvali* of Nāgārjuna (ed. G. Tucci. in Journal of R.A.S. 1934, April) found in the *Pram. vārtika*, L. 221, p. 87.

than S'īlabhadra. This S'īlabhadra, says H. Ui, was, according to the *Siyuki* of Hiuen Tsang, 30 years old while studying with Dharmapāla, and was 106 years old when Hiuen Tsang met him. The Chinese pilgrim started from China in 629 A.D. and arrived at Rājagṛha and saw him in 633 A.D. So Dharmapāla was still living in 557 A.D. These are circumstances which prompted H. Ui to arrive at the opinion in regard to the date of Dharmapāla above stated (v. Vais'eṣika Philosophy, p. 10). Though the tradition of Kwechi and others is earlier and more trustworthy, yet it is not supported by I-tsing and the Tibetan authorities, (*e.g.*, Tārānātha, pp. 161-2). Therefore we may, as it has been stated above, assign our commentator to the second quarter of the 7th Century A.D. (cf. *Tattvasaṅgraha*, Intro. xcv).

Scholars will themselves see how lucid, and elucidative his commentary is even in the translation of so linguistically unfamiliar and foreign language as Chinese, and how much more useful purpose would have been served, if the Sanskrit original of it were recovered. It is also equally regrettable that the commentary is incomplete.

As for Vinītadeva, the other commentator, we know very little of his life, and we have to content ourselves with what Tārānātha briefly remarks: "Zu der zeit liebten die Zauberkundigen: Konig Sahajavilāsa (*Lhan.skyes.rol.pa*), in Sri Nalanda der Ācārya Vinītadeva (er verfasste einen commenter zu dem Pramāṇa in Sieben Abtheilungen), der Sautrāntiká S'ubhamitra and der Ācārya S'īlapālita," . . . (Schiefner's translation,

p. 197-8). He was a great logician and commentator of his time, and was one of the gems of Nālandā University. He is said to have flourished in about 700 A.D. His commentary on the present treatise is very learned and helpful to understand fully the position and motive of Diṅnāga in writing the present work. Almost all important portions of this commentary have been translated into French by S. Yamaguchi and H. Meyer from its Tibetan translation, and again translated into English by me and added as notes to my English translation of the treatise.

In concluding the preface I should offer my sincere thanks to the authorities of the Adyar Library, especially the Director, Dr. G. Srinivasamurti, B.A , B.L., M.B. & C.M., Vaidyaratna, and the Editor Dr. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) for kindly publishing this book in the Adyar Library Series. I should like also to thank M. Bhikshu Ārya Asaṅga (formerly A. J. Hamerster) Jt. Director and Curator for the Western section of the Library for the help he has kindly rendered by going through some portions of my English translation of the French passages. However, I must say that I hold myself responsible for those portions as printed in this volume.

N. AIYASWAMI SASTRI

94855

TABULAR STATEMENT OF THE ISSUES OF THE BULLETIN IN WHICH THE ĀLAMBANA-PARIKṢĀ HAS APPEARED

Vol.	No.	Pages
III.	1	1—6
	2	7—14
	3	15—22
IV.	1	23—30
	2	31—38
V.	1	39—46
	2	47—54
	3	55—62
	4	63—78
VI.	1	79—102
	2	xxiv, 103—125

CORRECTIONS AND ALTERATIONS

IN THE COMMENTARY OF DHARMAPĀLA

Page 21	line 7-9	Read	तत्र आदिवचनं परसंमतं रूपेन्द्रियाश्रय-पञ्चविधविज्ञानं संगृह्णाति ।
,, ,,	,, 11	,,	यद्यपि मनोविज्ञानमवयविद्रव्यप्रत्ययमङ्गी क्रियते ।
,, 22	,, 4	,,	स्वसमुत्पत्तौ for स्वसंततौ
,, ,,	,, 6	,,	इन्द्रियविज्ञानाहृतभाव्यं मनोविज्ञानम्
,, ,,	,, 12	,,	चक्षुरादिविज्ञानानां रूपमाश्रयपत्यय: सत् आयतनं भवति ।
,, 23	,, 14	,,	सं आलम्बनार्थ: य: प्रत्ययेषु विज्ञानस्य उत्पादकहेतु: इति ।
,, ,,	,, 20	,,	यत् विज्ञानं यदाकारयुक्तं . . .
,, 24	,, 4	,,	धर्मिण: स्वरूपविरोधदोष: स्यात् । तथा धर्मवचनमप्रसिद्धम् ।
,, ,,	,, 8	,,	तदाकारयोगो हेतु र्भवेत् ।
,, 25	,, 2	,,	स्वरूपं स्वाकार उच्यते । निर्धार्यते निश्चीयते ।
,, ,,	,, 16	,,	यदि यथोक्तमेव कारणं . . .

Page 26	line	1	Read	तथा चेत् आह for यद्यप्येवम् . . .
,, 28	,,	1	,,	य एव जनकः स एव . . .
,, ,,	,,	2-3	,,	स एव . . . व्यवह्रियते ।
,, 32	,,	4	,,	सञ्चितात्मकाः । अतो न द्रव्यसन्तः . . .
,, 35	,,	17	,,	परमाणूनां बहुत्वेऽपि अविशेषात्, इन्द्रियविज्ञानानान्तु विशेषाकारत्वात् ।
,, 38	,,	11	omit	"। अनेन"

Substitute the following for the verse *7a-b* on page 2, line 5 and p. 6, ll. 7 and 11:

प्रत्ययोऽव्यभिचारित्वात् सह शक्त्यर्पणात् क्रमात् ।

(cited by Pārthasārathi Mis'ra in his comment on S'lokavārtika, pp. 311 and 312.)

This *saṅghāta* is, for them, different from atoms (v. Yas'omitra's comment : **यथा वैभाषिकाः कल्पयन्ति ।** p. 89, l. 20).

Other Vaibhāṣikas, on the other hand, maintain that the aggregates are not different from atoms : **न च परमाणुभ्योऽन्ये संघाताः । त एव संघाते स्पृश्यन्ते । यथा रूप्यन्ते ।** (Abh. Kos'a, Tib. p. 83, l. 15). **यः परमाणूनां संघातः न स तेभ्योऽर्थान्तरम् ।** (Viṁs'ikā bhāṣya, p. 7, l. 11 and p. 106 below).

According to Dharmakīrti, Diṅnāga pleads for the external reality from the standpoint of the latter Vaibhāṣikas. This will be clear from the following extracts :

सञ्चितः समुदायः स सामान्यं तत्र चाक्षधीः ।
सामान्यबुद्धिश्चावश्यं विकल्पेनानुबध्यते ॥ प्रमाणवार्तिकवृत्ति, II, 194.

वृत्तिः । ननु सञ्चितालम्बनाः पञ्चविज्ञानकाया इति सिद्धान्तः । 'तत्रानेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचर' इति चोक्तम् (प्रमाणसमुच्चये) । अत्राह ।

अर्थान्तराभिसम्बन्धात् जायन्ते येऽणवोऽपरे ।
उक्तास्ते सञ्चितास्ते हि निमित्तं ज्ञानजन्मनः ॥ Ibid., 195.

वृत्तिः । उक्ताः सञ्चितालम्बनाः [पञ्च] विज्ञानकाया इत्यादौ । ज्ञानजन्मनस्त एव हि निमित्तमुक्ताः तत्रानेकार्थजन्यत्वादित्यादिना ।

अणूनां स विशेषश्च नान्तरेणापरानणून् ।
तदेकानियमात् ज्ञानमुक्तं सामान्यगोचरम् ॥ Ibid., 196.

वृत्तिः । अणूनां स च ज्ञानजननसामर्थ्यलक्षणो विशेषः . . . . . । न हि प्रत्येकमणवो दृश्याः । किन्तु सहिता एव । . . . . एकस्मिन् परमाणौ ज्ञानस्यानियमात् सामान्यगोचरं सञ्चितपरमाणुसंघातविषयं ज्ञानमुक्तं तत्त्ववादिना । न तु परमाण्वतिरिक्तसामान्यविषयम् ।

Exactly this same opinion is expressed by the opponents in saying " the general quality of atoms ", etc.

P. 61, n. 12. **तत्र बुद्धिर्यदाकारा,** etc. Pramāṇavār. II, 224, p. 73, l. 3. The holders of this view may be some of the Vaibhāṣikas who maintain that the single atoms are not objects of our cognition, but their generality (*sāmānya=sañcita*) does so. Cf. the above extracts from Pramāṇavār. and vṛtti thereon.

P. 85, l. 10. (=p. 39, l. 9). This objection, according to Nyāyavinis'caya of Akalaṅka, has been made by Bhadanta S'ubhagupta; see S'ubhagupta's passage cited by Akalaṅka: तत्र भदन्त शुभगुप्तस्त्वाह। विरुद्धोऽयं हेतुः (सहोपलम्भः)। यस्मात्, सहशब्दश्च लोकेऽन्यो(स्या)नैवान्येन विना क्वचित्। विरुद्धोऽयं ततो हेतुर्यद्यस्ति सहवेदनम् ॥

(Nyāyavinis'caya, Akalaṅkatraya, pp. 159-60).

P. 85, n. 33. The idea is well expressed by Dharmakirti in this verse:

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव युक्तिज्ञाः ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥

Pramāṇavārtika, II, 247.

This verse is often quoted by other writers: Vācaspatimis'ra; N. Tātparyaṭikā, p. 101; Pārthasārathimis'ra: S'lok. Comment, p. 283 and Advayavajrasaṅgraha, p. 17.

APPENDIX

A

VASUBANDHU'S CRITICISM OF THE EXTERNAL THINGS

[The following is the extract from Vasubandhu's Viṁs'ikā with bhāṣya, ed. S. Levi. Vasubandhu, the earlier champion of the Vijñānavāda school, criticises, there, in his own way, the views of those who hold the external things to be real. I have reproduced the particular portion of Vasubandhu's arguments in favour of his thesis, *vijñaptimātratā*, reality of only consciousness and nothing else, to facilitate comparison with Diṅnāga's method of argument.]

न तदेकं न चानेकं विषयः परमाणुशः ।
न च ते संहता यस्मात्परमाणुर्न सिध्यति ॥ ११ ॥

इति किमुक्तं भवति । यत्तद्रूपादिकमायतनं रूपादिविज्ञप्तीनां प्रत्येकं विषय. स्यात्, तदेकं वा स्यात् यथावयविरूपं कल्प्यते वैशेषिकैः । अनेकं वा परमाणुशः । संहता वा त एव परमाणवः । न तावदेकं विषयो भवति । अवयवेभ्योऽन्यस्यावयविरूपस्य क्वचिदप्यग्रहणात् । नाप्यनेकम् परमाणूनां

प्रत्येकमग्रहणात् । नापि ते संहता विषयीभवन्ति । यस्मात्परमाणुरेकं द्रव्यं न सिध्यति । कथं न सिध्यति । यस्मात् ।

षट्केन युगपद्योगात्परमाणोः षडंशता[1] ।

षड्भ्यो दिग्भ्यः षड्भिः परमाणुभिर्युगपद्योगे सति परमाणोः षडंशता प्राप्नोति । एकस्य यो देशः तत्रान्यस्यासंभवात् ।

षण्णां समानदेशत्वात्पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥ १२ ॥

अथ य एवैकस्य परमाणोर्देशः स एष षण्णाम् । तेन सर्वेषां समानदेशत्वात्सर्वः पिण्डः परमाणुमात्रः स्यात् परस्पर[1]व्यतिरेकादिति न कश्चित्पिण्डो दृश्यः स्यात् । नैव हि परमाणवः संयुज्यन्ते, निरवयवत्वात् । मा भूदेष दोषप्रसङ्गः । संहतां[2]स्तु परस्परं संयुज्यन्ते इति काश्मीरवैभाषिकाः । त इदं प्रष्टव्याः । यः परमाणूनां संघातो न स तेभ्योऽर्थान्त[3]रमिति ।

परमाणोरसंयोगे तत्संघातेऽस्ति कस्य सः ।

संयोग इति वर्तते ।

न चानवयवत्वेन तत्संयोगो न सिध्यति ॥ १३ ॥

[1] Cf. Abhidharmakos'abhāṣya (Tib.), p. 83, 17—19; and Vyākhyā, p. 89 : परमाणवपरिनिष्पत्तिं वक्तुकाम आचार्यो विचारयति । यदि परमाणोरेकस्य पूर्वादिदिग्भागभेदः कल्प्येत । etc. अत्र साधनम् । न निरवयवः परमाणुः, दिग्भागभेदवत्त्वात् । माषराशिवत् इति । तदेतद्दिग्भागभेदवत्त्वं नेच्छन्ति वैभाषिकाः । दिग्भागभेदो हि संघातरूपाणामेव कल्प्यते । एवञ्च ते वर्णयन्ति । धर्मतैवेयं यत्सप्रतिघानां भिन्नदेशत्वम् । तेषां नैरन्तर्येणावस्थानाद् अभिन्नदेशत्वं मा भूदिति सान्तराणामपि सप्रतिघत्वेन गतिः प्रतिबध्यत इति ॥

[2] Abh. Kos'abhāṣya (Tib.), p. 82, 19 : संघाताः सावयवत्वात् स्पृशन्ति । Vyākhyā, p. 89, 7.

[3] Ibid., p. 89, 20.

अथ संघाता अप्यन्योन्यं न संयुज्यन्ते । न तर्हि परमाणूनां निरवयवत्वात्संयोगो न सिध्यतीति वक्तव्यम् । सावयवस्यापि हि संघातस्य संयोगानभ्युपगमात् । तस्मात् परमाणुरेकं द्रव्यं न सिध्यति । यदि परमाणोः संयोग इष्यते यदि वा नेष्यते ।

दिग्भागभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युज्यते ।

अन्यो हि परमाणोः पूर्वदिग्भागो यावदधोदिग्भाग इति दिग्भागभेदे सति कथं तदात्मकस्य परमाणोरेकत्वं योक्ष्यते ।

छायावृती कथं वा

यद्येकैकस्य परमाणोर्दिग्भागभेदो न स्याद् आदित्योदये कथमन्यत्र छाया भवति अन्यत्रातपः । न हि तस्यान्यः प्रदेशोऽस्ति यत्रातपो न स्यात् । आवरणञ्च कथं भवति परमाणोः परमाण्वन्तरेण यदि दिग्भागभेदो नेष्यते । न हि कश्चिदपि परमाणोः परभागोऽस्ति यत्रागमनादन्येनान्यस्य प्रतिघातः स्यात् । असति च प्रतिघाते सर्वेषां समानदेशत्वात्सर्वः संघातः परमाणुमात्रः स्यादित्युक्तम् । किमेवं नेष्यते पिण्डस्य ते छायावृती न परमाणोरिति । किं खलु परमाणुभ्योऽन्यः पिण्ड इष्यते यस्य ते स्याताम् । नेत्याह ।

अन्यो न पिण्डश्चेन्न तस्य ते ॥ १४ ॥

यदि नान्यः परमाणुभ्यः पिण्ड इष्यते न ते तस्य इति सिद्धं भवति । संनिवेशपरिकल्प एषः । परमाणुः सघात इति वा किमनया चिन्तया, लक्षणन्तु रूपादि यदि न प्रतिषिध्यते । किं पुनस्तेषां लक्षणं चक्षुरादिविषयत्वं नीलादित्वञ्च । तदेवेदं संप्रधार्यते । यत्तच्चक्षुरादीनां विषयो

नीलपीतादिकमिष्यते । किं तदेकं द्रव्यम् अथवा तदनेकमिति । किञ्चातः । अनेकत्वे दोष उक्तः ।

एकत्वे न क्रमेणेतिर्युगपन्न ग्रहाग्रहौ ।
विच्छिन्नानेकवृत्तिश्च सूक्ष्मानीक्षा च नो भवेत् ॥ १५ ॥

यदि यावदविच्छिन्नं नानेकं चक्षुषो विषयः तदेकं द्रव्यं कल्प्यते । पृथिव्यां क्रमेणेतिर्न स्यात् । गमनमित्यर्थः । सकृत्पादप्रक्षेपेण सर्वस्य गतत्वात् । अर्वाग्भागस्य च ग्रहणं परभागस्य चाग्रहणं युगपन्न स्यात् । न हि तस्यैव तदानीं ग्रहणञ्चाग्रहणञ्च युक्तम् । विच्छिन्नस्य चानेकस्य हस्त्यश्वादिकस्य अनेकत्र वृत्तिर्न स्यात्, यत्रैव ह्येकं तत्रैवापरमिति कथं तयोर्विच्छेद इष्यते । कथं वा तदेकं यत्प्राप्तञ्च ताभ्याम् न च प्राप्तमन्तराले तच्छून्यग्रहणात् । सूक्ष्माणाञ्चौदकजन्तूनां स्थूलैः समानरूपाणामनीक्षणं न स्यात् । यदि लक्षणभेदादेव द्रव्यान्तरत्वं कल्प्यते नान्यथा । तस्मादवश्यं परमाणुशो भेदः कल्पयितव्यः । स चैको न सिध्यति । तस्यासिद्धौ रूपादीनां चक्षुरादिविषयत्वमसिद्धमिति सिद्धं विज्ञप्तिमात्रं भवतीति ॥

प्रमाणवशादस्तित्वं नास्तित्वं वा निर्धार्यते । सर्वेषाञ्च प्रमाणानां प्रत्यक्षं प्रमाणं गरिष्ठमित्यसत्यर्थे कथमियं बुद्धिर्भवति प्रत्यक्षमिति ।

प्रत्यक्षबुद्धिः स्वप्नादौ यथा

विनाप्यर्थेनेति पूर्वमेव ज्ञापितम् ।

सा च यदा तदा ।
न सोऽर्थो दृश्यते तस्य प्रत्यक्षत्वं कथं मतम् ॥ १६ ॥

यदा च सा प्रत्यक्षबुद्धि(.) भवति इदं मे प्रत्यक्षमिति । तदा न सोऽर्थो दृश्यते । मनोविज्ञानेनैव परिच्छेदात् चक्षुर्विज्ञानस्य च तदा निरुद्धत्वादिति कथं तस्य प्रत्यक्षत्वमिष्टम् । विशेषेण तु क्षणिकस्य विषयस्य तदानीं निरुद्धमेव तद्रूपं रसादिकं वा ॥

नाननुभूतं मनोविज्ञानेन स्मर्यत इत्यवश्यमर्थानुभवेन भवितव्यम् । तच्च दर्शनमित्येवं तद्विषयस्य रूपादेः प्रत्यक्षत्वं मतम् । असिद्धमिदम् अनुभूतस्यार्थस्य स्मरणं भवतीति । यस्मात् ।

उक्तं यथा तदाभासा विज्ञप्तिः

विनाप्यर्थेन यथार्थाभासा चक्षुर्विज्ञानादिका विज्ञप्तिरुत्पद्यते तथोक्तम् ।

स्मरणं ततः ।

ततो हि विज्ञप्तेः स्मृतिसंप्रयुक्ता तत्प्रतिभासैव रूपादिविकल्पिका मनोविज्ञप्तिरुत्पद्यत इति न स्मृत्युत्पादादर्थानुभवः सिध्यति ॥ यदि यथा स्वप्ने विज्ञप्तिरभूतार्थविषया तथा जाग्रतोऽपि स्यात् । तथैव तदभावं लोकः स्वयमवगच्छेत् । न चैवं भवति । तस्मान्न स्वप्न इवार्थोपलब्धिः सर्वा निरर्थिका । इदमज्ञापकम् । यस्मात् ।

स्वप्ने दृग्विषयाभावं नाप्रबुद्धोऽवगच्छति ॥ १७ ॥

एवं वितथविकल्पाभ्यासवासनानिद्रया प्रसुप्तो लोकः स्वप्न इवाभूतमर्थं पश्यन् अप्रबुद्धस्तदभावं यथावन्नावगच्छति । यदा तु तत्प्रतिपक्षलोकोत्तरनिर्विकल्पज्ञानलाभात्प्रबुद्धो भवति । तदा [1]तत्पृष्ठलब्धशुद्धलौकिकज्ञानसंमुखीभावात् विषयाभावं यथावदवगच्छतीति समानमेतत् ॥

[1] See Mahāyānasūtrālaṅkāra XIV, 43 with Bhāṣya.

B

STHIRAMATI ON THE EXTERNAL THINGS

[The following extract is from the Bhāṣya (pp. 16-17) of Sthiramati on Vasubandhu's Triṁs'ikā, ed. S. Levi. Sthiramati is well-known to be one of the champions of the Āgamānusāri Vijñānavāda school. It will be seen from the extract below, that he has put forth for his view the arguments which are almost similar to those of his two predecessors, Vasubandhu and Diṅnāga.]

कथमेतद्गम्यते विना बाह्येनार्थेन विज्ञानमेवार्थाकारमुत्पद्यत इति । बाह्यो ह्यर्थः स्वाभासविज्ञानजनकत्वेन विज्ञानस्यालम्बनप्रत्यय इष्यते न कारणत्वमात्रेण समनन्तरादिप्रत्ययादिविशेषाप्रसङ्गात् । न च सञ्चितमवयवसंहतिमात्राद् अन्यद् विद्यते । तदवयवान् अपोह्य सञ्चिताकारविज्ञानाभावात् । तस्माद्विनैव बाह्येनार्थेन विज्ञानं सञ्चिताकारमुत्पद्यते । न च परमाणव एव सञ्चितास्तस्यालम्बनम्, परमाणूनाम् अतदाकारत्वात् । न ह्यसञ्चितावस्थातः सञ्चितावस्थायां परमाणूनां कश्चिदात्मातिशयः । तस्माद् असञ्चितवत् सञ्चिता अपि परमाणवो नैवालम्बनम् ॥ अन्यस्तु मन्यते । एकैकपरमाणुरन्यनिरपेक्ष्योऽतीन्द्रियः । बहवस्तु परस्परापेक्ष्या इन्द्रियग्राह्याः । तेषामपि सापेक्षनिरपेक्षयोरात्मातिशयाभावाद् एकान्तेनेन्द्रियग्राह्यत्वम् अतीन्द्रियत्वं वा । यदि च परमाणव एव परस्परापेक्षा विज्ञानस्य विषयीभवन्ति । एवं सति योऽयं घटकुड्याद्याकारभेदो विज्ञाने स न स्यात् । परमाणूनामतदाकारत्वात् । न चान्यनिर्भासस्य विज्ञानस्य अन्याकारो विषयो युज्यते । अतिप्रसङ्गात् । न च परमाणवः स्तम्भादिवत् परमार्थतः

सन्ति । अर्वाङ्मध्यपरभागसद्भावात् । तदनभ्युपगमे वा पूर्वदक्षिणापरोत्तरादिदिग्भेदो यः स परमाणो र्न स्यात । ततश्च विज्ञानवत् परमाणोरप्यमूर्तत्वमदेशस्थत्वञ्च प्रसज्यते । एवं बाह्यार्थाभावाद् विज्ञानमेवार्थाकारमुत्पद्यते । स्वप्नविज्ञानवद् इत्यभ्युपेयम् । वेदनादयोऽपि नातीता ना[ना]गतास्तदाकारविज्ञानजनकाः । निरुद्धाजातत्वात् । न च वर्तमाना वर्तमानजनकाः । उत्पद्यमानावस्थायामसत्त्वाद् उत्पन्नावस्थायां विज्ञानस्यापि तदाकारेणोत्पन्नत्वान् न किञ्चित् कर्तव्यमस्तीति मनोविज्ञानमप्यनालम्बनमेवोत्पद्यते ॥

C

YOGĀCĀRAS' CLASSIFICATION OF PHENOMENA (DHARMAS)

महायानशतधर्मविद्यामुखम्*

बोधिसत्त्ववसुबन्धुकृतम्

Mahāyānas'atadharmavidyāmukham

[The following is the Sanskrit translation of a treatise above named from the Chinese version of Hiuan

* Nanjio No. 1213. Shanghai ed. Vol. marked *lai*, part 10, fol. 11*a*.

Tsang. It is attributed to Bodhisattva Vasubandhu. It will be clear from the perusal of the treatise that it is merely a catalogue of a hundred dharmas into which the Yogācāras have classified the things external as well as internal as against the Vaibhāṣikas who have put them into seventy-five items. A detailed account of the classification of dharmas made by Vaibhāṣikas is given by Prof. Th. Stcherbatsky in his ***Central Conception of Buddhism***; Appendix.]

यथाह भगवान् । सर्वधर्मा निरात्मका इति । [तत्र] के सर्वधर्माः । किं नैरात्म्यम् । सर्वधर्माः संक्षेपेण पञ्चविधाः—१ चित्तधर्मः, २ चैतसिकधर्मः, ३ रूपधर्मः, ४ चित्तविप्रयुक्तसंस्कारधर्मः, ५ असंस्कृतधर्म† इति ।

प्रथमश्चित्तधर्मः संक्षेपेण अष्टप्रकारो भवति । १ चक्षुर्विज्ञानम्, २ श्रोत्रविज्ञानम्, ३ घ्राणविज्ञानम्, ४ जिह्वाविज्ञानम्, ५ कायविज्ञानम्, ६ मनोविज्ञानम्, ७ मननविज्ञानम् (=क्लिष्टं मनो०), ८ [1]आलयविज्ञानमिति ।

द्वितीयश्चैतसिकधर्मः संक्षेपेण एकपञ्चाशद्विधः[2] षड्राशिषु विभक्तः ।

† See Mah. Sūtrālaṅkāra, XI, 37. Prakaraṇāryavācā s'āstra. as quoted by Prof. Tucci; *v* his article, The Idealistic School in Buddhism, p. 8, published in the Dacca University Bulletin, No. XII.

[1] The Vaibhāṣikas do not accept the last two types of consciousness, *manana* and Ālayavijñāna, and bring the other types under one group, vijñāna, counted as one dharma.

[2] According to the Vaibhāṣikas Cetasikadharmas are only 46: (1)*Cittamahābhūmikāḥ* 10, (2) *Kus'alamahābhūmikadharmāḥ* 10, (3) *Kles'amahābhūmikadharmāḥ* 6, (4) *Akus'alamahābhūmikadharmāḥ* 2, (5) *Upakles'a-(paritta) bhūmikadharmāḥ* 10, (6) *Aniyatabhūmikadhārmāḥ* 8: Total 46.

१.	सर्वत्रगाः पञ्च	5
२.	विनियतभूमिकाः पञ्च	5
३.	कुशला एकादश	11
४.	क्लेशाः षट्	6
५.	उपक्लेशा विंशतिः	20
६.	अनियताश्चत्वारः इति ।	4
	Total	51

(१) पञ्च सर्वत्रगाः[3]—१ मनस्कारः, २ स्पर्शः, ३ वेदना, ४ संज्ञा, ५ चेतना ।

(२) पञ्च विनियतभूमिकाः[4]—१ छन्दः, २ अधिमोक्षः, ३ स्मृतिः, ४ समाधिः, ५ मतिः ।

(३) एकादश कुशलाः[5]—१ श्रद्धा, २ वीर्यम्, ३ ह्रीः, ४ अपत्रपा, ५ अलोभः, ६ अद्वेषः, ७ अमोहः, ८ प्रश्रब्धिः, ९ अप्रमादः, १० उपेक्षा, ११ अहिंसा ।

(४) षट् क्लेशाः[6]—१ रागः, २ प्रतिघः, ३ मानः, ४ मोहः, ५ विचिकित्सा, ६ [7]मिथ्यादृष्टिः ।

[3] These are mentioned by Vasubandhu in his Triṁs'ikā, vers. 3 c-d and explained by Sthiramati in his Bhāṣya thereon.

[4] Triṁs'ikā, ver. 10 b-c; Bhāṣya. pp. 25-6. It may be noted that this group and the previous one are put under one class, *cittamahābhūmikāḥ* by the Vaibhāṣikas.

[5] Triṁs'ikā, ver. 10d-11*a*-c; Bhāṣya, pp. 26-28. The Vaibhāṣikas omit *amoha* in this group.

[6] Triṁ. ver, 11c-12*a*; Bhāṣya p. 28-9. The Vaibhāṣikas count them thus: 1. *moha*, 2. ***pramāda***, 3. ***kausīdya***, 4. ***as'raddhā***, 5. ***styāna***, 6. ***auddhatya*** which are, omitting *moha*, counted amongst 20 upakles'as by Yogācāras.

[7] Lit. असम्यग्दृष्टिः Sthiramati explains it as ***pañca satkāyadṛṣṭayaḥ***.

(५) विंशतिरुपक्लेशाः[8]—१ क्रोधः, २ उपनाहः, ३ प्रदाशः, ४ म्रक्षः, ५ माया, ६ मदः, ७ शाठ्यम्, ८ विहिंसा, ९ ईर्ष्या, १० मात्सर्यम्, ११ [9]आह्रीक्यम्, १२ अनपत्राप्यम्, १३ आश्रद्धयम्, १४ कौसीद्यम्, १५ प्रमादः, १६ स्त्यानम्, १७ उद्धवः, १८ मुषिता स्मृतिः, १९ असंप्रजन्यम्, २० विक्षेपः ।

(६) चत्वारोऽनियताः[10]—१ मिद्धम्, २ कौकृत्यम्, ३ वितर्कः ४ विचारः ।

तृतीयो रूपधर्मः संक्षेपेण एकादशविधः—१ चक्षुः, २ श्रोत्रम, ३ घ्राणम्, ४ जिह्वा, ५ कायः, ६ रूपम्, ७ शब्दः, ८ गन्धः, ९, रसः, १० स्पर्शः, ११ धर्मायतनसंगृहीतं [11]रूपम् ।

चतुर्थश्चित्तविप्रयुक्तसंस्कारधर्मः संक्षेपेण च[12]तुर्विंशतिविधः—१ प्राप्तिः, २ जीवि[13]तम्, ३ निकायसभागता, ४ पृथग्जातिः, ५ असंज्ञि-

[8] Triṁ. ver. 12*b*—13; Bhāṣya, pp. 30-31. The Vaibhāṣikas accept only the first ten upakles'as of this group.

[9] These two dharmas (*āhrīkhya* and *anapatrāpya*) are put by the Vaibhāṣikas under *akus'alamahābhūmikadarma*.

[10] Triṁ. ver. 14; Bhāṣya, pp. 31-33. These are, for the Vaibhāṣikas the first four of 8 *aniyatabhūmikadharmāh*. The other four *aniy. dharmāh, rāga, dveṣa, māna*, and *vicikitsā* are counted by Yogācāras amongst 6 kles'as. Some of the *kles'a* and *upakles'a* groups are mentioned in the Dhammadāyādasutta (Majjhima, I, 3, p. 15): *lobha, dosa, kodha, upanāha, makkha, palāsa, issā, maccheram, māyā, sāṭheyyam, thambha, sārambha, māna, atimāna, mada, pamāda*. These are again. mentioned as upakles'a of the mind in the Vatthūpamasutta (Maj. I, 7, p. 36f.)

[11] This is *avijñapti* for the Vaibhāṣikas.

[12] According to the Vaibhāṣikas they are only 14, *viz*. Nos. 1-3, 5-14: thus 13 in the above list of Yogācāras and *aprāpti* being added, 14 dharmas are counted.

[13] Chinese has *ming-hen* which means literally "life-hatred". I think the character *hen* is a mistake for *ken*, source; so I have taken both *ming-ken* to mean *jīvitendriya* or simply *jīvita*, the 7th dharma in the Vaibhāṣikas' list.

समापत्तिः, ६ निरोधसमापत्तिः, ७ असंज्ञिविपाकः, ८ नामकायः, ९ पद-कायः, १० व्यञ्जनकायः, ११ जातिः, १२ जरा, १३ स्थितिः, १४ अनित्यता, १५ प्रवृत्तिः or स्रोतःसन्ततिः १६ एवंभागीयः or समाध्यन्तरम्, १७ प्रतिबन्धः, १८ जावन्यम्, १९ क्रमः, २० देशः or दिक्, २१ कालः, २२ संख्या, २३ सामग्री or संयोगः, २४ भेदः or वियोगः ।

पञ्चमोऽसंस्कृतधर्मः संक्षेपेण [14]षड्विधः—१ आकाशः, २ प्रतिसंख्यानिरोधः, ३ अप्रतिसंख्यानिरोधः, ४ अचलनिरोधः, ५ संज्ञावेदयितनिरोधः, ६ तथता ।

उक्तं नैरात्म्यं संक्षेपेण द्विविधम्—२ पुद्गलनैरात्म्यम् २ धर्मनैरात्म्य[15]म् ।

इति महायानशतधर्मविद्यामुखम्

1.	*Cittadharmāḥ*	8
2.	*Cetasikadharmāḥ*	51
3.	*Rūpadharmāḥ*	11
4.	*Cittaviprayuktasaṁskāradharmāḥ*	24
5.	*Asaṁskṛtadharmāḥ*	6
	Total	100

[14] The Vaibhāṣikas admit only the first 3 asaṁkṛtas.

[15] The Vaibhāṣikas do not admit *dharmanairātmya*; dharmas for them are real entities. Nairātmya means "परिकल्पितपुद्गलधर्माभाव" and not "सर्वथैवाभाव"; see Mah. Sūtrālaṅkāra, XI, 47.

One may refer to S. Yamakami Sogan; *System of Buddhist Thought*, pp. 217-229 for a clear exposition in English of all the terms mentioned in this treatise.

D

CLASSIFICATION OF PHENOMENA (DHARMAS) ACCORDING TO THE SAUTRĀNTIKAS

[It is already known that the Sautrāntikas as against the Vaibhāṣikas, reduced the number of Dharmas to forty-three. But how they have worked it out actually is not as yet known either from the Sanskrit, Chinese or Tibetan source. However, some hints as to the method of their classification of things are found in the Sivajñānasidhiyār, (second part, *parapakṣa*) and commentary thereon. The Sidhiyār, a polemical treatise in Tamil on S'aiva philosophy was composed by Aruṇandi Sivācāryar, a great S'aivait scholar of South India, who flourished in 1275-1325 A.D. The relevant portion of the section, ***Sautrāntikamata***[1] of the Sidhiyār is given below with the commentary which supplements the text with a very valuable necessary information on the subject.]

Text: There are only two pramāṇas, ***pratyakṣa***[2] and *anumāna*. The momentary knowledge and the knowable are their objects. These objects get divided

[1] This Section is studied and translated in full by the present writer and published in the Journal of the Srí Venkatesvara Oriental Institute, Tirupati, Vol. I, part 2, pp. 176-191.

[2] The commentator, Jñānaprakās'ar in explainning ***pratyakṣa***, quotes Dharmakirti : प्रत्यक्षं कल्पनापोढम् । It is divided into four : ***idriyapratyakṣa*** *mānasapr.* *yogapr.* and *svasaṁvedanāpr.* See Nyāyabindu, I. 4-11.

into four, *viz.* ***rūpa***, ***arūpa***, ***nirvāṇa*** and ***vyavahāra***. Each one of these four objects is again divided into two, and therefore they become eight in all, (ver. 3).

Two kinds of ***rūpa*** are: ***upādānarūpa*** and ***upādāya-rūpa***.

Two kinds of ***arūpa*** are: ***citta*** and ***karman***.

Two kinds of ***nirvāṇa*** are: ***sopadhis'eṣanir.*** and ***nirupadhis'eṣanirvāṇa***.

Two kinds of ***vyavahāra*** are: ***sad.*** and ***asadvyavahāra***, (ver. 4).

Four ***upādānarūpas*** are: earth, water, fire and air.

Four ***upādāyarūpas*** are: hardness, attraction, motion and heat.

Rūpa is what is produced from the combination of the above eight elements (4 ***upādānar.*** and 4 ***upādāyar.***).

Citta is that which cognizes a thing cognizable through the senses.

Karman is to discriminate what is good and what is bad, (ver. 5).

Commentary: The author intends to bring all the five groups of elements of the Buddhists indicated in this verse No. 5. Of these five groups, rūpa includes eight elements, four ***upādānarūpas*** and four ***upādāyarūpas***; ***vedanā*** three, ***kus'alā***, ***akus'alā*** and ***kus'alākus'alā***; ***saṁjñā*** six, five sense organs[3] and one ***citta***;

[3] This is partly in harmony with Yos'omitra's comment : वैभाषिका हि ब्रुवते । भूतविकारविशेषा एवेन्द्रियाणीति । प्रवचने तु नैवम् । किं तर्हि । रूपादिव्यतिरिक्तानि अच्छानि अतीन्द्रियाणि स्वविज्ञानानुमेयानि इन्द्रियाणि येषां चक्षुरादीन्यधिष्ठानानि दृश्यन्ते । p. 24-25. See . My paper on ***Sarvāstivāda in S'aṅkarabhāṣya***, publ. in the Jour. of Orien. Research, Madras, Vol. XI, p. 28.

vijñāna six, vijñānas corresponding to the six above and *saṁskāra* twenty, ten good acts and ten bad acts.[4] Thus they work out forty-three in all. So says their Scripture:

> எட்டிவை யுருவமூன் றுவேதனை யாறுஞான,
> மொட்டிய குறிப்போரா று செய்கை யிருபதாகக்,
> கட்டிய பஞ்சகந்தங்கணத்தினிற் பங்கமாகித்,
> தொட்ட நாற்பத்து மூன்றுஞ்சுகதநூற் றுணிவு தானே.

" It is the *siddhānta* of the scriptures of the Buddhists that the forty-three [dharmas] which are momentary are counted in five skandhas which are built up of eight rūpas, three vedanās, six jñānas, their corresponding six saṁjñās and twenty saṁskāras."

[It may be noted that the asaṁskṛta elements, *ākāśa*, etc. which are not real entities for the Sautrāntikas, are not counted in the above list.]

[4] These ten good and ten bad acts are the same as daśa kuśalas and daśākuśalas divided into three, *vācika*, *kāyika* and *mānasika*.

SANSKRIT INDEX

(Roman figures refer to verses and Arabic ones to pages)

अक्षवत् I, 26
अतदाकारत्वात् 26
अतदाभता I, 26
अणुस्वरूपं निरंशम् 34
अण्वाकारो (न विज्ञप्तिविषयः) III, 32
अध्यवसायान्तर 33
अनन्यत्वम् (विज्ञानशक्त्यो: 7
अनिर्धारितस्वभाव: (परमाणु:) 26
अनैकान्तिक(दोष) 26 (त्रि:), 29
अन्त: VI, 38
अन्यत्वम् (विज्ञानशक्त्यो:) 7
अन्योन्यहेतुकौ (शक्तिविषयौ) 7
अपार्थक 26
अभेद: (विज्ञानार्थयोः) 30
अर्थ 23
अर्थानुभव 109
अर्थापत्ति 26
असंघातत्वोपलम्भ 27
असिद्धि (दोष) 25, 35
आकारभेद 33, 34
आगम 28
आदर्शे विम्बवत् 25
आनुरूप्य (= सारूप्य) 25
आरोपिताकार (अवयविन्) 35
आलम्बन (द्विविध) 3, (= उत्पत्तिप्रत्यय) 4, (द्व्यंश) 30,—लक्षण 27-28
आलम्बनादविभक्तं (विज्ञानम्) 7
आशयान्तर 32
इन्द्रियम् (शक्तिरूपं न भौतिकं) VII, 10, 24, 25
—परमाणुवत् 26, 27
—बुद्धेः (आकारोत्पत्ति) 33
—विज्ञानानां विशेषाकारत्व 35
—वैकल्य 28
—शक्ति: प्रतिनियता 23, 33
उपचयापचयाभाव 34
एकाङ्गवैकल्य 4
एतच्छास्त्र 32
कठिनतादिवत् III, 32, 33
कश्चित् or केचित् 23, 27, 28, 30
कारणतादि (यथा—) 37
केशाद्यवभासि (यथा—) 37

क्षणिक (विषय) 109
ग्राहकांशवत् 39
ग्राह्यत्व (= प्रत्ययत्व) 39
गाह्यांश (= अणु) I, 36, 39
चित्तचैत्त 28
छायावृती 107
तत्त्व 22 ;—वचन 32
तथताज्ञान 32
तथागत 23
तदाकार(युक्तत्व)हेतु 24, 25, 27, 29
तारतम्य 32
दिग्भागभेद 107, 111
दृष्टान्त (साधारण—) 24, 29
द्विचन्द्र II, 4, 28, 29,
(मतभेद) 30
द्व्यणुकमालम्बनम् 23
निर्विकल्पज्ञान (लोकोत्तर—) 109
नैय्यायिक 6
पक्षधर्म 33
पक्षस्थापन 27
पक्षा(= न्याया)न्तर 36
पञ्चसप्ततिपदार्थ (= विज्ञान) 38
परपक्ष 26
परमाणु (बाह्यार्थ) 3, (अभिन्न) 35, (अभेदक) 35, (निरवयव) 34, (अप्रत्यक्ष) 32, (अनिर्धारितस्वभाव) 26.
—सामान्यलक्षणमालम्बनम् 24, (असंयुक्तत्वेन आलम्बनत्वम्) 24,
—काय 24, (न एकं द्रव्यम्) 106
पारिमाण्डल्य 5
पिण्ड (= सङ्घात) 106, 107
प्रतिघात 107
प्रतीत्यसमुत्पन्नता 28
प्रत्यक्ष 108
प्रत्यय (चतुर्विध) 36, 39
प्रमाण (अन्यत्) 26 ; (एक) 38
प्रयोग 32
बधिरान्धादि 22
बहिर्वत् VI, 37
बह्वाकार 31
बाह्यलक्षण 37
बाह्यवस्तु (मिथ्या) 38, 39
बाह्यार्थ (विना—) 110
भाग 38
मनस् (न षष्ठेन्द्रियम्) 20-21, 25
—विज्ञान 108, 109, 111, (पार्ष्ठिक—) 30
रथादिवत् 21
रूपादि 107,
—असिद्धि 108
लोकविरोध 36, 37
लौकिकज्ञान (शुद्ध—) 109
लौकिकानाम् 37
वादिन् (द्वि) 24
वास्तवाकार 33
विज्ञप्तिमात्र 108
विज्ञानपरिणाम 36
विशिष्टशक्ति 31
विषय (= ज्ञानस्वरूप) 3

विषयाभाव 109
वृत्ति (द्वि) 38
वेदनादि 111
वैभाषिक 117, *n.*, काश्मीर—106
शक्ति VII, VIII, 7
शास्त्रकार 26
शृङ्गद्वय (यथा—) 39
सङ्घात 27, (बाह्यार्थ) 3, 102-3 ; (न द्रव्यम्) 28, (सांवृत) 33, 34 (व्यत्यस्ताकार) 36, 106
सञ्चय 32
सञ्चित 110
सञ्चिताकार III, 31, 32, 33
सभागविज्ञान 39
समनन्तरादि 110
समनन्तरनिरोध (यथा—) 39
सर्वभाव (भौतिक) 31, 32
सह VII, 39
साधन (द्विप्रकार) 38
सामग्री 23
सार्थक 27
सिद्धसाधन 35
सुखदु:खवेदनवत् 35
सुप्त (दृष्टान्त) 29
सूत्र 17, 36
सेनादिवत् 36
स्थूलदृष्टि 30
स्मरण 109
स्वपक्षे आलम्बन 36
स्वप्नादौ यथा 108
स्वप्नावस्थायाम् (यथा—) 38
स्वप्रतिज्ञा 26
स्वरूपविरोधदोष (= विरुद्धहेतु) 39
स्वलक्षण 28
हेतुद्वय (वादमूल—) 24
हेतुफल 17

ENGLISH GENERAL INDEX

(*Figures refer to pages*)

Abhidharmakos'a (BB. ed.) 95, 96, 102, 103
Advayavajrasaṅgraha (GOS.) 104
aggregate (not real entity) 69, 70 (empirical), 77, -of-atoms-object theory) 42 ff, 61 ff, 105 f.
AKALAṄKA 104
ākāra, v. form, image
ananyatva 55n.57, explained 100
anirdes'ya 53n.50
anyatva 55n.57, 100
ARUṆANDISIVĀCĀRYA 116
artha 42n.5, 43n.9
arthāpatti 66
atiprasaṅga 50n.37; (answered) n.40
atom (its indeterminate nature) 66
(atom-object-theory) 41, 60, 106
(atom-generality-object theory) 61-62, 103
avayavin 57
ālambana, (-dvibhāga, 45n.16; -*lakṣaṇa* 68; -*tā* 59; (explanation of—) 95
ālayavijñāna 51n.42
ās'raya 53 n.49; -*tā* 59
āvedha 54 n.52
Bhavasaṅkrāntisūtra 59 n.
BHĀVAVIVEKA 60 n.
buddhivis'eṣa 46 n.20
Buddhist 62
CANDRAKĪRTI 95, 99
causality 82
cause, mutual- 54; -inference 52 n.48
characteristic, two-fold- (of object) 68
chariot (as example) 57
cittacaitta 43 n.9
cohesion, *saṁyoga* 47 n.29
concomitant, mutually— 64
condidition (-simultaneous) 50, 84; (-in succession) 51 n. 42; two- 73
consciousness, —of the hair-like thing 82; five-fold— 56; sensual- 76
contradictory, not— 53 n.49
co-ordination 63, 66
dependent causation 68
Dhammadāyādasutta 114, n
DHARMAPĀLA 95, 97, 98
DHARMAKĪRTI 103-4
digbhāg (of atoms) 47 n.23
DIṄNĀGA 96, 99, 101, 103, 105, 110
dravyataḥ 43 n.11
elements, great- 44 n. 14
externally, "as if it exists— " 81
force, *s'akti*, 51
form (*ākāra*), 42; -attributed 78; atomic— 45, 75; combined—(*sañcitākāra*) 44 n. 14; (*sañcitakāra*-object- theory and its refutation) 44, 45 n.19, 73-74; gross—67, 73; (distinction in-) 46-47, 79; many- 44, 73; undifferentiated- 77
"form" 77; —(due to imagination) 83
grāhyabhāga 49 n. 33, 50 n.37
grāhyāṁs'a 82, 84
grāhyasvabhāva 59
happiness, feeling of— 78
HIUEN TSANG 95, 97, 100, 112
image, (-immanent in cons.) 84
"internally" 81, 83
I-TSING 21
Jains 62, 97
JÑĀNAPRAKĀSA 116 n.
KAMALASĪLA 97
"knowable aspect" 81
KUMĀRILA 62, n.
LEVI, SYLVAIN 95, 105, 110
lokavirodha 81
Madhyamakavṛtti 98
Madhyamakāvatāra (Sanskrit text) 95, 99
Mādhyamika 59 n., 102
Mahāyānasūtrālaṅkāra 109 n., 112 n., 115 n.
"many" 76
MEYAR, HENRY 42, 49, 54, 95, 101
mind (not the 6th sense) 55-58; (as sense and object) 64, (opinion on-) 101-102
mirror, image in— 64
misery, feeling of— 78
modolities, two— 54 n.44
moon, double— 43, 69-71; (views) 71-72
NĀGĀRJUNA, doctrine of—101
Naiyāyika 50, 101
Nyāyabindu (BB.) 58 n.
Nyāybinduṭīkāṭippani (BB.)102
Nyāyavārtika (Chawk.) 57, n., 59, n.
Nyāyav. tātparyaṭīkā (Chawk.) 104
Nyāyavinis'caya (Sindh Jain Series) 104
Nyāyasūtra 98
object (explained) 43,n.7; -cause 41 ff.; -image 67
objection (*dūṣaṇa*) 65
parts, two— (of ālambana) 72, (of cons.) 83
PARAMĀRTHA 54 n. 55, 95, 97-101
pārimāṇḍalya 46 n. 21
PĀRTHASĀRATHI MIS'RA 85, n., 98, 100, 101, 104
POUSSIN, L.V. 95, 99
pradars'anārtham 66
Prakaraṇapañcikā (Chawk.) 71, n.
Prakaraṇāryavācāsāstra 112,n.
pramāṇa, ekam—84
Pramāṇavārtika (Rāhula's ed.) 58, n., 61, n., 67, n., 71 n., 103, 104
pratijñā 55 n. 57
pratyaya 85
reason (inconclusive) 65, 70; (its exclusion) 76; (not established) 67
reinvestigating 77
resolve 66
sabhhāga 86
sahakārin 51 n.42
s'akti (=sense-faculty) 52, 53, 59,—*mat* 53 n. 49
samanantaranirodha 86
saṁvṛtyā 55 n.57
SAṄGHABHADRA 97
Sāṅkhya 102

sañcitākāra, v. form
ŚĀNTARAKṢITA 102
sandal wood 55, n. 57
sapakṣadṛṣṭānta 76
sādhana 83, 84
sādhyadharma 62
sāmagrī 59
sāmānya (=*sañcita*) 103
sārūpya 63, 66
Sarvāstivādin 52 n.46, 97
Śāstra 43 n.9; author of—65
scripture 81
senā, army 80
senses, *passim*; power of—75, (explained) 52
siddhasādhana 79
Śivajñānasiddhiyār 116
Sautrāntika 116
ŚUBHAGUPTA 96, 104
Ślokavārtika (Chawk.) 60, n., 85 n., 99—101
solidity (*kaṭhinatā*) 45, 75
sound-object 81
STCHERBATSKY, Th. 102, 112
STHIRAMATI 95, 113 n.
—on the external thing 110
svalakṣaṇa 69
svarūpavirodha 84
svasaṁvedana 53 n. 49
syllogism 66, 82, formulation of —76
TĀRĀNĀTHA 97
taimirika 49 n. 33
tarka 57
tathatā, suchness 75
Tathāgata 59
Tattvasaṅgraha (GOS.) 57, n., 58, n., 60, n., 96, 97, 102
thesis (formulated) 65
thing, (external-), *passim*
(of great elements) 73
(of distinct force) 73
different views on—) 96; Vasubandhu's criticism of—105-9. Sthiramati on—110-111
Triṁśikābhāṣya 95; Extract from—110
TUCCI, G. 112, n.
VĀCASPATI MIŚRA 104
VĀGBHAṬA 44 n. 13, 97
Vaibhāṣika 112; Kasmira—63, n.. 96, 102
Vaibhāṣika-Sautrāntika 102
Vaiśeṣika 47 nn. 27-28; (refuted) 48 n. 29, 96, 103
vāsanā 49 n. 35, 54
VASUBANDHU 95, 96, 102, 105-112, (Bhadanta-) 63, n.,98
Vatthūpama Sutta 114. n
Viṁśikābhāṣya 96, 102, 103; Extract from—105-9
Vijñānapariṇāma 81
Vijñānavādin 62, n., 101, 110
VINĪTADEVA 49n.36; 54 n. 55, 95-99. (His criticism of other school) 100
viṣayākāratā 54
Vedāntin 102
vyavahāra 43 n. 9
UDYOTAKARA 62, n.
UI, H. 60
YAMAGUCHI, SUSUMA 42, 49, 54, 95, 101
YAMAKAMI SOGEN 115, n.
YAŚOMITRA 95, 101, 103, 117, n.
Yogācāra-Sautrāntika 102

TIBETAN INDEX

(WITH AUTHORISED SKT. EQUIVALENT)

(*Figures refer to verses*)

kyaṅ, apica 6
rkyen, pratyaya 7
gaṅ, yat 6
rgyu, kāraṇa 1
ci. dgar, yatheṣṭaṁ, *vṛtti ad* 7
gcig. chaḥaṅ, ekāṁso'pi (Original: saha) 7
de. ni, saḥ, *vṛtti ad* 7
de ḥi, tasyāḥ 1
de hi. rkyen. ñid . . . yin phyir. ro, tatpratyayatayā 6
der. mi. snaṅ. phyir, atadābhatayā 1
don, artha 6
don. du. snaṅ. ba, arthāvabhāsa, *vṛtti ad* 7
ḥdus. pahi. rnaṁ. pa, sañcitākāra 3
rdul. phran, aṇu (Original: saḥ) 1
naṅ. gi, antaḥ 6
nus. pa, śaktiṁ, *vṛtti ad* 7
nus. pa. hjog. phyir, śaktyarpaṇāt 7
rnam. par. śes. pahi. rten can, vijñānādhārām, *vṛtti ad* 7
rnam. pa. śes. ṅo. bohi phyir, vijñānarūpatvāt 6
snaṅ . . yin. te, avabhāsate 6
phyi. rol. ltar, bahirvat 6
phra. rab. rdul, aṇu (Orig.: grāhyāṁśa) 1
byed. pas, karotīti. *vṛtti* ad 7
dbaṅ. po. bzhin, akṣavat 1
dban. pohi. rnam. par. rig, indriyavijñapti. 1
ḥbras. bu. skyed. par. byed. pahi, kāryotpādaka (Orig.: —utpattaye) *vṛtti ad* 7
mi. ḥkhrul. phyir. ro, avyabhicāritvāt 7
mi. ḥgol. lo, avirodha, *vṛtti ad* 7
mod. kyi, yadyapi 1
zlum. po, pārimāṇḍalya, *vṛtti* ad 4 d.
yan. lag. gcig. ma. tshaṅ, ekāṅgavaikalya, *vṛtti ad* 2 c. d.
yul, viṣaya 1
raṅ. daṅ. mthun. pahi, svānurūpa. *vṛtti ad* 7
rim. gyis, kramāt 7,—kyaṅ, kramenāpi, *vṛtti ad* 7
śes. byahi. ṅo. bo, jñeyarūpa 6
sra. ñid. la. sogs. bzhin, kaṭhinatādivat 3

सुदृशो विधूय बहुशो निवारणं प्रणयेन मोचयति कञ्चुलीं प्रिये ।
लघुसङ्कुचत्तनुलतैव लज्जया पुनरप्यसौ पुलककञ्चुकीमधात् ॥ ६६ ॥
अयि किं बिभेषि भवदन्तिके सखी निवसत्यसौ निपुणमीक्ष्यतामिति ।
अदसीयबिम्बमधिरत्नभित्तिगं परिसूच्य[1] तां पतिररुन्ध गत्वरीम् ॥ ६७ ॥
अयि मार्ज्यते लगति चेदपाङ्ग इत्यवमार्जयन्निव तदङ्गमस्पृशत् ।
अतिदीनमर्हति न गाढबन्धनान्यवलग्नमित्यहरदंशुकाञ्चलम् ॥ ६८ ॥
अधरं गृहीतवति कामुके हठादतनोत्कुचावरणमात्तसम्भ्रमा ।
अलघुस्तनस्पृशि ततो नवा वधूरवति स्म नीविमवलम्ब्य पाणिना ॥ ६९ ॥
भुजवल्लरीं द्विगुणितामुरोजयोः परिधानवाससि परं कराञ्चलम् ।
दृशमर्पयन्त्यपि च दीपिकार्चिषि प्रमदा निरैक्षि गमिता प्रियान्तिकम् ॥७०॥
दयिते करस्पृशि दरानुरागयोस्सममैक्षि कम्पपुलकश्रमोदकम् ।
अधरं हठात्कृतवति[2] त्रपामुदोरसितभ्रुवस्सदृशमक्षिमीलनम् ॥ ७१ ॥
सविधं प्रियस्य गमिता सखीजनैर्विनताननना विधुमुखी त्रपावशात् ।
प्रतिबिम्बभाजि पतके च सा दृशौ निमिमील तां निभृतमाश्लिषद्विटः ॥७२॥
अपदिश्य किञ्चन सखीषु गत्वरीष्वदवीयसि प्रियतमे तमोमुषि ।
अपि दीपिकार्चिषि मुहुस्सतर्जनं सभयं सरोषमभवत्तदीक्षणम् ॥ ७३ ॥
प्रणयोत्तरं किमपि पृच्छति प्रिये न परं ददे प्रतिवचो नवोढया ।
अथ दत्तमप्यगमि न श्रवःपदं[3] गमितं तदप्यजनि न स्फुटीकृतम् ॥ ७४ ॥

[1] परिमुच्य तां—ख, ग, घ, ङ.
[2] धृतवति—झ.
[3] पथं—ख, ग, घ, छ.

अवलम्ब्य रोमलतिकामवातरत्कुटिलभ्रुवः कुचमहीधरादयम् ।
अथ नाभिमण्डलसुरङ्गमाविशन्नभिकस्य[1] पाणिरथ नीविमग्रहीत् ॥ ७५ ॥
कबरीकलापतमसा विसारिणा कबलीकृते सति मुखक्षपाकरे ।
प्रमदोत्तराविव पयोधराभिधौ रमणीमणेः रथपदावनृत्यताम् ॥ ७६ ॥
शयपल्लवस्सहचरस्य साहसादहृतोत्तरीयमथ तन्निवारणे ।
सुदृशः कराग्रवलयेन चुक्रुशे स्तनदुर्गमेष गमितस्तदाऽमुना ॥ ७७ ॥
नवमेखलानिनदनाभ्युदञ्चनं कुचशीर्णहारकुसुमाञ्जलिश्रियः ।
स्फुटबन्धभेदबहुभूमिकाविटैस्सुदृशो बभुः सुरतलास्यविभ्रमे ॥ ७८ ॥
सहमृगनयनाभिस्तत्र संक्रीडमान-
शशिधवलविताने सागरस्योपकण्ठे ।
पतिरिव कमलायाः पाथसि क्षीरसिन्धो-
श्शयनमयमयासीच्छासिताऽपि क्षमायाः ॥ ७९ ॥

इति[2] राजनाथस्य[3] कृताबच्युतरायाभ्युदयनाम्नि[4] महाकाव्ये नवमस्सर्गः ॥

[1] न हि कस्य—अ, छ.
[2] इत्यच्युत—छ.
[3] थकृता—क, ख, च, झ.
[4] दये न—क, ख, च, छ, झ.

दशमस्सर्गः

कक्ष्यान्तरेऽथ मगधाः करजाग्रयोगाद्युच्चकीकृतश्रुतिसुखां[1] विरचय्य वीणाम् ।
नाथं भुवो भणितिभिर्नयजागरूकं प्राबोधयन्दिनमुखस्तुतिपक्ष्मलाभिः ॥ १ ॥
आस्वाद्य पूर्वमविशङ्कमभीशुमिन्दोराराद्विरामसमये [2]कणशो गृहीतम् ।
चञ्चूपुटेषु कलयन्ति चकोरकान्ताः सञ्चिन्त्य शावककुलानि तृषाऽऽकुलानि ॥
सायम्मिलद्दलशताक्रमणाद्विरेफस्संरक्षितुं सहचरीं विततौ चिराय ।
सङ्कोचयत्यतिजडौ गरुतौ[3] कथञ्चित्सांहासिकस्पृशि शनैर्मुकुले[4] नलिन्याः ॥
कारानिभात्कमलकुड्मलतश्चिराय
निर्गत्य षट्पदयुवा कुमुदे न्यवात्सीत् ।
तत्राऽपि [5]सङ्कुचददश्च्छदपीडितोऽभू-
त्कुत्राऽपि भावि न जहात्यसुखं सुखं वा ॥ ४ ॥
ज्योत्स्नाम्बुपूरमपसार्य दिशावकाशकूलङ्कषं कुवलयाक्रमणानुकूलम् ।
ध्वान्तौघमुद्गरखरांशुखनित्रपातान्विस्तारयत्यरुण[6] एष वियत्तटाकम् ॥ ५ ॥

[1] धां वि—अ, क, ग, च.
[2] कणिशं गृ—च, ज.
[3] तौ स किञ्चित्—छ.
[4] लैः न—छ.
[5] सङ्कुचिततच्छदपी—छ.
[6] निर्भर—अ ; कर्दमहरांशुखनित्रपातो—छ ; मुद्गरहरांशु—ज ; मुद्गर—झ.

पादाग्रतः कमलिनी [1]परिदृश्यमाना [2]प्रादुस्मिताऽम्बुजमिषात्प्रथमं प्रबुद्धा ।
पत्युर्निजस्य परिपालयतीव बोधं पन्था ह्ययं परिचितः पतिदेवताभिः ॥ ६ ॥
आलोक्य [3]दूरमितरेतरमश्रुयोगादग्रेऽपि मार्गमवगन्तुमपारयन्तौ ।
पश्चात्परस्पररवानुगमाद्भ्रमन्तौ संरम्भतो रथपदौ दिवसं घटेते ॥ ७ ॥
व्यग्रास्समीहितफलाय विधाय [4]दृष्टिं व्या[5]प्तारुणद्युतिनि विष्णुपदेऽनुवेलम् ।
विद्योतयन्ति विविधागमशाखिकायामुच्चैस्स्वरप्रकरणा[6]न्युदये द्विजौघाः ॥ ८ ॥
आश्लेषविच्युतिसं[7]हानवकल्प्य मुग्धान् जग्धावशिष्टकणिशार्पणतः किशोरान् ।
क्वापि क्रमोपचितकूजनधोरणीका निर्यान्त्यतश्शकुनयस्तरुनिष्कुटान्तात् ॥९॥
अर्घ्योदकानि महसामधिपाय दातुमाबिभ्रतोऽञ्जलिपुटेष्वखिलान्द्विजातीन् ।
अम्भोजिनीपरिषदः किमिहानुकुर्वन्त्यन्तर्मरन्दरसदन्तुरितारविन्दाः ॥ १० ॥
विस्तार्यमाणमरविन्दकरन्नलिन्या विप्रश्निका समवलोक्य नि[8]शान्तवेला ।
सन्ध्यांशुदण्डमधिशक्रदिशं प्रचाल्य प्राह प्रियागमशु[9]भं पततां विरावैः ॥११॥
अन्तेवसन्तमप[10]सारितपाशबन्धं वत्सं कटाक्षिततनौ सुरभौ नियोज्य ।
गोपालकोऽयममृतं गुरु[11]मप्रमेयमापीडितो मिषदधस्तनजन्म दुग्धे ॥ १२ ॥
इन्दीवराण्युद[12]यतीशितरि ग्रहाणां निद्रान्ति यन्नियतमभ्युदयान्यमूनि ।
इत्येव तानि परिहृत्य वलन्ति मन्दमिन्दिन्दिरद्विजकुलान्यरविन्दबृन्दे ॥१३॥

[1] परिमृश्यमाना—ज.
[2] दुत्थिताम्बु—छ.
[3] योगमि—अ.
[4] वृष्टिं—च, छ.
[5] प्तानल—च, छ.
[6] न्युभये—अ.
[7] सुखानव—च, छ ; ज.
[8] हि वेला—छ ; विभातवेला—ऋ.
[9] मुदं—ख, ऋ.
[10] वसारि—छ.
[11] रुप्र—छ.
[12] दयविक् प्रथमे—क.

सन्ध्याच्छलेन मुखमार्जनवस्त्रमाशासौत्रामणी वरुणदिक्च्छशिमण्डलाग्रम् ।
अभ्रश्रियैव विजिहीषति भानुमालिन्यम्भोजिनी वहति चाब्जमयीं कलाचीम् ॥
मन्देहलोकमखिलं मथितुं पयोधेर्निर्गच्छतश्शुभनिरीक्षणकालजन्मा ।
निश्वासबन्ध इव नीरजलोकबन्धोः प्राभातिको विवलते पवनस्तुषारः ॥१५॥
सम्प्रेष्य हेतिसमवायमहर्मुखेन स[1]न्दारितान्धतमसः प्रसरं समन्तात् ।
पाथोजिनीः किमखिलाः परिणीय दूरात्प्रख्यायते पतिरसाविति भानुरासाम् ॥
निक्षिप्तमात्मनि सुरक्षितमाप्रभातं पूष्णे वसूच्चयमयी पुनरर्पयित्वा ।
दीपास्सजाड्यमवपत्य दशांशुकान्ते निद्रान्ति सङ्कुचदभीशुनिभप्रतीकाः ॥
आभोगवत्प्रथमशैलकुचाग्रलीनमाकृष्य चन्द्रकिरणांशुकमब्जबन्धौ ।
आश्लिष्यति स्वमचिरेण हरिद्विलारेरालक्ष्यते सुखनिमीलिततारके[2]यम् ॥ १८ ॥
निर्गच्छतो निखिलसन्तमसं नियन्तुं[3] नेतुस्त्विषां त्रिभुवनाऽनुजिघृक्षयाऽग्रे ।
स्थातुं न युक्तमसहायतयेति कुत्राप्यन्तर्दधाति रभसादधिभूर्द्विजानाम् ॥१९॥
आकर्ण्य कर्णमधुरामिति मागधोक्तिं कान्तो भुवः परिसमापितकाल्यकर्मा ।
प्रातिष्ठताऽस्तपवमानजवाभिमानमारुह्य वाहमपरोक्षितताक्ष्र्यवाहः ॥ २० ॥
कक्ष्यान्तरेषु कलितस्थितिभिः पुरैव कालानुकूलपरिकर्मकरम्बिताङ्गैः ।
आरूढवाहनिवहैरनुबद्धरागं नाथोऽन्वगामि धरणेर्नरपालवर्गैः ॥ २१ ॥
निर्भर्त्स्यमानकुलिशारभटीनिरूढिं निस्साणराणमिव सोढुमशक्नुवानः ।
आवर्तकर्णविव[4]रार्पितफेनकू[5]लमालोक्यते किमपरं पतिरापगानाम् ॥ २२ ॥

[1] न्दर्शिता—छ.
[2] कोयम्—च.
[3] न्तुः—झ.
[4] वराचित—ज.
[5] लामा—झ.

निर्गच्छतां कलकलैर्निबिडं भटानां निर्याणतूर्यजनुषा निनदारभट्या ।
गन्धर्वहेषितरवैर्गजगर्जितैश्च सर्गो विधेरजनि शब्दमयः किलैषः ॥ २३ ॥

सम्भ्राम्यतोपकरणग्रहणे समन्तात्
　　प्राक्प्रेषिताखिलपदार्थनिराकुलेन ।
विक्षिप्य वस्तु चलितेन विना सहायं
　　तद्ग्राहिणाऽजनि जवेन तदाऽपरेण ॥ २४ ॥

अग्रे दृशोर्विदधतीव जगत्त्रयैक्यमाक्रम्य सर्वमवनीतलमप्यमान्ती ।
आलक्ष्यतः क्षितिधराक्रमणापदेशाद्राशीकृतेव वसुधारमणस्य सेना ॥ २५ ॥

आशास्वहंप्रथमिकोल्लसितैरनीकिन्यश्वीयपांसुभिरगादनवेक्ष्यमाणा ।
आशङ्क्य धावनमरातिमहीपतीनामाबिभ्रतीव महतीयमदृश्यविद्याम् ॥ २६ ॥

आस्वाद्य तोयमधिवर्त्म जनानजस्रं
　　छायालभूमिषु निषद्य निषद्य यातान् ।
आशान्त[2]दिग्गजमदाम्बुविलम्बिनिर्य-
　　दाराद्धजाटविषु सैन्यरजोऽन्वकार्षीत् ॥ २७ ॥

एतत्प्रयातु बलमेत[3]दपि प्रयायादित्येव कश्चिदपथे[4] सुचिरं न्यवात्सीत् ।
आगच्छदेतदधिकं न खलु व्यरंसीदस्यैव किन्तु विरलं पथि[5] गन्तुमाशा ॥२८॥

सम्मर्दतः पथि चमूश्शिथिला समन्तात्संवर्तसिन्धुसमसन्नहना व्रजन्ती ।
आविर्मिथः कलकलारवमन्तरालेऽप्याद्यन्तयोस्तटवती महतीरतारीत् ॥ २९ ॥

[1] भ्राजितो—छ.
[2] चान्त—क, च.
[3] तदिति प्र—अ, छ.
[4] येषु चि—अ, छ.
[5] धिकं दुराशा—छ.

आबुद्ध्य तथ्यमिति कूटकृतं भटानामायोधनं सुवदनाऽऽश्लिषदात्मनाथम् ।
तत्त्वं तदात्व[1]जनितं स जनोऽपदिश्य तां वारयन्निव भयात्तरसाऽऽलिलिङ्ग ॥३०॥

आरोपिता तुरगमाशु नियम्य कण्ठमाबध्नती सवलयेन भुजेन काचित् ।
नाथेऽङ्कभारमतनिष्ट नतभ्रुवोऽस्या वाहाधिरो[2]हणमजायत वैभवाय[3] ॥ ३१ ॥

दाशेरकत्वरितदर्शनतो महोक्ष-
　　मुत्प्लुत्य यान्तमनुयातुमुदग्रवेगम् ।
स्रस्तां विहातुमप[4]टुस्सरणौ च गोणी-
　　म्मध्ये त्रिशङ्कुरिव कोऽपि वणिग्बभूव ॥ ३२ ॥

कश्चिद्द्वयेन सह कापथधावितेन गाढं निपत्य भुवि नाऽव्यथताऽऽहतोपि ।
सोऽयं गतानुगतिकाखिललोकहा[5]सकोलाहलैरहह कोरकितव्यथोऽभूत् ॥ ३३ ॥

[6]सम्बोधतो विशिथिलं जरती स्ववर्ग्यानाख्यानपूर्वकमनुक्ष[7]णमाह्वयन्ती ।
विष्वक्[8]कथाऽनुवदतो जगतो विनोदात्प्रीत्यै कटूक्तिमुखराऽप्यभवन्महत्यै ॥३४॥

अन्यश्चमूनिबिडितानविषह्य मार्गान्मार्गान्तरं समनुगन्तुमनाश्चचाल ।
तत्रावकाशमनवाप्य तथा विमर्दात्कु[9]ण्ठक्रमोऽजनि कुतो गतिर[10]स्थिराणाम् ॥

संरम्भतस्सरयमुत्पतिताश्चमूनां स्थातुं जनैरविरतास्वटवीष्वशक्ताः ।
श्रान्ताश्चिराय दिवि च भ्रमितुं शकुन्ता वेतण्डकेतुषु विशश्रमुरुच्छ्रिखेषु ॥

[1] तु जनि—छ.
[2] धिरोपण—ख.
[3] From verse 32 to verse 48 the text is missing in manuscript ज.
[4] पटः—छ.
[5] भास—ख.
[6] संबाधतो—अ, च, छ, झ.
[7] भावहन्ती—झ.
[8] कृकुदानुवद—अ, झ.
[9] कण्ठक—क, घ.
[10] रस्खलानाम्—छ.

कश्चिच्छशः कलकलाकुलमेव लोकैराबद्ध[1]चक्रमभितो[2]ऽप्यनुधाव्यमानः ।
सम्बाधवद्गजहयाङ्घ्रिचयान्तरालं सद्यः प्रविश्य चतुरक्रममभ्यधावत् ॥ ३७ ॥
आच्छिद्य कङ्कणनियन्त्रितमङ्घ्रिसूत्रं यातः क्व वा शुक इतीह[3] कयाचिदूचे ।
जाने शुकं जहिहि खेदमपाशमास्ते ब्रह्मण्यसाविति बभाण सलीलमेकः ॥
यानेन सञ्चरणमूरुयुगेन शुण्डां कुम्भं मिथो मिलितयोः कुचयोर्युगेन ।
स्वैरं यतो विजयसे सुतनो करेणोरारो[4]हणं तदिदमौपयिकं भवत्याः ॥ ३९ ॥
कान्तोपगूढचरमाङ्गतया गजस्य स्कन्धे भवस्य पितुरङ्गतनौ निषण्णः ।
एतन्न पश्यति ममोपरि पातुकोऽश्वः पश्येज्जनः किमिव पञ्चशिलीमुखान्धः ॥
पश्चाद्गतस्य महतः पथि नाऽवकाशं लोकस्य दत्त पुरतो निबिडं प्रयात ।
दत्वा बलिस्स हरये त्रितयं पदानां यत्सौख्यमाप तदिदं विदितन्न किं वा ॥
आलिप्तमूधसि गवांकुलमध्वपङ्कैः किं वा कृथाः कृपण तर्णकवक्त्रबन्धम् ।
शाखां[5] प्रगृह्य पुरतस्त्यजसि प्रतूर्णं शाखामृगस्य क इवासि सचापलस्त्वम् ॥
जम्बालमग्नचरणे शकटे चिराय निष्पन्दमध्वनि निरीक्ष्य रु[6]षा महोक्षम् ।
आहन्ति कोपि कशया स पुनर्युगान्ते हन्ता हतो निजशिरः[7]प्रसृताग्रकायः ॥
आलापभङ्गिभिरतीव तरङ्गिताभिरज्ञातदूरगमनार्तिरनीकिनीयम् ।
नासीरसीम्नि चलिता नरपालमौलेराशामपूरयत पाशधराधिनाथाम् ॥ ४४ ॥
कल्लोलजालशि[8]शिरेण कवेरजायाः कूलाध्वनैव परिलङ्घ्य स कोङ्कदेशान् ।

[1] वक्र—अ ; मार्ग is also noted as a variant for चक्र in झ.
[2] प्यभिधाव्य—ख.
[3] तीव—अ, ग, घ, छ.
[4] रोपणं—छ.
[5] खा: प्र—क.
[6] रुजा—छ.
[7] प्रहृताग्र—छ.
[8] शिखरेण—अ, छ.

23 MAY 1942
MADRAS

MANUSCRIPTS NOTES

THE PRAMĀṆAMAÑJARĪ OF SARVADEVA

BY K. MADHAVA KRISHNA SARMA, M. O. L.

THOUGH some MSS. of the *Pramāṇamañjarī* of *Sarvadeva* are noticed by Aufrecht (C.C. I, 354b), the work still remains mostly unknown or inaccessible to students of *Vaiśeṣika.* There is mention of this neither in Vidyabhushana's *History of Indian Logic* nor in any history of Sanskrit literature written so far. Nothing is known at present about the place and personality of the author *Sarvadeva.* There have been some *Jaina Sarvadevas* (see the *Descriptive Catalogue of MSS. in the Jain Bhandars at Pattan*, Baroda, 1937, pp. 39, 324, 342 and 363). In the colophon of a MS. of the present work noticed by Peterson, Report III, p. 266, the author's name bears the suffix '*Sūri*' which is most common among the Jainas. Except these there are no facts to indicate that he was a *Jaina.* On the other hand, the invocation to *Gaṇapati* and *Śiva* at the beginning is against his having been of *Jaina* faith.

The present edition of the work is based on a single MS. deposited with the shelf-number 36. F. 33 in the Adyar Library. A second copy was inaccessible. The MS. in the Adyar Library is written in *Devanāgarī*, on paper. It is old and somewhat damaged. At the end it bears the date *Saṃvat* 1566, *i.e.* A.D. 1509 and mentions *Tri. Devaśarman* of *Bārejapura*, son of *Tri. Sābhā* as the copyist. Sarvadeva has therefore to be assigned to a date earlier than this. Aufrecht (op. cit. p. 354b) notices two commentaries on the work, one by *Advayāraṇyayogin* and the other by *Balabhadrasūri*. Only

one MS. of the former is noticed by Aufrecht. Another, an incomplete one beginning with the *Hetvābhāsas*, is also now available in the Adyar Library (No. 36. F. 35). This latter is at the end dated *Saṃvat* 1571, *i.e.* 1514 A.D. *Advayāraṇya* says that he wrote the commentary to please *Saṃvidāraṇya*. From the date of this MS. it is evident that he must be earlier than the 16th century A.D. and his author *Sarvadeva* still earlier, say, earlier than the 15th century. Of the latter commentary also Aufrecht notices only one MS. Another is noticed in the India Office Catalogue by Eggeling, No. 2075.

I had first contemplated to edit the commentaries also; but as I found it difficult to get the necessary MSS. under the present conditions, I had to drop the idea. My aim at present is only to give a readable text. I hope to edit the commentaries also when the conditions are better.

प्रमाणमञ्जरी

तार्किकचूडामणिभट्टसर्वदेवविरचिता

कासारतीरसरसीरुहमाददानः शुभ्रं भ्रमद्भ्रमरमध्यमिवेन्दुबिम्बम् ।
द्वैमातुरश्चिरतरं भवतः स पायात्संजातनिर्मलजलप्रतिबद्धनर्मा ॥ १ ॥
अभिवन्द्य विधोरर्धधारिणं च कणव्रतम् ।
प्रमाणमञ्जरी सर्वदेवेन क्रियते मया ॥ २ ॥

अभिधेयः पदार्थः । स भावाभावभेदाद्द्वेधा । पूर्वो विधिविषयः । स षोढा द्रव्यादिभेदेन । तत्र समवायिकारणं द्रव्यम् । तन्नवधा पृथिव्यादिभेदेन । तत्र गन्धवती पृथिवी । सा द्वेधा नित्यानित्यभेदेन । पूर्वा परमाणुरूपा । क्रियावान्नित्यः परमाणुरिति सामान्यलक्षणम् । परमाणुर्गन्धवान्पार्थिवपरमाणुः । उत्तरा द्वेधा नित्यसमवेतान्यथा चेति । पूर्वा द्व्यणुकम् । स्पर्शवन्नित्यसमवेतं द्व्यणुकमिति सामान्यलक्षणम् । गन्धवद्द्व्यणुकं पार्थिवं द्व्यणुकम् । पृथिवीत्वं

नित्यसमवेतवृत्ति घटपटजातित्वात्सत्तावदिति परमाणुद्व्यणुकयोः सिद्धिः । उत्तरा त्रेधा शरीरादिभेदेन । स्पर्शवदिन्द्रियसंयुक्तमेव भोगसाधनं शरीरमिति सामान्यलक्षणम् । गन्धवच्छरीरं पार्थिवं शरीरम् । स्वसमवेतसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगार्थः । तद्द्विधा योनिजायोनिजभेदेन । पूर्वमस्मदादीनां प्रत्यक्षसिद्धम् । उत्तरं च द्वेधा प्रकृष्टधर्मजमन्यथा चेति । पार्थिवाः परमाणवः पारंपर्येण कदाचित्प्रकृष्टधर्मजायोनिजशरीरारम्भकाः स्पर्शवत्परमाणुत्वादुदकपरमाणुवदित्ययोनिजशरीरसिद्धिः । दुःखभूयस्त्वादधर्मजमुत्तरं मशकादीनाम् । प्रत्यक्षसिद्धं तस्यायोनिजत्वम् । षड्गुणमप्रत्यक्षम् । साक्षात्कारप्रतीतिसाधनमिन्द्रियमिति सामान्यलक्षणम् । गन्धवदिन्द्रियं घ्राणम् । तत्र प्रमाणं पार्थिवाः परमाणवः पारंपर्येण कदाचिदिन्द्रियारम्भकाः स्पर्शवत्परमाणुत्वात्तेजःपरमाणुवत् । स्पर्शवान्शरीरेन्द्रियव्यतिरिक्तः कार्यजातो विषय इति सामान्यलक्षणम् । गन्धवान्विषयः पार्थिवो विषय इष्टकादिः प्रत्यक्षसिद्धः । सा चतुर्दशगुणवती । एवमुत्तरत्र सामान्यलक्षणानुवृत्तौ पदान्तरानुगमेन तत्तत्परमाण्वादीनां लक्षणानि भवन्ति ॥

स्नेहवदम्भः । नित्यमनित्यं च । पूर्वं परमाणुः । उत्तरं च द्वेधा नित्यसमवेतमन्यथा चेति । पूर्वं द्व्यणुकम् । अप्त्वं नित्यसमवेतवृत्ति सरित्समुद्रजातित्वात्सत्तावदिति परमाणुद्व्यणुकयोः सिद्धिः । उत्तरं शरीरादिभेदेन त्रिधा । शरीरे प्रमाणमाप्याः परमाणवः पारंपर्येण कदाचिच्छरीरारम्भकाः स्पर्शवत्परमाणुत्वात्पृथिवीपरमाणुवत् । तच्च शुक्लशोणितसन्निपातनिरपेक्षमाप्यकार्यत्वात्करकादिवत् । तत्प्रकृष्टादृष्टजमयोनिजशरीरत्वान्मशकादिशरीरवत् । सुखभूयस्त्वान्नाधर्मजम् । इन्द्रियं रसनम् । आप्याः परमाणवः पारंपर्येणेन्द्रियारम्भकाः स्पर्शवत्परमाणुत्वात्पृथिवीपरमाणुवदिति तत्र प्रमाणम् । उत्तरो विषयः सरिदादिः । रूपादिचतुर्दशगुणवत्त्वम् ॥

अगुरुत्वे सति रूपवत्तेजः । तन्नित्यानित्यभेदेन द्वेधा । आद्यं परमाणुः । उत्तरं द्वेधा नित्यानित्यसमवायात् । आद्यं द्व्यणुकम् । तेजस्त्वं नित्यसमवेतवृत्ति दीपसुवर्णजातित्वात्सत्तावदिति साधनात् । उत्तरं शरीरादिभेदेन त्रेधा । पूर्वत्र प्रमाणं तैजसाः परमाणवः पारंपर्येण कदाचिच्छरीरारम्भकाः स्पर्शवत्परमाणु-

त्वात्पृथिवीपरमाणुवत् । तदयोनिजमेव तेजःकार्यत्वाद्दीपवत् । नयनाख्येन्द्रिये तत्र प्रमाणमालोकात्यन्ताभावे जायमानरूपसाक्षात्कारस्तेजःकारको रूपसाक्षात्कारत्वात्सत्यालोके जायमानरूपसाक्षात्कारवत् । तद्गोलकस्थं नयनोन्मीलने सत्येवोपलब्धेः । आलोकाज्ञानं तम इत्याश्रयासिद्धिरिति चेन्न, विधिमुखेन स्वातन्त्र्येण कृष्णाकारेण बहीरूपतया प्रतीतेः । अत एव नालोकाभावः । आलोकाभावस्तम इति वदतो ऽपि मते आरोपितरूपप्रतीतेः सत्वान्नाश्रयासिद्धिः । तमो न भावरूपमसत्येवालोके चक्षुषा प्रतीयमानत्वादालोकाभाववदिति प्रमाणोपपत्तेः । कृष्णरूपं तमो द्रव्यमिति वदतो ऽपि मते रूपप्रतीतेः सत्वान्नाश्रयासिद्धिः । तदतिरिक्तो विषयो भौमादिः । रूपाद्येकादशगुणवत् ।

रूपासहचरितस्पर्शवान्वायुः । स नित्यानित्यभेदेन भिन्नः । पूर्वः परमाणुः । उत्तरो द्वेधा । नित्यसमवेतोऽन्यथा चेति । आद्यो द्व्यणुकम् । वायुत्वं नित्यसमवेतवृत्ति स्पर्शवद्गतद्रव्यत्वावान्तरजातित्वात्पृथिवीत्ववदिति परमाणुद्व्यणुकयोः सिद्धिः । उत्तरं शरीरादिभेदेन त्रेधा भिद्यते । वायुपरमाणवः पारंपर्येण कदाचिच्छरीरारम्भकाः स्पर्शवत्परमाणुत्वात्तेजःपरमाणुवदिति शरीरसिद्धिः । तदयोनिजं वायुकार्यत्वात्त्वगिन्द्रियवत् । वायवीयाः परमाणवः पारंपर्येणेन्द्रियारम्भकाः स्पर्शवत्परमाणुत्वात्तेजःपरमाणुवदिति त्वगिन्द्रियसिद्धिः । तदन्यो विषयः प्रतीयमानवाय्वादिः । त्वगिन्द्रियमरूपिद्रव्यग्राहकमरूपित्वे सति द्रव्यग्राहकेन्द्रियत्वान्मनोवदिति वायोः प्रत्यक्षत्वसिद्धिरिति चेन्न, मूर्तत्वे सति सर्वदास्पर्शवत्त्वस्योपाधित्वात् । विप्रतिपन्नो वायुरप्रत्यक्षो वायुत्वात्त्वगिन्द्रियवत । स्पर्शादिनवगुणवान् ॥

शब्दवदाकाशम् । तत्र प्रमाणं शब्दो ऽष्टद्रव्यातिरिक्तसमवेतः समवेतत्वे सति श्रोत्रग्राह्यत्वाच्छब्दवदिति । विप्रतिपन्नाः श्रूयमाणशब्दाश्रयाश्रयाः शब्दत्वाच्छ्रूयमाणशब्दवदित्येकत्वं तस्य सिद्धम् । आकाशं नित्यसमवेतं भावत्वात्समवायवदिति नित्यत्वं तस्य सिद्धम् । तदेवेन्द्रियं श्रोत्रं नाम शब्दोपलब्धिर्भूतेन्द्रियकरणिका रूपशब्दयोरन्यतरसाक्षात्कारत्वाद्रूपसाक्षात्कारवदिति पारिशेष्यात्सिद्धम् । परिशेषस्तु विप्रतिपन्नाः शरीरतदवयवा नयनादयश्च तद्ग्राहका न भवन्ति कार्यत्वाद्घटवदिति । न कालादयस्तद्ग्राहका अजसंयोगनिराकरणात् । शब्दादिषड्गुणकम् ।

विवक्षितपरत्वासमवाय्याश्रयत्वे सति सर्वगतः कालः । विप्रतिपन्नं मनो विवक्षितपरत्वासमवाय्याश्रयसंयुक्तं द्रव्यत्वादात्मवदिति तत्र प्रमाणम् । अनियतपरत्वासमवाय्याश्रयत्वे सति सर्वगता दिक् । विप्रतिपन्नं मनो ऽनियतपरत्वासमवाय्याश्रयसंयुक्तं द्रव्यत्वादात्मवदिति तत्र प्रमाणम् । मनसा संयुक्तं मनः सर्वदा विशेषगुणरहितद्रव्यद्वयसंयुक्तं द्रव्यत्वादात्मवदिति दिक्कालयोः प्रमाणम् । अत्र द्रव्यद्वितये कल्पितेऽन्यत्र तेनैव व्यवहारसिद्धावनन्तकल्पनायां प्रमाणाभावः । दिक्कालौ द्रव्यत्वावान्तरजातिरहितौ बुद्ध्यनाधारत्वे सति सर्वगतत्वादाकाशवदित्येकत्वं सिद्धम् । विप्रतिपन्नं सर्वं दिक्कालकार्यं संप्रतिपन्नवदिति तयोः सर्वकार्यनिमित्तत्वम् । आकाशकालदिशः सर्वगता मनोव्यतिरिक्तत्वे सति सर्वदास्पर्शवद्द्रव्यत्वादात्मवदिति सर्वगतत्वम् । संख्यादिपञ्चगुणवत्त्वं कालदिशोः ।

बुद्ध्याश्रय आत्मा । स द्वेधेशानीशभेदात् । पूर्वत्र प्रमाणमात्मत्वं नित्यविशेषगुणवद्वृत्त्यात्मजातित्वात्सत्तावत् । ईशज्ञानं नित्यमनन्तकार्यत्वात्कालवदिति तज्ज्ञानं नित्यम् । विप्रतिपन्नं सर्वं कार्यं विवक्षितज्ञानजं कार्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यनन्तहेतुत्वं सिद्धम् । तज्ज्ञानमाश्रयव्यापि नित्यगुणत्वात्पाथोऽणुरूपवदित्याश्रयव्यापित्वं ज्ञानस्य सिद्धम् । अत एव तदिच्छाप्रयत्नावाश्रयव्यापिनौ । उत्तरत्र प्रमाणं भोगः क्वचिदाश्रितो गुणत्वाद्रूपवत् । न कार्याणि तद्वन्ति कार्यत्वाद्घटवत् । न श्रोत्रादि तद्वत्करणत्वाद्दण्डवत् । भोगो गुणो ऽनित्यत्वे सत्यचाक्षुषप्रत्यक्षत्वाद्गन्धवदिति हेतुसिद्धिः । अस्मदाद्यात्मा द्रव्यत्वावान्तरजातिमांश्चतुर्दशगुणवत्त्वात्पाथोवत् । आत्मशब्दो नैकवाचक आत्मवाचकत्वात् 'स'-शब्दवदिति नानात्वम् । मच्छरीरान्तराणि मूर्तानि मदात्मसंयुञ्जि मूर्तत्वान्मच्छरीरवदिति व्यापकत्वं तस्य । ईशो ऽपि सर्वगत आत्मत्वाद्देहिवत् । स नित्यः सर्वगतत्वात्कालवत् । स बुद्ध्यादिचतुर्दशगुणवान् ॥

मूर्तत्वे सति सर्वदा स्पर्शशून्यं मनः । सुखज्ञानमिन्द्रियजमनित्यज्ञानत्वाद्रूपज्ञानवदिति तत्र प्रमाणम् । मनो ऽण्वात्मसंयोगित्वे सति निरवयवत्वात्परमाणुवदिति मूर्तत्वं सिद्धम् । अजसंयोगनिराकरणान्न सर्वगतेन व्यभिचारः । संख्याद्यष्टगुणकम् । इति द्रव्यपदार्थः ॥

कर्मान्यत्वे सति सामान्यैकाश्रयो गुणः । स रूपादिभेदेन चतुर्विंशतिधा । नयनैकग्राह्यजातिमद्रूपम् ॥ रसनैकग्राह्यजातिमान्रसः ॥ घ्राणैकग्राह्यजातिमान्गन्धः ॥ स्पर्शनैकग्राह्यजातिमान्स्पर्शः ॥ एते यावद्द्रव्यभाव्ययावद्द्रव्यभाविभेदाद्द्वेधा । पार्थिवपरमाणोरन्यत्र यावद्द्रव्यभाविनः प्रत्यक्षद्रव्ये प्रत्यक्षतस्तथा सिद्धाः । द्व्यणुकादिषु यावद्द्रव्यभाविनः कार्यरूपादित्वात्पटरूपादिवत् । सलिलादिपरमाणुरूपादयो यावद्द्रव्यभाविनः सलिलादिरूपादित्वात्संप्रतिपन्नवत् । पार्थिवपरमाणौ च यावद्द्रव्यभाविनः । तत्र प्रमाणं पार्थिवपरमाणौ सति रूपादयो निवर्तन्ते ऽनित्यत्वात्संप्रतिपन्नवदिति । पार्थिवं द्व्यणुकमनित्यविशेषगुणवत्समवेतं पार्थिवकार्यत्वात्पटवदिति नासिद्धसाधनम् । हुतवहालीढे महीखण्डे पूर्वरूपविलक्षणरूपादिदर्शनात्तत्रैवंकल्पने नातिप्रसङ्गः । तत्र पार्थिवपरमाणुरग्निसंयोगासमवायिकारणविशेषगुणाश्रयो ऽनित्यविशेषगुणवत्त्वे सति नित्यभूतत्वादाकाशवदिति पाकजत्वं तेषां सिद्धम् ॥ गुणत्वावान्तरजात्या द्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणसजातीया संख्या । सा द्वेधा यावद्द्रव्यभाव्ययावद्द्रव्यभाविभेदात् । पूर्वत्र प्रमाणं परिमाणत्वं संयोगातिरिक्तानेकद्रव्यासमवायिकारणवृत्ति परिमाणजातित्वात्सत्तावत् । परमाणुपरिमाणमसमवायिकारणं न भवति नित्यपरिमाणत्वादाकाशपरिमाणवदिति परपक्षव्युदासः । द्वित्वमयावद्द्रव्यभाव्यनेकगुणत्वात्संयोगवत् । द्वित्वसामान्यं बुद्धिजवृत्ति द्वित्वजातित्वात्सत्तावदिति बुद्धिजत्वम् । उत्तरत्र प्रमाणं संख्यात्वं यावद्द्रव्यभाविवृत्ति द्वित्वत्रित्वजातित्वात्सत्तावत् । तदेवैकत्वम् । संख्या गुणः सामान्यैकाश्रयत्वे सत्यकर्मत्वाद्रूपवदिति परपक्षव्युदासः । एवंभूतायाः संख्यायाः पदार्थान्तरत्वे स्वीकृते रूपमपि पदार्थान्तरं भवेत् ॥ गुणत्वावान्तरजात्या पृथक्त्वान्याप्रत्यक्षात्मगतयावद्द्रव्यभाविसजातीयं परिमाणम् । आत्मा पृथक्त्वान्याप्रत्यक्षयावद्द्रव्यभाविगुणवान्सर्वगतत्वाद्दिग्वत् । सर्वं द्रव्यं परिमाणाधिकरणं द्रव्यत्वादात्मवत् । तच्चतुर्विधमणुमहद्दीर्घह्रस्वभेदात् । द्व्यणुके ऽणुत्वमङ्गीकृत्य ह्रस्वत्वं निराकुर्वाणं प्रतीदमनुमानम् । द्व्यणुकमणुपरिमाणातिरिक्तपरिमाणाधिकरणं कार्यद्रव्यत्वाद्घटवत् । दीर्घत्वमनङ्गीकुर्वाणं प्रतीदमनुमानम् । घटो महत्त्वव्यतिरिक्तपरिमाणाधिकरणं कार्यद्रव्यत्वाद्द्व्यणुकवत् ॥ संख्यातिरिक्तदिक्कालगतात्यन्तसजातीयं पृथक्त्वम् । तद्द्वेधा यावद्द्रव्यभाव्य-

यावद्द्रव्यभाविभेदात् । कालः संख्यातिरिक्तदिग्गतगुणवान्द्रव्यात्वाद्घटवदित्ययावद्द्रव्यभाविपृथक्त्वसिद्धिः । पृथक्त्वसामान्यमस्मदादिबुद्धिजवृत्ति पृथक्त्वजातित्वात्सत्तावदिति बुद्धिजत्वं सिद्धम् । तत्सामान्यं कारणगुणपूर्ववृत्ति पृथक्त्वजातित्वात्सत्तावत् । तत्सामान्यं यावद्द्रव्यभाविवृत्ति द्वित्रिपृथक्त्वजातित्वात्सत्तावदित्येकपृथक्त्वसिद्धिः ॥ गुणत्वावान्तरजात्या द्रव्यासमवायिकारणसजातीयः संयोगः । तत्र प्रमाणं संयोगपदं सद्वाच्यं वाचकत्वात्स्वलक्षणपदवदिति परिशेषात । स त्रिविधो ऽन्यतरकर्मजोभयकर्मजसंयोगजभेदात् । तत्रोभयं प्रसिद्धम् । तृतीये प्रमाणं संयोगत्वं संयोगासमवायिकारणवृत्ति संयोगजातित्वात्सत्तावत् । विप्रतिपन्ना आत्मादय आकाशेन न संयुज्यन्ते सर्वगतत्वादाकाशवदित्यजसंयोगनिरासः । अयावद्द्रव्यभावित्वं प्रसिद्धं प्रत्यक्षसिद्धम ॥ संयोगविरोधी गुणो विभागः । तत्र प्रमाणमाकाशः संयोगातिरिक्तकर्मजगुणाधारो द्रव्यत्वाच्छरीरवत् । विप्रतिपन्नं सर्वं द्रव्यं विभागवद्द्रव्यत्वादाकाशवत् । स द्विविधः कर्मजविभागजभेदात । आद्यो द्वेधान्यतरकर्मजोभयकर्मजभेदात् । तत्र प्रमाणं विभागत्वमेकानेककर्मासमवायिकारणवृत्ति विभागजातित्वात्सत्तावत् । विभागत्वमक्रियाजवृत्ति विभागजातित्वात्सत्तावत् । विभागजविभागसिद्धिस्तु परिशेषात् । विभागत्वं विभागासमवायिकारणवृत्ति विभागजातित्वात्सत्तावदिति च मानम् ॥ परव्यवहारे यद्विशेषणतया निमित्तं तत्परत्वम् । अपरव्यवहारे यद्विशेषणतया निमित्तं तदपरत्वम् । तत्र प्रमाणं घटो ऽस्मदादिबुद्धिजैकद्रव्यजातीयवाननेकविशेषगुणसमवायिकारणत्वादात्मवत् । विप्रतिपन्नं परत्वादि संयोगासमवायिकारणकमस्मदादिबुद्धिजैकद्रव्यत्वात्सुखवदिति पारिशेष्याद्दिक्कालपिण्डसंयोगासमवायिकारणत्वं सिद्धमनयोः ॥ अथ विग्रहो बुद्धिः । सा द्वेधा नित्यानित्यभेदेन । पूर्वा भगवतो महेश्वरस्य । सा परीक्षितात्मप्रकरणे । उत्तराप्यनीशानां मानसप्रत्यक्षसिद्धा । सा द्वेधा विद्याविद्याभेदात् । बाधिता धीरविद्या । सा द्वेधा निश्चयानिश्चयभेदात् । तत्र पूर्वो विपर्ययः । तत्र प्रमाणं विवादपदं रजतधीःपदं रजतेच्छुप्रवृत्तिविषयत्वात्सम्यग्रजतवत् । उत्तरः संशयः । इदमेवमाहोस्विन्नैवमिति व्यवहारो व्यवहार्यज्ञानपूर्वको व्यवहारत्वात्संप्रतिपन्नवदिति तत्र प्रमाणम् । अनध्यवसायस्येहान्तर्भावः । स्वप्नस्य विपर्यये । अबाधिता धीर्विद्या । सा द्वेधा प्रमितिरन्यथा चेति ।

सम्यगनुभूतिः प्रमितिः । सा द्वेधा प्रत्यक्षेतरा चेति । तत्रापरोक्षा सा प्रत्यक्षा परोक्षा सेतरा चेति । पुनर्द्वेधा प्रकृष्टधर्मजेतरभेदात् । पूर्वं योगिप्रत्यक्षम् । तत्र प्रमाणं धर्मः कस्यचित्प्रत्यक्षः प्रमेयत्वाद्वांसीवत् । यस्य स प्रत्यक्षः स योगी । उत्तरास्मदादीनां प्रत्यक्षम् । सापि प्रकारान्तरेण द्वेधा सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् । विशिष्टविषयं सविकल्पकम् । तत्प्रमाणं स्मृतिव्यतिरिक्तत्वे सत्यबाधितबुद्धित्वान्निर्विकल्पकवत् । वस्तुस्वरूपमात्रावभासकं निर्विकल्पकम् । ज्ञानानां सविकल्पकत्वाद्दृष्टान्तासिद्धिरिति चेन्न, प्रमाणोपपत्तेः । सर्वे विकल्पा ज्ञानव्यावृत्तजातिमन्तो जातिमत्त्वात्पटवत् । उत्तरा लैङ्गिकी । लिङ्गं पुनः साध्याव्यभिचारित्वे सति पक्षधर्मवत् । तद्द्वेधा भिद्यते ऽन्वयव्यतिरेकभेदात् । यस्य साध्येन साहचर्यनियमस्तदन्वयि । तद्द्वेधा सति विपक्षेऽसति च । पूर्वमन्वयव्यतिरेकि । तद्यथा निनादो ऽनित्यः कृतकत्वात् । यदेवं तदेवं यथा रथः । तथा चेदम् । तस्मात्तथा । यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवति । यथाकाश इति । न चेदं न तथा । तस्मान्न च न तथेति । उत्तरं केवलान्वयि । यथा स्थितिस्थापकः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा पृथिवी । तथा च प्रकृतम् । तस्मात्तथा । असति पक्षे यस्य साध्याभावे ऽभावनियमस्तद्व्यतिरेकि । यथा सर्वं कार्यं सर्ववित्कर्तृपूर्वकं कार्यत्वात् । न यदेवं न तदेवम् । यथा परमाणुः । न च तथेदम् । तस्मान्न तथेति । लिङ्गलक्षणरहिता लिङ्गवदभिभासमानविषया लिङ्गाभासाः । ते चासिद्धविरुद्धानैकान्तिकासाधारणबाधितविषयसत्प्रतिपक्षभेदाः षटप्रकाराः । तत्र पक्षधर्मतया ज्ञातो ऽसिद्धो यथा शब्दो ऽनित्यश्चाक्षुषत्वादिति । पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानो विरुद्धो यथा नित्यः शब्दः श्रोत्रग्राह्यत्वादिति । पक्षत्रयवृत्तिरनैकान्तिको यथा शब्दो ऽनित्यः प्रमेयत्वादिति । सपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षे वर्तमानो ऽनध्यवसितो यथा पृथिवी नित्या गन्धवत्त्वादिति । प्रमाणविरोधो बाधितविषयो यथानुष्णोऽग्निः प्रमेयत्वादिति । समबलविरुद्धहेतुद्वयसमावेशः सत्प्रतिपक्षो यथा शब्दो नित्यः श्रोत्रग्राह्यत्वादित्युक्ते न नित्यः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति षोढा व्यूढः । शेषं भाष्ये । वाक्याद्वाक्यार्थधीरसन्निहितविषये । असतो गृहे जीवतो बहिर्भावबुद्धिरनुमितिः प्रत्यक्षेतरप्रमितित्वात्संप्रतिपन्नवत् । सन्निहितविषयाभावप्रमा प्रत्यक्षजानुमित्यन्य-

प्रमितित्वात्संप्रतिपन्नवदित्यन्तर्भावः । शेषं भाष्ये । उत्तरा स्मृतिः । सा प्रमा स्वविषये प्रत्यक्षानुमानान्यत्वाद्विपर्ययवदिति सिद्धा विद्या ॥ यस्मिन्ननुभूयमाने तत्साधनेष्वभिष्वङ्गस्तत्सुखम् । यस्मिन्ननुभूयमाने तत्साधने द्वेषस्तद्दुःखम् । ते बुद्धिजे तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा घटः । तथा च प्रकृतम् । तस्मात्तथा ॥ प्रार्थनेच्छा । सा द्विधा नित्यानित्यभेदेन । महेश्वरस्य नित्येशविशेषगुणत्वात्तद्बुद्धिवद्विप्रतिपन्नानि कार्याणीशेच्छाजन्यानि जन्यत्वात्संप्रतिपन्नवदिति सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वमीशेच्छायाः । अनित्यानीशानामनीशविशेषगुणत्वात्तद्बुद्धिवत् ॥ रोषो द्वेषः । सो ऽनित्यो ऽनीशविशेषगुणत्वात्तद्बुद्धिवत् । बुद्धिजत्वं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति ॥ गुणत्वावान्तरजात्या बुद्धीच्छान्येश्वरविशेषगुणगतसामान्याधारः प्रयत्नः । सो ऽस्मदादीनां प्रत्यक्षः । ईशस्य तु पुरुषत्वात्सिद्धः । स नित्यानित्यभेदेन द्वेधा । नित्यः सर्वज्ञस्य तद्विशेषगुणत्वात्तद्बुद्धिवत् । अनित्यो द्वेधेच्छाद्वेषान्यतरपूर्वको जीवनपूर्वकश्चेति । पूर्वो मानसप्रत्यक्षसिद्धः । उत्तरो ऽनुमानसिद्धः । सुप्तस्य प्राणक्रियास्मदादिप्रयत्नजा प्राणक्रियात्वाज्जाग्रत्प्राणक्रियावदिति ॥ आद्यपतनासमवायिकारणात्यन्तसजातीयं गुरुत्वम् । तत्र प्रमाणं प्रथमपतनमसमवायिकारणपूर्वकं क्रियात्वात्संप्रतिपन्नवदिति । परिशेषाद्गुरुत्वसिद्धिः । द्रुतं सर्पिर्यावद्द्रव्यभाव्यतीन्द्रियवच्चतुर्दशगुणवत्त्वाद्बहुविशेषगुणवत्त्वादात्मवदिति मानद्वयम् । तत्रान्यस्यासंभवात् । घटगुरुत्वं यावद्द्रव्यभाव्यक्रियाजन्यत्वे सत्यबुद्धिजन्यत्वे सति घटसमवेतत्वाद्घटसमवेतरूपवत् । एवं सर्वत्र घटगुरुत्वदृष्टान्तेन यावद्द्रव्यभावित्वम् । अत एव कारणगुणपूर्वकत्वं साधनीयं घटदृष्टान्तेन । घटगुरुत्वमप्रत्यक्षं गुरुत्वात्परमाणुगुरुत्ववत् ॥ आद्यस्यन्दनासमवायिकारणात्यन्तसजातीयं द्रवत्वम् । तद्द्वेधा नित्यानित्यभेदेन । सलिलपरमाणुषु नित्यम् । तत्र प्रमाणं सलिलद्व्यणुकं यावद्द्रव्यभावि द्रवत्ववत्समवायिकार्यकार्यत्वे सति सलिलत्वात्संप्रतिपन्नवत् । पार्थिवतैजसपरमाणुषु द्रवत्वमनित्यमसलिलद्रवत्वात्संप्रतिपन्नवदितीतरसिद्धिः । पार्थिवपरमाणवो रूपादिचतुष्टयातिरिक्ताग्निसंयोगजैकद्रव्यगुणयोगिनो ऽनित्यविशेषगुणवत्त्वे सति नित्यभूतत्वादाकाशवदिति परिशेषादग्निसंयोगजत्वं द्रवत्वस्य सिद्धम् । तेजःपरमाणुषु द्रवत्वमग्निसंयोगजमुदकत्वानधिकरणत्वे सति परमाणुद्रवत्वात्पार्थिवपरमाणुद्रवत्व-

वत् ॥ घनोपलगतद्वीन्द्रियग्राह्यविशेषगुणात्यन्तसजातीय: स्नेह: । स च यावद्द्रव्यभाव्यम्भोविशेषगुणत्वात्तद्रूपवत् ॥ परगतविशेषानपेक्षया पृथिव्यादीनामन्योन्यव्यवच्छेदको गुणो विशेषगुण: ॥ गुणत्वावान्तरजात्या वेगसजातीय: संस्कार: । स त्रेधा वेगादिभेदेन । क्रियासमवायिकारणैकद्रव्यात्यन्तसजातीयो वेग: । दीपत्वं क्रियासमवायिकारणैकद्रव्यसमानानधिकरणं स्पर्शवज्जातित्वात्सत्तावदिति वेगसिद्धि: । स द्वेधा वेगज: क्रियाजश्चेति । वेगत्वं वेगासमवायिकारणवृत्ति वेगजातित्वात्सत्तावदिति वेगजसिद्धि: । वेगत्वं कर्मासमवायिकारणवृत्ति वेगजातित्वात्सत्तावदिति कर्मजवेगसिद्धि: । यावद्द्रव्यभावी संस्कार: स्थितिस्थापक: । सुवर्णं यावद्द्रव्यभाव्यतीन्द्रियवद्घनावयवत्वात्सूर्यवदिति तत्सिद्धि: । संस्कार: पुरुषगुणो भावना । संस्कारत्वं पुरुषगुणवृत्ति स्थितिस्थापकवेगजातित्वात्सत्तावदिति भावनासिद्धि: । अतीन्द्रिय: पुरुषैकवृत्ति: सुखहेतुर्धर्म: । अतीन्द्रिय: पुरुषैकवृत्तिर्दु:खहेतुरधर्म: । तत्र प्रमाणं विमतं मूर्तद्रव्यचलनं पुरुषगुणकारितं क्रियात्वात्कलेवरचलनवत् ॥ श्रोत्रैकग्राह्यजातिमान् शब्द: । सो ऽनित्यो महाभूतविशेषगुणत्वाद्घटवद्रूपवदित्यनित्यत्वसिद्धिस्तस्य । शब्दो गुण: कर्मान्यत्वे सति सामान्यैकाश्रयत्वाद्रूपवदिति नासिद्धो हेतु: । शब्दो नित्यो ऽपाकजनित्यभूतविशेषगुणत्वात्सलिलपरमाणुरूपवदित्यन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्ष इति चेन्न, अस्य दूषणस्य वचनीयत्वाभावादपसिद्धान्तात् । को ऽयं व्यतिरेको ऽस्य हेतो: । किं विपक्षाभावो ऽन्यो वा । नाद्यो ऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । अन्यश्चेद्विविच्य वाच्य: । दृश्ये प्रतियोगिनि हेतो: स्मर्यमाणविपक्षोपलम्भस्ततो व्यावृत्तिरिति चेन्न, अनुभूयमाने तस्मिन्विपक्षे पश्यतो ऽयं हेतुर्न स्यात् । ततो ऽननुभूयमाने तस्मिन्विपक्षोपलम्भस्ततो व्यावृत्तिरितिचेन्न, मेयत्वादीनां गमकत्वप्रसङ्गादनैकान्तिकोच्छेदप्रसङ्गादनुमितावनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च । ततो व्यतिरेकासिद्धि: । विपक्षहेतुविशेषणे दूषणमिदमूह्यम् । तस्मात्पूर्वो हेतुरेव । शब्दस्य द्रव्यत्वसाधकप्रमाणमप्रमाणं निरवयवेन्द्रियग्राह्यत्वं साक्षादिन्द्रियसम्बन्धेन प्रतीयमानत्वं व्यर्थविशेषणं मन्तव्यम् । स त्रिविध: संयोगजादिभेदात् । शब्दत्वं संयोगसमवायिकारणवृत्ति शब्दजातित्वात्सत्तावदिति संयोगजशब्दसिद्धि: । शब्दत्वं विभागासमवायिकारणवृत्ति शब्दजातित्वात्सत्तावदिति विभागजशब्दसिद्धि: । शब्दत्वं गुणत्वावान्तरजात्या

सजातीयारम्भ्यवृत्ति शब्दजातित्वात्सत्तावदिति शब्दजशब्दसिद्धि: ॥ इति प्रमाणमञ्जर्यां गुणपदार्थो द्वितीय: ॥

एकद्रव्यविभागासमवायिकारणसजातीयं कर्म । तत्प्रत्यक्षं प्रमेयत्वाद्घटवदिति तस्य प्रत्यक्षत्वम् । घटकर्मास्मदादिप्रत्यक्षं गुणान्यत्वे सति घटसमवेतत्वात्सत्तावदिति । अस्मदादिप्रत्यक्षं यत्सत्तत्क्षणिकं यथान्त्यशब्द: । सन्तश्चामी भावा इति । क्षणद्वयस्थित्यभावादारम्भकत्वाननुपपत्ति: कर्मण इति चेन्न, विकल्पानुपपत्ते: । तथा हि क्षणे भव: क्षणिक: । तस्य भाव: क्षणिकत्वम् । आद्ये कल्पे सिद्धसाधनम् । स्थायित्वपक्षे ऽपि तत्संभवात् । न द्वितीयो व्यावृत्तावनेकान्तात् । अथ भावाद्भिन्ना व्यावृत्तिर्नास्तीति चेन्न, व्यावृत्तावसत्यां स्वलक्षणानां क्षणिकत्वेनाविनाभावस्याशक्यग्रहत्वादभ्युपगतस्यानुमानस्याभावप्रसङ्गादपसिद्धान्तप्रसङ्गाच्च । तस्मात्सत्वं न क्षणिकत्वे प्रमाणम् । स्थायित्वं तु विप्रतिपन्नं कर्म स्वोत्पत्तिक्षणोत्तरक्षणे सत्सत्वासंप्रतिपन्नवदिति कर्मपदार्थस्तृतीय: ।

नित्यमनुगतं सामान्यम् । तत्र प्रमाणं प्रत्यक्षम् । अथैतत्कल्पनाज्ञानमिति चेन्न, कल्पनात्वस्य विकल्पानुपपत्ते: । तथा हि किं निर्विषयत्वं कल्पनात्वं किं वा शब्दसंपृक्तार्थप्रतिभासकत्वमाहोस्वित्स्मरणानन्तरभावित्वमिति । नाद्य इदमित्यबाधितधीविषयत्वात् । नापि द्वितीय आर्थशब्दाभावात् । भावे सर्वस्य श्रोत्रपरिच्छेद्यत्वं स्यात् । शब्दस्य वा श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं प्रसज्येत । न तृतीय इन्द्रियसंनिकर्षानुविधायिनो बोधस्य स्मृत्यनन्तरभावित्वे ऽपि विरोधाभावात् । रूपस्मरणजननानन्तरमुपजातस्य रससाक्षात्कारस्याभ्युपगतप्रामाण्यस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्सामान्यानभ्युपगमे लिङ्गलिङ्गिनोरविनाभावस्य दुर्ज्ञानत्वादनुमानस्यानुत्थानं न स्याद्धूमधूमध्वजानामनन्तानामुपसंग्राहकाभावात् । अथ मतं वस्तुभूतं सामान्यं नास्ति तथापि अतद्व्यावृत्ते: सामान्यस्य विद्यमानत्वात्तदुपसंग्रहादनुमानं प्रवर्तत इति चेन्न, व्यावृत्तेरवस्तुत्वादुपसंग्राहकत्वाभावात् । तस्माद्वस्तुभूतं सामान्यमङ्गीकर्तव्यम् । तत्परमपरं च । तत्र परं सत्ता त्रिवर्गान्तर्गतत्वात् । तत्र प्रमाणं कर्म शाबलेयसजातीयं कार्यत्वाद्बाहुलेयवत् । कार्यगुण: कर्मव्यावृत्तजातिमान्कार्यत्वात्तुरगवदिति गुणत्वसिद्धि: । कर्म गुणव्यावृत्तजातिमत्कार्यत्वादेवालयवदिति कर्मत्वसिद्धि: । कर्मगुणव्यावृत्तजातिमन्त: स्पर्शवत्त्वाद्गोवदिति पृथिवीत्वादिसिद्धि: । आत्मा द्रव्यत्वावान्तरजातिमांश्चतुर्दशगुणवत्त्वादुदकवदित्यात्म-

सिद्धिः। मनो द्रव्यत्वावान्तरजातिमज्ज्ञानासमवायिकारणाश्रयत्वादात्मवदिति मनसः सिद्धिः। कार्यरूपं रसादिव्यावृत्तजातिमत्कार्यत्वाद्गोवदिति रूपत्वसिद्धिः। एवं सर्वत्र रसादिष्ववगन्तव्यम्। उत्क्षेपणादिषु च। इति सामान्यपदार्थश्चतुर्थः ॥

निःसामान्य एकैनैव समवायी विशेषः। तत्र प्रमाणं मनो मनो ऽन्तरव्यावृत्तं निःसामान्यसमवायिद्रव्यत्वाद्गोवदिति। नित्या आकाशादयो विशेषवन्तो नित्यद्रव्यत्वान्मनोवत्। स नित्यः सति जातिशून्यत्वाद्गोत्ववदिति तत्र प्रमाणम् ॥ इति विशेषपदार्थः पञ्चमः ॥

समवायो ऽस्मदाद्यप्रत्यक्षः परमाणुसंबद्धत्वात्तत्संयोगवदिति। स नित्यः सत्त्वे सत्यसमवेतत्वात्परमाणुवत्। विवादमापन्नाः समवायप्रत्ययाः देवदत्तसमवायप्रत्ययेनाभिन्नविषयाः समवायप्रत्ययत्वात्संप्रतिपन्नसमवायप्रत्ययवदिति समवायैकत्वसिद्धिः ॥ इति समवायपदार्थः षष्ठः ॥

भावनिषेधो ऽभावः। स द्वेधा। जन्यो ऽजन्यश्च ; प्रथमः प्रध्वंसः। उत्तरो द्वेधा। विनाशयन्यथा चेति। आद्यः प्रगभावः। उत्तरो द्वेधा। समानाधिकरणनिषेधो ऽन्यथा चेति। पूर्वं इतरेतराभावः। उत्तरो ऽत्यन्ताभावः। नात्र प्रभाकरं प्रति प्रमाणमभिधानीयं निष्प्रमाणनिर्वाणाङ्गीकरणात्। धिषणानिर्वाणं हि निद्रा। उपनिबन्धकादृष्टक्षयात्कलेबरनिलयो मरणम्। निखिलात्मगुणविलयो निर्वाणम्। अथ कथयसि त्वं दृश्ये प्रतियोगिनि ज्ञायमाने केवलाधिकरणोपलम्भ एव निद्रादिरिति। मैवं वोचो विकल्पासहत्वात्। दृश्यस्य प्रतियोगि विज्ञानम्। किं सुप्तस्य किं वा यस्य कस्यचिदाद्ये कल्पः प्रबुद्धः स्यात्। न द्वितीयः परनरगतसंवित्तेः परनरेण प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात्। परस्य यथा द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सत्त्यैव। कथं विज्ञानमस्तीति चेन्न, परमाणुगुणानां यथाकथञ्चिदवगतायां निषेधप्रसङ्गात्। तस्मादभावो ऽङ्गीकर्तव्यः। तत्रापि मोक्षे प्रमाणमात्मा कदाचिदशेषविशेषगुणशून्यो ऽनित्यविशेषगुणवत्पार्थिवपरमाणुवदिति नाकाशे व्यभिचारस्तस्यापि तथा साधनात् ॥ इति तार्किकचूडामणिभट्टसर्वदेवविरचितायां प्रमाणमञ्जर्यामभावपदार्थः सप्तमः ॥

समाप्तेयं प्रमाणमञ्जरी ॥

MANUSCRIPTS NOTES

SOME EARLY POLIGARS OF ŪRKĀḌ

BY H. G. NARAHARI, M.A.

IN the reconstruction of ancient history, it is the Archælogical and Epigraphical records that usually prove to be of vital importance. Works which are historical in nature often play an important part in this field. It may be that some of them, like the *Rājataraṅgiṇī*, need not always give information which is non-stultifiable by other kinds of evidence; yet it is seen, on many an occasion, that it is possible to derive from these works much interesting information which recorded history may ignore or omit, but which is still valuable. To this class of works belongs the *Seturāyavijaya*[1] which gives some information of a personal nature regarding a few of the early poligars of *Ūrkāḍ* which is now a small zamindāri in the southern-most part of India. The only known MS. of this work is preserved in the Adyar Library with the Shelf-number XIX. H. 11. It is a palm-leaf MS., written in Telugu characters, and consists of 30 folia. It is in Sanskrit Prose interspersed here and there with verses. The author is not known by name, but seems to be a native of the Telugu country. He might be a *protégé* of *Koṇḍalarāya* who might have been the last of the poligars of *Ūrkāḍ* still retaining the glory of his ancestors, and who, along with some of his predecessors, forms the subject of the *Seturāyavijaya.* In the course of his encomia, the author frequently indulges in high-sounding exaggerations which are not always attractive. There is not much ease or clarity in expression, and lapses in language are not unknown. An uninteresting attempt to imitate the *Raghuvaṁs'a* is made at the beginning of the work

[1] It should be of interest to note in this connection that the late M. Krishnamacharya (*Classical Sanskrit Literature*, p. 286) thinks that this work deals with the life of 'a Dvaita Ācārya'! Obviously, he had no opportunity to look into the MS., and only exercised his imagination when he wanted to describe the contents of the work.

where, as a prelude to the description of *Setur̄aya*, the author says:

> *Kva te guṇās sarvamanobhirāmāḥ*
> *Kva me matiś cālpatarā tathāpi* |
> *Gādhetaram vāridhim āttakāmo*
> *Mohāt plavenātitīrṣurasmi* ||

The only redeeming feature of the work is the demonstration of certain poetic juggleries, matched only by his ingenuity in using a single passage, many a time, for the edification of more than one poligar.

In its present state, *Ūrkāḍ* is a minor Zamindāri, situated 20 miles west of Tinnevelly and about 3 miles from Ambāsamudram. The estate comprises less than 2000 Acres, and not a very important coffee-estate in the hills above Mattalampārai also belongs to it. The Zamindar's family belong to the *periyatāli* sect of the Kottāli Māravans, and are said to belong originally to the Rāmnāḍ country. The most prominent thing in the village seems to be the *Śāstā* temple which attracts crowds of worshippers from outside, irrespective of caste.

But in the early years of the 18th century, *Ūrkāḍ*, like many other contemporary seats of Poligars, had its hey-days. This was the time when South India was infested with numerous semi-independent Poligars who lived by looting the villages around them. Sirkar villages were only nominally under the direct management of the renter, but the revenue from these villages was always usurped by these Poligars. "They had appropriated the office of *Stalam Kāval* and consequently, its fees; they had invented and corrupted a new system of police known as *Deśakāval* for which they extorted payment; they levied land-duties, taxes on ploughs, looms, shops, labourers, and above all, they were armed with a rabble of desperate marauders to enforce obedience."[2] Against the armed mobs of ruthless free-booters, the renter was powerless and was obliged to resign himself to his fate and submit to all extortions. When affairs were in such a medley, the English and the Nawab found it

[2] H. R. Pate, *Tinnevelly District Gazeteer*, p. 271.

advantageous for them to interfere, and for a full half-century thereafter they were involved in countless expeditions 'designed to suppress the rebellions of one confederacy after another, and to extort the payments due by defaulting Poligars.'[3] Several treaties were entered into, but these improved the situation in no way; and the many spasmodic attempts made by the English to disarm the Poligars were all failures till 1799 A.D. when all these were crushed, and reduced almost to the state of pensioners. According to the treaty of 1792 A.D., the Poligars were required to respect the authority of the East India Company and pay a portion of their income as cess. The exact income of each poligar was not at all known, and there were thus no reliable records on which to base assessments. To improve the situation, several other measures were imposed which were not convenient to the Poligars. Eleven of them, including the Poligar of *Ūrkāḍ*, thought it best under the circumstances to surrender their villages to the Collector till the exact amount of their income was assessed. As a result, in 1803 A.D., *Ūrkāḍ* was one among those that received the *Sanad-i-milkiyat-i-istimrar* or deed of permanent settlement, and thence-forward became a Zamindāri.

It is only to the *Seturāyavijaya* that we must go for the names of some of the Poligars who ruled *Ūrkāḍ*, as also for some kind of information regarding their personality. From the name of the work, one would expect to find here an edification only of *Seturāya*; but actually panegyrics of *three* more Poligars, *Veṅkaṭācala*, *Srīnivāsa* and *Koṇḍalarāya* are found in the Codex. From the description of these given in the work, it seems that the first *three* Poligars must have been at the height of their glory, while decadence had already set in at the time when the last came into power. Thus, while superlatives are freely employed in describing the power wielded by the first *three* poligars, the following verse is used to describe the power of *Koṇḍalarāya* who might have been the patron of the author:

> *Tātas svabhartṛsutasodarapoṣyavargān*
> *Tyaktvā jaḍāhiśayanistanugehaśatrūn* |

[3] *Ibid.*

S'rīs tvām vicārya bhuvi satpatim ās'v avāpa
Yuktam guṇais tava tanoti hi rājyalakṣmīm ||

Bereft of all verbal pomposities used in description, the account given here of *Seturāya* would resolve itself to the fact that his capital was the very prosperous *Puravana* (Ūrkāḍ) situated on the western bank of the Tāmraparṇī.[4] He seems to have been a patron of learning. He belongs to the *S'ambināḍ* community (*s'ambināḍ kulārṇavāt kaustubha iva samudbhūtaḥ*)[5]. He is the son of the enlightened queen *Ādilakṣmī (mahāpuṇyadharmakaruṇāmedhāyuktas'rīmadādilakṣmīnāmnīmahārājñītanūjasya)*[6]. He had three queens, Kāntimatī, S'vetāmbā and Rāmalakṣmī (*s'ridharānīlāsamānakāntimatīs'vetāmbārāmalakṣmīnāmayuktadev(ī)trayasametasya).*[7] From the frequency[8] with which the blessing of *Goṣṭhiliṅga* is invoked upon him, it is clear that this is his family God. The family goddess is *Cokkanayakī*, the consort of S'iva, (*s'rīkaṇṭhakuṭumbinī kulādhiṣṭhānadevatā cokkanāyakīdevī nāma jagajjananī*[9]).

Venkaṭācala also seems to have been as prosperous and as much a patron of learning. He comes from the family of the *Rāvilas*. He is the son of *Venkatāmbā*:

Venkaṭāmbā mahābhāgā jananī yasya pāvanī |
Yas'odayā samās'liṣṭas soyam kṛṣṇas sa edhate[10] ||

The capital of *S'rinivāsa* seems to be *Madura*[11] instead of *Ūrkāḍ* for, on him are invoked the blessings of *Hālāsyanātha* (*Sundares'a*) whose temple is in Madura. This Poligar is said to be a special devotee of Rāma who did not however neglect the worship of S'iva (*s'rīrāmabhaktāgraṇīr api punaḥ punaḥ pravartitas'ivakāryaḥ*[12]). He had a wife called *Satyabhāmā.*[13] Like the other two, he was also very prosperous and patronized learned men.[14] He seems to have held the special post of *Prāḍvivāka*[15].

About *Koṇḍalarāya* we know[16] no more than that the mantle fell on him when all his relatives died. Perhaps only a shadow of the ancient glory of his predecessors remained at this time.

There are several interesting features of the work which will be clear on an examination of its contents in detail.

Of the 30 folia, the first 20 are devoted to the praise of *Seturāya.* Though this is generally in prose, the author is seen twice to break out into verse, and this is usually so when he asks for the reward for his labours. Thus the prose goes on till the end of folio 12a. Folio 12b is blank, and the next *two* contain the following verses :[17]

श्रीनायक महाभाग तुर्यातीत समेक्षण ।
कलापूर्ण लसद्गात्र गुरुवारणहस्तदो: ॥
सम्प्रार्थये पङ्कजाता ननभूजा मनोहर ।
हारशोभा राजवेष जयप्रद श्रितेष्टद ॥
सेवेहं न तु चान्यं वै राजमान्यं यशस्करं ।
भूयो भूयं परं मह्यं मानदानं कुरु प्रभो ॥
[18]ग्रहरूपिन् हंसरूपिन् रणोत्सुक चिदात्मक ।
इङ्गितज्ञा चिराय त्वं रक्षकाकाक्षिशातनी ॥
चतुर्वर्गवरप्रेष्ठं यन्मयोक्तं शुभं स्तवं ।

[4] *Tāmrātaṭinī pas'cimataṭakṛtavāsa* (fol. 2a).
[5] Fol. 8a.
[6] Fol. 11a.
[7] Fol. 11b.
[8] See, for instance, *Tanotu s'am te s'ivakāminīs'as' s'rīgosṭhiliṅgas satatam nṛpāla* (fol. 1a). He is even frequently called *goṣṭhiliṅga seturāya* (fol. 4, 11b).
[9] Fol. 12a.
[10] Fol. 21b.
[11] This does not mean that *Srīnivāsa* is not a poligār of *Ūrkāḍ*. It is known that till A.D. 1910, *three* out of four Madura Zamindāris had, for administrative purposes, been attached to the Tinnevelly district in which *Ūrkāḍ* is also situated.

[12] fol. 25a.
[13] fol. 24b.
[14] fol. 25ff.
[15] fol. 25b.
[16] fol. 30.
[17] Since these verses are too corrupt and any attempt at making them grammatically correct would entail spoiling the dual purpose for which they are intended, they are reproduced here in the exact state in which they are found in the original MS.
[18] This word ought to be गृ.

भद्ररूपी महात्मा यः स्तुवतीह महास्तवं[19] ॥
रमेशस्तु तदा तुष्टः कल्याणानि वराणि च ।
लीलयाऽपि स दद्यद्वै ह्यायुष्यं च यशश्च ते ॥
रामभानुस्तवं दिव्यं राजेन्द्र श्रीशतुष्टिदं ।
प्रातःकाले पठेद्यस्तु श्रीरामभक्तिसंयुतः ॥
तस्य सिद्ध्यन्ति कार्याणि नाऽत्र कार्या विचारणा ।
विशेषं तत्र वक्ष्येहं रामानुग्रहहेतुकं ॥
श्लोकपादादिवर्णानि संयोज्य प्रविलोकयेत् ।
तस्मिन् योसौ भूपालः दृश्यते तत्स्वरूपतः ॥
अभीष्टदानं कुरुते भक्ताय रघुनंदनः ।
तस्यापि भूपालवरस्य रामस्सीतासहायः पुरुषार्थदाता ।
पुत्रायुरारोग्यधनाभिवृद्धिं तनोतु कल्याणपरंपराश्च ॥

To all apparent purposes this is a prayer addressed to S'rī Rāma; but as the last *four* verses show, it serves also the dual purpose of a request for a grant of land. If the initial syllables of each quarter in this poem are taken out and brought together, the following Telugu line is formed: *s'rīmatsakalaguṇasampanna mahārāja s'rīseturāyabhūpa māku gṛham raciiñci rakṣiñcavay(y)a s'ubhamastu maratakavallīsahāyam,*[20] which is no more than a request to *Seturāya* for the grant of a house and of protection.

This *Rāmabhānustava* is completed at the end of folia 14, but versification continues till the middle of folio 15b. In these verses the favour of *Seturāya* is sought in clear terms. From the middle of this folio, prose is resumed and is continued till the end of folio 18. Versification, similar in nature to that on folio 15, is revived in the next *two* folia.

The next folio (21) is devoted to the panegyric on *Venkaṭācala*. Then (foll. 22-23a) occur the following verses which when read like the *Rāmabhānustava*, resolve into the Telugu sentence:

[19] महामतिः is given in the MS. as a variant reading.
[20] This does not seem to be correct Telugu entirely.

s'rīmatsakalaguṇasampanna mahārāja s'rīnavanītakṛṣṇadeva-bhūpa māku gṛham raciiñci rakṣicanii s'ubhamastu marataka-vallīsahāyam[21] in which *Navanītakṛṣṇadeva*[22] is requested to grant a house and thus give shelter to his needy edifier:

श्रीराजेन्द्र महाभाग तुरगेन्द्र सहस्रद ।
कलाभिज्ञ ललामाभ गुरुवारणहस्तदो ॥
संपत्प्रद परित्राहि नरराज महार्तिहन् ।
हारशोभ राजपूज्य जयप्रद श्रितेष्टद ॥
नम्ररूपावनीपाल नीतिदोथ[23] तमालरुक् ।
कृपां कुरूष्णराहित्य देहि देहि वरान् बहून् ॥
भूयो भूयः परं मह्यं मानदानं कुरु प्रभो ।
[24]ग्रहरूपिन् हंसरूपिन् रणोत्सुक चिदात्मक ॥
इङ्गितज्ञा चिरायत्वं रक्ष मां तु क्षितीश भो ।
चतुर्वर्गवरं नित्यं (दद्याः)[25] यन्मयोक्तं शुभं स्तवं ॥
भद्ररूपं महात्मा यः स्तुवतीह महामतिः ।
रमेशस्तु तदा तुष्टः कल्याणानि वराणि च ।
लीलया च स दद्या(द्वै)[26] ह्यायुष्यं च यशश्चते[27] ॥

Folio 23b is blank, and the remaining 6 folia contain the praise of *Srīnivāsa* in prose, followed by a few verses at the end.

The last folio (30) contains verses in praise of *Koṇḍalarāya*.

[21] As in the previous case, the grammatical accuracy of this sentence is doubtful.
[22] This is perhaps a cognomen of *Venkaṭācala*.
[23] नीतिदो(ऽ)सि is given in the MS. as a V. L.
[24] This letter ought to be गृ.
[25] This word is scribbled in a corner to be inserted in this place.
[26] This letter is not clear in the MS.
[27] Like the *Rāmabhānustava*, these verses are too corrupt to be improved upon, and are cited as they are found in the original MS.

REVIEWS

Inspiring Messages for All (Volume First), by Swami Sivananda, Ananda Kutir, Rikhikesh. Price Re. 1-8/-, 1941.

The little book under review contains twenty-two messages, fully packed with solace for suffering humanity and under varying conditions of life and experience. A variety of branches of actual life-conditions are represented. It is noteworthy that there is a fundamental unity underlying all the messages which can be understood by a careful reader, thereby emphasizing the fundamental unity of all life and aspirations for the ultimate goal. Peace can be achieved only where there is the love of God. Absence of desires will surely help in this direction as there will be no desire which will come into conflict with the desire of another which causes discomfort and strife. Peace within the soul is essential to achieve the goal of peace and one who has attained it alone can radiate peace to others. It is eternal life in pure Spirit, pure consciousness or highest self (p. 16).

True freedom consists in freeing oneself from the clutches of *Avidyā* and its effects, in keeping a balanced mind, in the mastery of self-control and the realization of the difference between the body and the soul that inhabits the body and the relations considered near and dear to the body. Freedom is the birth-right of every individual and it is Immortality. Politics without moral and spiritual basis will dwindle into an airy nothing. The foundation of Society and Politics is God. Workers in the field of Politics should be free from selfishness, egoism, greed, lust etc., and the work done should be selfless and dedicated to Īśvara.

The third message on Silence is a powerful plea to realize its significance and power. Physical silence is achievable but what is most important is mental silence, if it may be so called. The functioning of the mind is so rapid that it refuses all control and builds images while the tongue is silent. The Ocean of Silence is *Brahman* and when the inner astral senses are at perfect rest there is real everlasting silence. To the west steeped in the making of dollars and scientific discoveries adding to the comforts of human life and existence or its destruction the message of the Swami is to stop all further invention for some time. If only they will look into themselves for some time and try to understand the hidden mysteries of the soul, as they do the phenomena, how stunned and happy would they be ? They are, according to the Swami, external Rāja Yogins. What with the sky-scrapers and dollars in billions, human misery is the same everywhere and real happiness is something different than what we think. Love for the brethren is the chief need of the world of today and truly so.

The ordinary people of the world most of whom live seeking after the pleasures of life and keenly contesting in the race for personal preference and the good things of life have a function no less important in the scheme of the human existence. Those who realize the transitory nature of sensual pleasures and the emptiness of the human existence are certainly ripe for the spiritual path. Spiritualization of the ordinary daily life routine will help in the realization of the self, and develop a new attitude towards life and a new angle of vision. The real method is to look forward and become a yogin. God the unknown Yogi is the wire-puller of the entire universe and the unseen Governor or Master. Life is illusory in the sense that there is no permanence of conditions. Time is fleeting and the young and beautiful become old and ugly. Death takes a daily toll regardless of the depletion. The body is circumscribed by the desires and ignorance. One has to get over the drudgery of life, shake off all bonds of karma through discrimination

and non-attachment and rise above conventional distinctions. Self-realization the *summum-bonum* of human aspiration, according to the Swami, can alone break the bonds of Karma. Devotion and discipline are the two methods to strive with, along with steadiness.

To the student, the practice of Brahmacarya is the essence of life. It is the basis for acquiring immortality. Spotless chastity is the best of all penances. The utilization of the vital fluid as *Ojas' S'akti* by Prāṇāyāma is the best method for divine contemplation and spiritul pursuits. Brahmacarya, physical as well as mental, both are equally important. It brings material progress and psychic advancement. It is the root-cause of all spiritual and worldly advancement. The inhibitions to a Brahmacārin should be strictly adhered to. Truth should be spoken at all costs (*Satyam*). *Ahimsā* is the next. Faith in the Scriptures is essential. Imita tion is a pestilence which should be avoided. It is a possible transition from Brahmacarya ās'rama straight to that of Sanyāsa.

The householder is the centre of life in this universe. His is the highest and supports the other three ās'ramas. It is the field for developing the various virtues. The performance of the pañca-mahā-yajñas are not only obligatory but expiatory in character. The Manes survive because of the offerings of the householder and the continuance of the family through progeny. God, Religion and Dharma are inseparable according to the Swami. The mark of *Dharma* is ācāra, which is the root of all tapas. Self-realization is the goal. The responsibility of the parents in the training of children is immeasurable. The spiritual training of the wife and children is a necessary duty. Repetition of mantras and constant *japa* are methods to be adopted. Systematic *sādhana* or practice alone can help the attainment of the desired object. This is not all. Breadth of vision and broad-mindedness, a feeling that the universe is one brotherhood, these constitute the real and abiding way to become a yogin, which leads to the perfection of the sādhana.

To the ladies of India the message of the Swami is simple and direct. They are the backbone of the Hindu home. They are the goddesses of the Home as Manu and the *Mahābhārata* would depict then. The care of the home and the children is a privilege of the Devī of the house. Modesty is a fundamental virtue and beauty should be nicely balanced by *sātvika* temperament. A Sulabhā or a Gārgī or a Sāvitrī is not unknown. Nāmasankīrtana can be done by ladies with more profit than hankering after fashion and passion. To the Vānaprastha is suggested the method to wean himself away from the family, as also to the retired people.

The bhakta is of a special category. To him love of God is life. It is both religion and science. The Lord is everything and dwells in the heart of every being. The saṅkīrtana of the name of the Supreme brings bliss and peace.

Such love as the bhakta alone is capable of feeling is the result of the knowledge of God. Perfect faith in the Lord, sincerity, humility, self-surrender, these are the requisites of a true devotee. Sat-saṅga is a blessing even for worldly-minded persons and will lead them on to the path of a yogi. Saṅkīrtana is advice which is very helpful to face difficult situations. Modern accompaniments of Music are not essential.

Selfless service or Niṣkāma karma is of the highest order, and the easiest means for purifying the heart. The practice of Karma Yoga prepares the mind of the aspirant for the reception of the knowledge of self. Service to humanity and country is service to God. Service is worship. Karma Yoga does not require enormous wealth for being practised. Love of fellow creatures, liberality, helpfulness and pity and mercy for the suffering these constitute the real essentials of a Karma Yogin.

To the student of Vedānta, to the Sanyāsin, to the sick and to all sādhakas, the Swami has given messages which radiate his convictions. That on 'Health' is important to every one. Good health is the greatest asset and a blessing, the value of which is immeasurable. Healthy parents bring forth healthy children and

ill-health is carried through generations. Good health is essenti: for the practice of yoga and sādhana. The practice of āsanas, an ardous task, requires brimming health. Food is the upbringer and maintainer of health. It is therefore doubly necessary to take only sātvic food. The messages contained in the volume though repeating themselves in some of them, still maintain a unity of purpose. Repetition is often essential for driving home the point at issue, and in a work of this nature it only emphasizes the unity of thought, life and aim or ultimate goal of life through the medium of theses *Messages.*

A. N. KRISHNAN

Nitya-Grandha by Bhagavad Rāmānuja with *Āhnika-Kārikā* by S'rī Vaṅgi Vams'es'vara. Edited by Paṇḍit V. Anantacharya, Retired Lecturer in Sanskrit, Pachaiyappa's College, Madras. Published by V. Perumal Chetty & Sons, George Town, Madaras, 1941.

The *Nitya-Grandha* of S'rī Rāmānuja is a manual written by that great teacher for the benefit of his followers with a view to regulate the daily life and worship of the S'rīvaiṣṇavas of his day and to be followed in the future. As such, its importance to the S'rīvaiṣṇava is equal to that of the *S'ruti* itself. The publishers have done a signal service in undertaking the publication of the work in as much as the availability of the work in its present form with the *Kārikas* of Vaṅgivaṁs'esvara, the immediate disciple of that great teacher, amplifying the points of the work that required explanation and acting as a kind of interpretative commentary on the *Nitya* of S'rī Rāmānuja. In spite of the several editions which this work has undergone, its unavailability is regrettable and the publication of this work is a welcome addition to the devotee as well as to the scholar.

In 1886 a Telugu edition of the *Nitya* appeared at Bangalore and in 1897 another edition in Telugu character was brought out by the Bangalore Book Depot. It was also edited by one Dharaṇīdhara at Brindaban in 1915. A Nāgari edition of the work was available at Benares. In 1940 Mr. Annagaracharya of Conjeevaram bought out a complete edition of all the works of S'rī Rāmānuja and the *Nitya* has found a place in that also. Notwithstanding, a Nāgari edition of the work was badly required and the grantha edition has become equally unavailable and unpreservable. The booklet under review is to be welcomed on account of its fulfilling a want and also giving out the *Kārikas* of Vaṅgivams'ēs'vara as well. The printing and the get up are creditable. Still there are certain items which could well have been added such as an index of verses of the Kārikas. The critical apparatus is not given, either. In the syl-abification of the words care has not been bestowed on proper separation of the letters and this error is reflected throughout the work, page after page, which could well have been avoided by both the editor and the Publisher. We welcome the publication.

A. N. KRISHNAN

23 MAY 1942
MADRAS

OUR EXCHANGES

The Adhyātma Prakās'a.
„ Andhra Sāhitya Pariṣat Patrikā.
„ Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.
„ Annals of Oriental Research, Madras University.
„ Annals of the Sri Venkateswara Oriental Institute, Tirupati.
„ Aryan Path.
„ Bhārata Dharma.
„ Bhārata Mitra.
„ Bhāratiya Vidyā, Andheri, Bombay.
„ Buddha Prabhā, Bombay.
„ Bulletin of the Deccan College Post-graduate and Research Institute, Poona.
„ Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston.
„ Bulletin L'Ecole Francaise D'Extréme Orient, Hanoi, Indo China.
„ Bulletin of the New York Public Library.
„ Cochin Government Archæologist, Trichur.
„ Director of Archæology, Nizam's Dominions, Hyderabad.
„ Director of Archæology, Baroda.
„ Federated India, Madras.
„ Hindu, Madras (Sunday Edition).
„ Indian Culture, Calcutta.
„ Indian Historical Quarterly, Calcutta.
„ Indian Social Reformer, Bombay.
„ Indian Thinker, Trivandram.
„ Inner Culture, California, U.S.A.

The Jaina Antiquary, Arrah.
„ Jaina Gazette, Ajitās'ram, Lucknow.
„ Journal of the American Oriental Society, New Haven, Conn., U.S.A.
„ Journal of the Āndhra Historical Research Society. Rajahmundry.
„ Journal of the Annamalai University, Annamalainagar.
„ Journal of the Benares Hindu University.
„ Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Patna.
„ Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Town Hall, Bombay.
„ Journal of the University of Bombay.
„ Journal of the Greater India Society, Calcutta.
„ Journal of Indian History, Mylapore, Madras.
„ Journal of the K. R. Kama Oriental Institute, Bombay.
„ Journal of the Madras Geographical Association.
„ Indian Geographical Journal.
„ Journal of the Madras University.
„ Journal of the Music Academy, Madras.
„ Journal of Oriental Research, Mylapore, Madras.
„ Journal of Sri S'aṅkara Gurukulam, S'rirangam.
„ Journal of the U. P. Historical Research Society, Lucknow.
„ Kalaimagal, The Madras Law Journal Press, Mylapore.
„ Karṇāṭaka Historical Review, Dharwar.
„ Karṇāṭaka Sāhitya Pariṣat Patrikā.
„ Maharaja's Sanskrit College Magazine, Mysore.
„ Missouri University Studies.
„ Mysore Archæological Series, Director of Archæology, Mysore.
„ Nāgarī Pracāriṇī Patrikā, Benares City.
„ New Indian Antiquary, Poona.
„ New Review, Calcutta.
„ Philosophical Abstracts, New York, U.S.A.
„ Philosophical Quarterly, Amalner.

The Poona Orientalist.
,, Prabuddha Karṇāṭaka, Mysore.
,, Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore.
,, Rama Varma Research Institute, Trichur.
,, Religions, London.
,, Review of Philosophy and Religion.
,, Saṃskṛta Ratnākara, Jaipur.
,, Saṃskṛta Sāhitya Pariṣat Patrikā, Calcutta.
,, Sentamil, Tamil Sangam, Madura.
,, S'rī, Kashmir.
,, Suddha Dharma, Mylapore.
,, Theosophical Worker, Adyar.
,, Theosophist, Adyar.
,, Udyāna Patrikā, Tiruvāḍi, Tanjore District.
,, Vedānta Kesari, Mylapore, Madras.
,, Vis'va-Bhārati Quarterly, S'āntiniketan.
,, World-peace, Calcutta.

Printed and published by C. Subbarayudu at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

THE ADYAR LIBRARY

OUR LATEST PUBLICATIONS—TO BE RELEASED SHORTLY

SOME CONCEPTS OF ALAṄKĀRA S'ĀSTRA by Dr. V. Raghavan, M.A., Ph.D., University of Madras.

THE ĀS'VALĀYANAGṚHYASŪTRA with the Bhāṣya of Devasvāmin, edited by Swami Ravi Tirtha Vol. 1.

THE UṢĀNIRUDDHA OF RĀMAPĀṆIVĀDA with full critical apparatus and word index, edited by Paṇḍit S. Subramanya Sastri, F.T.S. with an Introduction by Dr. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.).

THE ĀLAMBANAPARĪKṢĀ OF ĀCĀRYA DIṄNĀGA with Vṛtti—with Tibetan text, English translation of the Commentary of Dharmapāla, edited by Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri.

THE MYTHIC SOCIETY, BANGALORE

(FOUNDED IN 1909)

Privileges of Membership:

(i) Free supply of the Quarterly Journal published by the Society.
(ii) Use of the Reading Room and Library.
(iii) Admission to periodical lectures.

Activities of the Society:

Arranges for periodical lectures by scholars of recognised merit in the field of Indology. Publishes a Quarterly Journal embodying the transactions of the Society and Original articles on History, Archæology, Philosophy, Anthropology, Ethnology, Religion and other allied subjects and encourages researches in the above subjects.

Rates of Subscription:

Annual Subscription—Rs. 5/- Inland.
Do. —Sh. 9/- Foreign.
Life Member Donation—Rs. 100/-.
Resident Members, Associations, Libraries, Reading rooms, etc.—Rs. 5/- a year.
Moffussil Members—Rs. 3/- a year.

For further Particulars apply to:

**THE GENERAL SECRETARY,
Mythic Society, Daly Memorial Hall,
Cenotaph Road, Bangalore City.**

॥ श्रीशंकरगुरुकुलपत्रिका ॥

THE JOURNAL

OF THE

SRI SANKARAGURUKULAM, SRIRANGAM

Editor: Gurubhaktasikhamani, Sastraprasarabhushana, T. K. Balasubrahmanya Aiyar, B.A., Founder of Sri Sankaragurukulam, Srirangam.

Literary Adviser: Vidyasagara, Vidyavacaspati, P. P. Subrahmanya Sastri, B.A. (Oxon.) M.A., Curator, Government Oriental Manuscripts Library and Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras.

The Main Features are:

1. The publication of rare and hitherto unpublished works of writers of established reputation on all branches of learning bearing on Hindu Culture and Learning.

N.B. Seven works have been taken up for publication serially in the first year. Two works on Vedanta, one on Mimamsa, one Kavya, one Champu, one Drama and one Alankara are now running serially.

2. The reviewing of books and periodicals on current thought.
3. The encouraging of the production of original compositions in Sanskrit by contemporary writers and poets.

Annual Subscription Rs. 6/ only.

For *bona fide Vidyarthies* on production of certificate from their teacher Rs. 4/ only.

The Journal is now published Quarterly. If sufficient encouragement is forthcoming it is hoped to convert it into a Bi-monthly and even a Monthly.

Advertisement rates are:

1 Full page for one insertion	Rs. 10
Do. for one year	Rs. 30
½ page for one insertion	Rs. 6
½ „ for one year	Rs. 20

THE MANAGER,
The Journal of the Sri Sankaragurukulam,
SRIRANGAM

Annamalai University Journal

PUBLISHED THRICE A YEAR

(Record of research work done in the University)

Annual Subscription: Rs. 7/- (Internal), Sh. 10 (Foreign)
Postage and V. P. Charges extra

Contributions, remittances, books for review, exchanges and correspondence regarding all matters may be addressed to

Dr. B. V. Narayanaswami Nayudu, M.A., Ph.D., B. Com., Bar-at-Law
Professor of Economics, and Editor,
Annamalai University, Annamalainagar

OTHER PUBLICATIONS

	Rs.	A.
Factory Labour in India	3	0
Bhoja Raja	1	8
Swaramelakalānidhi	2	0
Navīnatarkam	2	0
Text and Commentary of Tattvavibhāvana by Paramesvara, a Commentary on Vācaspati Mis'ra's Tattvabindu	3	0
S'rī Mukundamālā	3	0
Svarasiddhānta Candrikā	5	0
Acoustics	1	8

For copies apply to the Registrar, Annamalai University, Annamalainagar

JOURNAL OF ORIENTAL RESEARCH, MADRAS

started in 1927

and

WORKING SUCCESSFULLY FOR THE CAUSE OF ORIENTAL RESEARCH AND LEARNING

for the last 12 years

CONDUCTED BY A

Distinguished Editorial Committee

PRESIDED OVER BY

SIR P. S. SIVASWAMI AIYAR, LL.D., K.C.S.I. C.I.E.,

CONSISTING OF OTHER EMINENT SCHOLARS

viz.,

Mahamahopadhyaya S. Kuppuswami Sastri, M.A., I.E.S.,
Prof. M. Hiriyanna, M.A., L.T.,
P. P. S. Sastri, B.A., (Oxon.), M.A., (Madras),
Dr. A. Sankaran, M.A., Ph.D., L.T.,
Dr. T. R. Chintamani, M.A., Ph.D.,
and others

and

HIGHLY APPRECIATED BY

Eminent Foreign Scholars like

Dr. Hermann Jacobi, Dr. L. D. Barnett, Dr. Jolly, Q. Strauss, Dr. F. O. Schrader, Dr. Wilhelm Printz and Dr. Sylvain Levi

AND BY LEADING INDIAN DAILIES AND JOURNALS

like

the "Hindu" "Madras Mail", "Bombay Chronicle," the "Indian Antiquary" and the "Indian Review"

ISSUED IN FOUR QUARTERLY PARTS

CONTAINING VERY LEARNED ARTICLES

by Eminent Scholars and Students of Research

Annual Subscription: Inland, Rs. 6 Foreign, 10sh.

Each part separately Rs. 2, Postage inclusive.

For Particulars apply to:

"Ashrama" Luz,
Mylapore Madras.

Mr. K. Balasubramania Iyer, B.A., B.L.,
Managing Editor

Journal of Indian History

AN ALL-INDIA JOURNAL OF INDIAN HISTORICAL RESEARCH

PUBLISHED THREE TIMES A YEAR

EDITED BY

Rājasevāsakta Diwan Bahadur

S. KRISHNASVAMI AIYANGAR, M.A.,
HONY. PH.D., F.R. HIST, S., etc.

(*Honorary Correspondent, Archæological Survey of India, Fellow of the Asiatic Society of Bengal.*)

ANNUAL SUBSCRIPTION, Rs. 10.

SELECT OPINIONS

W. H. MORELAND, C.S.I., C.I.E., *late of the I.C.S.*:

'*The Journal of Indian History* is much the best of the periodicals which now reach me from India. It seems to me to be quite indispensable to any serious student of Indian History, and I wish it every success.'

SIR RICHARD CARNAC TEMPLE, BART., C.I.E., C.B., EDITOR, *Indian Antiquary*, etc.

'In 1924 Professor Rao Bahadur Krishnasvami Aiyangar published a double number of the *Journal of Indian History* which he had taken over with great courage from Professor Shafaat Ahmad Khan of Allahabad. Since then he has conducted it with singular skill and attracted important writers as contributors. I wish him every success in this valuable undertaking.'

SIR FRANK NOYCE, KT., C.S.I., C.B.E., I.C.S., *Member, Government of India.*

'I can assure you that I have far more than glanced through it. I have read it with the care and attention it deserves. I think you keep up a wonderfully high standard.'

R. B. RAMSBOTHAM, ESQ., M.A., I.E.S., *Pro-Vice-Chancellor, Muslim University, Aligarh.*

'I am very honoured by your proposal to retain my name on the Editorial Board of the Journal. I am bringing it before the notice of the Department of History in this University, as I consider that it has reached a very high and scholastic standard and that it has maintained in the face of great difficulties a level which challenges comparison with those published out of India.'

THE POONA ORIENTALIST

EDITED BY

Vidyāsudhākara DR. HAR DUTT SHARMA, B.A., PH.D.

Each issue about 100 pages, Demy 8vo.

(Started from April 1936)

Published quarterly. Devoted to Indian History and Culture, Literature, Philosophy, Religion, Archaeology, Bibliography of up-to-date publications, etc. Contains also Original Sanskrit Texts with English Translations.

Annual Subscription Rs. 6 in India; 10s. 6d. or 3 Dollars outside India

POONA ORIENTAL SERIES

The Agency has started a new Series entitled "*The Poona Oriental Series*" in which critical and moderately priced editions of Ancient Indian Literature are published.

A Catalogue of Sanskrit, Pali and Prakrit Books containing over 6000 titles, published in May 1930, and Supplementary lists of later acquisitions will be supplied FREE on receipt of As. 6 to cover postage.

Please apply to :—

THE ORIENTAL BOOK AGENCY

15 Shukrawar, Poona 2 (India).

THE VISVA-BHARATI QUARTERLY

Founded by—RABINDRANATH TAGORE

Edited by—K. R. KRIPALANI

THE LEADING JOURNAL OF ART, LETTERS & PHILOSOPHY

Pandit Jawaharlal Nehru writes :

"I consider the 'Visva-Bharati Quarterly' a journal of literary and artistic merit and look forward to getting it."

Mr. Earnest Rhys (Editor, Everyman's Library) writes :

"I should love to pay a very cordial critical tribute to the 'Visva-Bharati Quarterly," which seems to me the most original and vitally interesting of all our contemporary publications that deal with the arts and letters."

Yone Noguchi writes :

"One of the best magazines in the world."

Price per issue : Rs. 2/- (3s. 6d.)
Annual subscription : Rs. 8/- (14s.)
post free.

INDIAN CULTURE

(JOURNAL OF THE INDIAN RESEARCH INSTITUTE)

A high class research quarterly in English on Indology conducted under the distinguished editorship of Drs. D. R. Bhandarkar, B. M. Barua, B. C. Law, with a strong Advisory Committee, consisting such eminent orientalists as Sir Brajendra Nath Seal, Sir D. B. Jayatilaka, Drs. S. N. Das Gupta, Lakshman Sarup, Radhakumud Mukherjee, P. K. Acharya, MMs. Kuppuswami Sastri, Gananath Sen and others, each of whom represents a particular section of *Indian Culture*.

It deals with all the branches of Indian Culture—Vedas, Philosophy, Buddhism, Jainism, Zoroastrianism, Ancient Indian Politics and Sociology, Indian positive Sciences,, History, Archæology, Dravidian Culture, etc.

Among the contributors are the best orientalists of India and foreign lands including Drs. Sir B. N. Seal, Sir A. B. Keith, Drs. Otto Schrader, Otto Stein R. C. Mazumdar, P. K. Acharya, etc.

Indispensable for every lover of Indology. A most attractive get-up and printing. Each issue contains about 200 pages. Price very moderately fixed—Rs. 6 or Sh. 10 per annum (including postage).

Among the other publications of the Institute, which aims at wide propagation of Ancient Indian Culture and Wisdom by publication of the best products of Ancient Literature under various Series—Vedic, Buddhistic, Jaina, etc., are :

(1) An encyclopaedic edition of the Ṛgveda with texts, commentaries and translations with elaborate research notes in English, Bengali and Hindi.
(2) Gaya and Buddha Gaya—2 Vols., Rs. 12.
(3) Barhut—3 Vols., Rs. 18.
(4) Upavana Vinoda (a Sanskrit treatise on Arbori Horticulture), etc., etc., Rs. 2-8.
(5) Vangiya Mahākos'a (each part), As. 8.
(6) Books of the Buddhistic Series (under compilation).
(7) Linguistic Introduction to Sanskrit—Rs. 5.

For further particulars, please apply to :

The Hony. General Secretary,
INDIAN RESEARCH INSTITUTE,
170, MANIKTALA STREET, CALCUTTA (INDIA).

RELIGIONS

The Journal of the Society for the Study of Religions

Edited for the Executive Committee by F. Victor Fisher

President of the Society :
THE MOST HON. THE MARQUESS OF ZETLAND, P.C., G.C.S.I., G.C.I.E.
Chairman of the Executive Committee :
SIR E. DENISON ROSS, C.I.E., Ph.D.

Application for Membership should be sent to :
THE HON. SECRETARY,
26, Buckland Crescent, Hampstead,
London, N.W.3

Membership Subscription 10/- per annum

B • H • U

BENARES HINDU UNIVERSITY

Journal of B.H.U. (published thrice a year). Vols. 1-5 (1937-41) Rs. 3 per vol. Vol. 6 (1941-42, current; no. 1 is out). Rs. 3/- Post & carriage extra.

B.H.U. Magazine (issued quarterly from 1925 to 1936). Vols. 25-36. Rs. 3/- each.

C.H.C. Magazine (issued monthly from 1901 to 1924). Vols. 1-24. Vols. 5-24 available Rs. 2/- each.

Purchasers of any 25 vols. will get a disc. of 25%.

Benares Hindu University, 1905-1935. A handbook edited by V. A. Sundaram. Rs. 10/-

Ancient Indian Polity by D. R. Bhandarkar, Rs. 3/-; **Age of Imperial Guptas**, Rs. 3/-; **Ancient Indian Economic Thought** by Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, Rs. 3/-

To be had at—**B.H.U. Book Depot, BENARES**

VARIVASYARAHASYA

of Bhāskararāya with his own commentary

EDITED BY

PANDIT S. SUBRAMANYA SASTRI, F.T.S.

With English translation and illustrative plates

Second Adyar Edition, 1941

DEWAN BAHADUR K. KRISHNASWAMI RAO LECTURES

UNIVERSITY OF MADRAS, 1938

RAJADHARMA

A course of two lectures delivered

By

Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, M.A.

and

Published by the Adyar Library

Only a limited number of copies are printed

Copies can be had from:

THE THEOSOPHICAL PUBLISHING HOUSE

Adyar, Madras, India

22

BESANT NUMBER

ब्रह्मविद्या BRAHMAVIDYĀ

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

22

OFFICE OF THE REGISTRAR OF BOOKS
2 OCT 1942
MADRAS

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

UNTO him who approaches in due form, whose mind is serene and who has attained calmness, the wise one teaches in its very truth that Brahmavidya whereby one knows the Imperishable, the Purusha, the Truth.

Vol. VI, Part 3 **1st October, 1942**

CONTENTS

PAGE

The Relativity of Hindu Ethics 139

The Way to Freedom or Happiness, *by* Benedict de Spinoza—Translated into English *by* Bhikshu Arya Asanga . . 147

The Identification of Gosvāmi Nṛsiṁhās'rama of Dara Shukoh's Sanskrit Letter with Brahmendra Sarasvati of the Kavīndra Candrodaya (Between A.D. 1658 and 1628) *by* P. K. Gode, M.A. 172

A List of Manuscripts 178

Serial Publications :

Jīvānandanam of Ānandarāya Makhin. Edited *by* Vaidyaratna G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M., and Vaidyaratna M. Duraiswami Aiyangar . 145-152

The Āpastambasmṛti—Edited *by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. 33-48

S'rī Pāñcarātra Rakṣā of S'rī Vedānta Des'ika. Edited *by* Vaidyaratna M. Duraiswami Aiyangar and Vedānta S'iromaṇi T. Venugopalacharya . . 209-232

The Acyutarāyābhyudaya of Rājanātha Diṇḍima. Edited *by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. . . 33-48

Manuscripts Notes :

The Āryabhaṭīyavyākya of Raghunātharāja—A Rare and Hitherto unknown Work—K. Madhava Krishna Sarma M.O.L. 217

A New Recension of the Mahānāṭaka—H. G. Narahari, M.A. 227

Reviews 234

Obituary Notices 259

OFFICE OF THE REGISTRAR OF BOOKS
2? OCT 1942
MADRAS

THE RELATIVITY OF HINDU ETHICS

BY ANNIE BESANT

[Extracted from a lecture delivered in November 1914 under the auspices of the Societies connected with the Madras Presidency College].

I HAVE chosen this particular subject of " The Relativity of Hindu Ethics " because so far as I know—and I have studied fairly carefully the great religions of the world, both living and dead—there is no religion which has put forward so perfect a system of Ethics from the philosophical, the scientific, as well as the emotional, side as the great Hindu faith. And I wish to show you how perfectly orderly is the system which has been laid down by the Sages of old.

* * * *

Ethics is the Science of Right Relations. * * * Only in harmony can peace and happiness be found : and the very moment you realize that there is but One Life you are bound logically also to realize that the part can only find its perfection and its happiness by harmony with the whole to which it belongs. And I may remind you that modern science is quite at one with religion on that point.

* * * *

Now, the Ṛṣis divided the circle (of Evolution) into two halves ; one half, They said, is the Mārga of Pravṛtti, of forthgoing. It is the path in which the germ goes out into the world of matter, constantly acquiring in order that it may

grow, assimilating what it acquires, and evolving faculties that are unfolding within it. When that first half of the circle has been accomplished, when experience has been gathered, then, They say, you come to the time when the path of return must be begun, the Nivṛtti Mārga. You may divide the whole of human life—meaning by that phrase, the cycle of births and deaths, the continual incarnation and reincarnation—you can divide the whole of that into the path of Pravṛtti and the path of Nivṛtti.

Now, the Ethics of the path of going-forth are different from the Ethics of the path of returning : but our standard of Right or Wrong being harmony with the Divine Will, that remains untouched. For, although the actions will be different according to the path that the man is treading, he will be going in consonance with the Divine Will, whichever path he may be in, in the one path where he is acquiring, in the other path where he is throwing away the outer in order that the inner may develop into the divine splendour which is its natural birthright. When for a moment I ask you to bear in mind that I am describing these paths which form our system very briefly, and hence very imperfectly, we pass to the next stage, which is to take that long life of the Jīvātmā, and divide it into great groups of virtues which have to be acquired set by set, as the soul unfolds : there you have the real reason for the ancient system of caste. It was intended that, in the Hindu Nation, the different qualities that were necessary to develop in order that the perfect man might be evolved, should be divided into certain groups of qualities which were congruous with each other : and in that way it might be possible for a man to develop a set of qualities, as it were, and having worked those into his nature, so that they became part of his nature, he would then pass on to the next great group, and deal with them in a similar fashion. By the loss of the Dharma of the castes, the value of the caste system has passed away, because no longer is each caste a school for the development of certain qualities. Think, however, for a moment how these castes work in the original system of Ethics, and show themselves as different stages of evolutionary progress. The lowest of these, where rules were relaxed, where restrictions were not numerous, was the S'ūdra caste, and the qualities that were to be developed—the man having passed through the savage condition and coming into the great civilization of the Hindus—these were intended to be the first lessons in a very highly organized Society. He had to learn obedience, service, usefulness, the general helping of all around him. And this is very noticeable in this great scheme : that the caste which is taken as the primary grade for the teaching of the virtues necessary to the perfect man comes back again in the Sanyāsin when the human cycle of life has been completed : for just as the S'ūdra, on the physical plane, is to be the servant of all, so is the great Ṛṣi on the superhuman plane, the servant of the humanity to which He dedicates Himself. So that we realize how both are learning the great lesson of service ; the lowest and the highest are really one and the same, only separated by differences of degree ; but the essence of both is Service, the helping of all around, the aiding of humanity.

* * * *

Now let me remind you of the last beautiful order of this Hindu system ; not the life of the Jīvātmā any longer embodied in matter, but the life of the individual during a single experience from birth to death : that is the system of the four Ās'ramas, which exactly corresponds with the caste system. The one is not complete without the other. It was a great dual system. You see at once that the caste of the S'ūdra is parallel to the order of the Brahmacārin of the student. He then has to develop obedience, service, dutifulness, he has to learn the lessons for that particular order. Then he goes on to the Gṛhasthās'rama, the household life : he is then the

typical Vais'ya. All other orders depend upon him : he is the Viṣṇu of this world : the supporter and maintainer. And in that household life, his virtues are quite different from the virtues of the Brahmacārin. After he had passed through the Gṛhasthās'rama and gained all his experiences and performed all his duties, then he was to step out into the Vānaprastha stage where, himself free from worldly affairs, he would be able to counsel and advise his youngers, no longer to take an active part in the business of the world, but to leave it to the more vigorous people who are able to do it well. The duty of the Kṣatriya comes under this stage. Then came the last Ās'rama which is the correlative of the Brāhmaṇa caste, where the Sanyāsin, having gained all his experience, renounced the outer world, and prepared himself for the life on the other side of death.

Thus well-conceived was evolution according Hindu thought, and that is why I said it was the most perfect system that had ever been given to a Nation in a religion. There are no gaps in it : there is no ethical question that cannot find its right solution in one part or another of this great system of human evolution : and if you realize the outline of that, then you will readily be able to see how all Ethics are relative, *i.e.*, that the right thing for a man to do at any particular time depends on the place which he is occupying in evolution.

* * * *

The law of the past shows where he is : the law by which he has to guide his conduct shows where he ought to be, and where he will be as he lives through his life, if he carries out that Dharma. The double idea is there. * * *

One most luminous way of finding out in detail what our duty is on the whole Pravṛtti Mārga is to say that it is our business to gather in everything we rightfully can. Sometimes people say : " We ought to work without desire." Certainly on the

Nivṛtti Mārga. But nothing is more fatal to progress than to give up the desire for fruit until you have evolved within you the power which will make you work as hard without the desire for fruit, as you could work when you are moved by that desire. * * * How does a mother teach her child to walk ? Instead of taking the child up and carrying it, and giving it the grand theory of locomotion, the mother puts the child down and teaches it to walk by dangling a toy in front of it. The child learns to walk by trying to get at the toy. But if the toy were not there, he would make no effort at all he would sit there until the mother took him out. He would never have learned to walk. That is exactly how God deals with us. Before us He dangles bits of tinsel, money, fame, social position, power over other people ; all these things He dangles in front of us. And even as the baby learns to use his muscles, the man evolves his qualities. He makes his brain a little bit brighter ; he plans, he schemes, all that he may get an object of desire, and presently he clutches it, having developed his faculties. Then having clutched it, he gets but brief satisfaction out of it. That is the Līlā of Īs'vara. The pleasure is in the hunting after the object ; when you get it, you are soon tired of it.

* * * *

That is God's way in educating His children. When you come to the point of working for the general good as hard as if you were working for fruit, then can you give up the desire for fruit. Meanwhile God hides in objects of desire, in order to induce you to go after them, and so to draw out faculties which otherwise you would not have developed. " There is nothing moving or unmoving that exists without " God. There is no love but His. Every beauty, every attraction, that you see in any object, is God in that object, which is calling to the Self in you, the one great Self which is hidden in all around us. And in that way it is that evolution goes

on; in that way faculties are brought out, and all the while the man is on the Pravṛtti Mārga, he ought to be full of desire, in order that he may progress. * * * Renunciation has its place certainly; but you have to gain something to renounce, before you can renounce. If you read the history of the great men of India, you find that they have gone through the Brahmacārin stage, that then they became husbands and fathers, that they gathered wealth, that they took pleasure in life; and it was not until they had reaped from these two stages what they had to teach, it was not until then they put them aside: having practically exhausted their value by learning every lesson that they had to teach. Then they began renunciation, but not before; and so many great men passed, great ministers, and great Kings. They ruled kingdoms, or they advised monarchs. They went from one step to another of earthly glory and power and splendour. And when they had done all that, and discharged their duties to the country, then, with the garb of the Sanyāsin they would go out into the desert. Having done their duty, they renounced, and took up the life of the Yogin. * * *

Thus in the Vais'ya caste and in the Gṛhasthās'rama which goes with it, you do not have a life of renunciation but a life of carefully limited and temperate enjoyment. It is in that life that self-restraint is learnt. There is nothing easier than absolute abstinence, but the deliberate training of the body and mind, so that it remains strong and alert and obedient to the will is a greater achievement than simply muzzling the body while the mind plays on the desired object. So you find that all along this road, step by step, there was the taking of things; for the taking of things was necessary for the full development of the powers of man. There was a time when selfishness was an admirable virtue. We have gone beyond that stage. But there was a time when to be selfish was to be on the path of evolution. * * *

How do Ethics change for the man who begins to tread the Nivṛtti Mārga? The man who is going homeward has no claim on the outer world: all his duty to it is the payment of the debts he has incurred during his many lives on the Pravṛtti Mārga. He has incurred many debts to others during those lives. He has to pay them all, when he is turning homewards. That life is the life of renunciation, the liberation of the Spirit from bonds. So the man who turns in that direction, beginning it in the Vānaprastha stage but carrying it on fully in the Sanyāsin stage, that man has no claims upon any: he has no rights.

We shall talk of rights and duties now. I saw Mr. Asquith used my favourite phrase the other day, that "the weak have rights: the strong have only duties." There is a great truth in that phrase. The Sanyāsin has no rights. He has renounced them all. He has given up every claim; he has taken up Service as his one duty. He has given his life to help the life of the world, and he has no further personal claims. Hence the whole code of Ethics changes. * * *

The life of the Sanyāsin is a life of perfect renunciation, and therefore his ethics are wholly different from the ethics of the man of the world. * * * * *

A man may be a public man, and yet a Sanyāsin. Janaka the Sanyāsin would have had no right to punish a man who took away from him what he had, but Janaka the King would have committed a sin if he had allowed the thief to go unpunished. These are the higher problems that come when the higher ranges of life are reached, and when the man learns that he is separated from his mind and body. Hence it is that Janaka said when Mithilā was burning: "There is nothing of mine that is burning." That is the lesson of the higher life. The Yogin wants no fruit. But why? Because, realizing himself as part of the One Life, as long as Īs'vara works, he works. * * * * *

There is a rule of conduct for each one of you which you ought to obey. It should be a little higher than your practice, but not so high that you should say: "It is impossible," because then you have no stimulus towards walking along the higher path. Realize that your ideals rise; that as we fulfil one, it ceases to be an ideal, and the next ideal rises above us and before us. Some day all will be Sanyāsins, but that day is not yet come. Only here and there is one to be found who is fit to be a Sanyāsin. For as the mind learns to leave the outer objects, gradually, slowly, you will come to find that there is something better than the world can offer you. For is it not written that when one glimpse of the Supreme has been caught, then all lower desires die away? It is on these lines of thinking that you will find that Hinduism meets you at every stage of your development. You never develop so high that it has not something higher to show you. And you can never be at a stage so low, that it has not some inspiration, that appeals to you to win you a little higher from the stage that you are occupying. That is the real greatness of Hinduism. The highest thinker cannot outstrip it; the lowliest peasant finds something in it that he can grasp and live by. And so I come back to that point with which I started: that, after a study, of some forty years and more, of the great religions of the world, I find none so perfect, none so scientific, none so philosophical, and none so spiritual, as the great religion known by the name of Hinduism. The more you know it, the more you will love it; the more you try to understand it, the more deeply will you value it. And I would say to you, who are young, on whom the future of India depends, that that great future is bound up with this ancient religion, and that, unless the younger men love and live it, the Indian Nation will not continue to endure.

THE WAY TO FREEDOM OR HAPPINESS

By Benedict de Spinoza

Introduction

This second instalment is taken from the fifth and last part of the *Ethica*. Here Spinoza's philosophy reaches its natural climax, scaling mystical peaks as only few philosophers have been inspired to see rising in the distance, to say nothing of having found their feet actually wandering amidst the glittering whiteness. While the centuries proceed, Spinoza's crystal clear and crystal cool thoughts are ever more fully appreciated as the last word of wisdom, expressible in human language. Not the whole "fabric of his vision", of course, but such of its loftiest pinnacles as have pierced the darkest clouds of general human ignorance and limitation. The identification of God and Nature, in its all-embracing sense, the realization that everything is rooted in that same Nature or God, the recognition in everything of an "aspect of eternity", the absolute parallelism of mind and body, the declaration of understanding and (or) intuition as the highway and most perfect means of truth, the demonstration that the good of one is the good of all, and that one's love for anything or everything is but Nature's or God's love for the whole and every part of the universe—these are a few of Spinoza's imperishable contributions to the human palace of wisdom.

Sometimes the criticism is heard that the mathematical mould into which it has pleased him to cast the *Ethica*, makes

the reading of the book a dry and tedious process. Nothing is less true or more blatantly superficial. It can only have come from one who has deliberately closed his heart, from fear or prejudice, to its seductive influence. It is disproved by the fact alone that Spinoza's rediscovery after a century of horrified rejection,[1] and his re-proclamation to the awakening modern world, is due to a group of Germany's most romantic and greatest poets of the second half of the eighteenth century —Lessing (d. 1781), Novalis (d. 1802), Herder (d. 1803), Schiller (d. 1805), Goethe (d. 1832). The mathematical form is only accidental, due to the time, when mathematics was beginning to establish its supreme reign in science. And not only that it cannot hinder Spinoza's free flight of thought, or clip the wings of his poetic-mystic inspiration, but it is on the contrary so apt to his peculiar genius, which is aphoristic rather than discursive, that it greatly enhances them. Some may enjoy the elaborate and involved discursions in which most philosophers and students of philosophy indulge—the more elaborate and involved, the more enjoyed and devoured! —but others prefer conciseness and something left for one's own imagination to fill in, some links left out for one's own ingenuity to forge. In these extracts from Spinoza's book, discarding the mathematical garb, the terse aphoristic quality of Spinoza's thinking, like Bacon's, is of necessity stressed even more, and so I hope made more attractive, even in these restless, breathless times, which leave so little leisure for savouring long dissertations.

I have prefaced this second instalment of extracts from Spinoza's great book by the introduction to another posthumous work, the *Emendation of the Undersanding*, for which

[1] "Hideous" and "infamous" are for example the choice epithets bestowed by David Hume (d. 1776) upon his brother philosopher.

there is no fitter place than here. In its simplicity and straightforwardness, it is one of the purest guides to the higher life, and an unspotted mirror of Spinoza's own serene existence. The remarks regarding the translation made previously are valid here also. The title to this part is taken from the *Ethica's* fifth book (*de via quae ad libertatem seu beatitudinem ducit*). The footnotes are mine except when otherwise indicated, other comments I have placed between square brackets.

BHIKKHU ARYA ASANGA

The Search for Happiness[1]

After experience had taught me that all things which frequently occur in common life, are vain and futile; when I further saw that all things which I feared and which feared me, have nothing in themselves of good or bad except in so far as the mind is moved by them, I determined at last to inquire if there were anything which is truly good and which could communicate itself to the mind, and by which alone, with the exclusion of all else, the mind might entirely be filled: in fact, if there were anything by the discovery and acquisition of which I might enjoy a continual and supreme happiness in all eternity. I say that I determined "at last", for at first sight it seemed inadvisable to be willing to let go of a certain for a still uncertain thing. I saw all the advantages coming from honour and wealth, and that I would be compelled to abstain from seeking them if I were seriously willing to devote myself to something new. And if perchance supreme happiness existed in them rather than in this, I perceived that I would have to forego that happiness. If on the other hand it existed not in them, and I applied myself entirely to them, then also I would forego the supreme happiness. I therefore turned over in my mind if perchance it were possible to arrive at this new object, or at least to obtain certainty regarding it, without changing the order and common course of my life. I had however often attempted this in vain.

Wealth, Honour, Lust

For, the things which occur most often in life, and which are esteemed by men, as may be gathered from their works, as the greatest good, may be reduced to these three, namely

[1] From the *Emendation of the Understanding*.

wealth, honour or fame, and lust. By these three the mind is so distracted that it can hardly think of any other good. For, as regards lust, the mind is so completely suspended by it as if it had found rest in something really good. This greatly prevents it from thinking of anything else. But after the enjoyment of that good, there follows the deepest sorrow, by which the mind, if not altogether suspended, is at any rate disturbed and inhibited. The pursuit of honour and wealth also distracts the mind not a little, especially if the latter is sought only for its own sake,[1] for then it is held to be the supreme good. Still, by honour the mind is far more distracted, for it is always taken to be good for its own sake. Again, in wealth and honour there is not repentance, as there is in lust, but the more we possess of either of them, the more the pleasure increases, and consequently the more we are incited to increase them. But if at any time our hope is frustrated, then there arises the deepest sorrow. Finally, honour is also a great impediment, because to pursue it our life must necessarily be directed towards captivating people, by fleeing what the vulgar flee, and by seeking what the vulgar seek.

The Dangers of Life

When I therefore saw how all these things were obstacles in the way of my devoting myself to a new object, nay that they were so opposed to it that either one or the other had to be given up, I was compelled to inquire what was better for me, for as I said, I seemed to be willing to let go of a certain for an uncertain good. But after I had for a little

[1] Wealth may be distinguished according as it is sought either for its own sake, or for the sake of honour, lust, health, and the advancement of science and art (Spinoza).

while brooded over the matter, I found in the first place that, if giving up these, I set out for the new object, I would give up a good uncertain in its nature for something uncertain, not in its nature (for I was seeking a firm good) but only as far as regards its attainment. But by continued meditation I came to the point that, if I could only deeply make up my mind, I would let go a certain evil for a certain good. For I saw myself move in the midst of the greatest danger, and I was obliged to seek with all my strength for a remedy however uncertain, like a sick man suffering from a deadly disease who, foreseeing certain death by it if he does not apply a remedy, is obliged to seek for it however uncertain with all his strength, for in it alone is all his hope. But all these remedies which the vulgar follow, not only contribute nothing to our preservation, but even hinder it, and often are the cause of death of those who possess them, so to say, and always of those who are possessed by them. For, there are a great many examples of those who for their wealth have suffered persecution even unto death, and also of those who to amass riches exposed themselves to so many dangers that at last they paid the penalty of their folly with their life. Nor are the examples fewer of those who to attain or defend their honour or fame have suffered most miserably. Finally, innumerable are the examples of those who by excessive lust have hastened their own death. It seemed further that these evils arose from the fact that we find our whole happiness or unhappiness depending on this alone, namely on the quality of the object to which we cling in love. For from that which no one loves, strife never arises; there is no sorrow if it perishes; no envy if it is possessed by another; no fear, no hate, and in one word no commotion of the mind whatever; all which things are connected with the love for such things

only as are perishable, like all those things of which we have just spoken.

Make Up Your Mind

But the love for what is eternal and infinite fills the mind with happiness alone, and frees it from all sorrow, which is much to be desired and to be sought with all our might. But I have not without reason used these words, "If I could only seriously make up my mind." For, although I perceived all this quite clearly in my mind, yet I could not lay aside all greed, lust and honour. This one thing I saw, that as long as the mind turned around these meditations, so long it turned away from the other things, and meditated seriously on the new object, which was a great comfort to me. For I saw that those evils were not of such a condition that they would not give way to remedies. And although in the beginning these intervals were rare and lasted for a very short space of time, yet later the true good became more and more manifest to me, and these intervals more frequent and lasting longer, especially after I saw that the pursuit of money or lust and honour stood in the way only so long as they were sought for their own sake, and not as means towards other ends. If, however, they are sought as means, they will keep within bounds and stand least in the way, but on the contrary will serve greatly towards the end for which they are sought.

The True Good

Here I will only say briefly what I understand by the true good, and at the same time what is the supreme good. In order that it may be understood rightly, it should be noted that good and bad can only be said to be respective or relative terms. One and the same thing, therefore, can be said to be

good and bad in different respects; in the same way also perfect and imperfect.[1] For nothing, considered in itself, can be said to be perfect or imperfect, especially since we know that all things that are made, are made according to the eternal order and fixed laws of Nature. But as human weakness cannot grasp that order by its own thinking, and meanwhile man conceives another human nature more firm than his own, and at the same time sees nothing to hinder him from acquiring such a nature, he is urged on to seek for means that will lead him to such perfection. And all that which can be a means to come by it, is called the true good.

The Supreme Good

But the supreme good is to come by it in such a way that he, together with other individuals if that is possible, may enjoy such a nature. And that nature is undoubtedly the knowledge of the unity which the mind has with the whole of Nature. This then is the end at which I aim, namely to strive to acquire such a nature myself, and also that many may acquire it together with me—that is, it is essential for my happiness also to endeavour that many others together with me should understand the same, and that their understanding and desire should be in perfect harmony with my understanding and desire.[2]

The Means Thereto

And in order that this may be so, it is necessary, (1) to understand as much of Nature as is sufficient to acquire such a nature, (2) to form such a community or society as is desirable

[1] See the first instalment, p. 83 ff.

[2] This difference between the "True" and the "Supreme" Good is important. It illustrates one aspect of the difference between the Two Paths of the Mahāyāna and the Hinayāna schools in Buddhism, the latter seeking the True Good (Nirvāna) for oneself, the former seeking to share it with all others.

> Can there be bliss when all that lives must suffer?
> Shalt thou be saved and hear the whole world cry?
> (*The Voice of The Silence*, 307)

in order that the greatest number may with the greatest ease and safety come by it, (3) application should be made to Moral Philosophy and to the science of the Education of Children. And because health is not an unimportant means to obtain this end, it is necessary to build up, (4) a whole Medicine. And because many things which are difficult, are rendered easy by art, and we can thereby gain much time and benefit, therefore, (5) is Mechanics in no way to be despised. But before all else, (6) a method must be thought out to improve the understanding, as far as possible from the beginning, so that it may more happily and in the highest degree without error, understand things. From this any one may see that I wish to direct all sciences towards one end and aim, namely to attain the highest human perfection, and therefore must all those things in the sciences which do not advance us towards this our end and aim be rejected, that is in one word, all our works or actions together with our thoughts must be directed towards this end.

Rules of Life

But because, while we take pains to pursue it, and devote ourselves to guide the understanding along the right way, we must needs live, therefore we are compelled before all else to accept certain rules of life as good for our purpose, namely these:

1. To speak according to the comprehension of the vulgar, and to do all those things which will not hinder us from attaining our aim. For we can obtain great advantage from this that we adapt ourselves as far as possible to their comprehension. Add to this that thereby they may lend friendly ears to listen to the truth.[1]

[1] This is also a very important idea in Mahāyāna Buddhism, called upāya-jñāna, or the art of Skilful Means. Through his great compassionate heart,

2. To enjoy so much of the delights of life as is sufficient to maintain health.[1]

3. Finally, to seek only so much money, or any other goods, as suffices to preserve life and health, and to follow such civic customs as are not opposed to our aims.

The Power of Reason[2]

We shall now treat of the power of reason and first show how reason alone may avail against the passions, then what freedom of mind or happiness is, from which things we shall learn how much mightier the wise man is than the ignorant, and before all, how much and what kind of authority mind and reason have over the passions to master and moderate them. For, we have not absolute authority over them. Because the power of the mind is determined by the understanding alone; therefore the remedies against the passions, which all indeed feel but do not observe correctly nor see clearly, will also be determined from the knowledge of the mind alone, and from it also all those things will be derived which regard man's happiness.

Separate Passion from its Cause[3]

If we separate an emotion or passion of the mind from the thought of its external cause and join it instead with other

which felt itself beating in union with the hearts and minds of all other creatures, the Buddha always found means to adapt his teachings to the understanding of all and each of his hearers, not preaching to them from an inaccessible height of abstract philosophy and metaphysics, but descending down to the practical needs of his audience, speaking their language, and so winning the friendly ears of all and sundry. In this way is to be understood what is sometimes said of the Great Teachers' "speaking in many languages," that is to say, of their being understood by "every one in his own language."

[1] See the previous instalment, p. 92-3.

[2] Preface to *Ethica* V.

[3] Pro. 2.

thoughts then the love or hate towards that external cause, as also the wavering of the mind which arises from such passions, will cease to be.

Understand the Passions[1]

A passion ceases to be a passion as soon as we form a clear and distinct idea of it, and therefore, the more we know of it the more power we have over it and the less we suffer from it.

[2] Every one has the power clearly and distinctly to understand himself and his passions, if not absolutely then at least partly. Consequently he is able to contrive that he suffers least from them. Principal care should therefore be given to this that we learn to know every passion clearly and distintly so far as possible. Thus the mind may be led away from the passion to think only of such things as it can perceive clearly and distinctly and with which it entirely agrees. Thereby the passion itself is separated from the thought of its external cause and joined to true thoughts. From which will follow, not only that love, hate, desire, etc., cease to be but also that other passions or desires which usually arise from such a passion, cannot come to excess but are kept within bounds.

First it is to be observed that it is one and the same desire which makes man act as well as suffer.[3] For example, human nature is thus constituted that every one desires all

[1] Pro. 3.

[2] Pro. 4.

[3] "Suffer" here means the exact opposite of "act," in the same way as "passions" are the exact opposite of "actions." Desires can make us either "active" or "passive," make us "do" or "undergo" something. This depends on whether they arise from within, or are aroused from without. Spinoza calls the former "guided by reason," the latter "not guided by reason", but for example by greed, lust, fame.

others to live according to his way of living, which desire in a man who is not guided by reason is a passion called ambition, and not differing much from pride. In a man on the other hand who lives by the dictates of reason it is an action or virtue called piety. In this manner all cravings or desires are passions only in so far as they arise from inadequate ideas. But the same are counted as virtues when they are called or brought forth by adequate ideas.

To return now to that from which I have digressed, we cannot think of a better remedy against passions than true knowledge of them, which it is in our power to obtain. For, the mind has no other power than the power to think and to form adequate ideas.

Understand that All Things are Necessary[1]

In so far as the mind understands that all things are necessary in so far has it greater power over them or suffers less from them.

The more this thought that all things are necessary dwells on single things of which we have a more distinct and vivid impression, the greater is this power of the mind over the passions. Which is also affirmed by experience. For we see that the sorrow for some possession which has been lost is softened as soon as the man who lost it realizes that it could by no means have been preserved. So also we see that nobody pities infants because they cannot speak, or walk, or reason, or have so many years to live as it were unknowing of themselves. But if most children were born as adults, then every one would pity infants, for then he would consider the infant not as a natural and necessary thing but as a failure or sin of Nature.

[1] Pro. 6.

Passions Contrary to Our Nature[1]

As long as we are not harassed by passions contrary to our nature so long have we the power of arranging and interlinking the passions of the body in the order prescribed by the understanding.

The best we can do so long as we have not a perfect knowledge of our passions, is to think of the right way of living or of certain rules of life, so that they may widely influence our imagination and be always on hand. For example, as one of the rules of life we have stated that hate is to be conquered by love or generosity but not by returning hate for hate. In order however that we may always have this precept of reason ready at hand whenever it may be needed, we should often think of and meditate on the common injustices of men and how and in what way they may be counteracted by generosity, for thus we shall join the images of the injustices to the images of these rules of life, so that the latter will always be present in our mind whenever an injustice is done to us. And if we thus have always in mind the rule of what is really for our good, and also the good that follows from mutual friendship and common society, and further that from the right way of living springs the highest quiescence of mind, and that men as well as all other things act from the necessity of Nature—then the injustice or the hate which actually springs from it, will occupy the least part of the imagination and will be easily mastered. Or, if the anger which usually arises from the greatest injustices is not so easily mastered, still it may be mastered, though not without some wavering of mind, in a much shorter length of time than if we had not premeditated these things.

[1] Pro. 10.

In the same way we have to think of courage in order to put away fear, that is to say to enumerate and often to represent to ourselves the common dangers of life, and how by presence of mind and fortitude they may best be avoided and overcome. But it is to be observed that in the ordering of our thoughts and representations we must always pay attention to those things which in every thing are good, so that thus we may always be determined to act by the emotion of joy. For example, if somebody sees that he runs too much after glory, he should think of its right use, and to what end it should be pursued, and by what means it ought to be acquired, but not of its abuse and vanity and human inconstancy or other such things, of which nobody thinks than the sick of mind only. For by such thoughts the ambitious are then most afflicted when they despair to obtain the honour which they are seeking. And while they spew forth their rage, they want to appear wise. From which it is evident that those are the greatest lovers of glory, who clamour most of its abuse and of the world's vanity. Nor is this private to the ambitious only, but common to all to whom destiny is adverse, and who are impotent of mind. For the poor miser does not cease to talk of the abuse of money and the vices of the rich, which has no other effect than to afflict himself and to show to others that he not only bears his own poverty but also the wealth of others with a discontented mind. So also those who are ill received by their love think of nothing else than the inconstancy of women, of their false mind, and their other well-known failings, all which thoughts however they immediately send back into oblivion as soon as they are again well received by their love. He who thus tries to moderate his passions and desires, solely from love of freedom, he will strive as much as he can to know the virtues and their causes, to fill the mind with the delights arising from the true knowledge of them, and least of all to contemplate men's vices, to revile men, and to delight in a kind of false freedom. And he who will observe and practise these things diligently, for they are not so difficult, he will certainly in a short length of time be able to bring most of his actions under the reign of reason.

The Love of God

[1] The mind can reduce each and all of the affects of the body, or the images of things, to the idea of God. For, everything that is, is in God, and without God can neither be nor be conceived. [That is to say, to have an adequate and correct or " clear and distinct " idea of a thing, we have to follow it up or bring it back to and thus connect it with the idea of God. As long as this connection is not laid, the idea of the thing is still inadequate and incorrect or " confused and fragmentary."]

[2] He who understands clearly and distinctly himself and his affections loves God, and so much the better does he love him as he better understands himself and his affections. [To know one's passions is to know oneself (II, 19, 23), to know oneself is to come to greater perfection (III, 53), to come to greater perfection is joy (III, 11), and joy with the accompanying thought of its external cause is love (III, App. 6). Therefore, as more and more of our passions are getting adequately known to us, or reduced to God, more and more love towards God will be engendered in us. And if all the affections of the body are thus reduced to God, then]

[3] This love towards God must occupy the mind most.

[1] Pro. 14.
[2] Pro. 15.
[3] Pro. 16.

[1] God is free from passions, nor is he affected by the emotions of joy or sorrow. Therefore, so to say, God neither loves nor hates anybody.

[2] Nobody can hate God, and love towards God can never change into hate towards God. For no sorrow can accompany the idea of God. But it may be objected that God being understood as the cause of all things, he must be considered also as the cause of sorrow. But to this I answer that in so far as we understand the cause of sorrow, in so far it ceases to be a passion, that is, it ceases to be a sorrow [and is replaced by joy]. And therefore, in so far as we understand God to be the cause of sorrow, in so far do we rejoice. [That is to say, a sorrow gone is a joy gained, and joy lost is a sorrow the more. The mind cannot be empty or indifferent. It is always filled either with joy or sorrow, it is always either active or passive, creative or suffering. There is no other state. Joy and sorrow are as it were always pressing against each other, and whenever one gives way, the other takes its place.]

[3] He who loves God cannot strive that God may love him in return. For then God would not be God (Pro. 17).

[4] This love towards God cannot be stained by the passions of envy or jealousy but grows the stronger the more people we imagine joined to God by this same bond of love. [For this love towards God is the highest good and therefore we cannot but desire that all may share in it, which absolutely excludes envy or jealousy. On the contrary, it will grow the stronger the more our mind is occupied with thoughts of other people sharing in it.] There exists no passion which is directly opposed to this love, by which this love itself might be destroyed. Of all passions this love towards God is the most constant, nor in so far as it is connected with the body can it be destroyed except together with the body. But of what nature this love is, when solely connected with the mind, we shall see later.

[1] Pro. 17.
[2] Pro. 18.
[3] Pro. 19.
[4] Pro. 20.

Remedies against Passions

From all this it follows that the mind, considered in itself alone, has power over the passions,

I. in the knowledge itself of the passions;

II. in that which separates the passion from the confused thought of its external cause;

III. in the time by which the emotions that are connected with things well understood surpass those thoughts which are connected with things confusedly and fragmentarily conceived;

IV. in a multitude of causes by which affections connected with things of general properties or with God are strengthened;

V. finally, in the order and mutual concatenation which the mind is able to give to its passions.

But that this power of the mind over the passions may be better understood, there is first to be observed that we call passions great when we compare the passion of one man with the passion of another, and see one more than another afflicted with the same passion; or when we compare the passions of one and the same man amongst themselves and find the same man more affected or moved by one passion than by another. For the force of any passion is determined by the power of the external cause as compared with our own power over it. But the power of the mind is determined solely by its knowledge; its impotence or passion on the other hand is estimated solely by the absence of knowledge or by

that through which we call an idea inadequate. From which follows that the mind whose greatest part consists of inadequate ideas suffers most, so that it is distinguished by what it suffers more than by what it does. And that on the on the other hand that mind does most whose greatest part consists of adequate ideas, so that though this one may have as many adequate ideas as another, yet he is distinguished by having more such thoughts as belong to human virtues than such as prove human impotence. Further it is to be remarked that the mind's sorrows and misfortunes draw their origin preferably from an excessive love for something which is subject to multifarious changes and of which we can never be master. For nobody is solicitous or anxious for anything which he does not love, nor do injustices, suspicions, enmities, etc. arise except from love for things of which nobody in truth can be truly master. From which therefore we easily see what power clear and distinct knowledge which has its foundation in the knowledge of God himself, has over the passions, which namely in so far as they are passions are destroyed by it, if not absolutely, then at least so far that they take up the least part of the mind. It further gives birth to a love for an immutable and eternal thing of which we are in truth fully master and this love cannot therefore be corrupted by any of the evils which are inherent in common love but can always become stronger and stronger and fill up the greatest part of the mind and widely influence it.

The Human Mind

[1] In God there is necessarily an idea which expresses the essence of this and that human body under the aspect of eternity.

[1] Pro, 22.

OFFICE 2 OCT 1942 BOOKS M D

[1] The human mind cannot be absolutely destroyed with the body but something of it which is eternal remains. But it cannot be that we remember to have existed before the body, neither can eternity be defined by time or have any relation with time. But nevertheless do we feel that we are eternal. For, the mind does no less feel those things which it conceives in the understanding than those which it remembers. For, the eyes of the mind by which it sees and observes things are proofs in themselves. Therefore, although we do not remember that we have existed before our body, yet do we feel that our mind in so far as it involves the essence of the body under the aspect of eternity is itself eternal and that this its existence cannot be defined by time or explained by duration. Our mind therefore can be said to have duration and its existence can be defined by a certain time only in so far as it involves the actual existence of the body and so far only has it the power of determining the existence of things in time and of conceiving them under the aspect of duration.

Understanding and Intuition

[2] The better we understand individual things the better we understand God.

[3] It appears clearly that we perceive many things and form universal notions.

I. From individual things represented by the understanding to the senses in a mutilated, confused and disorderly manner and such perceptions I have therefore been wont to call knowledge from vague experience.

II. From signs, for example when we remember things from having heard or read certain words, and form certain

[1] Pro. 23.
[2] Pro. 24.
[3] Pro. 40 of Part II.

ideas of them similar to those words, through which ideas we imagine or fancy things. Both these ways of contemplating things I shall hereafter call opinion or fancy.

III. From our having common notions and adequate ideas of the properties of things and I shall call this reason.

IV. Besides these two kinds of knowledge there is a third which we shall call intuitive knowledge. And this kind of knowledge proceeds from an adequate idea of the formal essence of certain attributes of God towards the adequate knowledge of the essence of things.

All this I shall explain by one example. Let there be three numbers from which a fourth is to be obtained which shall be to the third as the second is to the first. Merchants will not hesitate to multiply the second by the third and to divide the product by the first, namely because they have not yet forgotten what they have heard from the teacher without any demonstration (II), or because they have found it so with the smaller numbers (I), or by force of the demonstration of Proposition 19, Book 7, of Euclid, namely by the common property of proportions (III). But with the smallest numbers there is no need for all this. For example, if the numbers 1, 2, 3 are given, nobody fails to see that the fourth proportionate number is 6 and this is seen much clearer because from the proportion itself, which by one intuition we see the first bear to the second, we conclude the fourth itself (IV).

[1] The highest striving of the mind and its highest virtue is to understand things by the intuition.

[2] Our mind, in so far as it knows itself and the body under the aspect of eternity, has necessarily a knowledge of

[1] Pro. 25.
[2] Pro. 30.

God and knows that it is in God and is conceived through God. For, to conceive things under the aspect of eternity is to conceive things in so far as they are conceived through the essence of God as real beings or in so far as through the essence of God they involve existence.

[1] The intuition depends upon the mind as its formal cause in so far as the mind itself is eternal. The more powerful therefore every one's intuition is, the deeper he is conscious of himself and of God, that is, the more perfect and the happier he is.

[2] From this intuitive knowledge arises the highest possible patience or peace of mind.

The Understanding Love of God

[3] Whatever we understand by the intuition, in that we delight and this with the accompanying idea of God as the cause. From the intuition therefore necessarily arises the understanding love of God. For from the intuitive knowledge of God arises joy accompanied by the idea of God as the cause, that is, the love of God,[4] not in so far as we fancy him to be present in time but in so far as we understand him to be eternal. Although this love towards God has no beginning, yet it has all the perfections of love as if they had arisen gradually. The mind has had these same perfections eternally and that with the accompanying idea of God as the eternal cause. If joy consists in the transition to a greater perfection,[5] happiness must certainly consist in this that the mind is endowed with perfection itself.

[1] Pro. 31.
[2] Pro. 27.
[3] Pro. 32-33.
[4] Love is joy with the accompanying idea of the eternal cause (Def. 6 of the Emotions).
[5] Def. 2 of the Emotions.

[1] No love except understanding love is eternal. If we consider the common opinion of men we shall find that they are rightly conscious of the eternity of their minds but they confound it with duration and attribute it to imagination or memory which they believe to remain after death.

God's Love Towards Himself

[2] God loves himself with infinite understanding love. The understanding love of the mind towards God is the very love of God with which he loves himself, not in so far as he is infinite but in so far as he can be unfolded through the essence of the human mind considered under the aspect of eternity, that is, the understanding love of the mind towards God is part of the infinite love with which God loves himself. Hence it follows that God's love towards men and the mind's understanding love towards God are one and the same.

[3] There is nothing in Nature which is contrary to this understanding love or which can bring it to nought.

Reason, Intuition and Death

[4] From this we clearly understand in what consists our well-being, happiness or freedom, namely in the constant and eternal love towards God or in God's love towards men. And this love or happiness, whether it has reference to God or to the mind, can rightly be called patience or peace of mind. Because the essence of our mind consists only in knowledge, of which the beginning and the foundation is God, hence it is clear to us why and how our mind, as regards its essence and

[1] Pro. 34.
[2] Pro. 35-36.
[3] Pro. 37.
[4] Pro. 36.

existence, follows from the divine Nature and continually depends upon God. This shows how the knowledge of individual things, that I said to be of the intuition, is much more powerful and better than the universal knowledge, that I have said to be of the reason.

[1] The more things the mind understands by reason and intuition, the less it suffers from evil passions and the less it fears death, for death does the less harm, the more the knowledge of the mind is clear and distinct, and consequently, the more the mind loves God. Again, because from the intuition arises the greatest patience, hence it follows that the human mind can be of such a nature that, what of it perishes with the body, compared with what of it remains, is of no consequence whatever.

[2] He who has a body capable of many things, has a mind the greater part of which is eternal. Because human bodies are capable of many things, there is no doubt but that they may be of such a nature as has reference to minds that have great knowledge of themselves and of God and whose greatest or principal part is eternal and therefore should hardly fear death.

Perfection and Action

[3] The more perfection any thing has, the more it acts and the less it suffers; and conversely, the more it acts, the more perfect it is. Hence it follows that the part of the mind which remains after death, however much or little this may be, is more perfect than the rest. For, the eternal part of the mind is the understanding through which alone we act. But that

[1] Pro. 38.
[2] Pro. 39.
[3] Pro. 40.

part which perishes is the fancy or imagination through which alone we suffer. From this it is apparent that our mind, in so far as it understands, is an eternal mode of thought or knowledge which is determined by another eternal mode of thought and this again by another and so on to infinity, so that they all together constitute the eternal and infinite understanding of God.

Piety and Religion, Valour and Generosity

[1] Even if we did not know that our mind is eternal, yet we should hold piety and religion, and absolutely all those things which are related to valour and generosity, higher than all else. The common conviction of the vulgar seems to be different. For, most people seem to believe that they are free in so far as they are allowed to yield to their lusts, and that they renounce their right in so far as they are bound to live according to the prescripts of the divine law. They therefore believe that piety and religion and absolutely everything which is related to fortitude of mind, are burdens which after death they hope to lay down and to receive a reward for their servitude, namely for their piety and religion. Nor by this hope alone but also and chiefly for fear, namely that after death they will be punished with dire torments, are they induced to live according to the prescripts of the divine law, as much as their feebleness and impotent mind permits. And if this hope and fear were not in men, and if on the contrary they believed that their minds perish with the body, and that for the miserable creatures worn out by the burden of piety there does not remain any longer to live, they would turn to their own inclination, direct everything by their lust, and obey fortune rather than themselves. All this seems to me no less

[1] Pro. 41.

absurd than if a man, because he does not believe it possible to feed his body forever with good food, should desire to satiate himself with poisonous and deadly things, or because he sees that the mind is not eternal or immortal, should therefore rather wish to live mindless and without reason, all which is so absurd that it hardly deserves to be mentioned.

Happiness is Virtue

[1] Happiness is not the wages of virtue but virtue itself, nor do we enjoy happiness because we restrain our lusts but on the contrary, because we enjoy happiness therefore are we able to restrain our lusts. From all this it is apparent how powerful is the wise man and mightier than the ignorant who is driven by lust only. For, the ignorant man, besides being agitated in many ways, never obtains true peace of mind, and he lives moreover as it were unconscious of himself, of God, and of things, and as soon as he ceases to suffer he also ceases to be. The wise man on the other hand is scarcely moved in his mind by external causes but is conscious of God, of himself, and of things by a certain eternal necessity, and he never ceases to be but always possesses true peace of mind.

If the way which I have shown to lead to this seems very hard, yet it can be found. And it must indeed be very hard to be so seldom found. For, if our well-being were so near and were procurable without great labour, how could it then be that it is neglected by almost all? But all things are as difficult as they are rare.

THE IDENTIFICATION OF GOSVĀMI NṚSIṀHĀS'RAMA OF DARA SHUKOH'S SANSKRIT LETTER WITH BRAHMENDRA SARASVATI OF THE KAVĪNDRA CANDRODAYA (BETWEEN A.D. 1628 AND 1658)

By P. K. Gode, M.A.

Dr. C. Kunhan Raja [1] published in 1940 an interesting sanskrit letter of Mohamed Dara Shukoh, the son of Shah Jahan and half-brother of Aurangzeb. The particulars of this letter as given by Dr. Raja may be noted below :

(1) The letter is " written to Gosvami Nṛsiṁha Sarasvati [2] as noticed in lines eleven to thirteen of Section (24)."

(2) It is " more an address than a letter."

(3) Its MS. is in the Adyar Library (No. XI. D. 4) [Vide p. 2 (b) of *Adyar Cata.* II, 1928 and MS. No. 3111 of R.A.S.B. Cata, IV, as also *Kavīndrācārya Sūcī*, G.O.S. Baroda, No. XVII, Preface. See also, *Ind. Office Cata.* VII, (1904) MS. No. 3947 on p. 499 and Mitra's *Notices* X, MS. No. 4028].

(4) The MS. bears the date *Saṁvat* 1805 (1748 *A.D.*) " मितिराश्विनशुक्लतृतीयायां संवत् १८०५ अष्टादशशतोत्तरपञ्चमाब्दे " This cannot be the date of the letter. It

[1] Vide pp. 87 to 94 of *Adyar Library Bulletin*, Vol. IV, Pt. 3, October 1940.

[2] The text of Dara Shukoh's letter reads " गोस्वामि नृसिंहाश्रमेषु "

must be the " date of transcription or more probably the date given should be Saṁvat 1705 (1648 *A.D.*) if it is Dara Shukoh's date."

(5) The letter of Dara Shukoh must have ended with Section (24)—" इति अष्टाक्षरमन्त्रपूर्वका नमस्काराः सन्ति " ॥ २४ ॥ The remainder (Sections 25 to 31) must be another letter by one रामानुज and it mentions a letter from साहजीक, who may be साहजी of Tanjore (1684-1711 *A.D.*) or Shah Jahan (1628-1658 *A.D.*).

(6) Both the letters are found in the same MS.

(7) There is no need to alter the date " Saṁvat " 1805 as it is reasonable to take it as the date of transcription.

I am concerned here with the first of these letters which gives the name of *Dara Shukoh* and the addressee *Nṛsiṁhāśrama* at the end of Section 24, which reads as follows: " . . . . सच्चिदानन्दस्वरूपेषु महायतिवरभूपेषु परिकल्पितनिर्विकल्पसमाधिविध्वस्तसंसारमहाश्रमेषु श्रीगोस्वामिनृसिंहाश्रमेषु प्रकटितपरमानन्दसंदोहतत्वज्ञानदूरीकृतमहामोहसमवगतसप्तभूमिकासमारोहमहम्मददाराशिकोहकृता ओन्नमोनारायणायेत्यष्टाक्षरमन्त्रपूर्वका नमस्काराः संति ॥ २४ ॥

I propose to identify " गोस्वामिनृसिंहाश्रम " with ब्रह्मेन्द्रसरस्वती who was a resident of Benares and a contemporary of Shah Jahan (1628-1658 *A.D.*). My evidence for the proposed identification is as follows :

(1) There is a निर्णयपत्र [1] dated S'aka 1579 (= A.D. *1657*) endorsed by about 75 learned Brahmins of

[1] Vide p. 78 of चितळेभट्टप्रकरण by R. S. Pimputkar, Bombay, 1926 " मुक्तिमंडपांतील निर्णय शक. १५७९ सन. १६५७."

Benares who had assembled to settle the Caste dispute about the देवर्षि Brahmins. This निर्णयपत्र of *A.D. 1657* contains the following endorsements :

(1) "संमतार्थोऽयं पूर्णेन्द्रसरस्वती यते:"

(22) "संमतश्चार्थोऽयं ब्रह्मेन्द्रसरस्वत्याख्ययतेर्नृसिंहाश्रमस्य" ।

It is clear from the second endorsement quoted above that there lived at Benares in *A.D. 1657* a Sanyāsin called नृसिंहाश्रम[1] who was more popularly known as "ब्रह्मेन्द्रसरस्वती." He was also contemporary of another Sanyāsin "पूर्णेन्द्रसरस्वती" whose endorsement appears first on the above निर्णयपत्र, which is endorsed by such worthies as गागाभट्ट, खण्डदेव etc.

(2) Rāmāśrama quotes Bhaṭṭoji Dīkṣita[2] in his *Durjanamukha-Capeṭikā*. Bhaṭṭoji's career ended about *A.D.* 1620. Rāmāśrama[3] is, therefore, later than Bhaṭṭoji. He is also later than पूर्णेन्द्रसरस्वती and ब्रह्मेन्द्र सरस्वती as these persons are mentioned by him in his दुर्जनमुखचपेटिका (B.O.R.

[1] This नृसिंहाश्रम is different from नृसिंहाश्रम, the *Guru* of Bhaṭṭoji Dikṣita, who composed works in *A.D.* 1547 and 1558 (Vide my paper on Bhaṭṭoji's date in *Annals* (Tirupati), Vol. I, (1940) pp. 117—124.

[2] Folio 2 of B. O. R. Institute MS. *No. 139 of 1891-95.* "भट्टोजिदीक्षितैः भागवतं स्वीकृतम्."

[3] One रामाश्रम composed a work तत्वचन्द्रिका (MS. No. *2906* described by R. Mitra, *Notices*, X, Calcutta, 1888). He was a pupil of one नृसिंहाश्रम (colophon :—"इति परमहंसपरिव्राजकाचार्यभगवन्नृसिंहाश्रमपूज्यपादशिष्य श्रीरामाश्रमविरचिता तत्वचन्द्रिका संपूर्णा। शकाब्दा: १६७८") who is *earlier* than *1756 A. D.* Is this नृसिंहाश्रम identical with नृसिंहाश्रम (*A. D. 1547, 1558*) *or* with नृसिंहाश्रम (alias ब्रम्हेन्द्रसरस्वती) endorsing a निर्णयपत्र in *A. D. 1657* at मुक्तिमंडप in Benares ?

Institute MS. *No. 139 of 1891-95*, folio 2—पूर्णेन्द्रब्रह्मेन्द्रसरस्वत्यादिभि:") He may have been a junior contemporary of पूर्णेन्द्र and ब्रह्मेन्द्रसरस्वती quoted by him as authorities.

(3) The *Kavīndra Candrodaya*, Poona, 1939 (between *A.D.* 1628 and 1658) contains the following tribute to कवीन्द्राचार्य सरस्वती from his contemporary of Benares :

P. 29—"स्वस्ति श्रीमत्समस्तगुणरत्नाकरेषु . . . . . . सार्वभौमप्रभृतिसकलमहीपालसंतोषावहसकलकलाविराजमानेषु ४ महोदारमहाशयपरमाप्त श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीप्रभुवरेषु ९ ॥ ब्रह्मेन्द्रसरस्वतीनाम् ॥

P 2—श्रीकृष्ण उपाध्याय refers to पूर्णेन्द्र and ब्रह्मेन्द्र in his description of कवीन्द्राचार्य which reads :

"विख्यातकीर्ति: पूर्णेन्द्रब्रह्मेन्द्राद्यभिनन्दित:" ।

P. 24—Pūrṇendra and Brahmendra are again mentioned as leaders of the Sanyāsins of Benares in the following line in the कवीन्द्रचन्द्रोदय—

"ब्रह्मेन्द्रपूर्णेन्द्रयतीन्द्रवृन्दमुख्यैरशेषैरभिनन्द्यमान: " We may compare the epithet 'यतीन्द्रवृन्दमुख्य" as applied to ब्रह्मेन्द्रयति here with the epithet "महायतिवरभूप" used by Dara Shukoh in his address to नृसिंहाश्रम ।

The foregoing evidence may now be briefly recorded as follows :

A.D. 1628-1658—Brahmendra Sarasvatī was a pre-eminent Sanyāsin of Benares, highly respected by his contemporaries as shown by references to him

in the कवीन्द्रचन्द्रोदय[1] । (MS. of A.D. *1678*) a contemporary record of Shah Jahan's time.

A.D. 1620-1660—Rāmāśrama, the author of दुर्जनमुखचपेटिका, who was possibly a junior contemporary of ब्रह्मेन्द्रसरस्वती refers to him in this work.

A.D. 1628-1658—Dara Shukoh in his address to नृसिंहाश्रम calls him यतिवरभूप, an expression similar to the expression "यतीन्द्रवृन्दमुख्यैः applied to ब्रह्मेन्द्र in the कवीन्द्रचन्द्रोदय in which the contact of कवीन्द्राचार्य with Shah Jahan and Dara Shukoh is expressly stated on p. 23 as follows:

"येन श्री साहिजाहाँ नरपतितिलकः स्वस्य वश्यः कृतोऽभूत ।
किं चावश्यं प्रपन्नः पुनरपि विहितः शाहिदाराशकोहः ॥"

A.D. 1657—The निर्णयपत्र of A.D. *1657* drawn up at मुक्तिमण्डप in Benares discloses for the first time that ब्रह्मेन्द्रसरस्वती is identical with नृसिंहाश्रम ("ब्रह्मेन्द्रसरस्वत्याख्ययतेः नृसिंहाश्रमस्य") ।

In view of the above contemporary evidence of the *Kavīndra Candrodaya*,[2] the *Durjanamukha Capeṭikā* of one Rāmāśrama, Dara Shukoh's Sanskrit Address and the *Nirṇayapatra*[3] drawn up at Muktimaṇḍapa in Benares, I am

[1] The Calcutta MS. of the कवीन्द्रचन्द्रोदय (Mitra's *Notices*, II, MS. No. 815) is dated A.D. *1678* (Saṁvat 1734). Vide p. 1 of Intro. by H. D. Sharma and M. M. Patkar to कवीन्द्रचन्द्रोदय.

[2] Vide my paper on "Bernier and Kavīndrācārya Sarasvati at the Mughal Court"—*Annals* (Tirupati), Vol. I, pt. 4, pp. 1—16.

[3] This is a valuable document as it contains the endorsements of about 75 learned men of Benares who lived in the middle of the 17th century. Though this document is published in the Marathi book—"चितळेभट्टप्रकरण" by R. S. Pimputkar in 1926 I propose to

inclined to believe that गोस्वामिनृसिंहाश्रम to whom Dara Shukoh sent his Sanskrit address is no other than ब्रह्मेन्द्रसरस्वती referred to in contemporary documents by this popular name.

Dr. Hara Datta Sharma and Mr. M. M. Patkar[1] make the following remarks regarding ब्रह्मेन्द्रसरस्वती of the *Kavīndra Candrodaya*:

"51. *Brahmendra Sarasvatī*, pupil of Devendra and the author of the *Vedāntaparibhāṣā* (*CC.* I, 389[a]) and *Advaitāmṛta*[2] (*CC.* II, 88[a])."

These remarks need to be examined in the light of the evidence brought forth in this paper.

edit it again as an appendix to one of my projected papers with historical notes on the identification of at least some of these learned men. It may be noted here that some of the contributors to *Kavīndra Candrodaya* are signatories to this निर्णयपत्र of A.D. 1657.

[1] *Kavīndra Candrodaya*, Poona, 1939, Intro., p. ix.

[2] The India Office MS. of अद्वैतामृत indicates writing of the "*17th century*" (Vide p. 771 of *I.O. Cata.*, IV, 1894—MS. No. 2405).

A LIST OF MANUSCRIPTS

INTRODUCTION

IN the following pages we give a list of manuscripts in the possession of Trichinopoly Krishna Iyer of Negapatam, as is noticed in a copy of it in the Library. This copy is not entered in the catalogue of the Adyar Library in 2 volumes published in 1926 and 1928. It is a small note book in quarto size with a thick wrapper. It is written in Grantha script with country ink and the writing is getting faded. The title is given on the outside of the wrapper cover as *An Index to Sanskrit Literature* and under this there is the entry " very valuable." In Grantha script is also written " grandha jāptā", *i.e.* " collection of books." There is on the outside of the wrapper the round label of the Library with the shelf-number IX. F. 14. This number is also given on the square label of the Library on the inside of the wrapper cover. On the first page of the first sheet left blank, there is written in copying pencil as follows :

Catalogue of MSS. at the private Library of Trichinopoly Krishna Iyer's House at Negapatam.

This first sheet is white paper. The body of the book is light green paper. One such sheet is also left blank and on the second of the green sheets the list begins. The list is given in two columns. In most cases there is writing only on

one page; but occasionally both pages are utilised. Sometimes only a part of a page has writing. The works are arranged under subject-headings. There is also a list of printed books in the collection, which we are not giving here. The list is not noticed by Oppert. We tried to get some information about the owner, but were not able to get any clue in the matter. There is no way of ascertaining the date when this list was made or the person who made it. The wrapper cover must once have been used to send a Book-Post Parcel to Reverend H. Little, Wesleyan Mission, Negapatam, as this address is still clear on the wrapper. There is also the entry " amped (evidently part of stamped) six annas." " Book-Post " is also retained on the wrapper. There are bits of postage stamps, but their value and the date of the post-office seal cannot be ascertained.

The list contains many names that are rare. Under Nighaṇṭus the entries Hari and Viṣṇu are unknown works. Whether Kathākos'a is a lexicon is not certain. Vācaspatya *Bṛhadabhidhāna* is the work of Taranatha Tarkavachaspati printed during the life-time of the author (1873 A.D). The list probably refers to the printed edition of this and the mention of it among MSS. here is a mistake. *Bommakhaṇḍīya* is a mistake for *Bommagaṇṭīya*, the commentary of Bommagaṇṭi Appaya on the *Amarakos'a*. *Das'arūpaka* (if it is a lexicon), *Sindhuyogasaṃgraha*, *Nārāyaṇīya* and *Darpaṇa* are rare works. It is not known if the *Dhanañjayavijaya* in the list is the same as the lexicon Dhanañjaya.

Among Kāvyas it is not known what *Kāvyasaṃgraha* is. *S'atakandharavijayādiṣaṣṭikāvyās* are really interesting and hitherto unknown. *Satyāprīṇana*, *Kātyāyanīpariṇaya*, *Kavikulānanda*, *Govardhanoddharaṇa*, *Vidhavāvis'varūpa*, *Ramomāhasana*, *Saudharma* and *Prahasana* also deserve mention as

rare works. The author of *Mallikāmāruta* is given as Daṇḍin, which name is a mistake for Uddaṇḍa. The author of *Candrāloka* is mentioned as *Kālidāsa*.

Under Alaṃkāra, etc. *Mānasollāsa* and *Abhilaṣitārthacintāmaṇi* refer to one and the same work. *Chandaḥprastāras'ekhara* of Veṅkaṭarāya is a hitherto unknown work. *S'abdastomamahānidhi* is known to us, but not *Chandaḥstomamahānidhi* which is mentioned here. The latter is perhaps a mistake for the former. *Ekadvyādilagakriyāvāntaravicāragrantha* of Rājagopālarāya, *Bharatas'rutirañjanīya*, *Sāhityapārijāta*, *Abhinayakolāhala*, *Jaiminīyavṛtti*, (if a work on Alaṃkāra or Chandas) and *Netrānanda* are some of the rare works in this section. *Vāṇībhūṣana*, attributed here to Bhavabhūti, is probably the same as the work of Dāmodara which is printed in the Kāvyamālā Series, Bombay. *Citraratnākara* is the work of Cakrakavi. It is not known what works are meant by *Bharata* and *Anekārthadhvaṇimañjarī*. *Bharatārṇavapota* is here mentioned for the first time and nothing is known about it. *Vālmikirṣipraṇītasūtra* may be the work on Prākṛt grammar attributed to him.

In the section called Ādikāvyas *Durvāsarāmāyaṇa* and *Saṃvidrāmāyaṇa* are works on which we have no information at present. *Tattvasaṃgraharāmāyaṇa* is noticed by Aufrecht (*C.C.*, I. 220).

The Purāṇas are given separately as S'aiva etc. in the list. *Nandikes'vara Upapurāṇa* is probably the *Nandipurāṇa* which is known to us only through quotations.

So far only the *Mahābhārata* and the *Rāmāyaṇa* are known to us as Itihāsas. A third work *viz.* *S'ivarahasya* is also here called Itihāsa.

Mṛcchakaṭikaṭīkā is wrongly included among Smṛtis. The collection, it will be found, is rich in Smṛtis.

Mallikāmāruta of Uddaṇḍa is again mentioned under Tarka by mistake.

Bhārgavasūtra is a rare work in the Jyotiṣa section.

We do not know anything about a *Bṛhatsiddhāntakaumudī*. It may be a mistake for the *Siddhāntakaumudī* of Bhattoji. It may be noted that the *Laghusiddhāntakaumudī* is not mentioned in the list and the *Kaumudī* mentioned here is perhaps the *Laghusiddhāntakaumudī* of Varadarāja. *Dhātuparis'uddhi* is a hitherto unknown work. *Vṛttidīpikā* may be the same as the *Vṛttidīpikā* of Mauniḳṛṣṇa, published in the Saraswati Bhavana Texts, No. 29. Aufrecht (*C.C.*, I. 598) mentions this, but is not sure which subject it pertains to. He thinks it pertains to Alaṃkāra. *Tarkacandrikā* in the list is probably not a work on grammar. *Vajrataṅkīya* seems to be the Nyāya work of this name.

Among Vedānta works *Pañcadas'aprakaraṇa* may be only *Pañcadas'ī*. We have at present no information regarding *Saptadas'aprakaraṇa*, *Saptaprakaraṇa* and *Pañcaprakaraṇa*. *Pañcīkaraṇa* is noticed by Aufrecht (*C.C.*, I. 318) and is known to us. Some *Stotras* are wrongly mentioned in this section of the list. *Nyāyakusumāñjali* may be the work of Udayana which must be under Nyāya. There is a *Kusumāñjali* separately mentioned (same work ?). *Saṭīkanidāna* may be *Mādhavanidāna* (Āyurveda) or the Nidāna section of some other Āyurvedic work which is wrongly listed up under Vedānta. *Lalitavistara* is the Buddhist work. *Caitanyacandrodaya* is the Nāṭaka by Kavikarṇapūra. *Advaitānandapariccheda* of Rāmakṛṣṇa appears to be a rare work. *Nyāyavārtika* is the Nyāya work of Udyotakara. *Maṅgalābharaṇa*, *Anantabrahmalakṣaṇa*, *Jīvanmukhya*(evidntly a mistake for *Jīvanmukta*) *Prakaraṇavyākhyā*, *Manolayaprakaraṇa*, *Nādakaumudī* and some other works are mentioned here of which we know

nothing at present. Some of the works listed in this section pertain to Nyāya or Yoga. *Pañcakaraṇaṭikā* may be a mistake for *Pañcīkaraṇaṭīkā.* The collection will be found rich in Vedānta, Pāñcarātra and S'aiva Āgamas and Tantra, some mythical accounts appearing in the list being excluded.

We have given the list exactly as it is found, with suggested corrections given within brackets.

It is Mr. K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L., in the staff of the library who located this rare work in the Library collection and he has prepared the press copy of it with the assistance of Mr. K. Ramachandra Sarma, Pandit in the Library.

C. KUNHAN RAJA,
Editor, A. L. B.

ग्रन्थसूची

हरि: ओम्

निघण्टव:

१. विश्वप्रकाशः
२. गोपालः
३. शेषकारः
४. धनञ्जयः
५. शब्दार्णवः
६. वैजयन्ती
७. सूर्यः
८. रुद्रः
९. यादवः
१०. प्रताप:
११. वागुरिः
१२. दण्डी (नाममाला)
१३. रासभः (राभसः)
१४. हलायुधः
१५. सुभूतिः
१६. हरिः
१७. विष्णुः
१८. केशवः
१९. भूपालः

२०. वररुचिः
२१. अमरः
२२. अमरशेषः (पुरुषोत्तमः)
२३. अजय्यः
२४. उत्पलः
२५. शाश्वतः
२६. व्याडिकोशः
२७. नानार्थमञ्जरी
२८. नानार्थरत्नमाला
२९. वाचस्पत्यं बृहदभिधानं
३०. लिंगानुशासनं सटीकं
३१. मातृकाकोशः (चतुर्भुजशिष्यः)
३२. कथाकोशः (वर्धमानसूरिः)
३३. नामकल्पद्रुमः
३४. हेमचन्द्रकोशः
३५ रत्नकोशः । रभसकोशः
३६. उणादिकोशः (रामशर्मा)
३७. द्विरूपकोशः / हारावलीकोशः
३८. मेदिनीकोशः
३९. त्रिलिंगकोशः
४०. नाममालाकोशः
४१. रूपमालाकोशः
४२. शार्ङ्गधरीयं

अमरकोशव्याख्यानानि

४३. लिंगाभट्टीयं
४४. भट्टोजिदीक्षितीयं
४५. नागोजिभट्टीयं
४६. बप्पदेवभट्टीयं
४७. बोम्मखण्डी(गण्टी)यं
४८. क्षीरस्वामीयं
४९. अमरटीका रत्नकोशी
५०. दशटीकासर्वस्वं
५१. दशरूपकं
५२. सिंधुयोगसंग्रहं
५३. अभिनवरत्नमालिका
५४. धनञ्जयविजयं
५५. सुधा
५६. नारायणीयं
५७. दर्पणं

काव्यानि

५८. नैषधं सटीकं
५९. उत्तरनैषधं सटीकं
६०. माखं सटीकं
६१. रघुवंशं सटीकं
६२. कुमारसंभवं सटीकं
६३. मेघसन्देशं सटीकं
६४. भट्टिकाव्यं सटीकं
६५. भारविकाव्यं सटीकं
६६. बालभारतं
६७. श्रीरामोदन्तं
६८. नलोदयं सटीकं
६९. कूरेशकृतं यमकरत्नाकरं
७०. यमकशिखामणि:
७१. देशिककृतं यादवाभ्युदयं काव्यं / अप्पय्यदीक्षितकृततद्व्याख्या
७२. यादवराघवपाण्डवीयं काव्यं
७३. वेंकटाचार्यकृतं यादवराघवीयं काव्यं

७४. देशिककृतमच्युतशतकं प्राकृतभाषा स्तोत्रं
७५. देशिककृतं पादुकासहस्रं स्तोत्रं
७६. वेंकटाचार्यकृतं लक्ष्मीसहस्रं स्तोत्रं
७७. शिशुपालवधं सटीकं
७८. किरातार्जुनीयं सटीकं
७९. काव्यसंग्रहं
८०. ऋतुसंहारं सटीकं
८१. शतकन्धरविजयादिषष्टिकाव्यानि
८२. कालिदासकृतपुष्पबाणविलासं काव्यं सटीकं
८३. महिषशतकं
८४. पारिजाता(प)हरणं
८५. सत्याप्रीणनं
८६. साहित्यसर्वस्वं (महेश्वरकृतम्)

चंपुग्रन्थाः

८७. भोजचंपुः सटीकं
८८. लक्ष्मणचंपुः सटीकं
८९. लघूत्तरचंपुः
९०. बृहदुत्तरचंपुः
९१. भागवतचंपुः
९२. भारतचंपुः सटीकं
९३. नीलकण्ठचंपुः सटीकं
९४. सुब्रह्मण्यचंपुः
९५. मानवेदीयचंपुः
९६. विश्वगुणादर्शचंपुः सटीकं
९७. हस्तिगिरिचंपुः
९८. विक्रमार्कचंपुः
९९. भोजचरित्रचंपुः
१००. आचार्यविजयचंपुः
१०१. कादंबरीचंपुः सटीकं
१०२. वासवदत्ताचंपुः सटीकं
१०३. देशिकविषयमाचार्यचंपुः
१०४. लक्ष्मीशतकं
१०५. गंगालहरी
१०६. महावीरचरितं
१०७. राजप्रशंस्तिः
१०८. हितोपदेशं सटीकं
१०९. भाषापरिच्छेदं मुक्तावलीसहितं
११०. दशकुमारचरितं सटीकं
१११. पञ्चतन्त्रं
११२. विद्वन्मोदतरंगिणी
११३. माधवचंपु
११४. भोजप्रबन्धं
११५. वेतालपञ्चविंशतिः
११६. चन्द्रशेखरचंपुः
११७. विद्वत्सा(विद्धसा)लभञ्जिका सटीका
११८. श्रीहर्षचरितं भा(बा)णभट्टकृतं
११९. वाचस्पतिचरितं
१२०. शंकरविजयं

नाटकानि

१२१. अनर्घराघवं मुरारिकृतनाटकं सटीकं
१२२. मुद्राराक्षसनाटकं सटीकं
१२३. शाकुन्तलं सटीकं
१२४. विक्रमोर्वशीयं सटीकं
१२५. मालविकाग्निमित्रीयं सटीकं
१२६. मालतीमाधवीयं सटीकं

१२७. जानकीपरिणयं
१२८. सत्यभामापरिणयं
१२९. पार्वतीपरिणयं
१३०. कात्यायनीपरिणयं
१३१. प्रबोधचन्द्रोदयं सटीकं
१३२. संकल्पसूर्योदयं सटीकं
१३३. उत्तररामचरितं सटीकं
१३४. रत्नावली सटीका
१३५. सट्टयं
१३६. महानाटकं सटीकं
१३७. कृष्णभट्टाचार्यकृतं कविकुलानन्दं नाटकं
१३८. दण्डि(उद्दण्ड)कृतं मल्लिकामारुतं नाटकं प्रकरणं
१३९. कालिदासकृतं सेतुबन्धं नाटकं
१४०. गोवर्द्धनोद्धरणं व्यायोगं नाटकं
१४१. सौगन्धिकाहरणं व्यायोगं नाटकं
१४२. धनञ्जयविजयं व्यायोगं नाटकं सटीकं
१४३. चण्डकौशिकनाटकं सटीकं
१४४. कमलिनीकलहंसं
१४५. नलोदयं नाटकं
१४६. वेणीसंहारं नाटकं सटीकं
१४७. प्रसन्नराघवनाटकं श्रीजयदेवविरचितं
१४८. श्रीहर्षकविकृतप्रियदर्शिका नाटिका सटीका

भाणानि

१४९. वामनभट्टभाणं
१५०. पुष्पबाणविजयं
१५१. शृंगारतिलकं
१५२. वरदकविकृतं अम्माळ्भाणं
१५३. बिल्हणचरित्रं
१५४. वसन्ततिलकं

प्रहसनानि

१५५. विधवाविश्वरूपं प्रहसनं
१५६. रमोमाहसनं प्रहसनं
१५७. सौधर्म्म प्रहसनं
१५८. प्रहसनं नाम प्रहसनं

अलंकारलक्षणछन्दोविषयाणि

१५९. श्रीकालिदासकृतं चन्द्रालोकं मूलं।
१६०. तद्व्याख्या बुधरञ्जनी एका।
१६१. अप्पय्यदीक्षितकृततद्व्याख्यानं कुवलयानन्दमित्यन्यत्।
१६२. कुवलयानन्दव्याख्या अलंकारचन्द्रिकाख्या एका।
१६३. बुधरञ्जनीत्यन्या।
१६४. साहित्यसारं मूलं। तद्व्याख्यानं साहित्यरत्नाकरं।
१६५. मानसोल्लासः। अभिलषितार्थचिन्तामणिः।
१६६. लक्ष्मीसहस्रं।
१६७. गोपालकृष्णभट्टीयं अलंकारसर्वस्वं।
१६८. पिंगळच्छन्दश्शास्त्रं सटीकं
१६९. वेङ्कटरायकृतच्छन्दःप्रस्तारशेखरं।
१७०. श्रीकालिदासकृतश्रुतबोधं।
१७१. केदारभट्टाचार्यकृतवृत्तरत्नाकरमूलं

१७२. कविशार्दूलश्रीनाथविरचिता धीशोधिनीनामवृत्तरत्नाकर-व्याख्यैका । १ ।

१७३. नारायणपुरोहितविरचिता मणिनिधिर्नाम वृत्तरत्नाकर-व्याख्यैका । २ ।

१७४. ज्ञानदीपाभिधानं गार्ग्यगोपालमिश्रीयमेकं व्याख्यानं । ३ ।

१७५. नृसिंहभागवकृतं नृसिंहभागवतीयमेकं व्याख्यानं । ४ ।

आहत्य वृत्तरत्नाकरस्य चत्वारि व्याख्यानानि ।

१७६. श्रीकालिदासकृता वृत्तरत्नावलिः ।

१७७. पिंगळनागसूत्राणि ।

१७८. छन्दोविचितिः ।

१७९. छन्दश्शेखरं ।

१८०. छन्दोमञ्जरी ।

१८१. दशरूपं ।

१८२. राजतरंगिणी ।

१८३. छन्दस्सुधाकरः

१८४. छन्दस्तोममहानिधिः । (शब्दस्तोममहानिधिः) संस्कृताभिधानं ।

१८५. नागानन्दं

१८६. श्रीराजगोपालरायविरचित एकक्ष्मादिलगक्रियावान्तरविवेचनग्रन्थः

१८७. भोजकृतं सरस्वतीकण्ठाभरणं

१८८. भवभूति(दामोदर)कृतं वाणीभूषणं

१८९. भरतप्रोक्तं कविसिद्धान्तकौमुदी

१९०. शारदातनयविरचितं भरतंभावप्रकाशिका

१९१. विद्यार्णवराज(शिङ्गभूपाल)कृतं रसार्णवसुधाकरं

१९२. रसमञ्जरी । मूलं ।

१९३. एतद्व्याख्यानं । आमोदमेकं ।

१९४. परिमलमेकं ।

१९५. दण्डिकृतं काव्यादर्शं

१९६. काव्यप्रकाशिका सटीका

१९७. काव्यदीपिका ।

१९८. काव्यदर्पणं

१९९. तद्व्याख्यानं लोचनं

२००. नारायणभट्टकृतं कविसमयकल्लोलं

२०१. रसगंगाधरं

२०२. रसिकरञ्जनी

२०३. रसनिरूपणं

२०४. तद्व्याख्यानं लोकानन्दं

२०५. विद्यानाथकृता अलंकारचन्द्रिका प्रसंगग्रन्थः (वैद्यनाथपायगुण्डकृता कुवलयानन्दव्याख्या)

२०६. विद्यानाथकृतप्रतापरुद्रीयं

२०७. तद्व्याख्यानं रत्नापणं

२०८. अप्पय्यदीक्षितकृतचित्रमीमांसा

२०९. भरतश्रुतिरञ्जनीयं ।

२१०. साहित्यसंजीविनी । (अलङ्कारसर्वस्वव्याख्या—साहित्यविद्याचक्रवर्ती)

२११. साहित्यपारिजातं ।

२१२. साहित्यमीमांसा ।

२१३. सूक्तिमुक्तावली

२१४. साहित्यदर्पणं विश्वनाथकविराजकृतं

२१५. कविकण्ठपाशं

२१६. विदग्धमुखमण्डनं

२१७. चित्ररत्नाकरं (चक्रकविः)

२१८. संगीतरत्नाकरं

२१९. भावनापुरुषोत्तमाद्यष्टादशरूपकं

२२०. अनेकार्थध्वनिमञ्जरी

२२१. अभिनयदर्पणं

२२२. भरतं ।

२२३. भरतार्णवपोतं ।

२२४. रतिरहस्यं

२२५. वात्स्यायनतन्त्रं सूत्रं

२२६. नन्दिकेश्वरसूत्रं

२२७. कात्यायनऋषिप्रणीतप्राकृतव्याकरणसूत्रपाठः

२२८. प्राकृतमञ्जरी

२२९. वाल्मीकिऋषिप्रणीतसूत्रं

२३०. वररुचिसूत्रं

२३१. वररुचिवृत्तिः

२३२. जैमिनीयवृत्तिः

२३३. कालिदासकृतं प्राकृतमणिदीपं

२३४. आप्पय्यदीक्षितकृतं प्राकृतरत्नाकरं

२३५. संगीतकलानिधिः

२३६. संगीतसुधानिधिः

२३७. अभिनयकोलाहलं

२३८. नेत्रानन्दं

२३९. कोक्कोहसूत्रं

२४०. अनंगरंगं

२४१. शृंगारतिलकं

२४२. मदनमञ्जरी

२४३. भामिनीविलासं सटीकं

आदिकाव्यानि

२४४. वाल्मीकिरामायणं

२४५. वासिष्ठरामायणं

२४६. दूर्वासरामायणं

२४७. अगस्त्यरामायणं

२४८. तत्त्वसंग्रहरामायणं

२४९. संविद्रामायणं

२५०. अध्यात्मरामायणं सटीकं

आदिकाव्यव्याख्यानं

२५१. गोविन्दराजीयं

२५२. रामानुजीयं

२५३. कतकटीयं

२५४. माहेश्वरदीक्षितीयं

२५५. वैद्यनाथदीक्षितीयं

२५६. अप्पय्यदीक्षितीयं

२५७. तिलकं

महापुराणानि

२५८. मात्स्यं १४०००

२५९. कूर्म्मं १७०००

२६०. वाराहं २४०००

२६१. वामनं १००००

२६२. ब्राह्मं १००००

२६३. वैष्णवं २३०००

२६४. भागवतं १८०००

२६५. शैवं २४०००

२६६. लैंगं ११०००

२६७. भविष्यत् १४५००

२६८. नारदीयं २५०००

२६९. गारुडं १९०००
२७०. ब्रह्मकैवर्त्तं १८०००
२७१. स्कान्दं ८१०००
२७२. मार्कण्डेयं ९०००
२७३. आग्नेयं १६०००
२७४. ब्रह्माण्डं १००००
२७५. पाद्मं ५५०००

आहत्य १८ ॥ शैवं स्कान्दं लैंगं कूर्म्मं वामनं वाराहं भविष्यत् मात्स्यं मार्कण्डेयं ब्रह्माण्डं १० शिवपुराणं। नारदीयं भागवतं वैष्णवं गारुडं ४ विष्णुपुराणं। ब्राह्मं पाद्मं २ ब्रह्मपुराणं। ब्रह्मकैवर्तं सूर्यपुराणं अग्नेयं अग्निपुराणं आह महापुराणं १८। एतेषु केषांचिद्व्याख्यानानि ॥

उपपुराणानि

२७६. औशनसं
२७७. कापिलं
२७८. काळिकं
२७९. सनत्कुमारं
२८०. शांभवं—सांबं
२८१. शिवधर्म्मं
२८२. सौरं
२८३. दूर्वाससं
२८४. नन्दिकेश्वरं
२८५. नारसिंह्मं
२८६. नारदीयं
२८७. पाराशरं
२८८. भागवतं
२८९. आंगिरसं
२९०. मारीचिकं
२९१. मानवं
२९२. वारुणं
२९३. वासिष्ठलैंगं

आह(त्य) उपपुराणं १८

२९४. देवीपुराणं
२९५. सौरसंहिता
२९६. विष्णुधर्म्मोत्तरं
२९७. वायुपुराणं
२९८. सूतसंहिता
२९९. काळिकापुराणं
३००. भविष्योत्तरपुराणं
३०१. रेणुकापुराणं
३०२. मार्कण्डेयपुराणं
३०३. कूर्म्मपुराणं
३०४. गरुडपुराणं
३०५. ब्रह्मोत्तरखण्डं
३०६. योगवासिष्ठं
३०७. शुकसंहिता
३०८. वसिष्ठसंहिता
३०९. ललितोपाख्यानं
३१०. मृगेन्द्रसंहिता
३११. दक्षिणामूर्त्तिसंहिता
३१२. वराहपुराणं
३१३. मल्लारिमाहात्म्यं
३१४. मन्त्रन्यासपूजापुरश्चरणहोमरहस्य-
स्तोत्राख्यसप्तखण्डात्मकं।

इतिहासानि

३१५. महाभारतं

३१६. जैमिनिभारतं
३१७. शिवरहस्यं

ஆக இதிஹாஸம் ३ ॥

३१८. वामनपुराणं
३१९. पद्मपुराणं
३२०. ब्रह्माण्डपुराणं
३२१. दत्तात्रेयसंहिता

स्मृतयः

३२२. वासिष्ठं
३२३. हारीतं
३२४. वैय्यासं
३२५. मानवं
३२६. भारद्वाजं
३२७. पाराशरं
३२८. काश्यपं
३२९. दाक्षं
३३०. याज्ञवल्क्यं
३३१. आत्रेयं
३३२. कात्यायनं
३३३. याम्यं
३३४. वैष्णवं
३३५. गौतमं
३३६. बार्हस्पत्यं
३३७. सांवर्त्तं
३३८. शांखं
३३९. औशनसं

ஆக மூலஸ்ம்ருதி १८।

व्याख्यानानि

३४०. विज्ञानेश्वरयोगिप्रणीतमिताक्षरी
विज्ञानेश्वरीयं
३४१. देवनभट्टकृतस्मृतिचन्द्रिका
३४२. प्रतापरुद्रकृतसरस्वतीविलासं
३४३. नीलकण्ठकृतव्यवहारमयूखं
४४४. माधवाचार्यकृतमाधवीयं स्मृति-
चन्द्रिका
३४५. वरदराजकृतवरदराजीयं
३४६. तुलादानादिपद्धतिः
३४७. गयाश्राद्धादिपद्धतिः
३४८. षष्टिभङ्गव्याख्यानं
३४९. वैद्यानाथदीक्षितकृतस्मृतिमुक्ताफलं
वैद्यनाथदीक्षितीयं
३५०. कमलाकरभट्टकृतनिर्णयसिंधुः
३५१. कुल्लूकभट्टकृतमनुवर्त्तमुक्तावलि
कुल्लूकभट्टीयं
३५२. नन्दपण्डितकृतदत्तकमीमांसा
३५३. देवनाथभट्टकृतदत्तकचन्द्रिका
३५४. श्रीरामपण्डितकृतदत्तकमीमांसा
३५५. माधवाचार्यकृतदत्तकमीमांसा
३५६. जीमूतवाहनकृतदायभागं
३५७. जगन्नाथपञ्चाननभट्टीयं
३५८. स्मृत्यर्णवं विवादभङ्गार्णवं
३५९. विवादचिन्तामणि
३६०. कामन्दककृतकामन्दकीयं
३६१. स्मृतिरत्नदीपं
३६२. स्मृतिभास्करं
३६३. स्मृतिकल्पतरुः
३६४. नयविवेकदीपिका

३६५. बहुविवाहवादं
३६६. वीरमित्रोदयं
३६७. कामन्दकीनीतिसारं
३६८. क्षेत्रतत्वदीपिका
३६९. मृच्छकटिका सटीका
३७०. चतुर्वर्गचिन्तामणिः हेमाद्रिकृत-दानखण्डं
३७१. अत्रि । विष्णु । हारीत । याज्ञवल्क्य । उशना । अंगिर । यम । आपस्तंब । संवर्त । कात्यायन । बृहस्पति । पराशर । व्यास । शंखलिखित । दक्ष । गौतम । शातातप । वसिष्ठ । प्रणीत-संहिताः ।
३७२. नीतिमाला
३७३. बृहन्नारदीयं
३७४. बृहत्पाराशरं

तर्कशास्त्रं

३७५. कणादसूत्रं
३७६. चन्द्रिका
३७७. मणिः
३७८. शिरोमणिः ।
३७९. मथुरानाथीयं ।
३८०. जगदीशीयं ।
३८१. तर्कसंग्रहं । इराजीअनुवादसहितं अन्नंभट्टीयं
३८२. कारिकावली ।
३८३. मुक्तावली ।
३८४. दिनकरभट्टीयं ।
३८५. प्रभा ।
३८६. मञ्जूषा ।
३८७. तरंगिणी ।
३८८. शितिकण्ठीयं ।
३८९. गदाधरीयं ।
३९०. कृष्णभट्टीयं ।
३९१. शंकरीयं ।
३९२. चान्द्रनारायणीयं ।
३९३. रघुनाथीयं न्यायरत्नं ।
३९४. त्रियंबकीयं ।
३९५. अनुगमभट्टकृतं सर्वानुगमं न्यायदर्पणं ।
३९६. मणिसारं ।
३९७. मणिदर्पणं ।
३९८. सर्वदर्शनसंग्रहं
३९९. ईश्वरनिरूपणं
४००. ईश्वरानुमानचिन्तामणिः गंगेशोपाध्यायकृतं

तर्कसंग्रहस्य व्याख्यानानि

४०१. न्यायबोधिनी
४०२. नीलकण्ठप्रकाशिका
४०३. तर्कसंग्रहदीपिका
४०४. तर्कसंग्रहटिप्पणी
४०५. अनुमानचिंतामणिः
४०६. अनुमानदीधितिः सटीका
४०७. उपमानचिन्तामणिः
४०८. न्यायदर्शनं वात्स्यायनमुनिकृत-भाष्यसहितं विश्वनाथकृतवृत्ति-सहितं

४०९. मल्लिकामारुतं (उद्दण्डकविः)
४१०. वैशेषिकदर्शनं

ज्योतिश्शास्त्रं

४११. कालप्रकाशिका
४१२. कालप्रदीपिका
४१३. कालविधानं
४१४. कालादर्शं
४१५. कालामृतं
४१६. लंपाकं
४१७. ज्ञानप्रदीपिका
४१८. प्रश्नकृष्णीयं
४१९. फलकृष्णीयं
४२०. जातकचन्द्रिका
४२१. जातकरत्नाकरं
४२२. जातकपारिजातं
४२३. बृहज्जातकं
४२४. उडुजातकं
४२५. शिवालिखितं
४२६. चमत्कारचिन्तामणिः
४२७. भट्टोत्पलं
४२८. सुबोधिनी
४२९. पराशरहोरा
४३०. भार्गवसूत्रं
४३१. जैमिनिसूत्रं
४३२. जैमिनिसूत्रविवरणं
४३३. वराहमिहिरसंहिता
४३४. नरपतिविजयं
४३५. सूर्यसिद्धान्तं
४३६. आर्यभट्टीयं
४३७. लीलावती
४३८. बीजगणितं
४३९. गणिताध्यायं
४४०. गोळाध्यायं
४४१. सूर्यसिद्धान्तं

वैद्यशास्त्रं

४४२. रसरत्नाकरं
४४३. रसकौमुदी
४४४. चक्रदत्तं
४४५. सुश्रुतं
४४६. शार्ङ्धरं
४४७. कारण्डव्यूहं
४४८. चरकसंहिता
४४९. भावप्रकाशं
४५०. मदनपालनिघण्टु
४५१. रसेन्द्रचिन्तामणिः

मन्त्रशास्त्रं

४५२. गणपतिविषयं
४५३. सुब्रह्मण्यविषयं
४५४. कार्त्तवीर्यार्जुनविषयं
४५५. दत्तात्रेयविषयं
४५६. शास्ताविषयं
४५७. भैरवविषयं
४५८. दक्षिणामूर्त्तिविषयं
४५९. नीलकण्ठविषयं
४६०. गरुडविषयं
४६१. हनुमद्विषयं
४६२. कृष्णविषयं

४६३. रामविषयं
४६४. वामनविषयं
४६५. वराहविषयं
४६६. नृसिंहविषयं
४६७. शरभविषयं
४६८. हयग्रीवविषयं
४६९. शूलिनीविषयं
४७०. प्रत्यंगिराविषयं
४७१. बहळाविषयं
४७२. भुवनेश्वरीविषयं
४७३. भुवनेश्वरीमन्त्रकक्षपुटं
४७४. भुवनेश्वरीयन्त्रकक्षपुटं
४७५. भुवनेश्वरीमूलिकाकक्षपुटं
४७६. भुवनेश्वरीगणनकक्षपुटं
४७७. काळीविषयं
४७८. श्यामाविषयं
४७९. वाराहीविषयं
४८०. नकुलीविषयं
४८१. चण्डिकाविषयं
४८२. अश्वारूढाविषयं
४८३. स्वयंवराविषयं
४८४. लक्ष्मीविषयं
४८५. सरस्वतीविषयं
४८६. बालाविषयं
४८७. श्रीविद्याविषयं

व्याकरणशास्त्रं

४८८. पाणिनिऋषिप्रणीताष्टाध्यायीसूत्रपाठं
४८९. पाणिनिकृतधातुपाठं
४९०. पाणिनिकृतगणपाठं
४९१. कात्यायनकृतवार्त्तिकपाठं
४९२. शाकटायनकृतोणादिसूत्रपाठं
४९३. पञ्चपादी । } (Two versions
४९४. दशपादी । } of No. 492)
४९५. शान्तनवाचार्यकृतफिट्सूत्रं
४९६. पाणिनिलिंगानुशासनसूत्रं
४९७. शाकटायनशब्दानुशासनं
४९८. यक्षवर्मकृततद्व्याख्या चिन्तामणिः
४९९. अन्या व्याख्या महाळिवृत्तिः
५००. शाकटायनधातुपथं
५०१. शाकटायनगणपदी
५०२. शाकटायनलिंगानुशासनं
५०३. भीमसेनकृतधातुवृत्तिः
५०४. माधवाचार्यकृतधातुवृत्ति:
५०५. नन्दिकेश्वरकाशिका
५०६. सारस्वतव्याकरणं
५०७. पाणिनिशीक्षा
५०८. आपिशलिशीक्षा
५०९. व्यासशीक्षा
५१०. गौतमशीक्षा
५११. भरद्वाजशीक्षा
५१२. आरुणशीक्षा
५१३. सिद्धान्तशीक्षा
५१४. शंभुशीक्षा
५१५. सर्वसम्मतशीक्षा
५१६. पुरुषोत्तमकृतकाशिकावृत्तिः (भाषावृत्ति:)
५१७. तद्व्याख्या हरदत्ताचार्यकृतपदमञ्जरी
५१८. रामचन्द्राचार्यकृतप्रक्रियाकौमुदी

११९. भट्टोजिदीक्षितसिद्धान्तकौमुदी । तद्व्याख्या सरळा
५२०. तत्कृतबृहत्सिद्धान्तकौमुदी
५२१. तत्कृततदुभयव्याख्या प्रौढमनोरमा
५२२. नागोजिभट्टकृतप्रौढमनोरमाव्याख्यानं शब्दरत्नं ।
५२३. ज्ञानेन्द्रसरस्वतिकृतकौमुदीव्याख्या तत्वबोधिनी
५२४. नागोजिभट्टकृतकौमुदीव्याख्यानं लघुशब्देन्दुशेखरं ।
५२५. तेनैव कृतं बृहच्छब्देन्दुशेखरं ।
५२६. कोण्डभट्ट(वैद्यनाथ)कृतशब्देन्दुशेखरव्याख्या चिदस्थिमाला ।
५२७. नागोजिभट्टकृतलघुपरिभाषेन्दुशेखरं ।१।
५२८. बृहत्परिभाषेन्दुशेखरं ।२।
५२९. वासुदेवदीक्षितकृतकौमुदीव्याख्या बालमनोरमा
५३०. कोण्डभट्टकृतपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्या गदा ।
५३१. काशिशेषशास्त्रिकृतपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्या सर्वमंगळा
५३२. भाष्यं कुप्पाशास्त्रिकृतपरिभाषाभास्करं खण्डनग्रन्धं ।
५३३. आशुबोधव्याकरणं
५३४. धातुपरिशुद्धिः
५३५. धातुरूपादर्शं
५३६. मुग्धबोधव्याकरणं सटीकं
५३७. आशुबोधव्याकरणं
५३८. नानापाठककृतपरिभाषाप्रदीपार्च्चिः
५३९. परिभाषावृत्तिः
५४०. स्वरमञ्जरी
५४१. रामभद्र(श्रीनिवास)दीक्षितकृतस्वरसिद्धान्तचन्द्रिका
५४२. वैयाकरणभूषणसारं
५४३. वैय्याकरणभूषणं ।
५४४. नागोजिशभट्टकृतलघुमञ्जूषा । गुरुमञ्जूषा ।
५४५. कृष्णभट्टकृतवृत्तिदीपिका ।
५४६. तत्कृततर्कचन्द्रिका ।
५४७. शेषाद्रिशास्त्रिकृतशब्दताण्डवं ।
५४८. अप्पय्यदीक्षितकृतनक्षत्रवादावलिः
५४९. वेंकटाचार्यकृतगजपतिसूत्रवादः ।
५५०. न्यासग्रन्धः
५५१. भर्तृहरिकृतवाक्यपदीयं ।
५५२. भट्टोजिदीक्षितशकृतब्दकौस्तुभं ।
५५३. तद्व्याख्या चिन्तामणिः
५५४. वज्रटंकीयं
५५५. पतञ्जलिकृतमहाभाष्यं
५५६. तद्व्याख्यानं कैयटं ।
५५७. नागोजिभट्टकृतकैयटव्याख्यानं लघुविवरणं
५५८. गुरुविवरणं ।
५५९. सारस्वतव्याकरणं
५६०. भट्टोजिकुट्टनं । मनोरमाकुचमर्दनं
५६१. रूपमाला
५६२. शब्दार्थरत्नं
५६३. वाक्यमञ्जरी
५६४. कविकल्पद्रुमं बोपदेकृतधातुपाठं

श्रौतविषयं

५६५. बोधायनकृतकल्पसूत्रं ग्रन्धं ४०००
५६६. द्वैधसूत्रं ग्रन्धं १०००
५६७. कर्मान्तसूत्रं ग्रन्धं १०००
५६८. एतद्व्याख्यानं वैद्यनाथ-
दीक्षितीयं ग्रन्धं १ ५०००
५६९. केशवस्वामिभाष्यं ग्रन्धं ४०००
५७०. वासुदेवदीक्षितकृतकारिकाग्रन्धं १०००
५७१. वासुदेवदीक्षितीयं प्रगोगं ग्रन्धं ४०००
५७२. गोपालकारिका ग्रन्धं १०००
५७३. सोमपञ्चकं
५७४. गृह्यसूत्रं सटीकं
५७५. लाटायनश्रौतसूत्रं
५७६. मीमासादर्शनं
५७७. गोभिलगृह्यसूत्रं
५७८. श्रौतसूत्रं
५७९. दाल्भ्यपरिशिष्टं

पूर्वमीमांसाशास्त्रं

५८०. जैमिनिसूत्रं
५८१. शास्त्रदीपिका
५८२. भाट्टदीपिका
५८३. भाट्टसारं
५८४. सोमनाथदीक्षितीयं
५८५. मीमांसाकौस्तुभं
५८६. शाबरभाष्यं
५८७. नक्षत्रवादावलिः
५८८. भाट्टचन्द्रिका
५८९. अध्वरमीमांसाकौतूहलं ।
५९०. मीमांसाद्वयजीवातुः
५९१. मीमांसापरिभाषा
५९२. अर्थसंग्रहं लौगाक्षीकृतं

उत्तरमीमांसा वेदान्तशास्त्रं

५९३. व्यासकृतब्रह्मसूत्रं
५९४. शंकरभाष्यं
५९५. रामानन्दीयं
५९६. वाचस्पत्यं
५९७. कल्पकतरुः
५९८. परिमळं
५९९. वेदान्ताभरणं
६००. न्यायरक्षामणिः
६०१. अद्वैतकौस्तुभं
६०२. अद्वैतदीपिका
६०३. अद्वैतसिद्धिः
६०४. ब्रह्मानन्दीयं
६०५. मणिदर्पणं
६०६. आत्मबोधं
६०७. स्वात्मप्रकाशिका
६०८. वाक्यवृत्तिः
६०९. दृग्दृश्यविवेकः
६१०. अद्वैतमकरन्दः
६११. उपदेशसहस्रं
६१२. पञ्चदशप्रकरणं
६१३. सप्तदशप्रकरणं
६१४. सप्तप्रकरणं
६१५. पञ्चप्रकरणं
६१६. पञ्चीकरणं

६१७. दक्षिणामूर्त्यष्टकं । लघुव्याख्या ।
६१८. मानसोल्लासं
६१९. गीताभाष्यं
६२०. उपनिषद्भाष्यं
६२१. श्रीकण्ठभाष्यं
६२२. श्रुतिसूक्तिमाला
६२३. चतुर्वेदतात्पर्यसंग्रहं
६२४. शंभुविलासं
६२५. शैवकर्णामृतं
६२६. शिवतत्वविवेकं
६२७. शिवार्कमणिदीपिका
६२८. वासुदेवमननं
६२९. मनीषापञ्चकं
६३०. मधुमञ्जरी
६३१. सांख्यतत्वकौमुदी सटीकं
६३२. सांख्यसप्ततिः
६३३. तत्वमालिका
६३४. मध्वविडंबनं
६३५. मध्वमतविध्वंसनं
६३६. बौद्धविध्वंसनं
६३७. तत्वकौस्तुभं
६३८. णत्वबाधाविधूननं
६३९. न्यायकुसुमाञ्जलिः
६४०. रामायणतात्पर्यसंग्रहं
६४१. भागवततात्पर्यसंग्रहं
६४२. भारततात्पर्यसंग्रहं
६४३. विष्णुपुराणतात्पर्यसंग्रहं
६४४. सिद्धान्तलेशसंग्रहं
६४५. अधिकरणरत्नमाला
६४६. ब्रह्मतर्कस्तवं
६४७. रत्नत्रयपरीक्षा
६४८. पञ्चरत्नस्तवं
६४९. आदित्यस्तोत्ररत्नं
६५०. आत्मार्पणं
६५१. वरदराजस्तवं
६५२. भस्मरुद्राक्षवादावलिः ।
६५३. शिवार्चनाचन्द्रिका
६५४. शिवोत्कर्षमञ्जरी
६५५. शिवानन्दवैभवं
६५६. चतुर्मतसिद्धान्तनिर्णयं
६५७. सिद्धान्तबिन्दुसारं
६५८. विवेकचूडामणिः
६५९. सांख्यदर्शनं सभाष्यं
६६०. आत्मतत्वविवेकं बौद्धाधिकारं
६६१. वेदान्तपरिभाषा
६६२. वेदान्तसारं सटीकं
६६३. सटीकनिदानं
६६४. सांख्यसारं
६६५. कुसुमाञ्जलिः
६६६. ललितविस्तरं
६६७. चैतन्यचन्द्रोदयं
६६८. संक्षेपशारीरकभाष्यं सर्वज्ञमुनि
६६९. पञ्चपादिकावर्णकं प्रकाशात्मभगवान्
६७०. पञ्चपादिकाविवरणं विवरणाचार्य
६७१. पञ्चपादिकासूत्रव्याख्या
६७२. ब्रह्मसूत्रोपन्यासव्याख्या विद्यारण्य
६७३. अद्वैतानन्दपरिच्छेदः रामकृष्ण-
दीक्षित
६७४. अद्वैतदीपिकाव्याख्या
६७५. ब्रह्मसिद्धान्तमीमांसा उमामहेश्वर

६७६. तत्वचन्द्रिका
६७७. वार्तिकभाष्यं सुरेश्वराचार्यः
६७८. अद्वैतरत्नकोश नृसिंह्मः
६७९. विवरणसंग्रहं विद्यारण्यः
६८०. विवरणसारनिबन्धनं
६८१. वेदान्तसारं ।
६८२. वेदान्तरत्नावलिः ।
६८३. वादतारावलि
६८४. तत्वबोधनप्रकारः
६८५. तैत्तिरीयोपनिषद्वार्तिकं सुरेश्वराचार्यः
६८६. नारदोपनिषद्व्याख्यानं
६८७. न्यायवार्तिकं
६८८. मंगळाभरणं
६८९. लौकिकन्यायसंग्रहः रघुनाथः
६९०. वेदान्तनामरत्नसहस्रव्याख्यानं
६९१. आत्मषट्कदीपिका सायणाचार्यः
६९२. सुज्ञानविंशतिः
६९३. अपरोक्षचूडामणिः
६९४. अनन्तब्रह्मलक्षणं
६९५. उपदेशषोडशी
६९६. ब्रह्मानन्दविलासः
६९७. तत्वानुसन्धानं
६९८. पदार्थविवेकं
६९९. जीवन्मुक्तिप्रकरणव्याख्या
७००. जीवन्मुक्तिलक्षणं दत्तात्रेयः
७०१. मनोलयप्रकरणं
७०२. सिद्धसिद्धान्तपद्धतिः
७०३. वेदान्ततत्वसारः
७०४. बन्धत्रयः
७०५. कपिलमुनिदृष्टान्तं
७०६. विवेकसारसिन्धुः
७०७. विवेकसिन्धुः
७०८. वार्तिकमीमांसा सुरेश्वराचा(र्यः)
७०९. स्कान्दोक्तसमाधिविधिः
७१०. मिश्रशंकरीयं
७११. न्यायकारिकाव्याख्या
७१२. योगभाष्यहठरत्नावली
७१३. हठयोगः व्यासः
७१४. अध्यात्मयोगं
७१५. तत्वप्रकाशिका भोजराजः
७१६. नामकौमुदी
७१७. मुक्तिस्थितिमाला
७१८. शिवदत्तप्रकाशमूलं
७१९. शिवतत्वप्रकाशव्याख्या
७२०. भक्तिरसांशं
७२१. भक्तिरत्नावली
७२२. देवीकालोत्तरं
७२३. योगाभ्यासं
७२४. उपदेशसारं
७२५. श्रुतिसारं
७२६. अनुभूतिरत्नमाला
७२७. वेदान्तसारं
७२८. वाक्यसुधा
७२९. अद्वैतामृतं
७३०. हरिहरयोगं
७३१. राजयोगं
७३२. ज्ञानसन्यासपद्धतिः
७३३. ज्ञानबोधस्तोत्रं शुकः
७३४. अलातशान्तिः
७३५. वेदान्तमहावाक्यविवरणं

७३६. आत्मविद्याविलासं सदाशिवब्रह्मं
७३७. हृदयस्थगुह्यं
७३८. आत्मतत्वं
७३९. वेदान्तनक्षत्रविद्यावलिः अप्पय्यदी (क्षितः)
७४०. सिद्धान्तचन्द्रिका
७४१. गुरुशिष्यसंवादः
७४२. गुरुशिष्यकृतसप्तप्रकरणं
७४३. ज्ञानप्रबोधमञ्जरी
७४४. भगवद्गीता
७४५. अष्टावक्रगीता
७४६. तस्याः व्याख्या
७४७. कपिलगीता
७४८. ईश्वरगीता व्यासः
७४९. शिवगीता
७५०. गुरुगीता
७५१. अवधूतगीता
७५२. गोपीगीता
७५३. पाण्डवगीता
७५४. अनुगीता
७५५. अनुगीताटीका
७५६. गीतामाहात्म्यं
७५७. ब्रह्मगीता
७५८. सिद्धान्तगीता
७५९. अगस्त्यगीता
७६०. सूतगीता
७६१. श्रुतिगीता
७६२. गीतासारं
७६३. जीवन्मुक्तिगीता
७६४. भृगुगीता
७६५. कर्म्मगीता
७६६. उत्तरगीता
७६७. उपदेशसहस्री
७६८. शिवतत्वप्रकाशिका
७६९. अपरोक्षानुभवं
७७०. अपरोक्षानुभूतिः
७७१. आत्मबोधज्ञानार्णवं
७७२. उत्तरलक्षणं
७७३. बालबोधिनी
७७४. प्राक्प्रवृत्तिव्याख्यानं
७७५. आत्मतत्वनिरूपणं
७७६. भक्तिचन्द्रिकोल्लासं
७७७. ज्ञानतिलकं
७७८. ज्ञानषट्कं
७७९. आत्मानुभवं
७८०. विद्यादशकं
७८१. मिश्रपञ्चीकरणं
७८२. महावाक्यविवरणं
७८३. पञ्चीकरणभूतिसंग्रहं
७८४. वेदान्तसारपञ्चीकरणं
७८५. पञ्चीकरणटीका
७८६. षड्दर्शनीसिद्धान्तसंग्रहं
७८७. आत्मानात्मचूडामणिः
७८८. कल्पतरुव्याख्यानं आभोगं
७८९. संक्षेपशारिका
७९०. तस्याः व्याख्यानं
७९१. शारीरकन्यायसंग्रहं
७९२. पञ्चपादिकाविवरणतत्वदीपिका
७९३. तत्वप्रदीपिका
७९४. तत्वदीपविवरणं

७९५. अद्वैततत्वदीपिका
७९६. अद्वैततत्वदीपनं
७९७. उपदेशसहस्रीव्याख्या
७९८. भावप्रकाशिका
७९९. आत्मप्रकरणं सव्याख्यानं
८००. रसाभिव्यञ्जकं
८०१. पञ्चीकरणवार्तिकाभरणं
८०२. प्रणवस्तवराजं
८०३. प्रणवानुस्मृतिः
८०४. प्रणवसहस्रनामं
८०५. प्रणवगीता
८०६. प्रणवविषयं
८०७. प्रणवार्थदीपिका
८०८. विवरणतत्वदीपिका
८०९. मधुविद्या
८१०. संवर्गविद्या
८११. अद्वैतनिर्णयं
८१२. वेदान्तशिखामणिः
८१३. न्यायवृत्तिः
८१४. न्यायमालिका
८१५. उपक्रमोपसंहरं
८१६. {न्यायनिर्देशमकरन्दं / न्यायमकरन्दं}
८१७. न्यायमकरन्दविवेचनं
८१८. न्यायदीपावलिः
८१९. प्रमाणमाला
८२०. तत्वावबोधं
८२१. तत्वप्रदीपिका
८२२. तस्याः टीका
८२३. आत्मबोधं आर्यावृत्तं
८२४. भवस्वामिभाष्यं
८२५. अद्वैतचिन्तामणिः
८२६. विधिनिर्णयं
८२७. सर्वसमयसर्वस्वं

मध्वमतसिद्धान्तग्रन्थाः

८२८. आनन्दतीर्थकृतभगवद्गीता-भाष्यं
८२९. ब्रह्मसूत्रभाष्यमानन्दतीर्थीयं
८३०. तद्व्याख्या तत्वप्रकाशिका
८३१. अनुभाष्यं
८३२. तद्व्याख्या सुधा
८३३. पूर्णप्रज्ञदर्शनं मध्वभाष्यसहितं

पाञ्चरात्रे वैष्णवतन्त्रे महोपनिषदि अष्टोत्तरशतसंहितास्सन्ति । ताः क्रमशो लिख्यन्ते ।

८३४. पाद्मसंहिता
८३५. मायाभैरवं
८३६. नळकूबरं
८३७. विष्णुतिलकं
८३८. परमं
८३९. नारदीयं
८४०. नन्दीयं
८४१. वासिष्ठं
८४२. पुष्करं
८४३. सनत्कुमारं
८४४. सनककं
८४५. सत्यं
८४६. विश्वं

८४७. सनन्दं
८४८. शेषसंहिता
८४९. श्रीप्रश्नं
८५०. पुरुषोत्तमं
८५१. माहेन्द्रं
८५२. पञ्चप्रश्नं
८५३. वासिष्ठं
८५४. सात्वतं
८५५. श्रीकरं
८५६. संवर्तं
८५७. विष्णुसद्भावं
८५८. विष्णुसिद्धान्तं
८५९. विष्णुवैभवं
८६०. सौरं
८६१. सौम्यं
८६२. ऐश्वरं
८६३. अनन्ताख्यं
८६४. भागवतं
८६५. जयाख्यं
८६६. पुष्टितन्त्रं
८६७. शौनकं
८६८. मारीचं
८६९. दक्षसंहिता
८७०. उपेन्द्रं
८७१. योगहृदयं
८७२. हारीतं
८७३. आत्रेयं
८७४. पारमेश्वरं
८७५. ऐन्द्रं
८७६. विष्वक्सेनं
८७७. औशनसं
८७८. वैहायसं
८७९. विहगेन्द्रं
८८०. भार्गवं
८८१. परमपुरुषं
८८२. याज्ञवल्क्यं
८८३. गौतमीयं
८८४. पौलस्त्यं
८८५. शाकटायनं
८८६. ज्ञानार्णवं
८८७. जामदग्न्यं
८८८. याम्यं
८८९. नारायणं
८९०. पाराशर्यं
८९१. जाबालं
७९२. कापिलं
८९३. वामनं
८९४. जयोत्तरं
८९५. बार्हस्पत्यं
८९६. जैमिनिसात्वतं
८९७. कात्यायनं
८९८. वाल्मीकं
८९९. औपकायनं
९००. हिरण्यगर्भं
९०१. आगस्त्यं
९०२. कार्ष्ण्यं
९०३. बोधायनं
९०४. भारद्वाजं
९०५. नारसिह्मं
९०६. पूर्वगार्ग्यं

९०७. उत्तरगार्ग्यं
९०८. शातातपं
९०९. आंगिरसं
९१०. काश्यपं
९११. पैंगलं
९१२. त्रैलोक्यविजयं
९१३. योगं
९१४. नारदीयं
९१५. वारुणं
९१६. कृष्णं
९१७. अंबरं
९१८. आग्नेयं
९१९. संग्रहमार्कण्डे ५
९२०. महासनत्कुमारं
९२१. व्यासं
९२२. विष्णुसंहिता
९२३. महामार्कण्डेयं
९२४. पार्षदं
९२५. ब्राह्मं
९२६. महानारदीयं
९२७. शुकरुद्रीयं
९२८. उमामहेश्वरं
९२९. दत्तात्रेयं
९३०. मिहिराह्वयं
९३१. संकर्षणं
९३२. प्रद्युम्नं
९३३. कल्की
९३४. राघवं
९३५. प्राचेतसं
९३६. लक्ष्मीतिलकं

देशिककृतवेदान्तविषयग्रन्धाः

९३७. श्रीभाष्यव्याख्या तत्वटीका ग्रन्धं ६००००
९३८. अधिकरणसारावलि स्रग्धराश्लोकं ५००
९३९. तत्वमुक्ताकलापं स्रग्धराश्लोकं ७००
९४०. शतदूषणीवादग्रन्धं ग्रन्धं ४००००
९४१. सेश्वरमीमांसापादुका ग्रन्धं १२०००
९४२. सेश्वरमीमांसा ग्रन्धं १०००
९४३. न्यायसिद्धाञ्जनं ग्रन्धं ६०००
९४४. न्यायतिलकं ग्रन्धं २०००
९४५. न्यायपरिशुद्धिग्रन्धं ५०००
९४६. स्तोत्रभाष्यं ग्रन्धं ४०००
९४७. गद्यभाष्यं ग्रन्धं ५०००
९४८. श्रीतत्वसिद्धाञ्जनं ग्रन्धं ३०००
९४९. गीताभाष्यटीका तात्पर्यचन्द्रिका ग्रन्धं १२०००

शैवमूलागमग्रन्धाः अष्टाविंशतिः २८

९५०. कामिकागमं ग्रन्धं परार्द्धं । भेदाः त्रयः ३
९५१. योगजागमं ग्रन्धं द्विलक्षं । भेदाः पञ्च ५
९५२. चिन्त्यागमं ग्रन्धं लक्षं । भेदाष्षट् ६
९५३. कारणागमं ग्रन्धं चतुष्कोटिः । भेदास्सप्त ७

९५४. अजितागमं ग्रन्धं अयुतं १०००० । भेदाश्चत्वारः ४
९५५. दीप्तागमं ग्रन्धं नियुतं २०००० । भेदाः नव ९
९५६. सूक्ष्मागमं ग्रन्धं पद्मं १० कोटिः । भेदः एकः १
९५७. सहस्रागमं ग्रन्धं शंखं १० लक्षं कोटिः । भेदा दश १०
९५८. अंशुमानागमं ग्रन्धं पञ्चलक्षं । भेदा द्वादश १२
९५९. सुप्रभेदागमं ग्रन्धं त्रिकोटिः । भेदः एकः १
९६०. विजयागमं ग्रन्धं त्रिकोटिः । भेदा अष्टौ ८
९६१. निश्वासागमं ग्रन्धं एककोटिः । भेदा अष्टौ ८
९६२. स्वायंभुवागमं ग्रन्धं सार्द्धैककोटिः । भेदौ द्वौ २
९६३. आग्नेयागमं ग्रन्धं त्र्ययुतं ३०००० । भेदौ द्वौ २
९६४. वीरागमं ग्रन्धं दशलक्षं । भेदाश्चतुर्दश १४
९६५. रौरवागमं ग्रन्धमष्टकोटिः । भेदाष्षट् ६
९६६. मकुटागमं ग्रन्धं लक्षं । भेदौ द्वौ २
९६७. विमलागमं ग्रन्धं त्रिलक्षं । भेदाष्षोडश १६
९६८. चन्द्रज्ञानागमं ग्रन्धं त्रिकोटिः । भेदाश्चतुर्दश १४
९६९. बिंबागमं ग्रन्धं महापद्मं लक्षं कोटिः भेदाः पञ्चदश १५ ।
९७०. प्रोद्गीतागमं ग्रन्धं त्रिलक्षं भेदाष्षोडश १६
९७१. ललितागमं ग्रन्धमष्टसहस्रं । भेदास्त्रयः ३
९७२. सिद्धागमं ग्रन्धं सार्द्धैककोटिः । भेदाश्चत्वारः ४
९७३. सन्तानागमं ग्रन्धं षट्सहस्रं । भेदास्सप्त ७
९७४. शर्वोक्तागमं ग्रन्धं द्विलक्षं । भेदाः पञ्च ५
९७५. पारमेश्वरागमं ग्रन्धं द्वादशलक्षं । भेदाष्षट् ६
९७६. किरणागमं ग्रन्धं पञ्चलक्षं भेदा नव ९.
९७७. वातुळागमं ग्रन्धं लक्षं । भेदा द्वादश १२

ஆக சைவமூலாகமங்கள் 28க்கு க்ரந்தம் பரார்த்துக்கு மேல் 11 லக்ஷம் கோடியே 30கோடியே 51 லக்ஷத்தி 54000.

आद्यं परार्द्धं ह्यपरं द्विलक्षं लक्षं परं कारणमब्धिकोटि ।
अन्योयुतं स्यान्नियुतन्तु दीप्तं सूक्ष्मन्तु पद्मं हि सहस्रशंखं ॥
स्यात् पञ्चलक्षं रवितन्त्रमुक्तं भेदस्त्रिकोटिर्विजयस्त्रिकोटिः ।

श्वासस्तु कोटिस्स्वयमुद्भवाख्यस्सार्द्धस्त्रिकोटिस्त्र्ययुतो नलस्स्यात् ॥
लक्षाणि वीरे दश रौरवन्तु कोटयष्टकं स्यान्मकुटस्स लक्ष: ।
श्लोकैस्त्रिलक्षो विमलागमस्स्यात् स्याच्चन्द्रबोधश्च तथा त्रिकोटि: ॥
बिंबं महाब्जं त्वथ गीततन्त्रं लक्षत्रयं त्वष्टसहस्रमन्यत् ।
सार्द्धैककोटीति च सिद्धतन्त्रं सन्तानतन्त्रं भुवि षट्सहस्रं ॥
शार्वं द्विलक्षं परमोर्कलक्षं स्यात् पञ्चकोटिः कि णागमस्स्यात् ।
लक्षन्तथा वातुळमागमानां स्यात् श्लोकसंख्या मकुटागमोक्ता: ॥
ऊर्द्ध्वं परार्द्धाद्दश लक्षकोटिर्लक्षैककोट्यस्त्रयपङ्क्तिकोटिः ।
वर्णोक्तलक्षं वशिना सहस्रं हारागमानामिति पद्यसंख्या: ॥
स्यात् त्रि:पञ्च षडेव तापसचतूरत्नैकपङ्क्त्युष्णभा-
श्चैकश्चाष्ट गजा द्विदृक्स्वरयुगं षट् दृक् तटिन्यो मनुः ।
मासार्द्धेन्दुकलात्रिवेदमुनयो भूताब्धिरन्ध्राक्ष्णा-
स्संभूय द्विशतं ससप्तकमसौ संख्योपतन्त्रोद्भवा ॥

उपागमं २०७ ।

काभिकाद्यागमपरिशिष्टोपागमास्सप्ताधिकद्विशतं ।

संबन्धोस्ति च षड्विधस्स तु परश्शंम्वीशयोगो महा-
नीशोमापतिगोन्तराळ इति च श्रीकण्ठदेवेन्द्रयो: ।
दिव्यो देवपतेर्म्मुनिष्वथ पुनस्तेषामृषीणान्नृणा-
न्दिव्यादिव्य इतीरितोथ नरयोर्दिव्येतरस्तान्त्रिक: ॥

सदाशिवानन्तेश्वरयो: परमस्संबन्ध: । ईश्वरश्रीकण्ठयोर्महासंबन्ध: । श्रीकण्ठदेवेन्द्रयोरन्तराळसंबन्ध: । देवेन्द्रऋषीणां दिव्यसंबन्ध: । ऋषीणाम्मनुष्याणान्दिव्यादिव्यसंबन्ध: । मनुष्याणाम्मनुष्याणामदिव्यसंबन्ध: । उग्रज्योतिराचार्यः । सद्योज्योतिराचार्य: । रामकण्ठशिवाचार्यः । विद्याकण्ठशिवाचार्यः । नारायणकण्ठशिवाचार्य: । भूतिकण्ठशिवाचार्य: । श्रीकण्ठशिवाचार्य: । नीलकण्ठशिवाचार्यः । सोमशंभुशिवाचार्यः । ब्रह्मशंभुशिवाचार्य: । ज्ञानशंभुशिवाचार्य: । ईशानशिवाचार्य: । हृदयशिवाचार्यः । वैराग्यशिवाचार्य: । त्रिलोचनशिवाचार्य: । वरुणशिवाचार्यः । ईश्वरशिवाचार्यः अघोरशिवाचार्य: । आहत्य पूर्वाचार्या अष्टादश १८ । व्योमशिवाचार्य: । व्यापकशिवाचार्यः । सर्वेशपण्डितशिवाचार्य: । उत्तुंगशिवाचार्य: । सर्वात्मशिवाचार्य: । परमानन्दयोगीन्द्रशिवाचार्य: । अप्पय्यदीक्षितशिवाचार्यः ।

९७८. मतंगंव्याख्याता रामकण्ठः ।
९७९. किरणंव्याख्याता विद्याकण्ठः ।
९८०. वातुळंव्याख्याता ज्ञानशिवाचार्यः
९८१. उत्तुंगशिवाचार्यकृतं पूजास्तबकं
९८२. व्याख्याता ज्ञानशिवाचार्यः
९८३. देविकालोत्तरं
९८४. स्कन्दकालोत्तरं
९८५. सर्वज्ञानोत्तरं
९८६. परमानन्दयोगीन्द्रकृतं शैवभूषणं ।
९८७. सदाशिवगुरुकृतं दशकार्यं
९८८. सूर्यभट्टारककृतं शैवार्थनिर्णयं
९८९. उमापतिशिवाचार्यकृतं पौष्करं तद्व्याख्यानञ्च । ज्ञानप्रकाशशिवाचार्यश्च तद्व्याख्याता ।
९९०. मृगेन्द्रव्याख्याता नारायणकण्ठशिवाचार्यः
९९१. सिद्धान्तसारावली मूलकर्ता व्याख्याता च तस्यास्त्रिलोचनशिवाचार्य:
९९२. अघोरशिवाचार्यकृतं सिद्धान्तसमुच्चयं
९९३. सर्वात्मशंभुशिवाचार्यकृता सिद्धान्तप्रकाशिका
९९४. सूर्यभट्टारककृता सिद्धान्तपरिभाषा
९९५. ज्ञानशिवाचार्यकृतस्सिद्धान्तशिखामणिः
९९६. नीतिकण्ठाचार्यकृतं सिद्धान्तरहस्यसारं
९९७. भोजदेवकृतमष्टप्रकरणं व्याख्याता रामकण्ठः
९९८. अघोरशिवाचार्यकृतं रत्नत्रयं व्याख्याता श्रीकण्ठः
९९९. सत्यज्योतिशिवाचार्यकृता तत्वचन्द्रिका । तत्वप्रकाशश्च ।
१०००. सद्योजातशिवाचार्यकृतं तत्वनिर्णयं
१००१. सत्ज्योतिशिवाचार्यकृता भोगकारिका
१००२. उग्रज्योतिशिवाचार्यकृता मोक्षकारिका
१००३. रामकण्ठशिवाचार्यकृता नादकारिका
१००४. देवज्ञानमुनिकृतं दीक्षादर्शं
१००५. अप्पय्यदीक्षितकृतस्सिद्धान्तसंग्रहस्सिद्धान्तचन्द्रिका च ।
१००६. ज्ञानप्रकाशशिवाचार्यकृतं शिवयोगरत्नं
१००७. सकलागमाचार्यकृतं त्रिपदार्थविवेकं
१००८. प्रासादषट्श्लोकी व्याख्याता सर्वज्ञपण्डितः
१००९. प्रासादपरमाक्षरनिर्णयं
१०१०. सोमशंभुकृता प्रासादचन्द्रिका
१०११. प्रासाददीपिका
१०१२. सोमनाथकृता प्रासादचूर्णिका
१०१३. अघोरशिवाचार्यकृता संग्रहसाररत्नावली
१०१४. विनायकभट्टकृतः कर्षणादिः
१०१५. अघोरशिवाचार्यकृता क्रियाक्रमद्योतिका
१०१६. परमोक्षनिरासकारिका १

१०१७. जगदुत्पत्तिप्रकरणं २
१०१८. अहंकारतत्वप्रकरणं ३
१०१९. आकाशतत्वप्रकरणं ४
१०२०. वायुतत्वप्रकरणं ५
१०२१ अग्नितत्वप्रकरणं ६
१०२२. अप्तत्वप्रकरणं ७
१०२३. पृथिवीतत्वप्रकरणं ८
एतद्ग्रन्धाष्टकस्य कर्त्ता सद्यो-
जातशिवाचार्यः
१०२४. शतरत्नसंग्रहं
१०२५. सिद्धान्तदीपिका
१०२६. सिद्धान्तरहस्यसारं
१०२७. अष्टांगयोगविवरणं
१०२८. कलाक्रमपद्यं

रहस्यतन्त्रादिमूलकस्वानुभवग्रन्धाः

१०२९. अर्चनात्रिंशिका
१०३०. अजडप्रमातृसिद्धिः
१०३१. अर्जुनतन्त्रं
१०३२. अन्तर्वरिवस्यारहस्यं
१०३३. अर्थरत्नावली
१०३४. अद्वयोल्लासं
१०३५. अद्वैतमकरन्दं
१०३६. अधिकरणरत्नमाला
१०३७. अनुभवस्तोत्रं
१०३८. अनुत्तरसंविदद्वैतसिद्धान्तं
१०३९. अनेकार्थध्वनिमञ्जरी
१०४०. अपोहवादं
१०४१. अंबास्तवं
१०४२. अरुणेशतन्त्रं
१०४३. अक्षरस्तोत्रं
१०४४. आकाशभैरवकल्पं
१०४५. आत्मबोधं
१०४६. आत्मविद्याविलासं
१०४७. आत्मस्फूर्त्तिविलासं
१०४८. आत्मानात्मविवेकं
१०४९. आदियामळतन्त्रं
१०५०. आनन्दताण्डवविलासस्तवं
१०५१. आनन्दलहरीस्तोत्रं
१०५२. आर्याद्विशती
१०५३. आर्यापञ्चदशीस्तोत्रं
१०५४. ईश्वरगीता
१०५५. ईश्वरसिद्धिः
१०५६. ईश्वरसिद्धिविमर्शिनी
१०५७. उड्डामरं
१०५८. उत्तरतन्त्रं
१०५९. उत्तरातन्त्रं
१०६०. उत्तराम्नायतन्त्रं
१०६१. उदयाकरपद्धतिः
१०६२. उपदेशशिखामणिः
१०६३. उपदेशसहस्रिका
१०६४. उपायद्विशती
१०६५. उपासनासारसंग्रहं
१०६६. ऋजुविमर्शिनी
१०६७. ऋक्षाद्यं
१०६८. एकवीराकल्पं
१०६९. एकवीरातन्त्रं
१०७०. एकाक्षरीकल्पं
१०७१. ओड्डामरेश्वरतन्त्रं
१०७२. कलापदं

१०७३. कलावादतन्त्रं
१०७४. कलासारतन्त्रं
१०७५. कंकाळभैरवतन्त्रं
१०७६. कपालभैरवतन्त्रं
१०७७. कल्पसूत्रं
१०७८. कल्याणवृष्टिस्तवं
१०७९. कक्ष्यास्तोत्रं
१०८०. कामिकतन्त्रं
१०८१. कामकलाविलासं
१०८२. कामकलासूत्रं
१०८३. कापिलसूत्रं
१०८४. कालसारं
१०८५. काळिकाखण्डं
१०८६. काळिकामतं
१०८७. काळीकल्पं
१०८८. काळीतन्त्रं
१०८९. किरणावलिः
१०९०. कुब्जिकामततन्त्रं
१०९१. कुमारकौशलं
१०९२. कुमारतन्त्रं
१०९३. कुण्डलप्रकाशं
१०९४. कुमारीकल्पं
१०९५. कुमारीतन्त्रं
१०९६. कुरूपिकामतं
१०९७. कुळकमलं
१०९८. कुळचिन्तामणितन्त्रं
१०९९. कुळचूडामणिः
११००. कुळपूजामणिः
११०१. कुळप्रकाशं
११०२. कुळमूलावतारं
११०३. कुळसद्भावं
११०४. कुळसर्वस्वं
११०५. कुळसारतन्त्रं
११०६. कुळसंभारं
११०७. कुळार्णवं
११०८. कुळोड्डीशतन्त्रं
११०९. कूर्म्मयामळतन्त्रं
१११०. क्रमकेळी
११११. क्रमवासना
१११२. क्रमसद्भावं
१११३. क्रमसिद्धिः
१११४. क्रमसंहिता
१११५. क्रमसूत्रं
१११६. क्रमोदयं
१११७. कोमळवल्लीस्तवं
१११८. कौमारीतन्त्रं
१११९. कौळगीता
११२०. कौतूहलचिन्तामणिः
११२१. गणेशस्तवं
११२२. गन्धर्वतन्त्रं
११२३. गान्धर्वाख्यम्
११२४. गारुडं
११२५. गीतानिष्यन्दं
११२६. गीतासारं
११२७. गुप्तवती १
११२८. गुप्तवती २
११२९. गुप्तार्णवं
११३०. गुरुस्तोत्रं
११३१. गुह्यतन्त्रं
११३२. गोरक्षशतकं

११३३. गौतमीयं
११३४. गौरीदशकं
११३५. चर्चास्तवं
११३६. चतुर्वेदशिखा
११३७. चतुश्शती
११३८. चन्द्रज्ञानतन्त्रं
११३९. चरणस्तोत्रं
११४०. चाणक्यतन्त्रं
११४१. चामुण्डातन्त्रं
११४२. चिन्तामणिस्तोत्रं
११४३. चिद्गगनचन्द्रिका
११४४. चिदम्बररहस्यं
११४५. चिद्वल्ली
११४६. चिद्विलासं
११४७. चिदानन्दपद्धतिः
११४८. चिदानन्दवासना
११४९. जयपद्धतिः
११५०. जयार्णवं
११५१. जालशंबरं
११५२. जालोत्तरं
११५३. ज्ञानवासिष्ठं
११५४. ज्ञानार्णवं
११५५. ज्ञानकौमुदी
११५६. ज्ञानेन्दुकौमुदी
११५७. डामरं
११५८. तन्त्रचिन्तामणिः
११५९. तन्त्रचूडामणिः
११६०. तन्त्रभेदतन्त्रं
११६१. तन्त्रराजं
११६२. तन्त्रवटधानिका
११६३. तन्त्रवैशेषिकं
११६४. तन्त्रसद्भावं
११६५. तन्त्रालोकं
११६६. तन्त्रार्णवतरंगिणी
११६७. तन्त्रार्णवं
११६८. तन्त्रोत्तमं
११६९. तत्वचिन्तामणिः
११७०. तत्वप्रकाशिका
११७१. तत्वबोधिनी
११७२. तत्वशंबरकतन्त्रं
११७३. तत्वसंहिता
११७४. तत्वसारं
११७५. तत्वानन्दतरंगिणी
११७६. तत्वार्णवं
११७७. तारार्णवं
११७८. तारातन्त्रं
११७९. ताराप्रदीपं
११८०. तारावली
११८१. त्रिकहृदयं
११८२. त्रिपुरारत्नसारं
११८३. त्रिपुरार्णवं
११८४. त्रिभुवनालंकारसञ्जीविनी
११८५. त्रिमुण्डं
११८६. त्रिशती
११८७. त्रिशतीरत्नं
११८८. त्रिशिरोभैरवीयं
११८९. त्रंशिकाशास्त्रं
११९०. त्रोतलतन्त्रं
११९१. त्रोतलोत्तरतन्त्रं
११९२. दक्षिणामूर्त्यष्टकं

११९३. त्रिपुरारत्नसागरं
११९४. त्रिपुरासिद्धान्तः
११९५. दक्षिणामूर्त्तिसंहिता
११९६. दक्षिणाम्नायतन्त्रं
११९७. दूर्वासामहिम्नं
११९८. दिव्यागमं
११९९. दृग्दृश्यविवेकं
१२००. देविकाक्रमं
१२०१. देवीपञ्चरत्नं
१२०२. देवीभुजंगं
१२०३. देवीमततन्त्रं
१२०४. देवीमहिम्नं
१२०५. देवीयामळतन्त्रं
१२०६. देवीस्तवराजं
१२०७. देवीस्तोत्रं
१२०८. देवीनवरत्नमालिका
१२०९. धर्म्मांबिकास्तवं
१२१०. नन्दिकेश्वरसंहिता
१२११. नरेश्वरविवेकं
१२१२. नवरात्रप्रदीपं
१२१३. नवाक्षरीस्तोत्रं
१२१४. नागानन्दसूत्रं
१२१५. नागार्जुनसिद्धतन्त्रं
१२१६. नामपट्टं
१२१७. निजतत्वामृतरसं
१२१८. नित्याषोडशिकार्णवं
१२१९. नित्यातन्त्रं
१२२०. नित्याहृदयं
१२२१. निधिग्रन्थं
१२२२. निरुत्तराम्नायतन्त्रं
१२२३. निशाकुळं
१२२४. निशाटनं
१२२५. नीलतन्त्रं
१२२६. नृसिंहप्रसादः
१२२७. नैशाख्यं
१२२८. पञ्चस्तवं
१२२९. पञ्चदशीमातृकापुष्पमालास्तवं ।
१२३०. पञ्चमीस्तवराजं
१२३१. पञ्चमीयामळतन्त्रं
१२३२. पञ्चकोशविमर्शिनी
१२३३. पञ्चशती
१२३४. पञ्चामृततन्त्रं
१२३५. पदसंगतिः
१२३६. पर्यन्तपञ्चाशिका
१२३७. परमार्त्थसारसंग्रहं
१२३८. परशंभुमहिम्नं
१२३९. परशिवस्तवं
१२४०. परानन्दतन्त्रं
१२४१. परात्रिंशिका
१२४२. परापञ्चाशिका
१२४३. परावासना
१२४४. परासूक्तं
१२४५. परास्तोत्रं
१२४६. पश्चिमाम्नायतन्त्रं
१२४७. पादुकोदयं
१२४८. पादसूत्रं
१२४९. पाशकल्पं
१२५०. पुस्तकेन्द्रं
१२५१. पूजारहस्यं
१२५२. पूर्णोदयं

१२५३. पूर्वाम्नायतन्त्रं
१२५४. प्रचण्डभैरवीतन्त्रं
१२५५. प्रज्ञानकौमुदी ।
१२५६. प्रणवार्थदीपिका
१२५७. प्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी
१२५८. प्रत्यभिज्ञावृत्तिः
१२५९. प्रत्यभिज्ञासूत्रं
१२६०. प्रत्यभिज्ञाहृदयं
१२६१. प्रपञ्चसारं
१२६२. प्रबोधपञ्चाशिका
१२६३. प्रभाकौळं
१२६४. प्रयोगरत्नमाला
१२६५. फीट्कारिणी
१२६६. फेट्कारीतन्त्रं
१२६७. बहुरूपाष्टकं
१२६८. बारुडं
१२६९. बिंबसूत्रं
१२७०. बृहत्तन्त्रकौमुदी
१२७१. बृह्मगीता
१२७२. ब्रह्मयामळतन्त्रं
१२७३. बृहत्श्रीक्रमतन्त्रं
१२७४. बृहत्श्रीक्रमसंहिता
१२७५. बृहन्मत्स्यसूक्तं
१२७६. बृहद्विक्रमसंहिता
१२७७. ब्राह्मीतन्त्रं
१२७८. बोधचित्तविवरणं
१२७९. बोधसारः ।
१२८०. भक्तितन्त्रं
१२८१. भगवद्गीता
१२८२. भट्टनारायणीयं
१२८३. भावचूडामणिः
१२८४. भुवनेश्वरीकक्षपुटं ४
१. मन्त्रकक्षपुटं
२. यन्त्रकक्षपुटं
३. मूलिकाकक्षपुटं
४. गणितकक्षपुटं
१२८५. भूततन्त्रं
१२८६. भूतिराजीयं
१२८७. भूतोड्डामरतन्त्रं
१२८८. भूबलं
१२८९. भैरवतन्त्रं
१२९०. भैरवयामळतन्त्रं
१२९१. मतदेवं
१२९२. मतोत्तरतन्त्रं
१२९३. मन्त्रमहोदधिः
१२९४. मन्त्रचूडामणिः
१२९५. मन्त्रव्याकरणं
१२९६. मन्त्रभेदं
१२९७. मन्त्रवैतरणी
१२९८. मन्थानभैरवीयं
१२९९. मत्स्यसूक्तं
१३००. मत्स्यसूक्ततन्त्रं
१३०१. मनोरमा
१३०२. मनोनुशासनस्तोत्रं
१३०३. महाकाळीतन्त्रं
१३०४. महानयप्रकाशं
१३०५. महानयपद्धतिः
१३०६. महानयसंगतिः
१३०७. महापिचुमतं
१३०८. महाभैरवतन्त्रं

१३०९. महामायाशंबरतन्त्रं
१३१०. महावनमालीयं
१३११. महार्थमञ्जरी
१३१२. महार्थोदयं
१३१३. महादेवतन्त्रं
१३१४. महालक्ष्मीमतं
१३१५. महालक्ष्मीरत्नकोशं
१३१६. महाशैवतन्त्रं
१३१७. महासम्मोहनतन्त्रं
१३१८. महिषासुरमर्दिनीस्तोत्रं
१३१९. महोग्रताराकल्पं
१३२०. महोच्छुष्मं
१३२१. मार्त्ताण्डभैरवतन्त्रं
१३२२. मातंगीस्तोत्रं
१३२३. मातृकाविवेकं
१३२४. मातृकाचक्रविवेकं
१३२५. मातृकाचक्रविवेकवृत्तिः
१३२६. मातृकार्णवं
१३२७. मातृकापुष्पमालास्तवं
१३२८. मालिनीतन्त्रं
१३२९. मालिनीविजयं
१३३०. माहेश्वरतन्त्रं
१३३१. माहेन्द्रीतन्त्रं
१३३२. मीनाक्ष्यष्टकं
१३३३. मुकुन्दकेलीपरिमळगुहा
१३३४. मुण्डमालातन्त्रं
१३३५. मूकपञ्चशती
१३३६. मृगेन्द्रसंहिता
१३३७. मेरुतन्त्रं
१३३८. मैलापुरतन्त्रं
१३३९. मोदिनीशतन्त्रं
१३४०. मोहिनीशं
१३४१. मोक्षोपायं
१३४२. यन्त्रराजं
१३४३. यामळाष्टकं
१३४४. योगदीपिका
१३४५. योगवासिष्ठं
१३४६. योगसारं
१३४७. योगार्णवं
१३४८. योगिनीतन्त्रं
१३४९. योगिनीजालशंबरतन्त्रं
१३५०. योगिनीभैरवतन्त्रं
१३५१. योगपातञ्जलसूत्रं
१३५२. योगपातञ्जलसूत्रवृत्तिः
१३५३. योगसूत्रभाष्यं
१३५४. योगसूत्रवाचस्पत्यं
१३५५. योगदीपिका
१३५६. योगिनीहृदयं
१३५७. रत्नदेवं
१३५८. रत्नमाला
१३५९. रत्नत्रयपरीक्षा
१३६०. रसकौमुदी
१३६१. रसरत्नाकरं
१३६२. रससारसंग्रहं
१३६३. रसान्वयं
१३६४. रहस्यागमं
१३६५. राजराजभट्टारकीयं
१३६६. राजराजेश्वरीस्तवराजं
१३६७. राजराजेश्वरीस्तवं
१३६८. राजभैरवसूत्रं

१३६९. राधातन्त्रं
१३७०. रुद्रयामळतन्त्रं
१३७१. रूपभेदतन्त्रं
१३७२. रूपिकामतं
१३७३. लघुस्तवं
१३७४. लघुब्रह्मणी
१३७५. ललितास्तवरत्नं
१३७६. ललितासहस्रनामभाष्यं
१३७७. ललितास्वच्छन्दं
१३७८. ललितोपाख्यानं
१३७९. लक्ष्मीतन्त्रं
१३८०. लक्ष्मीपीठिका
१३८१. लिंगागमं
१३८२. वटुकभैरवतन्त्रं
१३८३. वरिवस्याप्रकाशः
१३८४. वरिवस्यारहस्यं
१३८५. वसिष्ठकल्पं
१३८६. वसुबोधकं
१३८७. वामजुष्टतन्त्रं
१३८८. वामकेश्वरतन्त्रं
१३८९. वाक्यवृत्तिः
१३९०. वातुळतन्त्रं
१३९१. वातुळोत्तरतन्त्रं
१३९२. वाराहीतन्त्रं
१३९३. वाराहीसंहिता
१३९४. व्यासगीता
१३९५. वासुकितन्त्रं
१३९६. विकुण्ठेश्वरतन्त्रं
१३९७. विजयं
१३९८. विजयाकल्पं
१३९९. विजृंभितसूत्रं
१४००. विजृंभितसूत्रभाष्यं
१४०१. विमलामलतन्त्रं
१४०२. विमलार्थतन्त्रं
१४०३. विरक्तिरत्नावलिः
१४०४. विशुद्धेश्वरं
१४०५. विशुद्धेश्वरतन्त्रं
१४०६. विज्ञानभैरवी
१४०७. विरूपाक्षपञ्चाशिका
१४०८. विष्णुकृतशिवस्तुति
१४०९. विष्णुयामळतन्त्रं
१४१०. विज्ञानभट्टारकीयं
१४११. विज्ञानोद्योतं
१४१२. विनायकतन्त्रं ।
१४१३. विश्वकर्म्मशास्त्रं ।
१४१४. विश्वामित्रकल्पं
१४१५. विषयपञ्चाशिका
१४१६. वीणातन्त्रं
१४१७. वीरतन्त्रं
१४१८. वीरकल्पं
१४१९. वीरावली
१४२०. व्रतखण्डं
१४२१. वेदपादस्तवं
१४२२. वैशंपायनसंहिता
१४२३. वैष्णवीतन्त्रं
१४२४. शक्तिभैरवतन्त्रं
१४२५. शक्तिरहस्यं
१४२६. शक्तिसूत्रं
१४२७. शचिमतं
१४२८. शबरचिन्तामणिः

१४२९. शशिमतं
१४३०. शल्यतन्त्रं
१४३१. शान्तिस्तवं
१४३२. शाण्डिल्यसूत्रं
१४३३. शाबरतन्त्रं
१४३४. शारदाटीका
१४३५. शारदातिलकं
१४३६. शांभवदीपिका
१४३७. शांभवानन्दकल्पलता
१४३८. श्यामळादण्डकं
१४३९. शिवगीता
१४४०. शिवदृष्टिः
१४४१. शिवदूतीतन्त्रं
१४४२. शिवमीडेस्तवरत्नं
१४४३. शिवशक्तिसंगमतन्त्रं
१४४४. शिवयोगदीपिका
१४४५. शिवयोगसारं
१४४:. शिवज्ञानबोधं
१४४७. शिवतत्वविवेकं
१४४८. शिवमहिम्नं
१४४९. शिवभुजंगं
१४५०. शिवपादादिकेशान्तस्तुतिः
१४५१. शिवकेशादिपादपरागान्त-
स्तुतिः
१४५२. शिवानन्दस्वामीयं
१४५३. शिवसूत्रं
१४५४. शिवसूत्रवृत्तिः
१४५५. शुभागमपञ्चकं नाम । वसिष्ठ-
संहिता ।१। सनकसंहिता ।२।
सनन्दनसंहिता ।३।
सनत्कुमारसंहिता ।४। शुक-
संहिता ।५।
१४५६. शिवार्चनाशिरोमणिपद्धतिः
१४५७. शंभुविलासं
१४५८. शंभ्वैक्यदीपिका
१४५९. श्यामातन्त्रं
१४६०. शुक्रसंहिता
१४६१. शुक्रद्विशती
१४६२. शुकसप्तशती
१४६३. श्रीक्रमसंहिता
१४६४. श्रीक्रमसद्भावं
१४६५. श्रीक्रमोदयं
१४६६. श्रीक्रमसिद्धिः
१४६७. श्रीकण्ठसंहिता
१४६८. श्रीकण्ठभाष्यं
१४६९. श्रीत्रिपुरासारं
१४७०. श्रीदर्शं
१४७१. श्रीगुरुपूर्वशास्त्रं
१४७२. श्रीपादुकोदयं
१४७३. श्रीप्रत्यभिज्ञाहृदयं
१४७४. श्रीस्पन्दं
१४७५. श्रीस्तोत्रावली
१४७६. श्रीमहानयपद्धतिः
१४७७. श्रीस्वच्छन्दं
१४७८. श्रीसिद्धान्तमतं
१४७९. श्रुतिसूक्तिमाला
१४८०. षट्त्रिंशन्नवमालिकास्तवं
१४८१. षोढोत्तरयामळं
१४८२. सकलजननीस्तवं
१४८३. सच्चरित्ररक्षा

१४८४. सर्ववीरमतं
१४८५. सप्तशती
१४८६. समाधिपञ्चदशी
१४८७. सर्वज्ञानोत्तरतन्त्रं
१४८८. संविदानन्दभैरवीयं
१४८९. संवित्स्तोत्रं
१४९०. संवित्प्रकाशं
१४९१ संविदुल्लासं
१४९२. संवित्शतकं
१४९३. समयाचारं
१४९४. साम्राज्यलक्ष्मीपीठिका
१४९५. सारशास्त्रं
१४९६. सारसर्वस्वतन्त्रं
१४९७. सांख्यायनतन्त्रं
१४९८. सांबपञ्चशती
१४९९. सिद्धभैरवतन्त्रं
१५००. सिद्धांबातन्त्रं
१५०१. सिद्धयोगेश्वरीतन्त्रं
१५०२. सिद्धसिद्धान्तपद्धतिः २
१५०३. सिद्धसारस्वततन्त्रं
१५०४. सिद्धेश्वरतन्त्रं
१५०५. स्पन्दसन्दोहं
१५०६. सुप्रभेदः
१५०७. सुभगोदयं
१५०८. सुभगोदयव्याख्या चन्द्रकला
१५०९. सुभगोदयवासना
१५१०. सुन्दरीमहोदयं ।
१५११. सूतगीता
१५१२. सूरितन्त्रं
१५१३. स्वच्छन्दं
१५१४. स्वतन्त्रं ।
१५१५. स्वच्छन्दशास्त्रं
१५१६. स्वच्छन्दसारसंग्रहं
१५१७. स्वच्छन्दसंग्रहं
१५१८. स्वच्छन्दभैरवं
१५१९. स्वरभैरवं
१५२०. स्वात्मप्रकाशिका
१५२१. सेतुबन्धं
१५२२. सुभगार्चारत्नं
१५२३. सुभगार्चापारिजातं
१५२४. सोमभुजगवल्ली
१५२५. स्तोत्रावलिः
१५२६. स्तोत्रभट्टारकीयं
१५२७. सौन्दर्यलहरीस्तोत्रं
१५२८. सौन्दर्यलहरीव्याख्या लक्ष्मीधरा
१५२९. सौभाग्यरत्नाकरं
१५३०. सौभाग्यभास्करं
१५३१. सौभाग्यहृदयस्तोत्रं
१५३२. सौभाग्यसुधोदयं
१५३३. सौख्यं
१५३४. स्कन्दयामळं
१५३५. स्वरूपाह्लं
१५३६. सृष्टितत्वामृतं
१५३७. हंसपारमेश्वरं
१५३८. हंसभेदं
१५३९. हृद्भेदतन्त्रं
१५४०. हृदयसूत्रं
१५४१. क्षमास्तोत्रं
१५४२. क्षेमराजीयं
१५४३. गणपतिस्तोत्रं

१५४४. सुब्रह्मण्यस्तोत्रं
१५४५. सुब्रह्मण्यभुजंगं
१५४६. कुमारस्तुतिपञ्चकं
१५४७. नानाविधस्तुतिश्लोकाः
१५४८. श्रीराममूर्तिध्यानं
१५४९. परमेश्वरमूर्तिध्यानं
१५५०. परशिवमूर्तिध्यानं
१५५१. ललितामूर्तिध्यानं
१५५२. गौरीदशकं
१५५३. भवानीस्तोत्रं
१५५४. गंगास्तोत्रं
१५५५. सेतुस्तोत्रं
१५५६. कावेरीस्तोत्रं
१५५७. हरिहरस्तोत्रं
१५५८. हरिनामस्तोत्रं
१५५९. कृष्णस्तोत्रं
१५६०. बालमुकुन्दाष्टकं
१५६१. राघवाष्टकं
१५६२. कालभैरवाष्टकं
१५६३. विश्वनाथाष्टकं
१५६४. त्यागराजाष्टकं
१५६५. त्यागाधिराजाष्टकं
१५६६. हालास्येशाष्टकं
१५६७. हालास्यनाथाष्टकं
१५६८. शिवशंकराष्टकं
१५६९. चन्द्रशेखराष्टकं
१५७०. ताण्डवेश्वराष्टकं
१५७१. शंकरपार्वत्यष्टकं
१५७२. शंभ्वष्टकं
१५७३. कृत्तिवाससः पञ्चरत्नं
१५७४. पञ्चमुखस्तोत्रं
१५७५. ताण्डवेश्वरस्तोत्रं
१५७६. पञ्चाक्षरमालिका
१५७७. पञ्चाक्षरसंपुटं
१५७८. श्रीकण्ठप्रार्थना
१५७९. शिवप्रार्थना
१५८०. अपराधस्तोत्रं
१५८१. शिवमानसिकं
१५८२. दक्षिणामूर्तिमानसिकं
१५८३. दक्षिणामूर्तिचिन्त्यं
१५८४. रामभुजंगं
१५८५. हरिहरतारतम्यं
१५८६. सांबपरब्रह्मस्तुतिः
१५८७. शिवदशश्लोकी
१५८८. शिवषट्श्लोकी
१५८९. सांख्यसारं
१५९०. योगसारं
१५९१. आत्मविद्याविलासं
१५९२. परापूजानवकं
१५९३. कौपीनपञ्चकं
१५९४. सोपानपञ्चकं
१५९५. मयूरशतकं
१५९६. शिवकेशादिपादपरागान्तस्तुति
१५९७. श्रीकृष्णद्वादशमञ्जरी
१५९८. स्वदोषपरिहाराष्टकं
१५९९. जंबुनाथाष्टकं
१६००. आर्तिहराष्टकं
१६०१. कुळीरेशाष्टकं
१६०२. शिवभक्तलक्षणप्रार्थना
१६०३. शिवभक्तिकल्पलतिका

१६०४. तारावलीस्तोत्रं
१६०५. शिवाख्याशतकं
१६०६. शिवदयाशतकं
१६०७. श्रीमातृभूतेशशतकं
१६०८. शिवस्तुतिपद्धति:
१६०९. श्यामळादण्डकं
१६१०. श्यामळानवरत्नमालिका ।
१६११. द्वादशप्रासनवरत्नमालिका
१६१२. श्रीश्यामळांबिकास्तवं
१६१३. श्रीशारदांबाष्टकं
१६१४. मूकांबिकास्तोत्रं
१६१५. श्रीचिन्तामणिस्तोत्रं
१६१६. शिवनामादिशक्त्यष्टोत्तरशतं
१६१७. श्रीललिताष्टोत्तरशतनामानि
१६१८. इन्द्राक्षीस्तोत्रं
१६१९. त्रिपुरसुन्दरीमानसिकं
१६२०. धेनुवागीश्वरीस्तोत्रं
१६२१. श्रीपञ्चकोशविमर्शिनी
१६२२. नवाक्षरीस्तोत्रं
१६२३. आर्यापञ्चदशीस्तोत्रं
१६२४. धर्म्माम्बिकास्तोत्रं
१६२५. श्रीराजराजेश्वरीस्तवं
१६२६. उपदेशशिखामणि:
१६२७. श्रीशिवमीडेस्तवरत्नं
१६२८. षट्त्रंशन्नवमल्लिकासमर्चनस्तव-
राजं
१६२९. स्वात्मस्फूर्तिविलासं
१६३०. शान्तिस्तवं
१६३१. संवित्शतकं
१६३२. विरक्तिरत्नावलि:
१६३३. अद्वैतरसमञ्जरी सटीका
१६३४. हरिस्तोत्रं
१६३५. भजगोविन्दं
१६३६. हरिमीडाख्यस्तुतिः सटीका
१६३७. हनूमद्द्वादशनामानि
१६३८. विघ्नेश्वरषोडशनामानि
१६३९. सुब्रह्मण्यत्रंशन्नामानि
१६४०. सुब्रह्मण्यकवचं
१६४१. सुब्रह्मण्यमाला
१६४२. दक्षिणामूर्तिकवचं
१६४३. शिवकवचं
१६४४. शिवानन्दलहरी सटीका
१६४५. शिवमहिम्नस्तुतिः सटीका
४६४६. शिवभुजंगं
१६४७. बोधार्या
१६४८. अनुभवरत्नमाला
१६४९. धेनुवागीश्वरीस्तोत्रं
१६५०. प्रज्ञावर्द्धनसुब्रह्मण्यस्तुति:
१६५१. गणपतिस्तोत्रं
१६५२. गणेशाष्टकं
१६५३. सूर्याष्टकं
१६५४. अच्युताष्टकं
१६५५. जगन्नाथाष्टकं
१६५६. सीतारामाष्टकं
१६५७. गोविन्दाष्टकं
१६५८. पाण्डुरंगाष्टकं
१६५९. गोवर्द्धनाष्टकं
१६६०. लिंगाष्टकं
१६६१. पशुपत्यष्टकं
१६६२. कालभैरवाष्टकं

१६६३. तीक्ष्णदंष्ट्राकालभैरवाष्टकं
१६६४. वाराहीनिग्रहाष्टकं
१६६५. वाराह्यनुग्रहाष्टकं
१६६६. ताराष्टकं
१६६७. लक्ष्म्यष्टकं
१६६८. सरस्वत्यष्टकं
१६६९. सरस्वतीद्वादशनामानि
१६७०. शीतळाष्टकं
१६७१. नेर्म्मदाष्टकं
१६७२. पुष्कराष्टकं
१६७३. मणिकर्णिकाष्टकं
१६७४. गंगाष्टकं
१६७५. गंगाष्टकं
१६७६. गंगाष्टकं
१६७७. यमुनाष्टकं
१६७८. अन्नपूर्णाष्टकं

धारणा—(सस्मितम्) अमच्चस्स वाक्यसेसेण तक्कीअदि धीरोदत्तत्तणम् ।
[अमात्यस्य वाक्यशेषेण तर्क्यते धीरोदात्तत्वम् ।]

मन्त्री—अस्खलितासाधरणकार्यावधारणधौरेये स्खलितानि तव मनीषितानि भवन्ति । (पुरो विलोक्य) अहो नगरालङ्कारचातुरी पौराणाम् ।

तद्गोचरया-तत्र प्रवृत्तया । (गोचरयेति स्थाने गौरवयेति पाठान्तरम् ।) धिषणया-मत्या । दैत्यगुरुं-असुराचार्यम् उशनसम् । शौर्येण-पौरुषेण च । वृषपर्वाणं-तदाख्यं देवानां परमवैरिणं महाबलम् असुराधिपम् । [वृषपर्वणः पत्नी शुक्रदुहिता देवयानी; वृषपर्वणो दुहिता शर्मिष्ठा, यां च ययातिर्नृप उपयेमे ।] अतिशेषे-अतिशयितो वर्तसे । पाण्डो रोगस्य सुतरामसुरस्वभावत्वात् धिषणया दानवगुरुः, शौर्येण दानवाधिपो वृषपर्वा चास्य क्रमात् दृष्टान्तीकृतः । अस्खलितासाधारणेत्यादिना वक्ष्यमाणरीत्या स्वप्रभावप्रकटने वैलक्ष्यात् मयीत्युक्त्वा मध्ये विरमति । अमच्चस्सेति । वाक्यशेषेण-मध्ये विरतेन वाक्येन । समर्थपदलोपो वाक्यशेषः । धीरः-ओजस्वी । "विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः" इति धीरशब्दनिरुक्तिः । उदात्तः-गंभीरः । तयोर्भावः धीरोदात्तत्वम् । "अविकत्थनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः" इति धीरोदात्तलक्षणम् । धीरोदात्तत्वात् विकत्थनमाचरितुं सपदि मनसा संकुचन् वाक्यं पूरयितुं न प्रभवति । अस्खलितेति अस्खलितानि-प्रमादविरहितानि, यानि असाधारणकार्याणि-असामान्यानि राजकृत्यानि, तेषाम् अवधारणे-सावहिति परिज्ञानविषये, धौरेये-धुरन्धरे । मयि इति पूर्वावशिष्टमन्त्रिवाक्येनान्वयः । विद्यमाने सतीति शेषः । तव-पाण्डुनाम्नः प्रतीपमन्त्रिण इति यावत् । मनीषितानि-वाञ्छितानि कर्माणि । स्खलितानि-भग्नानि । भवन्ति । अस्खलितवृत्तेः मन्त्रिधूर्वहस्य मम पुरतस्त्वादृशानाम् अव्यवस्थित-

कीर्णान्यम्बुपृषन्ति किङ्करगणै रथ्यान्तरे ताडिता-
न्यातोद्यानि निकेतकेकिनटनप्रारम्भहेतूनि च ।
बद्धा मन्दिरशृङ्गसीमसु हसन्नाथापनीतांशुक-
व्यक्तोरोजसलज्जसिद्धयुवतिव्याकृष्टचेला ध्वजाः ॥ १४ ॥

कर्मणां मनोरथा भग्नमूला भवेयुरिति भावः । (कार्यावधारणधैर्यस्खलितानि इति असमस्तपदपाठो न समञ्जसः ।) अहो इति पौरैरारचितानां नगरालङ्काराणां दर्शनजनितं स्वविस्मयं प्रकटयति मन्त्री ।

नगरालङ्कारप्रकारमेव निरूपयति कीर्णानीति । रथ्यानां वीथीनाम्, अन्तरे-मध्ये, जनसञ्चारमार्ग इति यावत् । (रथ्यान्तरे इति स्थाने अभ्यन्तरे इति पाठान्तरम् ।) किङ्करगणैः-सेवकवर्गैः । अम्बुपृषन्ति-जलकणिकाः । कीर्णानि-समन्ततोऽभ्युक्षितानि । तथा निकेतकेकिनां-गृहमयूराणाम्, नटनप्रारम्भस्य-नर्तनोद्यमस्य, हेतूनि-कारणभूतानि । आतोद्यानि-वीणा-वेणु-मुरज-तालाख्यानि चतुर्विधानि वाद्यानि च । ताडितानि । हसद्भिः-शृङ्गारचेष्टावशात् हासं कुर्वद्भिः, नाथैः-कामुकैर्नायकैः, अपनीतं-आकृष्टम्, अंशुकं-उत्तरीयं येभ्यस्ते; तत एव व्यक्ताः-नग्नीकृताः; उरोजाः-स्तनाः यासां ताः; अत एव सलज्जाः-सव्रीडाः; याः सिद्धयुवतयः-तदाख्यदेववनिताः; ताभिः, व्याकृष्टानि-आहृतानि चेलानि-दण्डाग्रग्रथितवस्त्राणि येभ्यस्ते । तादृशाः ध्वजाः । (व्याकृष्टचेलध्वजाः इति अभिन्नपदप्रयोगो न समीचीनः ।) सहासं स्वकान्तैः स्ववक्षोजावरणवस्त्रेषु क्रीडावसरे समाकृष्टेषु, सविधोद्धूयमानानां सौधाग्रस्थितपताकानाम् वस्त्राणि तात्कालिकावरणार्थं सिद्धवनिताभिः सपदि समाकृष्टानीति भावः । नगरहर्म्याणाम् अत्युन्नतत्वम् अनेन सूचितं भवति । मन्दिरशृङ्गसीमसु-भवनानाम् अत्युच्छ्रितानाम् अग्रभागेषु । (मन्दिरमार्गसीमसु इति पाठान्तरम्) बद्धाः । विद्यन्त इति शेषः । नगरवीथयः समन्तात् सलिलसेचनेन वीतरजस्काः शीतलाश्चापादिताः; वाद्यानां

अपि च ।

मन्ये रम्भाः पुरमृगदृशामूरुसौभाग्यचौर्यात्
बद्धा भृत्यैः प्रतिगृहमपि द्वारपार्श्वद्वयेषु ।
अम्भोदुर्गात् कथमपि हृता यन्त्रितोच्चैर्विताने
तासां वक्त्राम्बुजपरिमलग्राहिणी पद्ममाला ॥ १५ ॥

विविधानां प्रतिसदनं वादनेन प्रजाभिः परमामोदश्च प्रकटितः; सौधाग्रेषु च सप्रमोदम् उच्छ्रिताः पताकाश्च परितो निबद्धाः । इति नगरालङ्कारप्रकारः कविनात्रोपवर्णितः ॥ १४ ॥

अपि चेति अलङ्कारान्तराण्यपि नगरस्य निर्वर्णयति । मन्ये रम्भा इति । पुरमृगदृशां-नगरनिवासियुवतीनाम् । ऊरूणां सौभाग्यस्य-सक्थ्नां सौन्दर्यस्य चौर्यात् हेतोः । भृत्यैः-सेवकजनैः । गृहे गृहे प्रतिगृहं-एकैकस्मिन्नपि भवने । द्वाराणां-गृहप्रकोष्ठानाम्, पार्श्वद्वयेषु । रम्भाः-कदलीस्तम्भाः । बद्धाः-रज्जुभिर्निबद्धाः । इति मन्ये । पुरसुन्दरीणाम् ऊरुकाण्डानुकारिणो रम्भास्तम्भा इति भावः । तासां-पुरसुन्दरीणाम् । वक्त्राम्बुजानां-सरोजसदृशमुखानाम्, परिमलस्य-सौरभ्यस्य, ग्राहिणी-अपहर्त्री । पद्ममाला-तामरसकुसुमानां राजिः । अम्भोदुर्गात्-पौरैर्दुष्प्रापात्-सलिलमयात् निराबाधदेशात् । "दुष्प्रापं तु परं दुर्गं यन्त्रशैलजलादिभिः" इति वैजयन्ती । कथमपि-महता यत्नेन दुर्गं विलङ्घ्य आहरणस्य सुमहद्यत्नसाध्यत्वात् । हृता-बलादानीता । उच्चैः-उन्नते । वितानेउल्लोचाख्ये गृहादीनामुपरितनान्तरालचित्रावरणे । यन्त्रिता-आरोप्य पिनद्धा । मन्ये इत्यत्रापि अनुषज्यते । सरसिजैः नगरसुन्दरीणाम् आननसौरभ्यापहाररूपापराधस्य आचरितत्वात् तेषामिदम् उच्चैर्बन्धनरूपं दण्डनमभूद्विहितमिति भावः ॥ १५ ॥

किञ्च, सुधालेपधवलीकृतसौधवसतयः पौरयुवतयः शारदाभ्रगतपरमाद्भुततडिल्लताविभ्रममुद्भावयन्ति। किञ्च, चञ्चरीकगणश्चित्रलिखितसहकारमञ्जरीकलितोत्कलिकया सञ्चरमाणोऽपि कदर्यमवनीपतिमुपगतो वनीपकलोक इव निष्फल एव निवर्तते। कतिचन निकेतनानि च नूतनानि आलिखितेन अहिनकुलेन, अश्वमहिषेण, गोव्याघ्रेण च भित्तिषु निर्वैरसत्त्वानि अनुकुर्वन्ति चत्वराणि तपोधनाश्रमपदस्य। (अन्यतोऽवलोक्य सहासम्)

सुधालेपेति। सुधालेपेन धवलीकृतानि यानि सौधानि-राजार्हाणि गृहाणि तान्येव वसतयः-वासस्थलानि यासां ताः। पौरयुवतयः। शारदाभ्रं-शरत्काले दृश्यमानः मेघः, तद्गताश्च ताः परमाद्भुताश्च, याः तडिल्लताः, तासां विभ्रमं-विडम्बनं भ्रान्तिं वा। उद्भावयन्ति। सुधालेपधवलितानां सौधानां धवलशारदाम्बुदसदृशत्वम्, तेषु निवसन्तीनां सुवर्णयष्टिगौराणां सुन्दरीणां विद्युल्लतातुल्यत्वं चात्रोद्भावितम्। वीतसलिलत्वादतीव शुभ्राणां शारदाभ्राणां मध्ये तडिल्लतानां सम्भवस्योपपत्त्यभावात् तेषु तथाविधरूपावलोकनस्य परमाद्भुतत्वम् अभिहितम्। चञ्चरीकगणः-भ्रमरवर्गः। चित्रेषु लिखिताः याः सहकारमञ्जर्यः-रसालकुसुमगुच्छाः, तासु कलितया-कृतया, उत्कलिकया-उत्कण्ठया। सञ्चरमाणः-आलेख्यगताम्रमञ्जरीणामुपरि परिभ्रमन्नपि। कदर्यं-कृपणम्। अवनीपतिं-प्रभुम्। उपगतः-उपस्थितः। वनीपकलोकः-अर्थिजन इव। चित्रार्पितानां चूतकुसुमानाम् अकृत्रिमप्रसूनसंबन्धि नैसर्गिकं लावण्यं विना मकरन्दसुगन्धिभ्यां विद्यत इति भावः। भित्तिषु आलिखितेन-चित्रेषु निवेशितेन। अहिश्च नकुलश्च तयोः समाहारः अहिनकुलं तेन। अश्वमहिषेण, गोव्याघ्रेण चेत्यनयोरपि एवमेवैकवद्भावः। "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इति सूत्रेण परस्परशत्रुभूतप्राणिवाचकानाम् अमीषां शब्दानां द्वन्द्वैकवद्भावः। अन्यो-

दृष्ट्वाकृष्टकचामुदस्तचिबुकां पत्या कराभ्यां बलात्
कामप्येणदृशं करौ विधुवतीमास्वाद्यमानाधराम्।
आलेख्ये पुरशिल्पिना विलिखितां भित्तौ बहिर्मन्दिरात्
नार्यः सस्मितनम्रवक्त्रकमलाः कर्षन्ति यूनां मनः॥ १६॥

न्यवैरं स्वाभाविकं सर्वदा चावहताम् अहि-नकुलादीनां मृगाणां सह निवसतिं सूचयन्ति यानि भित्तिगतानि चित्राणि तद्युक्तानि नगरनिकेतनानि। तपोधनाश्रमपदस्य-मुनीनाम् आश्रमस्थलस्य। निर्वैराणि-अपोहितस्वाभाविकविद्वेषाणि, सत्त्वानि-सर्पताक्ष्यं-कुरङ्गशार्दूलादयो जन्तवः। तानि। अनुकुर्वन्ति-स्वरूपतो गुणतश्चानुसरन्ति।

दृष्ट्वेति। मन्दिरात् बहिः। भित्तौ। पुरशिल्पिना-नागरिकेण चित्रकारेण। आलेख्ये-चित्रे। विलिखिताम्। (विलिखितामिति स्थाने विरचितामिति पाठान्तरम्।) कामपि। एणदृशं-मनोहरां युवतिम्। कथंभूताम्, पत्या-स्वभर्त्रा। कराभ्याम्। आकृष्टः कचः यस्याः ताम्-बलात् एकेन करेण गृहीतकेशपाशाम्। अन्येन करेण उदस्तं-उन्नमितं चिबुकं यस्यास्ताम्। बलात् आस्वाद्यमानः अधरः यस्यास्ताम्। अतएव करौ विधुवतीं-बलात्कारोत्पन्नसात्त्विकभावजनितव्रीडाविशेषेण प्रकम्पयन्तीम्। दृष्ट्वा-सर्वजनावलोकनार्हे बाह्यकुड्यस्थले ग्राम्यकर्मायत्तस्य मिथुनस्य चित्रमवलोक्य। नार्यः-तन्मार्गेण यातायातमाचरन्त्यस्तरुण्यः। सस्मितानि-व्रीडासूचकमन्दस्मेरसहितानि, अत एव नम्राणि-आनमितानि, वक्त्रकमलानि याभिस्ताः। तथाविधाः सत्यः। यूनां-तादृशनारीजनावलोकनासक्तानां तरुणानाम्। मनः। कर्षन्ति। महाराजस्य वीथीषु समागमं प्रतीक्षद्भिः पौरजनैः न केवलं नगरमार्गाः चत्वरादिप्रदेशाश्च परं तु स्वात्मनां गृहाणि च सुधालेपन-चित्ररचनादिभिः सुमनोहरमलङ्कृतानीति भावः॥ १६॥

नन्विदानीमत्र नगरालङ्कारदर्शिनो राज्ञः समागमं प्रतीक्षमाणाः पौरास्तस्य परमुपचाराय संनह्यन्ति । तथाहि—

स्थाप्यन्ते गृहवासवेदिषु घटाः संवेष्टितास्तन्तुभिः
प्रत्यग्राम्रदलप्रसाधितमुखा विप्रैः पयःपूरिताः ।
कन्याभिर्घृतसिक्तवर्तिनिकरैर्नीराजनाभाजनैः
साध्यन्ते सममेव लाजसुमनश्चित्राणि पात्राणि च ॥ १७ ॥

(विचिन्त्य) कथमसौ राजा लिप्सितं फलं लब्ध्वा समायास्यति? कथमस्य साम्बशिवप्रसादमन्तरेण लिप्सितफललाभः? कथं वा कठोराणि

नन्विति । इदानीं-निर्वर्तितनिश्शेषनगरालङ्कारेऽस्मिन् समये । समागमं आगमनम् । परम् उपचाराय-विशिष्य संमाननाय । संनह्यन्ति-उद्युक्ताः सन्ति ॥

तानेवोपचारोद्यमप्रकारान् तथाहीति विवृणोति । **स्थाप्यन्त इति** । तन्तुभिः संवेष्टिताः-सूत्रैः समन्ततः संवीताः । तथा पयसा-शुद्धोदकेन पूरिताः । प्रत्यग्रैः-तदानीमेवानीतैः अम्लानहरितैः, आम्रदलैः, प्रसाधितानि-अलङ्कृतानि, मुखानि येषां ते । घटाः-पूर्णकुम्भाः । गृहवासवेदिषु-गृहाणां बाह्याङ्गणघटितासु वितर्दिकासु । विप्रैः । स्थाप्यन्ते । सूत्रवेष्टितानां साम्रदलानां शुद्धोदकपूर्णकुम्भानां वहिर्वितर्दिकासु स्थापनं तावत् माननीयजनानां स्वागतरूपपूजनकर्मस्वन्यतममिति आचारज्ञा जानीयुः । तथैव घृतसिक्ताः वर्तिनिकरा येषु तैः । नीराजनाभाजनैः-आरात्रिकोपकरणभूतैः दीपपात्रैः । सममेव-नीराजनासाधनैः सहैव । लाजैः-भर्जिततण्डुलैः, सुमनोभिः-कुसुमैश्च, चित्राणि-शबलीकृतानि ; विचित्रतया अलङ्कृतानीति यावत् । पात्राणि-महतां सभाजनार्थमुपयुज्यमानानि भाजनानि च । कन्याभिः । साध्यन्ते सज्जीक्रियन्ते ॥ १७ ॥

कथमसाविति । लिप्सितं-काङ्क्षितम् । समायास्यति-प्रत्यागमिष्यति । लिप्सितफललाभः-अभीष्टफलसिद्धिः । कथं भविष्यतीत्यर्थः । कठोराणि-पञ्चाग्नि-

तपांसि विनानेन सुलभः शिवप्रसादः? कथमनेन स्वकालविकस्वरशिरीषदलकोमलशरीरेण सुकरा कठोरा तपश्चर्या? न चैतस्य तादृशतपश्चरणादृतेऽखिलपुरुषार्थसाधनं भगवतश्चन्द्रकलावतंसस्य निरन्तरध्यानं संभाव्यते । नलिनीदलान्तरालतरलोदबिन्दुसमस्यन्दा दुर्निरोधा हि चित्तवृत्तयः । तदिदानीं मदीयमन्तःकरणं दुरन्तचिन्तोदधौ निमज्ज्य पुनरुन्मज्जति । अथवा कस्य किमसम्भावितम् अनुकूलतामुपगतवत्या नियत्या । (दक्षिणभुजस्पन्दमभिनीय) कथमस्थाने मम विचारः । सर्वं सुघटितं भविष्यति ।

मध्यादिषु निर्वर्तनीयत्वात् अतिकृच्छ्राणि । स्वकाले-समुचिते काले, ग्रीष्मर्ताविति यावत् ; विकस्वराणि-विकासीनि, यानि शिरीषदलानि-शिरीषकुसुमानि, तानीव कोमलं-अतीव मृदुलम्, शरीरं यस्य तेन । तादृशेन मृदुशरीरप्रकृतिना अनेन-राज्ञा । कठोरा-अतिप्रयाससाध्या । तपश्चर्या । कथं सुकरा-कथमनेन सुलघु निर्वर्त्येतेत्यर्थः । अखिलपुरुषार्थानां-धर्मार्थकाममोक्षाख्यानाम्, साधनं-सम्पादकम् । चन्द्रकलावतंसस्य-परमेश्वरस्य । चित्तवृत्तयः-मनसो व्यापाराः । नलिनीदलस्य-पद्मपत्रस्य, अन्तराले-मध्ये, विद्यमान उदबिन्दुः-जलकणिका, तस्य समः, स्यन्दः-प्रसरः, चलनमिति यावत्, यासां ताः ; पद्मपत्राम्बुबिन्दुवत् अतितरां चञ्चला इत्यर्थः । अत एव दुर्निरोधाः-यन्त्रणानर्हाः । चित्तवृत्तिनिरोधेनैव चन्द्रमौलेर्निरन्तरध्यानम्, तादृशध्यानेनैव तपसः कठिनस्याचरणम्, महता तपसैव महेश्वरस्य प्रसादाधिगमः, तत्प्रसादेनैव अभीप्सितार्थलाभश्चेति अमीषाम् अवस्थान्तराणाम् एकैकस्य च दुष्करत्वमालोच्य, दुरन्ते-अपारे, चिन्तोदधौ । मदीयम् अन्तःकरणं-मामकं मनः । निमज्ज्य । पुनः उन्मज्जति-चिन्तारूपकालुष्यमपास्य नैर्मल्यमवाप्य ईप्सितफलप्राप्तिर्महाराजस्य नैव स्यात् दुस्साधेति निश्चेतुं प्रभवतीति भावः । अथवेति चित्तस्यावस्थान्तरमनुकूलरूपं निर्दिशति । अनुकूलतां-आनुकूल्यम् । उपगतवत्या-प्राप्तवत्या । नियत्या-दैवेन । (अनुकूलता-

(नेपथ्ये)

वैतालिकः—

वातं प्रावृषिकं निरुध्य सहसा गात्रप्रकम्पप्रदं
संफुल्लानि विधाय चारुकमलान्यासाद्य हंसागमम् ।
दिष्ट्या लब्धवता प्रसादमधिकं वापीजलाधारयोः
सद्यः शारदवासरेण धवलो मेघोऽम्बरं प्रापितः ॥ १८ ॥

मुपगते दैवे इति पाठान्तरम् ।) विचारः-चिन्ता । अस्थाने इत्यव्ययमेतत्; अनुचितमित्यर्थः । सुघटितं-सम्यक् निष्पादितम् । नेपथ्य इति । नेपथ्य-वैतालिकयोः पूर्वमेव विवरणं कृतम् ।

वातमिति । शारदवासरेण-शरत्कालसम्बन्धिना दिवसेन । दिष्ट्या-दैववशात् । गात्राणां-अङ्गानाम्, कम्पस्य-वेपनस्य, प्रदं-उत्पादकम् । प्रावृषिकं-वार्षिकम् । वातं-अतिशीतलं मारुतम् । सहसा-आकस्मिकतया । निरुध्य-निवर्त्य; अपगतवातं कृत्वेत्यर्थः ।'चारुकमलानि-मनोहरसरसीरुहाणि । संफुल्लानि-सम्यक् विकसितानि । विधाय-कृत्वा । वृष्ट्यां विनिवृत्तायां कालाम्बुदेषु च विलयमधिगतेषु पङ्कजानां सङ्कोचावस्थाव्यपगमपूर्वकम् अभिवृद्धिः शारदो विकासश्च स्वयं प्रकृत्यैव प्रादुर्भवतीति भावः । हंसानाम् आगमं-मानसात् इह प्रत्यागमनम् । आसाद्य-प्राप्य । प्रावृडारम्भे हंसा इमं देशं विहाय मानससरसे यान्ति, शरदि च ततस्ते प्रतिनिवर्तन्त इति च कविसमयसिद्धो व्यवहारः । वापी-दीर्घिका, जलाधारः-जलाशयः तयोः । अधिकं प्रसादं-सुतरां नैर्मल्यम् । लब्धवता-प्रापितवता । शारदवासरेणेति पूर्वेणान्वयः । धवलः-शरत्कालवशात् जलसञ्चयराहित्याच्चाधिगतपाण्डुरस्वभावः । मेघः । अम्बरं-आकाशम् । प्रापितः-नीतः । अनेनन च वैतालिकीयवर्णनेन प्रस्तुतकथावस्तुनि मन्त्रिणो मनोरथानु-रोधेन सपदि समुपनतोऽवस्थाविपर्ययः सूचितः । यथा-सर्वेष्वप्यान्तरेषु बाह्येषु चाङ्गेषु जीवराजस्य नगरसीमाङ्गणभूतेषु रिपुप्रहितैः शतसङ्ख्याकैः रोगानीकैः,

[*] वैष्णवैर्वारुणैः[†] सूक्तैः वैष्ण[‡]वैरिन्द्रदेवतैः[§] ।

इन्द्र शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धाभिरूतिभिः ।
शुद्धो रयिं नि धारय शुद्धो ममद्धि सोम्यः ॥
इन्द्र शुद्धो हि नो रयिं शुद्धो रत्नानि दाशुषे ।
शुद्धो वृत्राणि जिघ्नसे शुद्धो वाजं सिषाससि ॥ ऋ.म.८.सू.९९.व.३१.

[*] विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजाꣳसि यो अस्क-भायदुत्तरꣳ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः । तै. सं. का. १. प्र. २. अ. १३ ॥ तदस्य प्रियमभि पाथो अश्याम् । नरो यत्र देवयवो मदन्ति । उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था । विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः । तै. ब्रा. २. प्र. ४. अ. ६ ॥ प्र तद्विष्णुस्स्तवते वीर्याय । मृगोन भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेषु । अधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा । तै. ब्रा. २. प्र. ४. अ. ३ ॥

परो मात्रया तनुवा वृधान । न ते महित्वमन्वश्नुवन्ति । उभे ते विद्म रजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वम् । परमस्य विथ्से । तै. ब्रा. २.प्र.८.अ.३ ॥ विचक्रमे पृथिवीमेष एताम् । क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् । ध्रुवासो अस्य कीरयो जनासः । उरुक्षितिꣳ सुजनिमा चकार । त्रिर्देवः पृथिवीमेष एताम् । विचक्रमे शतर्चसं महित्वा । प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान् । त्वेषꣳ ह्यस्य स्थविरस्य नाम । तै. ब्रा. २. प्र. ४. अ. ११.

[†] उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमꣳ श्रथाय । अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम । तै. सं. का. १. प्र. ९. अ. ११ ॥

अस्तभ्नाद्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्या आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड् विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि । तै. सं. का. १. प्र. २. अ. ८.

यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि । अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः । कितवासो यद्रिरिपुर्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म । सर्वा ता विष्यशिथिरेव देवाथा ते स्याम वरुण प्रियासः । तै. सं. का. ३. प्र. ४. अ. ११ ॥

अव ते हेडो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः । क्षयन्नस्मभ्य-मसुर प्रचेतो राजन्नेनाꣳसि शिश्रथः कृतानि । तै. सं. का. १. प्र. ९. अ. ११.

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भि: । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मा न आयु: प्रमोषी: । तै. सं. का. २. प्र. १. अ. ११ ॥

‡ सहस्रशीर्षा पुरुष: । सहस्राक्ष: सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वा । अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् । पुरुष एवेदꣳ सर्वम् । यद्भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशान: । यदन्नेनातिरोहति । एतावानस्य महिमा । अतो ज्यायाꣳश्च पुरुष: । पादोऽस्य विश्वा भूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि । त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुष: । पादोऽस्येहाऽभवात् पुन: । ततो विष्वङ्व्यक्रामत् । साशनानशने अभि । तस्माद्विराडजायत । विराजो अधि पुरुष: । स जातो अत्यरिच्यत । पश्चाद्भूमिमथो पुर: । यत् पुरुषेण हविषा । देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तो अस्यासीदाज्यम् । ग्रीष्म इध्म: शरद्धवि: । सप्तास्यासन् परिधय: । त्रि: सप्त समिध: कृता: । देवा यद्यज्ञं तन्वाना: । अबध्नन् पुरुषं पशुम् । तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् । पुरुषं जातमग्रत: । तेन देवा अजयन्त । साध्या ऋषयश्च ये । तस्माद्यज्ञात सर्वहुत: । सम्भृतं पृषदाज्यम् । पशूꣳस्ताꣳश्चक्रे वायव्यान् । आरण्यान् ग्राम्याश्च ये । तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत: । ऋच: सामानि जज्ञिरे । छन्दाꣳसि जज्ञिरे तस्मात् । यजुस्तस्मादजायत । तस्मादश्वा अजायन्त । ये के चोभयादत: । गावो ह जज्ञिरे तस्मात् । तस्माज्जाता अजावय: । यत् पुरुषं व्यदधु: । कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं किमस्य कौ बाहू । कावूरू पादावुच्येते । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । बाहू राजन्य: कृत: । ऊरू तदस्य यद्वैश्य: । पद्भ्याꣳ शूद्रो अजायत । चन्द्रमा मनसो जात: । चक्षो: सूर्यो अजायत । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च । प्राणाद्वायुरजायत । नाभ्या आसीदन्तरिक्षम् । शीर्ष्णो द्यौ: समवर्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिश: श्रोत्रात् । तथा लोकाꣳ अकल्पयन् । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीर: । नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते । धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्र: प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्र: । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्य: पन्था अयनाय विद्यते । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा: । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमान: सचन्ते । यत्र पूर्वे साध्या: सन्ति देवा: ॥ तै. आ. प्र. ३. अ. १३

अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्या: सप्तधामभि: ॥

ऋ. म. १, सू. २२, व. १६

सप्तभि:* पावमानीभि: यदन्ति यच्चदूरके ॥ २५ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पाँ सुरे ।

तै. सं. का. १, प्र. २, अ. १३.

त्रीणि पदा विचक्रमे । विष्णुर्गोपा अदाभ्य: । ततो धर्माणि धारयन् ।

तै. ब्रा. २, प्र. ४, अ. ६.

विष्णो: कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्य: सखा तद्विष्णो: परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरय: । दिवीव चक्षुराततम् ॥

तै. सं. का. १, प्र. ३, अ. ६.

§ यत इन्द्र भयामहे । ततो नो अभयं कृधि । मघवं छग्धि तव तन्न उन्तये । विद्विषो विमृधो जहि ॥

स्वस्ति दा विशस्पति: । वृत्रहा विमृधो वशी । वृषेन्द्र: पुन एतु न: । स्वस्तिदा अभयङ्कर: ॥ तै. ब्रा. ३, प्र. ११, अ. ४.

विरक्षो विमृधो जहि विवृत्रस्य हनूरुज । विमन्युमिन्द्रवृत्रहन्नमित्रस्याभिदासत: ॥ ऋ. म. १०, सू. १५२, ३.

इदं सुमे जरितराचिकिद्धि प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति । लोपाश: सिंहं प्रत्यञ्च मत्सा: क्रोष्टा वराहं निरतक्त कक्षात् ॥ ऋ. म. १०, सू. १८, व. ४.

* यदन्ति यच्च दूरके भयं विन्दति मामिह ।
पवमान वि तज्जहि ॥
पवमान: सो अद्य न: पवित्रेण विचर्षणि: ।
य: पोता स पुनातु न: ॥
यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा ।
ब्रह्म तेन पुनीहि न: ॥
यत्ते पवित्रमर्चिवदग्ने तेन पुनीहि न: ।
ब्रह्मसवै: पुनीहि न: ॥
उभाभ्यां देव सवित: पवित्रेण सवेन च ।
मां पुनीहि विश्वत: ॥ ऋ. मं. ९. सू. ६७. व. १७.
त्रिभिष्ट्वं देव सवितर्वर्षिष्ठै: सोम धामभि: ।

तथा *सामपवित्रेण तत आङ्गिरसेन† च ।
‡वामदेव्येन साम्ना तु §तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥ २६ ॥
¶पवित्रं तेति मन्त्रेण ||तच्छंयोरिति मन्त्रतः ।
आत्मानं प्रोक्ष्य विधिवत् ततः स्नायात्प्रसन्नधीः ॥ २७ ॥

अग्ने दक्षैः पुनीहि नः ॥
पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।
विश्वेदेवाः पुनीत मा जातवेदः पुनीहि मा ।

ऋ. मं. ९. सू. ६७. व. १८.

* See under Vāmadeva Sāma in the next line.

† हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ तै. सं. का. ४. प्र. २. अ. १.; ऋ. म. ४. ४. ९; Compare with *ADS.*, I. i, 2, 2.

‡ कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा ।
कया शचिष्ठया वृता ॥ सा. सं. १६९. ऐन्द्रं काण्डम् ॥ ऋ. मं. ४. सू. ३१. व. २४; तै. सं. का. ४. प्र. २. अ. ११.
कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढा चिदारुजे वसु ॥
अभी षु णः सखीनामविता जरितॄणाम् ।
शतं भवास्यूतये ॥
सा. सं, ६८३, ६८४ उत्तरार्चिकः, प्रथमाध्यायः; ऋ.म. ४. ३१. १, २.

§ तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥ तै. सं. का. १. प्र. ३. अ. ६.

¶ पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते । प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः । अतप्ततनूर्न तदा मो अश्नुते । शृतास इद्वहन्तस्तत्समाशत ॥ तै. आ. प्र. १. अ. ११. म. २.

|| तच्छंयोरा वृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । दैवीस्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शंनो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे ॥ तै. ब्रा. ३. प्र. ५. अ. ११.

मन्त्रं विना तु यः स्नायात् तस्य स्नानं वृथा भवेत् ।
तस्मान्मन्त्रेण सहितं स्नानं कुर्याद्विधानतः ॥ २८ ॥
अमन्त्रकं तु शूद्राणां स्त्रीणां स्नानं विधीयते ।
द्विजानां मन्त्रतः स्नानं श्रुतिस्मृतिविदो विदुः ॥ २९ ॥
[1]संकल्पः सूक्तपठनं मार्जनं चाघमर्षणम् ।
दे[2]वादितर्पणं चैव स्नानं पञ्चाङ्गमिष्यते ॥ ३० ॥
प्रक्षाल्य पादौ पाणी च प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।
दर्भपाणिः समाचम्य ततः संकल्पमाचरेत् ॥ ३१ ॥
संकल्पेन विना यस्तु स्नानं कुर्वीत मानवः ।
तत्स्नानं मूकतां याति तस्मात्संकल्पमाचरेत् ॥ ३२ ॥
मार्जनं सूक्तपठनमघमर्षणतर्पणे ।
स्नाने यदि न कुर्वीत तस्य स्नानं वृथा भवेत् ॥ ३३ ॥
एवं स्नात्वा विधानेन तीरमागत्य संयतः ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वाऽपि ध्यायेन्नारायणं सुधीः ॥ ३४ ॥
शिरोवारि शरीराम्बु वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ।
पिबन्ति देवा ऋषयः पितरो ब्राह्मणस्य तु ॥ ३५ ॥
अप्रायत्यकराः प्रोक्ताः पृष्ठतः केशबिन्दवः ।
त एव पुरतः प्रोक्ताः पुण्यतीर्थजलोपमाः ॥ ३६ ॥
वामे तु रुधिरं विद्यात् दक्षिणे त्वमृतं भवेत् ।

[1] Two lines are cited under *Smṛtyantara* in *SMP.*, p. 246—(Āhnika).

[2] वतात—*ibid.*

स्नात्वा तीरं समागम्य समाचम्य विधानतः ॥ ३७ ॥
स्थित्वोर्ध्वज्ञः पूर्वमुख उत्तरास्योऽथवा द्विजः ।
द्वौ पादौ युगतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलीन् ॥ ३८ ॥

([1]स्नानाङ्गतर्पणम्)

देवानृषीन्पितॄन्नित्यं जलमध्ये तु तर्पयेत् ।
देवतीर्थेन देवांश्च ऋषींश्च ऋषितीर्थतः ॥ ३९ ॥
पितॄंश्च पितृतीर्थेन जलमध्ये तु तर्पयेत्* ।

[1] (   )—घ. ङ.

* ब्रह्मादयो ये देवाः तान् देवांस्तर्पयामि
सर्वान् देवान् ,,
सर्वदेवगणान् ,,
सर्वदेवपत्नीः ,,
सर्वदेवगणपत्नीः ,,
} देवतीर्थेन

कृष्णद्वैपायनादयो ये ऋषयः तान् ऋषींस्तर्पयामि ॥
सर्वान् ऋषीन् ,,
सर्वऋषिगणान् ,,
सर्वऋषिपत्नीः ,,
सर्वऋषिगणपत्नीः ,,
} ऋषितीर्थेन

सोमः पितृमान् यमोऽङ्गिरस्वान् अग्निः कव्यवाहनादयो
ये पितरः तान् पितॄंस्तर्पयामि ।
सर्वान् पितॄन् ,,
सर्वपितृगणान् ,,
सर्वपितृपत्नीः ,,
सर्वपितृगणपत्नीः ,,
} पितृतीर्थेन

See Appendix I on the several tirthas.

*ऊर्जं प्रदक्षिणीकृत्य तृप्यतेति स्थले क्षिपेत् ॥ ४० ॥
गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य तर्पणे जलमुत्सृजेत् ।
ऊर्ध्वं तिर्यगधः स्वस्वतीर्थेनैव क्रमाद्द्विजः ॥ ४१ ॥
'यन्मया दूषितं तोयं शारीरमलशङ्कया[1] ।
तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं यक्ष्माणं तर्पयाम्यहम्' ॥ ४२ ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य प्रक्षिपेत्तीरतो जलम् ।
पूर्वाशाभिमुखो देवानुत्तराभिमुखस्त्वृषीन् ॥ ४३ ॥
पितॄंस्तु दक्षिणास्यस्तु जलमध्ये तु तर्पयेत् ।
एकवस्त्रेण न स्नायात् प्रेतकर्म विना क्वचित् ॥ ४४ ॥
यदि स्नायात्तु मोहेन पुनः स्नानं समाचरेत् ।
प्रेतकर्मणि न स्नायादुत्तरीयेण संयुतः ॥ ४५ ॥
[2]अन्तरीयोत्तरीयाभ्यां नित्यं स्नानं समाचरेत् ।

[1] लदूषितम्—घ, ङ, छ, ज.

[2] This is a cardinal point of difference between the S'rivaiṣṇavas of the school of S'ri Rāmānuja and the Smārtas of the school of S'ri S'aṅkara. The insistence on the *antarācchādana* is a Vaiṣṇavite practice. However, *SMP*. though it does not explicitly state that *antarācchādana* should be worn, yet alludes to it under *Snāna* where the water flowing from the *antrācchādana* after a bath is also to be wiped out carefully; Āhnika, p. 251.

जाबालिः—
स्नात्वा निरस्य वस्त्रं तु जङ्घे शोध्ये मृदम्भसा ।
अपवित्रीकृते ते हि कौपीनस्राववारिणा ॥

* ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् । स्वधा स्थ तर्पयत मे पितॄन् ॥ वाज. सं. अ. २–३४.

स्नानं सन्ध्यां जपं होमं देवताराधना[1]शनम् ॥ ४६ ॥

[2]यद्येकवस्त्रं कुर्वीत सर्वं विद्यात्तदासुरम् ।

स्नातो नाङ्गानि संमृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना ॥ ४७ ॥

न च निर्धुनुयात्केशान् न तिष्ठन् परिमार्जयेत् ।

दक्षिणाभिमुखासीनो मूर्धानं परिमार्जयेत् ॥ ४८ ॥

अन्यथा मार्जनं कुर्यात् पुनः स्नानेन शुद्ध्यति ।

स्नानं कृत्वाऽऽर्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ॥ ४९ ॥

त्रिरात्रमशुचिर्भूयात् स्नानं तस्य वृथा भवेत् ।

प्राणायामशतं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति ॥ ५० ॥

आर्द्रवस्त्रेण हस्तेन यो द्विजोऽङ्गं प्रमार्जयेत् ।

शुनालीढेन तत्तुल्यं पुनः स्नानेन शुद्ध्यति ॥ ५१ ॥

आच्छादितैकदेशेन न कुर्यादङ्गमार्जनम् ।

शुनालीढेन तत्तुल्यं पुनः स्नानेन शुद्ध्यति ॥ ५२ ॥

शरीरं शुष्कवस्त्रेण मार्जयेत्स्नानतः परम् ।

मार्जयेदार्द्रवस्त्रेण यदि स्नानं वृथा भवेत् ॥ ५३ ॥

[3]सप्तवाताहतं वस्त्रं शुष्कवत्प्रतिपादितम् ।

आर्द्रं वाऽपि द्विजातीनां आदृतं **गौतमादिभिः** ॥ ५४ ॥

सप्तरात्रोदितां विष्ठां मृत्तिकेत्याह **गौतमः** ।

[1] नाधिकम्—घ, ङ, छ, ज.

[2] Cited under *Smṛtisaṅgraha* in *SMP.*, (Āhnika), p. 251.

[3] The two following lines are cited under *Smṛtiratnāvalī* by *SMP.*, p. 252 āhnika.

एवं स्नात्वा विधानेन वस्त्रं संप्रोक्ष्य वारिणा ॥ ५५ ॥

[1]शुची* वो हव्या मरुत इत्युक्त्वा द्विजसत्तमः ।

देवस्यत्वे† ति तद्वस्त्रमादाय ह्यवधूनयेत् ॥ ५६ ॥

‡ अवधूतꣳ रक्ष इति त्रिवारं मन्त्रमुच्चरेत् ।

[2]उदुत्य§मिति मन्त्रेण आदित्यं दर्शयेत्ततः ॥ ५७ ॥

¶ आवहन्तीत्युदाहृत्य तद्वस्त्रं परिधापयेत् ।

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वस्त्रधारणमाचरेत् ॥ ५८ ॥

उत्तरीयं शिरोवेष्ट्यं सूत्रं कृत्वा निवीतकम् ।

अन्तर्वस्त्रं समाच्छाद्य परिदध्यात्ततोऽम्बरम् ॥ ५९ ॥

द्वौ पादौ तु समौ कृत्वा गृहीत्वा शुद्धमम्बरम् ।

[1] Compare *SMP.*, p. 252 Āhnika where almost identical passages are cited under *Smṛtyantara* for the three lines following.

[2] आदित्यमिति म—क, ख, ग.

---

* शुची वो हव्या मरुतः शुचीनाम् । शुचिꣳ हिनोम्यध्वरꣳ शुचिभ्यः । ऋतेन सत्यमृतसाप आयन् । शुचिजन्मानश्शुचयः पावकाः । तै.ब्रा.२.प्र.८.अ.५.

† देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ॥
तै. सं. का. १. प्र. ३. अ. १.

‡ अवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः ॥ तै. सं. का. १. प्र. १. अ. ६.

§ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥
तै. सं. का. १. प्र. २. अ. ८.

¶ आवहन्ती वितन्वाना । कुर्वाणाऽचीरमात्मनः ।
वासाꣳसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा ॥
ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिस्सह स्वाहा ॥
तै. आ. प्र. ७. अ. ४. म. १.

आच्छादयेन्मौनयुक्तो नान्यथा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ ६० ॥
दैवासुरविभागेन कच्छद्वयमुदाहृतम् ।
पूर्वकच्छं तु दैवं स्यात् पश्चात्कच्छं तदासुरम् ॥ ६१ ॥
पुरःकच्छं पुरो धार्यं पश्चात्कच्छं ततो भवेत् ।
पश्चात्कच्छं पुरो धृत्वा सचेलस्नानमाचरेत् ॥ ६२ ॥
वस्त्रधारणकाले तु यो मोहात्पादमुद्धरेत् ।
ब्रह्महत्यासमं तस्य पापमाहुर्महर्षयः ॥ ६३ ॥
शिखायज्ञोपवीताभ्यां कटिसूत्रेण वा पुनः ।
रहितः सोऽधमो ज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा ॥ ६४ ॥
कटिसूत्रं विना यस्तु दैवं पित्र्यं करोति चेत् ।
तत्सर्वं निष्फलं विद्यात् स च नग्न इति स्मृतः ॥ ६५ ॥

([1]उपवीतम्)

[2]उपासने देशिकानां वृद्धानां पूजनेऽतिथेः ।
होमे जपक्रियायां च वैश्वदेवे तु भोजने ॥ ६६ ॥
स्वाध्यायाचामपूजासु वस्त्रं यज्ञोपवीतवत् ।
धार्यं विप्रेण विधिवत् अन्यथा कर्मनिष्फलम् ॥ ६७ ॥
शिखां बद्ध्वा ततःपादौ प्रक्षाल्याचम्य बुद्धिमान् ।

[1] (   )—घ, ङ.
[2] For *v.* 66 compare with *Āpastamba-dharma sūtra*—उपासने गुरूणां वृद्धानामातिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्—(I, v, 15, 1); also the Vedic text thereon—दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतम् ।

*'ये के च' इति मन्त्रेण वस्त्रं निष्पीडयेत् स्थले ॥ ६८ ॥
'ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रजा मृताः ।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्' ॥ ६९ ॥
एवं पीड्य स्नानशाटीं द्विराचम्य विशुद्ध्यति ।
पवित्रं विधिवद्धृत्वा सन्ध्यावन्दनमारभेत् ॥ ७० ॥
अपवित्रकरो यस्तु सन्ध्यावन्दनमाचरेत् ।
निष्फलं भवति क्षिप्रमिति स्मृतिविदो विदुः ॥ ७१ ॥
ब्राह्मणानां विशेषेण विश्वामित्रकुशौ स्मृतौ ।
नृपाणां मौञ्जिदर्भौ च वैश्यानामुशिरः स्मृतः ॥ ७२ ॥
शूद्राणां च तथा दूर्वा विपरीते कुलक्षयः ।

[2](पवित्रदर्भसंख्या)

देवकर्मणि दर्भौ द्वौ पित्र्ये दर्भास्त्रयः स्मृताः ॥ ७३ ॥
पौष्टिके पञ्च दर्भाः स्युः द्वौ दर्भौ नित्यकर्मणि ।
आभिचारे [3]पञ्च दर्भा आसने द्वादश स्मृताः ॥ ७४ ॥
कूर्चे षोडश दर्भाश्च प्रोक्षणे विंशतिः स्मृताः ।
ब्रह्मग्रन्थिश्च वलयं पवित्रग्रन्थिरेव च ॥ ७५ ॥
पवित्रं त्रिविधं प्रोक्तं सर्ववर्णेषु नित्यशः ।

[1] चरेत्—क, ख, ग.
[2] (   )—घ. ङ.
[3] चतुर्द—क, ख, ग, घ.

* The mantra is cited in the succeeding two lines.

आचामे ब्रह्मयज्ञे च जपे च स्नानकर्मणि ॥ ७६ ॥
देवताराधने श्राद्धे होमे देशिकपूजने ।
आतिथ्ये वैश्वदेवे च ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते ॥ ७७ ॥
पवित्रग्रन्थिरन्यत्र भोजने वर्तुलं भवेत् ।
अनामिकाद्वये धार्यं पवित्रं सर्वदा द्विजैः ॥ ७८ ॥
धार्यं त्वनामिकामूले पवित्रं ब्राह्मणैः सदा ।
मध्यपर्वणि राजन्यैः वैश्यैरग्रेऽङ्गुलस्य च ॥ ७९ ॥

(सन्ध्यावन्दनम्)

एवं धृत्वा पवित्रं तु ततः सन्ध्यां समाचरेत् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वाऽपि सम्यगाचम्य वाग्यतः ॥ ८० ॥
प्रातः सन्ध्यामुपासिष्ये इति संकल्प्य बुद्धिमान् ।
षट्कोणमध्ये ह्रींकारं कोणेषु प्रवणं न्यसेत् ॥ ८१ ॥
कोणाग्रेषु न्यसेच्छक्तिं प्रणवेन तु वेष्टयेत् ।
एवं केचित्प्रकुर्वन्ति मन्मतं तूच्यते पुनः ॥ ८२ ॥
षट्कोणमध्ये परिलिख्य शक्तिं
तामेव कोणेषु पुनर्विलिख्य ।
जले लिखेद्यन्त्रमिदं तु विद्वान्
मुद्रां च योनिं सुरभिं च दर्शयेत् ॥ ८३ ॥
ततोऽभिमन्त्र्य गायत्र्या त्रिवारं [1]यन्त्रमुत्तमम् ।

[1] मन्त्रमु—ख, ग, ङ.

[*]आपो वा इदꣳसर्वमिमं [†] मे गङ्ग इत्यृचा ॥ ८४ ॥
[‡]येन देवाः पवित्रेण [§]शं नो देवीरभिष्टये ।
[¶]द्रुपदादिव मन्त्रेण [‖]यत्किंचेदमृचा तथा ॥ ८५ ॥
[#]ऋतं चेति ऋचा देव्या + कितवास इति द्विजः ।
एतैर्यथाक्रमेणैव यन्त्रस्थं प्रोक्षयेज्जलम् ॥ ८६ ॥
ततो विद्वान् द्विराचम्य सन्ध्योपासनमारभेत् ।
ऋषिश्छन्दो देवताश्च बीजशक्ती च कीलकम् ॥ ८७ ॥
विनियोगं च मन्त्रादौ संस्मृत्य जपमाचरेत् ।
ऋषिं शिरसि विन्यस्य मुखे छन्दांसि विन्यसेत् ॥ ८८ ॥

[1] चरेत्—च.

---

[*] ओम् । आपो वा इदꣳ सर्वं विश्वा भूतान्यापः प्राणा वा आपः पशव आपोऽन्नमापोऽमृतमापस्सम्राडापो विराडापस्स्वराडापश्छन्दाꣳस्यापो ज्योतीꣳष्यापो यजूꣳष्यापस्सत्यमापस्सर्वा देवता आपो भूर्भुवस्सुवराप ओम् ॥ तै. आ. १०. अ. २२.
[†] See page 30 foot-note. [#]
[‡] येन देवाः पवित्रेण । आत्मानं पुनते सदा ।
तेन सहस्रधारेण । पावमान्यः पुनन्तु मा ॥ तै. ब्रा. १. ४. ८. ६.
[§] शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये ।
शं योरभिस्रवन्तु नः ॥ तै. ब्रा. १. प्र. २. अ. १.
[¶] See page 26 foot-note. [‡]
[‖] यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि । अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देवरीरिषः ॥ तै. सं. का. ३. प्र. ४. अ. ११.
[#] See page 27 foot-note. ll 12-13.
+ कितवासो यद्रिरिपुर्न दीवि यद्वाघा सत्यमुत यन्न विद्म । सर्वा ता विष्य शिथिरेव देवाथा ते स्याम वरुण प्रियासः ॥ तै. सं. का. ३. प्र. ४. अ. ११.

देवतां हृदि विन्यस्य बीजं नाभ्यां तु विन्यसेत् ।
शक्तिं गुह्ये तु विन्यस्य पादयोः कीलकं न्यसेत् ॥ ८९ ॥
एवं यथावत्कृत्वा तु ध्यात्वा मन्त्रार्थमेव च ।
अनुष्ठानं ततः कुर्यादिति शास्त्रविनिर्णयः ॥ ९० ॥
आपो हि ष्ठादिमन्त्राणामृषिश्छन्दो ऽधिदेवताः ।
बीजशक्ती कीलकं च विनियोगं च तत्वतः ॥ ९१ ॥
प्रवक्ष्यामि मुनिश्रेष्ठा ब्रह्मणोक्तं पुरा मम ।
आपो हि ष्ठेति मन्त्रस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः स्मृतः ॥ ९२ ॥
गायत्रं छन्द इत्युक्तमापो वै देवता स्मृता ।
अं बीजं च समाख्यातं [1]पं शक्तिः कीलकं तथा ॥ ९३ ॥
अमृतं प्रोक्षणे विद्वान् विनियोगं च कीर्तयेत् ।
यन्त्राभिमन्त्रितं तोयं गृहीत्वा पाणिना ततः ॥ ९४ ॥
यथावत्प्रोक्षणं कुर्यादन्यथा निष्फलं भवेत् ।
प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेद्वारि पदे पदे ॥ ९५ ॥
विप्रुषो ऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय च ।
आत्मानं प्रणवेनैव व्याहृत्या परिषेचयेत् ॥ ९६ ॥

(मार्जनम्)

अष्टाक्षरैर्नवपदैः पदान्ते मार्जनं भवेत् ।
तन्मध्ये मार्जनं कुर्यात् ब्राह्मं तेजो विनश्यति ॥ ९७ ॥

[1] वं शक्तिः—घ, ङ, छ.

नवषट् च तथा तिस्र एकश्चैव यथाक्रमम् ।
एकोनविंशत्प्रोक्षं स्यात् महापातकनाशनम् ॥ ९८ ॥

---

१. ओम् आपो हि ष्ठा मयोभुवः । शिरसि मार्जनं कुर्यात्
२. ,, ता न ऊर्जे दधातन । ,,
३. ,, महे रणाय चक्षसे । ,,
४. ,, यो वश्शिवतमो रसः । ,,
५. ,, तस्य भाजयतेह नः । ,,
६. ,, उशतीरिव मातरः । ,,
७. ,, तस्मा अरं गमाम वः । ,,
८. ,, यस्य क्षयाय जिन्वथ । ,,
९. ,, आपो जनयथा च नः । ,,
१०. ,, आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन । शिरसि मार्जनं कुर्यात्
११. ,, महेरणाय चक्षसे ,,
१२. ,, यो व श्शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ,,
१३. ,, उशतीरिव मातरः ,,
१४. ,, तस्मा अरंगमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ,,
१५. ,, आपो जनयथा च नः ,,
१६. ,, आपो हि ष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे शिरसि मार्जनम् ।
१७. ,, यो वश्शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः शिरसि मार्जनम् ।
१८. ,, तस्मा अरंगमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः शिरसि मार्जनम् ।
१९. ,, आपो हि ष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे
,, यो व श्शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः
,, तस्मा अरंगमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः

एवं एकोनविंशवारं (१९) मार्जनं कुर्यात् ॥

आपो हि ष्ठादिभिर्मन्त्रैः दर्भपाणिस्तु मार्जयेत् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ९९ ॥
सौवर्णेन पवित्रेण ह्यापो हि ष्ठादिमन्त्रतः ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ १०० ॥
नवभिर्मुच्यते पापैः नवभिः प्रोक्षणं द्विजः ।
पादादौ प्रवणं कुर्यादर्धर्चादौ तथैव च ॥ १०१ ॥
ऋगादौ प्रणवं कुर्यात् त्रिचादावपि तु क्रमात् ।
एकोनविंशत्प्रणवैरब्देवत्यत्रिचा पुनः ॥ १०२ ॥
संवत्सरकृतं पापं मार्जनान्ते विनश्यति ।
एवं संप्रोक्ष्य विधिवत् सूर्यश्चेति जलं पिबेत् ॥ १०३ ॥
*सूर्यश्चेत्यनुवाकस्य ऋषिरग्निरिति स्मृतः ।
छन्दो गायत्रमित्युक्तं देवता सूर्य एव तु ॥ १०४ ॥
विनियोगः प्राशनेऽपामित्युक्त्वा कं पिबेद्द्विजः ।
सूर्यश्चेत्यनुवाकेन मन्त्रितं यत्पिबेज्जलम् ॥ १०५ ॥
अन्तर्गतमघं शुद्ध्येदिति वेदानुशासनम् ।
पाणिभ्यां जलमादाय सूर्यश्चेत्यभिमन्त्रितम् ॥ १०६ ॥
तत्पिबेद्ब्रह्मतीर्थेन दक्षिणेन करेण तु ।

---

* सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यद्रात्रिया पापमकार्षम् । मनसा वाचा हस्ताभ्यां । पद्भ्यामुदरेण शिश्ना । रात्रिस्तदवलुम्पतु । यत्किञ्च दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोनौ । सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ तै. आ. १०. अ. २९.

दृश्यन्ते च शुभा दूर्वाः १७८. वं. 517
दृष्ट्वा तु मृतकं देवि १४४. व. पु.

दे

देवकार्यं ततः कृत्वा ७०, १२६. द. स्मृ. 2-26
देवकार्यस्य सर्वस्य ७०. द. स्मृ. 2-26
देवकार्याणि पूर्वाह्णे ७०. द. स्मृ. 2-27
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा १४१.
देवताभ्यर्चनं चैव ६५. म.
देवतारूपमात्मानं ८६
देवदेव जगन्नाथ ११८. व. पु. 45
देवमिवाचार्यं ९४. आप. ध. 1-6-13
देवादीनां नमस्कुर्यात् ६०, ६१. व्या. स्मृ. 3-5
देवादीन् सलिले तिष्ठन् १११. पा. सं. (च) 13-26
देवानृषीन् पितॄन् ६३. नि. रा.
देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव ६३. व्या. स्मृ. 2-37
देवाय देवीयुक्ताय १५६. वं. 486
देवोत्सवाद्यसेवा च १२२
देव्यः श्रियादयश्चापि १०. पा. सं. (च) 19-113
देशं कालं तथा ज्ञानं ९९. बो. स्मृ.
देशिकस्याभिजातस्य १८. पार. सं. 19-579

दो

दोषाय कल्पते राज ११. पा. सं. (च) 19-125

द्र

द्रव्याण्याराधनार्थानि ५४, १२७. ना. मु.
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपं १६५. भ. गी. 11-3

द्व

द्वयमर्थानुसन्धानेन ५७. श. ग.
द्वयेन तद्विवरणैः ५४, ५६, १२५. ना. मु.
द्वात्रिंशदपराधांस्तु १४३. व. पु.
द्वादशं चापराधं तु १४४. व. पु.
द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञः ५२. म. भा. (आश्व.) 118-83
द्वादशाक्षरनिष्ठो यः ५२. शा. सं.
द्वादशाङ्गुलमात्रं तु १०१. पार. सं. 2-60
द्वारपालाननुज्ञाप्य १२५. ना. मु.
द्वाराङ्गश्रुतिदेवानाम् १७. पार. सं. (प्र.)
द्वाविंशमपराधं तं १४५. व. पु.
द्वितीयमपराधं तु १४३. व. पु.
द्वितीया च तृतीया च ९९. पार. सं. 2-46
द्वितीये च तृतीये च ६९. द. स्मृ. 2-5
द्वितीये तु तथाभागे ७१. द. स्मृ. 2-30
द्वित्र्यादिमुखभेदा वा ११. पा. सं (च) 19-121
द्विषडष्टषडर्णादि १५२. ना. मु.

ध

धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ६२, व्या. स्मृ. 1-2
धर्माविरुद्धो भूतेषु ९२. भ. गी. 7-11

धू

धूपावसानिकैर्भोगैः ८६.

धृ

धृतोर्ध्वपुण्ड्रो देवर्षि १११. वं. 73
धृत्या यया धारयते ९१. भ. गी. 18-33

ध्या

ध्यातृध्येयाविभागेन ८५. सा. सं. 6-213
ध्यात्वा तु मनसा देवं ६६. व्या. स्मृ. 2-76
ध्यानयोगेन दृष्ट्वा १६१. वै. ग.
ध्यानानां चैव मुद्राणां पार. सं. (प्र.)
ध्यायते ऽर्च्यते योऽन्यं १४१. क.
ध्यायन् कृते जपन् यज्ञैः १६९. वि. पु. 6-2-17
ध्यायन् जप्त्वोपतिष्ठेत ११२. ना. मु.
ध्यायन्नपि परं देवं ५३, ९१. वं 35
ध्यायन्नारायणं देवं १२४. वं. 82
ध्यायीत मनसेश्वरं ६१. व्या. स्मृ. 1-2
ध्यायेन्नारायणं देवं. ७१ द. स्मृ. 2-14
ध्येयो नारायणः सदा १६८. म. भा. (आनु) 186-11

न

न कदाचिदपि प्राज्ञः १९. ३४. का.
न कुर्याच्छास्त्रसांकर्यं ४१. पार. सं. 10-377
न कुर्यात्तन्त्रसाङ्कर्यं १८. पार. सं. (प्रा.) 19-557
नखरोमाणि यश्चैव ११९. व. पु. 45
नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ६२
न गृहे करवीरोत्थैः १२८. सा. सं. 21-30
न च कर्तुः करणं २. शा. मी. 2-2-40
न च क्रमण च हसन् १०७. व्या. स्मृ.
न चान्यवस्त्रमाच्छाद्य १०४. म. 4-129
न चेद्रहस्यमत्यन्तं ५०. पा. सं (च) 13-2
न तु तत्पुत्रतद्भृत्य ५. सं सि. 21
न तु द्रव्यान्तरं चैव १७. पार. सं. (प्र)
न तेभ्यो विद्यते तीर्थं १०४. इ. स. 25-20
ननु देव त्वमेवैकः १५७. वं. 495
न पदा पद्माक्रम्य १०७. म. भा. (आश्व) 98
न पूर्वाह्णमध्यन्दिन ९२. गौ. ध. 1-9-46
नमस्कारं न कुर्वीत १४१
नमस्कारार्चनादीनि १४१. अ.
नमस्कुर्यात् प्रभाते तु ९६. पार. .सं. 2-14
नमस्ते चेतनाधार १५३. वं. 469
नमस्ते पञ्चकालज्ञ ५१. जितंते. 32
नमस्ते पद्मनाभाय ९५. पार. सं. 2-10
नमस्ते मन्त्रराजाय १५३. वं. 459
नमस्ते मीनरूपाय ९१. पार. सं. 2-11
नमस्त्रिविक्रमायाथ ९५. पार. सं. 2-9
नमः क्षितिधरायोक्त्वा ९६. पार. सं. 2-17
नमो नमः केशवाय ९५. पार. सं. 2-7
नमो वामनरूपाय ९५. पार. सं. 2-12
नमोऽस्तु प्रियदत्तायै ९७. (मन्त्र.)
नमो ऽस्त्वादिवराहाय ९५. पार. सं. 2-12
न यानपादुकारूढः ११४. सा. सं. 21-13
नयेत्त्रियमत्युग्रं १५. पार. सं. (च) 21-77

नरो नारायणश्चैव ८८. म. भा. (शा.) 342-9
न लक्षणान्तरं कुर्यात् १७. पार. सं. (प्र.)
नवमं चापराधं तु १४४. व. पु.
नवाग्रं ये तु व्रीहीणां १४६. व. पु.
नवानामपि मूर्तीनां १०. पा. सं. (च.) 19-177
न विक्षिप्तमना भूत्वा ११४. सा. सं. 21-14
न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं ४९, ६१, ६४, १७३ व्या. स्मृ. 2-42
न शब्दशास्त्राभिरतस्य मोक्षः १४९. आप. स्मृ. 10-6
न शास्त्रार्थस्य शास्त्राणां ५. सा. सं. 21-47
न शौरिचिन्ताविमुख ७५. वि. ध.
न सन्निधानं च हरेः १६. पा. सं. (च.) 21-79
न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा १०४. म. 4-129
न स्पृशेन्मामनादृत्य १४१
न हि कल्याणकृत् कश्चित् १७३, भ. गी. 6-40
न हि निन्दा निन्द्यं २५
न हेतुवादाल्लोभाद्वा ७७. म. भा.

ना

नाथयामुनपूर्णादि ८०. पा. र.
नानर्थो न च नैष्फल्यं १७७, वं. 506
नानाव्यूहसमेतं च-६. पौ. सं. 38-295
नानाशयवशेनैव ७. पौ. सं 38-304
नानिवेद्य हरेः किंचित् १५०. भारद्वाज-संहिता (8 अधिकार.)
नान्तरा भोजनं कुर्यात् १५०
नान्यं देवं नमस्कुर्यात् ६४. बा.
नान्यो विमुक्तये पन्थाः ६८. व्या. स्मृ. 2-
नापरः कुलवृत्तादि १७७. वं. 509
नामद्वयं वा सिद्धान्त ७. पौ. सं. 38-303
नाम्नां संकीर्तनं कुर्यात् ९५. पार. सं. 2-5
नारायणं परं ब्रह्म १५४. वं. 465
नारायणात्मकान् देवान् ११२. ना. मु.
नारायणीयमौदध्य ३२. का.
नाविरतो दुश्चरितात् १४२. श्रु.
नाशौचं कीर्तने तस्य १६८. क. व. 2-24
नास्तिक्यादथवालस्यात् ६८. व्या. स्मृ. 2-
नास्ति संगतिरस्माकं ७४
नाहंकाराच्च संरम्भात् ७७. म. भा.

नि

निक्षिपन् जीवितमिव १५७. वं. 491
निक्षिप्य चिरमात्मानं ५४, ५६, १२५. ना. मु.
निखिलं चाप्यधीकुर्यात् ८५. सा. सं. 6-211
निग्रहानुग्रहौ चैव १२२
निजकर्मादिभक्त्यन्तं ८०. गी. सं. 31
नित्यनिर्दोषनिस्सीम १७८. वं. 521
नित्यनैमित्तिकैः काम्यैः ११२. वं. 76
नित्यनैमित्तिकैर्युक्तैः ६९. द. स्मृ. 2-2
नित्यमाराधयेद्धरिं ६५. व्या. स्मृ. 2-42

नित्यं भगवतः पूजां १७५. अ. ब्र. (ना.) 2-42
नित्यं राष्ट्रभयं कुर्यात् १७५
नित्यं विष्ण्वर्चनं परं १७३. शौ. सू. 1-2-21
निदध्यात् स्वं च कर्तृत्वं १५५. वं. 473
निधित्सन्निव चक्षुः स्वं १५७. वं 491
नियोजयेत्ततो विप्रः १००. पार. सं. 2-48
निरञ्जनः परमं साम्यं ८५. मु. 3-1-3
निरुध्य स्वं चित्तं १६२, पा. र.
निर्गन्तुकामो निक्षिप्य १५६. वं. 488
निर्दोषतां प्रयान्त्याशु १२९. सा.सं.21-33
निर्भयः सर्वभूतेभ्यः १५५. वं. 471
निर्मलानन्तविज्ञान १७९, वं. 522
निर्वाहः क्रियते तद्वत् ३. श्री. कृ.
निवेदयीत स्वात्मानं ६४. व्या. स्मृ. 2-45
निवेदितस्य यद्दानं ४९. ज. सं. 22-78
निषेकादींश्च संस्कारान् २१.
निषेधाविषयीभावात् १४२, १७८. वं. 513
निष्ठीवनकरो यस्तु ११९. व. पु. 45
निष्फला च क्रिया तस्य १५. पा. सं. (च.) 21-78

नी

नीरखोपादानसमयं १३०. पा. सं. (च.) 13-34

नृ

नृणां नरपतेश्चापि १६. पा. सं. (च.) 17-32
नृसिंहकपिलक्रोड १२. पार. सं. (प्रा.) 19-576

ने

नेदंविदनिदंविदा ७५. ब. आ.
नेह कालक्रियाकर्तृ १७८. वं. 512

नै

नैवाधिकारिणो गौणाः ४६. पा. सं (च.) 1-9
नैवाभ्यां सदृशो मन्त्रः ६४. व्या. स्मृ. 2-44
नैवेद्यहीने दुर्भिक्षं १७५

न्य

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ १०२. पा. सं. (च.) 13-17
न्यस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे ११२. वं. 76
न्याय्यस्तस्य करछेदः ११५. श्री. भा. 10-22-22
न्यासेन वेदमन्त्राणां ८६

प

पञ्चकालविधिज्ञानां ५०. पा. सं. (च.) 13-1
पञ्चकालव्यवस्थित्यै ४४. पा. र.
पञ्चकालास्त्वयोद्दिष्टाः ४७. ज. सं. 22-65
पञ्चकालैकमनसां ५१. (खिलन्ते) 33
पञ्चदशापराधं तं १४५. व. पु.
पञ्चमं त्वपराधं च १४४. व. पु.

पञ्चमे तु तथा भागे ७३. द. स्मृ. 2-46
पञ्चमो योगसंज्ञोऽसौ ४८. ज. सं. 22-74
पञ्च वामकरे देयाः ९९. पार. सं. 2-44
पञ्चरात्रमहाम्भोधि १. पा. र.
पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य ४३, म. भा. (शा.) 359-68
पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य प्रसूतिं १. पा. र.
पञ्चरात्रोदितान् वापि २१, ७७
पञ्चविंशापराधं तं १४६, वं. पु.
पञ्चापाने मृत्तिकाः स्युः १००. पार. सं. 2-47
पञ्चैते विधयस्तेषां ५०. पा. सं. (च.) 13-4
पत्युरसामञ्जस्यात् २७. शा. मी. 2-2-35
पत्रं पुष्पं फलं तोयं १७४, भ. गी. 9-26 श्रीभाग 10-81-4
पत्रेक्षितो वा व्यर्थः स्यात् ९३. पा. सं. (.च) 23-81
पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु १७४
पत्रैः पुष्पैः फलैर्वापि १२४. वं 88
पथि पादस्ततः प्रोक्तः ९९. आप. स्मृ.
पथि शौचं प्रकर्तव्यं १००. पार. सं. 2-52
पदं नारायणायेति १५४. वं. 463
पदयोरर्चनं कर्तुं ५३, ९१. वं. 33
पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां ११५
पयोभिः सह तर्जन्या १०१. पार. सं. 2-61
परदाररतश्चैव १४१
परदारोपसेवा च १३६. म. 12-7
परप्रापणकेनैव १४६. व. पु.
परमात्मनि यो रक्तः १४०. बार्ह.
परमात्मानमात्मानं १०९. पि.
परव्यूहादिभेदेन १२. पार. सं. (प्रा.) 19-575
परस्मिन् व्यूहाख्ये १६२. पा. र.
पराङ्मुखानां गोविन्दे १४०. वि. ध. 99-13
पराराधनरूपेण १२४. वं. 85
परार्थयजनं कुर्युः ४६. पा. सं. (च.) 1-8
परार्थं कर्म कुर्वाणाः १६८
परावर्त्य शतं बुद्ध्या ८४. सा. सं. 6-206
परिज्ञातैस्तु यैः सद्यः ४७. ज. सं. 22-67
परिधायैकवस्त्रं च १४४. व. पु.
परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ९०. मु. 1-2-12
पर्यन्तलोकास्त्विह ७७. र. आ.
पलाशवेणुखदिर १०२. पा. सं. (च.) 13-17
पश्चाद्बाहुद्वयेन प्रतिभट १३१, १८०. पा. र.
पश्चाद्भागेन निर्गच्छेत् ११४. शा. स्मृ.
पश्चिष्टिदर्विहोमानां ६०. श्री. कृ.

पा

पाणिना क्षालितेनैव १०१. पार. सं. 2-57
पातकान्याशु नश्यन्ति ११७. शा. स्मृ. 2-90
पातृत्वेन प्रसजति तदा २. आ. प्रा.
पादप्रसारणं चाग्रे १२२
पादाङ्गुलिभ्यां जानुभ्यां ११४. वै. शा.
पादाभ्यां तिसृभिः शुद्धिः १००. पार. सं. 2-48

पादौ प्रसार्य ये गेहे १२१. व. पु. 45
पादौ हस्तौ प्रसार्यैव ११५. वै. शा.
पापक्षयश्च भवति १६५, १७४,
वि. पु. 1-17-78
पापराशिं दहत्याशु १७३.
पारुष्यमनृतं चैव १४९. म. 12-6
पालयित्वा स्वसङ्कल्प १५७. वं. 498
पाषण्डादिभिरालाप ११३, १२५. ना. मु.
पाषण्डावेक्षणादीनि १२४. वं. 82

पि

पिण्याकं भक्षयित्वा तु. १४५. व. पु.
पितृदेवमनुष्याणां ७३. द. स्मृ. 2-46
पितॄणामपराह्णे तु ७०. द. स्मृ. 2-27
पिबेत् पादोदकं विष्णोः १२२. व. पु. 45

पु

पुण्डरीकसहस्रात्तु ५०. म. भा. (आश्व.)
104-74
पुनः पुनः प्रणम्याथ १५२. ना. मु.
पुनः प्रणम्य देवेशं १५२. ना. मु.
पुनः प्रतिष्ठा कर्तव्या १८. पार. सं. (प्रा.)
19-558
पुरीषं वा प्रकुर्वीत ११९. व. पु. 45
पुरुषं तु ततः सत्यं २४. म. भा. (आश्व.)
104-86
पुष्पाणि फलमूलानि १२९. पा. सं. (च.)
13-31

पू

पूजनं प्रयतैः कार्यं ३५. का.
पूजनं चार्घ्यपुष्पाद्यैः ४९.. ज. सं. 22-7
पूजनीयमथान्येन १४. पा. सं. (च.)
19-(?)
पूजयित्वा जगन्नाथं १७५. अ. ब्र. (ना.)
2-40
पूजयेद्द्विज तत्रापि ३६. पार. सं.
10-317
पूजार्थमस्त्रमन्त्रेण १२८. सा. सं. 21-24
पूजाविधौ भगवतस्ते ४६. पा. सं. (च.)
1-4
पूजाविधौ भगवतः ४७, पा. सं (च.)
1-10
पूजिता विधिना यत्र १२. पार. सं. (प्रा.)
19-177
पूज्यते यदि संमोहात् ३२. का.
पूरयत्विति संप्राર्थ्य ९३. वं. 38
पूर्वमागमसिद्धान्तं ३१. का.
पूर्ववत् स्नपनं कृत्वा १६. ना.
पूर्वश्रवानुश्रवमेदमिश्रं ५. भो ; ब्र.
पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु ८३.
पूर्वोत्तराशाभिमुखः १०९

पृ

पृथक्कर्मवशात् कार्या ४७. ज. सं. 22-66
पृथग्भूतेषु इष्टेषु १५९. म. भा.
पृथिवीं प्रियदत्तेति ९७. वि. ध. 69-109
म. भा. (आनु.) 142-59-61
पृष्ठीकृत्यासनं चैव १२३.

पौ

पौरुषं चारविन्दाक्ष २९. सा. सं. 22-50

प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारः ८५. श्री. भा.
(जिज्ञासाधिकरणे)
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य १४३. म. भा. (आर.)
2-48
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवत् ६०. व्या. स्मृ. 3-2
प्रणमेत् पुण्डरीकाक्षं १२५. ना. मु.
प्रणम्य चैवं गुर्वादीन् १५४. वं. 465
प्रणम्य दण्डवद्भूम्यां १५६. वं. 487
प्रणम्य स्मारयेद्देवं १५७. वं. 490
प्रणामः संपुटः स स्यात् ११४. वै. शा.
प्रतापभूपरचितः ११७
प्रतिग्रहीतृभिश्चैव १३५. शौ.
प्रतिमाद्यमथान्योन्यं १९. पार. सं 19-585
प्रतिपत्पर्वषष्ठीषु १०३. व्या. स्मृ.
प्रतिपदमवधानं १८०. पा. र.
प्रतिपादिकया विष्णोः ११२. ना. मु.
प्रतिबुद्धा न सेवन्ते ६४, १४०. म. भा.
(शा.) 350-36
प्रतिलोमभुवां सूतः ४६. पा. सं. (च) 1-5
प्रतिष्ठादौ कृते मोहात् २७. पा. सं.
19-129
प्रतिष्ठाप्य च तेनैव १८. पार. सं. (प्रा.)
19-555
प्रतिष्ठाप्य सहस्रेण २७. पा. सं. 19-130
प्रत्ययार्थं च मोक्षस्य ९
प्रत्येकं मृत्तिकामात्रा ९८. पा. सं. (च.)
13-16
प्रथमयुगसमग्रं ५५. पा. र.
प्रथमं मन्त्रसिद्धान्तं ९. पा. सं. (च.)
19-112
प्रथमे कल्पने सैव १६. पा. सं. (च.)
17-30
प्रदक्षिणनमस्कारैः १०९.. पि.
प्रदक्षिणप्रणामादि १५. पा. सं. (च.)
21-52
प्रदक्षिणमकुर्वंस्तु १२०. व. पु. 45
प्रददाम्यचिराद्यद्वै ४९. ज. सं. 22-81
प्रदानमम्बुसिक्तानां १२९. सा. सं.
21-32
प्रदोषपश्चिमौ यामौ ७६, १५०. द. स्मृ.
2-59
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च २५. म. भा. (आश्व.)
104-88
प्रद्युम्नाय नमस्तेऽस्तु ९५. पार. सं. 2-6
प्रभूतानि विशुद्धानि १२७. ना. मु.
प्रमादादपि कीलालं १२३
प्रयतः परया भक्त्या १११. वं. 73
प्रयतः परया भक्त्या पूर्वं १५३. वं. 456
प्रयुक्तैरप्रयुक्तैर्वा ५९. शा. स्मृ. 5-19
(सर्वेन्द्रियैः प्रयुक्तैर्वा—मुद्रितशाण्डिल्य-
स्मृतिपाठः.)
प्रलीनमूर्तिरमलः ८५. सा. सं. 6-212
प्रवः पान्तमन्धसो धिया ६५. ऋ ; शौ. सू.
2-21-1 ?
प्रविश्य स्वाश्रमं देवं १२६. पा. सं. (च.)
13-28
प्रवेशे निर्गमे चैव ११४
प्रशंसकं वै सिद्धीनां २९. सा. सं. 22-51

प्रसह्य हरते पापं १७४
प्रसह्य हरते यस्मात् ८९. वि. ध. 4-33 (?)
प्रसिद्धार्थानुवादं यत् २९. सा. सं. 22-54
प्रह्वाङ्गः संपुटं कुर्यात् ११४. वै. शा.
प्राक्छौचं स्नानमादेयं १०५. क्र.
प्रागुदीच्यामुदीच्यां वा ९८. पा. सं. च. 13-13
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि १०१. पार. सं. 2-58
प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः १६६. बृ. उ. 6-3-21
प्राणाग्निहवनं नाम्ना ४९. ज. सं. 22-80
प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च १५०
प्रातरुत्थाय कर्तव्यं ६९. द. स्मृ. 2-1
प्रातरुत्थाय चिन्वीयात् १२८. सा. सं. 21-24
प्रातरुत्थाय संस्मृत्य ५३, १११. म. नि.
प्रातरुत्थाय स्वगुरोः १११. अ. सा.
प्रातर्हुत्वा च मृद्भ्रं १०१. पार. सं. 2-59
प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति ३५. श्रु.
प्रादुर्भावगणाश्चापि १०. पा. सं. (च.) 19-118
प्रादुर्भावान्तरयुतं ६. पौ. सं. 38-296
प्रादुर्भावान्तरयुताः १०. पा. सं. (च.) 19-119
प्रासमह्नश्चतुर्थांशं १५३. वं. 454
प्राप्तेऽथ सन्ध्यासमये १६४. सा. सं. 6-190
प्राप्तेऽथाह्नो द्वितीयेंऽशे १२७. वं. 89
प्रायश्चित्तं क्षमस्वेति १४२, १७८. वं. 594
प्रायश्चित्तं तु हिंसायाः १११. पा. सं. (च.) 13-25
प्रारब्धे मध्यतो विघ्ने १७७. वं. 505
प्रारब्धेष्वसमाप्तेषु १७७. वं. 506
प्रावृट्कालस्तु वै तस्मात् १००. पार. सं. 2-50
प्रासादश्च तथा बिम्बः १८. पार. सं. 19-555
प्रासादं देवदेवीयं ११३. सा. सं. 21-11
प्रासादं वा ततस्तेन १९, ३४. का.
प्राह पत्रादिमात्राणि १७८. वं. 515
प्रीतिहेतुः परेशस्य १४२, १७८. वं. 514
प्रीत्या संजायते भक्तिः १६३. मृ. (क्रिया)

फ

फलतीति मतिस्ते द्वे ५९, ८७. श्री. कृ.
फलपुष्पविहीनश्च १२०. व. पु. 45
फलपुष्पोत्पाटने १३६. य. स.
फलाभिसन्धिरहितं ११२. वं. 75

ब

बकपुष्पं ततस्तु स्यात् ५०. म. भा. (आश्व.) 104-75
बधिरास्ते भविष्यन्ति १२१. व. पु. 45
बद्धः परिकरस्तेन १७३. वि. धर्म. 70-84
बद्धाञ्जलिर्नमस्कुर्यात् ११५. वै. शा.
बध्वा कवाटयुगलं १५८. वं. 503
बध्वा मूलाविकां मुद्रां ८६
बलिभुग्योनितां याति १२०. व. पु. 45
बहिर्निर्गममार्गं तु ९७. पार. सं. 2

बहुत्वादिह शास्त्राणां १७२. इ. स. 33-10
बहुयाजिनोऽगारात् ३

बा

बाह्यार्थादखिलाच्चेतः १५३. वं. 455
बाह्योपचारैस्तद्विद्धि ४९. ज. सं. 22-77

बि

बिडालपदमात्रं तु ९९. पार. सं. 2-46

बु

बुद्धरुद्रादिवसतिं ६२. शा. स्मृ. 4-191
बुद्बुदाद्यैर्विनिर्मुक्तं १०१. पार. सं 2-56

बो

बोधयन्तः परस्परं १४८. भ. गी. 10-9

बौ

बौद्धे वाप्यार्हते चैव २६. का. त. (कामि. 1-123)

ब्र

ब्रह्मचारी गृहस्थो वा ६५. म. भा. (आनु.) 186-17
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा १२४. वं. 83
ब्रह्मरुद्रमुखैर्देवैः ३९. पार. सं. 10-335
ब्रह्मलोकमवाप्नोति ७१
ब्रह्म संपद्यते तदा ८५. सा. सं. 6-216
ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं च ८९
ब्रह्माणं शितिकण्ठं च ६४, १४०, म. भा. (शा.) 350-36
ब्रह्मादिस्थावरान्तं च १५७. वं. 496
ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं ८२. आ.
ब्राह्मणक्षत्रियविशां १०२. पा. सं. (च.) 13-19
ब्राह्मणानां कृत्यजातं ६८. व्या. स्मृ. 2
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः २०. म. भा. (भीष्म.) 66-39
ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य ४७, १२५. ज. सं. 22-68
ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् ८२. आ.
ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय ६०. व्या. स्मृ. 3-2
ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्येत ५०. पा. सं. (च.) 13-5
ब्राह्मे मुहूर्ते सत्त्वस्थः ५४, ८९. ना. मु.
ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते ८८, १२५. सा. सं. 6-216
ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते निद्रां ८९. वं. 2

भ

भक्तानां श्रोत्रियाणां च १००. पार. सं. 2-49
भक्तानुकम्पया विद्वान् २
भक्तियोगाख्यं रत्नं १६२. वै. ग.
भक्तिश्रद्धासमायुक्ता ७२. ना. मु.
भक्त्येकलभ्ये पुरुषे १७४
भक्षयेद्दन्तकाष्ठं च १०१. पार. सं. 2-60
भगवच्चरणाम्भोज ५४, ९२, ना. मु.
भगवतः १६०. वै. ग.

भगवत्कैङ्कर्यैकरतिः ५६. नि. रा.
भगवत्परिचर्यायां १६०. वै. ग.
भगवद्ध्यानयोगोक्ति ८०. गी. सं. 30
भगवद्यागनिष्पत्ति ४८. ज. सं. 22-70
भगवन्तं नारायणं १६०. वै. ग.
भगवंस्तदशेषेण ४६. पा. सं. (च.) 1-2
भगवान् पवित्रं ११७. अ. श्रु.
भरणं तु तथा कृत्वा १२०. व. पु. 45
भवतः शरणं गत्वा १५७. वं. 494
भवत्येवैतदखिलं १७७, वं. 507
भवद्विधा भागवताः १०४
भवन्ति त्रीणि जन्मानि १२१. व. पु. 45
भवन्ति भक्तिपूतानि १२९. सा. सं. 21-33
भविष्यति वरारोहे १२०. व. पु. 45
भवेत् सन्निधिमाहात्म्यं ३७. पार. सं. 10-321

भा

भागेष्वेतेषु यत्कृत्यं ६९. द. स्मृ. 2-6
भावपूतं तदव्यग्रं ९३. व्या. स्मृ. 2-16
भावयेद्भगवद्विष्णुं १२६. ज. सं. 16-322

भि

भिक्षामलब्ध्वा तत्रापि १२१. व. पु. 45
भिन्नैराभरणैरन्यैः ६. पौ. सं. 38-299

भु

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय ७३. द. स्मृ. 2-56
भुक्त्वा श्राद्धं महाभागे १२०. व. पु. 45
भुक्त्वा संविश्य शयने १६५. पा. सं (च.) 13-75
भुक्त्वैवं सुखमास्थाय ६७. व्या. स्मृ. 2 (अन्तिमश्लोकः.)
भुक्त्वोपस्थाय चादित्यं ६७, १४७
भुङ्क्ते स याति नरकान् ६६. यो. या.
भुञ्जंश्चिन्तय केशवं ८८. वि. ध. 1-60

भू

भूमौ सन्धाय मनसा ११५. सं. स.

भे

भेदं दिव्यादिकं सम्यक् ४१. पार. सं. 10-375
भेरीमताडयित्वा तु १४६. व. पु.

भो

भोक्तारं यज्ञतपसां ६८. भ. गी. 5-29
भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ८६. शा. मी. 4-4-21
भोगानां च विपर्यासं १८. पार. सं. (प्र.)
भोजनं यस्तु भुञ्जीत १४३. व. पु.
भोज्याशनपानाहारेषु १४३. व. पु.

म

मज्जनानवजानन् यो १४५. व. पु.
मदीयार्चनकाले तु १४४. व. पु.
मद्भक्ता ये नरश्रेष्ठ १०७. म. भा. (आश्व.) 98-67 ?
मद्याजिनो मन्नियमाः १०७. म. भा. (आश्व.) 98-67

मध्वाज्याक्तेन दध्ना वै. ४९. ज. सं. 22-77
मनीषिणो हि ये केचित् ७५. द. स्मृ.
मनोबुद्ध्यभिमानेन ११४, १२५, १४९. सा. सं. 6-187
मनो ब्रह्मेत्युपासीत ८६. छा. 3-18-1
मन्त्रज्ञानप्रदातृभ्यः १५३. वं. 459
मन्त्रनाथं प्रणम्येशं १५२. ना. मु-
मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा ५३. भ. नि.
मन्त्रमण्डलकुण्डादि १५. पा. सं. (च.) 21-76
मन्त्रवत्प्रोक्षणं चापि १०४. पि. स्मृ.
मन्त्रशक्तिः स्थिता यस्मिन् १५३. वं. 462
मन्त्रसंज्ञं हि सिद्धान्तं ८. ह. सं.
मन्त्रसिद्धान्तमुख्येषु १६. पा. सं (च.) 21-80
मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं च ६. पौ. सं. 38-297
मन्त्रसिद्धान्तसंज्ञं यत् ३२. का.
मन्त्रस्य देवतां चापि १५४. वं. 464
मन्त्रान्तरं न कुर्वीत १७. पार. सं. (प्र.)
मन्त्रेण भगवद्रूपं ६. पौ. सं. 38-298
मन्त्रैराधारशक्त्यादि ५३. भ. नि.
मन्दिरं न प्रवेष्टव्यं १२०. व. पु. 45
मन्यसे यदि तच्छक्यं १६५. भ. गी. 11-4
ममतासमिरस्तानां १४७. सा. सं. 2-11
मम नाथं मम गुरुं १५७. वं. 493
मम साधर्म्यमागताः ८६. भ. गी. 14-2
ममार्चनविधौ काले १४४. व. पु.
ममैव तु महागेहे १२१. व. पु. 45
ममैव वसुधे तस्य १२१. व. पु. 45
ममैवार्चनकाले तु १४४. व. पु.
महति दिव्ययोगपर्यङ्के १६०. वै. ग.
महतो वेदवृक्षस्य ३. पा. सं. (ई. 1-24)
महत्त्वाच्च गुरुत्वाच्च २६. म. भा. (आदि.) 1-299
महत्त्वे च गुरुत्वे च २६. म. भा. (आदि.) 1-299
महर्षेः कीर्तनात्तस्य ११६. म. भा. (आदि.) 114-40
महापराधं तद्विद्यात् १४६. व. पु.
महाविभूतेः श्रीमतः १५९, १६०. वै. ग.
महिमा तु सविज्ञान ८४, ८६. सा. सं. 6-207
महीसुरोर्वीपतिवैश्यकास्ते ४२. (शिल्पशास्त्रे विमानलक्षणे.)
महोत्सवश्च कर्तव्यः २७. पा. सं. 19-130
महोत्सवेषु सर्वेषु २०. का.
मह्यं जिज्ञासमानाय ५०. पा. सं. (च.) 13-2

मा

माक्षिकीं योनिमाश्रित्य ११९. व. पु. 45
माङ्गल्यसूत्रवस्त्रादीन् ७८. पा. र.
मात्रावित्तं न गृह्णीयात् १३४. सा. सं. 21-19 (लुब्धाद्वित्तं. पाठ.)
माधवाय नमश्चैव ९५. पार. सं. 2-8
मानसी होमपूजा च १६३. क्रिया. वै.
मानुषे भवने देवं ३४. का.

मामेव शरणं प्राप्ताः १४० म. भा. (आश्व) 105-91
मासं वा वत्सरं वापि १७७. वं. 504
मां च मामकमप्येतत् १५७. वं. 498
मां नयेद्यदि काकुत्स्थः १६०. रामा. (सु.) 39-30

मि

मितसन्ध्यत्रयोदश्यां १५०. स्मृ.

मु

मुक्तिः करे स्थिता तस्य १७६. अहि. 28-82
मुखं करद्वयोपेतं १०५. पार. सं. 2-65
मुख्यत्वादिह शैवस्य २७. का. त. (कामि) 1-124
मुख्याधिकारिणः सन्ति १४. पा. सं. (च.) 19 (?)
मुख्यानुवृत्तिभेदेन १२. पार. सं (प्रा.) 19-576
मुख्यानुवृत्तिभेदेन यत्र ६. पौ. सं. 38-300
मुद्रां बध्वा स्मरेद्देवं ८६
मुनिमुख्यैश्च गन्धर्वैः ३६. पार. सं. 10-315
मुनिवाक्यं च तद्विद्धि २९. सा. सं. 22-52
मुनिवाक्यं परित्यज्य ३७. ४२. पा. सं. 10-321
मुनिवाक्योक्तमार्गेण ३७. ४२. पार. सं. 10-320
मुनिवाक्योक्तमार्गेण न ३८. पार. सं. 10-323

मू

मूत्रयेन्मन्दिरे यस्तु ११९. व. पु. 45
मूत्रोत्सर्गे शुद्धिरेषा ९९. पार. सं.
मूर्तयो द्वादशाङ्गानि १०. पा. सं. (च.) 19-118
मूर्तिमद्भिश्च देवीभिः ११. पा. सं. (च.) 19-119
मूर्तिमद्भिः परिवृता १०. पा. सं. (च.) 19-114
मूर्तिस्तदेव तन्त्रं च १६. पा. सं. (च.) 17-30
मूर्ध्नि न्यस्ताञ्जलिपुटः १५८. वं. 502
मूलागमसमेतेन ३५. का.

मृ

मृत्तिकाभिर्द्वादशभिः ९८. पा. सं. (च.) 13-14
मृदश्चतुर्द्विजेन्द्राणां १००. पार. सं. 2-53

मे

मेधिबद्धो भ्राम्यमाणः ७३. इ. स. 18-83

मो

मोघाशापि तथाविधेषु १८१. पा. र.
मोहजालस्य हेतुर्हि ७५. द. स्मृ.

य

यः क्षिपेन्मम गेहेषु ११९. व. पु. 45
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं १६९. वि. ध. 109-66

यच्छक्तयाराधिताः सर्वे ७. पौ. सं. 38-302
यच्छीलः स्वामी तच्छीला ७७
यच्छ्रुतं न विरागाय १४९. इ. स. 12-58
यजन्ते सात्त्विका देवान् ४२. भ. गी. 17-4
यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र ६२. भ. गी. 3-9
यज्ञैस्त्वमिज्यसे ६८.
यज्ञोपवीतं वेदं च ८३. म. 4-36
यत्किञ्चित्तत्तदादेयं ३३. का.
यत्तन्त्रेण समारब्धं १७. ना.
यत्र तन्त्रान्तरे तत्स्यात् ११. पा. सं. (च.) 19-122
यत्र भागवताः स्नानं १०४. इ. स. 25-21
यत्र राजसमार्गेण ४०. पार. सं. 10-329
यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ७६. शा. मी. 4-1-11
यत्रोदकं प्रभूतं तु ९९. पि.
यथा चोलनृपः सम्राट् ५. सं. सि. 20
यथातथा वापि सकृत् ११६. स्तोत्ररत्नम्. 28
यथा निक्षिप्तरूपं मे १५७. वं. 494
यथान्यत्र मनःसिद्धौ १२. न्या. वि.
यथा प्रियया संपरिष्वक्तः १६६ बृ. 3-6-3-21
यथा बहूनामेकस्मिन् ६० श्री. कृ.
यथार्हं तानि संस्कृत्य १२८. ना. मु.
यथावस्थितस्वरूपरूपः १३८, १६१. नि. रा.
यथाशक्ति जपं कुर्यात् १६४. सा. सं. 6-191
यथास्थितक्रमेणैव ९६. पार. सं. 2-14
यथैव दीक्षणीयेष्टया ४६. पा. सं. (च.) 1-9
यथोक्तेन प्रकारेण १६५. पा. सं. 13-76
यथोदकं शुद्धे शुद्धं ८६. क. व. 4-15
यथोपयोगशक्यत्वात् १६३. क्रिया. वै.
यदन्यत् कुरुते कर्म ७०. द. स्मृ. 2-23
यदर्थाढ्यमसन्दिग्धं २९. सा. सं. 22-50
यदादित्यगतं तेजः १७. भ. गी. 15-12
यदाप्नोति तदाप्नोति १६९. वि. पु. 6-2-17
यदा संवेद्यनिर्मुक्ते ८५. सा. सं. 6-214
यदा ह्ययं केवलपाणिभ्यामेव ११६. र. आ.
यदृच्छया श्रुतो मन्त्रः ९३. पा. सं. (च.) 23-81
यदेते वंशपरम्परया ४. आ. प्रा.
यद्बिम्बं येन शास्त्रेण १९, ३४. का.
यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं ११७. वि. स. 8
यद्यदिष्टतमं लोके १९. पार. सं. 19-584
यद्वन्मङ्गलसूत्रादेः ७८. पा. र.
यन्मुहूर्तं क्षणं वापि ७२. व. पु. (पू.) 322-22
यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण १४५. व. पु.
यस्तु नीलेन वस्त्रेण १४४. व. पु.
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण १४४. व. पु.
यस्मात्सम्यक् परं ब्रह्म ७. पौ. सं. 38-306
यस्य चेतसि गोविन्दः १७१. वि. धर्म. 109-57
यस्य देवे परा भक्तिः ९४. क व. (श्वे. उ. 6-23)
यस्य सर्वे समारम्भाः ७८. र. आ.

या

यानशय्यासनान्यस्य १३६. म. 4-202

यानैर्वा पादुकैर्वापि १२२
यान् कृत्वा योग्यतां यान्ति ११८. व. पु. 45
यामद्वयं शयानो हि ७६, ८१, ८२. द. स्मृ. 2-59
यामले मातृतन्त्रे च २६. का. त. (कामि.) 1-122
यामिन्याः पादमेकं तु १६२
या मूर्तिर्येन तन्त्रेण १६. पा. सं. (च.) 17-29
यायादरण्यमथवा ११८. सा. सं. 21-25
यावज्जीवं जपामीति १५१. बो.
यावज्जीवावधिं कालं १७६ सा. सं. 6-222
यावत्सूर्योदयं दृष्ट्वा १११. पा. सं.
यावदाभाति भगवान् ८५. सा. सं. 6-211

यु

युक्तस्वप्नावबोधस्य ८१, ८२, १६६. भ. गी. 6-17; ज. 33-61
युक्तं श्रियादिकेनैव ६. पौ. सं. 38-299

ये

ये जन्मकोटिभिः सिद्धाः ७. पौ. सं. 38-305
ये तु शिष्टात्रयो भक्ताः १३९. म. भा. (शा.) 350-35
येन केनचिदेविश्रा १७७. वं. 509
येन सिद्धान्तमार्गेण ११. पा. सं. (च.) 19-122
येनास्य पितरो याताः ७७. म. 4-178
ये भजन्ति जगद्योनिं १०४. इ. स. 25-2

यो

योक्तव्यानि पवित्राणि १२८. सा. सं. 21-29
योगं नयति यो मोहात् १५. पा. सं. (च.) 21-76
योगं निशावसाने च ४८. ज. 22-73
योगासने समासीनः १६५, पा. सं. 13-76
योगिनामधिकारः स्यात् १४६. सा. सं. 2-8
यो गुरौ मानुषं भावं १२३
योगेनाव्यभिचारिण्या ९१. भ. गी. 18-33
योगेश्वर ततो मे त्वं १६५, भ. गी. 11-4
योगो नामेन्द्रियैर्वश्यैः ५९. शा. स्मृ. 4-220, 5-18
योद्धुकामानि रक्षांसि ११०. सा. सं. (च.) 13-24
यो न शास्त्रा तु साङ्कर्यात् ४१. पार. सं. 10-375
यो नरः प्रविशेद्गेहं ११८. व. पु. 45
यो नारायणदासीयः ५४. ना. मु.
योऽनेन विधिना कुर्यात् ६८. व्या. स्मृ. 2-79
यो मोहादथबालस्यात् ६६. यो. या.
यो यजेद्विधिनानेन १७९, सा. सं. 6-221
योऽर्चयेदन्यमार्गेण १८. पार. सं. (प्रा.) 19-556

यो विष्णोः प्रतिमाकारे १२३
यो वेदवृक्षं बहुमूल ५. भो. ब.
योऽहं सोऽहमनेनैव ८५. सा. सं. 6-209

र

रक्षोभिरोधाद्धोगाद्वा ७८. पा. र.
रक्षोभिरधमैर्मुख्यैः ३६. पार. सं. 10-316
रजनीमुखे च मदनाधिपतेः १५०. का. वि.
रवेरभिमुखस्तिष्ठन् १०६. पि.

रा

रागाद्यपेतं हृदयं १७९, वि. ध. 9-8
राजसेन तु पूजायं ४०. पार. सं. 10-327
राजान्नं च न भोक्तव्यं १४३. व. पु.
राजान्नेन तु भुक्तेन १४३. व. पु.
राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च १९, ३४. का.
राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च मरणं ३२. का.
राज्ञो राष्ट्रस्य नाशःस्यात् १७. पार. सं. (प्र.)
राद्धान्तसंकरः कार्यः १६. पा. सं. (च.) 21-80

ल

लक्ष्म्यादिशंखचक्राख्य ६. पौ. सं. 38-296
लब्धात्मा तद्गतप्राण ८०. गी. सं. 30
लब्धाधिकारो देवस्य १२४. वं. 86
ललाटोदरजान्वंघ्रि ११५. सं. स.

ला

लालां विसृज्य चोच्छिष्टां १२१. व. पु. (बो.) 45

लो

लोकत्रयगुरुस्तस्मै ८९. वं. (?)
लोपयन्त्यथ पारुष्यैः ११८. व. पु. 45

व

वयं तु किंकरा विष्णोः ७४. म. भा.
वरं हुतवहज्वाला ७५. त्रि. ध.
वर्जनीयाः प्रयत्नेन १२८. सा. सं. 21-28
वर्णानां शूद्रनिष्ठानां १००. पार. सं. 2-54
वर्तन्ते तत्र वै देवि ११८. व. पु. 45
वर्तमानः सदा चैवं ५३, ९१. वं. 35
वर्तेत भक्त्या परया १७७, वं. 505
वस्त्रेणाच्छाद्य देहं तु ११८. व. पु. 45
वहंस्तच्चरणस्पर्शं १५६. वं. 481
वह्निसन्तर्पणं षष्ठं ४९. ज. 22-79

वा

वात्सल्यौदार्यसौशील्य १५६. वं. 479
वाराहं यस्तु मांसं वै. १४५. व. पु.
वासः समवधून्वन् वै १४५. व. पु.
वासांसि धनधान्यानि १२७. ना. मु.
वासुदेवं च राजेन्द्र २५. म. भा. (आश्व) 104-88
वासुदेवादयो व्यूहाः १०. पा. सं. (च.) 19-115
वासुदेवेन यत्प्रोक्तं ३९. पार. सं. 10-333
वासुदेवैकनिष्ठैस्तु ३६. पार. सं. 10-318

वि

विकर्मस्थान् द्विजान् २७. वि.
विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ८. शा. मी. 3-3-57

यानैर्वा पादुकैर्वापि १२२
यान् कृत्वा योग्यतां यान्ति ११८. व. पु. 45
यामद्वयं शयानो हि ७६, ८१, ८२. द. स्मृ. 2-59
यामले मातृतन्त्रे च २६. का. त. (कामि.) 1-122
यामिन्याः पादमेकं तु १६२
या मूर्तिर्येन तन्त्रेण १६. पा. सं. (च.) 17-29
यायादरण्यमथवा ११८. सा. सं. 21-25
यावज्जीवं जपामीति १५१. बो.
यावज्जीवावधिं कालं १७६ सा. सं. 6-222
यावत्सूर्योदयं दृष्ट्वा १११. पा. सं.
यावदाभाति भगवान् ८५. सा. सं. 6-211

यु

युक्तस्वप्नावबोधस्य ८१, ८२, १६६. भ. गी. 6-17; ज. 33-61
युक्तं श्रियादिकेनैव ६. पौ. सं. 38-299

ये

ये जन्मकोटिभिः सिद्धाः ७. पौ. सं. 38-305
ये तु शिष्टाश्रयो भक्ताः १२९. म. भा. (शा.) 350-35
येन केनचिदेषित्रा १७७. वं. 509
येन सिद्धान्तमार्गेण ११. पा. सं. (च.) 19-122
येनास्य पितरो याताः ७१. म. 4-178
ये भजन्ति जगद्योनिं १०४. इ. स. 25-20

यो

योक्तव्यानि पवित्राणि १२८. सा. सं. 21-29
योगं नयति यो मोहात् १५. पा. सं. (च.) 21-76
योगं निशावसाने च ४८. ज. 22-73
योगासने समासीनः १६५, पा. सं. 13-76
योगिनामधिकारः स्यात् १४६. सा. सं. 2-8
यो गुरौ मानुषं भावं १२३
योगेनाव्यभिचारिण्या ९१. भ. गी. 18-33
योगेश्वर ततो मे त्वं १६५, भ. गी. 11-4
योगो नामेन्द्रियैर्वश्यैः ५९. शा. स्मृ. 4-220, 5-18
योग्रुकामानि रक्षांसि ११०. सा. सं. (च.) 13-24
यो न ज्ञात्वा तु साङ्कर्यात् ४१. पार. सं. 10-375
यो नरः प्रविशेद्गेहं ११८. व. पु. 45
यो नारायणदासीयः ५४. ना. सु.
योऽनेन विधिना कुर्यात् ६८. व्या. स्मृ. 2-79
यो मोहादथवालस्यात् ६६. यो. या.
यो यजेद्विधिनानेन १७६, सा. सं. 6-221
योऽर्चयेदन्यमार्गेण १८. पार. सं. (प्रा.) 19-556

यो विष्णोः प्रतिमाकारे १२३
यो वेदवृक्षं बहुमूल ५. मो. ब.
योऽहं सोऽहमनेनैव ८५. सा. सं. 6-209

र

रक्षोभिरोधाद्ग्रोगाद्वा ७८. पा. र.
रक्षोभिरधमैर्मुख्यैः ३६. पार. सं. 10-316
रजनीमुखे च मदनाधिपतेः १५०. का. वि.
रवेरभिमुखस्तिष्ठन् १०६. पि.

रा

रागाद्यपेतं हृदयं १७९, वि. ध. 9-8
राजसेन तु पूजायं ४०. पार. सं. 10-327
राजान्नं च न भोक्तव्यं १४३. व. पु.
राजान्नेन तु भुक्तेन १४३. व. पु.
राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च १९, ३४. का.
राज्ञो राष्ट्रस्य कर्तुश्च मरणं ३२. का.
राज्ञो राष्ट्रस्य नाशःस्यात् १७. पार. सं. (प्र.)
राद्धान्तसंकरः कार्यः १६. पा. सं. (च.) 21-80

ल

लक्ष्म्यादिशंखचक्राख्य ६. पौ. सं. 38-296
लब्धात्मा तद्गतप्राण ८०. गी. सं. 30
लब्धाधिकारो देवस्य १२४. वं. 86
ललाटोदरजान्वंघ्रि ११५. सं. स.

ला

लालां विसृज्य चोच्छिष्टां १२१. व. पु. (बो.) 45

लो

लोकत्रयगुरुस्तस्मै ८९. वं. (?)
लोपयन्त्यथ पारुष्यैः ११८. व. पु. 45

व

वयं तु किंकरा विष्णोः ७४. म. भा.
वरं हुतवहज्वाला ७५. वि. ध.
वर्जनीयाः प्रयत्नेन १२८. सा. सं. 21-28
वर्णानां शूद्रनिष्ठानां १००. पार. सं. 2-54
वर्तन्ते तत्र वै देवि ११८. व. पु. 45
वर्तमानः सदा चैवं ५३, ९१. वं. 35
वर्तेत भक्त्या परया १७७, वं. 505
वस्त्रेणाच्छाद्य देहं तु ११८. व. पु. 45
वहंस्तच्चरणस्पर्शं १५६. वं. 481
वह्निसन्तर्पणं षष्ठं ४९. ज. 22-79

वा

वात्सल्यौदार्यसौशील्य १५६. वं. 479
वाराहं यस्तु मांसं वै. १४५. व. पु.
वासः समवधून्वन् वै १४५. व. पु.
वासांसि धनधान्यानि १२७. ना. सु.
वासुदेवं च राजेन्द्र २५. म. भा. (आश्व) 104-88
वासुदेवादयो व्यूहाः १०. पा. सं. (च.) 19-115
वासुदेवेन यत्प्रोक्तं ३९. पार. सं. 10-333
वासुदेवैकनिष्ठैस्तु ३६. पार. सं. 10-318

वि

विकर्मस्थान् द्विजान् २७. वि.
विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ८. शा. मी. 3-3-57

विकारस्य वर्णहीनेन ८४. सा. 6-202
विघ्नायुतेन गोविन्दे ९३. वि. ध. 74-94
विचारोऽभ्यसनं जपः १४८
विज्ञानादिभावे वा २. शा. मी. 2-2-41
विज्ञाप्य विष्णवे तस्मै १५३. वं. 455
विज्ञाय तत्त्वमेतेषां ६६. व्या. स्मृ. 2-75
वित्तहानिं विशेषेण १८. पार. सं. (प्रा.) 19-557
विदितनिगमसीम्ना १८०. पा र.
विद्यागुरुष्वनन्येषु ७४. पू.
विद्धि सिद्धान्तसंज्ञं च ६. पौ. सं. 38-294
विद्ययनर्थान्तरा एव २५. म. भा. (आश्व.) 104-89
विधानमेकमूर्तीयं १४७. सा. सं. 2-13
विधियज्ञाज्जपयज्ञः १०९. अ. ब्र. (ना.)
विधुरो ब्रह्मचारी च १६८
विधूय चेमं निर्वेदं ९०. वं. 29
विना मूर्तिचतुष्केण ६. पौ. सं. 38-298
विना विविधसंपर्कैः १०५. पार. सं. 2-64
विनियुक्तावशिष्टस्य १२३
विनिष्क्रम्याग्निशालायाः १२४. वं. 87
विपरीते कृते चात्र १९. पार. सं. 19-582
विप्रतिषेधाच्च २. शा. मी. 2-2-42
विप्रान् वेदविदः शुद्धान् २२. भार्ग.
विविधानां राजसानां ४०. पार. सं. 10-330
विशल्यपास्तदोषस्तु १६३. वि धर्मं (शौ.) 103-16
विशेषतः सकामस्य १२८. सा. सं. 21-31
विशेषं नाचरेत् किंचित् १९, २०, ३४. का.
विशेषात् स्वस्य वंशस्य ४१. पार. सं. 10-376
विशेषांश्च मुनिश्रेष्ठ १७. ना.
विशेषेण जपेन्मन्त्रं १५२. ना मु.
विशेषेण स्वयंव्यक्ते १७. पार. सं. (प्र.)
विषयत्यागिनस्तेषां १४०. वि. ध. 99-15
विषयान्तर्निविष्टं तु ८४. सा. सं. 6-203
विषुवायनद्वितयपंचदशी १५०, १६८. का. वि.
विष्णवेऽथ नमस्कुर्या १५. पार. सं. 2-8
विष्णुगङ्गासमं तीर्थं १०३. (स्मृतिरत्नाकारे.)
विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेति ९७. वि. ध. 69-109 (म. भा. आनु. 142-59)
विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च ६६. यो. या.
विष्णुस्थानसमीपस्थान् १२१. ब्र. पु. 45
विष्णोर्विभूतिमहिम ५. सं. वि. 23
विष्वक्सेनप्रीतोयपाने च ११७
विहितं नार्चनं कुर्यात् १५. पा. सं. (च.) 21-52
विहितान्यर्चने नित्यं १२८. सा. 21-30
विहिताः पादशौचे तु १००. पार. सं. 2-53

वी

वीक्षमाणस्तमेवैनं १५८. वं. 501

वृ

वृत्तस्वाध्यायसंपन्नस्य १७०, घटिकाव्यवस्था
वृत्तान्तमखिलं कालं ९३. सा. सं. 7-123
वृत्तिं प्राप्य विरमेत् १३५
वृत्तिः स्वामिनि दासस्य ७२. ना. मु.
वृत्तिहीनं मनः कृत्वा ७६. या ह.
वृद्धातुराणामुष्णाद्भिः १०५. क.
वृषभशिखरिनाथ १२४. प. सू.

वे

वेदस्वीकरणं पूर्वं ७१. द. 2-31
वेदान्तेषु यथासारं २,२३. म. भा.
वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् ६१. व्या. स्मृ. 2-6
वेदोदितं स्वकं कर्म १७६, म. 4-14

वै

वैकुण्ठनामग्रहणं १७३. श्री. भाग. 6-2-14
वैखानसाः कथं ब्रूयुः २४. म. भा. (आश्व.) 104-83
वैखानसेन सूत्रेण २२. भार्ग.
वैणवीं धारयेद्यष्टिं ८३. म. 4-36
वैदिकं तान्त्रिकं श्रौतं ३३. का.
वैदिकांश्चैव निगमान् ६१. व्या. स्मृ. 2-7
वैदिकैरथवा मन्त्रैः २४. म. भा. (आश्व.) 104-85
वैदिकैस्तान्त्रिकैर्वापि १९, २०, ३४. का.
वैष्णवं वामनमालभेत ८६. तै. सं. 2-1-3
वैष्णवानां विशेषेण ७२, ९२. ना. मु.
वैष्णवायतने कार्यं ३५. का.

व्य

व्यत्यये परिवाराणां १६. ना.
व्यर्थं वीक्ष्य गतं कालं ८९, ९२. ना. मु.
व्याधितस्करदोषौ च १७५, पा. सं. (प्रा)
व्यापृतेनापि मनसा ७३ इ. स. 18-83
व्यामिश्रयागमुक्तानां १४६. सा. सं. 2-8
व्यामिश्रयागमुक्तैस्तु ३७, ४२. पार. सं. 10-318

व्र

व्रजंश्चिन्तय केशवं ९७. वि. ध. 1-60
व्रजेयं शरणं चेति ९२. ना. मु.

श

शक्तिं बीजं च शिरसा १५३. वं. 458
शक्तौ गौणोपचारश्च १२२
शब्देनोच्चतरेणैव ९६. पार. सं. 2-15
शयनं भोजनं चैव १२२
शयनासनयानादौ ७२, १६६. ज. सं.
शरजोदुम्बराश्वत्थ १०२. पार. सं.
शरणागतिप्रकारश्च ५६. नि. रा.
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु १००. पार. सं. 2-50
शरीरारोग्यमर्थांश्च ७५ वि. ध. 74-43

शा

शान्तिश्च तस्य भूयोऽपि २७. पा. सं. 19-129
शाम्यन्ति तैर्वेभूतैः १११. पा. सं. (च.) 13-25
शास्ता चराचरस्यैकः १४१. क.
शास्त्रं दिव्यादिभेदेन ३९. पार. सं. 10-332
शास्त्रमन्त्रक्रियादीनां १८. पार. सं. 19-579

शास्त्रसंकरदोषेण १९, ३४. का.
शास्त्राण्येतानि सुव्रत ३२. का.

शि

शिरसा प्रार्थितेनैवं १५५. वै. 478

शृ

शृणु पाण्डव तत्सर्वं २४. म. भा. (आश्व.) 104-84
शृणु सुन्दरि तत्त्वेन १४३. व. पु.

शे

शेषमन्नं यथाकामं ६६. व्या. स्मृ. 2-76

शै

शैवः सर्वाधिकारी स्यात् २६. का. त. (कामि) 1-121
शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा (जैनान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा—स्मृतिचन्द्रिकापाठः) २७. वि.
शैवाः सर्वं प्रकुर्वन्ति २६. का. त. (कामि.) 1-122

शौ

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि ६५. शौ. सू. 2-21-1

श्म

श्मशानमध्ये गत्वा तु ११९. व. पु. 45
श्मशानं यस्तु वै गत्वा १४५ व. पु.

श्र

श्रद्धावानधिकार्यस्मिन् १७७, वं. 508
श्रद्धाश्रद्धे समुद्दिश्य १७७, वं 512
श्रद्धाहानिः परो दोषः १७७, वं. 511
श्रवणं चिन्तनं व्याख्या ४८. ज सं. 22-72
श्रीधराय नमश्चाथ ९५. पार.
श्रीपञ्चरात्रसिद्धान्त ४४. पा. र.
श्रीमत्पादारविन्दं शिरसि ५७. नि. रा.
श्रीमद्वराहमन्त्रेण ९७
श्रुतादन्यत्र सन्तुष्टः १३७
श्रुतिःस्मृतिर्ममैवाज्ञा ७७. वि. ध. 76-31
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म ५३, १११. भ. नि.
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म स्ववर्ण ११२. वं. 75
श्रुतो मयाखिलः पूर्वं ४८. ज. सं. 22-74
श्रूयतामभिधास्यामि ४६. पा. सं. (च.) 1-3

श्ले

श्लेष्मातकतरुर्भूत्वा ११९. व. पु. 45
श्लोकत्रयमिदं पुण्यं ८९. वं.

श्व

श्वपचान् पतितान् वापि १२१. व. पु. 45
श्वानं दृष्ट्वा ममान्यद्वा १४५. व. पु.
श्वित्री च जायते मूर्खः ११८. व. पु. 45

ष

षष्ठे च सप्तमे चैव ६९. द. 2-6

षो

षोडशं चापराधं तं १४५. व. पु.
षोडशाङ्गुलिदीर्घैस्तु १०१. पार. सं. 2-62

स

स एनं प्रीतः प्रीणाति ५९, ८७. श्री. कृ.
सकृत् त्र्यहं च सप्ताहं १७६. सा. सं. 6-222
सकृत् स्मृतोऽपि गोविन्दः १७३
सकृदुच्चरितं येन १७३. वि. धर्म. 70-84
सक्रिये मन्त्रचक्रे तु १४७. सा. 2-10
सगणैरव्रनिष्ठैश्च ६. पौ. सं. 38-297
सङ्कल्पादेव भगवान् ९३. सा. सं. 7-123
संकीर्तयेज्जगन्नाथं १६९. वि. पु. 6-2-17
संक्षालितानि बहुशः १२७. ना. मु.
संक्षिप्तं सप्रपञ्चं च ७ पौ. सं. 38-304
संख्यातादपि साहस्रः १०८. अ. ब्र.
संगवे तत्तिथिचोदितं ५१. प्र. र.
स चाचार्यवंश्यो ज्ञेयः ९४. र. आ.
सततं कीर्तयन्तो मां १३५, १६८. भ. गी. 9-14
स तिष्ठेद्रौरवे घोरे १२० व. पु. अ. 45
सत्यमेवाष्टमं पुष्पं १७९
सत्यसङ्कल्पसंयुक्ते १७८. वं. 520
सत्रिमतिब्रह्मचारि १७०
स दण्डाङ्गप्रणामः स्यात् ११५. वै. शा.
सदागमादिसिद्धान्त ८, पा. सं.
सद्यो हृतानां विहितं १२८. सा. 21-32
सन्दर्शनादकस्माच्च ११६. पौ. सं. 1-31
सन्धातृत्वेन सर्वेषां ११२. वं. 74
सन्ध्याकर्मावसाने तु ७०. द. स्मृ. 2-23
सन्ध्याकालेषु जप्तव्यं १०७. म. भा. (आश्व.) 98-69
सन्ध्यास्नानं जपो होमः ७४. द. स्मृ.
सन्ध्यां नोपासते विप्राः ११३. वि. ध.
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यं ७०. द. स्मृ. 2-23
सपत्नीकं सानुयात्रं १५४, १५६. वं 468,484
स पूतिगन्धसंयुक्तः १२१. व. पु. 45
सप्तजन्मकृतात् पुण्यात् ११९. व. पु. 45
सप्तजन्मानि तत्रैव ११९. व. पु. 45
सप्तदशापराधं तं १४५. व. पु.
सप्तमश्चापराधोऽयं १४४. व. पु.
सप्तविंशापराधं तं १४६. व. पु.
सप्त सप्त उभाभ्यां तु १००. पार. सं. 2-54
सभयः सानुतापश्च १५६. वं. 489
समृत्यबान्धवजनः ६७. व्या. स्मृ. 2
समं कायशिरोग्रीवं धारयन् ८३. भ. गी. 6-13
समं कायशिरोग्रीवं ८४. सा. सं. 6-198
समस्तपरिवाराय १६०. (मन्त्र.)
समन्त्रे तु चतुर्व्यूहे १४६. सा. सं. 2-9
समस्तलोकनाथस्य १७५, अ. ब्र. (ना.) 2-42
स मस्तिष्कप्रणामः स्यात् ११४. वै शा.
समागतैः सुरर्षिभिः २६. (पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम्-म. भा. पाठः)। म. भा. (आदि.) 1-297
समाचम्य पुनर्यायात् १४८. सा. सं. 6-187

समाधाय बहिर्देवं १६४, सा. सं. 6-192
समाभायात्मनात्मानं ८४. सा. सं. 6-204
समाधायात्मनात्मानं तत्र ८५. सा. सं. 6-213
समाधौ योगमेवैकं १५९. म. भा.
समानशीलैः सहवासः ७४. क.
समाराधयतस्त्वेवं १७६, अहि. 28-81
समासीत शयानश्च ८७. सा. सं. 6-215
समित्पुष्पकुशादीनां ७१. द. 2-32
समिदाज्यादिभिर्द्रव्यैः १२४. वं. 84
समीपे मन्दिरस्यापि १२०. व. पु. अ. 45
समुत्थाय ततस्तस्मै १५६. वं. 482
समुत्थायार्धरात्रेऽथ ८२. सा. सं. 6-193, ई. 6-85
स मूत्रगर्तनरके ११९. व. पु. 45
सम्यगाचमनाशक्तौ ८३
संकोच्यापानदेशात्तु ८४. सा. सं. 6-202
संपीड्य तीरे तद्वस्त्रं ११३. ना. मु.
संप्रदानं तु तन्नाम ४९. ज. सं. 22-79
संप्रबुद्धः प्रभाते तु ९५. पार. सं. 2-5
संप्रोक्ष्य मन्त्राचमनं ११२. ना. मु.
संभाषणादि पूजां तु १०८, १४८. बो. स्मृ.
संविभागं ततः कृत्वा ७३. द. 2-56
संवृताः परिवारेण ७. पौ. 38-301
संवृता परिवारैः स्वैः ११. पा. सं. (च.) 19-121
संशोध्य च करौ जंघे ९८. पा. सं. (च.) 13-15
संस्थितस्त्रीणि जन्मानि ११९. व. पु. अ. 45
संहरिष्यसि चाप्यन्ते १५७. वं. 496
स यश्चायं पुरुषे १०९. तै. उ. 8-5
स याति गृहपालानां ११८. व. पु. 45
स याति नरकं घोरं ११९. व. पु. 45
स याति नरकान् घोरान् काक ६८. व्या. स्मृ. 2
स याति नरकान् घोरान् ११९. व. पु. 45
सर्पं दृष्ट्वा यथा कायं १७५
सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगम ११. न्या. वि.
सर्वत्र पौरुषे वाक्ये ४३. पार. सं. 10-330
सर्वभूतदया पुष्पं 179
सर्वमावेद्य तेनैव १५८. वं 501
सर्वस्य प्रभवो यस्मात् १०८, १४८. बो. स्मृ.
सर्वः सप्रणवो जप्यः १०८. अ. ब्र.
सर्वातिशायि षाड्गुण्यं १६३. वि. सं.
सर्वानुश्रवसारदर्शि १. पा. र.
सर्वाभ्यनुमतिश्च १४२. शा. मी. 3-4-28
सर्वे च्यवनधर्माणः १३९. म. भा. (शा.) 350-35
सर्वे भवन्तः सगणाः १५७. वं. 492
सर्वैषणाविनिर्मुक्तः १४०. बार्ह.
सर्वेषामेव धर्माणां ४९, १७३. व्या. स्मृ.
सर्वेषामेव पुष्पाणां ४९. म. भा. (आश्व.) 104-73
सर्वेषामेव योगानां ६८. व्या. स्मृ. 2-79
सर्वेषामेव सामान्यं १००. पार. सं. 2-55
सर्वेषां च ततः कर्म १४३. व. पु.

सर्वेषां रञ्जकं गूढं २९. सा. सं. 22-52
सर्वैः करणैर्नमन् ११५. र. आ.
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं ७६. द. स्मृ. 7-21
सव्यं पादं प्रसार्य १३७, १८०. पा. र.
सव्याहृतिं सप्रणवां १०६. म. 6-70
ससामान्यविशेषात्मा ४५. पा. र.
ससूत्रसुमनस्स्तोमा ४५. पा. र.
सस्मितालोकमधुर १५६. वं. 480
सह तेनैव वै निद्रा १६४, सा. सं. 6-193
सहस्र इति विज्ञेयः १०८ अ. ब्र
सहस्ररश्मिं भगवन्तं १०९. पि.
स हि सर्वस्य जगतः ४१. पार. सं. 10-376
स ह्यभ्युपगमो न्याये १२. न्या. वि.
संहरेदुत्थितो योगात् १६५, पा. सं. 13-78
संहारक्रममाश्रित्य १६५, पा. सं. 13-76

सा

साक्षाद्भगवतो विष्णोः १७५, अ. ब्र. (ना.)
सांख्ययोगकृतान्तेन २. म. भा. (शा.) 348-63
सांकर्यमागमानां च २९. सा. सं. 22-49
साङ्कुराणि च पत्राणि १२८. सा. 21-29
साङ्केत्यं पारिहास्यं वा १७३. श्री. भाग. 6-2-14
साङ्गेन केवलेनाथ १२. पार. सं. (प्रा.) 19-575
साङ्गेषु वेदेषु निष्ठां २५
सात्त्वतं विधिमास्थाय २०. म. भा. (भी.) 66-40
सात्त्विकेन तु पूजार्थं ४०. पार. सं. 10-328
सादरः स्वेन शिरसा १५५. वं. 473
साधयेद्द्विविधानर्थान् ६२. व्या. स्मृ. 2-8
साधिकं प्रहरं विप्र ४८. ज. सं. 22-71
साधितः परतन्त्रे यः १२. न्या. वि.
सान्तानिकैः प्रविष्टैर्वा ३५. का.
सान्ध्यं कर्माखिलं साधु ११२. वं. 77
सामग्र्येषा हि संपूर्णा १७८, वं. 519
सायं प्रातर्द्विजातीनां १२९, १५०
सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ११३. वि. ध.
सार्गलीं योनिमाश्रित्य ११९. व. पु. 45
सावधानाश्च तिष्ठन्तु १५७. वं. 492
सा हानिस्तन्महच्छिद्रं ७२

सि

सिद्धान्तसंकरस्तस्मात् ११. पा. सं.. (च.) 19-125
सिद्धान्तसंकरे जाते ११. पा. सं. (च.) 19-126
सिद्धान्तसंज्ञा विप्रास्य ७. पौ. सं. 38-307
सिद्धान्तानां चतुर्णां तु १५. पा. सं. (च.) 21-73
सिद्धान्तेषु चतुर्ष्वेकं १५. पा. सं. (च.) 21-74

सु

सुकृती किंपुनर्यावत् १७६, ना. मु.
सुगन्धीनि मनोज्ञानि १२७. ना. मु.

सुबद्धमपि शब्देन १४९. इ. स. 12-58
सुरूपां प्रतिमां विष्णोः १६३. वि. धर्म. (शौ.) 103-16

सू

सूतस्य च विशेषेण ४६. पा. सं. (च.) 1-7

से

सेतिहासपुराणैस्तु ७. पौ. सं. 38-305

सो

सोपानत्कस्तु यो मर्त्यः १४६. व. पु.
सोऽपि यायात् परं स्थानं १७६, सा. सं. 6-222
सोऽपि स्वकुलजान् सर्वान् १५. पा. सं. (प.) 21-77
सोमसूर्यान्तरस्थं च १२६. ज. 16-322
सोऽहं भगवो मन्त्रवित् २५. छा. 7-1-3

सौ

सौम्यसिंहादिभूमिष्ठ ११. पा. सं. (च.) 19-120
सौम्येन वैदिकेनैव २३. वै.
सौवर्णाच्च प्रसूनात्तु ५०. म. भा. (आश्व.) 104-75

स्त

स्तुतिजपनिजबिम्बालोकन. १२४. प. सु.
स्तुत्वा च बहुभिः स्तोत्रैः १५४. वं. 464
स्तोत्राणि चाथ मन्त्राणि ९६. पार. सं. 2-15
स्त्रीसङ्गाद्युपघातेषु १०५. पार. सं. 2-65

स्थ

स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा २४. म. भा. आश्व. 104-84
स्थाने तु कर्मबिम्बानां १७ पार. सं. (प्र.)
स्थापितं मनुजेन्द्रैस्तु ३७. पार. सं. 10-319
स्थापितं मनुजैर्देवं ३६. पार. सं. 10-317
स्थापितं मां ततस्तस्मिन् २४. म. भा. (आश्व.) 104-86
स्थापिते पंचरात्रेण २७. पा. सं. 19-128
स्थित्वाग्रे देवदेवस्य १५४. वं. 470
स्थित्वान्तर्हृदये १५३. वं. 460

स्न

स्नात्वा नित्यं शुचिः कुर्यात् ६५. म.
स्नात्वाभ्यर्च्य जगन्नाथं ८८, १२५. सा. सं. 6-216
स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः १०५. ज. सं. 9-70
स्नानीयान्यपि वस्त्राणि १२९. पा. सं. (च.) 13-32

स्प

स्पृष्टे च बिम्बे तन्त्राणां १६. पा. सं. (च.) 17-45
स्पृष्ट्वा तु मृतकं चैव १४४. व. पु.
स्पृष्ट्वा वै दीपकं यस्तु १४५. व. पु.

स्पृष्ट्वा रजस्वलां नारीं १४४. व. पु.

स्फ

स्फाटिकेनाक्षसूत्रेण १०७. सा. सं. 6-73

स्म

स्मारयित्वा स्वकं धाम १५६. वं. 482

स्य

स्याच्छागरद्राविड ४२. (शिल्पशास्त्रे-विमानत्रयलक्षणे.)

स्व

स्वकरावपि कर्मीणौ १७८, वं. 518
स्वकं कर्म परित्यज्य ६९. द. 2-3
स्वगृहे सर्वदा सेव्यः १५२. बो. पु.
स्वतन्त्रेण प्रवेष्टव्याः १४. पा. सं. (च.) 19-(?)
स्वदेहस्वेददोषघ्नाः १००. पार. सं. 2-49
स्वधाम नीत्वा देवेशं १५२. ना. मु.
स्वनिवेदनमन्त्रेण १५५. वं. 473
स्वप्रयत्नकृतं शास्त्रं १३०
स्वयैव कृपया देवः ९३. वं. 38
स्वयं प्रणीतं यच्छास्त्रं ३९. पार. सं. 10-335
स्वयं प्रयोजनं नित्यं ४५. पा. र.
स्वयंव्यक्तं तथा दिव्यं ३१, ३३. का.
स्वयंव्यक्तं तथा सिद्धं ३६. पार. सं. 10-315
स्वयंव्यक्तं हि सिद्धान्तं ३२. का.
स्वयंव्यक्ते तथा दिव्ये ३५. का.
स्वयंव्यक्ते तु भवने १९, ३४. का.
स्वयंव्यक्तेन दिव्येन ३२. का.
स्वयं होमे फलं यत्तु ७०. द. 2-24
स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य १२२, व. पु. 45
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य १७३, भ. गी. 2-40
स्वविषयनिजधर्मान् ७९. पा. र.
स्वसङ्कल्पकृताशेष १७९, वं. 523
स्वसूत्रविहितान् वापि ११०. ना.
स्वाधीनत्रिविधचेतन १५९. वै. ग.
स्वाधीनत्रिविधाशेष १७८. वं. 521
स्वाधीनशयनं जल्पं १२३
स्वाध्यायसंज्ञं तद्विद्धि ४८. ज. सं. 22-72
स्वामित्वेन सुहृत्वेन १५९. वै. ग.
स्वार्जितैर्गन्धपुष्पाद्यैः ५३, ९१. वं 36
स्वाहाप्रणवसंयुक्तं ६६. व्या. स्मृ. 2-74
स्वेन तन्त्रान्तरेणैव १४. पा. सं. (च.) 19-(?)
स्वोक्तासूपनिषत्स्वेवं १७७, वं. 511

ह

हरिं प्रणम्य चायम्य ५३. भ. नि.
हरिं श्रियं भुवं चापि १५७. वं. 493
हरिं हरिं ब्रुवंस्तल्पात् ९६. पार. सं. 2-17
हरिमेव स्मरेन्नित्यं ७१. ८८. शौ. सू.
हरिर्हरति पापानि १७३. ह. अ. 24
हरिर्हरिर्हरिरिति ८९. वं. 2
हरेराधनार्थाय १२३. वं. 81
हविष्कृतो यथा ३. श्री. कृ.
हविष्कृदाधावेति ३. आप. श्रौ. 1-6
हव्यकव्यभुगेकस्त्वं ६८. वि. पु. 1-9-73

हि

हिंसादिरहितः कायः १७९. वि. ध. 9-8

हु

हुतानुमन्त्रणं कुर्यात् ६८. व्या. स्मृ. 2-78
हुत्वाग्निं विधिवन्मन्त्रैः ६७. व्या. स्मृ. 2
हुत्वाग्नीनग्निहोत्रादौ १२४. वं. 85

हृ

हृदि ध्यायन् हरिं तस्मै ६६, ६७. म. भा.
हृद्गतं न त्यजेद्ध्यानं ७२. ज. सं.

हृद्याः सुगन्धाः कर्मण्याः १२८. सा. 21-26

हे

हेमन्तशिशिरे विप्रैः १००. पार. सं. 2-51
हेमादिनिर्मितैर्वापि १००. पार. सं. 2-62
हेयं चानर्थसिद्धीनां २९. सा. सं. 22-54

हो

होमं पितृक्रियां पश्चात् १५८. वं. 501
होमाद्यमनुयागान्तं १५८. वं. 503

श्रीरङ्गपट्टण(पत्तन)मगाज्जयसिन्धुकन्यानाथ्यक्रियासमुचितं [1]तरसाऽवनीन्दुः ॥

तन्निर्गतस्तदनु तौलवभूमिपालैरादाय दत्तमनियत्ततया स वित्तम् ।
आशां कुबेरभरितामवगाहमानः प्रायात्सपादमभिपालयिता धरायाः ॥४६॥

निखिलफणाधरेन्द्रनयनान्ध्यनिबन्धनकृ-
त्प्रतिभयतूर्यभाङ्कृतिविदीर्यदहार्यतटः ।
पतिरवनेः क्रमेण परिलङ्घ्य निजान्विषयान्
हयपतिरक्षितां क्षितिमगादरिशिक्षयिता ॥ ४७ ॥

इति[2] राजनाथ[3]स्य कृतौ अच्युतरायाभ्युदये[4] महाकाव्ये दशमस्सर्गः

[1] तरसावनीन्दोः—क ; नरसात्मजन्मा or नरसावनीन्दुः—श.
[2] इत्यच्युत—अ.
[3] थकृ—क.
[4] ये दश—अ. क, ख, छ ; य नाम्नि महा—ग, घ.

एकादशस्सर्गः

उत्क्षिप्य क्षितिकुहरादुपात्तनृत्तैर्निक्षिप्तं स्वयमिव [1]निह्नुतं पदार्थम् ।
आलो[2]क्य क्षितिपमणेरथायुधीयैराक्रान्तं **हयपति**राज्यमन्यभोज्यम् ॥ १ ॥
प्राकारान्तरनि[3]भृतान् क्षितीशसेना पाश्चात्यानथ परिवारयाम्बभूव ।
अर्यम्णो हरिति तथा यथांशुधोरण्यद्रीन्द्रावटतटगूढमन्धकारम् ॥ २ ॥
संवर्ता[4]र्णवसलिलेन वा परीतं प्रज्वालानलपरिवारितं यथैव ।
तत्सेनावलयितमैक्षि दण्डपाणेः पाशेनाऽवृतमिव **पारसीक**सैन्यम् ॥ ३ ॥
पर्यायात्प्रतिभटदारुयन्त्रमुक्तैः पाषाणैरपि लगुडैः परश्वथैश्च ।
सक्रोधं तदुभयसैन्यमण्डलानां सङ्ग्रामस्समजनि साधुवादपूर्वम् ॥ ४ ॥
[5]यन्त्राश्मप्रतिभयवर्षजेन्द्रगोपैरुद्धूमप्रसरतमस्तमोमणीभिः ।
अद्रीन्द्रस्तदभिहतिक्रियास्फुलिङ्गैराचष्टोद्यतमवनीशरागमन्तः ॥ ५ ॥
अज्ञाताशनिपतनादि[6]शासु लीलां कुर्वन्तः किल कुलभूभृतां कुमाराः ।
गम्भीरध्वनिलघुलोहनालकीर्णा ग्रावाणो गगनविगाहिनो निपेतुः ॥ ६ ॥

[1] निस्तुतम्—अ, घ.
[2] कि क्षि—अ, क.
[3] निरतान्—ख, छ.
[4] र्ताम्बुधिस—ज.
[5] इन्द्राश्म—छ.
[6] दिपुञ्जलीलाम्—ख ; दिशाति लीलाम्—ज.

यन्त्राश्माहतिपतितानि यान्यभूवन् तान्युच्चैर्वै[1]रणशिरांसि तत्क्षणेन ।
उद्धूतान्युपलमृदर्पणेन रामच्छिन्नोद्यद्दशमुखशीर्षधोरणीव ॥ ७ ॥
योधाः केचन युयुधुर्नृपालमौलेः प्राकारं क्वचिदितरेऽखनन्खनित्रैः ।
आरुह्य द्रुतमपरेऽपतञ्छकानामौन्नत्येन च सममायुषा निमेषात् ॥ ८ ॥
पाषाणैः फणिमुखतोऽपि सिन्धु[2]रेन्द्रैः प्राकारं नृपसुभटेषु पातयित्वा ।
आविश्याहतविमतेषु ते बलानामध्यक्षं द्रुतमनमन्हतावशिष्टाः ॥ ९ ॥
निर्याते मलुकनि[3]र्बर्हणाय तस्मिन्पारीन्द्रप्रतिभयविक्रमे प्रतीच्याम् ।
साशङ्कस्समजनि शाङ्करस्सखापि प्रादुष्यात्क खलु जिजीविषा परेषाम् ॥ १० ॥
आलीढाम्बरमपदिश्य धूमजा[4]लं निर्गच्छत्सगरनिवासदुष्कृतानि ।
भूजानेर्बलनिहितेन बर्हिषाऽऽपुःविद्वेषिक्षितिपपुराण्यहो विशुद्धिम् ॥ ११ ॥
किं वाऽयं तव पतिरेष वा किमु स्यादित्येतैररिनगरात्क्रमेण[5] योधैः ।
धृत्वाऽग्रे यवनशिरांसि दर्शयद्भिः कारुण्यं शकक[6]र्मलेक्षणास्वनाटि ॥ १२ ॥
प्रज्वालो बलनिहितः प्रतीपपुर्याः प्रासादोपरि परिजृम्भतेऽस्य वह्निः ।
व्यालीनान्दिशिदिशि वीक्षितुं विपक्षानुद्ग्रीवो मनुजपतेरिव प्रतापः ॥ १३ ॥
साहंपू[7]र्विकनृपसैन्ययोधवीरैरानीतं परिभवमाकलय्य सीम्नः ।
[8]विभ्रश्यद्धृतिवरणो विलुण्ठितात्मा वाहेन्द्रः प्रतिघवशंवदो दिदीपे ॥ १४ ॥

[1] पूरण—छ.
[2] रेन्द्रैः—घ.
[3] बन्धनाय—is an alternative reading also found in अ.
[4] मालाभि—छ.
[5] षु यो—क, ख, ग ; मणेषु यो—छ.
[6] कुटिलेक्षणास्व—छ.
[7] पूर्वक—क.
[8] संविभ्रद्धृ—अ, ख, घ, ङ.

अक्षीणं दृगरुणिमानमव्यवस्थामुत्थानस्थितिषु[1] [2]तथोत्तमाङ्गकम्पम् ।
वासो विच्युतिमवकल्प्य वाहनेतुर्मैरेयान्तरमजनिष्ट मन्युरेव ॥ १५ ॥

क्रोधाग्नौ हृदि निहितोदये शकेन्दोर्निश्वासप्रसरणसम्पदो[3] निदाने ।
वायोरभ्युदयपुषश्चिराय वह्निः प्रायः प्रत्युपकरणाय पर्यणंसीत् ॥ १६ ॥

हस्तेनाऽऽहतमुहुरंसलन्निजांसं प्रभ्रश्यन्मणिमयपारिहार्यमेषः ।
आशङ्क्य स्वयमनुरागिर्णी नरेन्द्रे क्षेपीयः क्षितिमिव शिक्षयन्भुजस्थाम् ॥१७॥

आबद्धभ्रुकुटिरयं वितानमालामामृद्नन्मृंधमवगम्य पिष्टपाणिः ।
हुङ्कारैरुपजनयञ्जनस्यभीतिं वाहेन्द्रस्समगतवान्नरेन्द्ररीत्या ॥ १८ ॥

अभ्येत्य प्रतिघमधीश्वरश्शकानां श्मश्रूणाञ्चयमुदलुञ्चयच्छयेन ।
पुंस्त्वे तु[4] प्रभुरयमात्तपौरुषस्स्यात्पुंभावाङ्कनमिदमित्यवेत्य नूनम् ॥ १९ ॥

आतन्वन्नयमयथातथं यथावत्कुर्वाणः किल कुरुविन्दपारिहार्यम् ।
[7]सन्दष्टोदरपरिकम्प्यमानमौलिस्सक्रोधारभटिस्सभासदो न्यगादीत् ॥ २० ॥

प्राचीनान् परिभवता कृतोऽस्य पित्रा कालान्मे कथमपि कल्पितप्रमीलः ।
यः सुप्तः किल हृदयेऽभियाति वाहिन्यारावैस्त्वरितमजागरीत्सरोषः ॥२१॥

गीर्वाणावसथगिरेर्गरीयसस्स्याच्चाञ्चल्यं यदि सहकृत्वना कृशानोः ।
सङ्क्षोभश्शकधरणीशितुस्तदा स्यात्सङ्ग्रामे चतुरिमशालिना परेण ॥ २२ ॥

[1] From here there is a gap in छ and the text is resumed in verse 31.

[2] नवोत्त—च.

[3] दा—च.

[4] श्वमधिगम्य दृष्टपाणिः—च.

[5] वानरीयरीत्या—क, ग, घ, च.

[6] स प्रभु—क.

[7] दष्टोष्ठोदर—च.

इत्युक्त्वा परिषदमीशिता हयानां [1]रायच्छूराह्वयपुररक्षणाय योधान् ।
प्रस्थाप्याऽऽहवकृतिनः प्ररूढरागान् संजज्ञे स्वयमपि सावधानचेताः ॥२३॥

[2]सक्ष्वेळारभटीचमूभटो नगर्याः निर्यातः पटहनिनादनिह्नुताशः ।
दुर्वारा यवनबलस्य धूलिरग्रे नेत्राणां निपुर्णसुहारिणी चचाल ॥ २४ ॥

आयान्ती स्वयमवनीव यावनीयं मर्त्यानां पतिमभि(मति)मांसलानुरागा ।
संरम्भात्सह वलतो बलैश्शकेन्दोरायासीदभिमुखमञ्जसा समीरः ॥ २५ ॥

अभ्येतुं जिगमिषुमै(षयै)क्यतः प्ररूढादौत्सुक्यादसुपवनक्लिलादसीयम् ।
पन्थानं कमपि विलङ्घ्य **पारसीकक्षोणीशः** कृतवसतिः कचित्प्रदेशे ॥२६॥

मर्त्येन्दोरतिबलसिन्धुवाहिनीं स्वामत्याक्षीदयमपुनर्निवर्तनाय ।
चातुर्याच्चटुलमृगेन्द्रशातदंष्ट्रापर्यङ्कस्वपनपराङ्मुखान्तरात्मा ॥ २७ ॥

शार्दूलैरपि समशीर्षकान्धुनानास्साधर्म्यै (यवन) शकनृभटैश्च संदधानाः ।
पाथोधीनपि च तरीन्विना तरीतुं पारीणाः पविपतनं च सोढुमीशाः ॥ २८ ॥

आयान्तीमथ यवनावनीशसेनां निष्णाता युधि रुरुधुर्नृपायुधीयाः ।
[5]चर्मान्तप्रतिकलसङ्कुचच्छरीरास्सन्दृश्याननचरणाः क्षणं तदग्रे[6] ॥ २९ ॥

सङ्कोप्याखिलमपि चर्मणि स्वमङ्गं सन्दृश्य स्फुटचरणा नराः क्षणेन ।
साटोपं कतिचन खेटिकाश्शकारेस्सञ्चेरुः कमठसरीतयो रणाब्धौ ॥ ३० ॥

निस्त्रिंशैर्नृपतिचमूभटा निहन्तुं रक्षांसि ग्रसितुमिमांश्च मांसलोभात् ।

[1] राचू—ज.

[2] This half is omitted here and put as the second half of v. 27—च; Verse 24 is given as v. 27 in ज.

[3] निपुणिमहा—च.

[4] रथ ब—क.

[5] शमन—अ.

[6] This half is omitted in ख.

वामाक्ष्यो बल[1]परिमंथिनो वरीतुं संरम्भात्समसमयं शकान्विभेजुः ॥ ३१ ॥

वाहिन्योरभिमुखमञ्जसा चलन्त्योर्दुर्वारे प्रसरति धूलिका[2]निकाये ।
भूतानि ध्रुवमितराणि[3] भूतधात्र्याः [4]सायुज्यं किमपि दधुश्चतुर्विधानि ॥३२॥

वर्षन्तावभिमुखमेव वारिधारा[5]पाथोदाविव पवमानतः [6]प्रणुन्नौ ।
प्रत्यग्रप्रहरणवर्षदुष्प्रधर्षौ सामर्षौ परिमिलितस्वसैन्यव[7]र्गौ ॥ ३३ ॥

व्यग्रासिव्यतिहतवीरजातमूर्च्छाप्रत्यूहामरपरिषत्प्रसूनव[8]र्षम् ।
आर्द्रासृक्तुमुलनिषद्वरावसीदत्पादातोद्दलनपराङ्मुखायुधीयम् ॥ ३४ ॥

आलम्ब्यायतपृथुशुण्डयाऽङ्घ्रिकाण्डे वेतण्डोद्धृतनरविप्लुताजिशौण्डम् ।
तद्दूरोपरि परिनुन्नमुण्डषण्डं प्रक्षुभ्यद्वरवरणापतत्क्षुरीकम् ॥ ३५ ॥

[9]आनृत्यत्तुरगखुराभिघातहस्तिव्यस्त्यासाहतिरणसुप्तवीरवर्गम् ।
अस्त्रौघैरपि च निवारितास्त्रमासीदन्योन्यं नृपशकसैन्ययोरनीकम् ॥ ३६ ॥

व्यात्तास्यो वलयितकार्मुकापदेशात् व्यावृण्वन्विशिखमिषेण तीक्ष्णदंष्ट्राम् ।
संहर्ता लघुसमरान्तको भटानां विस्फारैरजनि विकस्वराट्टहासः ॥ ३७ ॥

निस्त्रिंशव्यतिहननस्फुलिङ्गदीपैर्निर्यद्भिर्निबिडचमूपरागधूमैः ।
दुर्वारैरपि शरतोरणै रणोर्व्यां वीरश्रीसुभटविवाहवेदिकासीत् ॥ ३८ ॥

[1] पन्थिनो—ग, घ.
[2] कारिकाये—छ.
[3] रेपि—छ.
[4] स्वाराज्यं—छ.
[5] धाराम्—ख, छ ; रां—ख.
[6] प्रसन्नौ—छ, ज.
[7] वर्गान्—ज.
[8] वृष्टिम्—छ.
[9] This verse is omitted in छ ; संछिन्नस्फुटचरणाननेक्षणेन—च.

आबद्धाः परिशिथिलातपत्रकूर्मै-
राभीलोश्श्लथकरिहस्तदन्दशूकैः ।
प्रच्छन्नाः [2]प्रशिथिलचामरालिफेनैः
प्रत्यग्रा युधिरुधिरापगाः प्रसस्रुः ॥ ३९ ॥

गोधैर्नस्सममुपयाति युद्धतन्त्वं प्रस्मेरस्मयमिह पारसीकसैन्यम् ।
अस्माकं परिभव इत्यापाङ्क्तिस्सन् [4]उत्थाय स्वयमुदयुङ्क्त पार्थिवेन्द्रः ॥४०॥

दक्षस्याध्वरदलनात्तकक्ष्यमीशं दैतेयप्रलयकृतोद्यमं च देवम् ।
गाण्डीवाङ्कनमपि खाण्डवावतीर्णं सक्रोधं युधि सुभटाश्शशङ्किरे तम्[5] ॥४१॥

प्रासाग्रात्कतिचन पट्टसेन कांश्चित्कानप्याशुगतिकरैः कृपाणतोऽन्यान् ।
निर्भिन्दन्निजभुं[6]जनैपुणेन सोऽयं पृथ्वीशः [7]प्रतिविमतं पृथक्किलासीत् ॥४२॥

दीप्तायां भुजमहसा द्विपेन्द्रहस्तानुत्खायाऽऽहवभुवि पातयन्नुदस्तान् ।
वीरोऽयं हुतभुजि जुह्वतो द्विजिह्वान् व्याकार्षीदिव जनमेजयस्य वृत्तिम् ॥४३॥

विज्ञातुं चपलतया रसान्विभिन्नान् सोत्कण्ठा किमहितकण्ठशोणितेषु ।
वैय्यग्रान्नृपकरवालिका वलन्ती वीराणां न खलु [8]व्यखण्डनाद्व्यचरंसीत् ॥४४॥

आयातो विजयमनोरथाधिरूढो वैय्यग्रात्तदपि विखण्डितोरुकाण्डः ।
आलोकि स्रवदसृजारुणोऽश्वसादी सारथ्यं विदधदिवास्य शौर्यभानोः ॥४५॥

[1] भीरा—छ.
[2] प्रतिहत—अ, क, ख, ङ, छ.
[3] जन्यवां हि—छ.
[4] युद्धाय—छ.
[5] Here ends manuscript ज. The later portions are therefore not available in it.
[6] जननै—छ.
[7] पथि वि—अ, क, ग, छ.
[8] विख—छ.

एकस्योपरि शरमेकमेव मुक्त्वा धानुष्कस्स्वयम[1]पिबत्तुरुष्क(सैन्यम्) सेनाम् ।
उच्छेषीकृतमिदमामिषं हि केनाप्यन्येन ग्रसितुमयुक्तमित्यवेत्य ॥ ४६ ॥

शौण्डीर्यावधिरवतीर्यसाह्ववार्तो निश्शङ्को युधि निरशेषयद्विपक्षान् ।
निर्मातुं पुनरपि तान्यथा विधातुः प्रायेण प्रतिकृतिरेकिकाऽपि न स्यात् ॥४७॥

निर्व्यूढाहवनियमप्रवर्तनेऽस्मिन्नेकाकी यवनपतिः पलायते स्म ।
पारीन्द्रे प्रकटविहारपारतन्त्र्ये वेतण्डः किमु विहरेद्विधूतशङ्कः ॥ ४८ ॥

वीरोऽयं[2] युधि हतशेषमश्वयूथं वेतण्डव्रजमपि विद्विषो गृहीत्वा ।
कृष्णायां कृतवसतिं दिनैस्स कैश्चिन्नेतारं निजमभजन्निधिं बुधानाम् ॥४९॥

श्रुत्वा तामथ मल्लुकप्रवृत्तिमुर्वी सुत्राम्णा सह दृढसौहृदं विधातुम् ।
अन्तर्निश्चितमतिराद[3]रात्सपादो नीतिज्ञो निजसचिवानिति न्यगादीत् ॥

सङ्ग्रामे नरसविभुस्स तातपादत्रातासीदयमपि तत्तपोविपाकः ।
आनम्रानवतितमां क्षमाभृदस्मानाचारो ननु पितुरात्मजैरलङ्घ्यः ॥ ५१ ॥

आत्मीयैरभिमतभाषितस्सदस्यैरारूढो हयमतिदूरलङ्घिताध्वा ।
कृष्णायां न्यधितबलं क्षितीशमौलेस्सञ्छन्नापरतटसीम्नि सैन्यवर्गैः ॥ ५२ ॥

प्रासन्नद्यस्पृशि सरितः पयस्यमुष्यास्सङ्क्रान्तास्तदुभयसैनिकानुबिम्बाः ।
पातालादुपरि गताः प्रजा इवासन् संद्रष्टुं नरपतिसैन्धवेशसन्धिम् ॥ ५३ ॥

पर्यस्तस्तदुभयसैन्ययोः परागो निस्साणध्वनिरपि निह्नुतान्तरिक्षः ।
वातोऽपि ध्वजवसनोदितो मिलित्वा मर्त्येशाश्वपतिम[4]तां किमन्वरुन्ध ॥ ५४ ॥

[1] महनत्तु—अ, छ.
[2] वीरोरिं—छ.
[3] राहवात्—छ.
[4] भटान्—च.

वाहेन्द्रस्सिततरवारवाणधारी निर्मोकाञ्चित इव निर्विषः फणीन्द्रः ।
आनम्रीभवदतिनम्रपूर्वकायः प्राणंसीत्पतिमवनेः प्रमृष्टदर्पः ॥ ५५ ॥

चमूमयपयोनिधौ सगरकुञ्जरं साध्वसा-
वहारगलितं **वराच्युतनृपस्स**भक्तिं हरौ ।
अपालयत तत्क्षणादभयहस्तचक्रोदया-
त्कथं नु भवितान्तरं कमलनाभतद्भक्तयोः ॥ ५६ ॥

संप्रेष्यासौ शकपरिबृढश्शासिता दुर्मदानां
प्रत्यायासी**द्विजयनगरं** पञ्चषैरेव वारैः ।
अध्वश्रान्तामिव निजचमूमग्रतो वीजयन्तीं
वारंवारं भवनवलभीवैजयन्तीसमीरैः ॥ ५७ ॥

इति राजनाथकृतौ अच्युतरायाभ्युदयनाम्नि महाकाव्ये एकादशस्सर्गः ॥

द्वादशस्सर्गः

सतोरणालीं शनकैः प्रतोलीं विशामधीशेऽथ विगाहमाने ।
आलोकनायाऽस्य निरस्य कार्यं पर्याकुलः पौरवधूजनोऽभूत् ॥ १ ॥

दिदृक्षयाऽमुष्य मृगेक्षणाभिः क्षिप्तारीबन्धलसद्गवाक्षा ।
पुरी च तद्वीक्षणपुङ्खिताशा विस्तारिताक्षी विललास नूनम् ॥ २ ॥

वतंसयन्ती वसुधावलारेस्समागमोक्तिस्तवकं सरागम् ।
परा[1] त्वरायत्ततया प्रयान्ती नवोत्पलं नार्पयति स्म कर्णे ॥ ३ ॥

हारैस्[2]तथोच्चैः स्तनभूभृदर्हैरलङ्कृतो भूमिभृतो नितम्बः ।
अरुन्ध यान्तीं बत मध्यमस्याप्यधस्तनो वेत्ति किमर्हणानि ॥ ४ ॥

आभोगिनं[3] मेखलया कुचाद्रिं
नक्षत्रदाम्नाऽपि नभोविलग्नम् ।
संभावयन्त्यास्त्वरया परस्याः
[4]क्रमः किलासीदयमक्रमोऽपि ॥ ५ ॥

[1] रं परायत्त—छ.
[2] तिलोच्चैस्स्त—छ.
[3] नीं—छ.
[4] From here to verse 26. are omitted in छ.

ञ्जीरमन्या महिलाकरस्थमङ्घ्र्योरदत्त्वैव रयादयासीत् ।
तयोः परीक्ष्याऽतिजवं स देयो जेतुः पुरस्तादिति जानतीव ॥ ६ ॥

नरेन्द्रवीक्षात्वरया न मार्गमालोकयेदक्षि ममेति काचित् ।
अङ्घ्र्योःप्रेमादञ्जनमञ्चिताक्षी प्रादाद्ध्रुवं दृक्[1]द्वितयं विहाय ॥ ७ ॥

विहाय डोलाविहृतिं प्रयाता काचित्क्षमायाः कमितारमेत्य ।
किं माधवः किं मदनोऽयमित्थं समाश्रिता संशयरूपडोलाम् ॥ ८ ॥

महीपतेरन्तिकमाससाद मनोभुवः काऽप्यसमाप्य पूजाम् ।
निजावमानान्नियतं स तस्यां निरूढकोपो निचखान रोपान् ॥ ९ ॥

विलासहंसीविनियुक्तशेषं मृषोदरी बालमृणालखण्डम् ।
धृत्वाऽगमत्तद्वपुषो विशेषान्विलेखितुं वर्णशिलामिवाऽन्या ॥ १० ॥

विलम्बसे किं विभुरागतोऽभूदितीरिता मीनदृगेकयाऽन्या ।
तन्निश्चयज्ञानकृते किमग्रे प्रस्थाप्य चेतस्तदनुप्रयाता ॥ ११ ॥

ईषत्सहस्व त्वरितोऽस्मि सोऽहमित्यर्थमानाऽऽभरणारवेण ।
प्रायेण मञ्जीरसमेतमेकं पदं परं प्रार्थयताऽपरस्याः ॥ १२ ॥

प्रस्मृत्य नीराजनपात्रमग्रे
परागता स्नेहदशाप्रदीप्तैः ।
स्मराग्निदीप्तैः स्फुरताऽऽत्मनैव
नीराजनां निर्वहति स्म राज्ञः ॥ १३ ॥

निशाम्य तं दुरितसाम्यमन्तर्निखातकन्दर्पनिशातबाणा ।

[1] दृक्पदमर्पयित्वा—अ.

आमीलयन्मीनदृगक्षि काचिदन्यं न पश्याम्यनु नेति नूनम् ॥ १४ ॥
विमुञ्च बाहू न पुरो विधेहि कुचोपगूहं कुटिला हि सख्यः ।
इतीव मौग्ध्यादितरा ययाचे सर्निसितं स्वेदिनि तत्तदङ्गे ॥ १५ ॥
उदञ्चितं न्यञ्चितमुत्तरङ्गश्वासादुरोजद्वयमाशु यान्त्याः ।
उदस्य मध्येन पुनर्यथावन्नीतं किमेतद्भरनिस्सहेन ॥ १६ ॥
विस्मृत्य लाक्षाञ्जनगन्धसारविशेषमङ्गेषु विधातुमेका ।
रयादयासील्लिखितुं नृपेन्दुं रागादियं रक्षितसाधनेव ॥ १७ ॥
परा कुचाग्रात्पतितासु हारमुक्तासु संवीक्ष्य मुहुः स्खलन्तीम् ।
प्रधावमाना बहुमन्यते स्म विभूषणे विस्मृतिमेव काचित् ॥ १८ ॥
आसीदतिक्ष्माभुजि काचिदन्तरतुष्यदासेचनकाभिरूप्ये ।
न तावदन्या मुमुदे नताङ्गी तद्विप्रयोगं हृदि तर्कयन्ती ॥ १९ ॥
विलोलहारावलिरोधहेतोः करं निधायोरसि काऽप्ययासीत् ।
निरुन्धती स्वान्तमिवाग्रतस्त्वं विहाय यातुं विहिताभिलाषा ॥ २० ॥
आराधितोऽद्य प्रतिमामनोभू-
र्चाविशेषार्पितजीवनो मे ।
[1]पूजां गतायाः किमु दातुमिष्ट-
मायात इत्येष कयाप्यधायि (प्यतर्कि) ॥ २१ ॥
सालक्तकायां [2]पदवीथिकायां सञ्चार्यसञ्चार्य सरोजमोहात् ।
अनुद्रुता कामपि (चन) हंसिकाऽस्या न्यवर्ति नृत्यत्कचनीरदेन ॥ २२ ॥

[1] सर्वाङ्गितायाः—झ.
[2] थ—झ.

गतित्वरा केशगलत्प्रसूनमवापदस्यान्तिकमायताक्षी ।
प्रयुज्य बाणान्परितः प्रसूनमालामयीं तां मदनो वितेने ॥ २३ ॥
असंनिपत्यायतलोचनानामारूढहर्म्याग्रभुवामपाङ्गाः ।
विदूरपातादिव नाक्षमन्त व्यावर्तितुं हन्त विमोहवन्तः ॥ २४ ॥
विभोः परस्याश्च विलासवत्या मुखाब्जसौरभ्यवशंवदाशाः ।
गतागतानि प्रथयांबभूवु[1]र्दूता इवाग्रे मुखरा द्विरेफाः ॥ २५ ॥
नृपालकोत्तंसनिरूढमन्तरापूर्यनिर्यातमिवानुरागाम् ।
प्रधाविनी वक्षसि काऽपि हारप्रहारतः पाटलिमानमूहे ॥ २६ ॥
हस्ते दधाना निजकेशहस्तं विस्रस्तमाल्यं विपुलेक्षणाऽन्या ।
नखश्रिया नाटितकैतवान्तर्दलावरूढा द्रवति स्म काचित् ॥ २७ ॥
निवेदयन्तीव निजामवस्थामपाङ्गभेदैरपरा कृशाङ्गी ।
निशामयामास नृपं प्रशान्तं निर्भर्त्सयन्तीव निरुन्धतीव ॥ २८ ॥
पर्यस्तहारस्तबकं प्रयान्त्या
स्तनावभूतां तरलोत्तरीयौ ।
अन्तःपुरस्याऽऽविशतोऽवनीन्दोः
पुरः प्रणीताविव पूर्णकुम्भौ ॥ २९ ॥
पत्युः क्षमायाः पतके सरक्ते परा नताङ्गी प्रतिबिम्बिताङ्गी ।
विश्वंभरोरस्थल[2]मन्दिराया व्यडम्बयद्विभ्रममिन्दिरायाः ॥ ३० ॥

[1] र्हूता—च.
[2] स्तट—च, छ.

विजित्य यान्त्या मरुतोऽपि वेगमग्रे भवन्केलिमृगोऽपरस्याः ।
ततान तद्व्याहतयेव सेर्ष्यो जवान्तरायं जलजेक्षणायाः ॥ ३१ ॥

कर्णोत्पलं स्रस्तमभूत्प्रयान्त्याः कस्याश्चिदुत्साहयितुं पदाब्जे ।
संप्रेषितं वा सहवाससख्यात् दिदृक्षुणा दृग्द्वितयेन भूपम्[1] ॥ ३२ ॥

पदेपदे कीर्णविभूषणाऽन्या प्रधावति स्म प्रसभं नताङ्गी ।
आकृष्टकोदण्डमनुद्रुता किं मनोभुवा मानविमोचकेन ॥ ३३ ॥

परा नृपालोकनपारवश्यान्न लाक्षया रञ्जयति स्म पादौ ।
अलक्तरागादपि रक्तिमानं अवापतुस्तावतिवेग[2]गत्या ॥ ३४ ॥

परिश्लथा मण्डनपद्मरागमालाकुचाग्रान्महिलामतल्याः ।
चकार बिम्बाधरसाम्यहेतो[3]र्भृताभिलाषा भृगुपातै[4]मेव ॥ ३५ ॥

कयाऽपि मुञ्चेति गवाक्षमेका कर्णोत्पलेनाभिहता सलीलम् ।
[5]स्मरेषुपातेषु विवेदनेदं खेदेऽधिके खेदलवः कियान्वा ॥ ३६ ॥

नृपागमाकर्णनतः परस्या नेत्रे मुदाक्रान्तवतंसपुष्पे ।
आनङ्गमस्त्रं किमलङ्घ्येतां भोज्यं विमुज्येति तदासिसौख्यम्[6] ॥ ३७ ॥

नीलारविन्ददलवन्दनदामलक्ष्मीं
नेता भुवोऽथ विपणिं रमणीकटाक्षैः ।
उल्लङ्घ्य वासगृहमासददुत्तमाङ्ग
साभोगनादभरसङ्कुलसैन्यसङ्घः ॥ ३८ ॥

[1] Here ends घ. [2] वत्याः—छ. [3] द्रुता—च.
[4] दमेव—च. [5] शरेषु—अ.
[6] Here ends छ; with the colophon इत्यच्युतरायाभ्युदये द्वादशस्सर्गः । हरिः ओम् ।

वर्षन्नेकं वसन्ते वसुचसमधिकं वाञ्छिताद्याचकानां
मन्वादीनां विवृण्वन्निव नयपदवीं मानवान् रञ्जयित्वा ।
आतन्वन्नर्मगोष्ठीं कविभिरविरतामच्युतक्षोणिपालः
पारावारैः परीतामवति वसुमतीं प्राज्यसाम्राज्यलक्ष्मीम्[1] ॥ ३९ ॥

इति राजनाथस्य कृतावच्युतरायाभ्युदये[2] महाकाव्ये द्वादशस्सर्गः[3]

[1] क्ष्मीः—च.
[2] दय नाम्नि महा—ग.
[3] बिन्दुदुर्लिपिविसर्गवीथिकाराङ्कपङ्क्तिपदभेददूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं क्षन्तुमर्हथ समीक्ष्य सज्जनाः ॥
श्रीगुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु—अ.;

हरिः ओम् । शुभमस्तु । करकृतमपराधं क्षन्तु—
मर्हन्ति सन्तः । श्री विश्वेश्वराय नमः ।—क.;
समाप्तः । श्रीरामाय नमः ꣸ 2; धर्मदीक्षितेन.
लिखितम् । हरिः ओम् ।—ख.;

हरिः ओम् । शुभमस्तु । रामचन्द्राय नमः ।
शिवाभ्यां नमः ।
अप्यप्रगल्भस्सदसद्विवेके काव्यं सतां निन्दति दुर्विदग्धः ।
यतः सनेपथ्यभिदामजानात् काषायतः क्रोशति सारमेयः ॥
पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।
सन्तः परीक्ष्यान्यतरत् भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥
कर्तुर्लघुत्वेऽपि न निन्द्यमेतत् काव्यं महान्तोऽपि कटाक्षयन्तु ।
क्षुद्रार्जितत्वेऽपि महारसाढ्यं लभन्ति नो किं मधु राजराजाः ॥
कृतिर्नवीनेति न दूषणीया गुणागुणावत्र विचारणीयौ ।
परिग्रहार्हः प्रथमस्तयोः स्यादन्यस्तु विन्यस्तपदान्तरोऽस्तु ॥

मान्यैः सद्भिर्मत्कृतिः प्रेक्षणीया
सा चेत्साध्वी तैस्तदङ्गीक्रियेत ।
निन्द्येयुर्वा तेन मे स्याद्विषादो
मातृकान्तः कोपपङ्गुत्वमेति ॥
धीमत्स्वधिकृताशेषकल्याणगुणराशिषु ।
मदुक्तवादोऽयस्कारवाटिकासूचिविक्रयः ॥
मदर्वाचीनतादोषात्कृतिरेषा न निन्द्यताम् ।
उपेक्ष्यते पयः किं नु भाण्डवैरूप्यदर्शनात् ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्तु सन्तः ॥

श्रीरस्तु नस्सन्ततम् ॥—ग.

The colophon of च reads thus :—

इति राजनाथस्य कृतौ अच्युतरायाभ्युदय . . . .
सर्गः । श्रीरघुनाथाय नमः । ।

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । हरिः ओम् । शुभमस्तु । अस्मद्गुरुभ्यो .

Here ends झ. The colophon reads :—

इत्यच्युतरायाभ्युदयनाम्नि महाकाव्ये
द्वादशः सर्गः—इत्यच्युतरायाभ्युदयः समाप्तः

MANUSCRIPTS NOTES

THE ĀRYABHAṬĪYAVYĀKHYĀ OF RAGHUNĀTHARĀJA—A RARE AND HITHERTO UNKNOWN WORK

BY K. MADHAVA KRISHNA SARMA, M. O. L.

AMUSING views regarding the date and work of *Āryabhaṭa* were held by some of the early European writers on Indian astronomy, who did not know that there were two astronomers of this name, separated from each other by centuries. Colebrooke never having seen the work of either, believed that the older work was a fabrication and that *Āryāṣṭāśata* (meaning 108 couplets) meant 800 couplets. As to the age of *Āryabhaṭa*, however, he hit the right mark when, from citations in later works, he assigned him to the fifth century A. D. Bentley who did not know Sanskrit and whose prejudiced and unscientific views on problems of Indian astronomy have met with the summary rejection which they fully deserve, assigned the *Āryabhaṭamahāsiddhānta*, the work of the later of the two, to A. D. 1322, denounced the work of the earlier as spurious and called *Āryabhaṭa* an impostor! It was Fitz-Edward Hall who first brought to light the fact that there were two different astronomers of the same name. He was followed by Whitney, Bhāu Dāji, Kern, Dikshit and others.[1]

[1] See Colebrooke, *Misc. Ess.* (1872) II, p. 471 *et seq.*; Bentley, *A Historical View of the Hindu Astronomy* (1825), p. 128; Hall and Whitney, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 6, p. 556 *et seq.*; Bhāu Dāji, *J.R.A.S.* (New Series) 1865, p. 392 *et seq.*; Kern, Preface to the *Bṛhatsaṃhitā*, Bibliotheca Indica, Calcutta, 1865; S. B. Dikshit, *Bhāratīyajyotiṣaśāstra Itihās*, Poona, 1931, p. 230 *et seq.*

According to his own statement, *Āryabhaṭa I*, the better known of the two, was born in A. D. 476:

[2] षष्ट्यब्दानां षष्टिर्यदा व्यतीतास्त्रयश्च युगपादाः ।
त्र्यधिका विंशतिरब्दास्तदिह (तदेह, तदेव) मम जन्मनोऽतीताः ॥

"When three of the four ages were past, and 60 times 60 years, then 23 years from my birth were past."

3600 *Kali* corresponds to A. D. 499. *Āryabhaṭa I* was then 23 years old (not 33 as wrongly stated in the Descriptive Catalogue of the Government Oriental MSS. Library, Madras, XXIV, 13389). [3]As Bhāu Dājī has pointed out, the second word in his name is *Bhaṭa* and not *Bhaṭṭa*. He belonged to *Kusumapura*:

[4] ब्रह्मकुशशिबुधभृगुरविकुजगुरुकोणभगणान्नमस्कृत्य ।
आर्यभटस्त्विह निगदति कुसुमपुरेऽभ्यर्चितं ज्ञानम् ॥

Kusumapura is usually identified with *Pāṭaliputra*, *i.e.* modern Patna. In his commentary on this verse *Nīlakaṇṭha* says: अश्मकजनपदजात आर्यभटाचार्यः । On[5] the authority of Apte's Dictionary and from the fact that the *Āryabhaṭasiddhānta* has been more popular in *Kerala* than in any other part of India, K. Sambasiva Sastri says that "some take it to be ancient Travancore."

His work which is usually described as the earliest of the extant *Pauruṣajyotiṣagranthas*,[6] is variously called[7] the *Āryabhaṭīya* (most popularly), *Bhaṭasiddhānta*, *Āryabhaṭasiddhānta*,

[2] Verse 10 of the *Kalakriyapada*.
[3] *Ibid.*
[4] Verse 1 of the *Ganitapada*.
[5] *Vide* Introduction, Trivandrum Sans. Series, No. 101. On the popularity of *Āryasiddhānta* in South India cf. also Swamikannu Pillai, *Indian Ephemeris*, Vol. I, Part I, *Siddhantas*.
[6] See Dikshit, *Ibid.*, p. 190.
[7] See India Office (Eggeling) No. 2767; Madras D. 13392 where an additional verse at the beginning of *Sūryadeva's* commentary calls it *Aryabhaṭaproktasūtra*; Madras D. 13393 where *Yallaya* calls it *Aryasūtra*; Mitra, *Notices*, III, 1566 where the colophon calls it *Vṛddharyabhaṭasiddhanta*.

Āryasiddhānta, *Āryāṣṭāśata* (this properly applies to sections 2—4 only), *Vṛddhāryabhaṭasiddhānta*, *Prathamāryasiddhānta*, *Āryabhaṭīyasūtra* and *Āryasūtra*. According to Bhāu[8] Dājī, *Āryabhaṭīyasūtra* is the correct title. The work consists of 4 sections, the *Daśagītikāsūtra*, the *Gaṇitapāda*, the *Kālakriyāpāda* and the *Golapāda*. The first section, *viz.* the *Daśagītikā* consists of 13 couplets in *Gīti* metre. The invocation, *i.e.* the first couplet, the *Paribhāṣā*, *i.e.* the second couplet which is a clue to the system of notation employed by the author, and the closing couplet which is a *Phalaśruti*, are omitted in the account of the ten couplets constituting the *Daśagītikā*. The other 3 sections consist of 108 verses and are therefore usually called the *Āryāṣṭāśata*. According to commentators, *Daśagītikā* and *Āryāṣṭāśata* are two separate works. Dikshit[9] mentions only *Sūryadeva* as one who holds this view. But I may add that it is shared by *Parameśvara*, *Nīlakaṇṭha* and also by another commentator whose work is noticed here for the first time. Dikshit, however, thinks that there is no need to take them as separate treatises, as one is dependent on the other and neither has any use without the other.[10] He observes:

परंतु ते दोन्ही परस्परांवर अवलंबून आहेत । एकावांचून दुसर्याचा कांहीं उपयोग नाहीं म्हटलें तरी चालेल म्हणून दोहोंमिळून एकच सिद्धान्त मानावा हें युक्त होय ।

The text of the *Āryabhaṭīya* has been published several times with commentaries.

[8] *Ibid.*, p. 397.
[9] *Ibid.*, p. 190.
[10] On the relation of the two parts see also J. F. Fleet, *J. R. A. S.*, 1911, pp. 109-26; G. R. Kaye, *J. A. S. B.*, IV (1908), p. 117 *et seq.*; Indian mathematics, pp. 11-14, 35, 36; Thibaut, *Pañcasiddhantika*, pp. 56 *et seq.* The following may be noted here. No. 1566 in Mitra's *Notices*, III, contains chapters 2-4. The colophon at the end of the *Golapāda* here is इत्यार्यभटीये गोलपादस्तृतीयः । In Madras D. 13385 the first chapter is called *Daśagitikasūtra* while the rest are designated as *Padas*. In Madras D. 13388 the *Daśagītikasūtra* is placed at the end.

Āryabhaṭa II was later than *Brahmagupta*. Dikshit[11] assigns him to the 10th century A.D. His work consisting of 18 chapters, is called the *Āryabhaṭamahāsiddhānta* or the *Dvitīyāryasiddhānta*.

In a MS. of it in the Deccan[12] College Collection it is called the *Laghvāryasiddhānta*. The work, however, nowhere calls itself by either of the epithets of *mahat* and *laghu*. MSS. of this are available both in India[13] and Europe. An edition of this by Sudhakara Dvivedi is mentioned in the British Museum Catalogue[14]. I had no opportunity to see it. Sewell[15] writes: "Dr. Fleet tells me that the late Mahahahopadhyaya Sudhakara Dvivedi, of Benares, was engaged in editing this work, but it is not known here how far he has gone with it, and whether any instalment of it has yet been published. Dr. Fleet adds that, so far as can be ascertained, no other text of it has been published, and no translation, and there seems to be not even a manuscript of it anywhere in Europe." Fleet was probably not aware of the existence of MSS. in European collections at the time or these were acquired there later.

I notice here a very rare and hitherto unknown commentary on the *Āryabhaṭīya*, the work of *Āryabhaṭa I*. The commentaries now known on the work are the following.

The[16] *Āryabhaṭatantrabhāṣya* of *Bhāskara*

The[17] *Āryabhaṭaprakāśa* or *Āryabhaṭīyasūtrārthaprakāśikā of Sūryadeva*.

The *Āryabhaṭatātparyavyākhyāna*[18] of *Yallaya*, disciple of *Sūryadeva*.

[11] See Dikshit, *Ibid.*, p. 230; Sewell and Dikshit, *Indian Calendar* (1896) p. 8.

[12] See Dikshit, loc. cit.

[13] See Weber, *Handschriften-Verzeichnisse Der Königlichen Bibliothek*, Berlin, 1731 (A detailed account of the 18 chapters is given here). Th. Aufrecht, *Catalogus Codicum Sanscriticorum*, 770; Hrishikesh Sastri, Catalogue of MSS. in the Calcutta Sanskrit College, IX, 16; Mitra, *Notices*, 1568.

[14] 1906-28, p. 28.

[15] *Indian Chronology* (1912) pp. 62-63.

[16] See Keith, India Office Catalogue, 6265.

[17] See Keith, 6266; Madras D. 13389 *et seq.*

[18] See Keith, *Ibid.*, 6270; Madras D. 13393.

The *Āryabhaṭīyabhāṣya*[19] of *Someśvara*.

The *Bhaṭadīpikā*[20] of *Parameśvara*.

The *Āryabhaṭamahābhāṣya*[21] of *Nīlakaṇṭha*.

The *Bhaṭṭapradīpa* (*Bhaṭapradīpa*) of[22] *Bhūti*(*Bhūta*)*viṣṇu*.

In the *Adyar Library Bulletin*[23] I have published a fragment of *Bhūtiviṣṇu's* commentary on the *Sūryasiddhānta*. I have there drawn attention to the fact that in this available portion of the work, the author refers to his commentary on the *Āryabhaṭīya*, namely *Bhaṭṭapradīpa* (perhaps correctly *Bhaṭapradīpa*). As a commentator on the *Āryabhaṭīya*, he was known to scholars of the last century under the name *Bhūtaviṣṇu*.[24] Aufrecht[25] also mentions him by this name under *Daśagītisūtra* instead of mentioning him as a commentator under *Āryabhaṭa*. However, neither his commentary on the *Sūryasiddhānta* nor his date seems to have been known to these scholars. There was even a time when the early date of *Āryabhaṭa* was wrongly supposed to be the date of *Bhūtiviṣṇu*.[26] In my paper I have pointed out that he was later than *Śrīpati* who flourished in the 11th century A.D.

Madras R. 5261 is described as an anonymous commentary on the *Āryabhaṭīya*. Another anonymous commentary is mentioned in the Catalogue of MSS. in the Mysore Government Library (1922), No. 4437. Besides these Aufrecht[27] notices two anonymous

[19] See Bhāu Dāji, *Ibid.*, p. 398.

[20] Edited by Kern, Leiden (1874); by Udaya Narayan Singh, with a Hindi Translation, Madhurapur, 1906.

[21] Published in the Triv. Sans. Series, Nos. 101 and 111.

[22] See Bhāu Dāji, *Ibid.*, p. 396 *et seq.*, Poleman, *Indic MSS.*, 4669.

[23] Vol. V, Part 2.

[24] See Bhāu Dāji, *Ibid.*, p. 396 *et seq*; Kern, Preface to *Bṛhatsaṃhita*, pp. 56-57. I was not aware of this when I published the paper. In the fragment of the commentary on the Sūryasiddhānta, his name is given as Bhūtiviṣṇu.

[25] *Catalogus Catalogorum*, I, p. 247.

[26] *Kern* writes (*Ibid.*, p. 57): "... I hesitated between Bhūtavishṇu and Āryabhaṭa."

[27] *Catalogus Catalogorum*, I, p. 53. In the Adyar Library catalogue (1928), II, p. 48 there is noticed a commentary with the title *Nītiprakāśa*. This is probably a mistake for *Gītiprakāśa*, i.e. *Daśagītiprakāśa*. As the MS. *is not in the* Library now, I cannot examine it. *If it is not* any one of those mentioned here, *I shall* describe it on another occasion.

commentaries, Mack. 721 and Oppert 4519. It is not known whether these are any of the above.

The rare commentary which is noticed here is that of *Raghunātharāja* of *Ahobila* (Ahobala), disciple of *Sripati* (not the famous astronomer *Sripati* of the 11th century). A complete MS. of this (8. H. 56) is one of the most covetable and valuable treasures of the Adyar Library. As a note in English (apparently in his own hand) on the obverse of a fly-leaf at the beginning says, the ***codex unicum*** was presented to the Library by the late Pandit N. Bhashya Acharya. (It is well known that the rich collection in the Adyar Library is mainly the fruit of the labours of this great scholar). The contents of the MS. are given on the reverse of this fly-leaf (in *Devanāgarī* script) as follows:

आर्यभटीयविषयानुक्रमणिका (सूचिपत्रम्) कालामृतसूची ।
आर्यभटीयम् (सव्याख्यानम्) ।
दैवज्ञाभरणम् (गोळम्) सव्याख्यानम् ।

As given here, the MS. contains at the beginning exhaustive indexes to the contents of the *Āryabhaṭīya* and the *Kālāmṛta*. Another fly-leaf at the beginning contains a Telugu note with the following Sanskrit rendering (Telugu script):

आर्यभटः कुसुमपुरे कल्यब्देषु 3600 गतेषु आ. स.—499 वत्सरे ग्रन्थं कृतवान् । अस्य ग्रन्थस्य व्याख्यां श्रीपत्याचार्यशिष्यः रघुनाथराजः अहोबिले कल्यब्देषु 4693 व्यतीतेषु हेविलम्बिवत्सरे ए. डि. 1597 वत्सरे रचयामास । अत्र विषया भूयांसस्सन्ति । ते त्वन्यत्र प्रायशो नावगम्यन्ते । एतत्पुस्तकं दक्षिणापथे मृग्यमभूत् । (Then in Telugu language) दैवज्ञाभरणं ज्योतिस्सिद्धान्तमु असमग्रमु ।

On a third fly-leaf Pandit Bhashya Acharya writes: "Aryabhata Siddhanta with commentary by Raghunatha Rajah. Aryabhata lived about 499 A.D. Raghunatha Rajah lived about 1597 A.D. This is a rare work treating about (of) certain higher portions of mathematics and also astronomy."

Description of the MS.

Paper. Pages of indexes (8) not numbered. Pages of the Āryabhaṭīya numbered 1—371. Pages of the Daivajñābharaṇagola separately numbered 1—30. $13\frac{3}{10}'' \times 8\frac{6}{10}''$. 25—35 lines in a page. Telugu script. Old. Some folia injured. Cursively written sometimes in a large and sometimes in a medium hand. Bound in book form.

The Library has recently made a *Devanāgarī* transcript (38. F. 29) from the MS. In the introductory verses *Raghunātha* invokes God *Nṛsiṃha* of *Ahobila* and gives some valuable information about himself. The MS. begins as follows:

आर्यभटीयोपोद्घातः । श्रीरामजयः । शुभमस्तु ।

वन्दे श्रीवदनारविन्दतरणिं श्रीगारुडाद्रीश्वरं
प्रह्लादाश्रितपादपद्मयुगलं भक्तामृताब्धिं सदा ।
भाषाधीश्वरपार्वतीप्रियशचीनाथादिसंसेवितं
ज्ञानानन्दनिधिं निरस्तकलुषं वात्सल्यवारां निधिम् ॥
यस्तन्वन् सुरवैरिसूनुवचनं स्तम्भादभूत्सूनृतं
यः श्रीवक्त्रसरोजदर्शनमुषा(? मिषा)शान्ताकृतिस्तत्क्षणात् ।
लोकान्सामरदानवान्समतनोद्भीतान्पुरा निर्भयान्
स श्रीगारुडशैलशेखरमणिर्देवो नृसिंहोऽवतात् ॥
कर्नाटवंशकलशाम्बुधिकौस्तुभाभो विख्यातकीर्तिरभवद्भुवि वेङ्कटाख्यः ।
तस्यानघः शुभगुणोऽजनि नागराजस्तस्यात्मजो गुणनिधिर्भुवि कोण्डभूपः ॥
तस्य श्रीपतिदेशिकेन्द्रकरुणापूर्णोऽस्ति पुत्रो महान्
नाम्ना श्रीरघुनाथराज इति यः ख्यातो विशुद्धाशयः ।
लक्ष्मीगर्भसुधाब्धिकौस्तुभमणिः ख्यातश्च यद्भ्रातरः
सन्तः कल्पतरोरिव प्रतिदिनं कामान्लभन्ते यतः ॥
करोम्यार्यभटव्याख्यां कर्नाटकुलसंभवः ।
विशदां विदुषां प्रीत्यै रघुनाथावनीश्वरः ॥

The genealogy given here is as follows :

Veṅkaṭa
|
Nāgarājā
|
Koṇḍa
|
Raghunātha (Mother : *Lakṣmī*)

Like many other astronomical works, this also contains a clue to the date of the author. In illustrating *Vyatīpāta* the following is given here :

[28] उदाहरणम् । हेविलम्बिसंवत्सरे चैत्रशुद्धप्रतिपदि कुजवासरे सूर्योदयकालिका: स्फुटग्रहा: ।

रवि: ११ । ९ । ४७ । २३ । गति: ५९ । ३० ॥

चन्द्र: ११ । १० । ३६ । ७ । गति: ७७१ । १९ ॥

राहु: ११ । १ । ४० । ७ ।

अयनभागा: १६ । २८ । १२ ।

रवेरह:प्रमाणम् २९ । ५२ ॥

रवेर्दिनार्धम् १४ । ५६ ॥

सायनरवि: ११ । २६ । १५ । २५ ॥

सायनचन्द्र: ११ । २७ । ४ । ११ ॥

सायनराहु: ११ । २४ । ८ । १९ ॥

The following details are given in illustrating the solar eclipse :

[29] उदाहरणम् । शालिवाहनशकाब्दा: १५१२ । कलिगताब्दा: ४६९२ । प्रभवादिगणनायां विकृतिसंवत्सर आषाढमासे दर्शे सोमवारान्तिको भौमवारोदयकालिककल्यादिसावनद्युगण: १७१३५४१ ।

[28] Devanāgari Transcript, p. 280-81.
[29] P. 646.

The commentary on the verse on the *Yugāvamārātripramāṇa* (शशिदिवसा विज्ञेया०) also contains the following :

[30] शालिवाहनशकाब्दा: १५१९ । एतान् पूर्ववर्षराशौ संयोज्य जातो वर्तमानहेविलम्बिसंवत्सरावधिक . . . . . ॥

This[31] cyclic year *Hevilambi* (or Hemalamba) must be one corresponding to A.D. 1597-98, as Kali 4692, *S'aka* 1512 and *Vikṛti* (or *Vikṛta*) year correspond to A.D. 1590-91.

From all this it is evident that the commentary was written in the last decade of the 16th century. Raghunātha has, therefore, to be assigned to the latter half of the 16th century. *Ahobala* (Ahobila) is mentioned in the same place as the last of the above :

ज्ञेया [32] श्रीमदहोबलेऽत्र विघनच्छायागुणा: खत्रय-
स्तत्रैवाक्रुतिमानयोजनततिर्भूमध्यरेखावधि: ॥

The first section of the text is here called both *Das'agītikā-sūtra* and *Bījapāda*. The latter name occurs at the beginning of the section. On the relation and extent of the two parts of the text *Raghunātha* observes :

[33] एवमस्मिन्दशगीतिसूत्रे समस्तं गणितकालक्रियागोलात्मकं वस्तु परिसमाप्तम् । अस्यैव न्यायोपबृंहितप्रपञ्च उत्तरप्रबन्ध: । तथा च तत्र तत्र प्रदर्शयिष्याम इति । कथमिदं शास्त्रं प्रबन्धद्वयात्मकम् । उच्यते । दशगीतिकायां यावदारम्भनमस्कार: कर्तृनिर्देश: प्रतिपाद्यप्रतिज्ञा च दृश्यते । अन्ते च प्रबन्धनामधेयप्रदर्शनपूर्वक उपसंहार: । अत: सोऽप्यपर: प्रबन्ध इति प्रबन्धद्वयात्मकमेवेदं शास्त्रमिति ।

अत्र गणितपादे त्रयस्त्रिंशत्सूत्राणि । कालक्रियापादे पञ्चविंशति: । गोलपादे पञ्चाशत् । एवमष्टोत्तरशतमस्मिन्प्रबन्धे । पूर्वस्मिन्प्रबन्धे त्रयोदश एव ।

[30] P. 312.
[31] Sewell and Dikshit, *Indian Calendar*, 1896, p. 82.
[32] P. 342. [33] Pp. 54-55 and 681.

एवं सूत्राणामेकविंशत्युत्तरशतमतीन्द्रियार्थप्रतिपादकमाचार्येण प्रणीतम् । एतानि च दिङ्मात्रेण मया व्याख्यातानि । एतेषामेकैकस्य सूत्रस्य ग्रन्थसहस्रेणापि निरवशेषार्थप्रतिपादनमशक्यम् । यथोक्तं भाष्यकृता—

> अतीन्द्रियार्थप्रतिपादकानि सूत्राण्यमून्यार्यभटो वितेने ।
> तेषामशक्यार्थशतांशकोटिर्वक्तुं कुतोऽस्मत्सदृशैरशेषैः ॥ इति ॥

This is the end of the work. The colophon here runs: इति श्रीकर्नाटवंशकलशाम्बुधिकौस्तुभेन श्रीमद्गारुडशिखरिशिरोमणिनरहरिचरणारविन्दभृङ्गराजेन श्रियःपतिदेशिककरुणाकटाक्षलब्धविद्याविशेषेण श्रीरघुनाथराजेन कृता श्रीमदार्यभटीयगोलपादव्याख्या संपूर्णा ॥ इत्यार्यभटीयव्याख्या संपूर्णा ॥ श्रीरामजयः ॥ ग्रन्थसंख्या ६८०० ॥

So, like all other commentators *Raghunātha* also regards *Das'agītikā* and *Āryāṣṭās'ata* as separate works. *Kusumapura* is here identified with *Pāṭaliputra*:

[34]कुसुमपुरे पाटलिपुत्रे । अभ्यर्चितं पूजितम् । ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रम् । निगदति ब्रवीति । अत्र रोमशपौलिशवासिष्ठसौरेषु सत्स्वपि कुसुमपुरवासिभिरयमेव बहूपकृत इति द्योतयितुं कुसुमपुरेऽभ्यर्चितमित्युक्तम् ।

Among references in the commentary are the following. *Simharāja*[35]; *Mallikārjuna*[36]; *Bhāskarabhāṣya*[37]; *Utpalaparimala*[38]; *Muñjāla*[39] (wrongly written as *Mañjula* in the MS.); *Vīrabhadra*[40]; *Ratnaparīkṣā*[41]. With regard to the age-old controversy relating to the *Pūrṇimānta* and *Amānta* months, *Raghunātha* says:

[42]अत्र केचिदाहुः । न शुक्लादौ मासस्य प्रवृत्तिः । कुतो वर्षादीनाम् । तथा हि मगधेष्वाषाढकृष्णप्रतिपदादौ मासवर्षादीनां प्रवृत्तिराषाढसितपञ्चदश्यां च निवृत्तिर्व्यवह्रियते । एवं सिंहराजेनापि शुक्लान्तो मासः स्वतन्त्रे प्रतिपादितो होरायामपि ।

[34] P. 58. [35] P. 362. [36] P. 453.
[37] P. 453. [38] P. 610. [39] P. 610.
[40] P. 611. [41] P. 487. [42] Pp. 362-63.

> अचन्द्रयुतान्नवभागान्मासा शुक्लान्तनामसदृशाः ।

इति । अत्रोच्यते । प्रायशो देशेषु सुराष्ट्रप्रभृतिषु कृष्णान्त एव मासो व्यवह्रियते न सितान्तः । यच्च सिंहराजेनोक्तं तद्ग्रन्थपरिभाषाभिप्रायकं न सर्वविषयम् । होराग्रन्थस्य चाप्यन्य एवार्थः । चन्द्रयुतान्नवभागात्प्रष्टुर्मासो वाच्यः । स च शुक्लान्तनामसदृश इति । शुक्लान्ते यन्नक्षत्रनाम कृत्तिकादि तत्सदृशः कृत्तिकासु युक्तश्चन्द्रमाः पूर्णिमायामिति कार्तिको मास इति । न तु शुक्लान्तो मास इत्यर्थः । अत एवोक्तं यवनेश्वरेण . . . . ॥

The commentary of *Raghunātha* is unique in that it contains, as remarked by Bhashya Acharya, matter which is not found in the other commentaries of the *Āryabhaṭīya*. In the short compass of a paper like this it is not possible to do justice to this aspect of the work, which has to be dealt with separately. I now content myself by giving only some information regarding the author and date of the work.

A NEW RECENSION OF THE MAHĀNĀṬAKA

By H. G. Narahari, M.A.

Of the Dramas known in Sanskrit Literature, the *Hanumannāṭaka* called also the *Mahānāṭaka*, is unique. Neither by its structure, nor by its contents does it attempt to justify, even in the smallest degree, the title Drama given to it. Strict scenic divisions are absent in the play, and there is absolutely no notice of entrances or exits. There is also no general indication of the speaker; one has either to infer the appropriate persons from the business of the scene or allow himself 'to be directed to their specification by the conjectures of the commentator.' The so-called play is conspicuous

for the absence in it of the Vidūṣaka and Prākṛt passages. It has, in short, more the look of an Epic Poem than of a Dramatic piece. As a work of art, it is undeniably an imperfect performance.[1] It seems to have passed various hands for it betrays, not infrequently, its capacity to plagiarize stanzas from works[2] in vogue at the time.

Its claim that it is the work of Hanumān, the monkey-ally of Rāma, is a tale which is of mere legendary interest; and, for purposes of all scientific enquiry, it can be nothing short of a *canard*.

Still the Drama is quite popular as is evidenced by the fact that it has been commented more than once, and that an attempt has been made even to excerpt[3] from it. It is also known in a number of recensions. *Two* of these are well-known; the western recension, ascribed to Dāmodaramis'ra, contains 581 stanzas in 14 Acts, while the eastern (*i.e.* Bengal recension) attributed to Madhusūdana, contains 730 stanzas in 9 Acts. In his article, *The Problem of the Mahānāṭaka*,[4] Dr. S. K. De mentions a *third* recension given by eight MSS. in the Dacca University Manuscript Collection. A specimen of this recension is also given by him there.[5]

What may well be regarded as a *fourth* recension of the *Mahānāṭaka* is given by the *Mahānāṭakasūktisudhānidhi* of which numerous MSS. are available in Madras, Tanjore and Mysore. Over half a dozen MSS. of this work are found in the Adyar Library, though *many* of them are found to be incomplete. Aufrecht[6] is aware of this work, but his characterisation of it as 'a

[1] For a similar estimate of the play, see H. H. Wilson, *Theatre of the Hindus*, II. 363; A. A. Macdonell, *India's Past*, pp. 112 ff.; Lüders would on the basis of these peculiarities consider the *Mahanāṭaka* to be a 'shadow play'.

[2] For details, see S. Bhattacharya, *The Mahanataka Problem: a Clue to its solution* in the *Proceedings and Transactions of VII All-India Oriental Conference, Baroda*, p. 43.

[3] See my paper, *The Sītāsvayaṁvara: an Excerpt from the Mahanāṭaka* due to appear in the *Quarterly Journal of the Mythic Society, Bangalore*.

[4] *IHQ.*, VII. 537 ff.

[5] *Ibid.*, pp. 576 ff.

[6] *CC.*, II. 100 b; III. 94 b.

poetical treatment of the first six *kāṇḍas* of the Rāmāyaṇa'[7] cannot be accepted as accurate. The work is in fact only an enlargement of the well-known *Mahānāṭaka* or *Hanumannāṭaka*, an attempt to replenish it by bringing together into it the numerous verses known at the time as dealing with the story of Rāma. In place of the Acts into which the *Mahanāṭaka* is divided, the divisions of the *Rāmāyaṇa*, *i.e.*, *Bālakāṇḍa* etc. are here adopted. The sparsely scattered prose-passages and the few out-of-place stage directions which occur in the *Mahānāṭaka* are entirely omitted, thereby nullifying the little claims the work had for being called a Drama. Mindful only of the narration of the story of Rāma in full, the author has not made any attempt to show out his work as a Drama. The kernel of the work is the *Mahānāṭaka*, but a good number of verses besides have either been composed by the author taken out from works, narrating the story of Rāma, known at the time. This is avowed even by one of the colophonic verses of the work occurring at the end of each *kāṇḍa*:

> *S'rīmān immaḍidevarāyanṛpates svarlokakallolinī kallola-*
> *pratimallasūktivibhavo vidvajjanas'lāghitaḥ* ।
> . . . *kāṇḍaviṣayān vyastān mahānāṭake s'lokān varṇa-*
> *padakramojjvalatarān ramyān akārṣīt prabhuḥ* ॥

In the course of this process, the *Mahānāṭaka*, which is the nucleus, is twisted beyond its original shape and, losing all its appearances of a Drama, becomes a mere narrative poem (*kāvya*). It also gets[8] a new name, the *Mahānāṭakasūktisudhānidhi*.

The entire work consists of 519 verses; and the following table shows that at least 55 of them belong to the *Mahānāṭaka*:

[7] *Ibid.*, III. 94b; Krishnamachariar copies the same mistake when, in his turn, he describes the work as 'an anthology of the story of Rāmāyaṇa' (*Classical Sanskrit Literature*, p. 641).

[8] Some MSS. like XXV. 2-11, XXII. 2-13, XXV. C. 24 in the Adyar Library, No. 4704 (*Descriptive Catalogue*, Vol. VIII) in the Sarasvati Mahal Library, Tanjore and some MSS. in the Govt. Oriental Library, Mysore, contain colophons where the work is designated only *Mahanāṭaka* thereby acknowledging its close relationship to the well known *Mahanāṭaka*. Even in the present codex (XXX. K. 11), the colophons of cantos III, IV and V conclude इति हनुमत्प्रोक्ते महानाटके. . . .

		M N S[9]	M N[10]	
			Madhu-sūdana	Dāmo-dara
1.	Vighnes'o vas sa pāyā	I. 1	I. 2	—
2.	Etau tau	I. 6	I. 9	—
3.	Kalyāṇānām nidānam	I. 7	I. 8	I. 1
4.	Ādvīpāt tvarato'pyam[11]	I. 39	I. 24	I. 10
5.	Yāvat Kandukavañcanam	I. 48	I. 36	—
6.	Truṭyad Bhīmadhanuḥ	I. 50	I. 37	I. 26
7.	Lokān sapta	I. 52	I. 35	
8.	Dordaṇḍāñcitācandras'ekhara-dhanuḥ[12]	I. 54	I. 38	
9.	Kurvan Kopātirekāt	I. 77	II. 2	
10.	Utpattiḥ jamadagnitaḥ[13]	I. 83	II. 27	I. 55
11.	Atyagniḥ jamadagniḥ	I. 84	II. 11	
12.	Bho brahman	I. 85	II. 17	I. 42
13.	Hāraḥ Kaṇṭham vis'atu	I. 86	II. 15[14]	
14.	Ayam kanṭhaḥ kuṭhāraste	I. 87		I. 41
15.	Ādāveva kṛs'odarī	II. 5		III. 13
16.	Sadyaḥ puriparisareṣu	II. 7	III. 15	III. 12
17.	Pathi pathikavadhūbhiḥ	II. 8	III. 17	III. 15
18.	Masṛṇacaraṇapātam	II. 9	III. 18	
19.	Mātas tātaḥ kva yātaḥ	II. 13	III. 29	III. 8
20.	Kapole jānakyāḥ	III. 17	III. 50	I. 19
21.	Āmelayan vis'ikham	III. 33	III. 56	IV. 1[15]
22.	Hastābhyāsam upaiti	III. 34	III. 57	IV. 2[16]
23.	Rāmonmuktaikabāṇa	III. 44	III. 61	
24.	Hā rāma hā ramaṇa	III. 45	III. 67	IV. 14
25.	Maināka̲ḥ Kimayam	III. 51	III. 73	IV. 9
26.	Re re bho paradāracora	III. 53	III. 77	IV. 7
27.	Mā bhaiṣiḥ putri sīte	III. 54	III. 78	IV. 10
28.	Akṣam viksipati	III. 57	III. 81	IV. 11
29.	Hā pūrṇas'ālāṅgaṇarājahaṁse	III. 71	IV. 2[17]	

[9] This abbreviation signifies *Mahānatakasūktasudhānidhi*.
[10] This signifies *Mahānāṭaka*.
[11] This verse is found also in the *Prasannarāghava*, I. 32.
[12] A slightly variant version of this verse is found in the *Mahāvīra-carita*, I. 54.
[13] See for V. L. in *Mahāvīracarita*, II. 36.
[14] This contains a slightly varied version.
[15] This is a slightly varied version.
[16] This contains a variant reading of the verse.
[17] This contains a V. L.

30.	Hā devi janakavaṁs'ajavai-jayanti	III. 72	IV. 9[18]	V. 8
31.	Saumitre nanu sevyatām[19]	III. 77	IV. 22	V. 19
32.	Candraḥ candratarāyate	III. 78	IV. 31	
33.	Jātas tvam nijatejasaiva	III. 90	IV. 40	
34.	Dyūte paṇaḥ	IV. 11	IV. 21	V. 1
35.	Ekenaiva s'areṇa	IV. 16	IV. 60	V. 51
36.	Snigdhas'yāmalakānti	IV. 32	V. 7	
37.	Devājñāpaya kiṁ karomi	V. 1	VI. 29	VI. 4
38.	Mudre santi salakṣmaṇāḥ	V. 9	V. 60[20]	
39.	Re re vānara	V. 35	V. 82	VI. 22
40.	Eko'ham pavanātmajo	V. 38	V. 83	VI. 30
41.	Jānāmi rāmam	VI. 10		VII. 11
42.	Vinītam lakṣmaṇam	VI. 17	VI. 56[21]	VII. 18
43.	Cāpam ānaya saumitre	VI. 30	VI. 76[22]	
44.	Dambholi tīvraiḥ	VI. 31	VI. 77	
45.	Unmajjanti nimajjayanti	VI. 42	VI. 86	VII. 19
46.	Kas tvam vālitanūdbhavo	VI. 68	VII. 8	VIII. 39
47.	Re re kasyāsi	VI. 71	VII. 9	
48.	Re re rāvaṇa rāvaṇānapi	VI. 76	VII. 14	VIII. 34
49.	Re re rāvaṇa s'ambhus'ailakalane	VI. 80	VII. 39	VIII. 36
50.	Ete te mama bāhavaḥ	VI. 91	VII. 59	IX. 11
51.	Rāmas strīvirahеṇa	VI. 95	IX. 40	
52.	Nyakkāro hy ayam eva	VI. 111	IX. 14	
53.	Re kāla tvam	VI. 181	IX. 59	
54.	Re re dakṣiṇahasta	VI. 195	IX. 86	
55.	Adhakṣiṇṇo laṅkā	VI. 218	IX. 113	

The remaining verses are mostly composed by the author himself for purposes of full narration. It is not unoften that, even on such occasions, a tendency is shown to multiply veses in imitation of some of those found in the *Mahanāṭaka* itself, making very little changes in the original. The following are some such instances:

1. Jānāmi sītām janakaprasūtām jānāmi rāmam madhu-sūdanañ ca ।
vanañ ca jānāmi nijam das'āsyas tathāpi sītām na samarpayāmi ॥ —*MND.*[23] *VII. 11*

[18] This is a variant version of the verse.
[19] The verse occurs also in the *Prasannarāghava*, VI. 1.
[20] This contains a slightly varied version.
[21] This contains some variant readings.
[22] This is a slightly varied version of the stanza.
[23] This signifies *Dāmodara's* recension of the *Mahānāṭaka*.

Jānāmi rāmam raghunandanañ ca . . . .
Vadhyañ ca jānāmi yathā daśāsyam tathāpi sītām na samarpayāmi ‖ —*MNS. VI. 10*

2. *Indraṁ mālyakaraṁ sahasrakiraṇaṁ dvāri pratīhārakam*
Candraṁ chatradharaṁ samīravaruṇau sammārjayantau gṛhān ।
Pākasyopari niṣṭhitam hutavaham kim madgṛhe nekṣase
Rakṣobhakṣyamanuṣyamātravapuṣā kiṁ stauṣi re rāghavam ‖ —*MNM.*[24] *VII. 60*

Candraṁ chatradharaṁ samīravaruṇau sammārjayantau gṛhān
Indram mālyadharaṁ kuberam athavā kośe niyuktam punaḥ ।
Pāke sampariniṣṭhitam hutavaham matvā gṛham vīkṣate
Rakṣobhakṣyamanuṣyamātravapuṣam kiṁ stauṣi taṁ rāghavam ‖ *MNS. VI. 96*

The authorship of the work is attributed to one *Immaḍi*[25] *Devarāya*. This might be the same as King Devaraya II of Vijayanagar who is called *Vīrapratāpa Prauḍha Immaḍidevamahārāyar* in an inscription found on the East wall of the Somanātheśvara temple.[26] But the real author may be a *protégé* of this King.

The *Rāmābhyudaya* of *Aruṇagirinātha* (*Śoṇādrinātha*) concludes its V Canto with the verse:[27]

Śoṇādrīndraṁ kavīndraṁ śravaṇakaṭuraṭad ḍiṇḍimaṁ sārvabhaumaṁ
Prāsūtāmbābhirāmā navanavakavitābhājanaṁ rājanāthāt ।

[24] This signifies *Madhusūdana's* recension of the *Mahanaṭaka*.

[25] This name is sometimes mis-spelt as *Ammaḍi* (*Whish* 67), *Immida* (*Madras* R. 609 c) and *Nimmiḍi* (*Madras*, R. 1504*a*); *Tanjore* 4703 makes the author *Mummaḍi*.

[26] E. Hultzsch, *South Indian Inscriptions*. I. 110; for this identification see his *Report on Sanskrit MSS. in Southern India*, I, x.

[27] S. Krishnaswami Aiyangar, *Sources of Vijayanagara History*, p. 85.

Tasyaitasminnayātikramaviṣayamahānāṭakasyāgrajāte
Kāvye sargo nisargojjvalarasavilasat pañcamo'yam jagāma ‖

The work is here called *Mahānāṭakasyāgrajātakāvya*, suggesting thereby that it was composed before the *Mahānāṭaka*. This has made some[28] think that *Aruṇagirinātha* is the author of the *Mahānāṭakasūktisudhānidhi*. But there are numerous difficulties in the way of accepting such a position. In the first place, it is not certain which *Mahānāṭaka* is meant here, and it is most unusual that an author should call the work on hand something which precedes a future production of his. Most important of all, is the phenomenon that the authorship of the *Rāmābhyudaya* and the *Mahānāṭakasūktisudhānidhi* is different; the former is the work of *Sāluva Narasiṁha*, while the latter is ascribed to *King Devarāya II* of Vijayanagar. The former was minister in power only from about 1455 A. D., while *King Devarāya II* ruled between A. D. 1421-48, long before the former could attain any prominence. It is possible that Aruṇagirinātha was patronized by both; but then the *Mahānāṭakasūktisudhānidhi* will have to be the earlier work as it is attributed to *Immaḍi Devarāya* who was in power earlier than *Sāluva Narasiṁha*. It is, therefore, not certain that the *Mahānāṭakasūktisudhānidhi* is the work of *Aruṇagirinātha*.

There need, however, be no difficulty in determining its date. The author, whoever he is, was patronized by *King Devarāya II*[29] of Vijayanagar who reigned between A. D. 1421-48, and should as such belong to the 15th century A. D.

[28] M. Krishnamachariar, *op. cit.*, p. 771, n. 4; The final colophon of one of the *Adyar Library* MSS. (XXX. K. 11) runs (fol. 42*a*) . . . . . *dhīmān ḍiṇḍimakāravastuviṣayān vyaktān mahānāṭake ślokān varṇapadakramojjvalataran ramyān akārṣīt prabhuḥ*. This shows that the *Diṇḍima* family of poets, to which *Aruṇagirinātha* belongs, had some connection with this work.

[29] This cannot be *Devarāya V* of Vijayanagar as M. Krishnamachariar would have it (*op. cit.*, p. 641).

REVIEWS

Indian Culture, its Strands and Trends (Kamala Lectures) by Hirendranath Datta, *Vedāntaratna* (Calcutta University, 1941).

Mr. Hirendranath Datta, whose name is widely known and honoured for his deep study of Indian philosophy, comes in the distinguished line of Kamala lecturers, among whom he professes to take his place with an abiding sense of humility. The theme of his discourses is Indian Culture, studied in its essentials and in regard to its future direction. A long life dedicated to study and meditation, a scholarly mastery of Indian thought, and association with many to whom the great destiny of India was an article of faith will explain the notes of conviction and confidence which run through these discourses, which might occasionally appear to reach the limits of dogmatism. Deference to other thinkers does not weaken Mr. Datta's vigorous statement of his own views even when they run counter to popular opinion. He denies with emphasis the *cultural ruin* brought in the wake of British conquest, which was asserted by Mahatma Gandhiji (p. 17). He is no believer in the doctrine of non-violence, which he regards as un-Aryan and as likely to produce national enfeeblement (*klaibya*) (p. 16). He looks with confidence to the death of imperialism in the war now raging (p. 103). But, he affirms (p. 115) that "it is not only futile but foolish to work for separate sovereignty for India—what has been called *Pūrṇa Svarāj*—thus preferring the ideal of isolation to that of integration." He believes in *Varṇāśramadharma*, as expounded for instance by Dr. Bhagavan Das, as the cause of India's escape from any calamities and as the real cement of future social order (p. 78). He believes in the inevitableness of a new world order in

the making of which India will play a prominent part, and of a world federation, in which the assumed conflict of East and West will vanish (pp. 110, 115). The argument of the five discourses on Indian Culture are turned to the establishment of this conclusion, and to the vindication of faith in India's great destiny as world teacher, by the universal acceptance of India's cultural ideals.

In the determination of truth, antiquity is irrelevant as proof. Nevertheless, it has a common appeal. Mr. Datta, after defining culture as "the *outer* expression of the *inner* genius of a people," *kṛṣṭi*, refers with unction to the antiquity of Indian culture (p. 7), its uniqueness (p. 5) and its vivid survival (p. 8) owing to its possession of the germ of immortality (p. 10). It is on this hypothesis of its undying character (*amṛtatva*) that he joins issue with Mahatmaji on the *ruination* of Indian culture, for, to Mr. Datta, such a thing is impossible. The vitality of Indian culture is sought to be established by reference to some of its features: its adaptability (*samañjasatā*), its tolerance (*sahiṣṇutā*), which Mr. Datta would prefer to call "cosmopolitanity" (*sic*), and its power of assimilation (*grasiṣṇutā*), (p. 18). India's genius is for conservation and preservation and not for elimination (p. 22). It is "oceanic" in its catholicity (p. 23). These alone do not constitute its claim to superiority. *That* lies in its nobler ideas and ideals in religion, sociology, ethics and politics.

The second, third and fourth lectures are devoted to the explanation of the superiority of Indian ideals, as compared with those of the west. Religion is the most fundamental element in culture. Indian religion, as expounded in the Upaniṣads is a synthesis of the best. It is in the words of Mr. Datta "a reconciliator" (p. 25). Brahman is conceived in opposites (*aṇor aṇīyān, mahato mahīyān*), (p. 25). He is "the Supreme Unity of all contradictions." From His immanence follows the solidarity of mankind (p. 29). He is even in the sinner, and in the slave. (*Brahma dāśāḥ, brahma kitavaḥ*, p. 29). The body is the temple of which the lord is God. (*Devo devālaya prokto, yo jīvaḥ sa sadāśivaḥ;*

p. 30). Homage even to the outcaste is worship of the Divine" (p. 30). The inequality engendered or inherent in the *Varṇāsrama* system is merely apparent, not real, because of this, and because no *varṇa*, as no *puruṣārtha*, can be served to the exclusion of the others, all being complementary for reaching a harmonious end (p. 38). Indian culture alone harmonizes life in the world (*bhoga*) with renunciation (*tyāga*). Its fraternal relation to alien cultures springs from its inherent truth and catholicity (p. 42). The crudeness of Hellenic religion, when compared with the Indian, is established in the third lecture by a comparison of the Homeric gods with the Īśvara of the Vedānta. With due deference to Mr. Datta, the comparison should be characterized as one-sided and unfair. To compare Purāṇic deities like Indra (with their unsavoury escapades) with the gods of the Homeric pantheon will be juster. Such a comparison will not be very much to the advantage of Indian mythology. The superiority of the Indian philosophical ideal is established very much more easily. The so-called pessimism of Indian thought is unreal. The concept of *mokṣa*, its *ānandam nandanātītam*, which is not only unthinkable but indescribable, being joy above joy (*yato vāco nivartante aprāphya manasā saha*), makes the Indian view the highest type of optimism (p. 72). Similarly, the Indian social system, which substitutes service for privilege, and follows natural divisions, escapes the class distinctions which disfigure and lower modern society, with its lip-service to human equality and its violation of all laws of humanity (p. 76 ff.) To a Hindu, all mankind are brethren (*bhrātaro manujāssarve*) and the triple-world is one's native country (*svadeśo bhuvanatrayam*, p. 100). In the treatment of women and in rules of war, Indian ideals and practice have been immeasurably superior to those of the West. If followed, they would not justify the horrors of modern warfare. The ideal state of India was either a small state, or a loose federation in which justice between the integrating elements was maintained and ensured by a board of custodians of the eternal law (*Dharmapariṣat*).

Isolation was not an ideal of our past, nor should it be ours for the future.

Such is the outline of these discourses, which will be read with interest and attention as representing the views of a scholar of robust mental vigour, imbued with a passionate devotion to the elevation of mankind. Those who know his sources will fill up the blanks in the argument, supplement the citations of authority and overlook the parenthetical remarks that sometimes obscure and not illumine, as well as the combative tone, and recognize in these lectures a valuable contribution to the thought from which a future world synthesis may be attempted.

K. V. RANGASWAMI

Annual Report of the Archaeological Survey of Mysore, for the Year 1938. (University of Mysore), 1940.

Dr. M. H. Krishna's *Reports* have earned a place in the front rank of archaeological publications, and their admirable features are now stereotyped. In *format* the Mysore Reports match those of the Government of India, issued by the Director-General of the Archaeological Survey of India, but they are more easy to handle, owing to their more convenient size, and they appear quicker, in spite of the circumstance that Dr. Krishna has also to discharge the duties of a University Professor of History and has a very much smaller staff. The credit due to him is all the greater.

The *Annual Report* for 1938 has some special attractions. It gives adequate descriptions, supplemented by suitable and well-executed illustrations, of the mural paintings in the Jaganmohan Palace at Mysore (pp. 46-71, Plates xxii to xxxi). The palace in which they are to be found was constructed only in 1861 by Mahārāja Kṛṣṇarāja Waḍeyār III. But they were based on authentic originals which then existed and the portraits of some of

the chief officers, courtiers and contemporary princes, like Dost Mohammad and Ranjit Singh, are valuable both from artistic and historical standpoints. A long frieze gives the *Jambūsavāri* procession during *Vijayadas'ami*, in the days of the Mahārāja, when the old forms were carefully conserved. The large family of the ruler is depicted with great ingenuity and much artistic skill in a *Kalpadruma* ('Tree of Plenty') device. Another remarkable painting is that of an *amṛta-kalas'a* (vase of nectar), with a crescent shaped mouth (signifying the Lunar race, *candravams'a*, to which the Mysore dynasty claims to belong) and the family is shown "as springing in the form of a highly variegated and single-leafed lotus plant, full of filigree decoration and arabesque against a blue background, and consisting of as many buds as the number of the rulers, the buds being linked to one another by brown leafy indicators in the order of the succession of the kings. Where the leaf terminates, three horizontally running circular panels represent Cāmuṇḍa, the patron deity of the dynasty" (p. 47). The picture was well worth reproduction in the original colours. The portraits have descriptive labels in Kannaḍa.

The sections on inscriptions and manuscripts are of unusual interest, and so are some of the images, which haye been photographed, from an icongraphic standpoint. By far the most numerous, among the inscriptions, are copies of *sanads* preserved in the *maṭha* of the Parakāla Svāmi, the *rājaguru*. The Parakāla Maṭha belongs to the Vaḍagalai branch of S'rīvaiṣṇavas and is said to have been frounded by Brahmatantrasvāmī, a direct disciple of the saint, philosopher and polyhistor, Vedānta Des'ika. Brahmtantrasvāmī composed the commemoratory couplet on the death of the great *ācārya*, popularly known from its initial words as the *Rāmānujadayāpātram*. The recitation of this verse is obligatory for temples of the sect. A *sanad* of Kanṭīrava Narasimharāja Waḍeyār (for which either the date 1649 or 1709 may be assigned) states that the practice of reciting this verse in the great temple of Melkote had been in vogue from the time of Rāja Waḍeyār, and it

is ordered to be continued, in that temple and other temples of Viṣṇu. An inscription Kṛṣṇarāja Waḍeyār, son of the *second* Kanṭīrava Narasimharāja Waḍeyār (to whose reign Dr. Krishna would refer the above *sanad*), dated 1722 A. D., (*Epigraphia Carnatica*, III, Seringapatam, 64) refers to a S'rīnivāsa-yati as the *guru* of the king. This anchorite is identified with Doḍḍa Parakālasvāmi, and a definite acknowledgment of the pontiff of the maṭha as the *rājaguru* is found in many inscriptions. The Vaḍagalai privilege of reciting this s'loka alone at the beginning of *prabandham* recitations is found modified in a *nirūpa* issued in 1783 to Tipu Sultan by the *roi faineant* asking him to see that at the Melkoṭe shrine *both* the Vaḍagalai s'loka and the Tengalai s'loka (beginning with the words *S'rīs'ailadayāpātram*) be allowed to be recited.

But by far the most important epigraph in this volume is the Hoskoṭeopper plate inscription of the Ganga king Koṅgaṇāydhirāja (Avinita), pp. 80-90. Its date is c. 567. It establishes the contemporaneity of the Pallava king Simhaviṣṇu and Avanīta. The late MM. R. Narasimhācārya (*Mysore Report* for 1920, p. 48) had shown that this Pallava king was the contemporary of the son of Avinīta, Durvinīta. He also showed that they were contemporaries of Kubja Viṣṇuvardhana and the great poet Bhāravi. These results were deduced from literary records and they are confirmed by this inscription, as far as the kings are concerned.

Some of the images shown in the illustrations to this volume are of much iconographical interest. Among them mention may be made of the dancing Viṣṇu, with eight arms, (pl. xii, 2) and the Lakṣmīvarāha at Yelandur (pl. viii, 2). The figure of the lady playing a fiddle with a bow, in the Agastis'vara temple at Tirumukadulu (pl. xiii, 3) is important in the history of Indian musical instruments.

K. V. RANGASWAMI

The Rise and Fall of Muhammad Bin Tughluq by Dr. Agha Mahdi Husain (Luzac, 1938; 12 shillings). An Indian edition is issued.

Dr. Mahdi Husain prefaces his work with a declaration: "No greater service can be rendered to Indian historical research than the re-writing of the history of mediaeval India with a view to removing misunderstandings that are still being perpetuated." "It is believed for example" he adds "that the lot of the Hindus under Muslim rule was that of" hewers of wood and drawers of water for their Muslim masters; in as much as Muslim rulers were in general under the influence of Muslim jurists, who regarded the humiliation of the Hindus as a religious obligation." Purposive writing is not good for history, though it may be necessary for politics. A declaration like the above is apt to set a reader alert, and on the look-out for signs of partisanship in a study, whose *sole* aim should be to discover and state the truth. Research is within the ambit of its legitimate function when it aims at and secures precision, and incidentally corrects errors of statement or inference. It should aim at nothing more. A sense of chivalry or fair-mindedness in a historical investigator, particularly in dealing with personages or incidents which have been widely misunderstood, is apt to make him toe the line which separates history from advocacy. The frank declaration of Dr. Mahdi Husain that he presents his study of the rise and fall of Muhammad Tughluq with the definite aim of doing away with such beliefs and combating such arguments might lead the reader to anticipate that the book under review is a disguised political tract, and an addition to the growing series of monographs whose aim is simply to whitewash unsavoury reputations.

In spite of anticipations of such defence as is attempted in the volume under review of Muhammad bin Tughluq, his reputation, has remained unenviable, thanks to 'candid friends' like Zia-ud-din Baraṇi and Ibn Baṭṭuṭa, who have left descriptions of the monarch which are unflattering. The twenty-two rebellions of the reign show that *their* prejudice against the Sultan was widely shared by

his subjects. His ability, rising to genius, as well as his energy, courage, unselfishness and high conscientiousness and devotion to his ideals of duty are manifest even in the accounts of the contemporary writers, who have ultimately written him down. Modern writers have essayed a synthesis of his character from the conflicting reports of eye-witnesses, have discovered the cause of his failure in a nature of contradictions, and have described him as a visionary of high ideals which were "*self*-defeated." Such a verdict is as much a condemnation of the king as of idealism in politics.

To discover the real man in Muhammad bin Tughluq and his motives and evaluate his efforts and the causes of their failure, one must turn to a more close and critical study of all the material available than has yet been attempted. This is what Dr. Mahdi Husain has aimed at. In spite of the declaration of purpose, with which his study is prefaced, the treatment of the source material is acute and thorough, the facts and arguments are stated with precision and fairness and the conclusions are usually reasonable, just and warranted by the evidence. An appearance of over-emphasis is unavoidable when a writer essays to remove long-standing impressions. When due allowance is made for this feature, Dr. Mahdi Husain's study will be admitted as free from the taint of advocacy, and to be a contribution of real value to the history of mediæval India.

As most of the popular prejudice against the king springs from the accounts left by contemporary writers like Baraṇi and Ibn Baṭṭuṭa, an examination of their reliability is an essential pre-requisite of any study of the reign. Dr. Mahdi Husain has subjected the sources to an elaborate examination, exposed the concealed bias of the above writers, from whom later authors borrowed their facts and views, and examined them in relation to one another and to evidence which has now become available, like the fragmentary autobiography of the Sultan which Dr. Mahdi Husain has been able to lay his hands on, the Sanskrit epigraphs printed in Appendix B,

and the *Futūḥ-us-Salātin*, which, in spite of its poetic form, is of great evidential value. His conclusion that Baraṇi and Ibn Baṭṭuṭa are biased and unreliable, and that the Sultan has suffered both in his life-time and posthumously from his hostility to the Islamic religious leaders of his court, seems well established. Whether the Sultan was really inclined to favour his Hindu subjects (as Dr. Mahdi Husain would have us believe), or not, it seems probable that the orthodox Muslim section of his day looked on him as its enemy. The inconceivable humility with which the Sultan sought and received sanction for his office from the puppet Caliph at Cairo is explicable on grounds of policy in view of the growth of the above opposition.

For a documented review of the reigns of the Sultan, and his predecessors the reader must turn to the monograph under review To illustrate the distinctive results of Dr. Mahdi Husain a brief reference may be made to some of the conclusions in which he differs from accepted views. On the position of the Hindus in the Muslim state, he is definitely of the view that the entire "local" (village or rural) administration was controlled by them (p. 11) and that Hindu chiefs were granted *ināms* in recognition of their services. The Sultan's revenue reforms must have improved the position of the Hindu zamindar, who was reduced to penury by the land reforms of Ala-ud-din. Barring such of the Hindus as were attached to the court, the bulk of the Hindu inhabitants of Delhi were unaffected by the transfer of the capital to Devagiri, by which only the Muslim officers and religious leaders (p. 253) suffered. Hindu merchants and craftsmen were left alone to follow their pursuits and keep their earnings so long as they paid their taxes, including the *jizya*, from which, till the accession of Firuz Shah, the Brahmans were free (p. 217). They were governed by their customary laws and were not under Quranic law (p. 250). But the assumption that the Hindus were much better off than is usually supposed, which Dr. Husain claims to prove, is hardly established by the evidence he has collected.

The Sultan suffered both in his life-time and posthumously from the suspicion of his having caused his father's death. Dr. Husain, after an exhaustive examination of the evidence, regards the charge as baseless (pp. 66-74, 196). On the evidence, there is atleast justification for an open verdict.

Dr. Husain devotes a chapter (pp. 24-137) to an examination of the ambitious projects of the Sultan, and his conclusions seem warranted. The change of capital was dictated by political and military necessity. The danger spot in the Muslim empire, which reached its apogee in this reign, was the Dakhan, and the weakness of the empire there was lack of Muslims. The change of capital was to meet both needs (p. 109). An incidental gain was the removal from Delhi of the Muslim upper classes, who were hostile to the Sultan (p. 110). The common idea that Delhi was deserted by the change of capital is wrong (p. 115); it never was. Devagiri was not to replace Delhi but to serve only as a second capital (p. 123). But for the changes in the political situation, the Khorasan and Himalayan expeditions were practicable enough (p. 131) and were mutually supplementary. But the big armies raised for them led to a scarcity of silver, which necessitated the currency experiment of issuing bronze tokens (p. 133). The currency measures of the Sultan show his grasp of the need for reform. His mistake was his failure to forsee the unlimited possibilities for illicit coinage (p. 205) and his honesty in honouring even false tokens. Had he acted otherwise, one may remark, there would have been another sort of crisis, leading to the inflation of prices and paralysis of trade. The revision of taxes in the Doab was fiscally justified but was defeated by administrative disloyalty, leading the enraged emperor to his advertised 'man hunts.' Every one of the condemned schemes was defensible and in ordinary circumstances practicable enough, and will not justify the criticism of Lane Poole that their failure arose from their inherent idealism (p. 216).

Dr. Husain, after an elaborate review of the evidence (pp. 192-216) concludes that the Sultan's failure was neither retribution

for a mythical crime (patricide) nor the Nemesis of unpractical idealism. He would discover the root cause of Muhammad bin Tughluq's failure in his challenging the Ulema and his attempt to reform it, " which not only paralysed the right arm of the state but raked up hostilities, before which he succumbed and his imperialism perished." That a Sultan who atleast showed humanity on a wisely extensive scale during the great famine of 1335-41 should have failed after a long reign is to Dr. Husain a proof of the unwisdom of the state not leaving religion to itself. One might ask, " Was it possible in the conditions of the age ? " and " Does religion even today leave the state alone ? "

K. V. RANGASWAMI

Annual Reports of the Archæological Survey of Mysore for 1939 and 1940. (Mysore University, 1940-41).

Mysore is an area exceptionally rich in ancient monuments. It has been surveyed systematically for many years and the results are embodied in the annual reports of the Archæological Survey of the State. In many cases, older survey materials are brought uptodate in such reports. But, while it is possible to maintain, as is done in the volumes under review, a high level of technical finish, it is not equally possible to sustain in successive volumes the same degree of interest for a reader. Accident rules discoveries. To say that the two volumes fall below that for 1938 in scientific attraction is not to deny the efficiency and zeal of the archæological department.

The inscriptional material in the volumes is not striking. The oldest epigraph goes only to A. D. 670, to the reign of the Cālukya Vikramāditya I (p. 129, *Report* of 1939). A more interesting document is a charter of guarantee, extorted from a local chief in 1527, in which he pledges himself not to levy unjust imposts from the villages in his control. This charter (*nambugeya s'āsana*) shows that even in the days of Kṛṣṇadevarāya such local oppression was possible, and that it could be countered only by collective action of those affected.

The main value of the *Report* for 1939 consists in the photographs of several images of stone and metal, as well as relief figures, which are described. Many of them are of high artistic value. Some are of gods or avatāras, not usually represented pictorially. The image of Hayagrīva at Nagalāpura (a name suggestive of its connection with the reign of Kṛṣṇadevarāya, though its temple, where the image was found, must be far older) and those of Dhanvantari and Yoga-Nārāyaṇa in the same shrine (p. lxiv, 2, 3; pl. xv, 1) come under this category. The animal friezes in the S'āntinātha-basti (pl. x, i, 2 and 3) have been carved with spirit and delicacy. These are of high artistic excellence and are fine samples of idol carving and sculpture in a region which has for centuries excelled in the art. A two-headed Basava in the Gaḍḍe Rames'vara temple at Cennapatna is probably unique, as two-headed *bulls* are not met with in our sculpture. Such figures reflect less fidelity to old *s'ilpa* canons or the unbridled imagination of a *s'ilpi* than the attempt to represent exceptional prowess, or eminence in the time-honoured way of multiplying heads and limbs or increasing the stature. The disproportionate stature of a king and his wives, of which the stature of Kṛṣṇarāja Waḍeyār and his queens in the temple at Nanjungūd furnish examples, illustrates this device. (Frontispiece to the *Report* for 1940).

The salient features of the *Report* for 1940 are the detailed description of the temple of Nañjuṇḍes'vara at Nanjungūd and of its images and sculptures, and the brief account of the excavations at the old As'okan town of Brahamagiri and at other sites during two years. The latter makes fascinating reading and makes one wish for fuller accounts of a region ancient even in Mauryan times.

The great temple at Nanjungūd is the most important S'aiva shrine in the state. It received considerable attention from the rulers of Mysore in recent times. Their munificence and piety stimulated private benefactions and efforts, and the ornamented

porch, which is valuable for its numerous figures, revealing the survival to the threshold of our times of the sculptural skill of the Mysore *s'ilpi*, was constructed by a rich man only some fifty years ago. The whole temple is a museum and treasure-house of images. In the wide *prākāra* there are 66 stone images, with descriptive labels, of which 63 are of the S'aiva saints (Nāyanmars), better known in the Tamil country than in the Kannaḍa area. Processional idols of these saints in metal are found close by. Dr. Krishna considers (p. 27) that the "copper images are good but the stone images are better." Close by are a series of thirteen liṅgas, ending with a *sahasra-liṅga*, and 25 images illustrating the traditional *līlās* of S'iva. On the parapets there are an immense number of well-executed figures of deities familiar to the readers of the Purāṇas, of which 122 are briefly identified. For the student of S'aiva iconography these sculptures and idols are of priceless value. A sculpture representing a strange animal, with a human trunk, an elongated leonine face, six legs and thirty-two arms, is taken by Dr. Krishna to represent the mythical *S'arabha*. The grotesque figure has to be interpreted not as the result of an artist's nightmare but as an attempt to depict pictorially a combination of qualities, which transcends animals and human limits of achievement.

On pl. xx, l, there is the figure of a man struggling with a big tiger and thrusting a long dagger into its open jaws. It is to be found in the Bangalore Fort. Dr. Krishna thinks that the human figure represents Kempe Gauda the founder of Bangalore.

A word of praise is due to the Archæological Department and the Government of Mysore for the conservation of the tomb of Shāji, the father of the great S'ivāji, at Hoḍigere in Shimoga district (pl. xxi, 3 and 40). It is a commendable act of historical piety.

K. V. RANGASWAMI

Annual Bibliography of Indian History and Indology, Vol. II for 1939, By Braz A. Fernandes, Published by the Bombay Historical Society, Bombay, 1941. Price Rs. 5.

There are a large number of publications on subjects relating to Indology appearing in different parts of the world. What is termed Indology is not itself a simple subject. It has many sub-branches. There are various universities, various learned societies, various Libraries, various research and publication Institutions and a large number of individuals working in the field and the output in the form of books has become enormous in recent times. Then there are a large number of periodicals devoted to the subject. There are also annual reports of various Institutions containing information relating to the subject. Commemoration volumes form another variety of publications in the field. It is not possible for any one individual to be familiar with all the publications. It is a great service done by the Bombay Historical Society to have brought within a single volume all the contributions on the subject that have appeared in one year. The present volume relates to the year 1939. The first volume for the preceding year appeared as a supplement to the *Journal of the Bombay Historical Society*. The volume contains 1401 entries divided under five sections. Section I deals with India, Burma and Ceylon, and has sixty two subject-headings. This covers 134 pages and 1162 entries. The second section relates to Further India and Indonesia, subdivided into these two subjects. The adjoining countries of Iran, Afghanistan, Central Asia and Tibet form the third section. The Islamic world is the content of the fourth section and the fifth section covers what is put as miscellaneous. After a short preface, there is a list of periodicals with abbreviations used; and then there is the list of publishers represented in the volume. In an illuminating Introduction the important lines of advance in knowledge in the field of Indology are marked out. The work closes with an index of authors and an index of subjects. Under each entry in the main body of the book, there is given all the relevant information about

the subject in a very brief, yet lucid way. There have been such bibliographies prepared and published periodically in former times. They have been discontinued. All students of Indology owe a deep debt of gratitude to the Bombay Historical Society for this contribution and it is hoped that this series will continue.

EDITOR

Rāmāyaṇa of Vālmīki (in its North-Western Recension): Sundara Kāṇḍa. Critically edited for the first time from original manuscripts and supplied with an Introduction by Vishva-Bandhu Shastri, Lahore, 1940.

This is No. 18 of the D. A. V. College Sanskrit Series. The four previous sections of the *Rāmāyaṇa* have already appeared before our Bulletin began, in the years 1928 to 1936. The work of bringing out an edition of this recension started in 1921. The edition is based on ten manuscripts. The text is given on the top of the pages and the variants in readings are given on the bottom. The work has a very learned Introduction covering 93 pages, which follows a Preface of 13 pages. In the Introduction there is a full description of the manuscripts used for the edition and this is followed by a comparative view of the manuscripts. Then follows a discussion on the North-Western Recension. The study of the problem, comparing it with the North-Eastern and the Southern recensions, which are so far available, is very thorough and comprehensive. The last section of the Introduction relates to the editorial technique. From the Introduction and from the text itself, it is found that the variation in this recension from the other two recensions till now known, is very substantial. The deviation is not merely in the inclusion or exclusion of particular verses or particular chapters in full or in part, not merely in difference in readings of verses, but also in the division of the *Rāmāyaṇa* into Kāṇḍas, the particular portion in the entire story

where a Kāṇḍa ends and another begins. The various tabular statements given in the Introduction make the position quite clear.

A reviewer has no business to dictate to an editor, nor to blame an editor for not including in the edition, materials which the reviewer considers useful and helpful. It would be a great asssistance to one who makes use of an edition of a particular recension of a work if he is supplied with the variants in the other recensions for the sake of comparison ready at hand instead of having to hunt for them elsewhere. But an editor has as much claim on those who use his edition to work up his needs himself with the assistance of what the editor has supplied, instead of demanding the work from the editor. I am led into this line of thought since I find clearly discussed in the Introduction the wide difference which this recension has from the other two till now known recensions and when I find that in the text itself, only the variants in the different manuscripts of the recension are given. The preparation of a concordance of *Rāmāyaṇa* comprehending the various recensions and variants in textual readings is an entirely new work. The editor has fully enlightened the readers on the main differences between the present recension and the two recensions till now known As for the critical material used in the edition and for the method of handling the material, it is nothing but praise that the editor deserves.

The differences among the recensions of the Vālmīki *Rāmāyaṇa* are purely textual. The main theme is the same. There are other *Rāmāyaṇas*, for example the Jain *Rāmāyaṇa*, where there is a great difference from the *Rāmāyaṇa* of Vālmīki in the theme itself, in the way in which the main story is handled. It is something material. Then there are many other *Rāmāyaṇas* like the *Rāmāyaṇa* current in Java. In South India also, other versions of the *Rāmāyaṇa* story must have been known. The various aspects of *Rāmāyaṇa* story found in different dramas in Sanskrit may have as their bases certain versions of the story of Rāma current at the time and need not be purely the inventions of the authors.

There are various other problems connected with *Rāmāyaṇa* criticism that deserve investigation. What is the origin of *Rāmāyaṇa*? Is there a historical nucleus behind the story? What stage does the Vālmiki version of the story represent in the evolution of the stories about Rāma? Does that represent the original line or is it a later modification of an earlier story? What is the date of the Vālmiki *Rāmāyaṇa*, as distinct from the antiquity of the Rāma story? Was there a person called Vālmiki who wrote the epic or did some poet write it and ascribe it to Vālmiki who was known to have been a contemporary of the hero?

The publication of material regarding the *Rāmāyaṇa* is always a great help in considering such problems. The editor has proved in his Introduction that the recension he has now published has a tradition behind it which warrants its authenticity and antiquity. All these recensions cannot be the work of Vālmiki. What is the work which Vālmiki wrote? This problem must yet be faced and the present edition is certainly one of the richest contributions by way of material for attempting a solution of this problem. I am eagerly awaiting the subsequent portion of work.

EDITOR

Women in Ṛgveda, By B. S. Upadhya, M.A., Benares.

This book of nearly 250 pages in Royal size is an original study on the position of women in the *Ṛgveda*. There is a short Foreword by Sir S. Radhakrishnan, the Vice-Chancellor of the Benares Hindu University. The book is divided into ten chapters. The first chapter deals with the various goddesses in the *Ṛgveda*. A description of these goddesses, as opposed to the gods, reveal various points regarding the status of women in the *Ṛgveda*, in so far as a nation conceives of gods and goddesses according to their fashion. In the next chapter there is the treatment of what an unmarried girl was at that time. The next two chapters deal with marriage, the first with marriage in general and the next with its features, customs and usages. The fifth chapter is devoted to a

consideration of the wife and the mother. Dress and ornaments form the subject matter of the sixth chapter. The seventh deals with education. The eighth chapter treats of women's liberty and the ninth treats of morality. In the tenth and last chapter there is a summary of the whole subject followed by a bibliography and index. From this brief description one can notice that the treatment is very full and comprehensive. The subject has been thought out and arranged in an ordered and logical sequence.

On account of the biblical notion of the world being only about five milleniums old and also on account of the appeal of the theory of evolution to the educated minds of the nineteenth century, the European scholars took the Vedic literature as primitive poetry and the Vedic society as nomadic semi-civilized one. Although scientists' notions about the antiquity of life on this planet has completely been revolutionized, there has been little change on the scholars' opinion about ancient Indian civilization. Scholars who write about the history of Indian civilization, history of Indian literature, and history of Indian philosophy and Indian Religion speak of the beginnings of civilization found in the vedic literature. But the Indian tradition has been always quite opposed to this theory of an evolution of civilization from the vedic period. The Indians passed on from generation to generation, until the modern scholars of the nineteenth century came on the scene with their evolution theory, a tradition of a period of great civilization at a very remote time, from which there has been a gradual decadence to our own times, with a hope of the restoration of the ancient civilization at the end of this rather short period of decay. Modern research scholars cannot completely ignore this continuous tradition in India which had persisted for a large number of centuries. Perhaps the condition of life as pictured in the Purāṇas during the Kṛta Yuga may be an exaggeration. But it may not be farther from the truth than the description of the semi-civilized condition of Society in the vedic period given by modern scholars.

The author of the present book has not been influenced by either of these extremes. He has collected facts from the *Ṛgveda* with a patience that gives credit to any scholar. He has been extremely cautious in drawing conclusions. He is fearless in stating facts that may not be quite welcome to a fanatic. He freely speaks about polygamy and even of polyandry, about lapses in morals, about wives having children through some one other than her husband when the husband is incapable of securing that blessing for her (the husband's younger brother being the normal resort in such cases), about a young wife marrying her husband's brother immediately after the death of her husband and about various such other customs that may shock a modern reader.

One may not accept all the conclusions arrived at by the author or the strength of the premises on which he has based his conclusions. Whether the incident of the love of Yamī for her brother Yama is enough evidence for the existence of an incestuous marriage between brother and sister as a recognized custom and whether the love of Prajāpati for his daughter and the love of Pūṣan for his mother are evidences for incestuous marriage between father and daughter and between son and mother, are matters on which controversy will continue. Although in the main, gods are conceived of in the form of man, it is only to a certain extent and not in all details. Whatever is described as existing among gods need not be taken as a reflection of what existed in the society also. Until evidence is shown about such customs prevailing among men, independent of stories about gods, the theory has to remain a bare postulate. The description of divine and super-mundane beings moving about in vimānas is not in itself a proof of ancient Indians having used means of aerial transport. In many matters, gods are conceived of as transcending the ordinary man. When gods are described as having four or eight or more arms and when demons are described as having ten heads, this cannot be taken as a survival of an earlier condition of man remembered through tradition. We are not concerned with individual cases of incestuous love. What we are concerned with is only incestuous love as an institution, perhaps not looked upon with approval but only put up with as a fact. We cannot get evidences of individual cases. Is there evidence of the existence of incestuous love as an institution in ancient India?

Here we cannot forget the tradition of Indian literary criticism according to which the relation of Yamī to Yama is not a representation of Love. *Kāvyaprakāśa* says that love of the nature of union shall not be described in respect of gods (seventh section). Ānandavardhana also says that in respect of gods, only such description of love will shine in dramas as are fit for noble human heroes (third Book). Although these texts are late, the tradition behind them is ancient. Mr. Upadhya himself says that the story of Yama and Yamī must have been represented on the stage (page 178). In so far as the characters were superhuman, the audience could not have understood the story as representing anything real among human society and they could have enjoyed only the allegory in it and not the love sentiment in it. In such matters there is much to be considered and the conclusions are not at all safe.

The work establishes very firmly that the *Ṛgveda* represents a very advanced state of society, where marriage had become a well recognized and regularized institution. The women had their proper place in the society and they enjoyed a fair amount of freedom. They had education and training in arts and they took their share of the burden in public matters. Monogamy was the recognized system; but polygamy was not unknown. The family life was happy and women formed an important factor in this family life.

This second, enlarged and revised edition of the work is a welcome addition to the literature bearing on Indological studies and I take this opportunity to congratulate the author. Oriental studies have been too much preoccupied with authors and dates, and in the field of the study of Indian thought, it is literature grammar, philosophy and law that have attracted the attention of

scholars. The life of the nation, the real civilization of the people, has not received the same consideration and for this reason, the work has an added interest and importance.

EDITOR

1. *Introduction to Indian Textual Criticism*, by S. M. Katre, M.A., Ph.D. (London) Karnatak Publishing House, Bombay.

2. *On a Theasarus Linguae Sanskritae*, by S. M. Katre, M.A., Ph.D. (London), reprint from New Indian Antiquary, Vol. IV.

From the stage of publication of Sanskrit texts by lithograph prints and later in ordinary prints with no punctuation and no difference of prose and verse, full of mistakes, without noting variants in readings, with no references and notes and with no indices, we have now come to a stage when editing of works has becoming a complex science. The first book is a great help in guiding students who undertake to edit Sanskrit works. The Introduction gives a survey of Indian manuscripts tradition and in the remaining chapters are dealt with problems about Kinds of Texts, Fundamental aspects of Textual Criticism, Problem of Critical Edition, Causes of Corruption in a Transmitted Text, Emendation, Canons of Textual Criticism and Practical Hints on Editing of Texts. There are three Appendices. The first gives a glossary of important terms used in Textual Criticism. The second is a brief note on the history and progress of cataloguing of Sanskrit and other MSS. in India and Outside (between 1800 and 1941). This is by Mr. P. K. Gode of Poona. The third appendix gives an account of some important manuscripts and critical editions. The book closes with an index. The book will be of great help in guiding editors in their work and we welcome its appearance.

The second book outlines a very ambitious scheme of bringing into a single historical dictionary all the uses in their various significances of all the words in Sanskrit giving occurrences. The dictionaries available are not complete in this respect. There are not even individual indices for the great authors or for individual works. It may be noted in this connection that a start has been made in this direction, so far as Kālidāsa is concerned by preparing a Pada concordance of Kālidāsa's verses with all variants and also a complete index of words used by Kālidāsa (including the separate members of compounds). This work has been done by the Sanskrit Department of the University of Madras. Similar concordances and indices for other authors and works will be a good start for the scheme, which will be a valuable help in the matter of research. We hope that the author himself will take the intiative in getting the work started.

EDITOR

The Ṛgveda-Saṁhitā with the commentary of Sāyaṇācārya, Vol. III, 6-8 Maṇḍalas, 1941. Tilak Maharastra University, Vaidika Samśodhana Maṇḍala (Vedic Research Institute), Poona. Price Rs. 16.

In Vol. II, Part 1 of this *Bulletin*, we had given a fairly lengthy review of the first two volumes of this publication. There we had occasion to say that we would enter into further details at a later stage when the further portions are published. The present volume closely follows the two previous volumes in plan and execution. We offer our congratulations to the promoters of the enterprise for being able to continue the publication in spite of the present difficult times. We will give a full review of the work when entire portion is issued, which we hope will not be delayed very much.

EDITOR

The Sāṁkhyakārikā of Īśvara Kṛṣṇa, Edited and translated by S. S. Suryanarayana Sastri, University of Madras. Third edition, 1942.

The very fact that a third edition of this book has been called for is proof of the excellence of the work. The edition which contains the text in Devanāgarī script and Roman transliteration with an English translation and exhaustive notes in English, has been worked out with extreme care in the matter of accuracy, fullness and lucidity. The Introduction is very scholarly. There are three tables giving the evolution of Prakṛti according to the *Sāṅkhyakārikā*, according to S'aivasiddhānta and according to Paramārtha's version of the *Sāṅkhyakārikā*. There is a fourth table illustrating Pratyayasarga—Creation of the intellect. An appendix gives the verses from the *Sāṅkhyakārikā* quoted by Bhaṭṭotpala in his commentary on *Bṛhatsaṁhitā* and variations in readings for these stanzas in other texts, as for example what is adopted by Vācaspati, are also noted in this appendix. There is an index of verses at the end. This is a very useful publication for students of Indian Philosophy, and especially so, for University students.

EDITOR

The Dvaita Philosophy and its Place in the Vedānta, By Vidwan H. N. Raghavendrachar, M.A., University of Mysore; pp. vii, 282; Price Rs. 3.

In this book which inaugurates the "Studies in Philosophy" series newly started by the Mysore University, Mr. H. N. Raghavendrachar gives a brief account of the philosophic system of Madhva, known as Dvaita Vedānta, and attempts to determine its place among the different schools of Vedānta. It is divided into five chapters; the first of them is a general introduction to the different schools of Vedānta; in the second, an account of the Advaita Vedānta of S'aṅkara is given and the following chapter treats of the Vis'iṣṭādvaita school of Rāmānuja. The fourth chapter explains the Dvaita system of Madhva. In the concluding chapter an attempt is made to estimate the contribution of Dvaita Vedānta

to Indian thought and to determine thence its place among the schools of Vedānta. This is followed by a glossary of technical terms which will benefit students of Indian philosophy who do not know Sanskrit. There is also an Index at the end. Professor A. R. Wadia has contributed a useful 'Foreword' to the book. The Dvaita system of Madhva happens to be a neglected school of Vedānta. Whatever be the reason for this, this much is certain that few scholars have studied it and the system has not been given the attention it deserves. In view of this fact, the present attempt is to be commended as a welcome addition to the existing literature in Indian Philosophy. Mr. Raghavendrachar is a student of Indian Philosophy under the strict s'āstraic method. An exposition coming from one with his equipment must naturally be reliable and accurate; nevertheless it is difficult to agree with him on certain points of detail. It is not possible in the course of a brief review like this to notice them all, but only the most important of them can now be taken up.

One of the most conspicuous features of this work is the author's view (pp. 10 ff.; 241 ff.) that it is a misnomer to call the Dvaita system *Dualism*, and that its right name is *Monism*. In support of this contention it is pointed out that, like Advaita and Vis'iṣṭādvaita, Dvaita also accepts that *Brahman* is Absolute, and that the system can more appropriately be called *Brahmādvaita*. Like Dvaita, Advaita and Vis'iṣṭādvaita also believe in *Brahman* as the Absolute; and if they also should consequently be called *Brahmādvaita*, how are the systems to be distinguished? Surely, the three are not identical. Acceptance of the supremacy of *Brahman* is a point common to all the three systems; but besides it there are several grounds on which they differ entirely and which distinguish one from the other. While to Advaita everything else except *Brahman* is unreal, to Dvaita, the *Jīva* is as real as *Brahman*, is similar to it, but different from it. And, moreover, these Jīvas are multitudinous in number. On these grounds, Dvaita cannot be described as Monism. Nor is there any

justification in saying that the etymological interpretation of Dvaita by *Dualism* is wrong.

The application of the Hegelian analogy to these three systems of Vedānta is quite inapt and uninteresting. There is no necessity for positing such an analogy at all, and if at all there should be one, it is possible to say with an equal degree of accuracy that Viśiṣṭādvaita forms the *Synthesis* and holds the balance between Dvaita and Advaita which stand in the relation of *Thesis* and *Antithesis*.

At the beginning of his concluding chapter (p. 219) the author states " . . . the term Vedanta is taken to mean the position that is based on teaching of the Veda. For this reason modern writers on Indian Philosophy feel that the Vedanta systems are religious and theological rather than purely philosophical." This is as much as to say that in the Veda it is impossible to find anything like philosophy. The present reviewer is unable to accept this view, for he belongs to the group of those who maintain that the Vedas are quite as much philosophical as the Upaniṣads which have been accepted as the foundation of all later philosophy in India.

These considerations need not detract from the value of the work which, as it stands, is a fine performance, well worth the labour of the author and the patronage of the University of Mysore.

H. G. NARAHARI

OBITUARY NOTICES

SRI HIRENDRANATH DATTA—1866—1942

Vice-President Theosophical Society, 1934—1942

BY J. L. DAVIDGE

NOT only The Theosophical Society, but the Indian world of culture too, suffers a great loss by the passing of Mr. Hirendranath Datta, our honoured and venerable Vice-President, which occurred at his home in Calcutta on the 16th of September. He was in his 77th year, having been born the 17th January 1866 at Calcutta, where he spent the whole of his life, rising to eminence as the senior member of the Calcutta bar, the protagonist of Theosophy through many years of vicissitude, and after Rabindranath Tagore himself the central figure of the cultural movement of the Bengal Art Schools. He was an impressive figure in any company, innately dignified, deeply learned, and giving the appearance of living on the heights, though immediately gracious and attentive when engaged in conversation.

It is impossible to say that his service to The Theosophical Society was greater in one direction than in another, though his immense legal knowledge has been an incalculable
Presidential tenures of both Dr. Besant and
over a period of many years, both to The
the Indian Section.

President joined The Society on the 14th
and was thus a member of not quite fifty years' standing. Since 1909 he was a member of the General Council. In 1934 Dr. Arundale on his election as President nominated

Mr. Hirendranath Datta as Vice-President, and the General Council on December 25 approved the nomination. On 6 June 1941 he was renominated as Vice-President and the nomination was confirmed by the General Council in December of that year.

Mr. Datta invariably attended with Mrs. Datta the Annual Conventions in India. He was present at the first Convention of the Indian Section in 1896, and practically every Section Convention since, as well as every International Convention held at Adyar or Benares; he visited Adyar for the first time in 1903; in 1930 he delivered an important discourse on "The Future of The Theosophical Society," and since 1933 he addressed Convention year after year, his lectures being among the most memorable of the Convention series.

Mr. Datta was one of Dr. Besant's intimate friends and counsellors. She often stayed in his house in Calcutta, and she always associated him with her Theosophical activities. He was, for example, one of the foundation members of the Central Hindu College, Benares, and was on its Board of Trustees. As a founding member of the National Council of Education, Bengal, he held for many years the office of Secretary, and was later one of its Vice-Presidents.

There was hardly a cultural movement in Bengal in which he was not deeply interested. As a lifelong friend of Rabindranath Tagore he saw influential in the counsels of Vishvabharati at Shantiniketan, being Vice-President and trustee, and he was associated with one of the most important technical colleges in Bengal with 650 students. Furthermore, he was for some years President of the Bengal Academy of Literature, the premier literary society in Bengal.

The summation of this cultural phase of his activity was the *Kamala Lectures*[1] which he delivered before the

[1] It is of melancholy interest to note that a review of these lectures was included in the present issue of the *Bulletin* only a few weeks before the demise of then author.—ED.

Calcutta University in 1940, and which the University published under the title of *Indian Culture.* The book shows not only great erudition and beauty of form, but a profound knowledge of world movements in their deeper spiritual aspects and inter-relationships. The Vice-President foresees that Indian culture will transform the coming civilization. It is, moreover, a source of never-ending pleasure to find in all his writings, and in his speeches no less, a thorough mastery of English as well as Indian texts.

Among his publications are also "The Philosophy of the Gods" *(Deva Tattva)* and other works on Vedanta and Vaishnavism in Bengali. His Everestian view of the esoteric philosophies is clearly manifest in *Theosophical Gleanings*, published at Adyar in 1938.

The Vice-President's literary work and "very eminent services to Theosophy and The Theosophical Society" won him the Subba Rao Medal, which Dr. Arundale presented to him in a most felicitous speech at the 1941 Convention.

In the same year Mr. Datta accepted the invitation of the President of Kalākṣetra to be a Vice-President, as embodying the eternal culture of India and as a link between North and South. All our Theosophical and educational institutions he helped with open-handed generosity.

In politics the Vice-President was an ardent Nationalist and never lacked courage to show his colours. In the Bengal Partition days from 1905 he was regarded as an extremist, his delicately balanced judgment notwithstanding. His intense love for his Motherland brought him into the Indian National Congress and to the aid of Dr. Besant's Home Rule movement, and his name was amongst the signatories to her Commonwealth of India Bill.

Professionally this many-sided and richly-endowed son of India was the senior partner of Messrs. H. N. Datta and Co., Solicitors of Calcutta, and here it was that his rare legal acumen was placed at the disposal of the Theosophical leaders.

The happy settlement of the long-standing Rishi Valley Trust dispute was based on his advice. Only a few days before he passed over a letter reached Adyar settling a point in law, so that he must have been in full use of his faculties right to the end.

Mrs. Indumati Datta has been a member of The Theosophical Society since 1910. To her and to the members of her family we send through this channel the sympathy of many thousands of Theosophists and reverence for his devoted loyalty, his profound wisdom, and his saintly life.

[Reprinted by kind permission from *The Theosophical Worker*, October 1942.]

DR. A. B. DHRUVA

By the demise of Dr. A. B. Dhruva Sanskrit scholarship has received a second heavy blow since the passing of Sir Ganganath Jha. His services in the Benares Hindu University as its Pro-Vice-Chancellor for a period of nearly 18 years sum up his achievements in the field of National and University education. In the words of Sri K. M. Munshi Dr. Dhruva was the 'the last of the great race of Brahmins which Gujarat has produced in modern times.'

DR. U. V. SWAMINATHA AIYAR

(1855-1942)

We deeply regret to record the demise of Mahāmahopādhyāya Dr. U. V. Swaminatha Aiyar (1855-1942) the greatest Tamil scholar of our time, on 26th April 1942 at the good old age of eighty-seven. He dedicated his life to the resuscitation of ancient Tamil literature. The Tamil renaissance of the present times is largely the result of his dedicated life.

Printed and published by C. Subbarayudu at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

THE ADYAR LIBRARY

OUR LATEST PUBLICATIONS

SOME CONCEPTS OF ALAṄKĀRA S'ĀSTRA by Dr. V. Raghavan, M.A., Ph.D., University of Madras.

THE ĀS'VALĀYANAGṚHYASŪTRA with the Bhāṣya of Devasvāmin, edited by Swami Ravi Tirtha Vol. 1.

THE UṢĀṆIRUDDHA OF RĀMAPĀṆIVĀDA with full critical apparatus and word index, edited by Paṇḍit S. Subramanya Sastri, F.T.S. with an Introduction by Dr. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.).

THE ĀLAMBANAPARĪKṢĀ OF ĀCĀRYA DIṄNĀGA with Vṛtti—with Tibetan text, English translation of the Commentary of Dharmapāla, edited by Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri.

THE MYTHIC SOCIETY, BANGALORE

(FOUNDED IN 1909)

Privileges of Membership:

(i) Free supply of the Quarterly Journal published by the Society.
(ii) Use of the Reading Room and Library.
(iii) Admission to periodical lectures.

Activities of the Society:

Arranges for periodical lectures by scholars of recognised merit in the field of Indology. Publishes a Quarterly Journal embodying the transactions of the Society and Original articles on History, Archæology, Philosophy, Anthropology, Ethnology, Religion and other allied subjects and encourages researches in the above subjects.

Rates of Subscription:

Annual Subscription—Rs. 5/- Inland.
Do. —Sh. 9/- Foreign.
Life Member Donation—Rs. 100/-.
Resident Members, Associations, Libraries, Reading rooms, etc.—Rs. 5/- a year.
Moffussil Members—Rs. 3/- a year.

For further Particulars apply to:

THE GENERAL SECRETARY,
Mythic Society, Daly Memorial Hall,
Cenotaph Road, Bangalore City.

॥ श्रीशंकरगुरुकुलपत्रिका ॥

THE JOURNAL

OF THE

SRI SANKARAGURUKULAM, SRIRANGAM

Editor: Gurubhaktasikhamani, Sastraprasarabhushana, T. K. Balasubrahmanya Aiyar, B.A., Founder of Sri Sankaragurukulam, Srirangam.

Literary Adviser: Vidyasagara, Vidyavacaspati, P. P. Subrahmanya Sastri, B.A. (Oxon.) M.A., Curator, Government Oriental Manuscripts Library and Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras.

The Main Features are:

1. The publication of rare and hitherto unpublished works of writers of established reputation on all branches of learning bearing on Hindu Culture and Learning.

   N.B. Seven works have been taken up for publication serially in the first year. Two works on Vedanta, one on Mimamsa, one Kavya, one Champu, one Drama and one Alankara are now running serially.

2. The reviewing of books and periodicals on current thought.
3. The encouraging of the production of original compositions in Sanskrit by contemporary writers and poets.

Annual Subscription Rs. 6/ only.

For *bona fide Vidyarthies* on production of certificate from their teacher Rs. 4/ only.

The Journal is now published Quarterly. If sufficient encouragement is forthcoming it is hoped to convert it into a Bi-monthly and even a Monthly.

Advertisement rates are:

1 Full page	for one insertion	Rs. 10
Do.	for one year	Rs. 30
½ page	for one insertion	Rs. 6
½ ,,	for one year	Rs. 20

THE MANAGER,
The Journal of the Sri Sankaragurukulam,
SRIRANGAM

Annamalai University Journal

PUBLISHED THRICE A YEAR

(Record of research work done in the University)

Annual Subscription: Rs. 7/- (Internal), Sh. 10 (Foreign)
Postage and V. P. Charges extra

Contributions, remittances, books for review, exchanges and correspondence regarding all matters may be addressed to

Dr. B. V. Narayanaswami Nayudu, M.A., Ph.D., B. Com., Bar-at-Law
Professor of Economics, and Editor,
Annamalai University, Annamalainagar

OTHER PUBLICATIONS

	Rs.	A.
Factory Labour in India	3	0
Bhoja Raja	1	8
Swaramelakalānidhi	2	0
Navīnatarkam	2	0
Text and Commentary of Tattvavibhāvana by Parames'vara, a Commentary on Vācaspati Mis'ra's Tattvabindu	3	0
S'rī Mukundamālā	3	0
Svarasiddhānta Candrikā	5	0
Acoustics	1	8

For copies apply to the Registrar, Annamalai University, Annamalainagar

JOURNAL OF ORIENTAL RESEARCH, MADRAS

started in 1927

and

WORKING SUCCESSFULLY FOR THE CAUSE OF ORIENTAL RESEARCH AND LEARNING

for the last 12 years

CONDUCTED BY A

Distinguished Editorial Committee

PRESIDED OVER BY

SIR P. S. SIVASWAMI AIYAR, LL.D., K.C.S.I. C.I.E.,

CONSISTING OF OTHER EMINENT SCHOLARS

viz.,

Mahamahopadhyaya S. Kuppuswami Sastri, M.A., I.E.S.,
Prof. M. Hiriyanna, M.A., L.T.,
P. P. S. Sastri, B.A., (Oxon.), M.A., (Madras),
Dr. A. Sankaran, M.A., Ph.D., L.T.,
Dr. T. R. Chintamani, M.A., Ph.D.,
and others

and

HIGHLY APPRECIATED BY

Eminent Foreign Scholars like

Dr. Hermann Jacobi, Dr. L. D. Barnett, Dr. Jolly, Q. Strauss, Dr. F. O. Schrader, Dr. Wilhelm Printz and Dr. Sylvain Levi

AND BY LEADING INDIAN DAILIES AND JOURNALS

like

the "Hindu" "Madras Mail", "Bombay Chronicle," the "Indian Antiquary" and the "Indian Review"

ISSUED IN FOUR QUARTERLY PARTS

CONTAINING VERY LEARNED ARTICLES

by Eminent Scholars and Students of Research.

Annual Subscription: Inland, Rs. 6 Foreign, 10sh.

Each part separately Rs. 2, Postage inclusive.

For Particulars apply to:

"Ashrama" Luz, Mylapore Madras.

Mr. K. Balasubramania Iyer, B.A., B.L.,
Managing Editor

Journal of Indian History

AN ALL-INDIA JOURNAL OF INDIAN HISTORICAL RESEARCH

PUBLISHED THREE TIMES A YEAR

EDITED BY

Rājasevāsakta Diwan Bahadur

S. KRISHNASVAMI AIYANGAR, M.A.,
HONY. PH.D., F.R. HIST, S., etc.

(*Honorary Correspondent, Archæological Survey of India, Fellow of the Asiatic Society of Bengal.*)

ANNUAL SUBSCRIPTION, Rs. 10.

SELECT OPINIONS

W. H. MORELAND, C.S.I., C.I.E., *late of the I.C.S.*:
'*The Journal of Indian History* is much the best of the periodicals which now reach me from India. It seems to me to be quite indispensable to any serious student of Indian History, and I wish it every success.'

SIR RICHARD CARNAC TEMPLE, BART., C.I.E., C.B., EDITOR, *Indian Antiquary*, etc.

'In 1924 Professor Rao Bahadur Krishnasvami Aiyangar published a double number of the *Journal of Indian History* which he had taken over with great courage from Professor Shafaat Ahmad Khan of Allahabad. Since then he has conducted it with singular skill and attracted important writers as contributors. I wish him every success in this valuable undertaking.'

SIR FRANK NOYCE, KT., C.S.I., C.B.E., I.C.S., *Member, Government of India.*

'I can assure you that I have far more than glanced through it. I have read it with the care and attention it deserves. I think you keep up a wonderfully high standard.'

R. B. RAMSBOTHAM, ESQ., M.A., I.E.S., *Pro-Vice-Chancellor, Muslim University, Aligarh.*

'I am very honoured by your proposal to retain my name on the Editorial Board of the Journal. I am bringing it before the notice of the Department of History in this University, as I consider that it has reached a very high and scholastic standard and that it has maintained in the face of great difficulties a level which challenges comparison with those published out of India.'

THE POONA ORIENTALIST

EDITED BY

Vidyāsudhākara DR. HAR DUTT SHARMA, B.A., PH.D.

Each issue about 100 pages, Demy 8vo.

(Started from April 1936)

Published quarterly. Devoted to Indian History and Culture, Literature, Philosophy, Religion, Archaeology, Bibliography of up-to-date publications, etc. Contains also Original Sanskrit Texts with English Translations.

Annual Subscription Rs. 6 in India; 10s. 6d. or 3 Dollars outside India

POONA ORIENTAL SERIES

The Agency has started a new Series entitled " *The Poona Oriental Series* " in which critical and moderately priced editions of Ancient Indian Literature are published.

A Catalogue of Sanskrit, Pali and Prakrit Books containing over 6000 titles, published in May 1930, and Supplementary lists of later acquisitions will be supplied FREE on receipt of As. 6 to cover postage.

Please apply to :—

THE ORIENTAL BOOK AGENCY

15 Shukrawar, Poona 2 (India).

THE VISVA-BHARATI QUARTERLY

Founded by—RABINDRANATH TAGORE

Edited by—K. R. KRIPALANI

THE LEADING JOURNAL OF ART, LETTERS & PHILOSOPHY

Pandit Jawaharlal Nehru writes :

" I consider the ' Visva-Bharati Quarterly ' a journal of literary and artistic merit and look forward to getting it."

Mr. Earnest Rhys (Editor, Everyman's Library) writes :

" I should love to pay a very cordial critical tribute to the ' Visva-Bharati Quarterly," which seems to me the most original and vitally interesting of all our contemporary publications that deal with the arts and letters."

Yone Noguchi writes :

" One of the best magazines in the world."

Price per issue : Rs. 2/- (3s. 6d.)
Annual subscription : Rs. 8/- (14s.)
post free.

INDIAN CULTURE

(JOURNAL OF THE INDIAN RESEARCH INSTITUTE)

A high class research quarterly in English on Indology conducted under the distinguished editorship of Drs. D. R. Bhandarkar, B. M. Barua, B. C. Law, with a strong Advisory Committee, consisting such eminent orientalists as Sir Brajendra Nath Seal, Sir D. B. Jayatilaka, Drs. S. N. Das Gupta, Lakshman Sarup, Radhakumud Mukherjee, P. K. Acharya, MMs. Kuppuswami Sastri, Gananath Sen and others, each of whom represents a particular section of *Indian Culture.*

It deals with all the branches of Indian Culture—Vedas, Philosophy, Buddhism, Jainism, Zoroastrianism, Ancient Indian Politics and Sociology, Indian positive Sciences,, History, Archæology, Dravidian Culture, etc.

Among the contributors are the best orientalists of India and foreign lands including Drs. Sir B. N. Seal, Sir A. B. Keith, Drs. Otto Schrader, Otto Stein R. C. Mazumdar, P. K. Acharya, etc.

Indispensable for every lover of Indology. A most attractive get-up and printing. Each issue contains about 200 pages. Price very moderately fixed—Rs. 6 or Sh. 10 per annum (including postage).

Among the other publications of the Institute, which aims at wide propagation of Ancient Indian Culture and Wisdom by publication of the best products of Ancient Literature under various Series—Vedic, Buddhistic, Jaina, etc., are :

(1) An encyclopaedic edition of the Ṛgveda with texts, commentaries and translations with elaborate research notes in English, Bengali and Hindi.
(2) Gaya and Buddha Gaya—2 Vols., Rs. 12.
(3) Barhut—3 Vols., Rs. 18.
(4) Upavana Vinoda (a Sanskrit treatise on Arbori Horticulture), etc., etc., Rs. 2-8.
(5) Vangiya Mahākos'a (each part), As. 8.
(6) Books of the Buddhistic Series (under compilation).
(7) Linguistic Introduction to Sanskrit—Rs. 5.

For further particulars, please apply to :

The Hony. General Secretary,
INDIAN RESEARCH INSTITUTE,
170, MANIKTALA STREET, CALCUTTA (INDIA).

RELIGIONS

The Journal of the Society for the Study of Religions

Edited for the Executive Committee by F. Victor Fisher

President of the Society :
THE MOST HON. THE MARQUESS OF ZETLAND, P.C., G.C.S.I., G.C.I.E.
Chairman of the Executive Committee :
SIR E. DENISON ROSS, C.I.E., Ph.D.

Application for Membership should be sent to :
THE HON. SECRETARY,
26, Buckland Crescent, Hampstead,
London, N.W.3

Membership Subscription 10/- per annum

BENARES HINDU UNIVERSITY

B • H • U

Journal of B.H.U. (published thrice a year). Vols. 1-6 (1937-42) Rs. 3 per vol. Vol. 6 (1941-42, current; no. 1 is out). Rs. 3/- Postage & carriage extra.

B.H.U. Magazine (issued quarterly from 1925 to 1936). Vols. 25-36. Rs. 3/- each. *Mostly out of Print.*

C.H.C. Magazine (issued monthly from 1901 to 1924). Vols. 1-24. Vols. 5-24 available Rs. 2/- each.

Purchasers of any 25 vols. will get a disc. of 25%.

Benares Hindu University, 1905-1942. A handbook edited by V. A. Sundaram. Rs. 10/- B.H.U. Brochure (Old Students' Assn.). Rs. 3/-

Ancient Indian Polity by D. R. Bhandarkar, Rs. 3/-; **Age of Imperial Guptas** by R. D. Banerjee, Rs. 3/-; **Ancient Indian Economic Thought** by Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, Rs. 3/-

To be had at—**B.H.U. Book Depot, BENARES**

VARIVASYARAHASYA

of Bhāskararāya with his own commentary

EDITED BY

PANDIT S. SUBRAMANYA SASTRI, F.T.S.

With English translation and illustrative plates

Second Adyar Edition, 1941

DEWAN BAHADUR K. KRISHNASWAMI RAO LECTURES

UNIVERSITY OF MADRAS, 1938

RAJADHARMA

A course of two lectures delivered

By

Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, M.A.

and

Published by the Adyar Library

Only a limited number of copies are printed

Copies can be had from :

THE THEOSOPHICAL PUBLISHING HOUSE

Adyar, Madras, India

ARUNDALE NUMBER

460

ब्रह्मविद्या BRAHMAVIDYĀ

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

OFFICE OF THE REGISTRAR
1 DEC 1942
MADRAS

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

UNTO him who approaches in due form, whose mind is serene and who has attained calmness, the wise one teaches in its very truth that Brahmavidya whereby one knows the Imperishable, the Purusha, the Truth.

Vol. VI, Part 4 1st December, 1942

OFFICE OF THE REGISTRAR OF BOOKS
1 DEC 1942
MADRAS

288

CONTENTS

PAGE

The Path of Greatness 263

God or Nature, *by* Benedict de Spinoza—Translated into English *by* Bhikshu Arya Asanga 286

Obituary Notices 306

Serial Publications :

Jīvānandanam of Ānandarāya Makhin. Edited *by* Vaidyaratna G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M., and Vaidyaratna M. Duraiswami Aiyangar . 153-160

The Vaiṣṇavopaniṣads. Translated *by* T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T. and Dr. G. Srinivasa Murti 57-72

The Āpastambasmṛti—Edited *by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. 49-56

The Nyāyakusumāñjali of Udayanācārya. Translated *by* Swami Ravi Tirtha 41-48

S'rī Pāñcarātra Rakṣā of S'rī Vedānta Des'ika. Edited *by* Vaidyaratna M. Duraiswami Aiyangar and Vedānta S'iromaṇi T. Venugopalacharya . . १-३५

The Acyutarāyābhyudaya of Rājanātha Diṇḍima. Edited *by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. . 49-56

Saṃgītaratnākaraḥ with the Commentaries of Catura Kallinātha and Simhabhūpāla. Edited *by* Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. . . 153-184

Manuscripts Notes :

Ātreya Smṛti—A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. . 307

Virūpākṣayajvan : His Works and Probable Date—H. G. Narahari, M.A. 314

Reviews 318

THE PATH OF GREATNESS

A Convocation Address to the New Graduates of a University

BY GEORGE S. ARUNDALE

MY hearty congratulations to you all on having taken a further step on life's pathway, which is what the word "graduation" ultimately implies. Graduation means at once accomplishment and opportunity, completion and creating, death and regeneration, a looking back and a looking forward. Completing your matriculation, you entered into the field of graduation, fulfilling your efforts of the stage before, dying from the field of matriculation into the field of graduation. Completing your graduation, you enter into what field? Fulfilling the field of graduation, dying from it as you are dying today (I deliberately use the word, to give its true association with that renewal of life it implies), into what field are you being born?

It is the answer to these two questions which is the subject of my address, for I want you to realise that you are treading, consciously or unconsciously according to your stage of evolution, a very definite pathway of life, on which every stage through which you may have passed in your individual lives is a step—short or long according to its nature. It may be a step backwards or it may be a step forwards, but there is no standing still, for the dominant

characteristics of this pathway are movement and choice. We are continually moving. We are continually choosing. Every movement is a step of some kind. Every choice is a step of some kind. We may call this movement-choice by the name of consciousness, and the heart of it in the human kingdom is conscience.

This great pathway of life began nowhere and ends nowhere, so far as we can know. It is *anādi*. Fortunately, however, we do know something of the characteristics which mark and distinguish the varying stages of its being. More or less, we know the nature of the pathway in its mineral stage. More or less, we know the nature of the pathway in its vegetable and animal stages. And of the human stage there is also much knowledge. Indeed, this knowledge lies about us. We see our fellow-denizens of the human kingdom at very obviously varying stages of evolution, and we are able to deduce therefrom certain definite landmarks in the progress of life through the human kingdom, such, for example, as Mr. Jinarājadāsa has made in his *First Principles of Theosophy* : The Savage—*I want it* ; the Civilised Man—*Let us share it* ; the Spiritual Man—*I will help you* ; the Disciple—*In His Name* ; the Superhuman Man—*Not I but the Father.* Or, as I like sometimes to put it : Self-Discovery, Self-Expression, Self-Sacrifice, Self-Surrender, Self-Realisation.

Graduation in Self-Sacrifice

But I can hear you saying to yourselves : Quite so, this may be all very true, but will he tell us where *we* are, at what *stage* we are, so that we may know both how far we have come and what we have to do next. Well, I purpose to be so bold as to tell you where you are, and what you have to do next, but in general terms, of course. And in order to make

OFFICE BOOKS 1 DEC 1942 MADRAS

clear the nature of my answer, let me ask you a question which I will straightway answer for you, for I know what the answer must be. Why did you join a National University at all ? In the answer to this question lies my answer to yours. You joined a National University in the spirit of Self-Sacrifice. You were well aware that its degrees are not yet recognised. You were well aware that the taking of a National University degree might be of little help in achieving that material prosperity for which the degrees of ordinary universities are desired. You were well aware that, from the conventional standpoint, you might by no means be improving your worldly prospects. And yet you joined, not even now regretting the choice you made, at least I pray not. Why did you join ? Because you wanted to live greatly and not narrowly. You wanted to live for others, for your country, perhaps for the world, and not for yourselves. You did not want to amass material wealth, rather did you want to amass good thoughts, good feelings, good speech, good deeds. And you came, therefore, to a place which stands for all these things, which stands for Mr. Jinarājadāsa's "I will help you," for my "Self-Sacrifice," and, perhaps, for a stage still further beyond these. You matriculated into Self-Sacrifice, and I hope you have been learning its lessons, whether under the name of science or mathematics or literature or classics or the arts. The spirit of Self-Sacrifice is the root of your natures. You are at this stage of life's pathway. So is a National University. Hence like attracted like. And now you have graduated. Graduated in what ? In the science of Self-Sacrifice, in theory to a certain extent, and in practice to a certain extent too, I profoundly hope. I wonder how far you have co-ordinated the facts you have acquired, the understanding in part of God's Laws that you have achieved, be the subjects of your studies

have yet to become great. How can the less define the more? But if I may venture a suggestion it is that greatness consists in the ideal laying definite hands on the present, nothing short of this gaining for any man or woman, in my judgment, a title to be called truly great. Greatness of place, greatness of power, greatness of wealth, are at the most but greatness in terms of time. You and I live less in time than in Eternity. Hence we must define greatness in terms of Eternity, and only ideals are eternal. Eternal life means ideal living. Eternity must with you and me lay hold of time and transmute it. So do I suggest that true greatness means the ideal laying definite hands on the present, transmuting it from what it is to what it shall be, from Self-Discovery to Self-Expression, from Self-Expression to Self-Sacrifice, from Self-Sacrifice to Self-Surrender, from Self-Surrender to Self-Realisation. And greatness varies. The Savage is great when instead of *I want it* he says—*Let us share it.* The Civilised Man is great when he says—*I will help you.* The Spiritual Man is great when he says—*In His Name.* The Disciple is great when he can say—*Not I but the Father.* And I would even go so far as to say that each may be great even when he fulfils his own world's message—the savage when he wants much and gets much; the civilised man when he shares to the utmost of his power: the spiritual man when he helps to his utmost; the disciple when he does all in His Name.

Are we not, we who are members of this University, of the Order of Helpers? Shall not our greatness consist in helping to our uttermost, be the obstacles and difficulties what they may? Our greatness surely lies in the growing fulfilment of Self-Sacrifice, and I now put it to you that this very graduation which we are celebrating this afternoon is, in fact, the opening of the door which leads to the practice of Sacrifice, to

its fulfilment, to the end that matriculating today as you are in the field of the fulfilment of Sacrifice, you may some day graduate in it, and thence matriculate in the field of the fulfilment of Self-Surrender. While studying in this University you should have been laying the foundations of the science of Sacrifice through the accumulation of facts, all of them, I pray you believe, relating to the great Sacrifice of God Himself. Mathematics teaches us, tells us, bears witness to us, of His Sacrifice. So should it show us the road to ours, as to those at lower stages it may show the road to self-seeking, itself, in verity, in its own place, but an aspect of Self-Sacrifice, a phase. Science teaches us, bears witness to us, of His Sacrifice. So should it show us the road to ours. So is it with Literature, and the Arts, and all other branches of knowledge. We may treat them from their lower aspects, or from their higher. We may treat them as bodies, or as souls with bodies. Every fact is God at work, use we it to our ends or to God's. So, fellow-graduates, remember that if you are Bachelors of Science, you are, or must become, Bachelors of God's Science; if you are Bachelors of Arts, you are, or must become, Bachelors of God's Arts; and that you have to use your knowledge and your skill to God's ends, not to man's.

Fire-Pillars in the Dark

Thank God there are Great Men to point out to us the road of greatness, to the ends of God, or we might sadly stumble, be we ever so learned, ever so brilliant at the examinations. And by Great Men I mean here the greater Great, not the great of lesser degree or graduation. I mean those Men whom Carlyle so admirably describes as "the fire-pillars in this dark pilgrimage of mankind," who

"stand as heavenly signs, ever-living witnesses of what has been, prophetic tokens of what may still be, the revealed, embodied possibilities of human nature." These are the greater Heroes, the greater Geniuses, the greater Saints and Martyrs, the embodied goals of the three great Paths of Greatness—Karma, Gñāna, Bhakti—described to us in *The Bhagavad Gītā* on one or other of which Paths you and I are treading our respective ways to the common goal.

Thank God, I say:

> ....for the high souls
> That point to us the deathless goals;
> For all the courage of their cry
> That echoes down from sky to sky;
> Thanksgiving for the armed seers
> And heroes called to mortal years,
> Souls that have built our faith in man,
> And lit the ages as they ran.

And note, please, that the faith insisted on in this beautiful little poem by an unknown author is faith in man, belief in man, not faith in God, belief in God. I take it that true greatness is supremely a matter of faith in man, that faith in man is all God asks from us. He does not ask from us faith in Himself except as we see Him in the perceived certainty that man shall attain the goal of life. Charles Bradlaugh was one of the greater Great Men because of his very faith in man. God patiently waits for Charles Bradlaugh's belief in Him, for it can be but a matter of a brief span of time for Bradlaugh to know that in his very faith in man, he has been showing a most supreme trust, faith, belief, in God. Belief in God may be selfish, but belief in man can never be. So let us believe in man, and in our and His own due time, God will reveal Himself to us, however little we may have the revelation

today. The National University is founded on a belief in man, because, it is true, of its founders' belief in God. But if you have learned here to believe in man, and can go on believing in him, keeping your head, now poised to service, still so poised even when all about you

> Are losing theirs and blaming it on you;
> ....when all men doubt you,
> Making allowance for their doubting too
> ....
> Or, being lied about, don't deal in lies,
> Or, being hated, don't give way to hating,
> And yet don't look too good, nor talk too wise;

and if you can follow the rest of that fine advice of Kipling, so beautifully expressed in "If," then are you surely treading the road of Greatness, come your title to greatness now or after still a while.

I do not want to minimise the difficulties of the task to which we of this University and all it stands for have set ourselves, urged by the God within us. Do not say to yourselves: I thought it would be easy going, and I now find myself harder pressed than my fellows. Rather say: It is a hard road, but I was out for a hard road. I came to this University, not to find ease but to find peace. I am going the short cut up the mountain side, and every obstacle in my way is but sign of the approaching vision of the Sun of God's Eternal Majesty, shining at last undimmed by the clouds of time. As Seneca said: "Great men often rejoice at crosses of fortune, just as brave soldiers do at wars"; and the greatest in the world will tell you they have won far more from their so-called defeats than from their so-called victories. I forget who said that sorrow consecrates.

Sorrows you will have, perhaps in greater measure than others. But peace will you know, too, in greater measure than

others; and as for the sorrows, remember the beautiful words of Jean Paul:

> Great souls attract great sorrows as mountains do storms. But the thunder-clouds break upon them, and they form a shelter for the plains around.

"*Courage is the Thing*"

And it may also be worth while to remember what Edward Carpenter said about pain in *Towards Democracy*, that "every pain that I suffered in one body became a power that I wielded in the next." Above all, if you are, to quote "If" again, to

> ....meet with triumph or disaster
> And treat those two impostors just the same,

noting, please, the words "two impostors," and drawing the conclusion that it is not the so-called triumph or disaster that is of moment, but rather the motive and the attitude which called to action; you must have in fullest measure that quality of COURAGE which was once the theme of Sir James Barrie's Rectorial Address to the students of S. Andrews University, in the course of which he said that "to gain courage is what you come to S. Andrews for." To gain courage is what you have come to the National University for. Your professors are supposed to be men and women of courage. Your surroundings are exemplifications of courage. Your studies are to a large extent intended to infuse into you the courage spirit. And your stay here is as a vigil to assimilate courage before you enter the battlefield of life. You should have become today knights of courage, though we call the ceremony a graduation: the two ideas ought in essence to be synonymous. Sir James Barrie calls courage the staff on life's journey, and said in his Address: "You must excuse me if I talk a good deal about courage to you today. There is nothing else much worth

speaking about to undergraduates or graduates or white-haired men and women. It is the lovely virtue—the rib of Himself that God sent down to His children." Often, when giving lectures to my students in this very University, to students who have been preparing to become teachers, I have pointed out, with all the emphasis at my command, that the supreme gift from teacher to taught is the evocation from the latter of this all-conquering virtue. It is not the failure that matters, but the despair. It is not the sin even that matters so much as the continuance in sin from weakness to rise out of it. Listen to the pregnant words of that great Spanish Mystic, de Molinos, on this very point:

> Would not he be a fool who, going out to tilt with others, and falling in the midst of the course, should lie weeping on the ground, afflicting himself with reasonings about his fall? "Man," they would say, "lose no time, get up and take the contest again; for he that rises again quickly, and continues his race, is as if he had never fallen."

Of such, indeed, is the Kingdom of Heaven. I do most earnestly trust that as you fail from time to time, as you fall by the wayside, as depression overtakes you, as you periodically lose confidence in yourselves, as life's difficulties now and again become too much for you, as loneliness grips you, as sorrows and illnesses and other debts arise for payment, you will remember your courage. And to help you in your dark hours, I would venture to recommend that wonderful book by Harriet Beecher Stowe, *Uncle Tom's Cabin*, in which, in Uncle Tom, you have the example of a truly great man up against everything, but with a supreme courage born, in his case, of a faith beyond words in his Master, Jesus the Christ. He had little or no education. He lived a slave in the worst conceivable surroundings. He was torn from his family and friends. His poor body suffered the most terrible tortures. His

troubles were indeed greater than any you and I are likely to have to undergo and endure. Yet he was faithful to the end, even unto death, and he might well have uttered those inspiring words of Hans Denck, the Bavarian Mystic :

> I am heartily well content that all shame and disgrace should fall on my face, if it is for the truth. It was when I began to love God that I got the disfavour of men.

Splendours of Greatness

It was truly when Uncle Tom began to live the Christian life that he got the disfavour of men, and it must happen to us all, sooner or later according to our strength, that when we cease mere living and strive to enter into life, God may test the sincerity of our conversion by surrounding us with the disfavour of men. Are we looking for the favour of men without, or for the approval of the God within ? If you and I, whose very membership of this University is a sign that we are eager to tread the Path of Greatness, still remain satisfied with the standards of the ordinary world, if we are satisfied to adapt ourselves to the conventions and orthodoxies of our surroundings, then are we in very truth of the world worldly, and our membership of the National University is but a lost opportunity. We must not be content to go round with the world "in an eddy of purposeless dust." We are here to learn to make the onward and forward movement, relying on the God within in ever-increasing measure, trusting ever to His Judgment against the importunities and exhortations of those who cannot even guide their own lives aright. And remember that it is not your task or mine to retire to the jungle far away from the problems of the world. We are neither hermits nor recluses, however much from time to time, in the heat and fatigue of the strife, we may long for solitude. I am not for

a moment denying that solitude and seclusion have their advantages. Indeed, I would go so far as to say that we must, at not infrequent intervals, retire within ourselves in search of the God within, "listening to catch His whisper above earth's loudest song." Meditation and prayer are to no small measure the revitalising forces of courage, and I recommend to you that mornings and evenings you should seek, and dwell upon, those realities which form the basis and the purpose of your being. But greatness is our objective, and we must remember the words of Emerson :

> It is easy in the world to live after the world's opinion ; it is easy in solitude to live after our own ; but the great man is he who in the midst of the crowd keeps with perfect sweetness the independence of solitude.

I draw your special attention to the words "with perfect sweetness," for therein lies the secret, or one of the secrets, of greatness. One is reminded of those words of another great seer, "in all sweet accord." I think Emerson has discovered two of the ingredients of greatness in sweetness and independence, rightly pointing out that they must so be blended that independence may lose its harshness and pride, and that sweetness may gain wisdom and strength.

May I, in this connection, call to your remembrance another apposite utterance of Emerson which we would do well constantly to bear in mind : "That only which we have within, can we see without. If we meet no gods, it is because we harbour none." How often do we find the world grey and cold when it is we ourselves who are in fact grey and cold. How often do we ascribe motives to others of which they have never even dreamed, motives which are in fact of ourselves, and not of them. How often do we judge others by our own small standards, bringing them down in our imagination to

our own levels, down to our own littleness, afraid of that which we cannot understand, striving to measure that which to us is still immeasurable. We have Procrustes beds for all, especially for the great, and more particularly for the great who are near, near either in time or in place. And this sad truth has expression in the proverbs that great men are neither heroes to their valets nor prophets in their own countries, nor often prophets in their own times. Why? Because the valet world is composed of valets, and thinks it dare know no other greater world nearby. Because the country and the time are not composed of prophets but of ordinary people who will recognise no other kind nearby. If you are a stranger you are apart from the lives of your surroundings, and your greatness is a thing apart from their littleness. Your greatness may thus be tolerated, or even appreciated. But if you are of their kith and kin, then your greatness must be restricted lest the natural contrast show up their littleness. So the littleness is a telescope, turned through our ignorance the wrong way round, whereby the big things are made to appear small, and then we call them small.

You and I must "magnify the Lord" in all, so shall we see the God in each; so shall we reverence all, knowing that each has come from God, is living in Him, and is growing to become "the unspotted mirror" of God's power "and the image" of His Goodness and Eternity. Hence may we well say that one way to achieve greatness is to "harbour" godliness within, recognising it without by reason of that very harbouring. If we ourselves are striving, we know that others are striving too. If we mean well, we know that others mean well too. If we have patience, we can see the patience in others. If we are truthful, we perceive with ease the truthfulness in others. And the more we fill

ourselves with virtue the less shall we be able to imagine a weakness in another. There will be no place, in a heart filled with love, for an unkind, uncharitable, still less untrue, thought or feeling about another. He may have many weaknesses, but we shall perceive his strength; for we are of the world of strength and not of the world of weakness. If our world is a great world we shall be strong to lift up the worlds of others to the level of our own. If our world is a little world we shall gauge the worlds of others small, or seek to drag down the greater world, or a denizen of it, that it or he may become like unto ours. Like attracts like. Like seeks to make like. God seeks to make us Gods. What are *we* doing? What shall the mission be from your world, from our world, to that outer world into which you are about to take your own? In some wonderful way you and I know ourselves to be Gods in the becoming, however dimly the spark of God's Fire may be burning in us. We do yearn. We do hope. We do believe. We do seek. We do feel the universal brotherhood. We have a meed of reverence, of love, of compassion. We do strive to understand. Goodwill is the background of our natures and of our lives. Let us then feel also, with all intensity, that as with us, so is it with others in some measure—in greater measure as to some, in equal measure as to some, in less measure, perhaps, as to many. From the first we may draw. With the next we may share. To the last we must give of that which they have not yet expressed, so that the awakened virtue without may knock at the door of the virtue asleep within. I cannot resist quoting Emerson once more in this connection:

> Trust men, and they will be true to you. Treat them greatly and they will show themselves great, though they make an exception in your favour to all their rules of trade.

" *Let the Light Shine !* "

I wonder whether any of you remember that wonderful play called *The Passing of the Third Floor Back*, in which the scene is a sordid boarding-house in a pseudo-respectable part of London, the boarders being ordinary men and women living superficial, artificial, ostentatious lives, concerning themselves with the effect they seek to produce upon their surroundings, yet each one with a fine soul weighed down though it be underneath all the tinsel and dross accumulated above. Into the boarding-house comes a stranger who sees everybody as he really is, who pierces the veil upon veil of māyā, tearing each one to pieces, showing its futility, proving how much more beautiful is the plain unadorned gold than the tinsel and the dross, be they ever so rich. This stranger, the part magnificently played some years ago by Sir Johnston Forbes-Robertson, comes into daily contact with every boarder, and gravely, sweetly, brushes aside the veneer, doing homage to the real within. I remember the case of the woman who was in the habit of painting herself and disguising her age, though it was not very great, in every possible way, dyeing her hair, wearing absurd dresses, moving in a ridiculous way, talking in affected language. To her the great stranger discloses her own beauty, that real beauty which she thinks has vanished. He speaks to her of the beauty of her soul, and what a pity it is she hides this beauty. So one day she comes down from her room unpainted, as she is, plain to outward appearance, perhaps, but beautiful in the sight of God, for she is herself. And the stranger tells her how beautiful she is, while the world around her, the boarders, look at her derisively, mockingly. But the God without has summoned the God within to assume command of its vehicles, and this plain little woman becomes beautiful as her shining Self glorifies the simple vestures that it wears.

Let us all be as this stranger, taking no account of externals, being neither unduly attracted, nor still less repelled, but knowing that within each piece of ore of form the gold of life lies embedded, however deeply, seeking to release this gold in all, through the fiery furnace of our reverence, our love and our compassion.

While members of this University, you have lived and moved and had your being among ideals, great ideals, I fain would think, as well as among the facts and the relations between them, which are to be for you the hands whereby the ideal shall lay its definite touch upon the present. To adapt the utterance of the great German poet Schiller: Be true to these dreams of your Youth.

You have learned to become votaries of mobility and rhythm. Take care, I pray you, not to be stupefied by the inertia of the world around you, an inertia the more dangerous in that it has a fictitious mobility of its own, graphically described by Thomas à Kempis in the following pithy utterance, clearly showing the difference between true mobility and false :

> For a small income, a long journey is undertaken ; for everlasting life, many will scarce once lift a foot from the ground.
>
> The most pitiful reward is sought after ; for a single piece of money sometimes there is shameful contention ; for a vain matter and slight promise men fear not to toil night and day. But, alas ! for an unchangeable good, for an inestimable reward, for the highest honour, and glory without end, they grudge even the least fatigue ....they are found to be more ready to destruction than thou art to life. They rejoice more in vanity than thou dost in the truth.

I apologise to you for the last couple of sentences. I have no doubt they do not at present apply to any of you, but the time may come, as it does to so many of us, when it might apply, and then, if you keep a copy of this address, you

will be reminded of these words, which you will realise as prophetic, and instantly you will be busy about amending your ways.

Be cheered, comrade-pioneers, by the knowledge that you start on your further quest of the Holy Grail with less of handicap than many generations before you have known. The destruction of the old order has not, in your case, obscured the process of construction of the new. The roads are cut up by chaos, but you have hitched your wagons to the Star of Cosmos, and the joltings trouble you but little. You know

> ....that somehow good
> Will be the final goal of ill
> ....that good shall fall
> At last—far off—at last, to all,
> And every winter change to spring.

Kingship Our Heritage

You are, or should be, kings among men, for you have that well-founded hope which makes Gods of kings, of the kingly, and of meaner men—such as we—kings. You have, or should have, enthusiasm, without which nothing great can ever be achieved. You are young, young-hearted as well as young-bodied, and Goethe tells us we must be young to do great things. You are of the people, and the greatest things in the world have almost always sprung from those of comparatively low estate, not from palaces but from cottages, not from Government decrees but from the people's will. You are pioneers, volunteers, apostles of that service which is perfect freedom. Hence you have less handicap to achieve, for from voluntary effort among the people have sprung, as the Prime Minister of Great Britain said the other day, "all the best things in our country." "You take a movement like the Boy Scouts," he declared, "it did not originate with the War Office. You take the Salvation Army; it did not come from Canterbury. In the same way, this great movement of education did not take its origin in Whitehall. It sprang from the heart of the people." And I would fain believe that you are of the heart of this great Indian people, and that through you, and through others of India's heart, great things shall come back to your Nation and through your Nation to the world.

And to your further encouragement let me tell you the story of S. Teresa. She was a saintly woman who lived some hundreds of years ago in Europe, poor, but full of enthusiasm. And one day she conceived the idea of establishing an orphanage wherein might dwell little children bereft of fathers or mothers, to be tenderly cared for and wisely trained. But she had only three ducats wherewith to start her work, and those around her said: "How can you possibly hope to do anything with only three ducats?" And Teresa replied: "Teresa alone can do nothing. Teresa and three ducats can do, it is true, but little. But Teresa and three ducats ***and God*** can accomplish everything."

What are your watchwords? Brotherhood, Service. What is their maintenance? Hope, Courage. What is their expression? Reverence, Goodwill, Compassion. Brotherhood and Service—these are the ideals which are to lay hands on the present, these are the foundations of our future greatness. Of Courage I have already spoken to you. Let me, however, define it further in the words of a great Teacher: ". . . A courageous endurance of personal injustice . . . a brave declaration of principles . . . a valiant defence of those who are unjustly attacked." Display these, and verily are you climbing up the golden stairs which lead to the Temple of Divine Wisdom. What shall I say of Hope, that Hope which, praise be to God, springs eternal in the human breast, be the

obstacles what they may? I must ask you to let me quote two poems which offer us an expression of the heart of hope better than any forms at my own command. They may have little meaning to you just now, if hope surges through your being, as I trust it does. But I am trying to speak to you in words which shall help you in the future even more than in the present, and I know that not infrequently "hope deferred maketh the heart sick," and that now and again, when times are hard, there seems little to hope for, and much sad, apparently hopeless, waiting. You leave here with high hopes, but God may send you temporary failure of achievement to test your grip of these very hopes which just now seem so omnipotent. I want you to keep this address so that, when a night of despair comes, you may read these two poems. They have meant very much to me. Here is the first:

Though now thou hast failed and art fallen,
Despair not because of defeat,
Though lost for a while be thy Heaven
And weary of earth be thy feet;
For all will be beauty about thee hereafter
Through sorrowful years,
And lovely the dews for thy chilling
And ruby thy heart-drip of tears.

The eyes, that had gazed from afar
On a beauty that blinded the eyes,
Shall call forth its image for ever,
Its shadow in alien skies.
The heart, that had striven to beat
In the heart of the Mighty too soon,
Shall still of that beauty remember
Some faltering tune.

For thou hast but fallen to gather
The last of the secrets of power;
The beauty that breathes in thy Spirit
Shall shape of thy sorrow a flower,
The pale bud of pity shall open

The bloom of its tenderest rays,
The heart of whose shining is bright
With the light of the Ancient of Days.

And then the second by Arthur Clough:

Say not the struggle naught availeth,
The labour and the wounds are vain,
The enemy faints not, nor faileth,
And as things have been they remain.

If hopes were dupes, fears may be liars;
It may be, in yon smoke concealed,
Your comrades chase e'en now the fliers,
And, but for you, possess the field.

For while the tired waves, vainly breaking,
Seem here no painful inch to gain,
Far back, through creeks and inlets making,
Comes silent, flooding in, the main.

And not by eastern windows only,
When daylight comes, comes in the light,
In front, the sun climbs slow, how slowly,
But westward look, the land is bright.

So much for hope in general. Shall you find might triumphing over right, falsehood and flattery over truth? You will come across much of this in the days to come, and some of it may hit you personally and hard. At such a time, my words are of the 37th Psalm of the Christian *Bible*, done into verse by J. L. Milligan, and published in the London *Graphic*:

Fret not thyself, O troubled soul,
Because some men of guile succeed;
Nor envy those who gain control
By cringing wile and crafty deed:
They shall be cut down like the grass,
And as the stubble they shall pass.

Trust thou the promise of the Lord,
Nor in His righteous service tire;
He will not fail to keep His word,
He shall give thee thy heart's desire;

Commit thy ways unto His will
And He shall all right dreams fulfil.

God is the final judge of men,
And He shall bring the truth to light;
Go thou thy way in patience then,
And still be true to what is right:
The Lord shall yet thy worth proclaim
And put right's enemies to shame.

Fret not, O tired and troubled soul,
Nor envy men of craft and guile;
Hold thou thine anger in control,
They flourish but a little while;
Yea, thou shalt look for them in vain—
The righteous only shall remain.

And let me end my address on the note that sounds the depths of my own heart, that note of Reverence-Love-Compassion which soon shall come to this stricken world as embodied Harmony, supreme in its beauty and music. My own words seem to fail me once more, and I must again give you language nobler than I can command. But if your heart be forever tuned to this wondrous note of the world's immediate being, if in the clash of discord, of antagonism, of hatred, suspicion, distrust, you can still sound this note and obey its message, turning away wrath with the soft answer, the kind look, entering the abodes of suffering, of misery, of poverty, with the smile of the Lord upon your lips, with His tenderness in your heart, with minds full of His understanding, and bodies alive with the eagerness of His service, then shall you indeed have justified your training here, then indeed shall your University be proud of you, then indeed may it come to pass that those at whose feet you have till recently been sitting shall be proud to sit at yours, for the glory of the Lord shall abide with you and the world shall some day rise up and call you blessed.

Inasmuch "

The poem I shall read to you, so wonderfully embodying this note, is of a poor cobbler, shoemaker—how many great men has not the trade of shoemaker given to the world?—who was told by his Master that He would pay him a visit on a certain day. And the day's happenings are described, from its beginning when we find the cobbler, Conrad is his name, musing on the wonderful visit about to be vouchsafed to him. The poem is entitled

THE GREAT GUEST COMES

While the cobbler mused, there passed his pane
A beggar drenched by the driving rain;
He called him in from the stony street,
And gave him shoes for his bruised feet.
The beggar went and there came a crone,
Her face with wrinkles of sorrow sown;
A bundle of faggots bound her back,
And she was spent with the wrench and the wrack.
He gave her his loaf and steadied her load,
As she took her way on the weary road.
Then to his door came a little child,
Lost and afraid in the world so wild;
In the big, dark world . . . . Catching it up
He gave it milk in the waiting cup,
And led it home to its mother's arms
Out of the reach of the world's alarms.

The day went down in the crimson west,
And with it the hope of the Blessed Guest.
And Conrad sighed as the world turned gray.
"Why is it, Lord, that Your Feet delay?
Did You forget that this was the day?"
Then soft in the silence a voice he heard:
"Lift up your heart, for I kept my word.
Three times I came to your friendly door:
Three times my shadow was on your floor.
I was the beggar with bruised feet;
I was the woman you gave to eat;
I was the child on the homeless street."

GOD OR NATURE

By Bhikkhu Arya Asanga

Introduction

In the two previous instalments[1] we have presented principally the practical, ethical side of Spinoza's philosophy, as being in our opinion the most important for the immediate happiness of man and the world. Yet, for a truly stable foundation of his conduct, man cannot entirely forego the metaphysical quest and vision of his place and relation to Nature, the One Existence, or God. It is dealt with in the exact, somewhat punctilious methodical way characteristic of Spinoza, in the first two books of the *Ethica*, the first treating "Of God" or Nature, the second "Of the Mind", or Man. As the most fundamental of the two for an understanding of the Spinozian's whole outlook and attitude towards life, we shall devote the next two instalments principally to the first, the conception of God or Nature.

Though in the first place written, with Theosophical readers in mind, this, like the two preceding chapters, it is believed, will prove of equal importance to the general reader, if not more so. For the belief in an extra-cosmic, supranatural, personal or impersonal, God, in a creation and a creator, in miracles and a *deus ex machina* or miralce-monger, in a law-giver who is at the same time a law-breaker, is still

[1] See this *Bulletin*, pp. 81-105, 147-171.

more widespread among the general public than may be hoped to be the case in Theosophical circles. Of all the great western thinkers, Spinoza was practically the first, as he was also the last, who in such a daring, absolute way has identified God with Nature, besides which there is nothing else. On this ground there is found in the West no second philosopher like him to rid us of all the vestiges of these imperfect thoughts of bygone ages, as there is in the East no one in this respect, like the Buddha and Lao Tzu.

The present instalment will lay down the fundamentals of this great conceptual principle of Nature as the all-embracing Whole, spiritual and material, being and non-being. The next instalment will deal with some practical and ethical applications of this great Idea.

There is nothing like travel and study to free the mind from limitations and prejudices imposed by environment, education, custom, and other such external things. To those who have lived all their lives amongst believers in God, themselves such believers almost from their first conscious moment, it is hard to realize that there are peoples in other parts of the world—amongst whom the five hundred millions or so of Buddhists—who know nothing of God and of the hopes and fears that go with this belief, who yet are not less happy, nor less good. To most Godfearing men this may seem impossible. They will think that the happiness of these people in earth-life is but an illusion, that cruel disappointment awaits them after death, when seeming goodness will be judged wicked godlessness, and happiness will be replaced by "weeping and gnashing of teeth".

I cannot gainsay such sombre grave-yard visions, having no actual experience of these after-death states myself, whatever theirs may be. But having lived amongst and been allowed closer communion with such godless people through admittance to their religious order,[1] I can testify from personal knowledge that they are actually no less happy or less good than their godly brethren elsewhere. And judging further from this foundation of fact, I dare say that the much slandered godless Russian, and many a Christian, Muslim, Hindu born, who openly or secretly, consciously or unconsciously, have embraced the godless creed, are faring no whit less well than their more conservative brethren still clinging to the old beliefs.

Nay, better far! For great dangers and impediments to moral progress and happiness are removed from their path. There is the grievous danger of not recognizing one's evil

[1] The Sangha, established by the Buddha twenty-five centuries ago.

passions as exclusively of one's own making, but holding them for God's will on earth, humbly submitted to by his devoted servant. There is the danger of hypocrisy, of hiding one's evil deeds, though consciously known as such, behind an exterior of devotion to God, that at least others may be deceived if not oneself. There are the countless cruelties, done in the name and to the glory of God, crying out with innumerable tongues against that selfsame God, and man who thus created him from his perverted brain.

Of these dangers the godless people are free. They cannot evoke the name of God, or hide themselves behind that name, to justify or cover their evil deeds. They cannot but bear themselves alone the full responsibility for their actions, and thereby stand revealed for what they actually are before their fellow-men. And being at heart a sociable animal, delighting in the praise, and disliking the blame of his fellow-creatures, man is by this altered position greatly encouraged to walk the way of good rather than the way of evil.

In any case, from personal experience I can bear witness to the Mahatma's statement that "the idea of God is not an innate but an acquired notion".[1] We do not need it, and are better without it. And with proper treatment we can rid ourselves of it, so that we may be free. Try it out, everybody, think it out, and live it out in daily life. Gone is the wavering between hope and fear, ever connected with the idea of God, gone is the leaning upon an external power, upon Holy Scripture, or priestly authority, upon commands or prohibitions, rewards or punishments. A true manliness, yet sweetened with compassion, not by decree or prescript, but because of an inner sense of responsibility, governs all actions. A realization of freedom and obligation and resolve, of the urge

[1] *The Mahatma Letters*, p. 52.

to do good to others rather than harm them, suffuses the whole being.

As an illustration how complete surrender and dependence upon outer authority and decree, divine or human, but especially divine, enslaves the mind, and thwarts its free growth, the reader is referred to a previous article on "Cow-worship and Non-violence".[1] The story there told shows the difference between blind faith in revealed or supernatural religion with its not, half, or mis-understood commandments, and a life on the other hand of fearless independence, self-thinking, and self-responsibility, without God or Devil to hope for or to fear for, a life of seeking and doing good for its own sake, by the light of one's natural mental faculties, and one's preferment of reason rather than passion, of good rather than evil.

There are amongst the early Theosophical writings no other two which in later times have been so neglected and forgotten as the letters of the Master K.H. "On God". They are the 10th and the 22nd epistle in the well-known collection of *Mahatma Letters*, and they are of signal importance. Before entering upon a discussion of their contents, however, a matter of chronology must first be settled. The present dates assigned to these letters are inaccurate. Their true chronological order is the reverse from that in which they are admitted to the collection.

The reference in No. 10 to an article in *The Theosophist* of September 1882, as well as the note subjoined at the end, "Copied out Simla, Sept. 28, 1882", fix its date to a nicety, say the second half of that month. Further, by another reference in the same document to an earlier communication of "October last", that is of October 1881, no other letter

[1] *The Theosophist*, April 1942, p. 55.

can be meant than No. 22. For, the allusion in No. 10 to the "one solitary admission *made simply for argument's sake*", that the Masters' "knowledge was limited to this our solar system", fits in exactly with the phrase in No. 22, "*If* our greatest Adepts and Bodhisattvas have never penetrated themselves beyond our solar system," etc. The date is further clinched by the allusion in No. 22 to "my letter upon the Planetary Spirits". This is No. 9, dated July 1881. The master could thus casually refer to that letter, because it was so recent, only three months ago. He could not have done so fifteen months later, which is the wrong date assigned to the 22nd letter.[1]

The sequence of events must have been as follows. After he had received the Master's earlier letter, No. 22, A. O. Hume, to whom both letters were addressed, wrote his "Preliminary Chapter on God", drawing apparently false conclusions from the Adept's hints, or else deliberately interpreting or adapting them to his own views. This gave the Master occasion to restate his ideas in the "Notes" of No. 10. However this may be, there is no doubt that the two letters belong together. They amplify and further explain each other, and should therefore be read and studied side by side.[2]

Reduced to shortest terms, the contents of the letters give an emphatic and passionate denial of God. "Neither our philosophy nor [we] ourselves believe in a God," the Adept writes, and adds with even greater stress: "We deny God, both as philosophers and as Buddhists. We know there is in our [solar] system no such thing as God, either personal

[1] The mistake is A. P. Sinnett's, left uncorrected by the editor.

[2] Both letters are but "abridged" versions, or "extracts" from the originals. They are also found in C. Jinarajadasa's collection, *The Early Teachings of the Masters*, pp. 193-218, 232-7. I further suggest that the words "seized up" in No. 22 (ML 137) should be "sized up."

or impersonal. The Absolute is not a God, but absolute immutable law, and the Lord God is the effect of ignorance based upon the great delusion.[1] The word 'God' was invented to designate the unknown cause of those effects which man has either admired or dreaded without understanding them, and since we claim the knowledge of that cause, we are in a position to maintain, there is no God or Gods behind those effects."[2] Compare the first clause of the last sentence with Spinoza's words that open the chapter "On Miracles" in one of his treatises: "Just as men are wont to call such knowledge divine as surpasses human understanding, so also those works are held to be divine, or to be God's works, the causes of which are unknown to the vulgar."[3]

Now, considering the important place God has since assumed in our Theosophical literature, was it too much to say that these letters have been greatly neglected and all but forgotten? Because of what happened in later years, they had to be kept out of sight, could not be acknowledged, not mentioned, still less discussed, their touch dreaded as dangerous, heterodox, contaminating with the spirit of godlessness, shameful, evil, dark. Whereas in truth they are most enlightening, broadening, liberating to the mind, driving away the cobwebs of superstition, supernaturalism, miraculism, if I may be permitted the freedom of this word.[4] Says Spinoza in another place: "Miracles and ignorance, I hold to be equivalents, because those who try to base God's existence and Religion upon miracles, wish to prove an obscure thing by

[1] In the above I have replaced the Sanskrit terms by English equivalents. Parabrahma = The Absolute, Īshvara = The Lord God, Avidyā = Ignorance, Māyā = Delusion.

[2] ML 52.

[3] TP 81.

[4] It is not in the dictionary, but "miraculist" is.

another still more obscure, and of which they are utterly ignorant, and so they advance a new kind of argument, namely a reduction, not to the impossible, as they say, but to ignorance."[1]

To lift the veil of ignorance, by raising the ban of secrecy from off the Mahatma's letters, to draw them out into the fresh light of day for open discussion, is the main purpose of this paper.

Yet the charge of neglect and forgetfulness is perhaps too sweeping. A distinction should be made between the offense against the letter, and against the spirit of the Master's exhortation, the former naturally being the lesser, if not altogether a clerical error only. Fortunately the later zeal for "God" is principally of the latter kind. The distinction here called for is that between the "word" and the "idea" of God. It is made by the Adept himself. His blunt denial is not aimed at God *per se*, leaving nothing, emptiness, a meaningless void. This would indeed be the opposite of what is expected from a Teacher. Instead of guiding the disciple to truth, it would lead him into the blind alley of untruth, for "Nothing" can never be truth, being the negation of everything, truth included. The Adept's denial is directed against the popular, unphilosophic, dogmatic idea of God, more particularly against "the God of the Theologians". This false idea, however, once discarded, leaves not nothing, but room for the true concept of the "One Life Immutable Unconscious Eternal."[2]

The question is not whether that "One Life" exists, but whether we can still retain the old word "God" for this new concept. We could of course, as a mere technical term. We

[1] 75 Ep 313.

[2] ML 53.

could in fact take any word, or name, or term to indicate any idea. But would it be sensible, if two ideas differ so completely, let us say as black and white, to call them both by the same name, and so inevitably raise misunderstandings by imputation of qualities and characteristics to one of the two, which rightly belong to the other, and *vice versa*? The Adept's answer is unequivocal. "If people are willing to accept and to regard as God our One Life immutable and unconscious in its eternity, they may do so, and thus keep to one more *gigantic misnomer*." [1]

The offense then of our later literature and side-activities is definitely this that they have been hanging on by hook and by crook to the "gigantic misnomer". In how far they have or have not sinned also against the spirit of the new concept, is quite another matter, more difficult to decide, and better left to everybody's own judgment and discretion. It must not be said that we claim inquisitorial rights over the conscience of other people. Our task here will simply be by further defining the Adept's thoughts on God, to at least counterbalance the dangers attached to this "misnomer". Perhaps we may also be able to wean a few people from using it altogether, by offering a better substitute.

Every name has naturally its limitations which make it inadequate to be a perfectly correct and full expression of that really "absolutely infinite being", called God. But one name may be more preferable, or less, as the case may be, than another. The strongest objection against the name "God" is its historical association with countless atrocities perpetrated by mankind "In His Name". To combat these untold miseries, brought upon humanity by itself, the Master summons to his aid all the powers of eloquence at his com-

[1] ML 53. My italics.

command. The elevation and strength of emotion, finding vent in these harangues, has raised them amongst the best written pages of the whole book, has given them a high literary merit, next only to their deep human interest. As our immediate aim is more philosophical than aesthetical, we must leave the student to read these passages for himself, making exception only for one or two short sentences. Because of the Shakespearean ring [1] which specially distinguishes the first, I cannot resist from quoting them: "Ignorance created Gods and cunning took advantage of opportunity. It is belief in God or gods that makes two-thirds of humanity the slaves of a handful of those who deceive them under the false pretence of saving them". [2] This may suffice as a specimen of the Mahatma's strong sentiments in regard with belief in God and the evils of priestcraft.

But if we have to discard the name of God for reasons of humanitarian sentiment, what other name have we to offer? No better than "Nature"! This answer is really Spinoza's, as it is also the Master's. For, the 10th letter is, in its first part especially, nothing but an exposition of Spinoza's philosophy of God, or if you like, Spinoza's philosophy is a comment on the Adept's letter. For chronological reasons only I stated it first the other way round. In sense and principle the two are practically identical, as shall be fully proved, I hope.

To start with the Master's letter—having made allowance for those who wish to retain the "misnomer", God, the Adept adds: "But then they will have to say with Spinoza that there is not and that we cannot

[1] I mean indeed the "ring" only, and not the "sense". For Shakespeare was of course a Christian Theist. Compare for both ring and sense, the following with the above: "Ignorance is the curse of God, Knowledge the wing wherewith we fly to Heaven" (2HVI, 4. 2. 178).

[2] ML 58.

conceive any other substance than God, or as that famous and unfortunate philosopher says in his fourteenth proposition, *Praeter Deum neque dari neque concipi potest substantia* —and thus become Pantheists."[1] Consumption killed Spinoza young, when he was not yet fully forty-five, else rack or stake might have been his end. As it was, his books were banned by the authorities and publicly burned, the same year of his death, 1677. He was fortunate in so far as he escaped that fate himself, but unfortunate in the fact that his philosophy escaped the understanding of his age, earning for him only obloquy and slander. Instrumental to this misunderstanding was even that concept of God laid down in the fourteenth proposition of the first part of Spinoza's greatest work, the *Ethica*.[2] Translated into English, this proposition states that "besides (or outside) God no (other) substance can be or can be conceived." And this is the fundamental idea of Pantheism.

The last word is important. A Pantheist! That is apparently what the Master professes to be, as it also denotes what Spinoza actually was. The adept does not wish to be taken for a mere Atheist, however strongly he may deny God, but on the contrary for a believer in God and nothing else but God, keeping for the moment to this "misnomer". There is nothing else but God, in the Master's creed. Everything is God. "All is God"—that is the literal translation

[1] ML 53.
[2] References to the *Ethica* are given by roman numerals to the different parts or books, by arabic numerals to the propositions in each book, further by the following abbreviations: a = axioma, ap = appendix, c = corollarium, d = definiion, pr = preface, s = scholium. Therefore, I 32 c 2, means the 2nd corollary to the 32nd proposition of the 1st book of the *Ethica*. Spinoza's other works are indicated by: GMW = God, Mensch en Welstand, DC = Des Cartes Principia Philosophiae, CM = Cogitata Metaphysica, TP = Theologico Politicus, Pol = Politicus IE = Intellectus Emendatio, Ep = Epistolae. The numerals following these abbreviations refer to Spinoza's complete works in the four volume edition of Carl Gebhardt, Heidelberg, 1924.

of the term "pantheism", derived from the Greek words, *pan*=all, and *theos*=god. Only God is, all else—by way of speaking, for there is really nothing else of course—is not. There is nothing, therefore, that is not God. And so I could go on ringing the changes many times on this fundamental idea. But the above may be sufficient for the present.

Pantheism is diametrically opposed to both Theism and Atheism. It is not even correct to say that it includes both. It transcends both. Theism is the belief in God as the Creator of a Universe "outside" or "besides" himself. Here is the Universe, and over there is God, the former being no part of him, at the most a footstool to rest his weary feet upon, tired out by the strenuous labour of creation. The contradiction is evident. Over there is an Infinite Being, here is an equally boundless Universe. Two Infinities, then, two Boundlesses, in one whole of Existence? Can we believe in such an extra-natural, super-natural, mysterious thing? The Adept's answer leaves no doubt: "Who but a Theologian, nursed on mystery and the most absurd supernaturalism, can imagine a self-existent being, of necessity infinite and omnipresent, *outside* the manifested *boundless* Universe? The word infinite is but a negative which excludes the idea of bounds. It is evident that a being, independent and omnipresent cannot be limited by anything which is outside of himself; that there can be nothing exterior to himself—not even vacuum", (or Nothing.[1]) So much of the Theist.

What about the Atheist? He is, as the word implies, the unbeliever in Theism, but not in the whole of it, only in that half which concerns God. He does not generally or directly

[1] ML 53.

deny the existence of the Universe or Nature, but of God alone. And what is his relation to Pantheism? Here also he will not generally or directly deny the truth of the first half of the word, namely that "All is", but only the latter half, its identification with "God."

The important conclusion is therefore that the Pantheist, far from being an Atheist, is a denier of Theism and Atheism alike, both as one-sided and therefore limited notions. But he is an affirmer of a broader, deeper, yet nearer, inner idea of God, which teaches us to see him in every stone, in every plant, in every living creature, or so-called lifeless thing, outside us, as well as in our very own hands and feet, our own tongue and lips, our own head and heart. So much for the Master, now for Spinoza.

Though during his life and for more than a century after his death, in certain circles even now still decried as an infernal Atheist—that "dog of an Atheist," or the "Prince of Atheists"—Spinoza is in truth, just as the Master, neither an Atheist, nor a Theist, but a Pantheist. It was Hegel, the greatest German philosopher of the previous century, who said that Spinoza was the first of Western philosophers to make of this thought the basis of his system. Retaining for the time the word God, as Spinoza himself did, though it be a misnomer, we may in truth say that he was not less "divine" than Plato. His philosophy is as steeped in God, as the sea in salt, as the rose in fragrance, as the sun in light, so that some who learned to know him and his thought better, have rechristened him, as the "God-intoxicated Man."[1] There are other philosophers coming after him, who were more learned, but none who looked deeper into the

[1] *Der Gott-betrunkene Mensch*, Novalis. And such was the opinion of many another German poet and thinker of the romantic-classical period, Lessing, Goethe, Hegel, to name only three.

reality of *Nature*, into the essence of *God*, and saw how these two were not two but one. It was a daring, a revolutionary thought in his time, and after two and a half centuries his vision is still rejected by many in the West as a gross error.

Popular opinion still keeps God and Nature, or the Universe as we have seen the Master call it, in two separate compartments, one in heaven, the other on earth, and it was not different in Spinoza's days. Timidly at first, he writes to a learned correspondent in London, Henry Oldenburg, Secretary of the Royal Society, "God cannot be so separated from Nature, as is done by all who are known to me."[1] But bolder and clearly formulated, his new discovery, and original contribution to Western philosophy, appears in an Appendix to a juvenile work. "Nature consists of an infinite number of attributes, each one of which is infinite and perfect in its kind, and to the essence of each of which belongs existence, so that besides (or outside) these, there is no other essence or being, and Nature therefore conforms exactly with the essence of the alone glorious and blessed God."[2]

To Christian readers of the ordinary type, like his London correspondent, such language was a torment. Oldenburg found it literally "excruciating", and he hoped that in future writings Spinoza would "clarify and soften" his words, where he "seemed to speak ambiguously of God and Nature." "Many are of opinion that you have confounded these two," he further writes.[3] Spinoza's reply indeed "clarifies" the crucial difference between him and his contemporaries, but instead of softening, he broadens and hardens the breach by his outspokenness, though superficially he seems to

[1] *Letters*; *Op.* IV, 36.
[2] *Short Treatise*, App.; *Op.* I, 116.
[3] *Letters*; *Op.* IV, 304.

contradict his former identification of God and Nature. His actual words are: "I cherish an opinion about God and Nature far different from that which the modern [*sic*] Christians are wont to defend. Those who think that God and Nature (by which they understand a certain mass of corporeal matter) are one and the same, go the wrong way completely."[1]

It is at first strange to hear Spinoza say so, but a little careful reading and reflection will put things right. To Spinoza's "God or Nature" belong two known attributes, Thought and Extension, or as he quaintly puts it, "God is a thinking thing, as well as an extended thing." The Christian would prefer to speak of Spirit and Matter, and would ascribe Spirit to God alone, and Matter to Nature alone. God for him is pure Spirit, and Nature mere Matter. Spinoza on the other hand held that God or Nature was both, Spirit and Matter, or Mind and Body in one. Therefore he had to repudiate the idea of God's identity with a Nature of "a certain mass and corporeal matter" only, just as he had rejected the conception of God as a mental thing only and not also a material thing. It is further plain that Spinoza's idea of God is larger, fuller, more embracing than the ordinary Christian's, whose Deity is but a bodiless Spirit, or a ghost, as his Nature is but a spiritless body, or a corpse. The Christian's God is for Spinoza only half a God, and his Nature only half a Nature, therefore no real things, just as the obverse and the reverse sides of a coin, one with the "head", the other with the "tail" only, has no real buying power in the market.

Spinoza's final identification of God with Nature was at last placed before the world, in its most uncompromising

[1] *Letters*; *Op.* IV, 307.

form, in the *Ethica*: "That eternal and infinite Being which we call God or Nature."[1]

And the Master? Does he accept Spinoza's alternative name for God as an adequate substitute? He does, in unequivocal terms. We have seen how he quotes Spinoza to prove that nothing exists outside God. Well, a few pages further on, he says exactly the same, only replacing the word God by Nature: "Nature is the great whole outside of which nothing can exist." And we see H.P.B., as a true disciple of the Masters, simply echo the same thought, when she describes how originally in the esoteric science, God *is* Nature, and only later in the exoteric religions, becomes the Creator of a Universe outside him: "Having commenced by being *synonymous with Nature*, 'God' ended by being made its author, the Creator."[2]

And just as Spinoza distinguishes in God or Nature, an attribute of "thought" and an attribute of "extension", so also does the Master split up the one Reality into Life and Matter. God, we read, is on the one hand, "our ONE LIFE immutable and unconscious in its eternity". On the other hand, he tells us: "We believe in MATTER alone, in matter as visible nature and matter in its invisibility, as the invisible omnipresent omnipotent Proteus with its unceasing motion which is its life, and which Nature draws from herself, since she is the great whole outside of which nothing can exist".[3]

Shortly after the publication of Spinoza's ***Posthumous Works*** in the year of his death, a certain physician, Lambert

[1] *Ethica*, IV, Pref.; *Op.* II, 206.
[2] SD. I, 412. In the original the words, "the Creator" follow immediately after the word "God," but it is clear that the above arrangement of the sentence gives a better sense. "God, the Creator" would not "end" by being made the author of Nature, but "start" as such.
[3] ML 53, 56. The capitals are the Master's own.

van Velthuysen of Utrecht, wrote a treatise against the *Ethica* From the first part of its title, *On Natural Religion*, we may infer what was the impression Spinoza's philosophical system made upon him, namely that of "Natural" religion as opposed to "Revealed" or "Super-natural" religion, the one obtained by the "natural light" of man's intellect, the other received from the "extra-natural" or "super-natural" glow of divine revelation. The root of the difference is that between Understanding and Faith, of which the latter renounces the former, and thereby lowers man's state to that of brute nature. What can be proclaimed as divine truth only *after* it has been understood as such, is on the contrary declared to be such, *before* it has been understood. The absurdity of such an attitude to truth springs in the eye.

"Most people," says Spinoza, "take as a maxim for the understanding of the Scriptures and the drawing out of their true sense, that they are wholly true and divine. Indeed, even that which they should establish in the last place, after having understood and seriously examined them, they put in the first place as a rule for their interpretation."[1] The fatal mistake of this Faith in revealed Scriptures, as containing divine truth, is of course the "unnatural" reversion of the "natural" order of things, namely that "understanding" should precede before any assertion of truth or untruth can be conscientiously made.

"God or Nature!" What does this "synonymity" mean, if not that religion should be perfectly "natural", that no true religion *can* exist which is *not* perfectly "natural." The identification stands opposed to everything that smacks of the super-natural, the extra-natural, the miraculous, the

[1] *Tract. Theol.*; *Op.*, III, 9.

mysterious. In fact, there is nothing mysterious, nothing miraculous, nothing super-natural in the whole Universe, in the whole of Nature. Neither man's soul, or his subtlest faculties, of feeling, thought, will, emotion, intuition, desire, etc., nor even God himself, are anything but unnatural, or in any sense supernatural, or outside Nature. To repeat the profound saying of the Adept: "Nothing can exist outside the great whole that is Nature." Everything therefore happens according to and obeys the common laws of Nature.

Spinoza is emphatic on this point, and criticizes those who think differently, a criticism which still holds good for many a Theosophical discourse on these and similar matters. For example: "Most people who have written of the emotions and man's conduct in life, seem not to have treated of natural things following the common laws of Nature, but of things lying outside Nature. They seem indeed to conceive man in Nature as a kingdom within a kingdom. For they believe that man rather disturbs than follows Nature's order, and that he has absolute power over his actions which are not determined by any other thing but himself." Even man's so-called "free" will, therefore, is not exempt from "following the common laws of Nature," and is thus not free at all, but determined by Nature or God.

Spinoza's faith in Nature is boundless, as it well might be in the boundless Whole, which is the infinite and eternal God. There has been no second philosopher in the West like him in this respect. Against those who saw imperfections in Nature, "vices, follies, vanities absurdities, monstrosities," he held high his belief in her. "Nothing happens in Nature which can be ascribed to any defect in her. For Nature is always the same and everywhere

her virtue and power to act is one and the same, that is to say, the laws and rules of Nature, according to which all things happen and are changed from one form to another are everywhere and always the same." This immutability of Nature, so unlike man's changeableness of opinion and liability to mistake, makes it possible for us really to know Nature, and to be certain of such knowledge, if only we hold fast to the common laws of Nature. "Therefore the method of understanding the nature of all things whatsoever, must also be one and the same, namely by understanding the universal laws and rules of Nature".[1]

Nothing supernatural, then, no miracle or mystery, alleged to break the laws of Nature, can be allowed for an explanation of anything that happens in Nature, at least if understanding Nature, and not obscuring her is our aim. The miraculous or the supernatural, is like a veil lowered between our mind and the rest of Nature. So also are commonly our judgments of what is "perfect" or "imperfect" in Nature, or what is "good" or "evil". When the Master says, "Nature is destitute of goodness or malice," it is but an echo of Spinoza's, "Good and evil indicate nothing positive in things, considered in themselves." Such words as perfect and imperfect, good and evil, denote "really only modes of thought", applied to natural objects "rather from prejudice than from true knowledge of them."[2]

Of such prejudices we fall the easier victims as we prefer the term God to Nature. As long as we are bound to the former, we cannot escape, we cannot free ourselves from the theological bias of ages clustering around that word, ascribing to God a personality and personal aims, ends, purposes,

[1] *Eth.*, III, Pref.; *Op.* II, 137-8.
[2] ML 56. *Eth.* IV, Pref.; *Op.* II, 208, 206.

motives, plans, providence, rules, laws, punishments, rewards, all which are but the reflections of human faculties and activities. As such God is nothing else than the colossal enlargement of man's puny self, or as the President-Founder, H. S. Olcott, described it, "the gigantic shadow thrown upon the void of space by the imagination of ignorant man."[1] It is not God who has created man "in our image after our likeness," but on the contrary man who has done so with God. And this Spinoza thought to be "the one foundation of much bigotry, and possibly also of many falsehoods."[2]

[1] Quoted by H. P. B. in *The Secret Doctrine*[1], I, 635, also partly in *The Key to Theosophy*[1], 60, from H. S. O.'s *Buddhist Catechism*, in the editions up to 1887. In the later editions, after the death of H. P. B. (1891)—who shall say under what influence?—the Colonel left this sentence out. In the first adjective we sense a reminiscence from the Master's letter.
[2] *Pri. Phi.*; *Op.* I, 260-1

OBITUARY NOTICES

MRS. C. A. F. RHYS DAVIDS

1857—1942

We deeply regret to record the demise of Mrs. Caroline Augusta Foley Rhys Davids, on the 26th of June 1942. Her great life-work for Buddhism and Buddhistic cannonical literature was the completion of the Pali Text Society Series since the death of T. W. Rhys Davids over two decades ago. With unfailing energy and often under discouraging conditions she managed the Pali Text Society, as its President. Over 134 volumes have now been published in this series. Her services to Buddhism and Buddhistic studies will live as long as the publications of the Pali Text Society are known to scholars.

DR. HAR DUTT SHARMA

We record our deep sense of regret to note that Dr. Har Dutt Sharma, Professor of Sanskrit, Hindu College, Delhi and Editor of the *Poona Orientalist* passed away on 10th September 1942. He was a scholar of great promise and his edition of the *Nāmaliṅgānuśāsana* has been widely appreciated.

मन्त्री—(श्रुत्वा सहर्षम्) अस्मत्कृतप्राणनिरोधेन निर्धूतसकलतपोविघ्नेन विशुद्धाद्वैतज्ञानसाधनेन समाधिना समाराधितयोः धूर्जटिधरराजकन्ययोः प्रसादेन राज्ञा रसो हस्तगतः कृत इत्यनेन वैतालिकवचनेन सूच्यते ।

'मूर्धानं व्याप्तुकामाः शतमथ' इत्याद्युक्तरीत्या बहुधा चाक्रान्तेषु, शत्रुसैन्यकृतं पुरावस्कन्दनमिदं निरीक्ष्य मनाक् व्याकुलीभूतमनसि मन्त्रिणि, सहसा जीवाधिगतेन शिवप्रसादेन तेषाम् आमयरूपाणाम् अनीकानां शात्रवाणां विनाशहेतू रससिद्धिश्च संप्राप्ता इति विषयो वक्ष्यमाणो व्यञ्जितः । एतच्च सूचनम् आनन्तरिकेण मान्त्रिवाक्येनैव सम्यक् प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥

श्रुत्वेति । वैतालिकपठितपद्याभिव्यञ्जितसूच्यार्थस्य स्वाभिमतकार्यानूकूल्यद्योतकत्वात् मन्त्रिणः सहर्षत्वम् । अस्मत्कृतः-विज्ञानशर्मविहितः ; विज्ञानशर्मणः साहाय्यतो निर्वर्तित इति यावत् ; प्राणनिरोधः-प्राणायामो यस्मिस्तेन । रेचकपूरक-कुम्भकलक्षणः प्राणनिग्रहोपाय एव प्राणयामः, यश्च यम-नियमादिषु अष्टसु समाध्यङ्गेषु अन्यतमः प्रधानश्च । प्रबलप्राणायामाख्योपायसाधितेनेत्यर्थः । (समद्युतप्राणनिरोधेन इति, समुद्युक्तप्राणनिरोधेन इति, समनुभूतप्राणनिरोधेन इति शुद्धाशुद्धरूपाः पाठभेदाः सन्ति ।) निर्धूताः-निराकृताः, सकलतपोविघ्नाः यस्मिस्तेन । निर्विकल्पकाख्यस्य समाधेः लय-विक्षेप-कषाय-रसास्वादसंज्ञाः चत्वारो विघ्नाः सम्भवन्ति । (१) अखण्डवस्त्ववलम्बनेन मनोवृत्तेर्निद्रारूपावस्था 'लयः' । (२) अखण्डवस्त्ववलम्बनेन मनोवृत्तेरन्यावलम्बनं 'विक्षेपः' । (३) लय-विक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्ते रागादिवासनायाः स्तब्धीभावात् अखण्डवस्त्वनवलम्बनं 'कषायः' । (४) अखण्डवस्त्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दास्वादनं 'रसास्वादः'; समाध्यारम्भसमये सविकल्पानन्दास्वादनं वा । अनेन विघ्नचतुष्टयेन रहितं चित्तं निर्वातस्थदीपशिखेव निश्चलं ध्येयवस्तुनियतं स्यात् । तदवस्थाकस्य समाधेः निर्विकल्पसमाधिरिति नाम । अद्वैतं एकमेव ब्रह्म, नान्यत् सत्यम् इति यत् ज्ञानं तत् अद्वैतज्ञानम् ; विशुद्धं च तत् अद्वैतज्ञानं च विशुद्धाद्वैतज्ञानम्, तस्य साधनेन-संपादकेन । ब्रह्मैव सत्यं

(पुनर्नेपथ्ये)

दिङ्मण्डलस्य विमलीकरणे प्रवीणान्
निर्विघ्नमुत्सृजति नीरजबन्धुरंशून् ।
पङ्कश्च पान्थपदयोगममृष्यमाणः
संशोषमेत्य शकलीभवति क्षणेन ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं ब्रह्मणि आरोपितम् असत्यम् । ब्रह्मस्वरूपस्य अज्ञानात् विश्वं वस्तुवत् प्रतिभाति; प्रकृतिर्जीवश्चापि पर्यवसाने ब्रह्मैव इत्येवं रूपं यत् ज्ञानं तदेव शुद्धाद्वैतज्ञानम् । समाधिना-संयमेन । समाधिस्वरूपं च वैजयन्त्याम् एवं व्याख्यातम्-" प्रत्याहारस्त्विन्द्रियाणां विषयेभ्यः समाहृतिः । धारणा तु क्वचित् ध्येये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् । ध्यानं तु विषये तस्मिन् एकप्रत्ययसन्ततिः । समाधिर्ना तदेवार्थमात्राभासनरूपकम् । प्रयुक्तं धारणाद्येतत्त्रयमेकत्र संयमः ॥" इति । समाधिना समाराधितयोः-उपासितयोः । (समाधिशब्दः क्वचित् पुस्तके उत्सृष्टः । धूर्जटि-धरराजकन्यकयोः इति स्थाने पार्वतीपरमेश्वरयोः इति पाठश्च क्वचिद्दृश्यते ।) तयोः प्रसादेन-अनुग्रहेण । रसः-यक्ष्मनिर्मूलनसमर्थः पारदः । राज्ञा-जीवराजेन । हस्तगतः कृतः-अधिगत एव । इति-एवंरीतिकोऽर्थः । वैतालिकवचनेन सूच्यते । पूर्वस्मिन् पद्ये वातं प्रावृषिकं निरुध्येत्यनेन प्राणनिरोधाख्यः प्राणायामः, संफुल्लानि विधायेति द्वितीयपादेन शुद्धाद्वैतज्ञानसाधनभूतः समाधिः, वापीजलाधारयोः इत्यनेन धूर्जटिधरराजकन्ये, लब्धवता प्रसादमित्यनेन पार्वतीपरमेश्वरयोः प्रसादः, शारदवासरेणेत्यनेन जीवराजः, धवलो मेघ इत्यनेन हस्तगतो रसश्च क्रमेण सूचिताः । पुनर्नेपथ्य इति वैतालिकस्य वचनान्तरमपि वक्ष्यमाणपद्यरीत्या श्रूयत इति भावः ।

दिङ्मण्डलस्येति । नीरजबन्धुः-सूर्यः । दिङ्मण्डलस्य-दिशां चक्रवालस्य । विमलीकरणे-तमोराशिपरिहारपूर्वकं प्रकाशने । प्रवीणान्-विशिष्य समर्थान् । अंशून् मयूखान् । निर्विघ्नं-वार्षिकवारिदकृताच्छादनरहिततया निरर्गलं यथा तथेत्यर्थः । विसृजति-विमुञ्चति । अनेन देहरक्षणे कृतोद्यमो जीवराजः शिवप्रसादाधिगतान् विविधव्याधिमण्डलनिर्धूननिपुणान रसंयोगान् यथेच्छं प्रयुज्य देहं नीरोगीकर्तुं व्यवसित इत्यर्थोऽपि व्यज्यते । पङ्कः-प्रावृट्कालसमुद्भूतः कर्दमश्च । पान्थानां-पथिकानां, पदयोगं-चरणैराक्रमणम्, अमृष्यमाणः-पथिकजनपादाहतिरूपावमाननां असहन्निवेति संभावना । क्षणेन-अतित्वरयेति यावत् । संशोषं-सुतरां शुष्कीभावम् । एत्य-प्राप्य । शकलीभवति-खण्डशः स्फुटति । परकृतपादताडनरूपां निराकृतिं, निष्ठुराणि चित्तसन्तापकराणि वचांसि चासहमानः कश्चिन्मानी यथा कार्श्यं हृदयविदारणं चाधिगत्य नश्येत् तथा निरर्गलं निस्सरद्भिः सूर्यकिरणैः सन्तप्तः, परितः प्रचलतां पथिकानां पादाघातैः चूर्णीकृतश्च समभवत् पङ्क इति भावः । अनेन चोत्तरार्धेन प्रधानः परिपन्थी जीवराजेन निराकृतो निहतश्चेति ध्वन्यते ॥ १९ ॥

मन्त्री—(श्रुत्वा) एतेनापि वचसा देहस्य नीरोगीकरणसमर्थान् रसान् प्रयोक्तुं राज्ञस्तस्य च यक्ष्महतकस्य विनशितुं प्राप्तः कालोऽयमिति च सूच्यते । (सबहुमानम्) साधु रे वैतालिक साधु । यदधुना

एतेनेति । एतेनापि वचसा-दिङ्मण्डलस्येति पद्यपठनेनापि । नीरोगीकरणसमर्थान्-व्याधिविनाशनयोग्यान् । रसान्-रस-गन्धकादिभिः कृतान् औषधविशेषान् । प्रयोक्तुं-देहे नियोजयितुम् । राज्ञः-स्वकीयस्य प्रभोः जीवराजस्य । यक्ष्महतकस्य-दुरात्मनो राजयक्ष्मणः । विनशितुं च । अयं कालः प्राप्तः । दिङ्मण्डलस्येति श्लोके नीरजबन्धुशब्दो देहबन्धुं जीवम्, दिङ्मण्डलशब्दः देहम्, विमलीकरणे प्रवीणान् अंशून् इति शब्दाः नीरोगीकरणसमर्थान् रसांश्च एकत्र सूचयन्ति । पदयोगममृष्यमाणः इति वाक्यं रसौषधप्रयोगस्य दुस्सहत्वम्, पङ्क इति शब्दः यक्ष्मरोगम्, संशोषमेत्य क्षणेन शकलीभवतीति वाक्यं तस्य यक्ष्मणः शीघ्रमेव विनाशं च शत्रुपक्षे सूचयन्तीति मन्त्री विवृणोति । अत एव

गूढाभिप्रायेण भवता बोधितव्यं बोधितम् । तदेव वृत्तं सप्रकारमवगन्तुं राजानं प्रत्युद्गमनेन बहुमन्तुं च तत्रैव गच्छामि । (इत्युत्थाय आकाशे) अरे यक्ष्महतक, भवदीयमतःपरं पश्यामि शौण्डीर्यम् । (पुरो विलोक्य) कथमागत एव देवः । यतो देवी पुरोमार्गदर्शिनी पुरो दृश्यते । येषा—

> धम्मिल्ले घनसन्निभे सिततडिद्वल्ल्येव मल्लीस्रजा
> वक्त्रेन्दौ रुचिरैणनाभितिलकव्याजात् कलङ्केन च ।
> हारेण स्तनकोकयोरपि बिसस्वच्छेन चायामिना
> पादाम्भोरुहयोश्च हंसकयुगेनाराविणा राजते ॥ २० ॥

गूढमभिप्रायं मनस्याकलयन् यः पद्यद्वयं स्वयमपठत् वैतालिकः, तम् आमोदयति भवता बोधितव्यं बोधितमिति । (यदधुना इत्येतत् पदद्वयम् आन्ध्रपुस्तके नास्ति ।) सप्रकारं-सविशेषम्; विस्तरेणेति यावत् । (अवगन्तुम् इति स्थाने अवगमयितुम् इत्यस्ति पाठान्तरम् ।) शौण्डीर्यं-गर्वम् । (यतो देवी इत्यनन्तरं 'इत इतो भवान्' इत्यधिकः पाठ आन्ध्रकोशे दृश्यते ।)

धम्मिल्ले इति । घनसन्निभे-नीलाम्बुदसदृशे । धम्मिल्ले-संयते केशपाशे । सिततडिद्वल्ल्येव-प्रभाविशेषस्फुरद्विद्युल्लतयेव विद्यमानया । मल्लीस्रजा-मल्लीकुसुममाल्येन । तथा वक्त्रेन्दौ-चन्द्रसदृशे वदनमण्डले । एणनाभिः-मृगमदः; कस्तूरीत्यर्थः; तेन कृतं तिलकम् एणनाभितिलकम्; रुचिरं च तत् एणनाभितिलकं च रुचिरैणनाभितिलकम्; तस्य व्याजात् । कलङ्केन-लाञ्छनेन च । कलङ्कशोभाम् आवहति तिलकमित्यर्थः । तथा स्तनकोकयोः-चक्रवाकपतगवत् घनवर्तुलयोः वक्षोजयोरपि । बिसस्वच्छेन-मृणालवद्धवलेन । आयामिना-दीर्घेण च । हारेण । चक्रवाकानां बिसमध्ये निवासस्य नियतत्वात्, स्वच्छस्य दीर्घहारस्य मध्ये विद्यमानस्य वक्षोजद्वयस्य कृत एवमुल्लेखः । पादाम्भोरुहयोः-पङ्कजसदृशयोः पदयोः । आराविणा-शब्दायमानेन; हंसपक्षे-पङ्कजमध्यस्थितकेसरेभ्यो निष्यन्दमानस्य

अयमपि महाराजस्तस्या अनुपदमागच्छति। संप्रति हि एतस्य—

विचारविगमादिदं विलसति प्रसन्नं मुखं
गृहीतसुषमं हिमव्यपगमादिवाम्भोरुहम् ।

मधुनो यावदिच्छं पानेन समुपजनितसंमोदभरत्वात् कृतकलकलशब्देन । हंसकयुगेन-नूपुरद्वयेन च। अन्यत्र हंसमिथुनेन च। यैषेति पूर्वोक्तौ शब्दौ अत्रान्वेतव्यौ। या देवस्य पुरोमार्गदर्शिनीति पूर्वमुक्ता देवी, एषा एवंनिर्दिष्ट-रीतिभिः राजते-अतीव दर्शनीया भवति। एवमेव हंसकशब्दस्य पादकटक-मरालयोः श्लेषरूपेण माघकाव्ये वर्ण्यते—

"मदनरसमहौघपूर्णनाभीह्रदपरिवाहितरोमराजयस्ताः ।
सरित इव सविभ्रमप्रयाताः प्रणदितहंसकभूषणा विरेजुः ॥" इति ।

(वक्त्रेन्दौ इत्यत्र वक्त्रेन्दोः इति, रुचिरैणनाभितिलकव्याजात् इत्यत्र रुचिरेण नाभितिलकव्याजात् इति, च आयामिना इत्यत्र या चामुना इति च पाठभेदा दृश्यन्ते।) स्फुरत्प्रभायाः विद्युल्लतायाः समानायाः मल्लीस्रजो धारणात् धम्मिल्लः सलिलभरितनीलनीरदस्य च, मध्येचन्द्रबिम्बं परिदृश्यमानस्य नीललाञ्छनसदृश-रूपस्य कस्तूरिकाविशेषकस्य संयोगात मुखं चन्द्रस्य च, धवलस्य आयतमृणा-लकाण्डस्य सदृशाकारस्य हारस्य वक्षसि वहनात् स्तनयुगं मृणालमध्यविद्योत-मानस्य चक्रवाकमिथुनस्य च, वर्णशब्दादिभिः मरालमिथुनसमानस्य नूपुरद्वयस्य वहनात चरणयुगमपि हंसमिथुनसनाथस्य सरसिजद्वयस्य च आनुरूप्यं सर्वथा आवहन्तीति निरूप्य मन्त्री देव्यास्तत्कालसुषमाम् एवं श्लाघते ॥ २० ॥

अयमपीति । तस्याः-महिष्याः । अनुपदम् आगच्छति-तस्याः पश्चात् आयाति ।

विचारविगमादिति । संप्रति हीत्यादिकं पूर्ववाक्यम् अत्रान्वेति । संप्रति हि । एतस्य-जीवराजस्य । इदं-पुरो दृश्यमानम । मुखम । हिमस्य-हेमन्ततोः,

विषाणिन इव प्रतिद्विरददर्शनामर्षिणो
गतिश्च किल मेदिनीं नमयतीव धीरोद्धता ॥ २१ ॥

व्यपगमात्-अतिक्रमात् हेतोः । गृहीतसुषमं-अधिगतरामणीयकम् । अम्भोरुह-मिव शरदि नीरदापगमानन्तरं नैर्मल्यमधिगतास्वप्सु निर्निरोधमुन्मिषत् कमनीयं कमलमिवस्थितमिति यावत् । विचारविगमात्-मनोव्याकुलस्य निरासात्-हेतोः । राजयक्ष्मणि बलवदभिवृद्धे बलवर्णादीनां हानिः, व्यथा, मनोदैन्यम् इत्येतादृशानि च लक्षणानि विशिष्य विलोक्यन्ते । यथा—"क्रमाद्वीर्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते । ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदाग्निवधावपि ।" इति यक्ष्मणोऽभिवृद्धस्य लक्षणम् । तादृशमनोदैन्यादिविचारविरहितत्वं राजयक्ष्मविनाशसूचकेषु प्रधा[illegible] लक्षणेषु अन्यतममिति लक्षयितुमिदमुक्तम् । अत एव प्रसन्नं-ओजसस्तेजसश्चाभि-वृद्धया सुतरां स्वच्छं यथा तथा । विलसति । किञ्च । प्रतिद्विरदस्य-विरोधिवार-णस्य, दर्शनेन अमर्षिणः-रोषाविष्टस्य, विषाणिनः-दन्तिन इव । एतस्य राज्ञः । धीरोद्धता-धीरत्वौद्धत्यसहिता; सावष्टम्भेति यावत् । "मायापरः प्रचण्डश्चप-लोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः । आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धः कथितः" इति धीरोद्धतस्य विवरणम् । तादृशी गतिः-गमनम् । मेदिनी-भूतलम् । नमयतीव । किलेति प्रश्ने । विनष्टविपक्षभयत्वात् ओजसा तेजसा च विलसन्मुखकान्तिः स्वप्रयुक्तै-रुपायैः वित्रस्तं शात्रवबलमखिलमपि तृणाय मन्वानो धैर्येणौद्धत्येनोत्साहेन च धरातलमधस्तात् स्वबलपराक्रमाभ्याम् अवनमयन्निव सफलमनोरथ इव सावष्टम्भं समायाति महीपतिरिति भावः ।

"दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्"

इति कुशमवलोक्य रामेणाभिहिताम् उत्तररामचरितस्य वचनरीतिम् अनुस्मार-यति वर्णनमिदम् ॥ २१ ॥

(ततः प्रविशति जीवो बुद्धिश्च ।)

जीवः—अहो श्रुति-स्मृतिविहितानां कर्मणां प्रभावः । यानि मया समयेषु समनुष्ठितानि मदीयमन्तःकरणमशोधयन् । शोधिते च तस्मिन् भगव-द्भक्तिर्नाम कापि कल्पलता प्रथममङ्कुरिता । पश्चादुपचितपरिचया च सा मम हृदयानुरञ्जनी क्रमेण भगवन्तौ परमेश्वरौ साक्षात् दर्शितवती । अनितरसाधारणया च तया प्रसन्नौ भगवन्तौ संप्रत्यभिलषितान् रसगन्ध-कादीन् प्रसादीकृत्यार्पितवन्तौ । अग्रेऽपि तस्या एव महिम्ना सकल-मप्यभिलषितं पुमर्थं लप्स्यामहे ।

ततः प्रविशतीति । जीवः-राजा । बुद्धिः-तस्य देवी च । श्रुतिस्मृतीति । श्रौतैः स्मार्तैश्च कर्मभिः यथावदनुष्ठितैः सात्त्विको गुणः समभिवर्धते; तेन च यत्सत्यमन्तःकरणं नैर्मल्यमधिगच्छति । न केवलं मनश्शुद्धिरेव तस्य फलम्; परं तु राजयक्ष्मादिरोगाणाम् अपोहेन शरीरशुद्धिरपि प्रकल्पते । यथा हि चरके राजयक्ष्मचिकित्सिते—"हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरूणां समुपासनैः । ब्रह्म-चर्येण दानेन तपसा देवतार्चनैः । सत्येनाचारयोगेन मङ्गलैरविहिंसया । यया प्रयुक्तया चेष्टया राजयक्ष्मा पुरा जितः । तां वेदविहितामिष्टिम् आरोग्यार्थी प्रयो-जयेत् ॥" इति रोगराजविजयपूर्वकं देहशुद्धिस्थापनरूपस्यारोग्यस्याभिवृद्धये वेदविहितं यज्ञादिकमपि साधु अनुष्ठेयमित्यभिधीयते । शोधिते इति । तस्मिन्-अन्तःकरणे च । शोधिते-रजस्तमोभ्यां विरहिते सतीति भावः । प्रथमं-शोधना-नन्तरमेव । अशेषाणामप्यभीष्टार्थानाम् अर्पणशीलत्वात् भगवद्भक्तौ कल्प-लतात्वाध्यवसायः क्रियते । पश्चादिति । सा-भगवद्भक्तिः । उपचितपरिचया-मनसा समधिगतसमधिकसंस्तवबला; हेतुरियम् । हृदयानुरञ्जनी । परमेश्वरी च

बुद्धिः—अज्जउत्त, किं एदे रसगन्धआ अण्णणिरवेक्खा सअं जेव्व विपक्खक्खपणं णिव्वहन्दि। [आर्यपुत्र, किमेते रसगन्धका अन्यनिरपेक्षाः स्वयमेव विपक्षक्षपणं निर्वहन्ति।]

राजा—देवि, दिव्यौषधीभिः शोधिताः सन्तो विविधरसायनद्वारा उक्तसामर्थ्या ह्येते।

देवी—ता एव्वं संविहाणसमत्थेण केण वि होदव्वम्। [तदेवं संविधानसमर्थेन केनापि भवितव्यम्।]

परमेश्वरश्च परमेश्वरौ-पार्वतीपरमेश्वरौ। **अनितरेति**। अनितरसाधारणया-परां काष्ठामारूढया। रस-गन्धकादीन्-राजयक्ष्मनिषूदनोपयोगिनः पारद-गन्धकादि धातुविशेषान्। प्रसादीकृत्य-स्वात्मनोः प्रसादस्य फलत्वेन विधाय। **अग्रेऽपीति**। इतः परमपि। पुमर्थं-सकलमपि त्रैवर्गिकं फलम् अन्ततश्चापवर्गमिति भावः। **अज्जउत्तेति**। अन्यनिरपेक्षाः-अनपेक्षितपदार्थान्तरसंयोगाः। विपक्षक्षपणं-राजयक्ष्म-तदनुबन्धिरोगसमूहरूपवैरिवरूथिनीविनाशात्मकं कर्म। **देवीति**। दिव्यौषधीभिः "सर्पाक्षी क्षीरिणी वन्ध्या मत्स्याक्षी शङ्खपुष्पिका" इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः रसरत्नसमुच्चये समभिहिताभिः प्रशस्ताभिः अन्याभिश्च तादृशीभिः मूलिकाभिः। शोधिताः-अष्टादशसंस्कारादिभिः सम्यक् पाचिताः सन्तः। विविधरसायनद्वारा-राजमृगाङ्क-कनकसुन्दर मृगाङ्कपोटलीप्रभृतीनां नानाविधानां रासायनिकौषधयोगानां रूपेणेत्यर्थः। उक्तसामर्थ्याः-यथाभिहितरोगपरिहरणरूपकर्मनिर्वहणक्षमाः॥

ता एव्वमिति। एवं-पूर्वोक्तरीत्या। संविधानसमर्थेन-रसायनाद्यौषधनिर्माणविषये तत्प्रयोगादिविषये च निपुणेन। केनापि-साहाय्यदानविचक्षणेन केनचन पुरुषेण।

sages always see (while remaining as the Ātman alone), that is the transcendent seat of Viṣṇu, (the peerless Brahman alone), (which, pervading the rhythmic ethereal regions, remains as the radiant glory of the Brahman alone). Hence, (with a view to the successful achievement of the supreme state of Viṣṇu), one should constantly practise this eighteen-syllabled Mantra, should ever practise this—thus. (26-28)

UPANIṢAD V

Creation of the World out of the Five Words Occurring in the Mantra

In the matter (of the Mantra of eighteen syllables), some sages say that, for being on the track leading to Kaivalya (aloneness), one should ever mutter, one should ever mutter this Mantra of five words of the character of the Vyāhṛti-s (preceded by the Praṇava, Oṃ), relating to the glory of Viṣṇu, and unfolding the real character of Kṛṣṇa, out of the first word of which was created the earth-element, out of the second, water, out of the third, fire, out of the fourth, air, and out of the fifth, ether. Here occur the following Gāthā-s. From the first word of which has been evolved earth, from the second there has been the evolution of water, from the third has been evolved fire, from the fourth, air (the wafter of smells), and from the fifth of which there has been the evolution of ether, that one Mantra alone should the seeker after liberation practise. By doing

so, (S'iva) of the crescent-ensign attained the imperishable transcendent state of Viṣṇu. From that (Mantra of five words) is attained the pure, flawless and sorrowless (state of the Brahman), which is thoroughly detached from all desires and the like. That Mantra of five words is the seat (of the Brahman) alone. He (of the state of the Brahman) is verily Vāsu-deva, (the Paramātman), apart from whom there is nought else. (29-32)

In Praise of Go-vinda of the Craracter of the Mantra of Five Words

I shall presently glorify with exquisite praise that one lord, Go-vinda, the embodiment of supreme existence, sentience and bliss, the quest of the Mantra of five words, having as his place of resort the foot of the Kalpaka-tree in the forest of Bṛndā-vana, (I shall ever sing his praises) along with the troops of the Marut-s, Oṃ! salutation unto thee of the form of the Vis'vātman, that art the cause of the sustenance and dissolution of the Universe, the overlord of the Universe, nay, the Vis'va, (the Universe), itself. Salutation, salutation, unto Go-vinda. Salutation unto thee of the form of perfect knowledge, and of the form of transcendent bliss. Unto Kṛṣṇa, the favourite Lord of the Go-pī-s, salutation. Salutation unto Go-vinda, salutation unto the lotus-eyed. Salutation unto the lotus-garlanded. Salutation unto thee with the lotus sprung out of thy navel. Salutation unto thee, the Lord of Kamalā, (the goddess of wealth). Unto thee that art graceful to look at, with the feathers of

the peacock as a chaplet for thy head. Unto thee of the charming countenance and of unrestrained intellect, unto thee, that art the swan frolicking in the Mānasa-lake of Lakṣmī's heart. Salutation unto thee. Salutation unto Go-vinda, unto the destroyer of the clan of Kaṃsa, unto thee, the killer of the demon, Kes'in, and the wrestler, Cāṇūra, unto thee, that art adored by S'iva, the Lord of the bull-ensign, unto thee, the charioteer of Pārtha, (Arjuna), salutation unto thee, that divertest thyself with the melody of thy flute. Unto Gō-pala, the vanquisher of the demon Ahi, unto thee, that wearest the dangling ear-pendants, unto thee, wearing a chaplet of lotus flowers of the form of the charming faces of cow-herdesses around thee, (while engaged in Rāsa-krīḍā), unto thee, the expert dancer. Salutation unto thee, that art the protector of fugitives prostrating before thee. Salutation unto the illustrious Kṛṣṇa, Salutation! Unto thee, that art the destroyer of sins, and the lifter of Go-vardhana-giri, unto thee, the terminator of the life of Pūtanā, unto the taker of the life of Tṛṇāvarta, unto thee the indivisible, that art immune from all delusion and pure, unto thee that art the foe of the impure, unto thee, that art matchless. Salutation unto the great S'rī Kṛṣṇa, Salutation! Deign (unto me) O Lord of the form of transcendent bliss! Deign unto me O Supreme overlord! Reclaim me, O Lord! me that am bitten by the serpents of mental anguish and bodily ailments (of all sorts), O S'rī Kes'ava! O beloved of Rukmiṇī! O Ravisher of the minds of the bevy of Go-pī-s!

O Lord-preceptor of the Universe ! Reclaim me, that am deeply immersed (beyond the hope of recovery) in the ocean of this wretched worldly existence. O Kes'ava ! O Remover of all pain and anguish ! O Nārāyaṇa ! O Janārdana ! O Go-vinda ! O Bliss transcendent ! O Mā-dhava ! Pray lift me up." (33-45)

UPANIṢAD VI

RULE RELATING TO THE MEDITATION, PRAYER AND WORSHIP OF GO-PĀLA-KṚṢṆA

Then, Brahman (born of the Hiraṇya-garbha, Viṣṇu) said (unto the sages) thus : " In the foregoing manner, do I worship (Go-vinda) with hymns of praise. So also would you, by muttering (the Mantra) of five words, by meditating on S'rī Kṛṣṇa, cross the ocean of worldly existence." He, who repeats this Mantra of five words, would reach without any effort that exalted state of aloneness, (known to be that of Vāsu-deva). That immobile state of aloneness, imperturbably existent everywhere (like ether), is fleeter than the mind. The Deva-s did not attain this state, because it was already there in advance of them, (when they went in quest of it), (a state of fleetness, which was of a higher measure than the fleetness of the mind, which again is fleeter than the organs of perception and action), (and therefore hankered after it, *viz.*, the state of Vāsu-deva, which transcends the functioning or the quiescence of the mind and the organs of perception and action)—Thus.

Hence Kṛṣṇa alone is the supreme self-manifest radiance. Him should the seeker after liberation meditate upon. Him should he praise with the muttering of the prayer in praise of him. Him should he worship. Him should he be devoted unto. Oṃ ! That (is) the supreme noumenal, infinite existence.—Thus the Upaniṣad. (46-49)

THE GO-PĀLOTTARA-TĀPINĪ

THE WORTHINESS OF DUR-VĀSAS TO RECEIVE THE HOSPITALITY OF THE COW-HERDESSES

On one occasion, the cow-herdesses, (the Go-pī-s of Mathurā), who were brimming with a passionate longing (for the lord), having spent the entire night (in that manner), spoke unto Kṛṣṇa, the Go-pāla, (cow-boy), the lord of all the Jīva-s. Kṛṣṇa replied unto them thus : " (You want me to tell you), unto which Brāhmaṇa, alms are to be bestowed (by you, that you might attain final beatitude through such act productive of religious merit) ? (My answer is) : " Surely unto Dur-vāsas, (the sage that keeps his fast, by subsisting on the Dūrvā-grass) ". (1)

THE (GO-PĪ-S) FORDING THE JUMNA, ON THE MUTTERING (OF THE NAME OF) KṚṢṆA, THE IDEAL CELIBATE

" How shall we wade across the (deep) waters of the Jumna (to bestow our hospitality on Dur-vāsas),

wherewith to attain final beatitude?" (asked the Go-pī-s). "Do you proceed uttering the words, "S'rī Kṛṣṇa (is) the celibate (that has rigidly kept his vow of celibacy)." The Jumna will surely yield to you the way across," replied Kṛṣṇa unto them, "(for the reason that) the unfordable becomes fordable, the moment one remembers me, who am that Kṛṣṇa, (for the reason that) the polluted becomes purified, the moment he calls to mind, me, who am that Kṛṣṇa, (for the reason that) he who has not kept his vow becomes a rigid keeper of the vow, the moment he brings back to memory me, who am that Kṛṣṇa, (for the reason that) one, who is full of passionate desires, becomes thoroughly detached, on his remembering me, who am that Kṛṣṇa, (for the reason that) one who is not conversant with the sacred revelations of the Veda, becomes thoroughly grounded in the Veda, on remembering me, who am that Kṛṣṇa, (for the reason that) all unfordable and unfathomable rivers also become easily fordable, if only (the person wishing to get across) remembers me, who am that Kṛṣṇa." (The unsophisticated Go-pī-s), on listening to these words (of sophistry from Kṛṣṇa's mouth) remembered (with a good deal of trepidation) the irascible sage Dur-vāsas, (a portion of Rudra incarnate), they crossed the Jumna, (the daughter of the Sun), with the muttering of Kṛṣṇa's formula, reached the most hallowed hermitage, prostrated themselves before that most exalted sage, Dur-vāsas and propitiated him, by giving this great knower of the Brahman food of the most excellent quality, exceedingly

savoury, mixed with plenty of milk and ghee. Delighted with the gift, the sage partook of it after taking his bath, and after leaving off (offal as prescribed), he pronounced his benediction (on his hosts) and gave them leave to depart. (2, 3)

Their Re-crossing the Jumna on Remembering the Name of Dur-vāsas as the Fasting Sage

The Go-pī-s then said unto him: "How shall we recross the Jumna, (the daughter of the Sun), on our way back home?" The sage replied unto them thus: "On your remembering me as the Dūrvā's'in (one who subsists on the Dūrvā-grass, as the fasting sage), (the Jumna) will yield to you the way (across)." (4)

Gāndharvī's Doubt in Relation to S'rī Kṛṣṇa and Dur-vāsas

Thereupon, Gāndharvī, the best among the Go-pī-s, asked the sage to explain unto them, as to how Kṛṣṇa, (the Paramātman), (that is the Antar-yāmin, that penetrates into the inmost core of all beings), could be (understood by them) as a rigid keeper of the vow of celibacy, also, as to how the sage Dur-vāsas could be understood as subsisting on the Dūrvā-grass (or nothing at all). Placing her as their foremost leader, (the other Go-pī-s) remained silent (as before). (5)

The Non-enjoyment of the Knower of the Brahman

(By way of dispelling their doubts, the sage gave them the following exposition on the subject of Gāndharvī's two queries) : " Ether has (the property of conveying) sound. (The innermost Ātman) is different from ether and sound, (he being neither of them). In that (Ātman) is established ether. That (Ātman) stands in ether. The ether, (which has the property of sound), knoweth not the Ātman (that is verily its substratum). That reputed, innermost Ātman, non-differentiated from the Paramātman am I, (the knower of the Brahman). How then can I become the enjoyer (of sound) ? Air has (the property of) touch. (The innermost Ātman) is different from air and touch, (he being neither of them). In that (Ātman) is established air. That (Ātman) stands in air. Air, (which has the property of touch), knoweth not the Ātman, (that is verily its substratum). That reputed, innermost Ātman, non-differentiated from the Paramātman am I. How then can I become the enjoyer (of touch) ? Fire has (the property of) form. (The innermost Ātman) is different from fire and form, (he being neither of them). In that (Ātman) is established fire. That (Ātman) stands in fire. The fire, (which has the property of form), knoweth not the Ātman, (that is verily its substratum). That reputed, innermost Ātman, non-differentiated from the Paramātman am I. How then can I become the enjoyer (of form) ? Water has (the property of) taste.

(The innermost Ātman) is different from water and taste, (he being neither of them). In that (Ātman) is established water. That (Ātman) stands in water. Water, (which has the property of taste), knoweth not the Ātman, (that is verily its substratum). That reputed, innermost Ātman, non-differentiated from the Paramātman am I. How then can I become the enjoyer (of taste) ? Earth has (the property of) smell. (The innermost Ātman) is different from earth and smell, (he being neither of them). In that (Ātman) is established earth. That (Ātman) stands in earth. Earth, (which has the property of smell), knoweth not the Ātman, (that is verily its substratum). That reputed, innermost Ātman, non-differentiated from the Paramātman am I. How then can I become the enjoyer (of smell) ? This mind, (which exists in the five subtile elements and their variants), is verily the cause of the ideation of the form, " I am the enjoyer." The mind, (though non-sentient by nature, yet because of its proximity to the sentience of the Ātman), verily grasps them (entering the respective organs of perception and action and acquires its powers of perception of sounds and other percepts, cognition, and the like). Wherein (in the Brahman) all has turned out to be the Brahman alone, (the mind) functions there (as the peerless Brahman alone) or elsewhere, (in the stages antecedent to the realization of the Brahman, with the aid of the internal and external organs through which it functions) and traverses anywhere in its range. That reputed (innermost) Ātman (non-differentiated from the

Paramātman) am I. How then can I verily become the enjoyer (of the ideations of the mind)? (Hence, how can enjoyment be super-imposed on the knower of the Brahman, who is the Brahman alone, and whose first requisite is the negation of all misconceptions super-imposed on the Brahman ?) (6, 11)

The Non-enjoyment of Kṛṣṇa

This Kṛṣṇa, who is verily the most beloved (of all), is verily the prime-cause of the two bodies, (of the aspect of the individual microcosm and the collective macrocosm), (as the Īśvara, that is the substratum of them all). Out of the Brahman sprout forth the two Su-parṇa-s, (the two beautiful leaves that go together, attached to the single tender sprout), (*viz.*, the Jīva and the Īśvara). (Of these two), the one that develops individuality, (the Jīva), is the enjoyer. The other, that is verily the witness, (the Īśvara, the Sākṣy-ātman), (is the non-enjoyer). The two stand in the relationship of (the diverging parts of) the tree in worldly existence, (the one, the shoots and branches, deriving all the nourishment and the other, the vital principle remaining locked up in the tree). Hence they stand as the enjoyer and the non-enjoyer (respectively). The former, (the Jīva), is the actual enjoyer. So also, the latter (the Īśvara, the Sākṣi-tattva), that is the non-enjoyer, is Kṛṣṇa, (the Paramātman). Wherein, (in the Īśvara, that is quite different from what constitutes Vidyā

and A-vidyā), we do not discover either knowledge or ignorance, how can that (Kṛṣṇa), that stands exclusively differentiated from knowledge and ignorance and their concomitants and is of the exclusive character of the real existence, (the Brahman alone), how can he become the enjoyer (encompassed by worldly concerns)? (Even as the radiant sun, that reveals the existence of objects such as a pot and the like, does not verily become the pot or any other object revealed by it, even so, the self-manifest Paramātman can never be reduced to the level of things of the phenomenal world that stand apart from him). (The Jīva) that hankers after sensual pleasures, purely with a view to enjoy them, becomes addicted to desire. On the other hand, (the Īśvara) that confronts sensual pleasures, as they occur in the usual course, altogether with a detached frame of mind, becomes by no means addicted to desire. This (Īśvara) stands apart from (and is immune from) birth and dotage, (unlike the Jīva) and is hence stable and incapable of differentiation. This (Kṛṣṇa, the Paramātman), that stands in the solar disc (as the Virāṭ-puruṣa), that stands firmly established amidst the cows, (the sacred texts of the Veda-s), that protects the cow-herds, (the Jīva-s), that stands firmly established in all beings, celestial (and terrestrial), (as the Antar-yāmin), whose praises are sung by the celestials (as well as the Veda-s), that sustains all beings through his immanence in them all, (that Kṛṣṇa) is the Paramātman and the favourite lord of you all." (12-15)

GĀNDHARVĪ'S QUESTIONS RELATING TO THE INCARNATION OF GO-PĀLA-KṚṢṆA

Then Gāndharvī asked the sage (Dur-vāsas) thus: "How then was Go-pāla born amongst us? How was this Kṛṣṇa known unto thee? O Sage, what is his mystic formula? What is his place of residence? How did he come to be begotten of Devakī? Who are his wives and kinsmen? What is the kind of worship acceptable to Go-pāla? How did this Go-pāla, the Paramātman, transcending the Prakṛti, (out of which the phenomenal world came into being), come to incarnate in this world?" Thus spake Gāndharvī unto the sage. (16)

BRAHMAN'S QUERIES TO NĀRĀYAṆA RELATING TO THE AVATĀRA-S

The sage replied unto her thus: "The Lotus-born (Brahman), sprung out of the heart-lotus of Nārāyaṇa, with whom all the worlds are interwoven in the relation of the warp and the woof, once upon a time went through a severe penance, (deeply absorbed in meditating on Nārāyaṇa). When asked by Nārāyaṇa, who was very much pleased with his devotion unto him, to choose the boon to be granted unto him, Brahman, (the creator), put him a free question, by way of choosing the boon he sought at the hands of Nārāyaṇa. The Lord (Nārāyaṇa) accordingly granted unto him (the desired boon). The Lotus-born (Brahman) spoke thus: "Whichever of all thy incarnations

is the best, at the taking of which all the worlds become gratified, at the mere remembrance of which they become liberated from the bonds of worldly existence and how can that incarnation be (looked upon) as the state of Brahman-hood? (17, 18)

THE CITY OF GO-PĀLA, KNOWN AS MATHURĀ, ONE OF THE SEVEN SACRED CITIES ON THE FACE OF THE EARTH

The Lord Nārāyaṇa replied unto him thus: "Even as there are seven sacred cities, (Svarga- and other Loka-s, that are the places of residence of the guardians of the points of the compass, Indra and others, the Loka-s of Yama and Nirṛti being considered as one), all of them capable of bestowing as fruits the gratification of one's desires, even so, on this terrestrial sphere there are the seven sacred cities, A-yodhyā, Mathurā, Māyā, Kāncī, Kāśī, Avantikā and Dvārakā, which are capable of bestowing liberation or otherwise, (according to the stage of development of the seeker). Among these, Mathurā, the city of Go-pāla is the actual Brahman. This city is the bestower of the heart's desires or otherwise of all the celestials and all other beings, (according to the degree of their spiritual development). Residence therein is (tantamount to) the worship of the Brahman. Even as a lotus stands (glorious to behold) in a lotus-pond, even so stands Mathurā on the surface of the earth, well protected by Viṣṇu's discus and is as such, known as the city of Go-pāla. (19, 20)

Residence by the Celestials and others in the suburban Forests of Mathurā

The big Bṛhad-vana, the Madhu-vana, (the favourite haunt) of (the demon) Madhu, the Tāla-vana, (forest) of palms, the Kāmya-vana, (the retreat of Kāma-deva) which is ravishingly beautiful, the Bahula forest, where cardamoms abound, the Kumuda-vana of lotuses, the Khadira-vana of Khadira (catechu) trees, the Bhadra-vana of the trees of that name, the Bhāṇḍīra-vana of banyan trees, the S'rī-vana, where Lakṣmī appears before the sages making penance there, the Loha-vana, where Lohāsura attained final beatitude, and the Bṛndā-vana, the forest of Tulasī (sacred basyl) plants, by these twelve forests is the city of Go-pāla surrounded. In those forests which are veritable celestial regions alone, the celestials, men, Gandharva-s, Nāga-s and Kiṃnara-s, are ever engaged in singing (the praises of Go-pāla) and dancing (in ecstasy). In these abide the twelve Āditya-s, (Varuṇa, Sūrya, Yama, Vedāṅga, Bhānu, Indra, Ravi, Gabhasti, Hiraṇya-retas, Divā-kara, Mitra and Viṣṇu); the eleven Rudrā-s, (Vīra-bhadra, S'aṃbhu, Girīs'a, Aja, Eka-pāda, Ahir-budhnya, Pinākin, Bhuvanes'vara, Kapālin, Sthāṇu and Bhava); the eight Vasu-s, (Dhruva, Dhara, Soma, Āpas, Anala, Anila, Pratyūṣa, and Prabhāsa); the seven sages, (Kas'yapa, Atri, Bharadvāja, Vis'vā-mitra, Gautama, Jamad-agni and Vasiṣṭha); Brahman, Nārada, the five Vināyaka-s, (Moda, Pramoda, Āmoda, Su-mukha and Dur-mukha); the eight Liṅga-s, Vis'ves'vara, Rudres'vara, Ambikes'vara, Gaṇes'vara, Nīla-kaṇṭhes'vara, Vīres'vara, Go-pāles'vara and Bhadres'-vara) and twenty-four other Liṅga-s. There are the two forests, the Kṛṣṇa-vana and the Bhadra-vaṇa and in between these two are twelve other forests, which are hallowed and most sacred. In them alone are established the gods. (There alone) have Siddha-s, (adepts), attained their final beatitude. (21-24)

Images of Kṛṣṇa, Worthy of being Worshipped by Rudra and others, Installed in Mathurā

There, (in the city), are installed Rāma-mūrti, the image of Bala-rāma, Pradyumna-mūrti, the image of Pradyumna, A-niruddha-mūrti, the image of A-niruddha, and Kṛṣṇa-mūrti, the image of Kṛṣṇa. So also, in the forests of Mathurā, there are twelve other images. The Rudra-s worship one of them. Brahman worships the second. Those born of Brahman, (Sanaka and others), worship the third. The Marut-s worship the fourth. The Vināyaka-s worship the fifth. The Vasu-s worship the sixth. The sages worship the seventh. The Gandharva-s worship the eighth. The Apsaras-s worship the ninth. The tenth stands unseen (having vanished from view). The eleventh has attained its own seat, (the seat of Viṣṇu), not being capable of differentiation. The twelfth, the reputed Dvādas'a-dhāman, is installed on bare ground. Those that worship those images overcome death, attain liberation and get across the miseries of the character of foetal existence, birth, dotage, death,

and the three kinds of torments relating to the Ātman, the presiding deities, and the elementals. Here occur the following verses: On reaching the beautiful city of Mathurā, worshipped by Brahman, Rudra and other gods, and well protected by the conch, the discus, the mace and the bow, (known as) Sārṅga (of Viṣṇu), as well as the pestle, and other weapons (of Bala-rāma), wherein this Kṛṣṇa, along with the cow-herdesses and the S'akti, has taken his abode, wherein the Lord is attended on by Bala-rāma, A-niruddha, Pradyumna, (his nearest kin), and Rukmiṇī, (his devoted spouse), all of whom are his Aṃs'a-s, (parts), (the celestials and human beings become hallowed). Indicated by a group made up of the four names, (Bala-) Rāma and others, the Lord is one alone. He is indicated by the Oṃ-kāra, (made up of the four parts, A,U,M and the Ardha-mātrā, corresponding to (Bala-) Rāma and other names indicative of the Lord) and is the Brahman alone. (25-29)

The Ātman-hood of Go-pāla, to be ever Remembered by all Seekers after Liberation

For the reason (that the Lord is indicated by the Oṃ-kāra, whose import is the Brahman), with the firm conviction of the form, "I am the Brahman, that transcends Rajas, (mobility indicative of the three Guṇa-s)", one should conceive of himself in the attitude, "I am Go-pāla, the Paramātman." By doing so, he attains liberation. He attains the state of the Brahman. He becomes the knower of the Brahman. He

*सुरभिमत्या ऋचा पश्चात् प्रोक्षणं हृदि विन्यसेत् ॥ १०७ ॥
†दधिक्राविण्ण इत्यस्य वामदेव ऋषिः स्मृतः ।
छन्दो ऽनुष्टुब्देवता तु दधिक्रावा दिवाकरः ॥ १०८ ॥
प्रोक्षणे हृदयस्याथ विनियोग उदाहृतः ।
हृदये प्रोक्षणं कुर्यात् गोस्तनाकृतिना द्विजः ॥ १०९ ॥
सुरभिमत्या ऋचा यस्तु हृदये प्रोक्षणं चरेत् ।
सुरभ्या पूजितो नित्यं मोदते दिवि देववत् ॥ ११० ॥
‡आपो हि ष्ठादिभिः पश्चात् शिरसि प्रोक्षणं भवेत् ।
अधो यस्य क्षयायेति प्रोक्ष्याद्भिः परिषेचयेत् ॥ १११ ॥
प्रणवेन व्याहृतीभिः परिषेचनमीरितम् ।
तत आचम्य विधिवदर्घ्यदानं समाचरेत् ॥ ११२ ॥
§द्रुपदादिव मन्त्रस्य श्रीकृष्ण ऋषिरुच्यते ।
त्रिष्टुप्छन्दस्तथा देवो वरुणो मुनिसत्तमाः ॥ ११३ ॥
पाणिभ्यां जलमादाय नासिकाग्रं नयेत् द्विजः ।
द्रुपदादिति मन्त्रेण पापं तत्र निरस्य तु ॥ ११४ ॥
आत्मनो वामपार्श्वे तु तज्जलं निक्षिपेत्स्थले ।
पापनिर्हरणार्थत्वात् तज्जलं नावलोकयेत् ॥ ११५ ॥

---

* see below next foot-note.

† दधिक्राव्ण्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभिनो मुखाकरत्प्रण आयूꣳषि तारिषत् ॥ तै. सं. का. १. प्र. ५. अ. ११.

‡ see pages 25 and 31.

§ see page 26 footnote †

7

आलोकयेद्यदा मोहादाचम्याक्षि च [1]संमृशेत् ।

[2](अर्घ्यप्रदानम्)

पश्चादर्घ्यप्रदानं तु कुर्याद्विध्युक्तमार्गतः ॥ ११६ ॥

अर्घ्यप्रदानमन्त्रस्य विश्वामित्र ऋषिः स्मृतः ।

छन्दस्तु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥ ११७ ॥

णिं बीजं नाभिदेशे तु यं शक्ति गुह्यदेशके ।

यात्कीलकं पाददेशे नः प्राणस्तु हृदि न्यसेत् ॥ ११८ ॥

मन्देहानां विनाशार्थे विनियोग उदाहृतः ।

*चतुश्चतुस्तथा पञ्च त्रीणि त्रीणि च पञ्च च ॥ ११९ ॥

[1] संस्पृशेत्—क, ख, ग, घ, ङः ; म्मृजेत्—च.

[2] (   )—घ. ङ.

---

*ओम् तत्सवितुः	अङ्गुष्ठाभ्यां नमः
,, वरेणियम्	तर्जनीभ्यां स्वाहा
,, भर्गो देवस्य	मध्यमाभ्यां वषट्
,, धीमहि	अनामिकाभ्यां हुं
,, धियो यो	कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्
,, नः प्रचोदयात्	करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्
,, तत्सवितुः	हृदयाय नमः
,, वरेणियम्	शिरसे स्वाहा
,, भर्गो देवस्य	शिखायै वषट्
,, धीमहि	कवचाय हुं
,, धियो यो	नेत्रत्रयाय वौषट्
,, नः प्रचोदयात्	अस्त्राय फट्

भूर्भुवस्सुवरोमिति दिग्बन्धः

मन्त्रवर्णान्विभज्यैव षडङ्गन्यासमाचरेत् ।

अङ्गन्यासकरन्यासावेवं सर्वत्र योजयेत् ॥ १२० ॥

ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि सर्वशत्रु[1]निबर्हणम् ।

वेदसारं परं ज्योतिः मूलभूतं परात्परम् ॥ १२१ ॥

हृदि स्थं सर्वलोकेशं मण्डलान्तर्व्यवस्थितम् ।

वज्रायुधसहस्रस्य सकृत्संहारकारक[2]म् ॥ १२२ ॥

चिन्तयन् परमात्मानं अप ऊर्ध्वं विनिक्षिपेत् ॥ १२३ ॥

मूलाधारे हुतवहकलामिश्रितं भूर्भुवस्स्वः
ब्रह्मस्थाने परमगगनं तत्सवितुर्वरेण्यम् ।
भर्गोदेवं शशिकलयुतं धीमहीत्येकरूपं
धियो यो नः परमममृतं चोदयन्तीं पुरस्तात् ॥ १२४ ॥

(अर्घ्यप्रदानप्रकारः)

रवौ रव्यौ हरव्योऽहमिति कालत्रयेण तु ।

रवोमिति जलं गृह्य तन्मन्त्रं तुर्यसंपुटम् ॥ १२५ ॥

उभयोः सन्ध्ययोर्नित्यं त्रिः पिबेदुदकाञ्जलीन् ।

अर्घ्यमेकं प्रदातव्यं मध्याह्ने भास्करं प्रति ॥ १२६ ॥

आपो हि ष्ठादिभिर्मन्त्रैरप्सु यज्ञाभिमन्त्रितम् ।

[1] स्रोदितं महत—घ, ङ, छ ; स्तनि—क, ख, ग.

[2] णम्—अ,

तद्देशाज्जलमुद्धृत्य दातव्यं भास्करं प्रति ॥ १२७ ॥

द्वौ पादौ संपुटौ कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये क्षिपेद्[1]धः ॥ १२८ ॥

[2]अङ्गुष्ठतर्जनीयोगो राक्षसी मुद्रिका स्मृता ।

राक्षसीमुद्रिकायुक्तं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥ १२९ ॥

तस्मादङ्गुष्ठसंयोगं परिहृत्य विचक्षणः ।

कुर्यादर्घ्यप्रदानं तु सुक्तलक्षणपूर्वकम् ॥ १३० ॥

हस्ताभ्यां जलमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

मन्त्रावसाने मन्त्रेण पूर्वमन्त्रावसानतः ॥ १३१ ॥

[1] द्विजः—ज.

[2] The *Gāyatrī-puraścaraṇa-paddhati* attributed to S'aṅkarācārya (Ānandās'rama Series No. 73, p. 13) quotes a few verses under Āpastamba which are not traceable in this work, excepting verse three cited below in a slightly modified form :

ईषन्नम्रः प्रभातेषु मध्याह्ने ऋजुसंस्थितः ।
उपविश्य तु सायाह्ने जहेस्त्वर्घ्यं न निक्षिपेत् ॥
कालातिक्रमणे यत्तु त्रिसन्ध्यमपि सर्वदा ।
चतुरर्घ्यं प्रदातव्यं गायत्र्या शिरसा सह ॥
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन राक्षसी मुद्रिका भवेत् ।
यो ददाति तथा चार्घ्यं तत्तोयं रुधिरं भवेत् ॥
असावादित्यमन्त्रेण सोदकेनैव पाणिना ।
प्रदक्षिणमनुव्रज्य त्वाचामेत्सन्ध्ययोर्द्वयोः ।
प्रायश्चित्तार्थमाचम्य मुच्यते दैत्यहत्यया ॥

Line 2 underlined in the above passage is in direct contravention of the tradition and practice handed down from S'rī Rāmānuja that *arghya must be given* standing which is also the view of Āpastamba expressed in the present *Smṛti* in v. No. 132, p. 53.

प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेष्वर्घ्यं दद्यात् क्रमेण तु ।

[1]तिष्ठद्भिरेव दातव्यमर्घ्यं कालत्रये बुधैः ॥ १३२ ॥

मतमेतन्मम प्रोक्तं मतान्तरमिहोच्यते ।

कात्यायना बह्वृचाश्च छन्दोगा अपि ते त्रयः ॥ १३३ ॥

आसीना एव सायाह्ने कुर्युरर्घ्यं जलाद्बहिः ।

प्रातर्मध्याह्नयोः कुर्युः तिष्ठन्त इति हि श्रुतिः ॥ १३४ ॥

स्थले स्थितो जलं दद्यात् सूर्यस्यार्घ्यं विचक्षणः ।

जलस्थो न स्थले दद्यात् जलस्थस्तु जले क्षिपेत् ॥ १३५ ॥

कामान्मोहाद्भयात्क्रोधात् सन्ध्यां नातिक्रमेद्द्विजः ।

सन्ध्यातिक्रमणाद्विप्राः प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥ १३६ ॥

प्रातर्यदद्य* सायाह्ने न† तस्येति ऋचा ततः ।

‡उद्वेदभीति मध्याह्ने प्रायश्चित्तार्घ्यमाचरेत् ॥ १३७ ॥

[1] This is another cardinal point of controversy and difference in practice between the Vaiṣṇava and Smārta Brahmins. The inhibition does not apply to the *Arghyapradāna* in the evening by those guided by Kātyāyana etc.

* ओं यदद्य कच्च वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्य ।
सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ ऋ. म. ८. सू. ८२, व. २१.

† ओं न तस्य मायया चन रिपुरीशीत मर्त्यः ।
यो अग्नये ददाश हव्यदातिभिः ॥
ऋ. म. ८., सू. २३, व. ११ ; साम. १०४.

‡ ओम् उद्वेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् ।
अस्तारमेषि सूर्य ॥ ऋ. म. ८. सू. ८२, व. २१.

*चतुर्थार्घ्यं तु गायत्र्या सप्तव्याहृतिसंयुतम् ।
कालातिक्रमदोषस्य त्रिसन्ध्यास्वर्घ्यमाचरेत् ॥ १३८ ॥
सूर्यस्यार्घ्यं तु यो दद्यादुपसंहारणं द्विजः ।
न कुर्यात्तस्य वै मोहात् ब्राह्मं तेजो विनश्यति ॥ १३९ ॥
एवमर्घ्यत्रयं [1]कृत्वा व्याहृत्या परिषेचयेत् ।
असावादित्यो ब्रह्मेति आत्मानमभिमृश्य च ॥ १४० ॥
'ब्रह्मन् विवस्वते कर्मदायिने विश्वतेजसे ।
जगत्पवित्रे शुचये सवित्रे भास्वते नमः ॥' ॥ १४१ ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य सवितारं नमेत्सुधीः ।
ऋग्वेदाय ब्रह्मणे च नम इत्युच्चरेत् पुनः ॥ १४२ ॥
उपसंहारमन्त्रस्य सविता भगवानृषिः ।
गायत्रं छन्द इत्युक्तं सविता देवता स्मृतः ॥ २४३ ॥
उपसंहारसिद्ध्यर्थे विनियोग उदाहृतः ।
†अघोरास्त्राय शार्ङ्गाय सशराय पुनः पुनः ॥ १४४ ॥

[1] दद्यात् व्याहृ—क, ख, ग, घ, ङ, छ.

---

*ओम् भूः ओम् भुवः ओ॰ सुवः ओम् महः ओम् जनः ओम् तपः ओ॰ सत्यम् ओम् तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

† अस्य श्रीउपसंहारमन्त्रस्य । सविता भगवानृषिः गायत्रीछन्दः । सविता देवता । उपसंहारसिद्ध्यर्थे विनियोगः ।

ओम् अघोरास्त्राय अङ्गुष्ठाभ्यां नमः
,, शार्ङ्गाय तर्जनीभ्यां स्वाहा
,, सशराय मध्यमाभ्यां वषट्

अङ्गन्यासकरन्यासावनेनैव समाचरेत् ।
ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि सर्वसिद्धिकरं परम् ॥ १४५ ॥
सशङ्खचक्रं रविमण्डलस्थितं
कुशेशयाक्रान्तमनन्तमच्युतम् ।
भजामि बुद्ध्या तपनीयरूपिणं
द्विजोत्तमाश्चित्रविभूषणोज्ज्वलम् ॥ १४६ ॥
*आवायव्येत्यृचं जप्त्वा गायत्रीमवरोहतः ।
उच्चार्य च जलं स्पृष्ट्वा आत्मानमभिमृश्य च ॥ १४७ ॥
उत्तिष्ठ देवि गन्तव्यं पुनरागमनाय च ।
प्रविश्य देवि तुष्टा त्वं रमस्व हृदयं[1] मम ॥ १४८ ॥

[1] हृये म—छ.

ओम अघोरास्त्राय अनामिकाभ्यां हुं
,, शार्ङ्गाय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट्
,, सशराय करतलकरपृष्ठाभ्यां फट्
,, अघोरास्त्राय हृदयाय नमः
,, शार्ङ्गाय शिरसे स्वाहा
,, सशराय शिखायै वषट्
,, अघोरास्त्राय कवचाय हुं
,, शार्ङ्गाय नेत्रत्रयाय वौषट्
,, सशराय अस्त्राय फट्

भूर्भुवस्सुवरोमिति दिग्बन्धः ॥ ध्यानं ।

* आवायव्या वायव्या औवायव्यों हरोसि पाप्मानं ये विद्धि ब्रह्मगायत्र्या प्रम पाप्मानमवधुन्वताम् त्यादचो प्र नो यो योधिहिमधीस्य वदेगौंभयं णिरेवंतु वित्सत—

योनिमुद्रां प्रदर्श्याथ तथा तु हृदयं स्पृशेत् ।
† वसुरण्येति मन्त्रेण आदित्यमवलोकयेत् ॥ १४९ ॥
‡ हिरण्यगर्भमन्त्रेण गायत्र्या ब्रह्मणस्तथा ।
प्रदाय ब्रह्मणे त्वर्घ्यं ततस्तर्पणमाचरेत् ॥ १५० ॥
सर्ववर्णे महादेवि सन्ध्याविद्ये सरस्वति ।
भूर्भुवस्स्वर्जुषस्वार्घ्यमिदमत्र प्रसीद मे ॥ १५१ ॥
इति कृत्वा तु सन्ध्यार्घ्यं तत आचम्य वाग्यतः ।
§ उदु त्यमिति मन्त्रेण जलं पीत्वा समाहितः ॥ १५२ ॥

† वसुरण्यो विभूरसि प्राणे त्वमसि सन्धाता ब्रह्मन्त्वमसि विश्वसृत्तेजोदास्त्वमस्यग्नेर्वर्चोदास्त्वमसि सूर्यस्य द्युम्नोदास्त्वमसि चन्द्रमस उपयामगृहीतोऽसि ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मानं युञ्जीतैतद्वै महोपनिषदं देवानां गुह्यं य एवं वेद ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानम् । तै. आ. प्र. १०. अ. ६३. म. २०.

‡ हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥
तै. सं. का. ४. प्र. १. अ. ८.
वेदात्मनाय विद्महे हिरण्यगर्भाय धीमहि । तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात् ॥
तै. आ. प्र. १०. अ. १. म. २९.

अथवा

तत्सवितुरित्यादिना—See also *Gāyatryanuṣṭānatattva-prakāśikā* 1907, p. 35 ff.

§ उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ तै. सं. का. १. प्र. ४. अ. ४३.

determines is the acquisition or non-acquisition of the contributor, there is no establishment of momentariness. This can be the case for a single individual also, since there is no contradiction. For there is the rule that there is no difference whether that is itself or of its class. Therefore, without paying heed to them, variety has to be accepted even as devoid of proof.

142. And in this way, just as in the cause, in the effect also there can be some variety, which it is that is dependent on the cause, not what has a known class. On account of such a doubt there is no establishment of its production.

143. If it be said that what has a known class can be (produced) from nothing in particular, it is not so; for even there, there can be something quite different which can be what prompts and as such there is no contradiction.

144. If it be said that for an effect the differentiation is not obtained as produced therefrom and also that for effect in general there is not seen another prompter, then, is the particularity of the cause, abiding in it, obtained as prompting it, or, for cause in general, has another object of prompting been obtained, whence there can be the establishment of what is meant to be stated? And in both the cases, doubt is obtained in plenty.

145. If it be said that it is inferred from the production and non-production of the effect, it is not so, since there is reasonableness through the obtainment

and non-obtainment of the contributor. Or let it be so inferred; in the case of effects there can be doubt, since there is nothing to deny. Non-cognition of what is fit to be cognised is not competent to deny the particularity in smoke that has been generated by fire. Because there is no reasonableness for the determination of what can be determined only from the effect, merely out of its non-cognition; for there is the possibility of effects that are super-sensuous. And for this very reason, there is no room for another non-cognition also.

146. Thus there is no co-existence of two classes of a positive nature or of a negative nature, if there is contradiction (between them). And between two (classes) that co-exist there must be the rule of the relation of the higher and the lower; because there is no authority for the assumption of two classes existing in (areas) neither narrower nor wider, since in the absence of scope for contradiction through the non-existence of a difference between what are to be differentiated, a difference is not reasonable; and because in (the event of) the co-existence of two classes, that have mutual exclusion, there is occasion for cowness and horseness being so (co-existent).

147. If it be said that it cannot be so on account of the contradiction between causal aggregates, whence is this (itself)?

148. If it be said that it is on account of such a regulation at all times through mutual exclusion, (the reply is that) this too is not perceptible. But the

co-existence of the causal aggregates is inferred from the co-existence in the same place (of the effects).

149. If it be said that it is from the nature of the two effects being mutually exclusive, then there can be no co-existence of shaking and simsapa tree, which have mutual exclusion.

150. If it be said that this then is seen, what hope is there that this will not be seen of cowness and horseness? Thus non-cognition as the probans is also gone, since nowhere can contradiction be established. Hence since there is no sublator for the opposite side, one's own nature as probans is also refuted.

151. Now, it (*i.e.*, a sublator for the opposite side) is there. It is thus. The causal aggregate of the simsapa tree is included in leaves, stems etc., which constitute the tree. That (aggregate) will fall outside its own cause too, if it exists as falling outside the tree.

152. Thus, the designation of tree follows merely what has branch etc., and the designation of Simsapa tree follows the varieties thereof. How can it acquire its own form if it falls outside of that?

153. Then in this way, the causal aggregate of shaking is included within the causal aggregate of the simsapa tree. Hence if it exists as the form of shaking etc., falling outside that, it shall fall outside its own cause itself. Thus the designation of simsapa tree follows that variety of what has branches etc., and the designation of shaking follows the variety of that. How can it acquire its own form if it falls outside of that? This (difficulty) is equal.

154. If it be said that the nature of shaking is determined by casual factors like impact etc., but that it does not depend entirely on its particulars, (then) if impact etc. are of its own nature, they are its varieties. If they are not of its own nature, then they are only contributories. Hence the simsapa tree, with no particulars at all, generates the nature of shaking after acquiring them. And in this way, whence is momentariness established ?

155. If it be said that they become certainly its own nature through the introduction of casual contributories, then in this way, a simsapa tree also is generated only through the introduction of casual contributories into the causal aggregate of the tree. Hence there is no difference.

156. If it be said, "Thus it is. Yet they are generators of simsapa tree only by taking up the causal aggregate of the tree; but they are generators of shaking not by taking up that itself, but (by taking up) tangibility in general, since it is so seen," it shall not be thus; for there is nothing to regulate that what generate shaking, even being the varieties that generate the simsapa, fall outside that, but that what generate simsapa tree, which are the varieties of what generate the tree, do not fall outside that.

157. If it be said, " What generate the simsapa tree are only the varieties of that, but what generate shaking are not so; on the contrary they are (only) casual contributories," then in this way, certain particulars, though of similar nature, are generators of

shaking by taking them up ; but when they do not take up the contributories, they are not so. And thus it may be that or similar to that; hence there will be no difference.

158. Therefore, for two (classes) that are contradictory there is only absence of co-existence. And for the two that co-exist, there is only the relation of higher and lower. Those that are not of this nature are only adjuncts in the form of substance, quality, action etc. And they, when contradictory, do not co-exist on account of the difference of the individual. And for classes, it is on account of differences in substratum. And thus, whence is momentariness ? And if variety is accepted, whence is this talk about inference ?

159. If it be said, "Let there be no inference", it cannot be so. Indeed without that, it (*i.e.* momentariness) cannot be established. Indeed there is no perception in the case of momentariness, since it is not so determined and since it is authoritative only in respect of what has been cognised and determined, and since this will lead to (stepping) beyond the limit in the other alternative.

160. Now, the present moment is the sphere of perception. And this is not of the nature of moments existing prior or posterior. Therefore the determination of being different is itself the determination of being present. If it be so said, is that, in this case, acceptable to you of long life ?

161. If black colour etc., are only the substratum of the attribute, there is nothing that is not

reasonable, since it is common to persistence and non-persistence. If it is an attribute, what has happened to the substratum of the attribute, when the difference too has been determined, since it is other than that?

162. If it be said that being present and not being present are contradictory in the same thing, (then) if it is to be existent and to be not existent, that cannot be, because it is not admitted since the re-cognition is only in that form (as existent). If it is relation to what is existent and to what is not existent, what is it that is irrelevant; since that can be explained like cognition?

163. If it be said that the relation of the same to many in succession is unreasonable, it is not so, since that can be explained even in the manner of the cognition of (what is) approaching.

164. If it be said that re-cognition (itself) is not valid, yet it is there and hence must be considered. But there is no cognition of momentariness even as a delusion. This is the difference.

165. Let this be so. Let there be neither perception nor inference in respect of momentariness. Even then let there be doubt. Even by thus much can the ambition of the materialist be accomplished. If it be so said, this is the reply.

166. There is no doubt in respect of either persistence or its cognition, nor in respect of its validity, since there will be contradiction. By that (proof) by which there is determination

of sameness in what is momentary, there is accepted (determination of it) in what is persistent.

167. Indeed neither in respect of what is persistent nor in respect of its cognition is there a legitimate doubt, since re-cognition cannot be set aside. Nor can it be in respect of its validity. Now indeed that (doubt) is not what exists everywhere, since there will be self-contradiction.

168. It is thus. If there is no establishment of validity, doubt too cannot be established; or if this (latter) is established, that (former) too can be established, since determination is dependent on that. And if there is no presence of the two alternatives, not being cognised, what is the object of doubt? And if they are cognised, how is there its non-establishment in all circumstances?

169. By this has been refuted (the position) that the designation of it is without authority, because if there is non-establishment of authority in all circumstances, that too is not established.

170. If it be said that in the context, the doubt about authority is because there is seen deviation in respect of hair cut and grown again and such other things, it is not so; for the determination of (its) being the same is acceptable to you also. Or if it is not acceptable, nothing can be established.

171. If it be said," Let it be established where there is freedom from contradictory attributes", by that itself is persistence too determined.

172. If it be said that here it is that that is doubted, this is the same. If it be said that there is determination too in certain cases somehow or other, the reply is the same.

173. Now if this causality is the nature of a positive thing, like black colour, then it will be common to all. Indeed black colour is nothing other than black colour in respect of certain things. If it is brought about by adjuncts, then in the case of the adjunct also being its own nature, there is occasion for its being so (*i.e.*, common to all). In the case of that (too) being brought about by adjuncts, there is infinite regression.

174. If the not being common is also only its nature, then it shall produce commencing from its generation, since what is persistent has the same nature. If this be said, this is the reply.

175. Without paying heed to the potency of the cause, even black colour etc. are not existent things. What is associated with it has potency in respect of it there. Hence why cannot it be common?

176. By one who explains the fanciful nature of the relation of cause and effect, in contrast with black colour etc., which are common to all, black colour etc. have to be accepted even as real; because otherwise the unreality of the relation of cause and effect, in contrast with that, is not reasonable. And in the event of the relation of cause and effect being unreal, black colour etc. do not deserve to be real, because that will

॥ भूमिका ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकैः प्रणीतेषु प्राज्ञैः प्रशंसनीयेषु शताधिकेषु ग्रन्थेषु प्रायः पञ्चषा एव परिष्कृतया रीत्या मुद्रणमधिगत्य सहृदयानामाधुनिकानां दृष्टिपथं रञ्जयन्तीति जानन्त्येव वहवस्तद्ग्रन्थश्रद्धालवः । वैष्णवानाम्, विशिष्य शुद्धसात्त्वतसम्प्रदायमार्गमार्गणपराणाम् उपजीव्यतया विद्यमानान् पाञ्चकालिकधर्ममर्मपरामर्शपरान् विषयान् अशेषानप्यधिकृत्य निगमान्तगुरुणा निबद्धोऽयं श्रीपाञ्चरात्ररक्षाग्रन्थः सपरिष्कारं नैवासीत् नागराक्षरैरेतावता संमुद्रितः । अवैमश्च वयम्, यदेष त्रिवारं ग्रन्थाक्षरैः, सकृदान्ध्रलिपिभिः[1], अनन्तरम् उत्तरापथे नातिचिदेव नागराक्षरैश्च[2] मुद्रितोऽभवत् कोश इति; परं तु तथा मुद्रिताः कोशाः सर्वेऽपि ते किञ्चिदुच्चावचतया परस्परं सौभ्रात्रम् अपभ्रंशसंवलितत्वे सुतरामावहन्तीति सावहिति तेषां पठनात् कृतमतयः प्रभवन्त्यवगन्तुम् । कतमं मातृकाग्रन्थमवलम्ब्य, कति च मातृकाकोशान् संनिरीक्ष्य ग्रन्थास्ते समभवन् मुद्रिता इति ग्रन्थप्रकाशकैः किमपि नैवास्ति तेषु सूचितम् । किन्तु सन्त्युपपत्तयः संभावयितुम् एतत्, यदुत विस्रम्भणीयमातृकाकोशानुरोधेन ग्रन्थस्य परिष्करणे वा, मुद्रणदोषाणां परिहरणपुरस्सरं पुस्तकस्य संस्करणे वा, पठितॄणां विशिष्यानुकूल्याभिवृद्धये विषयविभजनानि विधाय मुद्रणसौष्ठवादीनां

[1] भूमिकान्तेऽस्माभिरुपयुक्तानां ग्रन्थानामेतेषां कोशान्तराणां च विवरणं दृश्यताम् ।

[2] धरणीधरशास्त्री, श्रीधराचार्य इति द्वाभ्यां बृन्दावनक्षेत्रे कोशोऽयं मुद्रितः ।

संविधाने वा तैः प्रकाशकैः किञ्चिदपि नैवासीत् आदृतः परिश्रम इति । अतस्तदिदमखिलं समालोचितवद्भिरस्माभिः कोशस्यैवंरीतिकस्यास्य मुद्रणे चाविष्करणे चायमङ्गीकृतः समुद्यमः ।

श्रीपाञ्चरात्ररक्षाया अस्याभिनवमुद्रणकर्मण उपक्रमात् पूर्वं विभिन्नेषु कालेषु विभिन्नैर्व्यक्तिभिर्विलिखितानां विविधानां चिरन्तनानां मातृका-कोशानाम् उपद्वादशानां पठनपरामर्शद्वारा लेखकप्रमादजनितदोषपरिहाराय, पाठभेदानां परिशीलनपुरस्सरं संयोजनाय, संस्कारान्तराणां विविधानां साधु निर्वहणाय च यथाशक्त्यस्माभिरादृतः परिश्रमः । अस्माभिरेवं संस्करणायोप-युक्तेषु पुरातनेषु कोशेषु ख संज्ञिते कोश एवान्ततस्तल्लेखनकालः सम्यगस्ति विलिखितः[1] । श्रीपाञ्चरात्ररक्षाया मुद्रणोद्यतेन केनचित्, अन्येन वा परिशीलकेन अस्मदुपलब्धेषु कोशेषु अतीव प्राचीनौ घ ङ संज्ञितौ कोशौ द्वावपि न ह्येतावता स्यातां पठितचराविति वक्तुमुपपद्यते; यतस्तयोर्दृश्य-मानाः सुबहवो विवेचकैरादरणीयाः पाठक्रमादयो न हि मुद्रितचरेषु कोशेषु क्वचिदप्युपलभ्यन्ते । अस्माभिः घ संज्ञितस्य कोशस्य पाठरीतिरेव कोशान्तरीयपाठेभ्योऽपि प्रशस्तेति समालोच्य सैवास्य ग्रन्थस्य नवीनमुद्रणे विश्वसनीयत्वेन बहुषु स्थलेष्वङ्गचकारि ।

अथास्य ग्रन्थविषयस्य किञ्चिदिव परामर्शाय प्रयतामहे । किमिदं पाञ्चरात्रशास्त्रं नाम? कुत इदं प्रवृत्तम्? क एतस्य कर्ता प्रवर्तको वा? इति बहवः पृच्छन्ति । पञ्चकालपरायणाः पावनचरिता भागवताः पाञ्च-रात्रशास्त्रप्रतिपादितान् विधीन् अनुरुध्यैव वैदिकानि वैष्णवसम्प्रदायमूल-भूतानि नित्यकृत्यानि निर्वर्तयन्तीति नूनमिदं न बहूनां विदितम् । अतः किञ्चिद्विवरणमपेक्षते विषयोऽयम् । पाञ्चरात्राह्वयस्य शास्त्रस्य प्रथमरचयिता

[1] दृश्यताम् अनन्तरं भूमिकायां विषयस्यैतस्य विवरणम् ।

चोपदेष्टा च श्रीमन्नारायण एवेति नैकधा लिखितपठितमेव प्राक्तनैः परमर्षिभिः परमाचार्यैश्चेदं वस्तुतत्त्वम् । भगवता प्रणीतमिति भगवत्सेवा-प्रकारप्रतिपादकमिति च हेतुद्वयेन पाञ्चरात्रमिदं भगवच्छास्त्रमिति नाम्ना च तदभिज्ञैरभिधीयते[1] । एतादृशशास्त्रपथेषु अक्षुण्णमतिभिरपि श्रीवैष्णवैः सामान्यतः स्तोत्रपाठप्रसङ्गेन यतिराजसप्ततिप्रभृतिषु स्तोत्रजालेषु परि-शील्यमानेषु "प्रवक्ता छन्दसां वक्ता पञ्चरात्रस्य यः स्वयम्" इत्यादिभिः प्रयोगैः पञ्चरात्रमिति श्रुतिसदृशं सात्त्वतजनानाम् असदृशं शास्त्रं किमपि विद्यत इति, तस्य च भगवान् आदिमो गुरुः श्रियःपतिरेव स्वयं रचयितेति च शक्यमवगन्तुम् ।[2]

किन्तु नेदमुपलभ्यमानैर्विषयांशैः सुशकं सुव्यक्तं निर्णेतुम्, यदुत सम्प्रदाय एष कदा वा प्रवृत्तिमुपलेभ इति, देशस्यास्य कतमस्मिन् वा भागे प्रथमप्रचारश्चास्य प्राक् समुपनत इति च । भगवता नारायणेन भक्त्युपनताय नारदाय प्रथमतः शास्त्रमिदं समभवदुपदिष्टमिति, तस्माच्च महर्षिपरम्परया महीतले तदिदमुपदेशद्वारा प्रचारमध्यगच्छदिति च पारम्परि-कैतिहासिकविषयविश्वस्तैः साम्प्रदायिकैर्विभाव्यते । तदेतस्य चावष्टम्भनाय

[1] "प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्तुश्च प्रत्यगात्मनः ।
प्राप्त्युपायं फलं प्राप्तेस्तथा प्राप्तिविरोधि च ॥
वदन्ति सकला वेदाः सेतिहासपुराणकाः ॥"

इत्यर्थपञ्चकविवरणरूपं परमपुरुषार्थसाधकं सात्त्विकं शास्त्रं भगवान् वासुदेवः स्वयं प्रणीतवानिति, भगवता प्रोक्तत्वात् भगवच्छास्त्रमिति यदिदमस्माभिरुच्यते तदेतत् श्रीरहस्यत्रयसारे अर्थ-पञ्चकाधिकारे श्रीनिगमान्तगुरुप्रतिपादितप्रमाणमूलकमिति च ज्ञातव्यम् । किञ्च तत्रैव "இவ்விக்ரஹம் பர வ்யூஹ விபவ ஹார்தார்ச்சாவதார ரூபேண பஞ்ச ப்ரகாரமா யிருக்கும்படியும் இவற்றிலுள்ள விசேஷங்களும் பகவச் சாஸ்த்ர ஸம்பிரதாயத்தாலே யறியப்படும்" इति च भगवच्छास्त्रत्वमस्य निर्दिष्टम् ।

[2] "वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः" इति, "सर्ववेदान्तसारोद्धारेण सर्व-जनहितैषिणा भगवता स्वयमेव प्रणीतं श्रीमत्पाञ्चरात्रशास्त्रं" इति च शास्त्रस्यास्य भगवत्प्र-णीतत्वं वेदान्तसारमयत्वं च निगमान्तगुरुणैव निरूपितमास्ते । (दृश्यतां पुटः २३).

" इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥
नारायणमुखोद्गीर्णं नारदोऽश्रावयत् पुरा: ।"

इत्येतन्महाभारतवचनमपि (शान्तिपर्व-३४८-६२,६३) प्रमाणयन्ति प्राञ्चो विदितवेदितव्याः श्रीवैष्णवाचार्याः । पञ्चरात्रशास्त्रस्य भगवच्छास्त्रमिति पूर्वम् अन्यदपि नाम व्यवहारे विद्यत इति निर्दिष्टम्[1] । तथा भगवदुपदिष्टमिदं शास्त्रं 'सात्त्वतशास्त्रम्' इति संज्ञान्तरमप्यावहति । तस्यैतस्य संज्ञान्तरस्य ईश्वरसंहितादिषु प्रयोगः परिदृश्यते[2] । अत एव च शास्त्रमिदमवलम्ब्य ये धर्मान् अनुतिष्ठन्ति ते पाञ्चरात्रिका इति, भागवता इति, सात्त्वता इति च साम्प्रदायिकैरभिधीयन्ते । पाञ्चरात्रिकेण विधिना ये वासुदेवमाराधयन्ति ते वासुदेवनाम्ना, एकान्तिकनाम्ना (परमैकान्तिनः), सूरिनाम्ना च सद्भिराहूयन्ते[3] ।

इदमप्यभिधीयते, यत् पाञ्चरात्रमिदं श्रुतिमूलकमिति, विशिष्य चैकायनश्रुत्युपबृंहकमिति च । एकायनमिति नामेदं छान्दोग्योपनिषदि "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमथर्वणवेदं चतुर्थम्, इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाको वाक्यम् एकायनम् . . . . ." इति (६, १-२ ; ६, १-४) दृश्यते निर्दिष्टम् ।

[1] "भगवच्छास्त्रस्य सार्वभौमं प्रामाण्यं" इत्यादिभिः बहुषु स्थलेषु भगवच्छास्त्रमित्येव शास्त्रमिदं निगमान्तगुरुणा निर्दिश्यते ।

[2] "एतेषां सात्त्वतं शास्त्रमुपदेष्टुं त्वमर्हसि ।
इत्युक्त्वान्तर्दधे श्रीमान् नारायणमुनिस्तदा ।
सात्त्वतं विधिमास्थाय गीतः सङ्कर्षणेन यः ।" (ईश्वर. 1-10).

[3] वासुदेवाश्च सात्त्वतैः । (श्रीविष्णुपुराणे ५–१६, १७)
"सूरिः सुहृद्भागवतः सात्त्वतः पञ्चकालवित् ।
एकान्तिकस्तन्मयश्च पाञ्चरात्रिक इत्यपि" । (पाद्मसंहिता ४–२, ८८)

इदम् उपनिषद्वाक्यं तु वेदशाखाभिः सह श्रुतिश्चैकायनाख्या स्वात्मना कथमधीतेति सनत्कुमाराय नारदेन कथितां कामपि कथाम् अभिव्यनक्ति । अतश्चानुमीयते, यत् वैदिकजनबहुमतः प्रमाणतो वेदसमानधर्मा पञ्चरात्राह्वयः प्राक् परमपुरुषोपदिष्टः शिष्टजनोज्जीवनहेतुः अस्त्यनुवर्तमानः कालाद्बहोरेष आगम इति । श्रीनिगमान्तगुरुभिरपि "श्रुतिमूलमिदं तन्त्रं प्रमाणं कल्पसूत्रवत्" इति श्रुतिमूलकत्वमस्य शास्त्रस्य प्रमाणान्तरोल्लेखेन प्रतिपाद्य, "इत्यादिवचनं तु त्रय्यन्तमूलतया एकायनश्रुतिमूलतया च योज्यम्" इति विवरणेन एकायनश्रुतिरप्यस्य मूलमिति निरूपितमास्ते न्यायपरिशुद्धौ शब्दाध्याये[1] । स्पन्दप्रदीपिकानाम्नि पञ्चरात्रागमग्रन्थे "पाञ्चरात्रश्रुतावपि—यद्वत् सोपानेन प्रासादमारुहेत् प्लवेन वा नदीं तरेत् तद्वच्छास्त्रेण हि भगवान् शास्त्रावगन्तव्यः" इति, "पाञ्चरात्रोपनिषदि च—ज्ञाता च ज्ञेयं च वक्ता च वाच्यं च भोक्ता च भोज्यं च" इति च[2] यां पाञ्चरात्रश्रुतिं पाञ्चरात्रोपनिषदं च भट्टोत्पल इति ख्यातः उत्पलाचार्यः (उत्पलवैष्णव इति श्रेडर् महाशयः) स्वयमुदाहरति ते च द्वे शाखामेकायनाख्यामेव विनिर्दिशत इत्यभिप्रयन्ति विमर्शकाः । उत्पलाचार्येण स्वप्रबन्धे समुद्धृतानि तादृशानि वचनानि यदि यथावद्विमृश्यन्ते, तर्हि तदनुरोधेन पाञ्चरात्रश्रुतिः, पाञ्चरात्रोपनिषत्, पाञ्चरात्रसंहिता चेति पाञ्चरात्रशास्त्रमिदं त्रिधा विभज्य व्यवहृतमिति निर्णेतव्यमस्ति । भगवद्यामुनार्यजीवितकालस्य प्रायः सप्ततिसंवत्सरेभ्यः प्राक् दशम्यां क्रैस्तवशताब्द्याम् उत्तरापथे प्राप्तप्रथस्य उत्पलाचार्यस्य कालेऽपि पञ्चरात्रागमः श्रुतिरूपेण प्राप्तप्रचारः समभवदिति, प्रायेण विषयांश एष एव

[1] ऋगादिभेदेन वेदशाखाविभजनात् प्राक् विद्यमाना एकायनशाखैव मूलवेद इति, गृह्यसूत्रमपि किञ्चित् तत्प्रयुक्तकर्मप्रतिपादकमिति, मूलवेदे त्रय्यन्ते च प्रतिपादितांशानाम् उपबृंहणायैव भगवता पञ्चरात्रशास्त्रं स्वयं प्रणीतमिति च निगमान्तगुरवोऽभिप्रयन्ति ।

[2] दृश्यतां विजयनगरसंस्कृतग्रन्थावली. (पुटौ 2, 40)

पाञ्चरात्रसंहितासु प्राक्तनैर्ग्रन्थकर्तृभिः एकायनशाखात्वेन निर्दिश्यत इति च संभाव्यते । "स एतं पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्" इति पञ्चरात्रयज्ञस्य शतपथब्राह्मणे (१३-६-१) पठ्यमानत्वात्, पञ्चरात्रमिति प्रथितं शास्त्रमिदं महाभारतकालादपि चिरन्तनं स्यादिति, तच्छास्त्रस्य पुनर्नवीकरणाय लोके परितः प्रवर्तनाय च सात्त्वत-जयाख्य-पौष्कर-पाद्मादयः सुबहवः संहिताग्रन्थाः कालेन प्राक् प्रादुरभवन्निति च विमर्शनपरा विद्वांसो विविधा उपपत्तीरुपपादयन्ति । इदं च शतपथब्राह्मणे परिदृश्यमानं पञ्चरात्रशब्दसंवलितं वचनमेव तादृशशास्त्रसंज्ञासूचनविषये प्राचीनतममिति प्रतिभाति ।

एवम् उत्तरापथे शरदां सहस्रस्य प्राक् काश्मीरेषु तदुपान्तेषु चोत्पलवैष्णवप्रभृतिभिः[1] पाञ्चरात्रशास्त्रं प्रचारमध्यगच्छत् इत्यवगम्यते । अनन्तरं च दक्षिणभारते क्षैण्यं तस्य शास्त्रस्य विपक्षवादिनां विवृद्धिं च विलोकितवता श्रीयामुनार्येण पाञ्चरात्रस्य प्रामाण्यस्थापनाय आगमप्रामाण्याभिधः प्रौढो ग्रन्थः प्रणीत इति, श्रीभाष्यकारैः श्रीभाष्यस्य पाञ्चारात्राधिकरणे स एव विषयः प्रपञ्चितोऽनन्तरमिति च विदितमेव विश्वेषां वैष्णवसाम्प्रदायिकानाम् । सत्यप्येवं परस्तात् पुनरपि हायनशतकैः त्रिचतुरैः हानिमस्य शास्त्रस्य आपातमतिप्रसरकलुषितात् स्वपक्षात् परपक्षादपि महतीं समुपनतां प्रतीक्षितवता निपुणमतिना निगमान्तगुरुणा निश्शेषतः श्रुति-स्मृति-पुराणेतिहाससम्बन्धिनां प्रमाणग्रन्थानां विमर्शपूर्वकं तत्तद्ग्रन्थेभ्यः प्रमाणानि शतशश्चोदाहृत्य, तस्यैतस्य शास्त्रस्य स्थूणानिखनन्यायेन वैदिकजनपरिग्राह्यत्वस्थापनार्थम्, सामयिकानां बहूनामपरेषामत्र विश्वासोपजननार्थम्, वैदिकैः विशिष्य श्रीवैष्णवैः प्रत्यहम् अनुष्ठेयानां पाञ्चकालिकप्रक्रियाणां परिस्फुटतया प्रदर्शनार्थं च श्रीपाञ्चरात्ररक्षाभिधः प्रबन्ध एष प्रणीतः । इममाशयमेव ग्रन्थस्योपसंहारे स्वयं

[1] एष चोत्पलः शैवमार्गमपरवयसि स्वयमवालम्बतेति श्रूयते ।

"विदितनिगमसीम्ना वेङ्कटेशेन तत्त-
दुहुसमयसमक्षं बद्धजैत्रध्वजेन ।
प्रतिपदमवधानं पुष्यतां सात्त्वतानां
परिषदि विहितेयं पञ्चकालस्य रक्षा ॥"

इति पद्येन विशदयति श्रीमान् वेङ्कटनाथः[1] । भगवद्रामानुजमुनिभिः अनुगृहीतस्य नित्यग्रन्थस्य निश्शेषतो विवरणम्, तत्रानाविष्कृतानां श्रीभाष्यकार-तच्छिष्यवर्गाणाम् अभिमतत्वेन निगमान्तार्येण निर्णीतानां च पाञ्चकालिककृत्यानां[2] प्रपञ्चनं च ग्रन्थस्यास्यापरो निबन्धनोद्देश इति च निश्चीयते । अस्य ग्रन्थस्यावतरणे हेत्वन्तराणि चाग्रतो दृश्यन्ताम् ।

एतदागमावलम्बिनः पण्डिताः पाञ्चरात्रशब्दस्य नैकविधानि निर्वचनानि निर्दिशन्ति । तत्र चेमानि कानिचन प्रधानानि प्रमाणवचनानि—

(१) रात्रयो गोचराः पञ्च शब्दादिविषयात्मिकाः ।
महाभूतात्मका वात्र पञ्चरात्रमिदं ततः ॥
अवाप्य तु परं तेजो यत्रैताः पञ्च रात्रयः ।
नश्यन्ति पञ्चरात्रं तत् सर्वाज्ञानविनाशनम् ॥ (विष्णुसंहिता)

(२) पञ्चायुधांशास्ते पञ्च शाण्डिल्यश्चौपगायनः ।
मौञ्ज्यायनः कौशिकश्च भारद्वाजश्च योगिनः ॥
पञ्चापि पृथगेकैकं दिवारात्रं जगत्प्रभुः ।

[1] स्वपक्षात् परपक्षादपि सर्वधर्मनिरासकल्पापायः समुपनत इति, तदपायात् पञ्चरात्रस्य रक्षणमावश्यकमासीदिति च ग्रन्थस्य नामान्ते योजितो रक्षाशब्दः सम्यगावेदयति ।

[2] दृश्यन्तां ५२ पुटे "तथाहि—भाष्यकाराव्यवहितशिष्यैः वंगिवंशेश्वरैः * * *" इत्यादीनि वाक्यानि । आगम-मन्त्र-तन्त्र-तन्त्रान्तराभिधेषु चतुर्षु सिद्धान्तेषु मन्त्रसिद्धान्तमवलम्ब्य नित्यग्रन्थं प्रणिनाय भगवान् भाष्यकारः ।

अध्यापयामास यतस्ततस्तान् मुनिपुङ्गवान् ।
शास्त्रं सर्वजनैर्लोके पञ्चरात्रमितीर्यते ॥ (ईश्वर० सं० २१)

(३) पञ्चेतराणि शास्त्राणि रात्रीयन्ते महान्त्यपि ।
तत्सन्निधौ समाख्याऽसौ तेन लोके प्रवर्तते ॥ (पाद्म सं० ज्ञान. १)

(४) तत्परव्यूहविभवस्वभावादिनिरूपणम् ।
पाञ्चरात्राह्वयं तन्त्रं मोक्षैकफललक्षणम् ॥ (अहिर्बुध्न्य सं० ११)

रात्रम् अथवा रात्रिरिति शब्दस्य ज्ञानार्थ एवमुपकल्प्यते नारदपञ्चरात्रे—"रात्रं च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् । तेनेदं पञ्चरात्रं हि प्रवदन्ति मनीषिणः" इति। इदं तत्र प्रथमरात्राख्येऽध्याये प्रतिपादितं वचनम् । पञ्चविधानि रात्राणि ज्ञानानि यस्मिन्निति नारदपाञ्चरात्रीया पञ्चरात्रव्युत्पत्तिरियम् आदावुदाहृतं विष्णुसंहितावचनोपपादितं निर्वचनं निकाममवष्टम्भयति। पञ्चायुधानाम् अंशत्वेन परिगण्यमानेभ्यः पञ्चभ्यः शाण्डिल्यादिमुनिपुङ्गवेभ्यः पञ्चभिरहोरात्रैः परमेण पुंसा नन्वस्य प्रागध्यापितत्वात् 'पञ्चरात्रम्' इति नाम्ना सर्वत्र शास्त्रमिदं प्रथितमिति नवीनाः श्रीएम्बार्प्रभृतयः पण्डिता अभिप्रयन्ति। अतिप्राचीनत्वेनावगम्यमानेषु पाञ्चरात्रसंहिताग्रन्थेषु अन्यतमेन अहिर्बुध्न्यसंहिताग्रन्थेन यदुपपादितं तत्परव्यूहेतिवचनेन पञ्चरात्रशब्दस्य निर्वचनं तदेव सुतरां साधीय इत्याधुनिकप्रणाल्या विचारणपरस्य श्रीभट्टाचार्यादिविमर्शकवर्गस्य भवत्याशयः । [1]अभिगमनम्, उपादानम्, इज्या, स्वाध्यायः, योगः इति पञ्चानां भगवत्कैङ्कर्यरूपाणां कर्मणां प्रत्यहमनुष्ठानार्थं प्रतिनियताः पञ्च कालाः शास्त्रेऽस्मिन् यतः सन्ति संविभक्ताः, तत इदं नामेति नातिविचारितविषयतत्त्वाः केचित् कथयन्ति । "पञ्चकालरतश्चैव

[1] दृश्यतां बरोडाराजकीयैर्मुद्रिताया जयाख्यसंहिताया उपोद्घातः ।

ञ्चरात्रार्थवित् तथा । विष्णुतत्त्वं परिज्ञाय एकं चानेकभेदगम्" इति जयाख्यवचनं तदिदम् असदिति विशदयति । यद्यभिगमनादिपञ्चकर्मणाम् अनुष्ठानाय विहितान् पञ्च कालानेव निर्दिशेत् पञ्चरात्रमिति संज्ञा, तर्हि पञ्चकालरत इति, पञ्चरात्रार्थवित् इति पञ्चकाल-पञ्चरात्रशब्दयोर्विभिन्नः प्रयोगो नैव समञ्जसः स्यात्, यतस्तद्वचनमेव तयोः शब्दयोर्विभिन्नार्थत्वं व्यनक्ति । किञ्च विधिनियमितानि विविधभगवत्कैङ्कर्याणि अनुरुध्यैव दिनमेकं पञ्चधा विभक्तम्, न तु कालस्यान्यथा पृथग्विभागस्यास्त्यवकाश इति स एव ग्रन्थः साधु निर्धारयत्यपरत्र । यथा—"एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद । आप्रभातान्निशान्तं वै पञ्चधा परिकल्पना । पृथक् कर्मवशात् कार्या न काला बहवः स्मृताः" (जयाख्य० २२-२५, २६) इति । अतो हेतोः पञ्चापि वासरीया विभागाः, कालेषु तेषु वैधत्वेन प्राप्ताः पञ्च धर्मा वा पञ्चरात्रशब्दस्याकिञ्चित्करा निर्वचनविषय इति निश्चिनुमः । साङ्ख्य-योग-वैशेषिक-न्याय-मीमांसाख्यानि पञ्च इतराणि शास्त्राणि यत्र रात्रीयन्ते (अदृश्यानि भवन्ति) इति या व्युत्पत्तिः पाञ्चरात्रशब्दस्य पाद्मानुसारेण प्रकल्प्यते सापि क्लिष्टकल्पनेति, न ह्यार्या आर्जवावलम्बिनस्ताम् अभिनन्देयुरिति चाभिप्रयन्ति केचन विचक्षणा विमर्शकाः । परञ्च—पूर्वनिर्दिष्टस्य शतपथब्राह्मणमन्त्रस्य पूर्वतन एष "पुरुषो ह नारायणोऽकामयत्" इति मन्त्रः पुरुषसूक्ते नारायणोपनिषदि च प्रतिपादितस्य नारायणस्य स्वरूपमेव निरूपयतीति, स्वात्मनैव तेनाविर्भावितानां पर-व्यूह-विभवान्तर्याम्यर्चाख्यानां पञ्चानां मूर्तीनां स्वरूपनिरूपकपरं भगवच्छास्त्राख्यं पाञ्चरात्रशास्त्रं स एव प्रणीतवानिति,[1] शतपथब्राह्मणोक्तरीत्या स एव यज्ञरूपधरः पाञ्चरात्रसत्र-

[1] सदागममयात् तस्मात् केवलाद्दिव्यशासनात् ।
निर्ममे सारमुद्धृत्य स्वयं विष्णुरसङ्कुलम् ॥
तत्परव्यूहविभवस्वभावादिनिरूपणम् ।
पाञ्चरात्राह्वयं तन्त्रं मोक्षैकफललक्षणम् ॥ (अहिर्बु. ११-६२, ६३).

पुरुषः[1] स्वयं संपद्यत इति च षेडरमहाशयः कथमप्यभिप्रैति[2] । कालपञ्चकस्य च, पञ्चसु कालेषु द्वितीयाधिकारे प्रतिपादितेषु निर्वर्तनीयस्य नित्यकृत्यपञ्चकस्य च निर्णयपरं शास्त्रमेव पाञ्चरात्रशब्दप्रतिपाद्यमिति निगमान्तगुरुभिरेव प्रथमाधिकारस्य निगमनावसरे निर्णीतमस्ति । यथा—

"पञ्चकालव्यवस्थित्यै वेङ्कटेशविपश्चिता ।
श्रीपाञ्चरात्रसिद्धान्तव्यवस्थेयं समर्थिता ॥" इति ।

पञ्चरात्रशास्त्रस्य वेदस्येव सर्वविद्याभ्योऽपि सर्वथा चिरन्तनत्वं तच्छास्त्रप्रतिपत्तिमद्भिः संभाव्यते । आधुनिकाः चारित्रतत्त्वविमर्शनपरा विद्वांसश्च शास्त्रमिदं क्रिस्तुजन्मतः प्रायः शताब्दानां चतुष्टय्याः पूर्वमेव बहुभिर्ज्ञातमिति, तत्सम्प्रदायश्च वासुदेवपरायणैस्तत्र तत्र प्रवर्तित इति च सहेतुकमुपपादयन्ति । क्रिस्तुतः प्राक् चतुर्थ्यां शताब्द्यां स्थितवता पाणिनिना भगवान् वासुदेवः 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' इति सूत्रेण सूचित इति, तत्समयेऽपि वासुदेवाराधकानां सद्भावस्य तदेतत् ज्ञापकमिति, स च वासुदेवशब्दः चतुर्षु व्यूहेष्वन्यतमं भगवन्तमेव निर्दिशति न वसुदेवसुतं श्रीकृष्णमिति, वुन्प्रत्ययविधानवैयर्थ्यं परिजिहीर्षतो भगवत्संज्ञेयमिति प्रतिपादितवतः पतञ्जलेः महाभाष्यवाक्यं प्रमाणमस्येति च स्वसिद्धान्तस्य ते ह्युपकल्पयन्ति हेतून् । "तद्धि वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म" इति यत् श्रीभाष्ये (२-२-४१) अभिहितं तदपि नूनमेतद्वासुदेवपरमिति निरूपयति वचनम् । शतपथब्राह्मणे, ऐतरेयब्राह्मणे च सात्त्वतविषयस्य (पञ्चरात्रपरायणानां निर्देशकासु संज्ञास्वन्यतमस्य) प्रयोगोपलम्भात्, पाञ्चरात्रशास्त्रस्यातिचिरन्त-

[1] यज्ञरूपधरं देवं यजते स्वात्मनैव यः ।
तेन सर्वे कृता यज्ञा भवन्तीह महात्मना ॥ (अहिर्बु. ३१-३९).

[2] Introduction to the Pancaratra of Prof. Schrader, P. 25.

नत्वनिर्णयविषये तादृशेषु स्थलेषु विद्यमानस्तादृशो निर्देशोऽपि नितरां भवति गरीयान् । अद्योपलभ्यमानेषु ब्राह्मणाख्येषूपनिषद्ग्रन्थेषु कालैर्बहुतिथैः प्रवृत्तेषु नन्विदम् ऐतरेयब्राह्मणम् अन्यतम इति, तथाविधे प्रबन्धे च सात्त्वतानां नामनिर्देशो नाम निस्संशयतया पाञ्चरात्रसंप्रदायस्य क्रिस्तुजननात् प्राक् दशम्यां शताब्द्यां ततोऽपि पूर्वं वा प्रचारमिह देशे निरूपयतीति च विषयस्यास्य विमर्शनपरा विश्वसन्ति । अस्मदीयाः साम्प्रदायिकास्तावत् यथा कथञ्चित् 'चतुर्वेदसमन्वितं पञ्चरात्रानुशब्दितं महोपनिषदमिदं भक्तानुकम्पया भगवता हरिणा संगृहीतं' वेदा इव उपनिषद इव चानादिकालप्रवृत्तमिति सविस्रम्भम् अभिप्रयन्ति ।

स्वधर्मपरित्यागवादिनां केषांचन स्ववर्गीयाणाम्, मृषावादमभिदधतां परकीयानां च कक्ष्ययोः द्वितीयायाः श्रीभाष्यादिषु प्रपञ्चितैः प्रमाणैः परिहृतत्वात्, स्ववर्गीयैः कैश्चन अविचारितोपात्तानाम् आशयानां निरसनाय प्रवृत्तोऽयं ग्रन्थः त्रिभिरधिकारैः परमैकान्तिनामावश्यकान् पाञ्चकालिकधर्मान् सप्रमाणमुपदिशति । प्रथमाधिकारे भगवन्मन्दिरेषु भगवतोऽर्चारूपिणः पूजानिर्वर्तनोपयोगिनां विधीनां विविधानां विवरणपुरस्सरं आगमसिद्धान्त-मन्त्रसिद्धान्त-तन्त्रसिद्धान्त-तन्त्रान्तरसिद्धान्तभेदेन पञ्चरात्रस्य चतुर्विधत्वं प्रदर्श्यते । एते च सिद्धान्ताश्चत्वारोऽपि पुनः स्वयंव्यक्तसिद्धान्तः, दिव्यसिद्धान्तः, सैद्धसिद्धान्तः, आर्षसिद्धान्तश्चेति संज्ञान्तरैरपि व्यवह्रियन्ते । चतुर्विधमपीदं पञ्चरात्रं वेदमूलांशस्य भवत्युपबृंहणम्[1] । किञ्च भगवता प्रोक्तं पञ्चरात्रशास्त्रमनुसृत्य प्रवृत्तासु शतद्वयाधिकपाञ्चरात्रसंहितासु[2] काश्चि-

[1] "चतुर्विधं पञ्चरात्रम्—आगमसिद्धान्तः, दिव्यसिद्धान्तः, तन्त्रसिद्धान्तः, तन्त्रान्तरसिद्धान्तश्चेति । चतुर्विधं चेदं वेदमूलभूतांशस्य उपबृंहणम् । तदभिप्रायेण ह्युक्तं महाभारते—'महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम्' इत्यादि ।" इति न्यायपरिशुद्धौ ।

[2] जर्मन्देशीयविदुषा षेडर्महाशयेन आङ्गलभाषायां विरचिते पाञ्चरात्रागमोपोद्घा-ताख्ये विमर्शग्रन्थे दशाधिकद्विशतसङ्ख्याकाः पाञ्चरात्रसंहिताग्रन्थाः तत्तन्नामनिर्देशादिपूर्वकं सन्ति

दिव्या इति, काश्चित् सात्त्विका इति, काश्चित् राजसा इति, अथ काश्चित् तामसा इति चोच्यन्त इति। चातुर्विध्यं तासामपि विशदयन्[1], कतमत्संहिता अनुरुध्य केषु केष्वालयादिषु पूजादिकमनुष्ठेयमिति चाधिकारोऽयं निरूपयति नियमान्। अतः सिद्धान्तानाम्, संहितानाम्, शास्त्राणाम्, आलयानाम्, पूजाद्यधिकारिणाम्, बिम्बानाम्, पूजाविधीनां चासाङ्कर्यमावश्यकमिति निरूपयन्, सुव्यवस्थितस्य तत्तद्वर्णाश्रमसमुचितस्य पाञ्चरात्रिकपाञ्चकालिक-समाराधनस्य वैधत्वं च स्थापयन्, तद्विधायकपाञ्चरात्रागमस्य कार्त्स्न्येन प्रामाण्यमपि प्रथमाधिकारे प्रदर्शयति। द्वितीयाधिकारे कर्मानुरोधेन काल-विभागान् अहोरात्रस्य पञ्चधा विधाय[2], ब्राह्मान्मुहूर्तादारभ्य आनिशान्तं परमैकान्तिभिरनुष्ठेयानि भगवत्कैङ्कर्यभूतानि अभिगमनोपादानेज्या-स्वाध्याय-योगाख्यानि पञ्च कृत्यानि सप्रमाणं प्रतिपादयति। अत्रैव श्रीभाष्यकार-

निर्दिष्टाः। आगमग्रन्थानाम् आकरविवृतिरूपस्य तादृशकोशस्य (Introduction to Pāncarātra and Ahirbudhnya Samhitā) रचनेन पाञ्चरात्राभिमानिनां मन्ये, ष्रेडर्महाशयेन बहूपकृतम्।

[1] (1) सात्त्वत-पौष्कर-जयाख्यादयो दिव्याः, (2) ईश्वर-भारद्वाज-सौमन्तवादयः सात्त्विकाः, (3) सनत्कुमार-पद्मोद्भव-शातातपादयो राजसाः, (4) पञ्चप्रश्न-शुकप्रश्न-तत्त्वसागरादयस्तामसाः संहिता इति विभक्ताः सन्ति। सिद्धान्ता एते प्रयोजनविशेषापेक्षया स्वयंव्यक्त-सैद्ध-दिव्यार्षभेदेन वा, वेदसिद्धान्त-दिव्यसिद्धान्त-तन्त्रसिद्धान्त-पुराणसिद्धान्तभेदेन वा विभज्यन्ते। क्षेत्राणि च स्वयंव्यक्त-दिव्य-सैद्ध-मानुषभेदेन चतुर्धा। पाञ्चरात्रपूजाक्रमश्च वैदिक-तान्त्रिक-श्रौत-मिश्रभेदेन चतुर्विधः। तत्प्रतिपादकं शास्त्रमपि स्वयंव्यक्त-दिव्य-मुनिभाषित-मानुषभेदेन चतुर्धा। [स्वयंव्यक्तं शास्त्रं मूलागमः। दिव्यं नाम साक्षात् भगवत्प्रणीतं ब्रह्मरुद्रादिभिः प्रवर्तितम्। मुनिभाषितं तु सात्त्विक-राजस-तामसात्मना त्रिधा—भगवतः श्रुतार्थस्य केवलप्रतिपादकं सात्त्विकम्। एकदेशतो भगवतः श्रुतं स्वयोगमहिमसिद्धं चावशिष्टं राजसम्। स्वयोगमहिमोपलब्धार्थैरुपनिबद्धं तामसम्। दिव्य-मुनिभाषिताभ्यां व्यतिरिक्तं मनुजैः प्रणीतं मानुषम्।]

[2] "एकस्यैव हि कालस्य वासरीयस्य नारद। आप्रभातान्निशान्तं वै पञ्चधा परिकल्पना। पृथक् कर्मवशात् कार्या न काला बहवः स्मृताः॥" इति जयाख्यसंहिता।

नित्यग्रन्थे सम्यगनुपलभ्यमानानां पाञ्चकालिकानां धर्माणां सर्वेषामपि तदभिमतत्त्वनिर्धारणपरः सिद्धान्तश्च सोपपत्तिकमस्ति निरूपितः। अपि च स्मार्तानां पाञ्चरात्रिकाणां च कर्मणां[1] परस्परं विसंवादः समुपनमेदिति वादम्, कुलक्रमेणागमसिद्धान्तमनुरुध्य पाञ्चरात्रिकं भगवत्सेवादिकम् अनुष्ठेयं कर्म त्रयीमार्गानधिकारिणाम् एकान्तिनां च भवतु, अस्तु चेतरेषां त्रयीमार्ग एवेति विवदतामाशयं चास्मिन्नधिकारे निरासयति[2]। तृतीयोऽधिकारः पूर्वाधिकारविहितानि पञ्चकालकृत्यानि सर्वाणि सप्रमाणं प्रपञ्चयति। निद्रान्त-प्रबोध-हरिकीर्तन-शौच-स्नान-सन्ध्योपासन-पितृतर्पण-ब्रह्मयज्ञोपादान-भगवत्पूजादीनां विविधानां नित्यानुष्ठानानां यथावद्विवरणमत्रास्ति विधिनिषेध-प्रमाणप्रदर्शनैः प्रतिपादितम्।

सत्स्वपि शतद्वयाधिकसङ्ख्याकेषु पञ्चरात्रसंहिताग्रन्थेषु, श्रीनिगमान्त-गुरोः सात्त्वत-पौष्कर-जयाख्यनामसु त्रिष्वेव सुमहती संभावना। संहितान्तराण्यपि — पारमेश्वर-पाद्म-भारद्वाज-भार्गव-वासिष्ठ-विहगेन्द्रेश्वराहिर्बुध्न्यादयो बह्व्यः संहिताः—यद्यपि प्रमाणत्वेन तत्र तत्र ग्रन्थेऽत्र सन्त्युपात्तानि, तथापि मूलवेदानुसारेण साक्षाद्भगवत्प्रणीतास्तास्तिस्र इति कृत्वा, तासु मन्महे प्रावर्तत महान् पक्षपातोऽस्य। "सात्त्वताद्यं त्रिकं चैतत् व्यापकं मुनिसत्तम" इति ईश्वरसंहितावचनम्, "स्वयंव्यक्ते तथा दिव्ये दिव्यशास्त्रोक्तवर्त्मना। मूलागमसमेतेन मुख्यैर्भागवतैः सदा" इति संहितात्रयस्य दिव्यत्वोपपादकं जयाख्यसंहितावचनं च श्रीनिगमान्तगुरोराशयस्योपष्टम्भकं भवतीति भावयामः। तिसृणामासां दिव्यत्वस्य पारम्यस्य च प्रमापकत्वप्रतिपादनार्थमेव सात्त्वत-

[1] केवलं त्रयीनिष्ठाः केचन, केचन चागमनिष्ठाः।

[2] मूलवेदाधिकारिणां (एकायनशाखाध्येतॄणाम्) आगमसिद्धान्तेऽप्यस्याधिकारः। एत एव पाञ्चरात्रस्य मुख्याधिकारिणः। सिद्धान्तान्तरेषु त्रयीनिष्ठानामपि तत्तदुक्तदीक्षामूलतो विद्यतेऽधिकारः।

पौष्कर-जयाख्यसंहितानां विवरणरूपतया क्रमेण तत्तत्संहितामार्गावलम्बिनो महान्त ईश्वर-पारमेश्वर-पाद्माख्यास्तिस्रः पृथक् संहिताः प्रणिन्युरिति साम्प्रदायिका अभिप्रयन्ति। अथ नैष्ठिकानां परमैकान्तिनां नित्यानुष्ठानविधिनिर्णायकत्वेन भगवतो भाष्यकारस्य नित्यग्रन्थविवरणद्वारा तस्याव्यवहितशिष्यस्य वङ्गिवंशेश्वरस्य भूयस्यः कारिकाः, तथा नंजीयरिति नामान्तरेण प्रथितस्य नारायणमुनेः पञ्चकालकल्पनाविधायिकाः कारिकाश्च ग्रन्थेऽस्मिन् सन्ति भूरिश उदाहृताः[1]।

नारायणैकपरायणैः परमादरणीयं पाञ्चरात्रशास्त्रमिदम् इति साम्प्रदायिकानामाशयः। पाञ्चकालिककृत्यैः परमपुरुषमेव ये सन्ततमुपासते त एव परमैकान्तिनः। परमैकान्तिशब्दस्यार्थविवरणावसरेऽस्य ग्रन्थस्य तृतीयाधिकारे निगमान्तगुरुभिः परमैकान्तिशब्दस्य निर्वचनमेवमेवास्ति विहितम्[2]। अनन्यदेवताकत्वमेव परमैकान्तिनां परमा निष्ठा। "चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि ते श्रुताः। तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठास्ते चैवानन्यदेवताः" इति खलु महाभारतमावेदयति।

"कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः।"
"अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम्।"
"जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्॥"
"तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च।
मय्यर्पितमनोबुद्धिः मामेवैष्यस्यसंशयः॥"

[1] श्रीवत्साङ्कमिश्रस्य अभिगमनसारः, श्रीभट्टपराशरस्य नित्यग्रन्थः, वङ्गिवंशेश्वरस्य कारिका, नारायणमुनेः नित्यार्चनकल्पः इत्येतेषां ग्रन्थानां विशिष्य वङ्गिवंशेश्वरकारिकाग्रन्थस्य च कृतमुपबृह्मणम्। [वङ्गिवंशेश्वरः श्रीरङ्गनारायणाचार्याख्यया च व्यपदिष्टः श्रीभाष्यकाराणाम् अव्यवहितशिष्यः पञ्चकालप्रक्रियया नित्यकर्मसंग्राहकः प्रधानः पुरुषः।]

[2] द्रष्टव्यतां श्रीपाञ्चरात्ररक्षायां १३९ पुटः।

"मत्कर्मकृत् मत्परमः मद्भक्तः सङ्गवर्जितः।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव॥"
"बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः॥"
"आब्रह्मभुवनाल्लोकात् पुनरावर्तिनोऽर्जुन।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते॥"

इत्यादिभिः भगवन्मुखोद्गतैरेव विश्वेषामपि विश्वसनीयैर्वचनैः प्रतिपादितरीत्या परस्मिन् पुरुष एव नैरन्तर्येण निवेशितमतीनां पाञ्चरात्रपरायणानां परमैकान्तिनां तस्यैव भगवतो मुखात् प्रवृत्तं पाञ्चरात्रशास्त्रं नित्यकर्तव्यसद्धर्मोपदेशकं मुक्तानामिव स्वयंप्रयोजनभूतं च भवतीति निरूपणार्थमेव निगमान्तगुरुरोः एतद्ग्रन्थनिबन्धने समुद्यमः।

ग्रन्थस्यास्य सपरिष्कारं मुद्रणाय प्रवृत्तैरस्माभिः का प्रक्रिया आदृता इति च किञ्चिन्निवेदयामः। ग्रन्थेऽस्मिन् प्रत्यधिकारं विषयाणां नैकविधानां तत्र तत्र विभागाः सन्ति विहिताः; ततस्तत्तदुचितानाम् विषयनिर्देशानाम् 'मङ्गलाचरणम्', 'पञ्चरात्राणां प्रमाणम्', 'चत्वारः सिद्धान्ताः', 'सिद्धान्तानाम् असाङ्कर्यस्थापनम्' इत्येवमादीनां योजनानि च तत्र तत्र पुटानां पर्यन्तेषु यथामति सन्ति निर्वर्तितानि। ग्रन्थस्यास्य पठने प्रवृत्तिमतां विषयविभागरूप एष परिष्कारः परमुपकुर्यादिति वयमिममुद्यममङ्गचकुर्म।

अस्य प्रबन्धस्य संस्कारायादृतेषु कठिनेषु कार्येषु पाठशोधनमप्यन्यतमम्। विशेषशोधनार्थं विभिन्नेभ्यः स्थलेभ्यः कोशा एकादश श्रीपाञ्चरात्ररक्षायाः सम्पादिताः। एकादशस्तु नागरलिपिमुद्रितो य उपोद्घातस्योपक्रमे सूचितः स गुणैः नैवास्मदभिप्रेतार्थसमर्थनाय प्रकल्पेतेति अन्ततोऽनादृतः। अवशिष्टेषु दशसु कोशेषु ग्रन्थाक्षरैस्त्रयः, आन्ध्रलिपिभिरेक इति चत्वारो

मुद्रिता गृहीता ग्रन्थाः । ग्रन्थाक्षरमयाः तालपत्रलिखिताः प्राचीनाः षट् च परस्तात् सम्पादिताः । ग्रन्थाक्षरैः प्रभिन्नेषु समयेषु मुद्रितास्त्रयोऽपि ने कोशाः प्रायः पाठतः समानाः । आन्ध्राक्षरमुद्रितस्तु तेभ्यः किञ्चिदिव विभिन्नः कियान् शुद्धश्च । तालपत्रलिखितेषु षट्सु कोशेषु "घ" संज्ञकस्य पाठतः कालतश्च गरिष्ठत्वमालोच्य तदीयाः पाठा एव भूयसास्माभिराहृता इति पूर्वमुक्तम् । तथास्य ग्रन्थस्य शोधनाय सम्पादितानां पुस्तकानाममीषां विषयान् कांश्चनेह विवृणुमः । एतेषु "च" कोश एवान्ध्राक्षरमयः । तदितरे सर्वेऽपि नव ग्रन्थाक्षरमयाः ।

१. "क" **संज्ञितः कोशः** विलम्बिवत्सरे (कलौ ४९९९-क्रैस्तवे-१८९९) मुद्रितः । इदमेव प्रथमोपलब्धं पुस्तकम्[1] । 'शंखपुरं राघवाचार्यपरिशोधितपुस्तकानुसारेण मुद्रितः' इति कोशस्य मुखपत्रे मुद्रितमास्ते । अनन्तरं सम्पादितानां पुस्तकान्तराणां परामर्शानन्तरं प्रथमोपलब्धं पुस्तकमिदम् अपभ्रंशबाहुल्यविषयेऽपि प्रथमगणनीयमित्यवगतम् ।

२. "क(अ)" **संज्ञितः कोशोऽयं** अडयार् पुस्तकभाण्डागारात् उपलब्धः । "क" कोशात् षोडशवर्षेभ्यः पूर्वं चित्रभानुवत्सरे (कलौ ४९८३-क्रैस्तवे १८८२-८३) चेन्नपुर्यां व्यवहारतरङ्गिणीमुद्रालये मुद्रितः । 'शंखपुरं राघवाचार्यैः परिष्कृतशुद्धप्रतिवत् सम्यक् परिष्कृत्य मुद्रितोऽयं ग्रन्थः' इति पूर्वस्मिन् पुस्तक इवात्रापि मुखपत्रे मुद्रितमास्ते । इतः किञ्चिदूनवर्षद्वयात् प्राक् मुद्रिते "ज्ञ" संज्ञिते (अन्ततो निर्दिश्यमाने) कोशे शोधनपत्रेषु अन्ततः सूचिताः शोधनांशाः प्रायेणात्र साधिता दृश्यन्ते । क्वचित् "ज्ञ" कोशं "क" कोशं चानुरुध्यैव मुद्रितोऽयं कोश इति समालोच्य, नास्य पृथक् पाठभेदादिबोधकं किमप्यकारि सूचनमस्मिन् ग्रन्थे । वयमतः प्रायेण "ज्ञ" कोशस्थाने पुस्तकमिदं परिगणयामः ।

३. "ख" **संज्ञितः कोशः** मद्रपुरराजकीयहस्तलिखितपुस्तकभाण्डागारात् प्राप्तः । D. 5280 अङ्कचिह्नितः । शोभनैरक्षरैर्युक्तः । द्विनवतिवत्सरेभ्यः

[1] इदं तोट्टालं श्रीवेणुगोपालाचार्यस्य । मदीयमपि तथाविधमेव पुस्तकमन्यद्भवति । भेदरहितत्वात् एतयोरेकत्वमुपकल्प्यते ।

प्राक् तिरुमलै वेदान्तरामानुजाचार्याख्येन केनचित् तालपत्रेषु दिवसैः द्वादशभिरेव विलिख्य समापितोऽयं कोश इति ज्ञायते । '४९९० कल्यब्दे सौम्यवर्षे कार्तिकमासस्य पञ्चदशेऽह्नि लेखनमारभ्य तस्य मासस्य सप्तविंशे दिवसे एकादशीतिथौ वृषभलग्ने लेखनसमापनं कृतम्' इति, 'श्रीपाञ्चरात्ररक्षा लिखिता श्रुत्यन्तलक्ष्मणाख्येन । पठितव्या द्विजवर्यैः दातव्या तत्समक्षमेवेयम्' इति च तेनैव लेखकेन पुस्तकस्यावसाने विलिखितमास्ते । यद्यप्ययमक्षरतः सुन्दरः, तथापि पाठत एष न विस्रम्भमर्हति । अस्मिन् परिदृश्यमानान् दोषान् मुद्रितपुस्तकस्थैः तैः समं विन्यस्य विषये विमृश्यमाने, कोश एष एव स्वमुद्रितानां प्रायशो मातृकात्वेन भूतपूर्वैः मुद्रापकैः स्वीकृतः स्यादिति संभावयामः । यद्यप्यामूलात् पुस्तकमिदम् अशिथिलं समग्रं चास्ते, तथापि त्रिचतुरेषु स्थलेषु लेखकप्रमादेन वा एतन्मूलभूते मातृकाकोशे समुपनतेन वैकल्येन वा कतिचन पङ्क्तयो दृश्यन्ते विसृष्टाः ।

४. "ग" **संज्ञितः कोश** एष च तालपत्रेषु सुव्यक्तं लिखितो मद्रपुरराजकीयहस्तलिखितपुस्तकभाण्डागारसंबन्धी, 5281 (M. 49-1) अङ्कचिह्नितः । समग्रोऽयम् । केन कदा लिखित इति नावगम्यते । "ख" कोशस्य समानवयस्को वा ततः किञ्चिदर्वाचीनो वा स्यादिति संभाव्यते । अस्य च "ख" कोशस्य च पाठरीत्यां पार्थक्यं न प्रायः परिदृश्यते । अस्मिन् "इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य . . ." इत्यादिकं साम्प्रदायिकं ग्रन्थसमाप्तिवाक्यं क्वचिदप्यधिकाराणाम् अवसानेषु ग्रन्थावसाने वा न दृश्यते ।

५. "घ" **संज्ञितः कोश** एष च तालपत्रमयो मद्रपुरराजकीयहस्तलिखितपुस्तकभाण्डागारादधिगतः । R. 4227 अङ्कचिह्नितः । अतीव पुरातनः । किञ्चिदूनवर्षशतकादर्वाक् लिखितयोः "ख" "ग" कोशयोः पत्राणां लिपीनां चावस्थितिम् अदसीयानां पत्राणामवस्थां च सममेकत्र निरीक्षितवद्भिरस्माभिः कोश एष वर्षाणां शतत्रयेण तयोः स्याज्ज्यायानिति विभाव्यते । दिष्ट्या न ह्यस्य दलानि कालेनैतावता घुणमुखैः क्षतानि ; न वा वयोवशात् विदीर्णानि । पाठतः प्रशस्तमिममेव कोशमनुरुध्य श्रीपाञ्चरात्ररक्षायाः पाठपरिष्कारे वयमभवाम प्रभविष्णवः । अत्र दृश्यमानाः साधुसंमताः पाठाः सुबहवः पुस्तकान्तरेषु मुद्रितेष्वमुद्रितेषु च न विलोक्यन्ते ।

C

६. "ङ" संज्ञितः कोशः सुतरां पुरातनः मद्रपुरराजकीयपुस्तकभाण्डागारादुपलब्धस्तालपत्रलिखितः। M. 34-3 अङ्कचिह्नितः। पाठैर्भूयसा "घ" कोशसदृशः। शैथिल्यम् अधिजिगमिषूणाम् अदसीयानां—क्वचित् क्वचित् विलुप्तानां च—दलानां रीतिमवलोकितवद्भिरस्माभिः कोश एष "घ" संज्ञितादपि प्राचीनतरं स्यादिति आलोच्यते। आरम्भे कोशस्यास्य कानिचन पत्राणि लुप्तानि, कानिचनान्ततश्च त्रुटितानि। अक्षराणि किञ्चिदिवास्पष्टानि। मुद्रापकान्तरैरदृष्टपूर्वं वयोवशात् विशिष्य शैथिल्यं प्रतीक्षमाणमिदं पुस्तकं दिष्ट्या समुचिते समये दृष्टमस्माभिः। साधुपाठाः समुद्धृता अस्मादपि कोशात्।

७. "च" संज्ञितः[1] कोशो विंशतिवत्सरेभ्यः पूर्वं १९१९ क्रैस्तवाब्दे तूप्पुल् श्रीवेङ्कटाचार्येण बेङ्गळूरनगरे आन्ध्राक्षरैर्मुद्रितः। ग्रन्थाक्षरैर्मुद्रितेभ्यः पूर्वनिर्दिष्टपुस्तकेभ्यस्त्रिभ्योऽपि पाठरीत्या मुद्रणशैल्या च कोशोऽयं कियानिव विशिष्यते। तत्र तत्र सन्दिग्धेषु बहुषु स्थलेषु सविमर्शमर्थनिर्वचनपूर्वकं विषयपरिशोधनाय यद्यप्यस्य मुद्रापकाः श्रममावहन्निति न ज्ञायते, तथापि यावच्छक्ति आगमशास्त्रस्यास्य शोधनाय तैः प्रवृत्तमिति अवगम्यते। महीशूरपुरादेव राजकीयपुस्तकभाण्डागारात् अस्मत्परिशीलनार्थं ये हि नाम कोशा आनीताः तेष्वेकोऽपि पुस्तकस्यास्यान्ध्रस्य मुद्रापकाणां दृष्टिपथमुपयात इति प्रतिभाति; यतः सुबहुषु स्थलेषु तत्कोशस्थाः पाठा मुद्रितस्यान्ध्रपुस्तकस्यास्य पाठेभ्यो विसंवदन्ति।

८. "छ" संज्ञितः कोशः सुस्पष्टैरक्षरैरन्वितो महीशूरपुरराजकीयपुस्तकभाण्डागारात् संपादितः। तालपत्रमयः। २४९८ अङ्कचिह्नितः। समग्रः। पाठैः अक्षरशुध्द्या च "घ" "ङ" कोशौ भूयसा अनुवर्तते। केन कदा लिखितोऽयमिति न ज्ञायते। अद्यैवास्य घुणभक्षणमारब्धम्। "घ" "ङ" कोशाभ्यामेतस्य लेखनकालः स्यादर्वाचीन इति प्रतिभाति।

९. "ज" संज्ञितः कोशोऽयम् असमग्रः। महीशूरपुरराजकीयपुस्तकभाण्डागारात् उपलब्धस्तालपत्रलिखितः। ३०२८ अङ्कचिह्नितः। लेखनसमयलेखकनामादिकम् अस्यापि नोपलभ्यते। पुस्तकस्य स्वरूपम्, अत्र समुपनतानां घुणक्षतादिशैथिल्यादीनां रीतिम्, पाठक्रमादींश्च सम्यगभिवीक्षतवद्भिरस्माभिः

[1] एष कोशः श्रीमतां तोट्टालं राजगोपालाचार्याणां सविधात् संपादितः।

प्रायेण "घ" कोशस्य समकालिकतास्य अनुमीयते। "विस्तरेण चाह योगमन्ते दक्षः। तत्र चैष सारः प्रोक्तः। सर्वोपाधि . . . ." इति[1] द्वितीयाधिकारान्तिमभागस्य किञ्चित् पूर्वं विद्यमानाया वाक्यपङ्क्तेरनन्तरम् अस्मिन् ग्रन्थलोपः संजातः। अदसीयस्य पाठादिसौष्ठवस्यावलोकनेन अवशिष्टस्य एतदीयस्य नष्टांशस्यापि परामर्शे परमाकाङ्क्षा नः समुत्पन्ना।

१०. "झ" संज्ञितः कोशः[2] श्रीपाञ्चरात्ररक्षायाः प्रथममुद्रित एष एवेति वयमेतावता जानीमः। वेळियनूर् शङ्खपुरम् श्रीराघवाचार्येण, कोन्दमूर् कोयिलिप्युणि श्रीराघवाचार्येण च शोधितः, कुम्भकोणम् तट्टै श्रीकृष्णमाचार्यप्रार्थनया माडपूषि श्रीपार्थसारथ्याचार्येण विक्रमसंवत्सरे (क्रैस्तवेऽब्दे १८८०) चैत्रमासे मद्रपुर्यां व्यवहारतरङ्गिणीमुद्रालये मुद्रितः। षष्ट्यधिकवर्षदेशीयमिदमेव पुस्तकं पूर्वनिर्दिष्टयोः ग्रन्थाक्षरमयपुस्तकयोः मुद्रणमूलम् आसीत्। एतन्मुद्रणे कृतयत्नैः प्रथमतो यं कमप्युपलब्धं कोशमनुरुध्य विनैव विमर्शश्रमं वीतपरिशोधनोद्यमं च ग्रन्थमुद्रणायारब्धमिति, अनन्तरं च पुस्तकान्तरप्राप्त्या स्वविहितेषु मुद्रणेषु दोषबाहुल्यमवलोक्य पुटाष्टकपरिमितं शुद्धिपत्रमन्ततः संयोजितमिति च संदृश्यते। अपभ्रंशबहुलस्यास्य कोशस्यान्ते योजितं शोधनपत्रमपि अन्यत् शोधनपत्रमपेक्षते। "क" कोशः सर्वथा पन्थानमेतदीयमेवानुरुणद्धि, यत एष एव तन्मुद्रणस्य मूलमभूत्। अत्रान्ततो विद्यमानानि शोधनपत्राण्यपि "क" कोशमुद्रापकैः नैव दृष्टानीति स्पष्टीभवति। तथापि श्रीपाञ्चरात्ररक्षायाः प्रथमतो मुद्राक्षरारोपणोपनतां प्रतिष्ठां श्रीशङ्खपुरं राघवाचार्यप्रभृतय एवार्हन्ति।

श्रीनिगमान्तगुरुभिः पाञ्चरात्ररक्षायां सुबहुभ्यो ग्रन्थान्तरेभ्यः समुद्धृत्योदाहृतानां सर्वेषामपि प्रमाणवचनानां ग्रन्थस्यास्यावसाने काचन विस्तृता वर्णानुक्रमणिकास्ति संयोजिता; यत्र च प्रमाणभूतानां सर्वेषामपि श्लोकार्धानाम् अन्येषामपि प्रमाणवाक्यानाम् आदिमा भागाः सन्ति समुद्धृत्य मुद्रिताः। एष चास्य परिष्कारायादृतेषु अभिनवेषु समुद्यमेष्वन्यतमः।

[1] दृश्यताम् अस्य ग्रन्थस्य ७६ पुटः।

[2] ग्रन्थ एष काञ्चीपुरं तायार्सन्निधि वरदाचार्यस्वामिनां सविधात् संपादितः।

अस्याम् अनुक्रमणिकायां तथोद्धृत्य सूचितानां प्रमाणवचनानाम् आकरकोशनामानि, कर्तृनामादीनि च तत्तद्वयञ्जकैः सङ्केताक्षरैः सन्ति संदर्शितानि ; येषां च (सङ्केताक्षराणां) विशेषविवरणम् अपरयोस्ततः पूर्वमायोजितयोः अनुक्रमणिकयोरस्त्याविष्कृतम् । पाठानां संदिग्धविषयाणां च विमृश्य शोधनार्थं यावान् परिश्रमः कालव्ययश्च समभूत्, किञ्चिदुच्चावचतया तावान् आकरग्रन्थानाम् अन्वेषणाय तत्तन्नामसंग्रहाय चासीद्विनियोक्तव्यः । एवमादृत्य च सुदुर्भरं क्लेशम्, ग्रन्थान् कांश्चन—अभिगमनसारः, आचमननिर्णयः, कालविधानम्, कालोत्तरम्, भोजदेव-बलदेवाचार्यग्रन्थाः, सन्मार्गदीपिका, कृष्णकल्पः, प्रयोगपद्धतिरत्नावली, श्रीकरसंहिता इत्यादीन्—नैवोपलब्धुमशक्नुम । आदौ आकरग्रन्थानाम् अन्वेषणे सत्युपक्रान्ते, सुबहूनां वचनानां मूलभूतग्रन्थानां तत्तद्ग्रन्थप्रकरणानां चाधिगमे महदेव विस्रम्भवैकल्यमजनि । इदमद्य महदस्माकं प्रमोदस्थानम्, यदुत बलवतोऽस्मदुद्यमस्य समुचितफलत्वेन प्रमाणवचनानाम् ऋतेऽतिपरिमितसङ्ख्याकेभ्यो वचनेभ्यः सर्वेषामितरेषामुपलब्धा आकरा इति । ते च प्रमाणवचनादीनां वर्णानुक्रमणिकायां सन्ति संयोजिताः । ग्रन्थेऽस्मिन् उदाहृतानां प्रमाणाकरसङ्ख्यानां मध्ये प्रतिशतकं पञ्चषा एवाकरा अभूवन् अनुपलब्धा इति च निर्देष्टुं शक्यते ।

प्रपत्तिधर्माणां तत्त्वनिरूपणाय निक्षेपरक्षां प्रथमतः प्रणीय,[1] ततश्च प्रपन्नजनैस्तदितरैश्च भागवतैः प्रत्यहमनुष्ठेयानां भगवत्कैङ्कर्यरूपधर्माणां निरूपकं पाञ्चरात्रशास्त्रं निःश्रेयसकाङ्क्षिणाम् अनुजिहीर्षया व्याख्यातवान् श्रीवेदान्तगुरुः, अनया रक्षया शास्त्रं च तद्रक्षितवान् । पाञ्चरात्रशास्त्रं परम-

[1] "प्रपञ्चितं चैतत् पूर्वस्मिन्नधिकारे निक्षेपरक्षादिषु च" इति ग्रन्थेऽस्मिन् तृतीयाधिकारस्यारम्भे दृश्यते । अतो निक्षेपरक्षाया अनन्तरं श्रीपाञ्चरात्ररक्षा प्रणीतेति सम्यक् ज्ञायते । (दृश्यतां ८१ पुट:).

सात्त्विकसंप्रदायप्रवर्तकमिति पारे गिरां खलु निगमान्तगुरोस्तस्मिन् बहुमानातिशयः ; यतो हि नाम पाञ्चरात्रशब्दस्य पूर्वं श्रीशब्दमायोजयन्नेव तच्छास्त्रमेष सर्वत्र व्यवहरति । अत एवामुमपि ग्रन्थं—न हि पाञ्चरात्ररक्षेति अपि तु—श्रीपाञ्चरात्ररक्षेति श्रीशब्देन सहैव सर्वत्र निर्दिशति । महति शास्त्रग्रन्थे [1]न्यायपरिशुद्धौ, प्रपन्नानामुपजीव्ये [2]रहस्यत्रयसारे च ग्रन्थस्यास्य समाख्या नन्वेवमेवास्त्युदाहृतेति विदन्त्येव साम्प्रदायिकाः ।

श्रीमन्निगमान्तगुरुभिः अनुगृहीतेषु तत्त्वहितपुरुषार्थप्रवर्तकेषु सुबहुषु ग्रन्थेषु केचन मतान्तरनिरासकाः, कतिचन स्वमतसंस्थापकाः, अपरे केचन प्रपत्तिशास्त्रप्रतिष्ठापकाः, अन्ये च कतिचन तच्छास्त्रसम्मतसंप्रदायसंरक्षणपराश्चेति मन्ये श्रीदेशिकग्रन्थविमर्शकपराणां विदितमेव । एतेषु चान्तिमनिर्दिष्टाः श्रीवैष्णवैर्बहुमता अभ्यर्हिततमाः पञ्चरक्षाग्रन्थाः । ते च सच्चरित्ररक्षा, निक्षेपरक्षा, गीतार्थसंग्रहरक्षा, रहस्यरक्षा,[3] श्रीपाञ्चरात्ररक्षा चेति प्रसिद्धाः । साङ्गस्य न्यासविद्यास्वरूपस्य विविधैः प्रकारैः प्रतिपादकाः प्राथमिकाश्चत्वारो रक्षाग्रन्थाः प्रपत्तिमार्गप्रवृत्तैः सुतरामुपजीव्यतयानुष्ठेयस्य स्वयंप्रयोजन-

[1] "तत् सर्वं श्रीपाञ्चरात्ररक्षासिद्धान्तव्यवस्थायां सर्वपरामर्शेन साधितमस्माभिः" इति न्यायपरिशुद्धौ शब्दाध्यायस्य द्वितीयाह्निके ।

[2] "ஸாக்ஷாந் மோக்ஷாபாயமும் மோக்ஷப்ராப்தியு முண்டென்றும் ஸ்ரீபாஞ்சராத்ரரக்ஷையிலே யுபபாதித்தோம்" इति मध्येचरमश्लोकाधिकारं श्रीरहस्यत्रयसारे ।

अतश्चावगम्यते—न्यायपरिशुद्धिः, श्रीरहस्यत्रयसारश्च श्रीपाञ्चरात्ररक्षाया अनन्तरं प्रणीतौ ग्रन्थाविति ।

[3] **सच्चरित्ररक्षा**—श्रीवैष्णवानाम् अनन्यप्रयोजनानां सच्चरितसंबन्धिनां विषयाणां प्रतिपादिका । **निक्षेपरक्षा**—न्यासविद्यायाः प्रतिपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकं संस्थापनाय प्रवृत्तोऽयं ग्रन्थः । **गीतार्थसंग्रहरक्षा**—न्यासविद्याप्रतिपादकशास्त्रतत्त्वस्यार्थविवरणपूर्वकं तच्छास्त्ररक्षणाय प्रवृत्तेयम् । **रहस्यरक्षा**—न्यासविद्यायाः स्वरूपादीनामपवादान् अर्वाचीनैः प्रवर्तितान् परिहरन् प्रपत्तिधर्मानुष्ठानस्वरूपस्य प्रतिपादनाय प्रवृत्तोऽयं ग्रन्थः ।

भूतस्य भगवत्कैङ्कर्यधर्मस्यापवादगोष्ठीनाम् अपोहपूर्वकं संरक्षणाय, पाञ्च-कालिकप्रक्रियाणां परिष्कृतप्रयोगप्रदर्शनाय च प्रपन्नजनहितैषिभिः श्रीमद्वेङ्कट-नाथगुरुभिः प्रणीतोऽयं श्रीपाञ्चरात्ररक्षाग्रन्थः सर्वैरपि सत्सम्प्रदायाहितश्रद्धैः सविमर्शं परामृश्येतेति परमोऽस्माकं अभिसन्धिः ।

इदं तावदन्ततो विशिष्य विषादावहं नः समभिधातुम्, यदुत तृतीयाधिकारे इज्याविधेर्विवरणावसरे हन्त ग्रन्थलोपः सञ्जात इति, तत्र कियत्परिमितो वा ग्रन्थांशो लोपमवापेति न ज्ञातुं शक्यत इति च[1] । अस्माभिः सम्पादितेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेषु "सर्वेषामन्ततो भगवत्प्राप्तिः समानाविकलानामपि भागवतानाम् . . . ." इति वाक्यस्यानन्तरं विषयलोप एकरीत्यैव दृश्यत इत्येतद्विचार्यमाणे, संवत्सराणां शतत्रय्याः प्रागेव, आहोस्वित् श्रीवेदान्तदेशिकविरचितमूलकोश एव वा हेतुभिरस्मन्मनसोऽगोचरैः कैश्चित् एष च प्रतिसंधातुमशक्यः समुपनतो मध्ये ग्रन्थलोप इत्यवगम्यते ; येन च मनागिव मनस्यस्माकम् आशाभङ्गः सपदि पदं निदधे । श्रीभाष्यकारप्रणीतनित्यग्रन्थविवरणमुखेन इज्याया व्याख्याने श्रीवेङ्कटनाथेन सत्यपि सम्यक् प्रतिज्ञाते[2] "अथ परमैकान्तिनः" इति भाष्यकारोक्तस्य परमैकान्तिशब्दस्य—तदीयनित्यग्रन्थोपक्रम एव विद्यमानस्य प्रथमपङ्क्तिवाक्यस्य—विवरणप्रकरणारम्भ एव विषयलोपस्य विलोक्यमानत्वात्, नित्यग्रन्थविवरणात्मकस्य विस्तृतस्य विशिष्टस्यापि विषयस्य विलोपः प्रायः समुपनत इति, यत्सत्यं साम्प्रदायिकेषु विषयेषु सारभूतो निगमान्तगुरुभिर्निरूपित इज्याविधिः प्रायो विलयमशेषतश्चावापेति च नैराश्यविसंस्थुलेन मनसा निर्णेतव्यमस्ति ।

[1] दृश्यतां ग्रन्थेऽस्मिन् १३८ पुटादारभ्य १४७ पुटं यावत् विषयस्यास्थावस्थितिः ।

[2] दृश्यतां १३८ पुटे प्राथमिकं पङ्क्तिद्वयम् ।

ग्रन्थरत्नमिदं नवीनया रीत्या परिष्कृत्याविष्कुर्वतां नः संप्रति परां कोटिमारूढः प्रमोदपरीवाहः । निगमान्तगुरूणां वैदुष्यम्, वैष्णवजनधुरीणत्वम्, वैराग्यम्, वैभवमन्यदपि निस्समाभ्यधिकमिति निखिलवैष्णवजनानां विशिष्य विदुषां विदितचरमेव । एष च महान् वेदान्तिनामग्रणीः, निबन्धकर्तॄणां नेता, दार्शनिकानां मार्गदर्शी, सर्वकवीनां संस्कर्ता, भक्तकोटीनां मकुटमणिः, वादिनां वाचस्पतिः, शान्तानामग्रेसरः, कर्मठानाम् प्राग्रहरः, प्रपन्नानां प्रेष्ठश्च आसीदिति सर्वाभिमतेन हेतुना खलु सर्वतन्त्रस्वतन्त्राख्या सर्वतोऽस्य ववृधे समाख्या । आचार्याणाममीषां ग्रन्थस्यास्य संशोधने च, विविधानां विषयानुपूर्वीणां विभजनपूर्वकं नामनिर्देशविधाने च, बहुविधानां पाठभेदानां संयोजने च, प्रभिन्नानां प्रमाणाकराणां प्रसमीक्ष्य संघटने च, मुद्रणदोषाणां परितः परिहरणे च वीततन्द्रम् आदृतेऽपि परिश्रमे, यत्सत्यं स्खलितानि कानिचन सन्त्येवात्र समुपनतानि ; यानि च गुणपक्षपातिनः प्रगुणमतयः, विश्वस्यते, तितिक्षेरन्निति ।

श्रीनिगमान्तगुरोः प्रबन्धरत्नस्यास्य सोत्कण्ठं संस्करणाय चा. विष्करणाय च सति मया समुद्यमे विहिते, कदाचित् आकस्मिको विद्वद्वर्यैः अस्मत्सुहृद्भिः वेदान्तशिरोमणिभिः श्रीवेणुगोपालाचार्यैः सह समागमः सल्लापश्च सङ्घटितः । विषयमिममधिकृत्य यथाविनिश्चितं मदभिप्रेतार्थे सत्यभिहिते, ते च ग्रन्थस्यास्य शोधनकर्मणि सपदि साहाय्यमाचरितुं स्वकीयं मनोभावमनुकूलम् आविरकुर्वन् । विविधानां निर्दिष्टपूर्वाणां दशाधिकानां मुद्रितानां हस्तलिखितानां च कोशानाम् आमूलात् पठनपुरस्सरं ग्रन्थस्यास्य परिशोधनविषये तैरापादितस्य सुमहतः साहाय्यस्य सर्वदानुस्मरणादृते नान्यत् प्रतिविधातुं प्रभवामः । सन्दर्भेऽस्मिन् सप्रेमातिशयं प्रमाणवचनानाम् आकरग्रन्थाद्यन्वेषणाय सोत्साहम् अनुपदम् उपकृतवतां तत्रभवतां

भूतपूर्वन्यायाधिकारिणां मत्प्रियसुहृदां तोट्टालं श्रीराजगोपालाचार्यमहोदयानां विषयेऽपि हार्दं कार्तज्ञ्यमावहामः। ऐहिकामुष्मिकतत्त्वविषयकज्ञानाभिवर्धनहेतूनां ग्रन्थसंग्रह-ग्रन्थप्रचारादिकार्याणां बहूपयोगिनां निर्वहणाय निपुणमतिभिः लोकहितैषिभिः स्थापितस्य अडयार्-पुस्तकभाण्डागारस्याध्यक्षैः, संस्कृतभाषायां वैदिकधर्मेषु च विशिष्य विहितश्रद्धैः, वैद्यरत्नबिरुदभाग्भिः सुगृहीतनामभिः जि-श्रीनिवासमूर्तिमहाशयैः मदावेदनम् अनुपदमेवाव्याक्षेपमनुरुध्य ग्रन्थस्यास्य मुद्रणमभ्युपगम्य तच्च कार्त्स्न्येन यथावन्निर्वर्तनाय साहाय्यं सर्वमप्याचरितमिति तेषां च धन्यवादपुरस्सरम् अभ्युदयपरम्परामाशासे ॥

श्रीमद्वेदान्तसूरेश्चरणकमलयोश्चञ्चरीकायमाणः
तत्सूक्त्यास्वादनैकप्रवणनिजमनाः श्रीदुरैस्वामिनामा ।
रक्षां श्रीपाञ्चरात्रागमविधिनियतां शोधितां नव्यरीत्या
नित्यानुष्ठानविद्भ्यो वितरति विनतो वीरराघवीशसूनुः ॥

कलिवृजिनसमुत्थैर्विप्लवैर्व्याहताथ
प्रमितिभिरमिताभिः पाञ्चरात्रव्यवस्था ।
कविकथकमृगेन्द्रैः स्थापिता यत्प्रबन्धे
तमहमुपहरामि प्रश्रितोऽभ्यर्हितेभ्यः ॥

"आर्यगृहम्"
वेपेरि—मदरास्
१८-२-१९४२

वैद्यरत्नम्
मेल्पाक्कम् दुरैस्वामि अय्यङ्गार्.

। विषयसूचिका ।

विषयाः	पुटाङ्काः
भूमिका	१—२४
प्रथमोऽधिकारः—सिद्धान्तव्यवस्थापना	१—४४
मङ्गलाचरणम्	१
पञ्चरात्राणां प्रामाण्यम्	२
चत्वारः सिद्धान्ताः	३
सिद्धान्तानाम् असाङ्कर्यस्थापनम्	,,
सिद्धान्तानाम् असाङ्कर्ये पौष्करवचनविचारः	६
चतुर्णामपि सिद्धान्तानां मोक्षप्रदत्वम्	७
सिद्धान्तसङ्करे तन्त्रसङ्करे च पाद्मवचनविचारः	९
सिद्धान्तानां पाद्मोक्तं लक्षणम्	१०
मन्त्रसिद्धान्तः	,,
आगमसिद्धान्तः	,,
तन्त्रसिद्धान्तः	११
तन्त्रान्तरसिद्धान्तः	,,
एकत्र सिद्धान्ते दीक्षितस्य अन्यत्राधिकारः	१३
उपरितनतन्त्राधिकारिणाम् अधस्तनतन्त्रेषु तत्तन्मार्गेण करणेऽधिकारः	,,
एकायनविधानस्यान्यत्र प्रवेशो प्रत्यवायः	१४
प्रदक्षिणप्रणामादिषु सर्वेषां सर्वत्राधिकारः	,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
सिद्धान्तसङ्करे दोषप्रपञ्चनम्	१६
वैखानसेन पाञ्चरात्रस्य सङ्करे दोषः, पाञ्चरात्रं तु सर्वोपजीव्यम्	२०
वैखानस-पाञ्चरात्रयोः परस्परनिन्दावचनानां प्रक्षिप्तत्वपक्षः	२३
परस्परनिन्दावचनानि स्वशास्त्रप्रशंसापराणि	२५
शैवागमकारणतन्त्रवचनानामपि स्वशास्त्रप्रशंसापरत्वम्	२६
अप्रकृष्टसिद्धान्तत्यागेनापि उत्कृष्टसिद्धान्तप्रवेशकवचनानां प्रक्षिप्तत्वपक्षः	२८
उत्कृष्टसिद्धान्तस्वीकारवचनानां मन्त्रसिद्धान्तस्तुतिपरत्वपक्षः	३०
तन्त्रान्तरसिद्धान्तस्य श्रीकरत्वं मोक्षप्रदत्वं च	,,
उत्कृष्टसिद्धान्तस्वीकारवचनानां स्वयंव्यक्तस्थानविषयत्वपक्षः	३१
आगमादिसिद्धान्तानां स्वयंव्यक्तादिनाम्नापि निर्देशः	३२
उत्कृष्टसिद्धान्तस्वीकारवचनानां स्वयंव्यक्तस्थानविषयत्वम्	३३
स्थानविशेषमधिकृत्य शास्त्राधिकारिणोः नियमपराणां वचनानाम् अर्थविचारः	३५
दिव्यशास्त्रेण पूजनस्य सर्वत्र संभवः	३६
मुनिवाक्यपरित्यागपूर्वकदिव्यमार्गपरिग्रहवचनस्य दिव्यमार्गप्रशंसापरत्वम्	३७
दिव्यमार्गपरिग्रहवचनानां मुनिवाक्यपूजितस्वयंव्यक्तस्थानविषयत्वम्	३८
शास्त्रस्य दिव्यादिनाम्ना विभागः	३९
संहितानां दिव्यसात्त्विकादिभेदेन विभागः	४०
अपकृष्टशास्त्रस्थाने उत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहवचनस्य स्वयंव्यक्तक्षेत्रपरत्वम्	,,
प्राक्प्रवृत्तापकृष्टशास्त्रप्रत्यभिज्ञानेऽपि दिव्यस्यापरित्याज्यत्वं वा	४१
उत्कृष्टशास्त्रपरिग्रहस्य अधिकारिविशेषविषयत्वं वा	४२
सात्त्विकादिशास्त्रत्रयमपि प्रमाणमेव	,,
कृत्स्नं पञ्चरात्रं प्रमाणम्	४३
असाङ्कर्येण सिद्धान्तानाम् अनुवर्तने फलम्	,,

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
द्वितीयोऽधिकारः—नित्यानुष्ठानव्यवस्थापना	४५—७९
अभिगमनादिना भगवत्सेवनं सर्वेषां समानम्	४५
एकायनिनां मुख्यमधिकारित्वम् अन्येषां तु दीक्षया	४६
जयाख्यसंहितायां पञ्च कालाः पाञ्चकालिककर्माणि च	४७
अभिगमनम्	४८
उपादानम्	,,
इज्या	,,
स्वाध्यायः	,,
योगः	,,
यागस्य अष्टावङ्गानि	,,
पञ्चकालविधौ पाद्मवचनानि	५०
भोजोक्ताः सङ्गवादयः पञ्चकाला अन्यार्थाः	५१
पाञ्चकालिकधर्मे सच्छिद्राच्छिद्रविभागः	५२
पाञ्चकालिकधर्मः श्रीभाष्यकारादीनाम् अभिमतः	,,
प्रपन्नैः पञ्चकालक्रमः त्याज्य इति पूर्वपक्षः	५५
प्रपन्नैः पञ्चकालक्रमो ग्राह्य इति सिद्धान्तः	,,
पञ्चकालप्रक्रिया श्रीभाष्यकाराभिमतेति समर्थनम्	५६
पाञ्चकालिकयोगशक्तौ प्रपत्तिनिष्ठाविरोधपरिहारः	५९
पाञ्चकालिकधर्मस्य स्मृत्युक्तकर्मभिर्नोपरोधः	६०
व्यासस्मृतौ अभिगमनसंवादनम्	,,
व्यासस्मृतौ उपादानसंवादनम्	६१
व्यासस्मृतौ इज्यासंवादनम्	६३
पाञ्चरात्रोक्तं समाराधनमेव सर्वेषां मुख्यम्	६५
भगवत्समाराधनस्य नित्यत्वम्	,,
व्यासस्मृतौ स्वाध्यायसंवादनम्	६७

विषया:	पुटाङ्का:
व्यासस्मृतौ योगोऽपि आक्षेपलभ्य:	६७
दक्षोक्तकालाष्टकविभागोऽपि पाञ्चकालिककर्मानुगुण:	६९
दक्षस्मृतौ प्रथम-द्वितीयकालकर्तव्यस्याभिगमनेऽन्तर्भाव:	७०
दक्षोक्ततृतीयकालकृत्यस्य उपादानेऽन्तर्भाव:	७१
दक्षोक्तचतुर्थ-पञ्चमकालकृत्यस्य इज्यायामन्तर्भाव:	७३
दक्षोक्तषष्ठ-सप्तमकालकृत्यस्य स्वाध्यायेऽन्तर्भाव:। अष्टमकालोक्तलोकयात्रा तु न परमैकान्तिनाम्	७४
दक्षस्मृतौ वेदाभ्यासस्य योगेनाविरोध:	७६
पञ्चकालधर्मावश्यकतानिगमनम्	,,
पाञ्चकालिकधर्मानुष्ठानप्रयोजनम्	७८
तृतीयोऽधिकार:—नित्यव्याख्यानम्	**८०—१८१**
सर्वकर्मसाधारणानि अङ्गानि	८०
ब्राह्ममुहूर्तकर्तव्यानाम् उपक्रम:	८१
ब्राह्ममुहूर्तप्रबोध: तत्फलं च	८२
निद्रान्ताचमनादिकम्	८३
अपररात्रयोग:	,,
योगे तादात्म्यभावनस्य उपपत्ति:	८४
योगस्वरूपे शाण्डिल्यस्मृति: श्रीकृष्णमुनिश्च	८७
योगमध्ये श्रान्तौ विश्रमाभ्यनुज्ञा	,,
ब्राह्ममुहूर्ते विशेषकर्तव्यानि, हरिकीर्तनं च	८७
निर्वेदानुसन्धानम्	८९
सात्त्विकधृत्यवलम्बनम्	९०
सात्त्विकधृतिप्रकार:	९१
पाञ्चकालिकधर्माणां स्वयंप्रयोजनत्वम्	९२

विषया:	पुटाङ्का:
निर्विघ्नकैङ्कर्यसिद्धिप्रार्थनम्	९३
निर्विघ्नकैङ्कर्यसिद्धये गुरुपरम्पराप्रपत्तिपूर्वकहरिध्यानम्	,,
योगान्तर्गतं ध्यानम्	९४
सप्रणवं व्यूहादिनामसंकीर्तनम्	,,
सन्ध्यापूर्वकालकर्तव्यक्रम:	९६
स्नानाय निर्गमनं केशवध्यानं च	९७
विण्मूत्रविसर्जनं शौचविधिश्च	९८
आचमनं दन्तधावनं च	१०१
स्नानार्हतीर्थम्	१०३
स्नानविधि:	१०४
गौणस्नानानि	,,
सन्ध्योपासनम् अर्घ्यदानं च	१०६
प्राणायाम-गायत्रीजपौ	,,
अष्टाक्षरजप:	१०७
सूर्योपस्थानम्	१०९
आधारशक्त्यादितर्पणम्	११०
स्वसूत्ररीत्यैव सन्ध्या अनुष्ठेया	,,
सन्ध्यार्घ्ये भगवदर्घ्यत्वभावनम्	११२
सन्ध्यानादरे दोष:	११३
ब्रह्मयज्ञ:	,,
तीर्थासन्नभगवदालयप्रणाम:	,,
प्रणामप्रकारा:	११४
भगवत्सेवाप्रकार:	११६
भगवत्प्रसादस्वीकारप्रक्रिया	११७
द्वात्रिंशदपचारा:	११८

विषयाः	पुटाङ्काः
प्रकारान्तरेण द्वात्रिंशदपचाराः	१२२
प्रातर्होमाभिगमने	१२३
उपादानम्	१२७
उपादानार्हाणि अनर्हाणि च द्रव्याणि	,,
पुष्पेषु वर्ज्यानि अवर्ज्यानि च	१३०
उपादाने प्रतिग्रहनियमः	१३४
प्रतिग्रहोपायनियमाः	१३५
पूर्वसिद्धद्रव्यस्य आन्तरगुणोपादानम्	१३६
इज्याव्याख्यानप्रतिज्ञा	१३८
नित्यग्रन्थस्थस्य अथशब्दस्य विवरणम्	,,
परमैकान्तिशब्दार्थः	१३९
परमैकान्तिनां देवतान्तरवर्जनम्	१४०
निषेधानुवर्तने समाराधनानर्हत्वम्	१४१
अकर्मण्यतापादका दोषाः	१४३
जात्यादिनिबन्धनोऽप्यधिकारविशेषः	१४६
स्वाध्यायविधिः	१४७
स्वाध्यायमध्ये गुर्वादिपुरस्कारः	१४८
सायंसन्ध्यादिकम्	१५०
महाप्रदोषे मौनाचरणम्	,,
स्वाध्याय-योगयोः अनुयागात् पूर्वमेव समाहृत्यानुष्ठानम्	१५२
योगविधिः	१५८
योगे अनुसन्धेया विषयाः	१५९
योगे गद्यत्रयस्य प्रत्येकमुपयोगविशेषः	१६१
प्रपन्नानामपि योगानुष्ठानम्	१६२
योगस्य पञ्चप्रकारभगवद्रूपविषयत्वम्	,,

विषयाः	पुटाङ्काः
योगे प्रपन्नस्य अर्चावतारानुसन्धानं मुख्यम्	१६३
सात्त्वताद्युक्तं सायंसन्ध्यादिकम्	१६४
योगस्य यथाशक्त्यनुष्ठेयत्वम्	१६५
भगवत्कैङ्कर्यरूपनिद्रानुभवप्रकारः	१६६
पञ्चकालपरस्य सर्वो व्यापारः कैङ्कर्यरूपः	१६७
पञ्चकालानुष्ठानक्रमस्य क्वचित् अपवादः	,,
आशौचादिष्वपि भगवत्संकीर्तनादि कार्यम्	१६८
ब्रह्मविदामपि आशौचानुष्ठानम्	१७०
धर्मानुष्ठानप्रकारस्य दुरूहत्वम्	१७२
भगवत्पूजनस्य नित्यत्व-सुकरत्वादिकम्	,,
नित्यार्चने वैकल्येऽपि दोषाभावः	१७५
भगवदाराधने आन्तरपुष्पादीनां मुख्यत्वम्	१७९
पूर्णानुष्ठातुः समाहृत्यानुष्ठातुश्च तुल्यफलत्वम्	१८०
ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तॄणां च वर्णानुक्रमणिका	१८३
तत्तद्ग्रन्थ-ग्रन्थकर्तृनामनिर्देशकानां सङ्केताक्षराणां विवरणसूची	१८८
प्रमाणवचनादीनां वर्णानुक्रमणिका	१९१

। शोधनसूची ।

[ग्रन्थमुद्रणानन्तरम् उपलब्धा मुद्रणदोषाः केचन पाठभेदाश्चात्र तेषां ोधितपाठैः सह निर्दिश्यन्ते । ग्रन्थस्यास्य पठनसमये विषया एते पाठकमहाशयैः ाथमतः शोधनीया इति विज्ञाप्यते ।]

पुटः	पङ्क्तिः	अंशः	शुद्धम्
२	७	अनुपपत्ति	अनुक्ति इति साधीयान् पाठः ।
४	८	परस्परशाखा	परशाखा इति साधीयान् ।
११	२०	—" सर्वतन्त्र	सर्वतन्त्र
१३	५	नाघिकारः	नाधिकारः
,,	९	तन्त्राघिका	तन्त्राधिका
१६	४	समाराधनमुच्यते	समाराधनमच्युत इति साधीयान् पाठः ।
१७	९	कर्म बिम्बानां	कर्मबिम्बानां
३	११	तथा वैखानसे न तु	त्यक्त्वा वैखानसेन तु इति साधीसान् पाठः ।
८	२२	पवेशो	प्रवेशो
६	७	च्छास्र	च्छास्त्र
८	४	कर्म काल	कर्मकाल
६	१०	पूर्वी समर्पणीय	पूर्वीसमर्पणीय
	१३	भाष्याकार	भाष्यकार
९	१५	भ्यर्चतं	भ्यर्चनं
	१५	इति ।	इति
१	१३	चेहा जायते	चेहाजायते

पुट:	पङ्क्ति:	भ्रंश:	शुद्धम्
७४	१	देवतार्चन	देवतार्चनं
,,	१३	उक्तं ज	उक्तं च
७६	५	योगमन्त्रे	योगमन्ते
,,	१७	स्वाध्याय	स्वाध्याया
७९	१	मनुरुन्धन्	मुपरुन्धन् (पाठभेद:)
८१	१३	बाह्य	ब्राह्म
८२	१०	मुहर्त	मूहूर्त
८३	१४	विधीगते	विधीयते
८७	२४	शयतस्थ	शयनस्थ
८८	१२	गजेन्द्रमोक्षकश्चैव	गजेन्द्रमोक्षके च (पाठभेद:)*
,,	१४	व्याघूर्णन् माल्य	व्याघूर्णन्माल्य
,,	१६	संहतेर्न: " ॥	संहतेर्न: ' ॥ इति ।*
९१	७	द्रव्वाणि	द्रव्याणि
१०३	१	द्वाद्वश	द्वादश
१०७	१०	शोवैष्णव	श्रीवैष्णव
११८	५	कृत्वा योग्यतां	कृत्वायोग्यतां
१२४	४	अथवा मुनि: इत्यस्यानन्तरं ' स्ववर्णस्वाश्रमार्हेण विधिना श्रद्धयान्वितः ' इत्येकमर्धं क्वचित् अधिकं दृश्यते ।*	
१२५	१४	समाराधनं	समिदाधानं (पाठभेदः)
१३९	२	एवात्रा	एवात्र
१४४	२	देवी	देवि
१४६	५	अष्टा	अष्ट
१४७	३	वैभवेऽवि	वैभवीये (पाठभेद:)
,,	९	समाना-	समाना
१५८	४	तमेवैनं	तमेवैकं

* एतच्चिह्नयुक्ताः केचन पाठाः ग्रन्थस्यास्य मुद्रणानन्तरं मन्नसालघट्टं श्रीवेङ्कटाचार्यस्वामिनां सविधे विद्यमानात् कोशादुपलब्धाः ।

पुट:	पङ्क्ति:	भ्रंश:	शुद्धम्
१६७	७	काल इति	काल इति ।
१६८	१७	' तस्मात् सर्वेषु कालेषु ',' मामनुस्मर '	' तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर '
१७१	९	ब्रह्मविदथापि	ब्रह्मविदपि इति पाठः साधीयान् ।
१७४	१०	पादावने जनात्	पादावनेजनात्
१८४	१६	संग्रहसर्ता	संग्रहकर्ता
१८८	१४	तैत्तरीय	तैत्तिरीय
,,	१५	(एतत्पङ्क्त्याः पूर्वं तै. सं—तैत्तिरीयसंहिता इति योजनीयम् ।)	
२०२	१५	चतुर्विंशापराधं तु	चतुर्विंशापराधं तं

भूमिकायाम्

पुट:	पङ्क्ति:	भ्रंश:	शुद्धम्
१	८	नातिचिदेव	नातिचिरादेव
२	५	व्यक्तिभि:	व्यक्तिविशेषै:
३	२४	निदिष्टम् ।	निर्दिष्टम् ।
१५	११	निगमान्तगुरुरोः	निगमान्तगुरोः
१६	२	ने	ते
२४	७	तच	तस्य

APPENDIX I

INDEX OF HALF-VERSES

अ

अक्षीणं दृगहणिमाननव्यवस्थाम् xi, 15
अखिलं रहस्यमवदज्जनाग्रतः ix, 62
अखिलापगान्तरभिपूरणोत्सुकः ix, 27
अग्रतः प्रचलितस्य खरांशोः viii, 11
अग्रे दृशो विदधतीव जगत्त्रयैक्यम् x, 25
अङ्कनं विरचयन्निव भूयः viii, 9
अङ्के पादावर्पयित्वा रमाया vii, 30
अङ्गजागमलिपेरनुनाम्नो viii, 19
अङ्घ्रयोर्भ्रमादञ्जनमञ्जिताक्षी xii, 7
अज्ञाताशनिपतनादिशाञ्जुलीलाम् xi, 6
अत्यल्पस्यात्तमौखर्यपूर्तेः vii, 10
अतिदीनमर्हति न गाढबन्धनानि ix, 68
अतिरेकतः प्रणयपूरपूरिता ix, 46
अथ दत्तमप्यगमि न श्रवःपदम् ix, 74
अथ दूतिका हरिणशावचक्षुषा ix, 27
अथ नाभिमण्डलसुरङ्गमाविशन् ix, 75
अथ मानिनी रजहिमं समं प्रियैः ix, 57
अथवा कथं नु निगदेदपास्तभीः ix, 22
अथवास्ति चेदयि नताङ्गि सह्यताम् ix, 40
अदसीयबिम्बमधिरम्भितिगम् ix, 67
अद्रीन्द्रस्तदभिहितक्रियास्फुलिङ्गैः xi, 5
अधरं गृहीतवति कामुके हठात् ix, 69
अधरं हठात्कृतवति त्रपामुखोः ix, 71
अधिगण्डमर्पितकराञ्चलच्छलात् ix, 16
अधिगम्य सान्त्वयितुमाशु दूतिका ix, 42
अधिपदमपि विष्णोश्चारयन्गोप्रपश्चान् vii, 59
अधिफालमायतदृशान्ययावृतम् ix, 12
अधिवासशालि मधु योषिता(दा)शयम् ix, 59
अधुना कया विधुतपक्षपातया ix, 47
अध्वश्रान्तामिव निजचमूमग्रतो वीजयन्तीम् xi, 57
अनभिज्ञता परिचितेष्वभिज्ञता ix, 63
अनयोः कदाऽपि विरहो न संभवेत् ix, 1
अनिदानहासमयकौमुदीं दिशन् ix, 61
अनुचिन्तनात्मकमजानती सखीम् ix, 23
अनुद्रुता कामपि (चन) हंसिकाऽस्याः xii, 22
अनुवादतो गृहशुके प्रकाशयति ix, 35
अन्तरिक्षफणसीम्नि विकीर्णैः viii, 37

अन्तर्निश्चितमतिरादरात्सपादो xi, 50
अन्तःपुरस्याविशतोऽवनीन्दोः xii, 29
अन्ते वसन्तमपसारितपाशबन्धम् x, 12
अन्धकारभरकर्दमजातैः viii, 38
अन्धकारविजयादमृतांशोः viii, 68
अन्यश्चमूनिबिडितानविषह्यमार्गान् x, 35
अन्यं कश्चित्त्वां विनाम्नाय मार्गा vii, 42
अपदिश्य किञ्चन सखीषु गत्वरीषु ix, 73
अपदे मदेन हसितञ्च रोदनम् ix, 63
अपराधजातमधिरोपयन्तु मयि ix, 40
अपरा सखीमभिनवामिवादरात् ix, 26
अपरेत्य संशयमवेत्य हंसिका ix, 37
अपहृत्यवैरमितरेतराश्रितम् ix, 15
अपालयत तत्क्षणादभयहस्तचक्रोदयात्
xi; 56
अपि तत्कलाश्रयमजीजयद्यतः ix, 13
अपि दीपिकार्चिषि मुहुस्स तर्जनम् ix, 63
अपि मुक्त एष कुरुते न किं व्यथाम् ix, 51
अपि विप्रयोगमधिगम्य भाविनम् ix, 31
अबलास्वलङ्कृतितरङ्गितादरा ix, 16
अभिके तवाभिरतिरस्तु वा न वा ix, 48
अभ्येतुं जिगमिषुमैक्यतः प्रस्थात् xi, 26
अभ्येत्य प्रतिघमधीश्वरश्शकानाम् xi, 19
अभ्रश्रियैव विजिहीषति भानुमालिनि x, 14
अम्बरे नवयवाञ्चितलाक्षा viii, 45
अम्भः क्रीडारम्भिणो दिङ्मदेभा vii, 7
अम्भोजिनीपरिषदः किमिहानुकुर्वन्ति x, 10
अम्भोवाहानम्बुपातुं समेतान् vii, 9
अम्भोवाहानर्भकानङ्कभाजो vii, 2
अयि किं बिभेषि भवदन्तिके सखी ix, 67
अयि खेदखिन्न युवयोरमेलनम् ix, 50
अयि नैव वाञ्छति परामसौ तथा ix, 45
अयि मार्ज्यते लगति चेदपाङ्ग इति ix, 68
अयि मां विबोधयसि मोहजल्पितानि
ix, 24
अरुन्ध यान्तीं बत मध्यमस्या xii, 4
अर्कहेमकलशेर्णवमग्ने viii, 43
अर्घ्योदकानि महसामधिपाय दातुम् x, 10
अर्दितस्य किरणैरहिमांशोः viii, 55
अर्दितस्य जगतस्तिमिरौघैः viii, 41
अर्यम्णो हरिति तथा यथांशु धोरणी xi, 2
अलक्तरागादपि रक्तिमानम् xii, 34
अलघुस्तनस्पृशि ततो नवा वधूः ix, 69
अलसालसालपित वर्णसन्ततेः ix, 62
अवलम्ब्य रोमलतिकामवातरत् ix, 75
अवलोकयेत्प्रियमनेनसंलपेत् ix, 26
अवलोक्य हंसकुलमञ्चितैर्गतैः ix, 5
अवितुं मनोजनिधिमात्तवेष्टनः ix, 7
असन्निपत्यायतलोचनानाम् xii, 24
अस्तशैलतटकाननलीनैः viii, 11
अस्त्रौघैरपि निवारिताक्रमासीत् xi, 36
अस्माकं परिभव इत्यपाङ्गितरसन् xi, 40
अंशुकन्दलरसादमृतांशोः viii, 34
अंशुमालिनि विशल्यपराञ्चिम् viii, 28
अंशुसन्ततिरशीतमरीचेः viii, 3

आ

आकर्ण्य कर्णमधुरामिति मागधोक्तिम् x, 20
आकृष्टकोदण्डमनुद्रुता किम् xii, 33
आकृष्टासीत्कर्कशेनार्ककन्या vii, 53

आक्रन्दन्तः स्वैरमन्तस्त्रपन्ते vii, 6
आक्रम्य त्वद्राज्यमाजानसिद्धम् vii, 25
आगच्छदेतदधिकं न खलु व्यरंसीत् x, 28
आच्छिद्य कङ्कणनियन्त्रितमङ्घ्रिसूत्रम्
x, 38
आजानेयस्याङ्घ्रिनिर्घातधारा vii, 57
आततान भुवनान्तरयात्रा viii, 7
आतन्वन्नयमयथातथं यथावत् xi, 20
आतन्वन्नर्मगोष्ठीं कविभिरविरतामच्युत-
क्षोणिपालः xii, 39
आत्तवत्युदयम्बुजबन्धौ vii, 2
आत्मन्याराद्न्तरीयायमाने vii, 12
आत्मीयैरभिमतभाषिभिस्सदस्यैः xi, 52
आदरेण कुसुमैरिव कीर्णैः viii, 36
आनङ्गमस्त्रं किमलङ्घयेताम् xii, 37
आनन्दाब्धौ क्रीडति स्माङ्गलक्ष्माम् vii, 58
आनन्देनोत्तालभभ्रान्तसंवित् vii, 29
आनम्रानवतितमां क्षमाभृदस्मान् xi, 51
आनम्रीभवदतिनम्रपूर्वकायः xi, 55
आनीलानामङ्गभासां विलासात vii, 32
आनृत्यत्तुरगखुराभिघातहस्ति xi, 36
आबद्धभ्रुकुटिरयं वितानमालाम् xi, 18
आबद्धाः परिशिथिलातपत्रकूर्मैः xi, 39
आबुद्धय तथ्यमिति कूटकृतं भटानाम् x, 30
आभोगवत्प्रथमशैलकुचाग्रलीनम् x, 18
आभोगिनं मेखलया कुचाग्रिम् xii, 5
आमील्यन्मीनदृगक्षि काचित् xii, 14
आयतान्किमपि दीधिति दण्डान् viii, 4
आयातो विजयमनोरथाधिरूढो xi, 45
आयान्तीमथ यवनावनीशसेनाम् xi, 29
आयान्ती स्वयमवनीव यावनीयम् xi, 25
आरादालोक्यैनमौत्सुक्यभाजः vii, 23
आराधितोऽथ प्रतिमामनोभूः xii, 21
आराध्या ते तावदाज्ञेति चोक्त्वा vii, 27
आरुह्य द्रुतमपरेऽपतञ्छकानाम् xi, 8
आरूढवाहनिवहैरनुबद्धरागम x, 21
आरोपिता तुरगमाशु नियम्य कण्ठम् x, 31
आर्द्रासृक् तुमुल निषद्वरावसीदत् xi, 34
आलक्ष्यतः क्षितिधराक्रमणापदेशात x, 25
आलम्बं त्वामन्तरेण श्रुतीनाम् vii, 41
आलम्ब्यायतपृथुशुण्डयाङ्घ्रिकाण्डे xi, 35
आलवालमनुरागलतायाः viii, 54
आलापभङ्गिभिरतीव तरङ्गिताभिः x, 44
आलिप्तमूर्धसि गवांकुलमञ्चपङ्कैः x, 42
आलीढांबरमपदिश्य धूमजालम् xi, 11
आलोकनायाऽस्य निरस्य कार्यम् xii, 1
आलोकिन्नवदसृजारुणोश्वसादी xi, 45
आलोक्य क्षितिपमणेरथायुधीयैः xi, 1
आलोक्य दूरमितरेतरमश्रुयोगात् x, 7
आवर्तकर्णविवरार्पितफेनकूल x, 22
आविर्मिथः कलकलारवमन्तराले x, 29
आविश्याहतविमतेषु ते बलानाम् xi, 9
आवृते तमसि गाढमधस्तात् viii, 16
आशङ्क्य धावनमरातिमहीपतीनाम् x, 26
आशङ्क्य स्वयमनुरागिणीं नरेन्द्रे xi, 15
आशान्तदिग्गजमदाम्बुविलम्बिनिर्यत्
x, 27
आशाभागानीषदाक्रम्य भूयो vii, 3
आशास्वहंप्रथमिकोल्लसितैरनीकिनि x, 26
आशां कुबेरभरितामवगाहमानः x, 46

आश्लिष्यति स्वमचिरेण हरिद्विलारे: x, 18
आश्लेषविच्युतिसहानवकल्प्य मुग्धान् x, 9
आसाद्यासावाद्यमभ्यर्च्यपुष्पै: vii, 34
आसाद्योर्वीनायकस्यौपकार्याम् vii, 15
आसीदति क्ष्माभुजि काचिदन्त: xii, 19
आस्फाल्यान्तर्बिम्बितादिन्दुकोणात् vii, 8
आस्वाद्य तोयमधिवर्त्म जनानजस्रम् x, 27
आस्वाद्य पूर्वमविशङ्कमभीशुमिन्दो: x, 2
आहन्ति कोऽपि कशया न पुनर्युगान्ते x, 43

इ

इतरस्त्रियस्सरस यावकार्पणात् ix, 8
इतरस्त्रिया वदनमिन्दुमण्डलम् ix, 13
इति दूतिका हृदयहारिणीगिरा ix, 38
इति मे न सूक्तिपटिमावगम्यताम् ix, 44
इतीव मौग्ध्यादितरा ययाचे xii, 15
इत्युक्त्वा परिषदमीशिता हयानाम् xi, 23
इत्युक्त्वाऽसावेतदीयानुमत्या vii, 16
इत्येतस्य प्रायशो हेतुरासीत् vii, 46
इत्येव तानि परिहृत्यवलन्ति मन्दम् x, 13
इत्वरीजनहितं करवाणी viii, 15
इत्वरीभिरपि चत्वरकोणे viii, 27
इन्दीवराण्युदयदीशितरश्मिहाणाम् x, 13
इन्दुबिम्बनिभनीविविराजत् viii, 66
इन्दुबिम्बमिदमैक्षिविहायो viii, 57
इन्दुरागलहरीहृयहेम्न: viii, 67
इयतीं क्षमेत किमयं विलम्बनाम् ix, 25
इह वेहि वीक्षणमितीरितालिभि: ix, 32

ई

ईर्ष्यया किमुदधौ हरिदैन्द्री viii, 47
ईषत्सहस्व त्वरितोऽस्मि सोऽहम् xii, 12

उ

उच्चण्डान्मण्डलाग्रान् मलिनतरतम: कण्टकान्खण्डयित्वा viii, 72
उच्चैर्भूतं राशिमुच्चावचानाम् vii, 21
उच्छेषीकृतमिदमामिषं हि केनापि xi, 46
उत्क्षिप्य क्षितिकुहरादुपात्तदृप्तै: xi, 1
उत्थितोऽयमितारोद्धृतरश्मि: viii, 43
उत्पलिन्यधिभुवार्पितमङ्के viii, 60
उत्पलेष्विव विकस्वरमुखै: viii, 20
उदञ्चितं न्यञ्चितमुत्तरङ्ग xii, 16
उदरस्य मध्येन पुनर्यथावत् xii, 16
उद्धृतान्युपलमृद्दर्पणेन राम xi, 7
उदयौ जलनिधेरुडुजाने: viii, 41
उपजातमेकमुपरीव बुद्बुदम् ix, 11
उर्वीपुत्र्या योजयित्वा जगत्याम् vii, 11
उर्वीयोषिच्चेलमुत्तंसिपुष्प vii, 1
उर्वीं ममामुद्धरन्ती न केषाम् vii, 48
उर्व्यां दुर्वारोर्मिका कङ्कणाङ्कम् vii, 12
उल्लङ्घ्य वासगृहमासददुत्तमाङ्ग xii, 38

ए

एकस्योपरि शरमेकमेव मुक्त्वा xi, 46
एकं मुक्त्वोर्वीमगुर्वीं दधाना vii, 54
एतत्प्रयातु बलमेतदपि प्रयायात् x, 28
एतन्न पश्यति ममोपरि पातु कोऽपि: x, 40

औ

औत्सुक्येनानीतकक्ष्याविशेष: vii, 15

दार्येणावेदयन्तं किलोर्व्याम् vii, 20

क

कक्ष्यान्तरेऽथ मगधा: करजाग्रयोत् x, 1
कक्ष्यान्तरेषु कलितस्थितिभि: पुरैव x, 21
कमलालिकपटेन तदीयम् viii, 16
कटकेन मौक्तिककरम्बितश्रिया ix, 15
कठिनाशयस्तमिति कापि गर्हणा ix, 20
कथमप्यसौ कमललोचना मम ix, 34
कथयामि किं नु सखि कामिन: कृते ix, 24
कबरीकलापतमसा बिसारिणा ix, 76
कयाऽपि मुग्धेति गवाक्षमेका xii, 36
कर्णायुष्यस्बन्दिभि: काव्यबन्धै: vii, 17
कर्णोत्पलं हस्तमभूत्प्रयान्त्या: xii, 32
कलुषीकृताक्षियुगलेव सा किरति ix, 33
कल्लोलजालधिशिरेण कलेरजाया: x, 45
कश्चिच्छ्वा: कलकलाकुलमेव लोकै: x, 37
कश्चिद्भयेन सह कापथधावितेन x, 33
क्षमसे त्वमाशयमलीकलैष किम् ix, 54
क्षिप्तो भार: शिक्षणादुर्मदानाम् vii, 57
कान्तोपगूढचरमाङ्गतया गजस्य x, 40
कामभूरमणविजययात्रा viii, 66
कारानिभात्कमलकुड्मलतश्चिराय x, 4
कारुण्याम्भोराशिजीमूतमुर्व्या: vii, 33
कालयूनि दिवि कर्षति धाणे viii, 69
किमपि प्रियाय गदितुं प्रियोत्तमा ix, 23
किमयं निरागसि किमङ्गसागसि ix, 49
किमहं वदामि तदिहेति मन्मुखात् ix, 21
किमुत श्रुतं किमुत वीक्षितं कुतोऽपि ix, 34
किमु ताभिवारयितु मायतायतम् ix, 29
किं माधव: किं मदनोऽयमित्थम् xii, 8
किं वाऽयं तव पतिरेष वा किमु स्यात् xi, 12
किं व्यपोहितुमना भृगुपातात् vii, 3
कृतमीरितेन बहुना कृशोदरी ix, 37
कृपणां चिराय कमलेव वार्षिकी ix, 56
कृष्णरूपमपि सङ्कुचदब्जम् viii, 24
कृष्णायां कृतवसतिं दिनैस्सकैश्चित् xi, 49
कृष्णायां न्यचितबलं क्षितौ शमौलि: xi, 52
कुक्षौ निक्षिप्यैव लोकानवन्तम् vii, 43
कुङ्कुमेन रजसा कुलटीनाम् viii, 46
कुचशैलसीमनि कुरङ्गनाभिना ix, 6
कुचशैलसीम्नि कुटिलालका परा ix, 14
कुटिलभ्रुवा कुटजसूनगर्भकम् ix, 9
कुटिलाक्षि शोधयितुमेव मे मन: ix, 52
कुत्रचिन्निलयकोणनिलीने viii, 14
कुरु मे प्रसादमिति कोपनिर्णय: ix, 19
कुसुमेषुणाभिहतगुम्फिताशरा: ix, 29
कूजतस्समपुषन्कुमुदिन्यो viii, 61
कूजति क्वचनकौशिकलोके viii, 7
कूलमुद्रजमलीयत सन्ध्या viii, 51
केचित्स्वामिन्केरलेशप्रयुक्ता: vii, 16
केनाप्यक्ष्णो: नैवलक्ष्मीकृताब्धि: vii, 55
कौमुदीकलशसागरमध्य viii, 56
कौमुदीपयसि कल्पितभूय: viii, 40
कौमुदीहदजुषा हृतमुख्यै: viii, 34
क्रीडतां किमपि कीटमणीनाम् viii, 28
क्रोधाग्नौ हृदि निहितोदयेशकेन्द्रो: xi, 1
क्व गतामतिस्तव रते कृते मनो ix, 4'
क्वापि कलोपचितकूजनघोरणीका x, 9

ग

गतागतानि ग्रथयांबभूवुः xii, 25
गतित्वराकेशगलत्प्रसूनम् xii, 23
गदितुं न गद्गदिकया नृशंसताम् ix, 22
गदितुं प्रियागममुदं समागतो viii, 2
गन्धर्वैर्हेषितरवैर्गजगर्जितैश्च x, 23
गम्भीरध्वनिलघुलोहनालकीर्णा xi, 6
गम्भीराम्भोगाधतत्वं समस्तम् vii, 48
गाण्डीवाङ्कनमपि खाण्डवावतीर्णम् xi, 41
गाधतत्वमधिगत्यगभीरे viii, 4
गीर्वाणावसथगिरेः गरीयसस्स्यात् xi, 22
गोपस्त्रीणां त्वद्भुजङ्गोसि विष्णो vii, 55
गोपालकोऽयममृतं गुरुमप्रमेयम् x, 12

च

चकार बिम्बाधरसाम्यहेतोः xii, 35
चक्रवाकमिथुनस्य सरस्याम् viii, 8
चन्द्रहासः पल्लवं चामराणाम् vii, 18
चञ्चरीककुलझङ्कृतिमन्त्रा viii, 36
चञ्चुकोटिमिषदंशिकयाशा viii, 49
चञ्चुविश्लथबिसाञ्चितमार्गः viii, 9
चञ्चूपुटेषु कलयन्ति चकोरकान्ताः x, 2
चमूमयपयोनिधौ सगरकुञ्जरं साध्वसा
xi, 56
चरमाङ्गमेत्य सहचारिणाऽपरा ix, 41
चर्मान्तप्रतिकलसङ्कुचच्छरीराः xi, 29
चातुर्याद्बटुलमृगेन्द्रशातदंष्ट्रा xi, 27
चालयन्स्वनिनदं भ्रमराली viii, 63
चिन्तामन्तस्त्वन्निबन्धां कदाचित् vii, 38
चुक्रुशुः शकुनयः किमशक्ताः viii, 13

छ

छायया निवव्रुते जगति स्यात् viii, 2

ज

जम्बालमग्नचरणे शकटे चिराय x, 43
जानीमस्ते विस्तृतं जैत्रलक्ष्म्याः vii, 52
जाने शुकं जहिहि खेदमपाशमास्ते x, 38
जेताकश्चिन्मीनलक्ष्मा जगत्याम् vii, 46
ज्योत्स्नापूरैरपारैः विशददशदिशस्स्फूर्तिमत्येव
कीर्त्या viii, 72
ज्योत्स्नाम्बुपूरमपसार्य दिशावकाश x, 5

त

ततान तद्व्याहतयेव सेर्ष्यो xii, 31
तत्राऽपि सङ्कुचददश्छदपीडितोऽभूत् x, 4
तत्रावकाशमनवाप्य तथा विमर्दात् x, 35
तत्त्ववाक्यमिव तारकरूप viii, 23
तत्त्वं तदात्व जनितं स जनोपदिश्य x, 30
तत्स्रुतजतु किलाजनि सन्ध्या viii, 32
तत्सेनावलयितमैक्षिदण्डपाणे xi, 3
तद्दूरोपरिपरिलुनमुण्डषण्डम् xi, 35
तद्दृढस्थितिवशेन तमीशे viii, 53
तद्वैरिव तथा दधुराशाः viii, 69
तन्निर्गतस्तदनु तौलवभूमिपालः x. 46
तन्निश्चयज्ञानकृते किमग्रे xii, 11
तन्त्रविद्गतिपतेर्द्विजराजो viii, 48
तमिमं विहाय तवरूपमीदृशम् ix, 50
तयोः परीक्ष्यातिजवं सदेयो xii, 6
तरुणे गृहाश्रयिणि तत्कृतां व्यथाम् ix, 39
ताडितो नु करतामरसाभ्याम viii, 1

तारकाङ्कुरपयः परिवाहः viii, 65
ते जात्यन्धा ये न पश्यन्ति हि त्वाम्
vii, 40
त्यक्त्वा दैत्यान् त्वज्जुषो जैत्रलक्ष्म्याः
vii, 50
त्रपतेस्म सा तदभिधानशंसने ix, 41

द

दक्षस्याध्वरदलनात्तकक्ष्यमीशम् xi, 41
दत्वा पाणिं दक्षिणं मौलिदेशे vii, 30
दत्वा बलिस्सहरये त्रितयं पदानाम् x, 41
दत्वाहारं देवताभ्योऽवतीर्णम् vii, 22
ददती श्रुती चतुरदूतिकावचसि ix, 17
दयिताजनस्य दृढमानकर्कशे ix, 61
दयिते करस्पृशि दरानुरागयोः ix, 71
दाशेरकत्वरितदर्शनतो महोक्षम् x, 32
दिक्षु विश्लथभवेक्ष्यतरक्षोः viii, 6
दिदृक्षयामुष्य मृगेक्षणाभिः xii, 2
दीपपङ्क्तिरिव भिद्यतमिस्रम् viii, 14
दीपास्सजाड्यमवपत्यदशांशुकान्ते x, 17
दीपिका इव दिशाभिरुदस्तात् viii, 18
दीप्तायां भुजमहसा द्विपेन्द्रहस्तान् xi, 43
दुर्वारा यवनबलस्य धूलिरग्रे xi, 24
दुर्वारैरपि शरतोरणै रणोर्वी xi, 38
दृशमर्पयन्त्यपि च दीपिकार्चिषि ix, 70
दृश्यते स्मतिमिरं दिवसान्ते viii, 15
देदीप्यन्ते भक्तिदिव्याञ्जनेन vii, 37
देया दृष्टिः पूर्वमत्रेति पात्रे vii, 19
देवं दूरादेव देदीप्यमानम् vii, 34
द्योतलं ततमिवोपरि नीतम् viii, 42
द्योमणिर्नह्रत इत्युडुराज viii, 37

ध

धन्यं मान्यं कोपि देवैस्त्वदन्यैः vii, 42
धृत्वागमत्तद्वपुषो विशेषान् xii, 10
धृत्वाऽग्रे यवनशिरांसि दर्शयद्भिः xi, 12
धृत्वा पिञ्छं देवविद्यात्वयाग्रे vii, 56
ध्याता ध्येयः पूजकः पूजनीयः vii, 44
ध्वान्तपङ्क्तिभिरभूयतमेघैः viii, 27
ध्वान्तभूतशमनाय दिनान्त viii, 55
ध्वान्तौघमुद्गरखरांशुखनित्रपातान् x, 5

न

नखश्रिया नाटितकैतवान्तः xii, 27
न च दृश्यते कथमिदं नवं नवम् ix, 48
न तावदन्या मुमुदे नताङ्गी xii, 19
न निवर्तसे पुनरसौ निरागसः ix, 53
न परं तवैव ननु मानविभ्रमः ix, 49
नरेन्द्रवीक्षात्वरया न मार्गम् xii, 7
नर्ममारुतपटस्तटिनीनाम् viii, 57
नवमेखलानिनदनाभ्युदञ्चनम् ix, 78
न विमुच्यते त्वयि नतभ्रुसायकः ix, 50
न व्यलोकि नलिनी परिणेतुः viii, 6
न हि वेद्मिकृत्यमिति मौग्ध्यनाटिका
ix, 20
नाकयोषिदुपभुक्तनखाग्रो viii, 38
नाकसीम्नि नलिनीदलकीर्णैः viii, 40
नाथं भुवो भणितिभिः नयजागरूकम् x, 1
नाथेऽङ्गभारमतनिष्टनतभ्रुवोऽस्या x, 31
नाधारश्चेन्नाथकूर्माकृतिस्ते vii, 47

नाभीभाजो नायकस्योक्तिदेव्या vii, 32
नालीकाक्षत्वत्कनाराचधारा vii, 52
नाळीकाक्ष प्राक्कृताश्नाटयन्ते vii, 9
नासीरसीम्नि चलिता नरपालमौलेः x, 44
निक्षिप्तमात्मनि सुरक्षितमाप्रभातम् x, 17
निखिलफणाधरेन्द्रनयनान्ध्यनिबन्धनकृत्
x, 47
निखिलं निगूहनवचो बहिः स्वयम् ix, 59
निगदामि खेदमिति नैपुणीगिरा ix, 18
निजावमानान्नियतं स तस्याम् xii, 9
निरुन्धती स्वान्तमिवाग्रतस्त्वम् xii, 20
निर्गच्छतां कलकलैर्निबिडं भटानाम् x, 23
निर्गच्छतो निखिलसन्तमसं नियन्तुम् x, 19
निर्भर्त्स्यमानकुलिशारभटीनिरूढिम् x, 22
निर्भिन्दन्निजभुजनैपुणेन सोऽयम् xi, 42
निर्मातुं पुनरपि तान्यथा विधातुम् xi, 47
निर्याते मलुकनिबर्हणाय तस्मिन् xi, 10
निर्व्यूढाहवनियमप्रवर्तनेऽस्मिन् xi, 48
निवेदयन्तीव निजामवस्थाम् xii, 28
निशामयामास नृपं प्रशान्तम् xii, 28
निशाम्य तं दूरितसाम्यमन्तः xii, 14
निश्वासबन्ध इव नीरजलोकबन्धोः x, 15
निस्त्रिंशव्यतिहननस्फुलिङ्गदीपैः xi, 38
निस्त्रिंशैः नृपतिचमूभटा निहन्तुम् xi, 31
निस्सृतैरिव निदाघकणौघैः viii, 39
निःसरत्तिमिरदस्युसहस्रा viii, 33
नीडसीम्नि च निधाय कटाक्षान् viii, 10
नीत्या दण्डं नीयतां कश्चिदेव vii, 25
नीलारविन्ददलवन्दनदामलक्ष्मीम् xii, 38
नूनमुत्पलदलेषु सुमेषोः viii, 63
नृत्यतः पुरहरस्य निटाल viii, 17
नृपागमाकर्णनतः परस्याः xii, 37
नृपालकोत्तंसनिरूढमन्तः xii, 26
नेक्ष्यते दिनपतिर्नलिनीनाम् viii, 12
नेतुः भूजामातुरिष्टानि दातुम् vii, 13
न्यायशास्त्रमिव साध्वनुमान viii, 22

प

पङ्कजेषु वसतिं भ्रमराणाम् viii, 62
पतिरवनेः क्रमेण परिलङ्घ्य निजान्विवयाम्
x, 47
पतिरिव कमलायाः पाथसि क्षीरसिन्धोः
ix, 79
पत्युर्निजस्य परिपालयतीव बोधम् x, 6
पत्युः क्षमायाः पतके सरक्ते xii, 30
पदपङ्क्तिभिः स्वपरिपन्थिपङ्कज ix, 8
पदे पदे कीर्णविभूषणान्या xii, 33
पद्माबन्धो ते हि बाधिर्यवन्तो vii, 40
पद्मिनीततकरं हिमभासा viii, 59
पद्मिनी पतिशुचा मकरन्द viii, 61
पन्थानं कमपि विलङ्घ्य पारसीक xi, 26
परया कयापि मृगनाभिपङ्किले ix, 4
परा कुचाग्रात् पतितामुदार xii, 18
परा त्वरायत्ततया प्रयान्ती xii, 3
परा नृपालोकनपारवश्यात् xii, 34
परिचारिकांसभुवि बाहुवल्लरीम् ix, 17
परिरम्भणे वलयितौ भुजाविव ix, 3
परिश्लथा मण्डनपद्मराग xii, 35
पर्यस्तस्तदुभयसैन्ययोः पराग्रो xi, 54
पर्यस्तहारस्तबकं प्रयान्त्या xii, 29

तस्य भेदास्तु बहवस्तत्र स्थायिगतान्ब्रुवे ।
येषामाद्यन्तयोरेकः स्वरस्ते स्थायिवर्णगाः ॥ ४ ॥
प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्तसंज्ञकः ।
ततः प्रसन्नमध्यः स्यात्पञ्चमः क्रमरेचितः ॥ ५ ॥
प्रस्तारो ऽथ प्रसादः स्यात्सप्तैते स्थायिनि स्थिताः ।
मन्द्रः प्रकरणे ऽत्र स्यान्मूर्च्छनाप्रथमः स्वरः ॥ ६ ॥
स एव द्विगुणस्तारः पूर्वः पूर्वो ऽथ वा भवेत् ।
मन्द्रः परस्ततस्तारः प्रसन्नो मृदुरित्यपि ॥ ७ ॥
मन्द्रस्तारस्तु दीप्तः स्यान्मन्द्रो बिन्दुशिरा भवेत् ।
ऊर्ध्वरेखाशिरास्तारो लिपौ त्रिर्वचनात्प्लुतः ॥ ८ ॥
मन्द्रद्वयात्परे तारे प्रसन्नादिरुदीरितः ।
सं सं सं । (१)

भिर्नारी काव्ये वा ऽनुप्रासादिभी रसादिस्तद्वत् । तथा चाह भरतः प्रकारान्तरेण—

'शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।
अविभूषितेव कान्ता गीतिरलंकारहीना स्यात् ॥' इति ।

येषामाद्यन्तयोरिति । येषामलंकाराणामाद्यन्तयोः कलानामुपक्रमोपसंहारयोरेकः स्वरो मूर्च्छनावशेन षड्जादीनां मध्ये यस्तूपक्रान्त उपसंहारे स्थानान्तरगतो ऽपि स एवेत्यर्थः । एतेन स्थायिवर्णादिवृत्तिरेतेषु दर्शिता । अतस्ते स्थायिवर्णगाः स्थाय्यलंकाराः ॥ उक्तेष्वेव मन्द्रादिस्थानेष्वलंकार-

लक्षणार्थं प्रतिमूर्च्छनं तारमन्द्रव्यवहारमन्यथा ऽनेकधा करोति—**मन्द्रः प्रकरण** इति । द्विगुणो ऽष्टमः ॥ ३—८ ॥

(सु०) वर्णमुक्त्वा तदनुगतालंकारलक्षणमाह—**विशिष्टमिति** । केनचिल्लक्षणविशेषेण विशिष्टं वर्णसंदर्भं वर्णसमुदायमलंकारं प्रचक्षते भरतादयः । मतङ्गेनाप्यलंकारस्य लक्षणव्युत्पत्ती कथिते । यथा—"नन्वलंकारशब्देन किमुच्यते, व्युत्पत्तिर्वा तस्य कीदृशी? उच्यते—अलंकारशब्देन मण्डनमुच्यते । यथा कटककेयूरादिना ऽलंकारेण नारी पुरुषो वा मण्डितः शोभामावहेत्तथैतैरलंकारैः प्रसन्नादिभिरलंकृता वर्णाश्रया गीतिर्गातृश्रोतृणां सुखावहा भवतीति । व्युत्पत्तिश्च यथा—'डुकृञ् करणे' इत्यस्माद्धातोरलंशब्दपूर्वाद् घञ्प्रत्यये ऽलंकारशब्दः" इति ॥ तस्य बहुभेदत्वे ऽपि कियतांचित्कथनार्थं प्रतिजानीते—**तस्येति** ॥ स्थायिवर्णालंकाराँल्लक्षयति—**येषामिति** । आदावन्ते च येषामेक एव स्वरस्ते स्थायिवर्णालंकाराः । तान्परिगणयति—**प्रसन्नादिरिति** । एते सप्त स्थायिनि वर्णे स्थिताः, स्थाय्यलंकारा इत्यर्थः ॥ अलंकारप्रकरणोपयोगिनीं परिभाषामाह—**मन्द्र** इति । अत्रास्मिन्नलंकारप्रकरणे मूर्च्छनायाः प्रथमः स्वरो मन्द्रशब्देनोच्यते । स एव मूर्च्छनाप्रथमस्वरो द्विगुणस्तारशब्देनोच्यते । यदा मूर्च्छनाप्रथमस्वरो मन्द्रो भवति तदा स एव मध्यस्तारशब्देनोच्यते । यदा तु मूर्च्छनाप्रथमस्वरो मध्यस्तदा स एव तारस्तारशब्देनोच्यते । विकल्पेनान्यथा मन्द्रतारादिशब्दवाच्यत्वमाह—**पूर्वः पूर्व** इति । पूर्वस्थानस्थः स्वरो मन्द्रः परस्थानस्थस्तार इति । यदा मन्द्रस्थानस्थः पूर्वस्तदा मध्यस्थानस्थस्तारः । यदा मध्यस्थानस्थः पूर्वस्तदा तारस्थानस्थस्तारः । अत्र मूर्च्छनाऽऽदिस्वरेणैव पूर्वेण भवितव्यमिति नियमो नास्तीति पूर्वमुक्तात्पक्षाद्भेदः । मन्द्रतारपर्यायानाह—**प्रसन्न** इति । प्रसन्नमृदुमन्द्रशब्दैर्मन्द्रो ऽभिधीयते । दीप्ततारशब्दाभ्यां तारः । मन्द्रतारयोर्लिपिविशेषं कथयति—**मन्द्र** इति । लिपौ मन्द्रः स्वरो बिन्दुशिराः शिरसि बिन्दुसहितो लेखनीयः, तारस्तु शिरस्यूर्ध्वरेखया सहितः । त्रिर्वचनात्स्वरः प्लुत इत्युच्यते । स त्रिरुच्चारणीय इत्यर्थः ॥ ३—८ ॥

तद्वैलोम्ये प्रसन्नान्तः

सं सं सं । (२)

प्रसन्नद्वयमध्यगे ॥ ९ ॥

दीप्ते प्रसन्नाद्यन्तः स्यात्

सं सं सं । (३)

तारयोर्मध्यगे पुनः ।

मन्द्रे प्रसन्नमध्याख्यमलंकारं विदो विदुः ॥ १० ॥

सं सं सं । (४)

आद्यन्तयोर्मूर्च्छनाऽऽदिश्चेत्स्वरो ऽन्तर्द्वितीयकः ।
सैका कला ऽथ चेन्मध्ये स्तस्तृतीयचतुर्थकौ ॥ ११ ॥
सा द्वितीया पञ्चमाद्यास्त्रयो ऽन्तश्चेत्कला परा ।
एवं कलात्रयेणोक्तो ऽलंकारः क्रमरेचितः ॥ १२ ॥

(क०) उद्देशक्रमेण त्रिषष्टिमलंकारान्दर्शयति—**मन्द्रद्वयात्पर** इत्यादिना **त्रिषष्टिरुदिता मयेत्यन्तेन** । इह ग्रन्थकारेण दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थमुत्तरमन्द्रामधिकृत्य प्रसिद्धालंकाराणां प्रस्तारो लिखितः । तद्वन्मूर्च्छनाऽऽन्तरेष्वप्यलंकारप्रस्तारा द्रष्टव्याः ॥ ९—६३ ॥

(सु०) प्रसन्नादिं लक्षयति—**मन्द्रद्वयादिति** । मन्द्रस्वरद्वयमुच्चार्य यदि सकृत्तारस्वर उच्चार्यते तदा प्रसन्नादिरलंकारः । **तद्वैलोम्य** इति । तस्य प्रसन्नादेर्विपरीतत्वे पूर्वं सकृत्तारः पश्चाद् द्विर्मन्द्रश्चेत्, तदा प्रसन्नान्तः । **प्रसन्नद्वयेति** । यदि पूर्वं मन्द्रः पश्चाद्दीप्तः पुनरपि मन्द्रस्तदा प्रसन्नाद्यन्तः । **तारयोरिति** । यदि पूर्वं तारः पश्चान्मन्द्रः पुनरपि तारस्तदा प्रसन्नमध्यः ॥ ९, १० ॥ क्रमरेचितं लक्षयति—**आद्यन्तयोरिति** । मूर्च्छनायाः प्रथमः स्वरो यद्यादावन्ते च तिष्ठति, द्वितीयः स्वरो मध्ये, एवमेका कला; द्वितीयकलायां तु मूर्च्छनाप्रथमस्वर एवा-

संरिसं संगमसं संपधनिसं । (५)
दीप्तान्तश्चेत्प्रतिकलं प्रस्तारः सो ऽभिधीयते ।
संरिसं संगमसं संपधनिसं । (६)
तारमन्द्रविपर्यासात्तं प्रसादं प्रचक्षते ॥ १३ ॥
संरिसं संगमसं संपधनिसं । (७)

इति स्थायिगतालंकाराः ।

स्यातां विस्तीर्णनिष्कर्षौ बिन्दुरभ्युच्चयः[1] परः ।
हसितप्रेङ्खिताक्षिप्तसंधिप्रच्छादनास्तथा ॥ १४ ॥
उद्गीतोद्वाहितौ तद्वत्त्रिवर्णो वेणिरित्यमी ।
द्वादशारोहिवर्णस्थालंकाराः परिकीर्तिताः ॥ १५ ॥
मूर्च्छनाऽऽदेः स्वराद्यत्र क्रमेणारोहणं भवेत् ।
स्थित्वा स्थित्वा स्वरैर्दीर्घैः स विस्तीर्णो ऽभिधीयते ॥ १६ ॥
सा री गा मा पा धा नी । (१)

द्यन्तयोः, मध्ये तृतीयचतुर्थौ ; तृतीयस्यां तु कलायां प्रथमः स्वर एवाद्यन्तयोः, मध्ये पञ्चमषष्ठसप्तमस्वराः ; एवं कलात्रयेण क्रमरेचितो ऽलंकारो भवति ॥११, १२॥ दीप्तान्त इति । क्रमरेचितस्य तिसृष्वपि कलासु यद्यन्तिमो दीप्तो भवति तदा प्रस्ताराख्यो ऽलंकारः ॥ १२- ॥ तारेति । प्रस्तारस्य तारमन्द्रविपर्यासात्प्रसादालंकारः । क्रमरेचितस्य कलात्रये पूर्वस्तारो ऽन्तिमस्तु मन्द्र एवेति ॥-१३॥ इति स्थायिगतालंकाराः ॥ आरोह्यलंकारान्परिगणयति—स्यातामिति ॥ १४, १५ ॥ विस्तीर्णालंकारं लक्षयति—मूर्च्छनाऽऽदेरिति । मूर्च्छनायाः प्रथमस्वराद्दीर्घैः स्वरैः स्थित्वा स्थित्वा विलम्ब्य विलम्ब्य क्रमेण यत्रारोहणं भवेत्स विस्तीर्णालंकारः ।

[1] ॰रभ्युच्छ्रयः

ह्रस्वैः स्वरैः स निष्कर्षो द्विर्द्विरुक्तैर्निरन्तरैः ।
सस रिरि गग मम पप धध निनि । (२)
त्रिश्चतुर्वा स्वरोच्चारे गात्रवर्णमिमं विदुः ॥ १७ ॥
ससस रिरिरि गगग ममम पपप धधध निनिनि ॥
सससस रिरिरिरि गगगग मममम पपपप धधधध निनिनिनि । (२)
निष्कर्षस्यैव भेदौ द्वौ केचिदेतौ बभाषिरे ।
प्लुतं ह्रस्वं प्लुतं ह्रस्वं प्लुतं ह्रस्वं प्लुतं स्वरम् ॥ १८ ॥
कुर्वन्क्रमाद्यदा ऽऽरोहेत्तदा बिन्दुरयं मतः ।
स३रि ग३म प३ध नि३ । (३)
एकान्तरस्वरारोहमाहुरभ्युच्चयं[1] बुधाः ॥ १९ ॥
सगपनि । (४)
यत्रैकोत्तरवृद्धाभिरावृत्तिभिरुदीरिताः ।
आरुह्यन्ते स्वराः प्राह हसितं तं शिवप्रियः ॥ २० ॥

स्वराणां दीर्घत्वाद्विलम्बितत्वाच्च क्रमाद्भेदः ॥ १६ ॥ ह्रस्वैरिति । ह्रस्वैः स्वरैर्द्विर्द्विरुक्तैः क्रमेणोच्चारितैर्निष्कर्षालंकारः ॥ १६- ॥ त्रिरिति । स्वराणां त्रिश्चतुर्वोच्चारणे गात्रवर्णालंकारः ॥ -१७ ॥ मतान्तरेण गात्रवर्णस्य निष्कर्षान्तर्भावमाह—निष्कर्षस्यैवेति । एतौ द्वौ भेदौ त्रिश्चतुःस्वरोच्चारणरूपौ ॥ १७- ॥ प्लुतमिति । प्रथमस्वरं त्रिरुच्चार्य द्वितीयस्वरं सकृत्, तृतीयस्वरं त्रिः, चतुर्थस्वरं सकृत्, पञ्चमस्वरं त्रिः, षष्ठस्वरं सकृत्, सप्तमस्वरं त्रिरुच्चारयेत्, तदा बिन्द्वाख्यो ऽलंकारः ॥ -१८, १८- ॥ एकान्तरेति । एकान्तरस्वरारोहणेनाभ्युच्चयाख्यो ऽलंकारः ॥ -१९ ॥ यत्रेति । यत्र स्वराणामेकोत्तरवृद्ध्या ऽऽवृत्तिः, प्रथमः स्वरः सकृत, द्वितीयो द्विः, तृतीयस्त्रिः, चतुर्थश्चतुः, पञ्चमः पञ्चकृत्वः, षष्ठः षट्कृत्वः, सप्तमः सप्तकृत्व उच्चार्यते तमलंकारं शिवप्रियः शार्ङ्गदेवो हसितमिति

[1] ॰रभ्युच्छ्रयम् .

स रिरि गगग मममम पपपपप धधधधधध निनिनिनिनि-
निनिनि । (५)

स्वरद्वयं समुच्चार्य पूर्वं पूर्वयुतं परम् ।
यदान्दोलितमारोहेत्प्रेङ्खितो ऽसौ क्रमो ऽथ वा ॥ २१ ॥

सरि रिग गम मप पध धनि । (६)

एकान्तरं स्वरयुगं तादृक्पूर्वयुतं परम् ।
क्रमादारोहति यदा तदा ऽऽक्षिप्तं प्रचक्षते ॥ २२ ॥

सग गप पनि । (७)

त्रिस्वरा ऽऽद्या कला ऽन्ये च पूर्वपूर्वान्तिमादिमे ।
कले स्तस्त्रिस्वरे यत्र संधिप्रच्छादनस्तु सः ॥ २३ ॥

सरिग गमप पधनि । (८)

यदा ऽऽद्यायस्त्रिरावृत्तः कलयोस्त्रिस्वरात्मनोः ।
तदोद्गीतः

सससरिग मममपध । (९)

भूते ॥ २० ॥ स्वरद्वयमिति । पूर्वं स्वरद्वयमुच्चार्य परं पूर्वयुतम्, पूर्वापेक्षया परो द्वितीयः स्वरस्तद्युतं परं तृतीयमारोहेत् । पुनरपि तृतीययुतं चतुर्थं चतुर्थयुतं पञ्चमं पञ्चमयुतं षष्ठं षष्ठयुतं सप्तममान्दोलयन्यदा ऽऽरोहति तदा ऽसावलंकारः प्रेङ्खितनामा ऽथ वा क्रमनामा भवति ॥ २१ ॥ आक्षिप्तं लक्षयति—एकान्तरमिति । पूर्वोक्तरीत्या यदैकान्तरं स्वरयुगमारोहति, प्रथमसहितं तृतीयं तृतीयसहितं पञ्चमं पञ्चमसहितं सप्तमं यदा ऽऽरोहति तदा ऽऽक्षिप्तालंकारः ॥२२॥ संधिप्रच्छादनं लक्षयति—त्रिस्वरेति । आद्या कला त्रिस्वरा, अन्ये द्वे कले पूर्वपूर्वान्तिमादिमे पूर्वस्याः पूर्वस्याः कलाया यो ऽन्तिमः स्वरः स आदिमो ययोस्ते तथाविधे त्रिस्वरे यस्मिन्स त्रिकलः संधिप्रच्छादनः ॥ २३ ॥ उद्गीतं लक्षयति—यदेति । त्रिस्वरयोः कलयोर्यदा ऽऽद्याद्यः स्वरस्त्रिरावर्तते तदोद्गीता-

मध्यमेन तादृशोद्वाहितो मतः ॥ २४ ॥

सरिरिरिग मपपपध । (१०)

अन्त्यस्य तु त्रिरावृत्तौ त्रिवर्णं वर्णयन्त्यमुम् ।

सरिगगग मपधधध । (११)

त्रयाणां तु त्रिरावृत्तौ पृथग्वेणिरुदीरितः ॥ २५ ॥

ससस रिरिरि गगग, ममम पपप धधध । (१२)

इत्यारोह्यलंकाराः ।

अवरोहक्रमादेते द्वादशाप्यवरोहिणि ।

इत्यवरोह्यलंकाराः ।

मन्द्रादिर्मन्द्रमध्यश्च मन्द्रान्तः स्यादतः परम् ॥ २६ ॥
प्रस्तारश्च प्रसादो ऽथ व्यावृत्तस्खलितावपि ।
परिवर्ताक्षेपबिन्दूद्वाहितोर्मिसमास्तथा ॥ २७ ॥
प्रेङ्खनिष्कूजितश्येनक्रमोद्घट्टितरञ्जिताः ।
संनिवृत्तप्रवृत्तो ऽथ वेणुश्च ललितस्वरः ॥ २८ ॥

ख्यो ऽलंकारः । एतस्मिन्नलंकारे मूर्च्छनायाः षडेव स्वरा व्याप्यन्ते । सप्तमस्य समाप्तिर्नास्ति ॥ २३- ॥ अधुनोद्वाहितं वर्णयति—मध्यमेनेति । त्रिस्वरयोः कलयोर्मध्यमेन स्वरेण तादृशा त्रिरावृत्तेन तूद्वाहिताख्यो ऽलंकारः ॥ -२४ ॥ त्रिवर्णं लक्षयति—अन्त्यस्येति । त्रिस्वरयोः कलयोरन्त्यस्य त्रिरावृत्तौ त्रिवर्णाख्यो ऽलंकारः ॥ २४- ॥ पृथग्वेणिमाचष्टे—त्रयाणामिति । त्रिस्वरयोः कलयोस्त्रयाणामपि स्वराणां त्रिरावृत्तौ पृथग्वेणिरलंकारः । एतेषु त्रिष्वप्यलंकारेषु सप्तस्वरावृत्तिर्नास्ति ॥ -२५ ॥ इत्यारोह्यलंकाराः ॥ अवरोह्यलंकाराँल्लक्षयति—अवरोहेति । एत एवावरोहक्रमेणोच्चारिता अवरोह्यलंकारा भवन्ति ॥ २५- ॥ इत्यवरोह्यलंकाराः ॥ संचार्यलंकारान्परिगणयति—मन्द्रादिरिति । मन्द्राद्यादयः

हुंकारो ह्रादमानश्च ततः स्यादवलोकितः ।
स्युः संचारिण्यलंकाराः पञ्चविंशतिरित्यमी ॥ २९ ॥
त्रिस्वरा ऽद्या कलैकैकमन्द्रत्यागेन चापराः ।
त्रिस्वराश्चेत्कला मन्द्राद्या मन्द्रादिस्तदा भवेत् ॥ ३० ॥
सगरि रिमग गपम मधप पनिध । (१)
ताः कला मन्द्रमध्यान्ताः क्रमाच्चेदपरौ तदा ।
मन्द्रमध्यो यथा—
गसरि मरिग पगम धमप निपध । (२)
मन्द्रान्तो यथा—
रिगस गमरि मपग पधम धनिप । (३)
त्यक्तान्तरं स्वरयुगं त्यक्तादारभ्यते पुनः ॥ ३१ ॥
युगं तादृक्समारोहेत्तदा प्रस्तार उच्यते ।
सग रिम गप मध पनि । (४)
पूर्वः पूर्वः परस्योर्ध्वाधोवर्ती क्रियते स्वरः ॥ ३२ ॥

पञ्चविंशतिरलंकाराः संचारिणः ॥ -२६–२९ ॥ तत्र मन्द्रादिं लक्षयति—त्रिस्वरेति । आद्या कला त्रिस्वरा प्रथमतृतीयद्वितीयस्वरयुक्ता, अन्या अपि मन्द्राद्याः कला एकैकमन्द्रत्यागेन यदि भवन्ति तदा मन्द्रादिरलंकारः ॥ ३० ॥ मन्द्रमध्यमन्द्रान्तौ लक्षयति—ता इति । तास्वेव पञ्चसु कलासु मन्द्रो मध्ये भवति चेन्मध्यश्चादौ तदा मन्द्रमध्यो ऽलंकारः । तास्वेव मन्द्रो ऽन्ते भवति चेदन्तिमश्चादौ तदा मन्द्रान्तो ऽलंकारः ॥ ३०- ॥ प्रस्तारं लक्षयति—त्यक्तान्तरमिति । त्यक्तान्तरं स्वरयुगं प्रथमतृतीयस्वरयुगमारुह्य त्यक्ताद् द्वितीयस्वरादारभ्य तादृक्त्यक्तान्तरं स्वरयुगं द्वितीयचतुर्थस्वरयुगम्, एवं तृतीयपञ्चमस्वरयुगं चतुर्थषष्ठस्वरयुगं पञ्चमसप्तमस्वरयुगं च यद्यारोहति तदा प्रस्ताराख्यो ऽलंकारः ॥ -३१, ३१- ॥ प्रसादं लक्षयति । पूर्व इति । पूर्वः पूर्वः स्वरः

यदा तदा प्रसादं तमाह श्रीकरणेश्वरः ।
सरिस रिगरि गमग मपम पधप धनिध । (५)
चतुःस्वरा कला तत्राद्यात्तृतीयं द्वितीयकात् ॥ ३३ ॥
तुर्यं गत्वा ऽऽदिमं गच्छेदेवमेकैकहानतः ।
चतुःस्वराः परा यत्र स व्यावृत्तः स्मृतो बुधैः ॥ ३४ ॥
सगरिमस रिमगपरि गपमधग मधपनिम । (६)
कलां प्रयुज्य मन्द्रादेर्द्विरुक्तोर्ध्वस्वरान्विताम् ।
अवरुह्येत चेदेष स्खलिताख्यस्तदा भवेत् ॥ ३५ ॥
सगरिममरिगस रिमगपपगमरि गपमधधमपग
मधपनिनिपधम । (७)
स्वरं द्वितीयमुज्झित्वा त्रिस्वरा ऽऽद्या कला यदि ।
त्यक्तादारभ्य तादृश्यो ऽन्यास्तदा परिवर्तकः ॥ ३६ ॥
सगम रिमप गपध मधनि । (८)
त्रिस्वराश्चेत्कलाः पूर्वपूर्वत्यागोर्ध्वसंक्रमैः ।

परस्य द्वितीयस्वरस्योर्ध्वाधोवर्त्याद्यन्तवर्ती यदि क्रियते तदा प्रसादाख्यो ऽलंकारः ॥ -३२, ३२- ॥ व्यावृत्तं लक्षयति—चतुःस्वरेति । एतस्मिन्कला चतुःस्वरा । तस्याः प्रथमतृतीयद्वितीयचतुर्थाद्याः स्वरा उच्चार्याः, प्रथमस्वरपरित्यागेनान्यदेवमेव कलात्रयं यत्र स व्यावृत्ताख्यो ऽलंकारः ॥ -३३, ३४ ॥ स्खलितं लक्षयति—कलामिति । मन्द्रादेरलंकारस्य प्रथमतृतीयद्वितीयस्वरयुक्तां त्रिस्वरां कलां प्रयुज्योर्ध्वं स्वरं चतुर्थं स्वरं द्विरुच्चार्य सकलावरोहेण चेदुच्चार्येत तदा ऽष्टस्वरकलः स्खलिताख्यो ऽलंकारः ॥ ३५ ॥ परिवर्तकं लक्षयति—स्वरमिति । द्वितीयस्वरमुज्झित्वा प्रथमतृतीयचतुर्थस्वरैस्त्रिस्वरा प्रथमा कला, त्यक्ताद् द्वितीयस्वरादारभ्यैवमेवान्याः कला यत्र स परिवर्तकाख्यो ऽलंकारः ॥३६॥ आक्षेपं लक्षयति—त्रिस्वरा इति । त्रिस्वराः कलाः पूर्वपूर्वपरित्यागेनोर्ध्वस्वर-

तदा ऽऽक्षेपः

सरिग रिगम गमप मपध पधनि । (९)

अथ बिन्दुः स यत्र प्लुतमधःस्वरम् ॥ ३७ ॥

कृत्वा ऽग्निवत्परं स्पृष्ट्वा ऽधः स्पर्शेनाखिलाः कलाः ।

स३रिस रि३गरि ग३मग म३पम प३धप ध३निध । (१०)

कलायां त्रीन्स्वरान्गीत्वा ऽवरुह्यैकं पराः कलाः ॥ ३८ ॥

यत्रैकैकोज्झिता गीतास्तद्वदुद्वाहितस्तु सः ।

सरिगरि रिगमग गमपम मपधप पधनिध । (११)

मूर्च्छनाऽऽदेः स्वरात्तुर्यं प्लुतीकृत्याद्यमेत्य च ॥ ३९ ॥

तुर्यगाने कलैकैकहानाद्यत्रापरास्तथा ।

स ऊर्मिः स्यात्

सम३सम रिप३रिप गध३गध मनि३मनि । (१२)

स तु समः कला यत्र चतुःस्वराः ॥ ४० ॥

व्याप्त्या च यदि क्रियन्ते तदा ऽऽक्षेपालंकारः ॥ ३६- ॥ बिन्दुं लक्षयति—**अथ बिन्दुरिति** । अधःस्वरं पूर्वस्वरं प्लुतं कृत्वा त्रिरुच्चार्य परं द्वितीयमग्निवत्सकृत्स्पृष्ट्वा ऽऽधः सकृदुच्चारणीयः । एवं द्वितीयस्वराद्याः पञ्चस्वराः कला यत्र स बिन्द्वाख्यो ऽलंकारः ॥ -३७, ३७- ॥ उद्वाहितं लक्षयति—**कलायामिति** । त्रीन्स्वरान्गीत्वैकं स्वरमवरोहेत ; पूर्वस्वरपरित्यागेनैवमेव द्वितीयस्वराद्या अन्याः कलास्तदोद्वाहिताख्यो ऽलंकारः ॥ -३८, ३८- ॥ ऊर्मिं लक्षयति—**मूर्च्छनाऽऽदेरिति** । मूर्च्छनाऽऽदेः स्वरात्तुरीयं चतुर्थं स्वरं प्लुतीकृत्य त्रिरुच्चार्याद्यं सकृद्गीत्वा पुनरपि चतुर्थं स्वरं सकृद्गायेत् , प्रथमस्वरपरित्यागेन चैवमेवान्याः कला यत्र स ऊर्म्यलंकारः ॥ -३९, ३९- ॥ समं लक्षयति—**स तु सम इति** । यस्मिन्कलायां चत्वारः स्वराः क्रमेणारुह्यन्ते ऽवरुह्यन्ते च, अन्या अपि

[1] इग्निमस्वरं,

तुल्यारोहावरोहैकैकहानादपरास्तथा ।

सरिगममगरिस रिगमपपमगरि गमपधधपमग मपधनिनिधपम । (१३)

कला गतागतवती द्विस्वरैकैकहानतः ॥ ४१ ॥

यत्रान्यास्तादृशः स स्यात्प्रेङ्खः

सरिरिस रिगगरि गममग मपपम पधधप धनिनिध । (१४)

निष्कूजितः पुनः ।

प्रसादस्य कलां गीत्वा तत्कलाऽऽदेस्तृतीयकम् ॥ ४२ ॥

गत्वा ऽऽद्यगानाद्भवति

सरिसगस रिगरिमरि गमगपग मपमधम पधपनिप । (१५)

श्येनः संवादियुग्मकैः ॥ ४३ ॥

क्रमात्सरिगमाद्यैः स्यात्

सप रिध गनि मस । (१६)

कला द्वित्रिचतुःस्वराः ।

आद्यस्वराद्यास्तिस्रः स्युर्द्वितीयाद्यादयस्तथा ॥ ४४ ॥

यत्रासौ क्रम इत्युक्तः

कलाः प्रथमैकैकस्वरपरित्यागेन, स समाख्यो ऽलंकारः ॥ -४०, ४०- ॥ प्रेङ्खं लक्षयति—**कलेति** । द्विस्वरा कला, गतागते आरुह्यते ऽवरुह्यते चेत्यारोहावरोहौ तद्वती, प्रथमैकैकस्वरपरित्यागाच्चान्याः कला यत्र स प्रेङ्खो ऽलंकारः ॥ -४१, ४१- ॥ निष्कूजितं लक्षयति—**निष्कूजित इति** । प्रसादालंकारस्य कलां प्रथमद्वितीयस्वरयुक्तां गीत्वा ऽऽदिस्वरात्तृतीयं तत आद्यं यदि गायेत्तदा निष्कूजितालंकारः ॥ -४२, ४२- ॥ श्येनं लक्षयति—**श्येन इति** । संवादिनां युग्मचतुष्टयेन षड्जर्षभगांधारमध्यमादिना श्येनालंकारः । अत्र षड्जपञ्चमयोर्ऋषभधैवतयोर्गांधारनिषादयोर्मध्यमषड्जयोश्च युग्मचतुष्टयम् ॥ -४३, ४३- ॥ क्रमाख्यमलंकारं

सरिसरिगसरिगम रिगरिगमरिगमप गमगमपगमपध
मपमपधमपधनि । (१७)

स तूद्धट्टित उच्यते ।
यत्र स्वरद्वयं गीत्वा पञ्चमाच्चतुरः स्वरान् ॥ ४५ ॥
अवरोहेत्कला गायेत्तथैकैकोज्झनात्पराः ।

सरिपमगरि रिगधपमग गमनिधपम । (१८)

द्विरुक्ता यदि मन्द्रान्ता मन्द्रादेः स्युः कलास्तदा ॥ ४६ ॥
रञ्जितः

सगरिसगरिस रिमगरिमगरि गपमगपमग मधपमधपम
पनिधपनिधप । (१९)

अथ भवेदेष संनिवृत्तप्रवृत्तकः ।
यत्राद्यपञ्चमौ गीत्वा तुर्यात्त्रीनवरोहति ॥ ४७ ॥
क्रमात्कला सा यत्रान्यास्तद्वदेकैकहानतः ।

सपमगरि रिधपमग गनिधपम । (२०)

लक्षयति—कला इति । प्रथमस्वरमारभ्य तिस्रः कला गेयाः । एका द्विस्वरा, एका त्रिस्वरा, एका चतुःस्वरा । एवं द्वितीयतृतीयचतुर्थस्वरमारभ्य तिस्रः कला यत्र गीयन्ते स क्रमाख्यो ऽलंकारः ॥ -४४, ४४- ॥ उद्घट्टितं लक्षयति—स त्विति । आदित आरभ्य स्वरद्वयं गीत्वा पञ्चमस्वराच्चतुरः स्वरानवरोहेत् , एवं द्वितीयं तृतीयं च स्वरमारभ्येत्येवं कलात्रयं यत्र स उद्घट्टिताख्यो ऽलंकारः ॥ -४५, ४५- ॥ रञ्जितं लक्षयति—द्विरुक्ता इति । मन्द्रादेः प्रथमतृतीयद्वितीयस्वरयुक्तस्य कला यदि द्विरुच्चार्यंते, अन्ते च मन्द्रो मूर्च्छनाप्रथमस्वरो निक्षिप्यते, तदा रञ्जिताख्यो ऽलंकारः ॥ -४६, ४६- ॥ संनिवृत्तप्रवृत्तकं लक्षयति—अथ भवेदिति । यत्र प्रथमं पञ्चमं च स्वरं गीत्वा तुर्यात्स्वरात्त्रीन्स्वरानवरोहेण गायेत् , एवमेका कला, प्रथमैकैकस्वरपरित्यागाच्चान्यत्कलाद्वयम् , स संनिवृत्तप्रवृत्ताख्यो

यत्राद्यः स्याद् द्विर्द्वितीयचतुर्थकतृतीयकाः ॥ ४८ ॥
सकृत्कला ऽन्याश्चैकैकहानाद्वेणुरसौ मतः ।

ससरिमग रिरिगपम गगमधप ममपनिध । (२१)

गीत्वा ऽऽद्यौ द्वौ चतुर्थं च यस्यां ताववरोहति ॥ ४९ ॥
सा कला ऽन्याश्च तादृश्यो यत्रासौ ललितस्वरः ।

सरिमरिस रिगपगरि गमधमग मपनिपम । (२२)

आदिमेन कला यत्र द्विस्वरा ऽऽद्या गतागतैः ॥ ५० ॥
स्वरैरेकोत्तरं वृद्धैः स हुंकारो निगद्यते ।

सरिस सरिगरिस सरिगमगरिस सरिगमपमगरिस
सरिगमपधपमगरिस सरिगमपधनिधपमगरिस । (२३)

ह्रादमाने प्रसन्नान्ता मन्द्रादेस्तु कला मताः ॥ ५१ ॥

सगरिस रिमगरि गपमग मधपम पनिधप । (२४)

यदा ऽऽरोहे ऽवरोहे च स्वद्वितीयं परित्यजेत् ।

ऽलंकारः -४७, ४७- ॥ वेणुं लक्षयति—यत्रेति । यस्मिन्नाद्यः स्वरो द्विर्गीयते, द्वितीयचतुर्थतृतीयस्वराश्च सकृद्गीयन्ते सैका कला, प्रथमैकैकस्वरपरित्यागाच्चान्याः कलाः, स वेणुरलंकारः ॥ -४८, ४८- ॥ ललितस्वरं लक्षयति—गीत्वेति । प्रथमस्वरद्वयं गीत्वा तदनन्तरं चतुर्थं गीत्वा तौ प्रथमद्वितीयाववरोहेत् । सैका कला भवति । अन्याश्च द्वितीयतृतीयतुर्यस्वराद्यास्तिस्रः कलाः । स ललितस्वराख्यो ऽलंकारः ॥ -४९, ४९- ॥ हुंकारं लक्षयति—आदिमेनेति । आदिमेन प्रथमेन स्वरेण द्विस्वरा कला गतागतैरारोहावरोहैः, ततस्त्रिस्वरा, ततश्चतुःस्वरा, ततः पञ्चस्वरा, ततः षट्स्वरा, ततः सप्तस्वरा, आरोहावरोहैर्यत्र गीयन्ते स हुंकाराख्यो ऽलंकारः ॥ -५०, ५०- ॥ ह्रादमानं लक्षयति—ह्रादमान इति । मन्द्रादेः प्रथमद्वितीयतृतीयस्वरयुक्तस्य प्रसन्नान्ताः प्रथमस्वरान्ताः कला यदि गीयन्ते तदा ह्रादमानाख्यो ऽलंकारः ॥ -५१ ॥ अवलोकितं लक्षयति—यदेति ।

चतुःस्वरा समकला तदा स्यादवलोकितः ॥ ५२ ॥

सगममरिस रिमपपगरि गपधधमग मधनिनिपम । (२५)

एवं संचार्यलंकारा आरोहेण प्रदर्शिताः ।

एतानेवावरोहेण प्राह श्रीकरणाग्रणीः ॥ ५३ ॥

इति संचार्यलंकाराः ।

अन्ये ऽपि सप्तालंकारा गीतज्ञैरुपदर्शिताः ।

तारमन्द्रप्रसन्नश्च मन्द्रतारप्रसन्नकः ॥ ५४ ॥

आवर्तकः संप्रदानो विधूतो ऽप्युपलोलकः ।

उल्लासितश्चेति तेषामधुना लक्ष्म कथ्यते ॥ ५५ ॥

कलास्तेषां द्वितीयाद्याः पूर्वैकैकप्रहाणतः ।

अष्टमस्वरपर्यन्तमारुह्याद्यं व्रजेद्यदि ॥ ५६ ॥

तारमन्द्रप्रसन्नो ऽयमलंकारस्तदोच्यते ।

संरिगमपधनिसंसं । (१)

मन्द्रादष्टममुत्प्लुत्य सप्तकस्यावरोहणे ॥ ५७ ॥

यदा चतुःस्वरा समालंकारस्य कला ऽऽरोहे ऽवरोहे च द्वितीयस्वरं परित्यजति तदा ऽवलोकिताख्यो ऽलंकारः ॥ ५२ ॥ एवमिति । एवमनेन प्रकारेण संचार्यलंकारा आरोहेण कथिताः । एताञ्श्रीकरणाग्रणीः शार्ङ्गदेवो ऽवरोहेणापि प्राह कथितवान् ॥ ५३ ॥ इति संचार्यलंकाराः ॥ गीतज्ञैः प्रदर्शिताँल्लोकप्रसिद्धानन्यान्सप्तालंकारान्कथयति—अन्ये ऽपीति ॥ ५४, ५५ ॥ लाघवार्थं सर्वेषां साधारणं लक्षणमाह—कलास्तेषामिति । एतेषां प्रथमकलालक्षणमेव वक्ष्यति—द्वितीयस्वराद्याः पूर्वैकैकस्वरपरित्यागात्कला ज्ञातव्याः ॥ ५५- ॥ तारमन्द्रप्रसन्नादिं विशदयति—अष्टमस्वरेति । प्रथमस्वरमारभ्याष्टमस्वरपर्यन्तमारोहेण गीत्वा प्रथमस्वरं यदि गायेत्तदा तारमन्द्रप्रसन्नाख्यो ऽलंकारः ॥ -५६, ५६- ॥ मन्द्रतारप्रसन्नं

मन्द्रतारप्रसन्नाख्यमाह माहेश्वरोत्तमः ।

संसंनिधपमगरिसं । (२)

आद्यं द्वितीयमाद्यं च द्विर्द्विर्गीत्वा द्वितीयकम् ॥ ५८ ॥

सकृदाद्यं यत्कलायां गायेदावर्तकस्तु सः ।

ससरिरिससरिस रिरिगगरिरिगरि गगममगगमग ममपप-
ममपम पपधधपपधप धधनिनिधधनिध । (३)

एतस्यैव कला ऽन्त्यौ द्वौ स्वरौ संत्यज्य गीयते ॥ ५९ ॥

यदा तदा संप्रदानमलंकारं विदुर्बुधाः ।

ससरिरिसस रिरिगगरिरि गगममगग ममपपमम पपधधपप
धधनिनिधध । (४)

युग्ममेकान्तरितयोस्त्यक्तादप्येवमेव चेत् ॥ ६० ॥

द्विर्द्विः प्रयुज्येत तदा विधूतो बुधसंमतः ।

सगसग रिमरिम गपगप मधमध पनिपनि । (५)

कलायामाद्ययोर्युग्मं चेत्तृतीयद्वितीययोः ॥ ६१ ॥

लक्षयति—मन्द्रादिति । मन्द्रादष्टमस्वरं गीत्वा यदि सप्त स्वरा अवरोहेण गीयन्ते तदा मन्द्रतारप्रसन्नाख्यो ऽलंकारः ॥ -५७, ५७- ॥ आवर्तकं लक्षयति—आद्यमिति । आद्यं स्वरं द्वितीयं पुनराद्यं च द्विर्द्विवारं गीत्वा पुनर्द्वितीयमाद्यं च यदि सकृद्गायेत्तदा ऽऽवर्तकाख्यो ऽलंकारः ॥ -५८,५८- ॥ संप्रदानं लक्षयति—एतस्यैवेति । एतस्यावर्तकस्यान्त्यं स्वरद्वयं विहाय यदि कला गीयन्ते तदा संप्रदानाख्यो ऽलंकारः ॥ -५९,५९- ॥ विधूतालंकारं लक्षयति—युग्ममिति । एकान्तरितं स्वरद्वयं द्विर्गायेत् ; त्यक्तमारभ्यैकान्तरितं स्वरद्वयं द्विर्गायेत् ; एवं चतुःस्वरः पञ्चकलो विधूताख्यो ऽलंकारः ॥ -६०,६०- ॥ उपलोलं लक्षयति—कलायामिति । प्रथमस्वरयोर्युग्मं द्विर्गीत्वा तृतीयद्वितीयस्वरयोर्युग्मं द्विर्गीयते यदा

द्विर्द्विः प्रयुज्यते तज्ज्ञैरुपलोलस्तदोच्यते ।

सरिसरिगरिगरि रिगरिगमगमग गमगमपमपम मपमपधपधप पधपधनिधनिध । (६)

द्विर्गीत्वा ऽऽद्यं तृतीयं च प्रथमं च तृतीयकम् ॥ ६२ ॥

सकृद्गायेद्यत्कलायां तमुल्लासितमूचिरे ।

ससगसग रिरिमरिम गगपगप ममधमध पपनिपनि । (७)

इति सप्तालंकाराः ।

इति प्रसिद्धालंकारास्त्रिषष्टिरुदिता मया ॥ ६३ ॥

अनन्तत्वात्तु ते शास्त्रे न सामस्त्येन कीर्तिताः ।

रक्तिलाभः स्वरज्ञानं वर्णाङ्गानां विचित्रता ॥ ६४ ॥

इति प्रयोजनान्याहुरलंकारनिरूपणे ।

तदोपलोलाख्यो ऽलंकारः ॥ -६१,६१- ॥ उल्लासितं लक्षयति—द्विरिति । यस्य कलायामाद्यं स्वरं द्विर्गीत्वा तृतीयं प्रथमं पुनस्तृतीयं च सकृद्गीयते तमुल्लासितमूचिरे संगीताचार्याः ॥ -६२, ६२- ॥ इति सप्तालंकाराः ॥ समस्तालंकारकथनमशक्यमित्याह—इतीति ॥ -६३, ६३- ॥ अलंकारप्रयोजनमाह—रक्तिलाभ इति । स्वराणां रञ्जकत्वज्ञानं स्वरूपज्ञानं स्थाय्यादिवर्णानां वैचित्र्यं चालंकारनिरूपणे प्रयोजनम् ॥ -६४, ६४- ॥

इति प्रथमे स्वरगताध्याये षष्ठं वर्णालंकारप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तमं जातिप्रकरणम्

शुद्धाः स्युर्जातयः सप्त ताः षड्जादिस्वराभिधाः ।

षाड्ज्यार्षभी च गांधारी मध्यमा पञ्चमी तथा ॥ १ ॥

धैवती चाथ नैषादी शुद्धतालक्ष्म कथ्यते ।

यासां नामस्वरो न्यासो ऽपन्यासो ऽंशो ग्रहस्तथा ॥ २ ॥

तारन्यासविहीनास्ताः पूर्णाः शुद्धाभिधा मताः ।

(क०) गानक्रियाऽऽत्मकवर्णालंकारनिरूपणानन्तरमलंकार्यतया प्रतीतगीताद्यनुगतत्वेन प्रसक्तानां जातीनां लक्षणमुद्दिष्टं विवेक्तुकामस्तल्लक्ष्यत्वेनाक्षिप्ता जातीः सप्रभेदं लक्षयितुमुद्दिशति—**शुद्धाः स्युरित्यादिना । जातय** इति । यथायोगं ग्रामद्वयाज्जायन्त इति जातयः । अत एवानित्यतया साकल्येन सामान्यरूपजातिलक्षणाभावे ऽप्यनेकगेयव्यक्तिष्वनुवृत्तत्वमात्रेण गोत्वादिजातिवज्जातय इति वा, गीतजातं तस्योपरञ्जनं वा ऽऽभ्यो जायत इति जातय इति वा जातिशब्दव्युत्पत्तिर्मतङ्गाद्यभिमता द्रष्टव्या । जातयः शुद्धा वक्ष्यमाणशुद्धत्वलक्षणोपेताः सप्त स्युः । ताः षड्जादिस्वराभिधाः ; षड्जादिस्वराणामभिधा इवाभिधा यासां ता इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः ; यद्वा षड्जादिस्वरवाचकाः षड्जादिशब्दाः प्रकृतित्वेनाभिधाः संज्ञा यासां ताः । अत्राभिधाशब्दस्यावृत्तिः कर्तव्या । तथैवोद्दिशति—**षाड्जीत्यादिना** । तासां शुद्धत्वं किमित्यत आह—**शुद्धतालक्ष्मेति** । यासां षाड्ज्यादीनां नामस्वरः षड्जादिरेव वक्ष्यमाणलक्षणन्यासत्वाद्यवस्थाऽऽपन्नो भवति, याश्च तारन्यासविहीनास्तारस्थाने न्यासरहिता इति विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञां गमयतीति मन्द्रमध्यस्थानयोर्यथायोगं न्यासविधिरिष्यते । यदपि भरतेन 'न्यासः शुद्धासु मन्द्रे स्यात्' इत्युक्तं तत्तारनिषेधपरं द्रष्टव्यम् । अन्यथा

विकृता न्यासवर्जैतल्लक्ष्महीना भवन्त्यमूः ॥ ३ ॥

षाड्ज्यां मध्यषड्जन्यासत्वं मतङ्गोक्तं लक्ष्ये विरुध्येत। पूर्णाः सप्तस्वरयुक्ताः। शुद्धाभिधाः शुद्धा इति संज्ञा यासां ताः ॥ १—२- ॥

(सु०) जातीर्निरूपयति—**शुद्धाः स्युरिति**। शुद्धाः सप्त जातयो भवन्ति। तासां किं नामेत्यपेक्षायामाह—**ताः षड्जादिस्वराभिधा इति**। षड्जादयः सप्त स्वरास्तासां नाम्नि कारणभूताः। तासां तान्येव स्वरसंबन्धीनि नामानि कथयति—षाड्जीति। तासां शुद्धतालक्षणं प्रतिज्ञाय कथयति—**शुद्धतेति**। यासां जातीनां नामस्वर एव न्यासो ऽपन्यासो ऽंशो ग्रहश्च भवति, न्यासस्वरश्च तारो न भवति ताः शुद्धा जातयो ज्ञातव्याः। न्यासादिलक्षणं वक्ष्यति ॥१—२-॥

(क०) अमूः शुद्धाः षाड्ज्यादय एव। **न्यासवर्जैतल्लक्ष्महीना** इति। जातीनां शुद्धतायामभिहितेषु **नामस्वरस्यैव** न्यासापन्यासांशग्रहत्वेषु ससंपूर्णत्वेषु पञ्चसु लक्षणेषु मध्ये न्यासवर्जं न्यासनियमस्यैकस्य सम्यक् परिहृत्यैतल्लक्ष्मभिरपन्यासांशग्रहपूर्णत्वैर्हीना नियतैरेतैर्वर्जिताः। अयमर्थः—नामस्वरमेव न्यासं कृत्वा ऽपन्यासादीन्स्वरान्तराणि कुर्यादिति। **एवं कृता** यदि, तदा विकृता विकृतावस्थाऽऽपन्ना भवन्ति, न तु विकृतसंसर्गजातजातिवद्व्यपदेशान्तरभाज इत्यर्थः। अत्र न्यासनियमस्य **परित्यागो नेष्टः**; तस्मिन्नपि परित्यक्ते सति विकृतासु जात्यन्तरभेदकत्वेन प्रधानभूतावयवाननुवृत्तौ तासां तत्तच्छुद्धजातिभेदत्वप्रतीतिर्न स्यात् ॥ -३ ॥

(सु०) विकृता जातीः कथयति—**विकृता इति**। न्यासं विनोक्तलक्षणहीना विकृताः। न्यासलक्षणहीनत्वं तारन्यासत्वम्। तर्त्कि विकृतानां न संभवति? न। तदुक्तं मतङ्गेन—'याः शुद्धास्तासु नामकारी न्यासो नियमेन मन्द्रो भवति; या विकृतास्तासु नामकारी मन्द्रो भवतीत्यनियमः। तत्र शुद्धानां

संपूर्णत्वग्रहांशापन्यासेष्वेकैकवर्जनात्।
भवन्ति भेदाश्चत्वारो द्वयोस्त्यागे तु षण्मताः ॥ ४ ॥
त्यागे त्रयाणां चत्वार एकस्त्यक्ते चतुष्टये।
भेदाः पञ्चदशैवैते षाड्ज्याः सद्भिर्निरूपिताः ॥ ५ ॥
तत्राष्टौ पूर्णताहीनाः सप्त त्वितरवर्जिताः।
द्विधा स्युः पूर्णताहीनाः षाडवौडुवभेदतः ॥ ६ ॥
अतो ऽष्टावधिका आर्षभ्यादिष्वौडुवजातिषु।
अतस्त्रयोर्विंशतिधा षट्सु प्रत्येकमीरिताः ॥ ७ ॥

जातीनां शुद्धत्वं विकृतत्वं च रूपद्वयमस्ति; षड्जकैशिक्यादीनामेकादशजातीनां तु विकृतत्वमेव, न शुद्धत्वम्।' इति। जातिशब्दव्युत्पत्तिस्तु मतङ्गेनोक्ता—'श्रुतिस्वरग्रामसमूहाज्जायन्त इति जातयः; यद्वा ग्रहादिभ्यो जायन्त इति जातयः; अथ वा जायते रसप्रतीतिराभ्य इति जातयः; यद्वा सकलस्य रागादेर्जन्महेतुत्वाज्जातयः; अथ वा यथा नराणां ब्राह्मणत्वादयो जातयः शुद्धा विकृताश्च, एवमेता अपीति जातयः ॥' इति ॥ -३ ॥

(क०) न्यासव्यतिरिक्तसंपूर्णत्वादिषु चतुर्षु लक्षणेष्वेकद्व्यादिपरित्यागेन संभूतान्भेदान्षाड्ज्यादिषु यथासंभवं परिगणयति—**संपूर्णत्वेत्यादिना**। एकैकवर्जनादिति संपूर्णत्वादीनां स्वरूपनिषेधो न क्रियते, जात्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात्; अपि तु नियतस्वरपर्युदासात्स्वरान्तरविधिर्विज्ञायते। **भवन्ति भेदाश्चत्वार** इति। संपूर्णत्ववर्जने कृते ग्रहांशापन्यासयुक्त एकः, ग्रहवर्जने संपूर्णत्वांशापन्यासवान्द्वितीयः, अंशवर्जने संपूर्णत्वग्रहापन्यासवांस्तृतीयः, अपन्यासवर्जने संपूर्णत्वग्रहांशयुक्तश्चतुर्थो भेदः, इति चत्वारो भेदाः। **द्वयोस्त्यागे तु षण्मता** इति। संपूर्णत्वग्रहाभ्यां संपूर्णत्वांशाभ्यां संपूर्णत्वापन्यासाभ्यां ग्रहांशाभ्यां ग्रहापन्यासाभ्यामंशापन्यासाभ्यां त्यक्ताभ्यां षड्

मेदा भवन्ति । **त्यागे त्रयाणां चत्वार** इति । संपूर्णत्वग्रहांशैः संपूर्णत्वग्रहापन्यासैः संपूर्णत्वांशापन्यासैर्ग्रहांशापन्यासैस्त्यक्तैश्चत्वारो भेदाः । चतुष्टयं त्यक्त एको भेद इत्येते पञ्चदशैव भेदाः षाड्ज्या निरूपिताः ॥ संपूर्णताहीनानामवान्तरभेदं वक्तुं विभजते—**तत्राष्टाविति** । तत्र पञ्चदशसु मध्येऽष्टौ भेदाः पूर्णताहीनाः संपूर्णत्वरहिताः । सप्त त्वितरवर्जिताः । संपूर्णत्वयुक्तत्वे सतीतरेषु ग्रहांशापन्यासेषु यथायोगमेकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा वर्जिता द्विधा स्युः । पूर्णताहीना अष्टौ भेदाः षाडवौडुवभेदतो द्विधा स्युः षोडश भवन्तीत्यर्थः । ननु पूर्णताहीनानां भेदानां चतुःस्वरादिभिरपि भेदैः सह षड्विधत्वे संभवति कथं द्वैविध्यमिति चेत्; उच्यते—पूर्णताहीना इत्यनेन चतुःस्वरादीनां च प्रतीतौ सत्यामपि नञिवयुक्तन्यायेन जातिरागसंपादकत्वात्संपूर्णत्वसदृशप्रतिपत्त्या षाडवौडुवयोरेवात्र ग्रहणमिति । चतुःस्वरप्रयोगस्तु भरतेनापकृष्टध्रुवायामेवोक्तः । त्रिस्वरादीनां प्रयोगस्तु सामव्यतिरिक्तगीदौ[1] द्रष्टव्यः । षाड्ज्यपेक्षया ऽऽर्षभ्यादिषु षट्सु जातिषु भेदाधिक्यं दर्शयति—**अतो ऽष्टाविति** । अतो ऽस्याः पूर्णताहीनेषु षोडशस्वष्टाभिरेव षाडवभैदैः पूर्णतायुक्तैरितरवर्जितैः सप्तभिः सह पञ्चदशभेदवत्त्वेनोक्तायाः षाड्ज्या इतरास्वार्षभ्यादिष्वौडुवजातिष्वौडुवावस्थया ऽपि युक्तास्वष्टावौडुवभेदा अधिकाः । अतः कारणात्ता आर्षभ्यादयः षड् जातयः प्रत्येकं त्रयोविंशतिधेरिता इति सप्तसु जातिषु विकृतभेदा मिलितास्त्रिपञ्चाशदुत्तरं शतं भवन्ति ॥ ४—७ ॥

(सु०) विकृतभेदान्गणयति— **संपूर्णत्वेति** । शुद्धजातीनां चत्वारि लक्षणानि—नामस्वरग्रहत्वं नामस्वरांशत्वं नामस्वरापन्यासत्वं संपूर्णत्वं चेति । तत्र संपूर्णत्वपरित्यागेनैको विकृतभेदः, ग्रहपरित्यागेनैकः, अंशपरित्यागेनैकः,

[1] सामगाधर्क्षु.

विकृतानां तु संसर्गाज्जाता एकादश स्मृताः ।
स्यात्षड्जकैशिकी षड्जोदीच्यवा षड्जमध्यमा ॥ ८ ॥
गांधारोदीच्यवा रक्तगांधारी कैशिकी तथा ।
मध्यमोदीच्यवा कार्मारवी गांधारपञ्चमी ॥ ९ ॥
तथा ऽऽन्ध्री नन्दयन्तीति तद्धेतूनधुना ब्रुवे ।
षाड्जीगांधारिकायोगाज्जायते षड्जकैशिकी ॥ १० ॥

अपन्यासपरित्यागेनैकः, एवमेकैकपरित्यागे चत्वारो भेदाः । संपूर्णत्वग्रहपरित्यागेनैकः, संपूर्णत्वांशपरित्यागेनैकः, संपूर्णत्वापन्यासपरित्यागेनैकः, ग्रहांशपरित्यागेनैकः, ग्रहापन्यासपरित्यागेनैकः, अंशापन्यासपरित्यागेनैकः, एवं लक्षणद्वयपरित्यागे षड् भेदा विकृता भवन्ति । संपूर्णत्वग्रहांशपरित्यागेनैकः, संपूर्णत्वग्रहापन्यासपरित्यागेनैकः, संपूर्णत्वांशापन्यासपरित्यागेनैकः, ग्रहांशापन्यासपरित्यागेनैकः, एवं लक्षणत्रयपरित्यागे चत्वारो भेदा विकृता भवन्ति । लक्षणचतुष्टयपरित्याग एक एव भेदः । एवं षाड्ज्याः पञ्चदश भेदा भवन्ति । तेषु पूर्णताहीना अष्टौ, इतरलक्षणहीनाः सप्त । षाड्ज्याः षाडवत्वेनैवासंपूर्णत्वम् । अन्यासां षाडवत्वेनौडुविततत्वेन च भेदाधिक्यं कथयितुमाह—**द्विधा स्युरिति** । पूर्णताहीना भेदाः षट्स्वरत्वेन पञ्चस्वरत्वेन च द्विविधाः । अत आर्षभ्यादिषु षट्सु जातिष्वष्टौ भेदा अधिका विकृता भवन्ति । अतः प्रत्येकं तासां त्रयोविंशतिर्विकृता भेदाः । एतासां मिलिता विकृतभेदास्त्रिपञ्चाशदधिकं शतं भवन्ति ॥ ४—७ ॥

(क०) उक्तविकृतभेदसंसर्गोत्पन्नानां व्यपदेशान्तरभाजां विकृतजातीनां संख्यामाह—**विकृतानां त्विति** । तुशब्दो भिन्नक्रमः—विकृतानां संसर्गाज्जातास्त्विति । उक्ता विकृताः शुद्धजातीनामेवावस्थाऽन्तराणि, एताः पुनस्तद्विकृतभेदसंसर्गोत्पन्नत्वान्न तथेति तुशब्दार्थः ॥ ता उद्दिश्य तासां निमित्तभूतं विकृतावस्थाऽऽपन्नषाड्ज्यादिसंसर्गं दर्शयति—**स्यात्षड्जकै-**

षाड्जिकामध्यमाभ्यां तु जायते षड्जमध्यमा ।
गांधारीपञ्चमीभ्यां तु जाता गांधारपञ्चमी ॥ ११ ॥
गांधार्यार्षभिकाभ्यां तु जातिरान्ध्री प्रजायते ।
षाड्जी गांधारिका तद्वद्धैवती मिलितास्त्विमाः ॥ १२ ॥
षड्जोदीच्यवतीं जातिं कुर्युः कार्मारवीं पुनः ।
उत्पादयन्ति नैषादीपञ्चम्यार्षभिका युताः ॥ १३ ॥
नन्दयन्तीं तु गांधारीपञ्चम्यार्षभिका युताः ।
गांधारी धैवती षाड्जी मध्यमेति युतास्त्विमाः ॥ १४ ॥
गांधारोदीच्यवां कुर्युर्मध्यमोदीच्यवां पुनः ।
एता एव विना षाड्ज्या पञ्चम्या सह कुर्वते ॥ १५ ॥
कुर्युस्ता रक्तगांधारीं नैषादी च न धैवती ।
आर्षभीं धैवतीं त्यक्त्वा पञ्चभ्यः कैशिकी भवेत् ॥ १६ ॥

शिकीत्यादिना पञ्चभ्यः कैशिकी भवेदित्यन्तेन । अत्राष्टादशसु जातिसंज्ञासु षाड्ज्यादीनां कासांचिदन्वर्थतया योगरूढता, कार्मारव्यादीनां तु कतिपयानां केवलरूढतैवेति मन्तव्यम् ॥ ८—१६ ॥

(सु०) विकृतसंसर्गाज्जाता एकादश जातीर्नित्यविकृताः कथयति—**विकृतानां त्विति** । एतासामेकादशानां विकृतानां जातीनां कारणभूता जातीः कथयति—**षाड्जीति** । षाड्जीगांधारिकाभ्यां षड्जकैशिकी जायते । षाड्जीमध्यमाभ्यां षड्जमध्यमा । गांधारीपञ्चमीभ्यां गांधारपञ्चमी । गांधार्यार्षभिकाभ्यामान्ध्री । षाड्जीधैवतीगांधारीभ्यः षड्जोदीच्यवती । नैषादीपञ्चम्यार्षभीभ्यः कार्मारवी । गांधारीपञ्चम्यार्षभीभ्यो नन्दयन्ती । गांधारीधैवतीषाड्जीमध्यमाभ्यो गांधारोदीच्यवा । गांधारीधैवतीमध्यमापञ्चमीभ्यो मध्यमोदीच्यवा । गांधारी-

चतस्रः षड्जशब्दिन्यो नैषादी धैवती तथा ।
आर्षभी चेति सप्तैताः षड्जग्रामस्य जातयः ॥ १७ ॥
शेषाः स्युर्मध्यमग्रामे पूर्णत्वाद्यधुनोच्यते ।
कार्मारव्यथ गांधारपञ्चमी षड्जकैशिकी ॥ १८ ॥
मध्यमोदीच्यवेत्येता नित्यपूर्णाः प्रकीर्तिताः ।
षाड्जी च नन्दयन्त्यान्ध्री गांधरोदीच्यवेत्यमूः ॥ १९ ॥
संपूर्णषाडवाः प्राह चतस्रः काश्यपो मुनिः[1] ।
दशावशिष्टाः संपूर्णषाडवौडुविता मताः ॥ २० ॥

नैषादीमध्यमापञ्चमीभ्यो रक्तगांधारी । षाड्जीगांधारीमध्यमापञ्चमीनैषादीभ्यः कैशिकी ॥ ८—१६ ॥

(क०) सर्वासामपि जातीनां ग्रामविभागं दर्शयति—**चतस्र इत्यादिना** । अष्टादशसु जातिषु मध्ये यथायोगं संपूर्णत्वादिना साधर्म्यमाह—**पूर्णत्वादीत्यादिना** । पूर्णत्वादीत्यादिशब्देन षाडवत्वमौडुवत्वं च गृह्यते । नित्यपूर्णा नित्यं सदा पूर्णाः; न कदाचिदपि षाडवौडुवावस्थाऽऽपन्ना इत्यर्थः । संपूर्णषाडवाः, संपूर्णाश्च ताः षाडवाश्च । **षाड्जीनन्दयन्त्यान्ध्रीगांधारोदीच्यवाश्चतस्रो** जातयो भरतादिमतपर्यालोचनया संपूर्णत्वेन षाडवत्वेन च नियमिता इति निश्चित्य कथ्यन्त इत्यर्थः । एवं च सति यदा गाता ताः षाडवीकर्तुमिच्छति, तदा वक्ष्यमाणलक्षणानुसारेण षाड्ज्यां निषादलोपेन, नन्दयन्त्यान्ध्र्योः षड्जलोपेन गांधारोदीच्यवाया-मृषभलोपेन च षाडवत्वं नियतं द्रष्टव्यम् ॥ **दशावशिष्टा** इति । अवशिष्टा नित्यपूर्णाभ्यश्चतसृभ्यः संपूर्णषाडवाभ्यश्चतसृभ्यश्च व्यतिरिक्ता दश—

[1] सोढलात्मजः.

पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमाऽऽख्यासु जातिषु ।
स्वरसाधारणं प्रोक्तं मुनिभिर्भरतादिभिः ॥ २१ ॥

आर्षभी गांधारी मध्यमा पञ्चमी धैवती नैषादी षड्जोदीच्यवा षड्जमध्यमा रक्तगांधारी कैशिकी चेति । संपूर्णषाडवौडुविताः; संपूर्णाश्च षाडवाश्चौडुविताश्च ता इति कर्मधारयः; दशाप्येताः संपूर्णत्वादिव्यवस्थाऽऽपन्ना इत्यर्थः । तद्यथा—आर्षभी षड्जलोपात्षाडवा, सपलोपादौडुवा । गांधारीरक्तगांधारीकैशिक्यो रिलोपेन षाडवाः, रिधलोपेनौडुवाः । मध्यमापञ्चम्यौ गलोपेन षाडवे, निगलोपेनौडुवे । धैवतीनैषाद्यौ पलोपेन षाडवे, सपलोपेनौडुवे । षड्जोदीच्यवा रिलोपेन षाडवा, परिलोपेनौडुवा । षड्जमध्यमा निलोपेन षाडवा, निगलोपेनौडुवेति ॥ १७—२० ॥

(सु०) एतासां कियत्यः कस्मिन्ग्राम इत्यपेक्षायामाह—**चतस्र** इति । एतासां जातीनां मध्ये षड्जशब्दवत्यश्चतस्रो जातयः षाड्जी षड्जकैशिकी षड्जमध्यमा षड्जोदीच्यवा चेति, तथा नैषादी धैवत्यार्षभी चेत्येताः सप्त षड्जग्रामोत्पन्नाः; शेषा एकादश मध्यमग्रामोत्पन्नाः ॥ जातीनां पूर्णत्वषाडवत्वौडुवितत्वानि प्रतिज्ञाय कथयति—**पूर्णत्वादी**ति । कार्मारवीगांधारपञ्चमीषड्जकैशिकीमध्यमोदीच्यवानां पूर्णत्वमेव, षाडवत्वमौडुवितत्वं च नास्ति । षाड्जीनन्दयन्त्यान्ध्रीगांधारोदीच्यवानां संपूर्णत्वं षाडवत्वं च विद्यते, औडुवितत्वं नास्ति । अवशिष्टानां दशानां संपूर्णत्वं षाडवत्वमौडुवितत्वं चास्ति ॥ १७—२० ॥

(क०) तत्र कासुचिज्जातिषु भरताद्युक्तं स्वरसाधारणप्रयोगे नियमं दर्शयति—**पञ्चमीत्या**दिना ॥ अनेनैव वचनेन पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमासु तिसृषु जातिषु यथायोगं षड्जमध्यमपञ्चमानामन्यतमस्यांशत्वे स्वरान्तरस्यांशत्वे चोभयत्र स्वरसाधारणे प्राप्ते, स्वरान्तरांशत्वपक्षनिवृत्त्यर्थं स्वर-

अंशेषु समपेष्वेतद्यथास्वनियमाद्भवेत्[1] ।
एतदल्पनिगास्वाहुः कम्बलाश्वतरादयः ॥ २२ ॥
अल्पद्विश्रुतिके रागभाषाऽऽदावपि तन्मतम् ।
निगयोरंशयोः षड्जमध्यमायां न तद्भवेत् ॥ २३ ॥
विकृता एव तत्रापि स्वरसाधारणाश्रयाः ।

साधारणं परिसंख्याति—**अंशेषु समपेष्वि**ति । एतत्स्वरसाधारणम् । यथास्वनियमात्; स्वनियमः 'प्रयोज्यौ षड्जमुच्चार्य' इत्यादिनोक्तः, तमनतिक्रम्य । अत्रेयं व्यवस्था—पञ्चम्यां पञ्चमे ऽंशे, मध्यमाषड्जमध्यमयोः प्रत्येकं षड्जमध्यमपञ्चमेष्वंशेषु साधारणप्रयोग इति कम्बलाश्वतरादयः । एतत्स्वरसाधारणम् । काकल्यन्तरावित्यर्थः । अल्पनिगासु लोप्यनिषादगांधारासु जातिषु पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमाऽऽख्यासु । एतदुक्तं भवति—निषादगांधारयोरन्यतरस्मिन्नंशे ऽन्यस्य तत्संवादित्वेन लोप्यत्वाभावात्काकल्यन्तरप्रयोगो न कर्तव्य इति । अल्पद्विश्रुतिके लोप्यनिषादगांधारे । **रागभाषाऽऽदावपी**ति । अत्र रागशब्देन ग्रामरागोपरागरागास्त्रयो ऽपि गृह्यन्ते; भाषाशब्देन भाषाविभाषाऽन्तरभाषास्तिस्रो गृह्यन्ते; आदिशब्देन पुना रागाङ्गभाषाऽङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गचतुष्टयं गृह्यत इति दशविधो ऽपि रागप्रपञ्चो गृहीतः । तत्रापिशब्देन न केवलमल्पद्विश्रुतिकासु जातिष्वेव, किं त्वल्पद्विश्रुतिके रागादौ सर्वत्रापीति द्योत्यते । तत्काकल्यन्तरसाधारणं मतं भरतादीनां संमतम् ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकेणाप्युदाहृत्य द्रढयन्नाह—**निगयोरंशयोरि**ति । 'पञ्चमीमध्यमा-' इति भरतमतानुसारिणा वचनेन, 'एतदल्पनिगासु-' इति कम्बलाश्वतरादिमतानुसारिणा वचनेन चोपात्तासु

[1] यथास्वं नियमाद्भवेत्.

एकांशा नन्दयन्ती च मध्यमोदीच्यवा तथा ॥ २४ ॥
गांधारपञ्चमीत्येतास्तिस्रो द्व्यंशास्तु धैवती ।
गांधारोदीच्यवा चाथ पञ्चमीत्युदिता इमाः ॥ २५ ॥

पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमाषाड्जीषु चतसृषु षड्जमध्यमाया विकृतसंसर्गजत्वेन केवलविकृतत्वाच्छुद्धताया अभावे ऽपीतरासां तिसृणां शुद्धावस्थायां विकृतावस्थायां चाविशेषेण स्वरसाधारणे प्राप्ते नियमयति—**विकृता एवेति**। **तत्रापीति**। तत्र पञ्चमीमध्यमाषाड्जीषु तिसृषु। अयमभिसंधिः—षाड्ज्यादिषु शुद्धावस्थायां विकृतस्वरप्रयोगो न कर्तव्य इति ॥ २१—२३- ॥

(सु०) **पञ्चमीति**। पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमासु जातिषु स्वरसाधारणं प्रयोक्तव्यमित्युक्तं श्रीभरतादिभिः ॥ २१ ॥ **अंशेष्विति**। षड्जमध्यमपञ्चमेष्वंशेष्वेतत्स्वरसाधारणं नियमात्कर्तव्यम्। कथम्? यथास्वं स्वकीयं स्थानमनतिक्रम्य। यदा षड्जो ऽंशस्वरस्तदा षड्जसाधारणम्, यदा मध्यमपञ्चमौ तदा मध्यमसाधारणमिति। एतत्स्वरसाधारणमल्पनिषादगांधारासु जातिषु भवतीति कम्बलाश्वतरादय आहुः। अल्पनिषादगांधारे रागभाषाऽऽदावपि स्वरसाधारणं प्रयोक्तव्यमिति तेषां कम्बलाश्वतरादीनां मतम् ॥ २२, २२- ॥ **निगयोरिति**। यदा षड्जमध्यमायां निषादगांधारावंशौ तदा तत्स्वरसाधारणं न प्रयोक्तव्यम्। प्रायस्तु विकृता एव स्वरसाधारणयोगिन्यः ॥ -२३, २३- ॥

(क०) अथाष्टादशसु जातिषु यथायोगमेकांशकादिसप्तांशकान्तं वक्ष्यमाणलक्षणांशस्वरसंबन्धकथनेन संभूतामंशसंख्यामवधारयति—**एकांशा** इत्यादिना **जातिष्वष्टादशस्विम** इत्यन्तेन। एकांशा एकः स्वरो ऽंशो यासां ताः। नन्दयन्तीमध्यमोदीच्यवागांधारपञ्चमीनां तिसृणां वक्ष्यमाणलक्षणानुसारेण प्रत्येकं पञ्चमो ऽंशो वेदितव्यः। **द्व्यंशास्त्विति**। धैवतीगांधारोदीच्यवापञ्चम्यो द्व्यंशाः। तत्र धैवत्यामृषभधैवतावंशौ; गांधारोदीच्यवायां षड्ज-

नैषाद्यार्षभिकाषड्जकैशिक्यस्त्र्यंशिका मताः ।
आन्ध्रीकार्मारवीषड्जोदीच्यवाश्चतुरंशिकाः ॥ २६ ॥
पञ्चांशा रक्तगांधारी गांधारी मध्यमा तथा ।
षाड्जीत्येताश्चतस्रः स्युः षडंशैकैव कैशिकी ॥ २७ ॥
सप्तांशा सूरिभिः षड्जमध्यमा परिकीर्तिता ।
इति त्रिषष्टिरंशाः स्युर्जातिष्वष्टादशस्विमे ॥ २८ ॥

मध्यमौ; पञ्चम्यामृषभपञ्चमौ। **त्र्यंशिका मता** इति। नैषाद्यार्षभिकाषड्जकैशिक्यस्त्र्यंशिकाः। तत्र नैषाद्यां निषादषड्जगांधारास्त्रयो ऽंशाः; आर्षभ्यामृषभनिषादधैवताः; षड्जकैशिक्यां षड्जगांधारपञ्चमाः। **चतुरंशिका** इति। आन्ध्रीकार्मारवीषड्जोदीच्यवाश्चतुरंशिकाः। तत्रान्ध्र्यामृषभगांधारपञ्चमनिषादाश्चत्वारो ऽंशाः; कार्मारव्यामृषभपञ्चमधैवतनिषादाः; षड्जोदीच्यवायां षड्जमध्यमधैवतनिषादाः। **पञ्चांशा** इति। रक्तगांधारीगांधारीमध्यमाषाड्ज्यश्चतस्रः पञ्चांशाः। तत्र रक्तगांधार्यां सगमपनिषादाः पञ्चांशाः; गांधार्यामपि तद्वत्; मध्यमायां सरिमपधाः; षाड्ज्यां सगमपधाः। **षडंशेति**। एकैव कैशिकी षडंशा। तत्रर्षभव्यतिरिक्ताः षट् स्वरा अंशाः। **सप्तांशेति**। षड्जमध्यमा सप्तांशा। तस्यां षड्जादयः सप्त स्वरा अंशाः स्युः ॥ -२४—२८ ॥

(सु०) **अंशान्संख्याति—एकांशा इति**। नन्दयन्तीमध्यमोदीच्यवागांधारपञ्चमीष्वेक एको ऽंशः; धैवतीगांधारोदीच्यवापञ्चमीषु द्वौ द्वावंशौ; नैषाद्यार्षभीषड्जकैशिकीषु त्रयस्त्रयो ऽंशाः; आन्ध्रीकार्मारवीषड्जोदीच्यवासु चत्वारश्चत्वारो ऽंशाः; रक्तगांधारीगांधारीमध्यमाषाड्जीषु पञ्च पञ्चांशाः; कैशिक्येकैव षडंशा; षड्जमध्यमा सप्तांशा। एवमष्टादशसु जातिषु त्रिषष्टिरंशा भवन्ति। इयं तु संख्या जातीनां संपूर्णत्वे। षाडवत्वे तु सप्तचत्वारिंशदंशा भवन्ति। तदुक्तं

ग्रहांशतारमन्द्राश्च न्यासापन्यासकौ तथा ।
अपि संन्यासविन्यासौ बहुत्वं चाल्पता ततः ॥ २९ ॥
एतान्यन्तरमार्गेण सह लक्ष्माणि जातिषु ।
षाडवौडुविते क्वापीत्येवमाहुस्त्रयोदश ॥ ३० ॥

मतङ्गेन—"योज्याः सप्ताधिकास्ते च चत्वारिंशच्च षाडवे । अस्यार्थः—षाडवविधौ क्रियमाणे सप्तचत्वारिंशदंशा भवन्ति । कथम्? चतसृणां जातीनां नित्यपूर्णानां नवांशाः पातनीयास्त्रिषष्टिमध्ये । एषु नवांशेषु पातितेषु चतुष्पञ्चाशदंशा अवशिष्यन्ते । तत्रापि षड्जमध्यमा षाड्जी षड्जोदीच्यवा कैशिकी रक्तगांधारीत्यासां सप्तांशा अपवादभूताः पातनीयाः । तेषु सप्तांशेषु पातितेषु सप्तचत्वारिंशदंशा भवन्ति ।" इति । औडुवविधौ तु त्रिंशदंशा भवन्ति । तदुक्तं मतङ्गेन—"तथा ऽपवादनिर्मुक्तास्त्रिंशदौडुविते तु ते । अस्यार्थः" पूर्ववत् । षोडशसु पातितेषु नित्यपूर्णषाडवानां द्वादश पातनीयाः । अन्ये चापवादभूताः पञ्च । एवं त्रिंशदौडुविते ते ऽंशा भवन्ति । तथा चाह भरतः—

'पञ्चस्वरमौडुवितं विज्ञेयं दशविधप्रयोगज्ञैः ।
त्रिंशत्प्रकारविहितं पूर्वोक्तं लक्षणं तस्य ॥'

इति । अपकृष्टध्रुवासु जातीनां चतुःस्वरप्रयोगो ऽप्युक्तो भरतेन—

'षट्स्वरस्य प्रयोगो ऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।
चतुःस्वरप्रयोगो ऽपि ह्यपकृष्टध्रुवास्वथ ॥'

इति ॥-२४—२८ ॥

(क०) अथ 'त्रयोदशविधं जातिलक्ष्म' इत्युद्देशे लक्ष्यत्वेनोपात्तजातिनिरूपणावसरे तदवयवत्वेन च प्राप्तांस्त्रयोदशापि ग्रहादीन्विभज्य क्रमेण लक्षयति—**ग्रहांशतारमन्द्राश्चे**त्यादिना । **षाडवौडुविते क्वापी**ति । नित्यपूर्णाभ्यो ऽन्यासु यथायोगमित्यर्थः । यद्यपि भरतमतङ्गादिभिः संन्यासविन्यासयोर्विदार्याश्रितत्वादपन्यासे ऽन्तर्भावेणान्तरमार्गस्याप्यंशाद्यवय-

गीतादिनिहितस्तत्र स्वरो ग्रह इतीरितः ।
तत्रांशग्रहयोरन्यतरोक्तावुभयग्रहः ॥ ३१ ॥
यो रक्तिव्यञ्जको गेये यत्संवाद्यनुवादिनौ ।
विदार्यां बहुलौ यस्मात्तारमन्द्रव्यवस्थितिः ॥ ३२ ॥
यः स्वयं यस्य संवादी चानुवादी स्वरो ऽपरः ।
न्यासापन्यासविन्याससंन्यासग्रहतां गतः ॥ ३३ ॥
प्रयोगे बहुलः स स्याद्वाद्यंशो योग्यतावशात् ।
बहुलत्वं प्रयोगेषु व्यापकं त्वंशलक्षणम् ॥ ३४ ॥

ङ्गानामन्योन्यसंघटनात्मकस्यांशादिसंबन्धाधीनसिद्धेः पृथगुद्देशो नापेक्षित इति दशकं जातिलक्षणमित्युक्तम्, तथा ऽपि संन्यासविन्यासयोः पृथगवयवत्वेनान्तरमार्गस्य तु सत्स्वंशादिष्ववयवेषु तेन विना प्रयोगासिद्धेस्तस्यावश्यिकत्वाल्लक्षणेषु पृथगुद्दिश्य त्रयोदशेत्युक्तं ग्रन्थकारेण ॥ **गीतादिनिहित** इति । तत्र तेषु त्रयोदशसु मध्ये, गीतादिनिहितः, गीतस्य रञ्जकस्वरसंदर्भस्यादावुपक्रमे निहितः । गृहीत इति येन गीतं गृह्यत इति वा ग्रहः । तत्रांशग्रहयोरित्यत्र तत्रेति गीतगानलक्षण इत्यर्थः । अंशग्रहयोरन्यतरोक्तौ, यत्र क्वचिदंश एवोच्यते न ग्रहः, यत्र च ग्रह एवोच्यते न त्वंशः, तत्रोभयग्रह उभयोर्ग्रहांशयोर्ग्रहो ग्रहणं भवति । अयमर्थः—यत्र गीतलक्षणे यस्य स्वरस्यांशत्वमुक्तं नान्यस्य ग्रहत्वं तत्र तस्यैव ग्रहत्वमप्युक्तम्, यस्य च ग्रहत्वमुक्तं नान्यस्यांशत्वं तत्रापि तस्यैवांशत्वमप्युक्तमिति । एतेनैतदुक्तं भवति—यस्यां जातौ ये यावन्तो ऽंशास्तत्र ते तावन्त एव ग्रहा इति । सर्वासु जातिषु ग्रहा अपि त्रिषष्टिरित्यर्थः । तथा चोक्तं भरतेन—

'त्रिषष्टिरंशा विज्ञेयास्तासां चैवांशवद् ग्रहाः' इति ।

मतङ्गेनापि—'सो ऽंशवत्त्रिषष्टिभेदभिन्नो बोद्धव्यः' इति ॥ **यो रक्ती-** त्याद्यंशलक्षणम् । रक्तिव्यञ्जकत्वादिधर्मयुक्तो यः स्वरः स संगीतभागत्वादंश इति व्यपदिश्यते गेये । रक्तिव्यञ्जक इत्येतावत्युच्यमाने स्वरगतरक्तिमात्रव्यञ्जकत्वं स्वरान्तराणामप्यविशिष्टमितीह स्वरसंदर्भभेदप्रतिनियतरक्तिविशेषव्यञ्जकत्वस्य विवक्षितत्वाद्वेय इति विशेषणं यथा वाक्यार्थभूतरसादिव्यञ्जकत्वं विवक्षितान्यपरवाच्ये ऽसंलक्ष्यक्रमध्वनौ स्वार्थमभिदधतः पदस्य । यत्संवाद्यनुवादिनौ । यस्यांशत्वेन लिलक्षयिषितस्य[1] स्वरस्य । अस्मिँल्लक्षणे प्रतिवाक्यं यच्छब्दो विधेयांशस्वरपरः । संवाद्यनुवादिनौ पूर्वोक्तलक्षणौ स्वरौ विदार्यां गीतखण्डे बहुलौ प्रचुरप्रयोगौ; यस्मात्तारमन्द्रव्यवस्थितिः, यमवधिं कृत्वोत्तरस्वरारोहेण तारव्यवस्था ऽधस्तनस्वरावरोहेण मन्द्रव्यवस्था च भवति; यः स्वयं यस्य संवादी, यस्य वादिव्यपदेशवतः स्वस्य स्वयमेव कदाचित्संवादी च भवति; अत्र चकार एवार्थः संवाद्येवेति; अनुवादी स्वरो ऽपरः, यस्यानुवादी त्वपर एव स्वरो भवति, न कदाचिदपि स्वस्य स्वयमनुवादीत्यर्थः; यथा लोके राजा प्रयोजनवशात्कचिदमात्यकृत्यकारी भवति न कदाचिदपि भृत्यकृत्यकारी, तद्वत्; यश्च न्यासापन्यासविन्याससंन्यासग्रहतां गतः सन्प्रयोगे बहुलो भवति; तस्य न्यासादिरूपापत्तिः प्रयोगबाहुल्ये हेतुः, स वादी योग्यतावशादंशः स्यात् । योग्यता नामात्र यथायोगं रक्तिव्यञ्जकत्वाद्युक्तलक्षणार्हत्वम् । तथा ऽऽह भरतः—

'रागश्च यस्मिन्वसति यस्माच्चैव प्रवर्तते ।
नेता च तारमन्द्राणां यो ऽत्यर्थमुपलभ्यते ॥
ग्रहापन्यासविन्याससंन्यासन्यासयोगतः ।
अनुवृत्तश्च यश्चेह सो ऽंशः स्याद्दशलक्षणः ॥'

[1] विवक्षितस्य.

इति । नन्वंशो ग्रह इति भरतादेशेन सर्वेष्वप्यंशधर्मेषु ग्रहस्य प्राप्तेषु ग्रहांशयोः को विशेष इति चेत्, उच्यते—ग्रहस्यांशातिदेशतस्तु प्राप्तं न केवलं वादित्वमेव धर्मः, अपि तु वादित्वादिचतुष्टयमपीति तयोर्भेद इति । यथोक्तं मतङ्गेन—'अंशो वाद्येव परं ग्रहस्तु वाद्यादिभेदभिन्नश्चतुर्विधः' इति ॥ दशानामपि लक्षणानां सप्तषष्टिरूपत्वाद्बहुलत्वमेवांशस्य नियतं लक्षणमित्याह—**बहुलत्वमिति** । प्रयोगे बहुलत्वं व्यापकमंशलक्षणमिति संबन्धः । **व्यापकमिति** । यो ऽंशः स बहुल इत्यविनाभावात् ॥ २९—३४ ॥

(सु०) त्रयोदशविधं जातिलक्षणं विभजते—**ग्रहांशेति** । **षाडवौडुविते कापीति** । याः कार्मार्व्यादयश्चतस्रो नित्यपूर्णास्ता विहायेत्यर्थः । ग्रहलक्षणं कथयति—**गीतादीति** । गीतस्य जात्यादेरादौ यः स्वरः प्रयुज्यते स ग्रह इत्युच्यते । **तत्रेति** । तत्र 'यः स्वरो ऽंशः स एव ग्रहः' इति नियमादंशग्रहयोरेकोक्तावुभयं लभ्यते । नन्वेवं तर्हि ग्रहांशयोः को भेदः? उच्यते—अंशो वाद्येव परम्; ग्रहस्तु वाद्यादिभेदभिन्नश्चतुर्विधः; अंशश्च रागजनकत्वात्प्रधानम्; ग्रहस्त्वप्रधानमिति तयोर्भेदः ॥ २९—३१ ॥ अंशलक्षणं कथयति—**यो रक्तिव्यञ्जक** इति । यो गीते रञ्जकत्वं व्यनक्ति, यस्य संवाद्यनुवादी च विदार्यां बहुलः । ननु विदारीशब्देन किमुच्यते? विदार्यते खण्ड्यते गीतं पदं वा यया सा विदारी । सा द्विविधा गीतविदारी पदविदारी चेति । सा विशेषेण तालाध्याये निरूपयिष्यते । यमवधिं कृत्वा मन्द्रतारव्यवस्था, यो वा यस्य संवाद्यनुवादी वा न्यासत्वमपन्यासत्वं विन्यासत्वं संन्यासत्वं ग्रहत्वं च प्राप्नोति, यस्य जात्यादिप्रयोगे बाहुल्यं संवाद्यंशश्चेत्युच्यते । **योग्यतावशादिति** । प्राधान्याद्वादिशब्दवाच्यत्वमन्यैर्लक्षणैरंशशब्दवाच्यत्वमिति । प्रयोगे बाहुल्यमेव मुख्यं लक्षणमंशस्येति कथयति—**बहुलत्वमिति** । ननु कथमस्यांशशब्दवाच्यत्वम्? अंशशब्देन भाग उच्यते; अयमपि जातिरागादिविभागकारित्वादंशशब्देनोच्यते, कारणे कार्यवदुपचारात् ॥ ३२—३४ ॥

मध्यमे सप्तके ऽंशः स्यात्तस्मात्तारस्थितात्परान् ।
स्वरांश्चतुर आरोहेदेष तारावधिः परः ॥ ३५ ॥
अर्वाक्तु कामचारः स्यात्तारे लुप्तो ऽपि गण्यते ।
आतारषड्जमारोहो नन्दयन्त्यां प्रकीर्तितः ॥ ३६ ॥

(क०) अथ तारव्यवस्थामाह—**मध्यमे सप्तके ऽंशः स्यादिति** । मध्यमे सप्तके, मध्यस्थानस्थितेषु षड्जादिषु सप्तसु स्वरेष्वित्यर्थः । **अंशः स्यात्**, षड्जमध्यमग्रामयोः प्राधान्यात्प्राबल्याच्च यस्मिन्ग्रामे यश्चतुःश्रुतिको ऽंशः षड्जो वा मध्यमो वा भवेत् । तारस्थिताद् द्विगुणात्तस्मात्षड्जाद्वा मध्यमाद्वा परांश्चतुरः स्वरान् । मध्यमग्रामे तावत्तस्मादिति तारमध्यमपरामर्शे तस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तमारभ्येत्यर्थः । तेन सह परांश्चतुरो मपधनीनारोहेदित्यर्थः । षड्जग्रामे तु तस्मादिति तारषड्जपरामर्शे तस्मादित्यवधौ पञ्चमी । ततः परांश्चतुरः स्वरान्रिगमपानारोहेदिति । एष तारावधिः, एष उक्तप्रकारस्तारावधिः । परो निरतिशयः । कुतः? मध्यमग्रामे तारनिषादात्परस्य स्वरस्यासंभवादेव ; षड्जग्रामे तु तारपञ्चमात्परयोर्धैवतनिषादयोः संभवे, शक्तौ च सत्यामपि तत्र प्रयोगे रक्तेरभावादिति ॥ **अर्वाक्त्विति** । अर्वाङ् न्यूनतारावधित्वेनोक्तयोर्निषादपञ्चमयोरधस्तात्तारे स्थितेषु यस्य कस्यचिदवधित्वे तु कामचारः, गातुरशक्तयेच्छया वा प्रवर्तनम् । **तारे लुप्तो ऽपि गण्यत** इति । तारे तारव्यवस्थाविषये । चतुर आरोहेदित्यत्र चतुर्षु मध्ये प्रयोगलक्षणवशादेकस्य स्वरस्य लोपे सत्यप्यारोहगणनायां सो ऽपि गृह्यते । नन्दयन्त्या जातेरपि मध्यमग्रामीणत्वात्तारव्यवस्थायां चतुःस्वरारोहे तारमध्यमस्य प्रारम्भावधित्वे प्राप्ते, तदपवादत्वेन तारषड्जस्य भरतादिमतात्परावधित्वं रुद्रटादिमतात्पूर्वावधित्वं च विहितमित्यभिसंधाय तन्त्रेणाह—**आतारषड्जमिति** । परावधित्व आ तार-

MANUSCRIPTS NOTES

ĀTREYA SMṚTI

BY A. N. KRISHNA AIYANGAR, M.A., L.T.

THE dharma s'āstra of Atri is to be found in several versions, as has been pointed out by Professor Kane in his survey of dharma literature.[1] Of the printed versions available to us the *Dharma S'āstra saṅgraha* (1876) edited by Jivānanda Vidyāsāgara is the earliest. This contains three works under the name of Atri.

1. *Laghu-atri-Samhitā*—in six chapters (pp. 1-12).
2. *Atri-samhita*, pp. 13 to 46 (in the same volume) without any division into cantos or chapters, but on a rough calculation running into nearly 400 verses.
3. *Vṛddhātri Samhitā* (pp. 47-59). This consists of five chapters, the fourth chapter having considerable prose passages, on Rahasya prāyas'citta.
4. *Atri Samhitā*.—A code of Dharma in 391 stanzas with Bengali translation as part of the *Ūnavims'atri-Samhitā* (pp. 1-24) Calcutta, 1903.
5. The Dharma S'astra Text, (1908) Vol. I by Manmatha Nath Dutt contains an *Atrisamhitā* (pp. 181-214) with 391 verses.

On comparison it is found that numbers 2, 4 and 5 are identical works.

6. The *Atrisamhitā* (pp. 9 to 27 of the *Smṛtīnām-samuccaya*) in the Ānandās'rama Sanskrit Series (1905) is in 400 verses and is the same as 2, 4 and 5.
7. *Atri-samhitā*, a code in 391 verses—with Hindi translation was published in Calcutta in 1911 along with *Hārita smṛti*. This *Atri samhitā* seems to the same as 2, 4, 5 and 6.

[1] *History of Dharma S'astra*, Vol. I, sect. 16.

8. The *Atri-Smṛti* (pp. 28-34 in the same place as No. 6) consists of 9 chapters of which chapters 4, 7 and 8 are mainly in prose. The concluding verses of chapter 1 are identical with the concluding verses of the *Vṛddhātreya-smṛti* (chapter 1) mentioned under No. 3.

9 and 10. The *Atri-Smṛti* found in the *litho*-edition of Benares (1872) and in the *Aṣṭādas'a-smṛtayaḥ* published by the Venkateswar Steam Press, Bombay (1923), are identical with Nos. 2, 4, 5, 6 and 7.

That Atri is a very ancient writer needs no further proof than his name being cited with authority by Manu, Yājñavalkya and Āpastamba.[2] The existence of so many versions must partially explain the difficulty in locating all the verses under Atri in the smṛti-digests.

The Adyar Library has a single manuscript copy of the *Ātreya Smṛti* bearing Shelf No. 33. E. 1. It is a palm-leaf manuscript in grantha character and consists of 53 folia. Its size is 18" by 1 2/5" and has an injured appearance. Portions of the manuscript have been eaten away in the middle, on one side. The average lines per page ranges between 5 and 7. In this manuscript, besides the *Ātreya Smṛti* the smṛtis of S'ātātapa, Bṛhaspati, Samvarta, Hārita, Dakṣa and Vyāsa are also found. The *Ātreya Smṛti* begins on folio 45b and continues upto 47a. From the colophon it would appear that the work is complete.

It begins:

Asnātās'ī malam bhuṅkte hyajapī pūyas'oṇitam I
Ahutāsī kṛmim bhuṅkte hyadāta viṣamas'nute II
Caturas'ram brāhmaṇasya trikoṇam kṣatriyasya tu I
Vais'yasya vartulam caiva s'ūdrasyābhyukṣaṇam tathā II

This and the succeeding portions correspond to the fifth chapter of the *Vṛddhātrisamhitā* mentioned under No. 3. At the same time a closer examination of the manuscript with the printed version has revealed certain important features, to justify not only

[2] *Āpastamba smṛti*, (p. 5) edited by me in this *Bulletin* commencing from Vol. V, part 3 and running serially.

a separate notice of the manuscript but even to print it as it is. There are several new verses found in this version. Correspondingly some of the verses found in the printed version have also been omitted by the manuscript. A detailed study of all the versions of the dharma literature under the name of Atri is under preparation.

There are four manuscripts of this smṛti in the India Office Catalogue which correspond to our manuscript with the name *Ātreya Smṛti*[3] In No. 1308 the last chapter begins with the same verse as our manuscript *Asnātās'ī* etc. All the others begin only with the next verse *Catuṣkoṇam brāhmaṇasya*. No. 1308 of Eggeling has six chapters whereas the *Vṛddhātri samhitā* of Jīvānanda contains only five chapters. It appears that what is found as chapter 5 in No. 1308 of Eggeling is additional matter when considered in relation to the printed version of Jīvānanda.

आत्रेयस्मृतिः

हरिः ओम

अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते ह्यजपी पूयशोणितम् ।
अहुताशी कृमिं भुङ्क्ते ह्यदाता विषमश्नुते ॥ १ ॥
चतुरश्रं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य च ।
वैश्यस्य वर्तु(ल)श्चैव शूद्रस्याभ्युक्षणं तथा ॥ २ ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च श्रीहुताशन एव च ।
मण्डलान्युपभुञ्जन्ते तस्मात्कुर्वीत मण्डलम् ॥ ३ ॥
यातुधानाः पिशाचाश्च क्रूराश्चैव तु राक्षसाः ।
ह(र)न्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम ॥ ४ ॥
गोमयं मण्डलं कृत्वा भोक्तव्यमिति निश्चितम् ।
यस्त्यक्त्वा भुवि तच्चान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५ ॥
[4]भूम्यां पादौ प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते वाग्यतः शुचिः ।

[3] Eggeling, Nos. 1309 to 1312.
[4] Eight lines from here are missing in the printed version edited by Jīvānanda-*Vṛddhātrisamhitā*, mentioned as No. 3 in p. 307.

भोजने भोजने विप्र: त्रिरात्रफलमश्नुते ॥ ६ ॥
आसनारूढपादस्तु ब्राह्मणो यस्तु भुञ्जति ।
मुखेन धमितं चान्नं तुल्यं गोमांसभक्षणे ॥ ७ ॥
आप: पाणिनखाग्रस्था आचामेद्ब्राह्मणो न तु ।
पिबेद्यदि सुरापानमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ ८ ॥
घृतं वा यदि वा तैलं ब्राह्मण्या नखनि:सृतम् ।
अभोज्यं तद्द्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ९ ॥
[5] हस्तदत्तास्तु ये स्नेहाल्लवणव्यञ्जनानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥ १० ॥
[6] भुक्तोत्तरे यदा विप्र: आर्द्रपाणिस्तु गच्छति ।
लक्ष्मीर्बलं यशस्तेज: आयुष्यं चास्य हीयते ॥ ११ ॥
[7] अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।
ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रो शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् ॥ १२ ॥
उभावेतावभोज्यान्नौ भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।
[8] उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्त: कथञ्चन ॥ १३ ॥
भूमौ निधाय तद्द्रव्यं . . . . ज शुचि: ।
स्पृशन्ति बिन्दव: पादौ य आचामयत: परान् ॥ १४ ॥
न तैरुच्छिष्टभाव: स्यात्तुल्यास्ते भूमिगै: सह ।
[9] शावे शावगृहं गत्वा श्मशाने चान्तरे(थवा) ॥ १५ ॥
. . . . दूरस्थोप्यशुचिर्भवेत् ।
अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ १६ ॥
संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वा त्वापो विशुद्ध्यति ।
[10] निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पु(त्रस्य जन्म च) ॥ १७ ॥

[5] Corresponds to V, 8, *Vṛddhātrisaṃhitā*.
[6] *Ibid*, two lines are omitted.
[7] V, 9ff.
[8] V, 18—19.
[9] Corresponds to V, 27.
[10] *Ibid*, two lines omitted.

सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानव: ।
[11] अशुद्धं स्वयमप्यन्यं शुद्धस्तु यदि संस्पृशेत् ॥ १८ ॥
विशुद्ध्यत्युपवासेन भुङ्क्ते कृच्छ्रेण सद्विज: ।
मृण्मयानां च पात्राणां प्रदाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥ १९ ॥
स्नेहादिसंप्रयुक्तानां त्याग एव विधीयते ।
[12] जातसूतिकमुत्पन्नं पश्चात्प्रेतस्य सूतके ॥ २० ॥
उभे समं वा जायेत प्रेताहाच्छुद्ध्यते द्विज: ।
सूतके मृतके चैव मृतके चैव सूतके ॥ २१ ॥
तस्मात्संघातशौचे तु मृताशौचेन शुद्ध्यति ।
सूतकाद् द्विगुणं शावं शावाद्द्विगुणमार्तवम् ॥ २२ ॥
आर्तवादद्विगुणं सूतिस्ततोऽपि शवदाहक: ।
अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ॥ २३ ॥
अज्ञाति: सलिलं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ।
[13] रात्रिं कृत्वा त्रिभागं तु द्वौ भागौ पूर्व एव च ॥ २४ ॥
उत्तरांश: प्रभातेन युज्यते मृतसूतके ।
ऋतुं पश्येत्तु पूर्वन्तु वारे क्रूरे वृणं स्मृतम् ॥ २५ ॥
स्नात्वेन्द्रव्रतमादाय देवताभ्यो निवेदयेत् ।
अपूपं लवणं मुद्गं गुडमिश्रं तथा हवि: ॥ २६ ॥
दद्याद्ब्राह्मणपत्नीभ्यो निशिभोजनमेव च ।
चतुर्थेऽहनि कर्तव्या ऋतुशान्तिस्तु यत्नत: ॥ २७ ॥
पुण्याहं वाचयित्वा तु होतव्यं शुद्धिरूच . . ।
[14] ऋतुस्नातां तु यो भार्यां शुचिवस्त्रामलङ्कृताम् ॥ २८ ॥
भोजयेद्धुतशेषं तु जपित्वाष्टोत्तरं शतम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेच्चैव वाचयेत् स्वस्तिवाचनम् ॥ २९ ॥
तत:(पुत्र)मवाप्नोति तेजस्विनमनामयम् ।

[11] Corresponds to V, 29 ff.
[12] Two lines are omitted.
[13] Corresponds to V, 39.
[14] Four lines are omitted.

विवाहे वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ॥ ३० ॥
कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ।
स्नापयित्वा तु तां कन्यां तर्पयित्वा हुताश(नम्) ॥ ३१ ॥
(यु)ञ्जानामाहुतिं कृत्वा ततः कर्म प्रवर्तयेत् ।
[15] प्रधानहोमे निर्वृत्ते कुमारी यदि सार्तवा ॥ ३२ ॥
त्रिरात्रेऽपगते पश्चात् शेषकार्यं समापयेत् ।
[16] आर्तवा यदि चण्डाली(मुच्छि)ष्टा संप्रपश्यति ॥ ३३ ॥
आस्नानकालं नाश्नीयात् आसीना वाग्यता बहिः ।
पादकृच्छ्रं ततः कुर्यात् ब्रह्मकूर्चं ततः पिबेत् ॥ ३४ ॥
ब्राह्मणान्भोजयेत दद्यात् विप्राणामनुशासनात् ।
ब्राह्मणानां करैर्मुक्तं तोयं शिरसि धारयेत् ॥ ३५ ॥
सर्वतीर्थफलाद्विप्रो विशिष्टक्रतुरुच्यते ।
[17] रजस्वलायां प्रेतायां संस्कारविधिमाचरेत् ॥ ३६ ॥
ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्प्रेतायां शवधर्मेण दाहयेत् ।
या मृता सूतिका नारी या मृता च रजस्वला ॥ ३७ ॥
पञ्चगव्यैः पावमान्यैः शवशुद्धिविधिः पुनः ।
रजस्वले च द्वे स्पृष्टे चतुर्वर्णस्य यास्त्रिया ॥ ३८ ॥
अतिकृच्छ्रं चरेत् पूर्वं क्रमेण तु विधीयते ।
रजस्वलायां स्नातायां पुनरेव रजस्वला ॥ ३९ ॥
विंशतेर्दिवसादर्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
[18] अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ॥ ४० ॥
. . . . पूर्वं लभेत सः ।
अभ्यागतः स्वयं विष्णुरतिथिश्च महेश्वरः ॥ ४१ ॥

[15] One line omitted.
[16] Corresponds to V, 52.
[17] Corresponds to V, 59.
[18] From here चन्द्र सूर्यग्र—these verses are not found in the printed version.

वैश्वदेवः स्वयं ब्रह्मा ये तु भुञ्जन्ति ते त्रयः ।
वैश्वदेवान्तिके प्रा . . . . . पूजयेत् ॥ ४२ ॥
स चण्डालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः ।
समिद्भारसहस्राणां घृतकुम्भशतानि च ॥ ४३ ॥
अतिथिर्यस्य भग्नाशो तस्य होमो निरर्थकः ।
(कपिला) क्षीरपानेन ब्राह्मण्या गमनेन च ॥ ४४ ॥
शूद्रो वेदाक्षरेणैव निष्कृतिर्नैव विद्यते ।
अङ्गुल्या दन्तकाष्ठश्च प्रत्यक्षलवणं तथा ॥ ४५ ॥
मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणे ।
सप्तम्यां तु यदा भानुः स्वयं भुञ्जीत भास्करः ॥ ४६ ॥
एकविंशत्यमावास्यां तत्तदालभते फलम् ।
उपानहौ यानछत्रं ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ॥ ४७ ॥
सत्यमश्वरथं प्राप्तः यन्नष्टं तन्नदीयते ।
[19] चन्द्रसूर्यग्रहे स्नात्वा दद्यात्स्नात्वा तु मुक्तयोः ॥ ४८ ॥
अमुक्तयोरस्तगयोः दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनि ।
यस्यैव जन्मनक्षत्रे ग्रसितौ चन्द्रसूर्ययोः ॥ ४९ ॥
व्याधि प्रवासमृत्युश्च दुरितञ्च भवेत्क्षयम् ।
तस्माद्दानञ्च होमं च देवार्चनजपांस्तथा ॥ ५० ॥
कुर्यात्तस्मिन्दिने यत्नं तस्य शान्तिर्भविष्यति ।
[20] सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
सोमेप्येवं समं तोयं नद्यां स्नानं समाचरेत् ॥ ५१ ॥

इत्यात्रेय धर्मशास्त्रं संपूर्णम्

[19] Corresponds to V, 64.
[20] There are three additional lines in the printed version between this and the succeeding line.

VIRŪPĀKṢAYAJVAN: HIS WORKS AND PROBABLE DATE

BY H. G. NARAHARI, M.A.

IN the Adyar Library is found the only known MS.[1] of the *Nṛsiṁha-vṛttamālā*,[2] a treatise on Sanskrit Metrics which serves also the dual purpose of a prayer to *Nṛsiṁha*, the Man-Lion incarnation of Viṣṇu. It bears the Shelf-number XXIII. G. 45 and is noticed on p. 39 a of the Second Part of the Library Catalogue. It is a palm-leaf MS., written in Telugu characters and consists of 41 folia. It is written in a small cursory hand and contains 7 lines in a page on an average. Though complete, such is the heavy damage wrought on it by worms that considerable portions of the text are eaten away.

The full name of its author is *Virūpākṣayajvan* as is evident from its colophons which run:

Iti s'rīmaudgalyarāmacandrādhvarīndranandana virūpākṣayajvakṛta . . . adhikāraḥ. That his father's name is *Maudgalya Rāmacandra* is also clear from this colophonic evidence.

There is a section in the work (foll. 28b-30b) on metres current in the Āndhra country *(Āndhrades'abhāṣāprasiddhamātrāvṛttapaddhatiḥ)*. This is a special feature of the work which is otherwise concerned only with metres in Sanskrit Literature. This fact indicates that the author is an *Āndhra* by birth. The affix *Maudgalya* attached to his name shows that he belongs to that *gotra*. Perhaps it may refer also to the town *Mudgal* in the Hyderabad Presidency, which is known for its famous *Nṛsiṁha* temple.

Virūpākṣayajvan is the author also of a commentary, called *S'āradas'arvarī*, on the *Kuvalayānanda* of Appayya Dīkṣita. This

[1] I am unable to say whether this work is the same as the *Nṛsiṁhavṛtta* (*Mysore* 291), cited by M. Krishnamachariar (*Classical Sanskrit Literature*, p. 911).

[2] This name occurs at the beginning of the work as well as in many sectional colophons of it. In the concluding colophon, the work is called *Nṛsiṁhavṛttamalika*; it is also called *Narasiṁhavṛttamala* (fol. 28b), *Narasiṁharatnamāla* (fol. 15b) and *Nṛsiṁharatnamala* (foll. 18a, 22a).

commentary has remained till now almost inaccessible for study. In fact, for a long time it was not known that the *S'āradas'arvarī* is a commentary on any work.

Thus, though *Oppert*[3] found an MS. of this work in the Library of *Raghubhaṭṭa* in (S'rī) *Bhaṭṭugosvāmivaṭṭāra*, Tanjore, he was ignorant of its real contents. The MS. of the work as such should have been inaccessible to him when he described[4] the work as a mere '*Kāvya*.' For his knowledge of this work, *Aufrecht* relies only on this MS. of *Oppert* and his description of it, with the result that, in his *CC.* (I. 642a), he calls it also a mere '*Kāvya*' and omits its name entirely in the course of his enumeration[5] of the commentaries on the *Kuvalayānanda*. *Hultzsch*[6] seems to be the first to recognize more or less the real nature of the *S'āradas'arvarī*. In the collection of Jambunāthabhaṭṭa, a Marāṭha Brahmin of Tanjore, he was able to find *two* complete MSS. of this work. One of these (No. 1617) is described[7] by him as a commentary on the *Candrāloka* by *Virūpākṣa*. This MS. contains the simple colophon: *Iti srī virūpākṣakṛtiḥ s'āradas'arvarī sampūrṇā*. Nothing more is given about the author in this MS.

A decayed and incomplete MS. (No. 5221)[8] of this work, full of lacunae and obtained from the same source, is in the Sarasvati Mahal Library, Tanjore. The final colophon of this MS. points out that this *Virūpākṣa* is the son of *Mudgala Rāmacandrādhvarīndra*:

> *Iti s'rī mudgalarāmacandrādhvarīndranandana s'rī virūpākṣakṛtiḥ s'āradas'arvarī sampūrṇā.*

This MS. seems to have been copied by *Veṅkatasudhī(-bhaṭṭa)*[9] on Thursday, the first day of the bright-half of the month of *Māgha* in the encyclical year *Vijaya*:

[3] *List of Sanskrit MSS. in Private Libraries of Southern India*, II. 8095.
[4] *Ibid.*, p. 474.
[5] CC. I. 113a; II. 22 ff.; III. 25a.
[6] *Reports on Sanskrit MSS. in Southern India*, III. 5.
[7] *Ibid.*, p. 56.
[8] *Descriptive Catalogue*, IX, 4038.
[9] The title page of the MS. seems to contain the inscription *Pustakam idam Veṅkatabhaṭṭasya* (*Ibid.*).

Vijayābde site māghe prathamāyāṁ guror dine |
Vyalikhad veṅkaṭasudhīr enam s'āradas'arvarīm ||

Jambunāthabhaṭṭa's Library contained a fourth MS. also of the same work. This seems to be the best of all the available MSS. of the *S'āradas'arvarī*, at least in the collection of Jambunāthabhaṭṭa. I was able to find this MS. in the Library of the late Pandit Subrahmanya Sastriar of Tanjore, now in the custody of Mr. K. Ramachandra Sarma, a colleague of mine in the Adyar Library, to whom my thanks are due not only for drawing my attention to this MS. with him, but also for having allowed me its use. This MS. is in paper and consists of 58 folia. Written in Devanāgarī in a medium hand, it contains 8 lines in a page: Size, 10½"×4½". Except for the absence of a few letters on fol. 58a the MS. can be said to be free from any lacunae. Its colophon is identical with that of the MS. in the Sarasvati Mahal Library, Tanjore, though it is copied by a different person. The scribal note at the end of this MS. runs:

S'āke 1780. Kālayuktisaṁvatsaramārgas'īrṣas'ukladas'amyāṁ likhitam idaṁ vis'vanāthavyāsena. Pañcanadīs'ārpaṇam astu.

The MS. was therefore copied in A.D. 1858 or on the tenth day of the bright-half of the month of *Mārgas'īrṣa* in the encyclical year *Kālayukti* by *Vis'vanāthavyāsa.*

A perusal of this MS. shows that the work is a commentary on the *Kuvalayānanda* rather than on the *Candrāloka.*[10] This is supported by the following verses[11] in the work itself:

Vidyāyāḥ kāraṇam vighnavāraṇam turagānanam |
S'as'āṅkabhṛt padmayonimukheḍyantam namāmy aham ||
Ghanāmbhodanirāsena candrālokaprabhodhinīm |
Kurmaḥ kuvalayānandasiddhyai s'āradas'arvarīm ||
Kurvanti svaccham antar jaḍam api ca ghanāmbhodavārtām haranti

[10] Hultzsch, *loc. cit.*; Tanjore Descriptive Catalogue, *loc. cit.* The only defence for this view seems to be that the *Kuvalayānanda* of *Appayya Dikṣita* is no more than an adaptation of the *Candraloka.*

[11] My MS. (*foll.* 1 b, 58a).

Candrālokaprabodhiny akhilakuvalayānandasandhānas'īlā |
Saṅkalpāt sakalā (bhṛtkṛ)[12] *tapadas'irasas' s'rīvirūpākṣanāmnaḥ*
Prādurbhūtaprakās'ā jagati vijayatām s'āradī s'arvarīyam ||

On fol. 8 of this MS. of the *S'āradas'arvarī*, the author cites a verse from his *S'aṅkaravijaya* in illustration of the *samastarūpaka.* The passage in question runs:

Idam vyastarūpakam. Samastarūpakam yathā madīye S'aṅkaravijaye—
Salilārdrasuṣūkṣmakañcukī vivṛtottuṅgakucābjakos'ayoh |
Patitaṁ sa mano madhuvrataṁ punar āhartum alaṁ na subhruvām ||

We have thus *S'aṅkaravijaya* as the name of another work of *Virūpākṣa.* I have not been able to discover any MS. of this work. It is not known to Aufrecht. Nor am I able to see any reference to it in any of the available Catalogues.

The information that is so far available about *Virūpākṣayajvan* is not sufficient to be of help in determining his date with any degree of accuracy. The citations in his works are usually from ancient writers and works like Kālidāsa, Bhāmaha, Daṇḍin, Māgha, Mahānāṭaka, Ratnāvalī and the Gītagovinda. These are of no help, because the fact that he lived later than the 16th cent. A.D. needs no proof. That his *S'āradas'arvarī* is a commentary on the *Kuvalayānanda* of Appayya Dikṣita (1550 A.D.)[13] should give 1600 A.D. at least as his *terminus a quo.* One of the MSS. of the *S'āradas'arvarī* was copied, as stated already[14], in A.D. 1858; this phenomenon should give 1800 A.D. as the *terminus ad quem.* The date of *Virūpākṣayajvan* can thus lie between the two broad limits, A.D. 1600 and A.D. 1800.

[12] Both my MS. as well as *Tanjore* 5221 have *lacunae* here. I fill up the gap with the help of *Hultzsch* 1617.

[13] S. Dasgupta, *History of Indian Philosophy*, I. 418.

[14] *Supra*, p. 316.

REVIEWS

(1) *Paramārthacintāmaṇi* by Y. Subrahmaṇya S'arma; Adhyātmaprakās'a Office, Holenarasipur, Mysore State, 1941; pp. xxiv, 271; Price Rs. 2-12-0.

(2) *Upaniṣattugaḷa Modalane Paricaya* by Y. Subrahmaṇya S'arma; Adhyātmaprakāsa Office, Holenarasipur, Mysore State, 1941; pp. vi, 54; Price not stated.

For many a popular exposition of Advaita in Kannada, English and Sanskrit, the name of Mr. Y. Subrahmaṇya S'arma is well-known to the world of Indian Philosophy. The two Kannada books under review only add to the stock of his useful contributions.

In the first of these he attempts to enunciate what he calls a new theory of metaphysics, quite his own. It is based on no Sanskrit original, but derives nevertheless support from the Upaniṣads and the many commentaries thereon. The book is divided into six chapters; in the first chapter, the different systems of Indian Philosophy are analysed, their limitations pointed out, and the view maintained that it is only the Vedānta system that is of real help in the quest after *Paramārtha*; in the second is elaborated what the author calls the *Avasthātraya* method in arriving at *Paramārtha*; in the three succeeding chapters, the fundamental nature of *Ātman* which distinguishes it from *Anātman*, is discussed, and special emphasis is laid on the three aspects of *Ātman, viz., Sat, Cit* and *Ānanda*. In the concluding chapter, the author sums up his position stating that the *Avasthātraya* method is the only means at arriving at *Paramārtha*, and that the Vedānta system which propounds this method is only the culmination of the wisdom of the Upaniṣads.

The key-note of the book, briefly put, is that the highest truth (*Paramārtha*) consists in the knowledge of the immutability of the Soul in its several states (p. 13), and, to attain this knowledge, one has to examine with care the three states of the Soul, wakeful (*jāgrat*), dreaming (*svapna*) and sleeping (*suṣupti*). A conclusion like this cannot fail to fall ajar in the ears of any student of philosophy, for it has the merit neither of novelty nor of attractiveness. The doctrine of the permanence of the individuality of the Soul is the starting-point of all the systems of philosophy, and the Vedānta can claim no special rights for it. Also, mere knowledge of the unchangeable character of the Soul leads one no where; and if this should be the aim of all philosophy, few people would care to make a study of it. Philosophy would then be barren, and philosophic endeavour a futile exertion. Philosophy, at least in India, is never tolerated as mere gymnastics of the intellect. It is always expected to be of vital benefit to the seeker in bringing him the *summum bonum* of his existence. As said the great Kumārila:

> *Sarvasyaiva hi s'āstrasya karmaṇo vāpi kasya cit* |
> *Yāvat prayojanam no'ktam tāvat tat kena gṛhyate* ||
> (*S'lokavārttika*, I.12)

The second book is less adventurous in character. It is a sort of *prolegomena* to the study of the ten Upaniṣads found valuable by the systematists of Vedānta. It consists of six sections; the first, which is introductory in character, deals with the nature of the Upaniṣads and their importance; in the four succeeding sections we are introduced to the ten Upaniṣads themselves; the first of these gives the thirteen allegorical stories contained in these Upaniṣads, the second, the chief doctrines contained in them, the third, some of the means of self-realization mentioned in these texts, and the last, the many illustrations used in the Upaniṣads in the course of their teaching. The last section is the Conclusion.

This book will be found useful by all those who seek to understand the Upaniṣads in the light of Advaitic interpretation. It cannot serve, however, as a guide to those who would like to understand the Upaniṣads as they are, and without the taint of later interpretation. A critical study of the Upaniṣads shows that they cannot be described as *entirely* philosophical texts, and that there is much in them that is unphilosophical. Nor is it right to imagine that they have a single, definite philosophical doctrine to teach. They are only a conglomeration of diverse philosophical ideas which, singly or collectively, help these texts to form the foundation of each later system of Indian Philosophy.

Defects apart, these two books are a distinct addition to existent philosophical literature in Kannada. Written in a language which is easy, clear and simple, they are accessible to the layman to whom they are primarily intended. The scholar will find in them much food for thought.

H. G. NARAHARI

Historical Method in Relation to The Problems of South Indian History, by K. A. Nilakanta Sastri, M.A., Professor of Indian History and Archæology, University of Madras., 1941. Price Re. 1-12-0.

The Department of Indian History has been issuing from time to time the results of investigations conducted in the Department both in the form of standard treatises as well as Bulletins. The brochure under review is the seventh Bulletin of the Department and is based on a course of lectures delivered by Professor Nilakanta Sastri in 1938 and now published with only slight variations. Its prime purpose though only to serve the students of the Department the justification of a wider use is only too proper. The results embodied in the five chapters represent the experience of a Professor of standing whose *Colas* have superseded all earlier work

done on that subject and will continue to be so for years to come. In the field of historical research the caution with which Professor Nilakanta Sastri has recorded the results of his investigation in so difficult a branch of South Indian history has won the admiration and praise of all discerning historians of our country. The rich experiences of a teacher of nearly thirty years have, under the guise of these lectures, cleared many of the initial difficulties that every student of South Indian History is likely to encounter. As such it should be treated as a kind of a handbook to each new worker in the field.

The result of a close study of the brochure with the Appendix on the 'Hints to the Students' is to leave a vivid impression on the mind of the reader as to how best one should strive to do or undertake and carry on investigations on subjects relating to history. Discussions as to whether one can start to write history with preconceived ideas show the dangers of such a procedure. In the evaluation of the several types of evidence literary archæological or epigraphical each must depend upon the merits of the case and the connecting links thereto. To the students of South Indian history the staggering number of inscriptions now available for study and the scripts in which they are written are a problem by themselves as they number over forty-thousand. The great lack of adequate bibliographical aids absorbs the valuable time of each worker which could be spent more profitably. If only the productions of the various departments of Archaeology in Travancore, Mysore, Hyderabad, Pudukottah and the half-century of work of the Madras Department of Epigraphy were well indexed it would be a great help. Nor is epigraphical evidence very definite in each case. The interrelation of several inscriptions of the several dynasties require a careful and discerning investigation to arrive at the truth of historical transactions.

Deliberate falsification of history has sometimes happened. The False-Decretals (p. 15) will bear ample testimony to such attempts. Boasting is often taken as a fact as also the exaggerated

versions of the court-poet . . . and legends often embody historic anecdotes. How best to arrive at the truth? Instances of name in history, especially in Indian history, wielding a magic influence by reason of the tradition embodying them are many, *e.g.*, the Nine Gems of Vikramāditya, Trinetra Pallava. Every source has to be tapped but every atom of historical material has to be gathered and tested before it could be accepted.

Incidentally Professor Sastri has indicated some of the important historical documents on which work awaits to be done in the future. He strongly pleads, and that is meant to set the real standard, for a high standard of historical research not only in investigation but in publication as well for "building up a proper standard of historical research" (p. 53).

A. N. KRISHNAN

Telugu Literature Outside the Telugu Country, by K. Ramakrishnaiya, M.A., Head of the Department of Telugu, University of Madras, 1941. Price Annas 8.

Published as No. 9 of the Madras University Telugu Series, this bulletin contains the survey of the growth and development of Telugu literature in the Tamil and Kannada countries under the Vijayanagar empire and later under the Naiks of Madura and Tanjore, the Mahratta rulers of Tanjore and the rulers of Mysore. Mr. Ramakrishnaiya avers that this period of Telugu literature should be considered as the period of transition between the age of *Prabandha* which reached its peak under Kṛṣṇadevarāya and the modern age that followed (p. 9). It should be remembered, that following the high traditions of the *Prabandha* literature the Telugu literature of the Tamil country developed on new lines adapting itself to the environments. The revival of some of the old types of composition (deśi) yakṣagāna, daruvu, kirtana etc. were the productions of the age. In Tyāgarāja and Kṣetrayya are to be seen some of the most noteworthy composers in these compositions (p. 10).

Acyuta and Raghunātha, among the Naiks of Tanjore, share the honour of patronage. Raghunātha was both a poet and ruler and his court could count the best among the scholars of the time as his protegés. Yajñanārāyaṇa Dīkṣita, Govinda Dīkṣita-Venkaṭa Kavi, Kumāra Tātācārya, Kṛṣṇādhvari of *Naiṣadha pārijātīya* form a galaxy by themselves. The patronage was continued by Vijayarāghava, son of Raghunātha, but the tragic end of the ruler cost him his kingdom as well as his life.

Under the Maharatta rulers, Sahaji the great patron of letters was a scholar both in Sanskrit and Telugu. He himself produced a large number of dramas. The grandfather of the great Tyāgarāja, Girirāja kavi and his uncle Vijayarāya Vasanta kavi were both the products of the time. Under Sarabhoji II (A.D. 1800) lived Tyāgarāja the great south Indian composer and saint.

In Madura it was during the time Vijayaranga that Telugu literature attained some prominence, though earlier there were productions of merit by individual writers. In the Karnāṭaka country the development of Telugu prose as in the Pāṇḍya country is to be considered as "the literary monuments that represent the Andhra genius" (p. 21). Dealing with the characteristic features of the period of transition the author concludes thus:

"The credit of having revived this deśi literature and developed some new branches that have become the most characteristic features of the modern age in Telugu goes to the Telugu kings that ruled outside the Telugu country." This is the contribution—and by no means a small contribution of the Tamil land to the literature of our Andhra brethren. Mr. Ramakrishnaiya has rendered a real service by working out this topic to the glory of the Tamils and Andhras in the Tamil country.

A. N. KRISHNAN

Vākāṭaka Inscription in Cave XVI at Ajanta, edited by Mahāmahopādhyāya Professor V. V. Mirashi, M.A., Head of the Department of Sanskrit, Nagpur University. Hyderabad Archaeological Series, No. 14. Price Re. 1-8-0.

This is the fourth time that this inscription is being edited and the justification for a fourth edition lies in the recent discovery in 1939 at Basim of a copper plate grant of the Vākāṭaka king Vindhyaśakti II which has thrown new light on the history of the southern branch of the Vākāṭaka dynasty. Mahāmahopādhyāya Mirashi has undertaken the task of re-editing the inscription in the light of this new material and has tried to reconstruct some of the names of kings of this dynasty which have been mutilated in the inscriptions and have been hitherto only inferred from the evidence at our disposal and possible alternative names.

The inscription is situated on the left side of the wall at the extreme end of the XVIth cave at Ajanta in H.E.H. Nizam's Dominions and has suffered a great deal by exposure to weather. The language is Sanskrit and the characters are of the box-headed variety. The inscription is one of the minister Varāhadeva of the Vākāṭaka king Hariṣena. The main interest of the inscription lies in the first part which gives the Vākāṭaka geneology from Vindhyaśakti, the founder of the family. Pravarasena succeeded him but it is when we come to the name of his successor there is difference of opinion. Paṇḍit Bhagvanlal read it as Rudrasena which was adopted by Buehler though the latter averred that Rudrasena was a grandson and not a son of Pravarasena. Prof. Mirashi has considered the question in the light of the fresh material and has concluded that the name Sarvasena as the son of Pravarasena is correct (p. 4). The geneological tree shown on page 7, of the Vākāṭaka dynasty till king Hariṣena, drawn from the inscription now edited gives the position of the Māhāmahopādhyāya. He further avers that the Vatsagulma branch must be distinguished from another branch of the Vākāṭaka family which is known from stone and copper plate inscriptions and the separation of the two branches

should have to be taken from the reign Pravarasena I as shown in page 8. Basing his conclusion on this Professor Mirashi arrives at the further step that Devasena and Hariṣena belonged to a different line from that of Narendrasena and his son Pṛthvīṣena II (p. 9).

The careful editing of the mutilated inscription in spite of the present discoveries is a herculean task which the Professor has discharged with consummate skill. While keeping himself faithful to the original he has supplied with great skill words which could be restored. The publication does credit to both the editor of the inscription and the series under which it appears.

A. N. KRISHNAN

The Early Aryans in Gujarata, by K. M. Munshi, B.A., LL.B., Thakkar Vassanji Madhavaji Lectures, University of Bombay.

In spite of the many preoccupations that Mr. Munshi has been having, he has essentially remained a scholar in the pursuit of historical research. The Bhāratīya Vidyā Bhavan the new institute founded under his chairmanship in Bombay displays a wider vision of historical training and research. The journal of the Bhavan has often had contributions from Mr. Munshi showing the sustained interest of the administrator in literary pursuit. As a scholar Mr. Munshi has already made a mark by his writings in Gujarati on historical subjects and the book under review represents his studies in the Purāṇas in relation to Gujarāt.

Mr. Munshi was attracted to a study of the Purāṇas and while studying the Vedic literature, came to the conclusion that the method of approach of Mr. Pargiter towards the testimony of the Purāṇas required revision. However, the efforts of that scholar required to be followed up in the light of new material and scientific canons of testing credibility of evidence (p. ii). The main defect of the attempt of Mr. Pargiter lay in that he attached too much importance to Purāṇic materials which he called Kṣatriya tradition as contrasted with the Vedic which he called Brahmanical (p. 6).

He failed to apply the test of Vedic tradition to the details contained in the Purāṇas and consequently fell into the errors which he could have avoided (p. 7). In the lectures embodied in this work under review Mr. Munshi proceeds to examine the Purāṇic traditions by applying the corrective of Vedic references.

The first historical event to be taken note of is the Battle of the Ten Kings or the *Das'arājña*. On a critical examination the results of the more reliable Vedic data destroy the accuracy of the purāṇic traditional accounts (p. 15). There is no doubt that the Purāṇas have indiscriminately mixed up names in order to construct fictitious family trees and the synchronism given by the Ṛgvedic evidence should be accepted (p. 17).

The evidence of the Aryan settlement in Gujarāt has to be mainly drawn from the Purāṇas though their connection is much older than the *Das'arājña* (p. 18). A closer examination of the accounts of the tribes of the Mānavas, the S'aryātas and the Bhṛgus with their intimate interrelations (p. 26) finds a reflection in the many legends recorded, and there is nothing to indicate that these tribes were not in Gujarāt from the earliest recorded tradition. The Haihayas, though later in point of time, may be considered as belonging to the Yayāti group but closely allied to the S'aryātas-Arjuna Kārtavīrya is an individual while his immediate descendants are all eponymous kings (p. 29). The Haihaya Confederacy had Arjuna for its leader and occupied a territory which was bound by the Yamunā on the north-east, Vetravati or the Betwa on the east, the Narmadā on the south and the sea and the desert on the west. Arjuna Kārtavīrya rose as the mighty conqueror and raised the Haihaya power to its height. On the ruins of the Nāga settlement, on the banks of the Narmadā, he raised the first great Āryan city of western India-namely *Māhiṣmatī*.

The end of Kārtavīrya was tragic as the conflict with Bhārgava Rāma ended disastrously for the Haihaya chief. Māhiṣmatī was apparently destroyed and the doubtful existence of what appears under the name in later literature (p. 38) adds to the

difficulty. It is argued that the *Meghadūta* omits to mention the name of Māhiṣmatī when it had a very good and justifiable opportunity in describing the path of the megha. It is difficult to accept this conclusion as it is this same Kālidāsa who mentions *Māhiṣmatī* in the sixth canto of the *Raguvams'a*. The argument of silence can cut both ways.

The need for accepting more than one city of Māhiṣmati is next postulated. And after careful consideration the conclusion is put forward that the *Māhiṣmatī* of King Nīla was different from that of Kārtavīrya. A third *Māhiṣmatī* founded by Mucukunda has also disappeared from view. A comparative study of the Bhṛgu-Haihaya conflict with the Purāṇic and Vedic accounts leads to the conclusion that the battle of Ten Kings and the synchronisms of the table (on p. 67) should be considered as an aspect of the Haihaya Bhṛgu conflict. The races that settled from the banks of the Sarasvatī to that of the Narmadā must have been homogeneous in blood, language and culture, long before the period of the Ṛgvedic Mantras. The final result of the Bhṛgu-Haihaya conflict was the Aryanization of India north of the Narmadā both political and cultural. In the light of the critical enquiry, the results are summed up in pp. 91-95 followed by a re-statement of the geneology of Pargiter as envisaged by the author.

More than all these is his desire that the history of our country should to be written from our own view-point. In fact, examination of the material by Indians from their own point of view, of the development of their culture, literature, Art etc. and the reactions of these on the national life really await to be done only hereafter; "and a Nation which seeks self-realisation must undertake the work (p. 103)." We cannot better conclude except with a desire and hope that this stimulating study will be followed by others equally thought-provoking. Happy is the nation whose statesmen are scholars.

A. N. KRISHNAN

Printed and published by C. Subbarayūdu at the Vasanta Press, Adyar, Madras.

B • H • U

BENARES HINDU UNIVERSITY

Journal of B.H.U. (published thrice a year). Vols. 1-6 (1937-42) Rs. 3 per vol. Vol. 6 (1941-42, current; no. 1 is out). Rs. 3/- Postage & carriage extra.

B.H.U. Magazine (issued quarterly from 1925 to 1936). Vols. 25-36. Rs. 3/- each. *Mostly out of Print.*

C.H.C. Magazine (issued monthly from 1901 to 1924). Vols. 1-24. Vols. 5-24 available Rs. 2/- each.

Purchasers of any 25 vols. will get a disc. of 25%.

Benares Hindu University, 1905-1942. A handbook edited by V. A. Sundaram. Rs. 10/- B.H.U. Brochure (Old Students' Assn.). Rs. 3/-

Ancient Indian Polity by D. R. Bhandarkar, Rs. 3/-; **Age of Imperial Guptas** by R. D. Banerjee, Rs. 3/-; **Ancient Indian Economic Thought** by Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, Rs. 3/-

To be had at—**B.H.U. Book Depot, BENARES**

THE MYTHIC SOCIETY, BANGALORE

(FOUNDED IN 1909)

Privileges of Membership:

(i) Free supply of the Quarterly Journal published by the Society.
(ii) Use of the Reading Room and Library.
(iii) Admission to periodical lectures.

Activities of the Society:

Arranges for periodical lectures by scholars of recognised merit in the fi of Indology. Publishes a Quarterly Journal embodying the transactions of t Society and Original articles on History, Archæology, Philosophy, Anthropology, Ethnology, Religion and other allied subjects and encourages researches in the above subjects.

Rates of Subscription:

Annual Subscription—Rs. 5/- Inland.
Do. —Sh. 9/- Foreign.
Life Member Donation—Rs. 100/-.
Resident Members, Associations, Libraries, Reading rooms, etc.—Rs. 5/- a year.
Moffussil Members—Rs. 3/- a year.

For further Particulars apply to:

THE GENERAL SECRETARY,
Mythic Society, Daly Memorial Hall,
Cenotaph Road, Bangalore City.

॥ श्रीशंकरगुरुकुलपत्रिका ॥

THE JOURNAL
OF THE
SRI SANKARAGURUKULAM, SRIRANGAM

Editor: Gurubhaktasikhamani, Sastraprasarabhushana, T. K. Balasubrahmanya Aiyar, B.A., Founder of Sri Sankaragurukulam, Srirangam.

Literary Adviser: Vidyasagara, Vidyavacaspati, P. P. Subrahmanya Sastri, B.A. (Oxon.) M.A., Curator, Government Oriental Manuscripts Library and Professor of Sanskrit, Presidency College, Madras.

The Main Features are:

1. The publication of rare and hitherto unpublished works of writers of established reputation on all branches of learning bearing on Hindu Culture and Learning.

N.B. Seven works have been taken up for publication serially in the first year. Two works on Vedanta, one on Mimamsa, one Kavya, one Champu, one Drama and one Alankara are now running serially.

2. The reviewing of books and periodicals on current thought.
3. The encouraging of the production of original compositions in Sanskrit by contemporary writers and poets.

Annual Subscription Rs. 6/ only.

For *bona fide Vidyarthies* on production of certificate from their teacher Rs. **4**/ only.

The Journal is now published Quarterly. If sufficient encouragement is forthcoming it is hoped to convert it into a Bi-monthly and even a Monthly.

Advertisement rates are:

1 Full page	for one insertion	Rs. **10**
,,	for one year	Rs. **30**
½ page	for one insertion	Rs. **6**
½ ,,	for one year	Rs. **20**

THE MANAGER,
The Journal of the Sri Sankaragurukulam,
SRIRANGAM

Annamalai University Journal

PUBLISHED THRICE A YEAR

(Record of research work done in the University)

Annual Subscription: Rs. 7/- (Internal), Sh. 10 (Foreign)
Postage and V. P. Charges extra

Contributions, remittances, books for review, exchanges and correspondence regarding all matters may be addressed

Dr. B. V. Narayanaswami Nayudu, M.A., Ph.D., B. Com., Bar-at-Law
Professor of Economics, and Editor,
Annamalai University, Annamalainagar

OTHER PUBLICATIONS

	Rs.	A.
Factory Labour in India	3	0
Bhoja Raja	1	8
Swaramelakalānidhi	2	0
Navīnatarkam	2	0
Text and Commentary of Tattvavibhāvana by Parames'vara, a Commentary on Vācaspati Mis'ra's Tattvabindu	3	0
S'rī Mukundamālā	3	0
Svarasiddhānta Candrikā	5	0
Acoustics	1	8

For copies apply to the Registrar, Annamalai University, Annamalainagar

JOURNAL OF ORIENTAL RESEARCH, MADRAS

started in 1927
and
WORKING SUCCESSFULLY FOR THE CAUSE OF ORIENTAL RESEARCH AND LEARNING
for the last 15 years
CONDUCTED BY A
Distinguished Editorial Committee
PRESIDED OVER BY
SIR P. S. SIVASWAMI AIYAR, LL.D., K.C.S.I. C.I.E.,
CONSISTING OF OTHER EMINENT SCHOLARS
viz.,
Mahamahopadhyaya S. Kuppuswami Sastri, M.A., I.E.S.,
Prof. M. Hiriyanna, M.A., L.T.,
P. P. S. Sastri, B.A., (Oxon.), M.A., (Madras),
Dr. A. Sankaran, M.A., Ph.D., L.T.,
Dr. T. R. Chintamani, M.A., Ph.D.,
and others
and
HIGHLY APPRECIATED BY
Eminent Foreign Scholars like
Dr. Hermann Jacobi, Dr. L. D. Barnett, Dr. Jolly, O. Strauss, Dr. F. O. Schrader, Dr. Wilhelm Printz and Dr. Sylvain Levi
AND BY LEADING INDIAN DAILIES AND JOURNALS
like
the "Hindu" "Madras Mail," "Bombay Chronicle," the "Indian Antiquary" and the "Indian Review"
ISSUED IN FOUR QUARTERLY PARTS
CONTAINING VERY LEARNED ARTICLES
by Eminent Scholars and Students of Research

Annual Subscription: Inland, Rs. 6 Foreign, 10sh.
Each part separately Rs. 2, Postage inclusive.

For Particulars apply to:

"Ashrama" Luz,
Mylapore Madras.

Mr. K. Balasubramania Iyer, B.A., B.L.,
Managing Editor

Journal of Indian History

AN ALL-INDIA JOURNAL OF INDIAN HISTORICAL RESEARCH

PUBLISHED THREE TIMES A YEAR

EDITED BY

Rājasevāsakta Diwan Bahadur

S. KRISHNASVAMI AIYANGAR, M.A.,
HONY. PH.D., F.R. HIST, S., etc.

(Honorary Correspondent, Archæological Survey of India, Fellow of the Asiatic Society of Bengal.)

ANNUAL SUBSCRIPTION, Rs. 10.

SELECT OPINIONS

W. H. MORELAND, C.S.I., C.I.E., *late of the I.C.S.*:
'*The Journal of Indian History* is much the best of the periodicals which now reach me from India. It seems to me to be quite indispensable to any serious student of Indian History, and I wish it every success.'

SIR RICHARD CARNAC TEMPLE, BART., C.I.E., C.B., EDITOR, *Indian Antiquary*, etc.

'In 1924 Professor Rao Bahadur Krishnasvami Aiyangar published a double number of the *Journal of Indian History* which he had taken over with great courage from Professor Shafaat Ahmad Khan of Allahabad. Since then he has conducted it with singular skill and attracted important writers as contributors. I wish him every success in this valuable undertaking.'

SIR FRANK NOYCE, KT., C.S.I., C.B.E., I.C.S., *Member, Government of India.*

'I can assure you that I have far more than glanced through it. I have read it with the care and attention it deserves. I think you keep up a wonderfully high standard.'

R. B. RAMSBOTHAM, ESQ., M.A., I.E.S., *Pro-Vice-Chancellor, Muslim University, Aligarh.*

'I am very honoured by your proposal to retain my name on the Editorial Board of the Journal. I am bringing it before the notice of the Department of History in this University, as I consider that it has reached a very high and scholastic standard and that it has maintained in the face of great difficulties a level which challenges comparison with those published out of India.'

THE POONA ORIENTALIST

EDITED BY

Vidyāsudhākara DR. HAR DUTT SHARMA, B.A., PH.D.

Each issue about 100 pages, Demy 8vo.

(Started from April 1936)

Published quarterly. Devoted to Indian History and Culture, Literature, Philosophy, Religion, Archaeology, Bibliography of up-to-date publications, etc. Contains also Original Sanskrit Texts with English Translations.

Annual Subscription Rs. 6 in India; 10s. 6d. or 3 Dollars outside India

POONA ORIENTAL SERIES

The Agency has started a new Series entitled "*The Poona Oriental Series*" in which critical and moderately priced editions of Ancient Indian Literature are published.

A Catalogue of Sanskrit, Pali and Prakrit Books containing over 6000 titles, published in May 1930, and Supplementary lists of later acquisitions will be supplied FREE on receipt of As. 6 to cover postage.

Please apply to :—

THE ORIENTAL BOOK AGENCY
15 Shukrawar, Poona 2 (India).

THE VISVA-BHARATI QUARTERLY

Founded by—RABINDRANATH TAGORE

Edited by—K. R. KRIPALANI

THE LEADING JOURNAL OF ART, LETTERS & PHILOSOPHY

Pandit Jawaharlal Nehru writes:

"I consider the 'Visva-Bharati Quarterly' a journal of literary and artistic merit and look forward to getting it."

Mr. Earnest Rhys (Editor, Everyman's Library) writes:

"I should love to pay a very cordial critical tribute to the 'Visva-Bharati Quarterly," which seems to me the most original and vitally interesting of all our contemporary publications that deal with the arts and letters."

Yone Noguchi writes:

"One of the best magazines in the world."

Price per issue: Rs. 2/- (3s. 6d.)
Annual subscription: Rs. 8/- (14s.)
post free.

INDIAN CULTURE

(JOURNAL OF THE INDIAN RESEARCH INSTITUTE)

A high class research quarterly in English on Indology conducted under the distinguished editorship of Drs. D. R. Bhandarkar, B. M. Barua, B. C. Law, with a strong Advisory Committee, consisting such eminent orientalists as Sir Brajendra Nath Seal, Sir D. B. Jayatilaka, Drs. S. N. Das Gupta, Lakshman Sarup, Radhakumud Mukherjee, P. K. Acharya, MMs. Kuppuswami Sastri, Gananath Sen and others, each of whom represents a particular section of *Indian Culture*.

It deals with all the branches of Indian Culture—Vedas, Philosophy, Buddhism, Jainism, Zoroastrianism, Ancient Indian Politics and Sociology, Indian positive Sciences,, History, Archæology, Dravidian Culture, etc.

Among the contributors are the best orientalists of India and foreign lands including Drs. Sir B. N. Seal, Sir A. B. Keith, Drs. Otto Schrader, Otto Stein, R. C. Mazumdar, P. K. Acharya, etc.

Indispensable for every lover of Indology. A most attractive get-up and printing. Each issue contains about 200 pages. Price very moderately fixed—Rs. 6 or Sh. 10 per annum (including postage).

Among the other publications of the Institute, which aims at wide propagation of Ancient Indian Culture and Wisdom by publication of the best products of Ancient Literature under various Series—Vedic, Buddhistic, Jaina, etc., are:

(1) An encyclopaedic edition of the Ṛgveda with texts, commentaries and translations with elaborate research notes in English, Bengali and Hindi.
(2) Gaya and Buddha Gaya—2 Vols., Rs. 12.
(3) Barhut—3 Vols., Rs. 18.
(4) Upavana Vinoda (a Sanskrit treatise on Arbori Horticulture), etc., etc., Rs. 2-8.
(5) Vangiya Mahākos'a (each part), As. 8.
(6) Books of the Buddhistic Series (under compilation).
(7) Linguistic Introduction to Sanskrit—Rs. 5.

For further particulars, please apply to:

The Hony. General Secretary,
INDIAN RESEARCH INSTITUTE,
170, MANIKTALA STREET, CALCUTTA (INDIA).

RELIGIONS

The Journal of the Society for the Study of Religions

Edited for the Executive Committee by F. Victor Fisher

President of the Society:
THE MOST HON. THE MARQUESS OF ZETLAND, P.C., G.C.S.I., G.C.I.E.
Chairman of the Executive Committee:
SIR E. DENISON ROSS, C.I.E., Ph.D.
Application for Membership should be sent to:
THE HON. SECRETARY,
26, Buckland Crescent, Hampstead,
London, N.W.3
Membership Subscription 10/- per annum

PUBLICATIONS OF THE ADYAR LIBRARY

(The Theosophical Society, Adyar, Madras, S. India)

		Rs.	A.
	1910		
1.	A PRELIMINARY LIST OF THE SAṂSKṚT AND PRĀKṚT MSS. in the Adyar Library. (Saṃskṛt-Devanāgarī) Boards ...	1	8
	Cloth ...	2	0
	1912		
2.	A DESCRIPTIVE CATALOGUE OF THE SAṂSKṚT MSS. in the Adyar Library. *By* F. O. Schrader, Ph.D., Vol. I, Upaniṣads Cloth ...	5	0
3.	THE MINOR UPANIṢADS (Saṃskṛt) critically edited for the Adyar Library. *By* F. O. Schrader, Ph.D., Vol. I.—Saṃnyāsa Cloth ...	10	0
	1916		
4.	AHIRBUDHNYA-SAṂHITĀ OF THE PĀÑCARĀTRA ĀGAMA (Saṃskṛt), Edited under the supervision of F. O. Schrader, Ph.D., 2 Vols. Cloth ...	10	0
5.	INTRODUCTION (English) TO THE PĀÑCARĀTRA AND THE AHIRBUDHNYA SAṂHITĀ. *By* F. O. Schrader, Ph.D. Cloth ...	3	0
	1920		
6.	YOGA UPANISADS—20—with the Commentary of S'rī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited *by* Paṇḍit A. Mahadeva Sastri, B.A. ...	5	0
	1921		
7.	SĀMĀNYA VEDĀNTA UPANIṢADS—24—with the commentary of S'rī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited *by* Paṇḍit A. Mahadeva Sastri, B.A. ...	5	0
	1923		
8.	VAIṢṆAVA UPANIṢADS—14—with the Commentary of S'rī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited *by* Paṇḍit A. Mahadeva Sastri, B.A. ...	4	0
	1925		
9.	S'AIVA UPANISADS—15—with the Commentary of S'rī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited *by* A. Mahadeva Sastri, B.A. ...	3	0
10.	S'ĀKTA UPANIṢADS—8—with the Commentary of S'rī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited *by* Paṇḍit A. Mahadeva Sastri, B.A. ...	2	8
	1926		
11.	CATALOGUE OF SAṂSKṚT MSS. in the Adyar Library (revised). Edited *by* the Paṇḍits of the Adyar Library under the direction of Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.), 2 Vols. Each ...	3	12
	1929		
12.	SAṂNYĀSA UPANISADS—17—with the Commentary of S'rī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited *by* T. R. Chintamani, M.A., and the Paṇḍits of the Adyar Library, under the direction of Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) ...	4	0
13.	RUKMIṆĪ KALYĀṆA MAHĀ KĀVYA by Rājacūḍāmaṇi Dīkṣita. Edited *by* the Paṇḍits of the Adyar Library and Mr. T. R. Chintamani, M.A., under the direction of Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) ...	2	0

Rs. A.

1933

14. Unpublished Minor Upaniṣads with the Commentary of S'rī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited *by* the Paṇḍits of the Adyar Library, under the direction of Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) ... 5 0

1936

15. Ten Major Upaniṣads with the Commentary of S'rī Upaniṣad Brahma Yogin. Edited *by* the Paṇḍits of the Adyar Library under the direction of Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.)
    - Is'a to Aitareya, Vol. I ... 4 8
    - Chāndogya and Bṛhadāraṇyaka, Vol. II ... 6 0
    - Vol. I Boards, Vol. II ,, ... 9 8

1937

16. Melarāgamālikā of Mahāvaidyanātha S'ivan. Edited *by* Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. ... 2 0

1938

17. Saṃgrahacūḍāmaṇi—Edited *by* Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. with a critical Introduction in English *by* T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T. ... 5 0
18. Pratyabhijñāhṛdayam (The Secret of Recognition) with English Translation and Notes *by* K. F. Leidecker, M.A., Ph.D. ; Text edited *by* the Staff of the Adyar Library under the direction of Dr. G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B.& C.M., Vaidyaratna, Hon. Director, Adyar Library. ... 3 0
19. Bhavasaṅkrānti-Sūtra and Nāgārjuna's Bhavasaṃkrānti S'āstra—with the Commentary of Maitreyinātha—with English Translation *by* Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri, Tirupati. ... 2 4
20. Yoga Upaniṣads. Translated into English *by* T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T., and Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. ... 5 0
21. * Where Theosophy and Science Meet (in four Parts) by a body of experts—Edited *by* Professor D. D. Kanga, M.A., I.E.S. (Retd.)
    - Part 1. Nature—From Macrocosm to Microcosm ... 1 14
    - Part 2. Man—From Atom to Man ... 1 14
    - Part 3. God—From Humanity to Divinity ... 2 4
    - Part 4. Some Practical Applications ... 2 4

1939

22. Ṛgvedavyākhyā, Mādhavakṛtā—Edited *by* Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) Vol. I. ... 6 0

1940

23. The Number of Rasas. *By* V. Raghavan, M.A., Ph. D., Department of Sanskrit, University of Madras, with a Foreword by Prof. M. Hiriyanna, M.A., formerly Professor of Saṃskṛt Maharajah's College, Mysore ... 3 0

1941

24. Sāmānya Vedānta Upaniṣads—Translated into English *by* T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T., and Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. ... 5 0

** Published under the auspices of the Adyar Library Association.*

Rs. A.

25. Bhagavadgītārthaprakās'ikā of Upaniṣad Brahmayogin (Saṃskṛt). Edited *by* the Paṇḍits of the Adyar Library with an Introduction by Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.) ... 4 0
26. Sāmaveda-Saṃhitā—With the Commentaries of Mādhava and Bharatasvāmin. Edited *by* Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) ... 6 0
27. Rāja Dharma (Dewan Bahadur K. Krishnaswami Rao Lectures, 1938, University of Madras) *by* Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, M.A. ... 3 8
28. Varivasyārahasyam of Bhāsurānandanātha (2nd Edition) by Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. (with English Translation) ... 2 8
29. Vyavahāranirṇaya of Varadarāja—Edited *by* Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, M.A., and A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. Adyar Library ...
30. Saṃgītaratnākara—With the Commentaries of Catura Kallinātha and Siṃhabhūpāla. Edited *by* Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. Vol. I. ...

1942

31. Catalogue of the Adyar Library, Western Section part 1—prepared under the direction of Bhikshu Arya Asanga, Jt. Director and Curator, Western Section, Adyar Library ... 5 0
32. Ālambanaparīkṣā and Vṛtti *by* Diṅnāga with English translation, Tibetan text etc. by Paṇḍit N. Aiyaswami Sastri, Tirupati ... 3 8
33. Some Concepts of Alaṅkāra S'āstra *by* V. Raghavan, M.A., Ph. D., University of Madras ... 4 0
34. Vedāntaparibhāṣā—with English translation and Notes *by* Prof. S. S. Suryanarayana Sastri, M.A., B.Sc. (Oxon.), Bar-at-Law, Reader, Head of the Department of Philosophy, University of Madras. ... 2 12
35. A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library *by* K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L., under the direction of Dr. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.) Vol. I—Vedic ... 15 0
36. S'rī Pāñcarātra Rakṣā of S'rī Vedānta Des'ika—Edited *by* Vaidyaratna Paṇḍit M. Duraiswami Aiyangar and Vedānta S'iromaṇi T. Venugopalacharya.

Catalogue of the Adyar Library, Western Section, part 2, prepared under the direction of Bhikshu Arya Asanga, Jt. Director and Curator, Western Section. ...

PAMPHLETS

1939

A Variant Version of the Ekāgnikāṇḍa. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, October, 1939). Edited *by* K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L. ... 0 3

1940

The Rājamṛgāṅka of Bhoja. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, October, 1940). Edited *by* K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L. ... 0 4

1942

The Saṭ Pañcās'ikā, a Silpas'āstra manual. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, February 1942). Edited *by* K. Madhava Krishna Sarma, M.O.L. ... 0 5

Rs. A.

THE PRAMĀṆAMAÑJARĪ OF SARVADEVA. (Reprinted from the Adyar Library Bulletin, May, 1942). Edited *by* K. Mādhava Krishna Sarma, M.O.L. ... 0 6

IN THE PRESS

1. ĀŚVALĀYANAGṚHYA-SŪTRA—With Devasvāmi Bhāṣya—Edited by Swami Ravi Tirtha.
2. ĀSVALĀYANAGṚHYA-SŪTRA (Bhāṣya of Devasvāmi). Translated into English *by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
3. JĪVĀNANDANAM OF ĀNANDARĀYAMAKHI with a Commentary by Vaidyaratna Paṇḍit M. Duraiswami Aiyangar. Edited *by* Vaidyaratna G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M. B. & C. M. and Vaidyaratna Paṇḍit M. Duraiswami Aiyangar.
4. VAIṢṆAVA UPANISADS—Translated into English *by* T. R. Srinivasa Aiyangar, B.A., L.T. and Dr. G. Srinivasa Murti.
5. UṢĀṆIRUDDHO of Rāma Pāṇivāda. Edited *by* Paṇḍit S. Subrahmanya Sastri, F.T.S. and Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D. Phil. (Oxon.)
6. NYĀYAKUSUMĀÑJALI of Udayanācārya—Translated into English *by* Swami Ravi Tirtha.
7. THE ĀPASTAMBASMṚTI—Edited *by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
8. THE ACYUTARĀYĀBHYUDAYAM of Rājanātha Ḍiṇḍima—Sargas 7 to 12—*by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
9. CATURDAŚALAKṢAṆĪ OF GADĀDHARA with Five Commentaries—Edited *by* Paṇḍit N. Santanam Aiyar.
10. PHILOSOPHY OF VIŚIṢṬĀDVAITA *by* Prof. P.N. Srinivasachari, M.A., Retired Principal, Pachaiyappa's College, Madras.
11. GAUTMASMṚTI—Edited *by* A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T. Adyar Library.
12. KĀLĀDARŚA OF ĀDITYA BHAṬṬA—Edited *by* Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, M.A., and A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
13. PAKṢATĀ OF GADĀDHARA—with four commentaries *by* Paṇḍit N. Santanam Aiyar.
14. BṚHATJĀTAKA—with the commentary Apūrvārthadarśini *by* A. N. Srinivasaraghava Aiyangar, M.A., L.T.

WORKS UNDER PREPARATION

1. VIṢṆUSMṚTI—With the Keśava Vaijayanti of Nanda Paṇḍita. Edited *by* Rao Bahadur K. V. Rangaswami Aiyangar, M.A., and A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T., Adyar Library.
2. AVAYAVA OF GADĀDHARA—with four commentaries *by* Paṇḍit N. Santanam Aiyar.
3. VṚTTARATNĀVALĪ—with commentary, English Translation and Notes *by* H. G. Narahari, M.A. Adyar Library.

Agents for our publications :

THE THEOSOPHICAL PUBLISHING HOUSE
Adyar, Madras, S. India

THE ADYAR LIBRARY ASSOCIATION

ON 1st January 1936, Dr. G. S. Arundale, President of The Theosophical Society, formally announced the establishment of the Adyar Library Association, in grateful memory of the Founder of the Adyar Library, Colonel Henry Steele Olcott.

RULES OF THE ADYAR LIBRARY ASSOCIATION

I. The Association shall be called the Adyar Library Association.

II. The general object of the Association shall be to develop the Adyar Library as the International Centre for Eastern and Western cultural studies and researches in the light of Theosophy—"cultural" taken in its broadest sense as including Philosophy, Science, Religion and Art.

III. For the furtherance of this object the Association is:

1. To collect and preserve the necessary books and manuscripts for the Adyar Library;
2. To erect, furnish, and maintain the required buildings for the Adyar Library;
3. To establish Fellowships and Scholarships;
4. To hold regular meetings and conferences, at least once a year;
5. To receive and administer donations and subscriptions;
6. To do all other things judged conducive to the general object.

IV. There shall be three classes of Membership: (1) Ordinary Members, who pay an annual subscription of Re. 1; (2) Corporate Members, who pay an annual subscription of Rs. 6; (3) Life Members, who donate Rs. 600. The Corporate and Life-Members shall receive the *Adyar Library Bulletin* gratis. Such of them as are resident in Madras may be permitted to borrow books on a deposit of Rs. 20.

The publications of the Library will be sold at a discount of 10% to the members of the Adyar Library Association. A complete set of the Adyar Library Publications will be presented to Life-Members.

V. The Association shall be administered by a Board, consisting of the President of The Theosophical Society as President, the Director of the Adyar Library as Vice-President, and of a Secretary and Treasurer, appointed by the President of The Theosophical Society. The Board may co-opt other members.

THE ADYAR LIBRARY

tor : Dr. G. Srinivasa Murti, B.A., B.L., M.B. & C.M.
Vaidyaratna

Jt. Director and Curator for Western Section :
Bhikshu Arya Āsanga

Curator for Eastern Section :
Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon.)

BRAHMAVIDYĀ

THE ADYAR LIBRARY BULLETIN

Editor : Prof. C. Kunhan Raja, M.A., D.Phil. (Oxon

Jt. Editor : A. N. Krishna Aiyangar, M.A., L.T.

Rates of Subscription :

Life Subscription Rs. 100
or $ 50
or £ 10

	Per Annum	Single Copy
India & Ceylon	... Rs. 6	Rs. 2-8
U. S. A.	... $ 3	$ 1.25
British Empire	... Sh. 12	Sh. 5
Other Countries	... Rs. 9	Rs. 3-8

All Communications to be addressed to :

THE DIRECTOR,
Adyar Library,
Adyar, Madras, S. India

94885